Редакција

Проф. др Милош Ковачевић, Филозофски факултет Пале
Проф. др Миленко Пикула, Филозофски факултет Пале
Проф. др Симо Нешковић, Филозофски факултет Пале
Доц. др Миланка Бабић, Филозофски факултет Пале
Проф. др Снежана Билбија, Филозофски факултет Сарајево
Проф. др Миодраг Јовановић, Филозофски факултет Никшић
Проф. др Бранко Летић, Филозофски факултет Пале
Проф. др Драган Бошковић, ФИЛУМ Крагујевац
Проф. др Драган Барић, Филозофски факултет Пале
Доц. др Маја Анђелковић, ФИЛУМ Крагујевац
Проф. др Ђуро Тошић, Филозофски факултет Пале
Проф. др Мишо Кулић, Филозофски факултет Пале
Проф. др Саво Лаушевић, Филозофски факултет Никшић
Проф. др Рајко Куљић, Филозофски факултет Пале
Проф. др Божо Милошевић, Филозофски факултет Нови Сад
Проф. др Раде Попадић, Филозофски факултет Пале
Проф. др Радован Чокорило, Факултет физичког васпитања и спорта Пале
Проф. др Драгољуб Крнета, Филозофски факултет Пале
Проф. др Драгица Живковић, Географски факултет Београд
Доц. др Горан Мутабџија, Филозофски факултет Пале

Радове у овој књизи су рецензирали:

Проф. др Ђуро Тошић
Проф. др Мишо Кулић
Проф. др Саво Лаушевић
Проф. др Рајко Куљић
Проф. др Божо Милошевић
Проф. др Раде Попадић
Проф. др Радован Чокорило
Доц. др Златко Павловић
Проф. др Драгољуб Крнета
Проф. др Драгица Живковић
Доц. др Горан Мутабџија

Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет Пале

Посебна издања
НАУЧНИ СКУПОВИ

Књига 4
том 2

ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНОСТ И ЈЕДИНСТВО САВРЕМЕНЕ НАУКЕ

ФИЛОЗОФСКЕ И ПРИРОДНО-МАТЕМАТИЧКЕ НАУКЕ

ЗБОРНИК РАДОВА СА НАУЧНОГ СКУПА
(Пале, 22 - 24. мај 2009.)

Пале, 2010

НАУЧНИ СКУП

ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНОСТ И ЈЕДИНСТВО САВРЕМЕНЕ НАУКЕ

Књига 4
том 2

ФИЛОЗОФСКЕ И ПРИРОДНО-МАТЕМАТИЧКЕ НАУКЕ

Издавач:
Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву

За издавача:
Проф. др Миленко Пикула

Главни уредник:
Проф. др Милош Ковачевић

Одговорни уредник:
Проф. др Миленко Пикула

Секретар редакције:
Доц. др Миланка Бабић

Технички уредник и компјутерски слог:
Властимир Пантић

Лектура и коректура:
Доц. др Саша Кнежевић
Јадранка Регоје

Штампа:
"DIS COMPANY" д.о.о. Пале

Тираж:
300 примјерака

Пале, 2010.

Секција за историју

Радмило Б. Пекић*
Катедра за историју
Филозофски факултет Косовска Митровица
Универзитет у Приштини

Прегледни рад

СРЕДЊОВЈЕКОВНИ НАДИМЦИ У СВЈЕТЛУ ДУБРОВАЧКИХ ИЗВОРА

Са становишта истраживача, у историјској науци је готово незамисливо проучавати средњовјековна српска подручја и њихово окружење а не консултовати изворе дубровачког архива. Документа која су сачињена током средњег вијека у дубровачкој Канцеларији и Нотаријату, а остала су сачувана до данашњих дана, представљају прворазредне изворе не само за историчаре већ и за истраживаче других научних дисциплина. Дакле, својом разноврсном тематиком дубровачки извори омогућавају различит научни приступ њиховом проучавању, па су као такви у складу са задатом темом. Поред историје и историје умјетности, документа дубровачког архива значајна су за топономастичаре, ономастичаре, етнологе, социологе, лингвисте и друге хуманистичке науке. У складу са тим, на темељу дубровачких извора, могуће је проучавати мултидисциплинарно, првенствено историјски али и лингвистички, средњовјековне надимке. У досадашњој историјској науци овом питању није посвећена значајнија пажња (Стојан 2003: 243-258).

У народу дубровачког залеђа постоји укоријењено мишљење, што често можемо пронаћи и у литератури, да су надимци као и погрдна презимена настали у вријеме Турака (Алексић 2005: 57-153). Међутим, познато је да су се надимци употребљавали још у старом вијеку. Употреба надимака била је изражена и у средњовјековном периоду, а таква традиција настављена је све до данашњих дана. Овом приликом издвојићемо неке средњовјековне надимке и презентовати их тематски а не хронолошки.

Сачињени јавно-правни акт најчешће почиње именом, потом именом оца и презименом неке особе која партиципира у одређеном документу. Поред ових података регистровано је и професионално занимање, мјесто поријекла, односно боравка одређене личности. Ако се ради о удатим женама, наглашено је и име њеног супруга, а често и оца. Овом приликом, приказат ћемо неке регистроване особе код којих поред имена и презимена стоји надимак, и то одмах иза ријечи „dictus“ – што значи звани.

У великом броју дубровачких докумената током дужег временског периода помињу се различити пословни људи који су се звали Бакровићи. Један од њих био је познати подстригач сукна Павко Бакровић (Boje 1976: 49, 126-127, 152, 181, 252, 314, 323-327; Boje 2003: 73, 252-258, 260-261, 267). Међутим, Павко се презивао Хостојић, док је у пословним круговима

* bijeljani@yahoo.com

познат био као Бакровић. Године 1470. склопљен је уговор о миразу између „Paucus Hostoich dictus Bachrovich“ и Стануле жене упокојеног „Miglichi Smoglianovich“, мајке Павкове супруге „Hieronyme“. Поред скромног новчаног мираза Јеронима је према дубровачком обичају донијела и дјевојачку спрему тзв. „exgia auri ducenta viginti“ Међутим, дуги низ година око Јерониминог мираза водила су се одређена спорења, па чак и пред малим Вијећем 1491. године, али и касније, што је забиљежено на маргини документа.[1]

Године 1483. у једној прокури помиње се „Catarina relicta Antoe Hostoich dicti *Bacrovich*“.[2] Један од често регистрованих Бакровића био је Никола Хостојић. Године 1496. Николин син „*Pethar filius Nicole Hostich dicti Bacrovich*“ склопио је брак са Николетом ћерком Марина Заниновића.[3]

У књигама дубровачког архива у којима су евидентирана задужења у већем броју докумената регистрован је 1500. године надимак *Бичић* (Biçich, Bizich). Овај надимак носио је Антоније Радоњић, који се често помиње у дубровачким изворима.[4] Антоније Радоњић по занимању је био сукнар.[5] У неким документима наведен је као „cimator“, односно подстригач сукна, па је за предпоставити, да је надимак Бичић добио на основу својег професионалног занимања, од бича сукна.[6] Између осталих његов пословни сарадник био је Марин Матков звани *Кучка* (Храбак 2008: 50). Интересантно је да на енглеском језику *бич („bitch“) значи Кучка*. (Енглеско-српски речник [2]2006: 48, 729).

Исти надимак као и Антоније Радоњић носили су и синови Луке Радосалића (Damianus Luce Radossalich dicti *Biçich*).[7] Наиме, Дамјан Радосалић, као и његов брат Никола наслиједили су надимак од оца Луке који је такође имао надимак Бичић.[8] Наведена тројица Радосалића звани Бичић пословали су понекад у заједници.[9] Године 1507. Лука Радосалић регистрован је као покојни, а његов син Дамјан звани Бичић евидентиран је као сук-

[1] Државни архив у Дубровнику (даље: DAD), DAD, Sig. 11, Ser. 1, № 7, f. 110 (23. XI 1470).

[2] DAD, Sig. 11, Ser. 1, № 7, f. 124' (4. III 1483).

[3] DAD, Sig. 13, Ser. 2, № 3, f. 26 (25. X 1496).

[4] DAD, Sig. 10, Ser.1, № 60 f. 117 (23. IX 1500), f. 117' (25. IX 1500), f. 121 (3. X 1500), f. 170 (21. I 1501), f. 189 (18. II 1501), f. 192 (2. III 1501); № 61, f. 7' (30. III 1501), f. 9 (1.IV 1501), f. 31 (20. V 1501), f. 32 (24. V 1501), f. 36 (27. V 1501), f. 61 (16. VII 1501), f. 84 (1. IX 1051), f. 140 (15. I 1501); № 62, f. 83' (29. XI 1502). и тд.

[5] DAD, Sig. 10, Ser.1, № 62, f. 1' (23. III 1502).

[6] DAD, Sig. 10, Ser.1, № 61, f. 31 (20. V 1501).

[7] DAD, Sig. 10, Ser.1, № 60, f. 135' (10. XI 1500), f. 178' (6. II 1501).

[8] DAD, Sig. 10, Ser.1, № 61, f. 97 (1. X 1501), f. 98' (8. X 1501), № 62, f. 45' (2. IX 1502).

[9] „Nos Lucas Radosalich dictus biçich et Damnianus et Nicolaus fili dicti Luce confitemur quod super nos et omnia mea bona obligamus nos dare et soluere Ser Dragoe S. de Goze ducatos auri ducentos triginta duos usque ad unum annum proximus futurum sub pena…“. DAD, Sig. 10, Ser.1, № 61, f. 30 (18. V 1501).

нар („lanarius").[10] Мјесеца новембра 1502. године Дамјан Радосалић звани Бичић оженио се Дубровчанком Декушом ћерком неког Николе.[11]

Интересантне надимке имали су Томас покојног Ивана звани „*Pedegl*", Ђурађ Брајановић звани *Гривнић* („Grivnich") као и трговчић Лука Радосалић звани *Чирлац* („Çirlaz"*)*.[12] Надимке су имали и Петар Гојковић звани *Рогачић* и Радивоје Добросалић звани *Гранцела*[13], који је 1503. године пословао са Михајлом Радашиновићем из Гацка.[14]

На који је начин стекао надимак Марин Живковић звани „Xub" није нам познато.[15] Да ли га је наслиједио од неког свог претка или је то био његов лични надимак данас са сигурношћу не можемо потврдити.[16] По професионалном занимању Марин Живковић био је трговац, а његов пословни сарадник био је Андрија Радов апотекар.[17] Као и Марин Живковић идентичан надимак имао је и Стефан Добријевић који се у документима помиње током 1507/8. године.[18] Насупрот Марина Живковића и Петра Добријевића који су имали надимак Зуб, извјесног Радојка који је по занимању био кројач звали су *Безубица*.[19]

Сем њих на основу изгледа, вјероватно је надимак добио и Влакуша Вукшић звани *Бијелац,* који је у неколико наврата склапао кредитне уговоре.[20] Његов пословни сарадник био је Иван Вукићијевић који је имао надимак *Псоглав*.[21] Иван звани Псоглав помиње се и у другим документима.[22] Пословно активан био је и Матко Прибисалић звани *Жуђо*,[23] као и Ђорђо Стјепановић који је имао надимак *Балекало*.[24]

---

[10] DAD, Sig. 10, Ser.1, № 66 f. 28 (29. XI 1507).

[11] DAD, Sig. 13, Ser. 2, № 3, f. 144 (25. XI 1502).

[12] DAD, Sig. 10, Ser.1, № 60, f. 153' (17. XII 1500), f. 196 (9. III 1501), f. 35 (26. V 1501).

[13] „Petar Goichovich dictus Rogazich. "DAD, Sig. 11, Ser. 1, № 9, f. 216' (3. II 1496); „Radivoy Dobrossalich dictus Granzella". DAD, Sig. 11, Ser. 1, № 9, f. 170 (4. IV 1495), f. 225 (4. II 1496).

[14] DAD, Sig. 10, Ser.1, № 62, f. 106 (20. I 1503).

[15] DAD, Sig. 10, Ser.1, № 60, f. 101 (7. VIII 1500).

[16] „Marinus Givchovich dictus Xub"позајмио је 238 дуката од Симона Рањине на период од годину дана. DAD, Sig. 10, Ser.1, № 60, f. 101 (8. VIII 1500).

[17] DAD, Sig. 11, Ser. 1, № 10a , f. 109' (19. VI 1504).

[18] „Stiepan Dobrievich dictus Xub…". У неким случајевима евидентиран и као „Zub"- DAD, Sig. 10, Ser.1, № 65, f. 197' (2. X 1507); № 66, f. 64 (1. II 1508), f. 205 (6. XII 1508).

[19] (Спремић 2005: 81).

[20] „Vlacxhus Vuchxich dictus Bielaz... " DAD, Sig. 10, Ser.1, № 60, f. 151' (15. XII 1500), f. 188' (13. II 1501); № 61, f. 12' (7. IV 1501), f. 60 (15. VII 1501), f. 87'(10. IX 1501); № 62, f. 98 (3.I 1503).

[21] „Juan Vuchichievich dictus Psoglav. " DAD, Sig. 10, Ser.1, № 60, f.170' (22. I 1501); № 61, f. 12'.

[22] DAD, Sig. 10, Ser.1, № 60, f. 170' (22. I 1501); № 63, f. 29 (3. XI 1503).

[23] DAD, Sig. 10, Ser.1, № 60, f. 140 (15. I 1500); № 63, f. 57' (11. I 1504); № 66, f. 60 (26. I 1508).

[24] „Georgio Stiepanovich dicto Balechalo… . "DAD, Sig. 10, Ser.1, № 60, f. 136 (10. XI 1500).

Занимљиве надимке имали су Кристофер син Николе Андрића и Иван Радељић. Андрић је имао надимак *Роб*, а Радељића су звали *Бараба.*[25] Половином мјесеца априла 1502. године Иван Радељић звани Бараба склопио је брак са Маргаритом ћерком Симона Прибановића, која је била у сродству са, често евидентираним у дубровачким изворима, Луком званим *Миотошевић*.[26] Крајем мјесеца марта 1504. године у својству прокуратора наведен је Иван Радељић звани Бараба, који је по професионалном занимању био „mercator".[27]

Три године послије Ивана Радељића *Барабе*, оженио се и Кристофер Андрић звани *Роб*, који је по занимању био „sartoris". Његова изабраница била је Франа ћерка Стоњанина Јакова.[28]

Надимак који је носио Радоња Радојевић из Конавала вјероватно је одражавао његову карактерну особину или неког његовог претка. Наиме, Радоњу Радојевића звали су *Љутићем*.[29] Надимак је носио и Доброслав Вукосљић *Zupan* (*Zuban* ?), који је у првој декади мјесеца новембра 1421. године пред судијама и свједоцима изрекао своју последњу вољу.[30]

Поријекло надимка Марка Радивоевића несумњиво је везано за титулу. У пословним круговима познат је био као *Бан* па је и у исправама регистрован његов надимак.[31]

Почетком XVI вијека у више наврата у документима се помињу разни пословни људи из породице Милорадовић. Поријеклом су били из разних крајева, попут Конавала, Цавтата, Попова, али и из влашког катуна Журовића.[32] Из породице Милорадовић активан трговац био је Иван Милорадовић који је био познатији под надимком *Девић.*[33] Почетком мјесеца но-

---

[25] „Christofer Nicolai Andrich dicti Rob... " DAD, Sig. 10, Ser.1, № 60, f. 132 (27. X 1500), f. 189' (25. I 1501); № 61, f. 82 (26. VIII 1501), f. 116 (5. XI 1501); № 62, f. 21 (6. VI 1502); „Juan Radeglich dictus Baraba... "DAD, Sig. 11, Ser. 1, № 9, f. 128 (1. VI 1496); Sig. 10, Ser.1, № 60, f. 134 (2. XI 1500), f. 146' (3. XII 1500), f. 159' (31. XII 1500); № 61, f. 30 (18. V 1501).

[26] DAD, Sig. 13, Ser. 2, № 3, f. 130' (14. IV 1502).

[27] DAD, Sig. 11, Ser. 1, № 10a , f. 100' (27. III 1504).

[28] DAD, Sig. 13, Ser. 2, № 4, f. 36'-37 (8. V 1505).

[29] „ Radogna Radoevich dictus Glutich de Canali... " DAD, Sig. 10, Ser.1, № 60, f 188' (21. II 1501).

[30] У наслову опоруке стоји: „Testamentum Dobroslav Vuchosaglicha dicti Zupan". Међутим, у тексту опоруке наводи се и као „Zupan" и „Zuban". DAD, Sig. 12, Ser.1, № 11, f. 69'

[31] DAD, Sig. 10, Ser.1, № 60, f. 137 (11. XI 1500).

[32] Петар Марка Милорадовић из Цавтата. DAD, Sig. 10, Ser.1, № 61, f. 19' (29. IV 1501); Добрашин Милорадовић из Попова. DAD, Sig. 10, Ser.1, № 60, f. 172' (28. I 1501); № 61, f. 21 (30. IV 1501); Иван Милорадовић из Конавала. DAD, Sig. 10, Ser.1, № 62, f. 188 (18. XI 1504); „Radiz Miloradovich de Xurovich de villa vocata..." DAD, Sig. 10, Ser.1, № 62, f. 70, (2. IX 1502); № 64, f. 84' (17. III 1504) и тд.

[33] „Juan Miloradovich dictus Devich" позајмио је од једног Которанина 260 дуката на период од шест мјесеци. DAD, Sig. 10, Ser.1, № 60, f. (6. X 1500); Пословни сарадник био му је и Андрија Стјепановић из Горажда и извјесни Цвјетко Вукићевић. Исто, № 60, f. 125' (12. X 1500), f. 133 (30. X 1500); № 61, f. 59' (15. VII 1501), f. 155 (27. X 1501); № 62, 102 (12. I 1503); № 63, f. 6' (12. IX 1503).

вембра 1502. године уговор о заступништву склопили су Иван Милорадовић звани Девић и дубровчанин „Jacob Zamagno".[34] Са истим именом и презименом али другачијег надимка у документима се појављује и Иван Милорадовић „dictus *Grandis*".[35]

Поред наведених Милорадовића, са надимцима су регистроване и друге личности из овог рода. Тако је јуна мјесеца 1502. године склопљен брак између Руска („filius Matchi Milossalich") и Петруше ћерке Микоча Милорадовића који је имао надимак Мирушић („...Michocus Miloradovich dictus Mirussich.... ").[36] И ако је овај Милорадовић био насељен на Дубровачком подручју, може се претпоставити да је његов надимак везан за влахе Мирушиће који су били насељени у селу Мирушама, данас потопљеном, а налазило се у околини Билеће.[37]

У документима се помиње и Вукашин Милорадовић становник Дубровника. У заједници је пословао са Радичем Вукићијевићем из Попова који је имао надимак *Беленић* („Radiz Vucichievich dictus *Belenich* de Popovo…et Vuchassinus Miloradovich habitator Ragusii…").[38] Поповљанин Радич Вукићијевић надимак је добио највјероватније по мјесту својег поријекла. Мјесто Беленић у Попову пољу сачувало је средњовјековно име све до данашњих дана.

Као што из претходног можемо да видимо, настанак надимака једног броја пословних људи које срећемо у дубровачким изворима у директној су вези са одређеном територијом, односно локалитетом. Тако примјера ради, 1350. године из околине Стоца у Дубровник се доселила породица Радулиновић. Један од чланова породице, Обрад Радулиновић носио је надимак *Хргуд*, као истоимена планина (1110 m) која доминира изнад данашњег Стоца. (Сиврић 1999: 137-153).

Као и код претходног, на истим основама надимак је добио и Никола Радов звани *Колочеп*. Никола је био поријеклом са острва Колочепа, а регистрован је као становник Венеције.[39]

Четрдесетих година XV вијека пословно активан био је и Радашин Доберковић звани *Бргат,* који је као што видимо имао надимак идентичан мјесту недалеко од Дубровника.[40]

На територијалној основи, надимак је вјероватно добио Петар син Радосава Ђурковића. Речени Петар носио је надимак *Љубиње*, а поријеклом је био из мјеста Жабице („Petar Radossavi Giurchovich dicti Gliubini de

[34] DAD, Sig. 11, Ser. 1, № 10a , f . 22 (1. IX 1502).

[35] DAD, Sig. 10, Ser.1, № 60, f. 149 (10. XII 1500).

[36] DAD, Sig. 13, Ser.2, № 3, f. 132' (18. VI 1502).

[37] DAD, Sig. 21, Ser.2, № 40, f. 169'; Милорадовића је било и у Талежи: „Die ultimo septembris. Ego Milovanus Vuchassinovich de Osaonich confiteor quod super me et omnia mea bona pro dote et perchivio Draghne filie quondam Milichi Miloradovich de Talesi …" DAD, Sig. 13, Ser.1, № 11, f. 54 (30. IX 1512).

[38] DAD, Sig. 10, Ser.1, № 6, f. 29 (18. V 1501).

[39] DAD, Sig. 11. Ser.1, № 5, f. 49' (17. VI 1472).

[40] DAD, Sig. 11, Ser.1, № 2, f. 13 (30. XII 1447).

Xabiza“).[41] Нешто касније помиње се Петров отац. У документу је наведен без презимена и то: Радослав звани *Љубиње* из Жабица („Radossavi dicti Gliubini de Xabiza“).[42] Радослав се помиње и у документима који се односе на заступање интереса пословних партнера. Један од њих био је Марин Рањина.[43] Радослав Ђурковић из Жабице поред поменутог сина Петра имао је и унука Илију, који је такође пословао у Дубровнику. У документима је наведен као Илија син Петра Ђурковића из Жабице звани Љиубиени (Gliubieni). У неким случајевима наведен је као Љубеновић.[44]

Надимак настао на територијалној основи имао је и Влатко Остојић звани *Суторина***.** У вези с кредитним пословањем у више наврата регистрован је и Радоје Бошковић и то као „p(er)labuch“ (трговчић). Његов надимак био је *Бањанин*, што јасно говори да је и он територијалног поријекла.[45]

Из историјске литературе је познато да је термин Херцеговина ушао у употребу након проглашења Стефана Вукчића Косаче за херцега. Међутим, надимак Херцеговац постојао је почетком 1500. година, а припадао је Влатку Радокињићу који је био насељен у Дубровнику („…Vlatchus Radochignich dictus *Chezegovaz* de Ragusio“).[46] У више наврата 1502. године помиње се Влатко Радокињић звани *Херцеговац*. По занимању је био месар („becarii“), а пословао је како с Дубровчанима тако и са Херцеговцима. Пословни сарадници били су му, поред Дубровчанина Марина Рањине и Драгић Љубишић и Радослав Радивојевић из Цернице.[47] И у каснијем периоду у Дубровнику је регистрован Влатко звани Херцеговац.[48]

Поред надимка Херцеговац, године 1502. евидентиран је Радош Ђорђић звани *Босна*.[49] У регистру тестаментарне књиге број 33. (1519-1524) евидентиран је тестамент „Radi Georgi dicti Bosna“.[50] На територијалној основи надимак је добио и Вукић Николић звани *Биеласица,* који је по занимању био трговац.[51]

---

[41] DAD, Sig. 10, Ser.1, № 60, f. 120' (1. X 1500).

[42] DAD, Sig. 10, Ser.1, № 60, f. 122' (5. X 1500).

[43] DAD, Sig. 11, Ser.1, № 10a, f. 31 (8. IX 1502), f. 34' (24. IX 1502).

[44] DAD, Sig. 10, Ser.1, № 60, f. 179' (7. II 1501).

[45] „Radoe Bosgchovich dicti Bagnanin... “. DAD, Sig. 10, Ser.1, № 63, f. 54 (4. I 1504), f. 58 (12. I 1504), f. 150' (21. X 1504), f. 157 (7. IX 1504).

[46] DAD, Sig. 10, Ser.1, № 60, f. 140 (17. XI 1500).

[47] DAD, Sig. 10, Ser.1, №, f. 140 (17. XI 1500); № 62 , f. 20' (5. VII 1502); „Vlatchus Radochignich dictus Cherzegovac“ склопио је кредитни уговор са Марином Рањином. Кредитна вриједност била је 280 перпера. DAD, Sig. 10, Ser.1, № 62, f. 73 (8. XI 1502).

[48] DAD, Sig. 10, Ser.1, № 62, f. 105 (7. I 1503), f. 153 (6. V 1503), № 63, f. 176 (19. X 1504).

[49] „Rados Georgii dictus Bosna... “. DAD, Sig. 13, Ser.1, № 10, f. 64'-65 (7. VII 1502).

[50] DAD, Sig. 12. Ser. 1, № 33, f. 21.

[51] „Vuchich Nicolich dictus Bielasiza p(er)labuch“ DAD, Sig. 10, Ser.1, № 85, f. 33 (10. IV 1550).

У дубровачким изворима који се односе на дуговања у великом броју уговора помињу се пословни људи из Цернице код Гацка.[52] Код знатног броја Церничана поред имена и презимена евидентирани су и њихови надимци. Између осталих често пута помиње се Радослав Радивојевић звани *Катушић.*[53] У изворима срећемо и Церничанина Радича Радоњића званог *Рана.*[54]

У документима је регистрован и Ратко Вукосалић који је био познат под надимком *Мицаловић*, а дјеловао је 70-тих година XV вијека.[55] Године 1501. Ратко Вукосалић није био међу живима, а надимак Мицаловић наслиједио је његов син Франческо који је евидентиран као син покојног Ратка Вукосалића.[56] И следеће године помиње се Франческо *Мицаловић* који је склопио брак са ћерком Павла Антоевића златара.[57]

Неки од средњовјековних пословних људи имали су надимке исте које данас срећемо у облику презимена. Тој групи припадају сљедећи: Вучић Радоњић звани *Милић*, Марин Богишић звани *Владоевић*, Радоња Миљеновић звани *Кларић*, Илија Радивојевић звани *Кордић*, Иван Луке звани *Миотошевић*, Радослав Радиновић звани *Радаљевић*, Ђурађ Радосалић звани *Бабић*, Ђорђе Радановић звани *Станић* и други.[58]

Према мишљењу професора Богумила Храбака у Херцеговини, за разлику од Србије, поред феудалних породица и фамилије пословних људи раније почињу да биљеже презимена. Код евидентирања у документима некада се јављају два породична имена, прво је патримониално „очинство“, а друго „звани“ право презиме. (Храбак: 2010, у рукопису).

Занимљив надимак имао је Марин, син покојног Радоње Цвјетковића. Марина су звали *Мумало*.[59] У неким уговорима евидентиран је као Марин Радоњић Мумаловић.[60]

---

[52] DAD, Sig. 10, Ser.1, № 61, f. 21 (6. V 1501), f. 26 (14.V 1501), f. 79' (23. VIII 1501), f. 178' (7. IV 1502); № 63, f.5' (11. IX 1503).

[53] „Radossavus Radivoevich dictus Catussich. “ DAD, Sig. 10, Ser.1, № 65, f. 103 (5. V 1508).

[54] „Radiz Radognich dictus Rana de Cerniza…“ DAD, Sig. 10, Ser.1, № 63, f. 6. (11. IX 1503).

[55] DAD, Sig. 10, Ser.1, № 44, f. 49 (15. XI 1475).

[56] „Franciscus Ratchi Vuchossalich dicti Mizalovich…“ DAD, Sig. 10, Ser.1, № 61, f. 87 (7. IX 1501).

[57] DAD, Sig. 13, Ser.1, № 10, f. 45 (12. II 1502).

[58] „Marinus Bogissich dictus Vladoevich…“ DAD, Sig. 10, Ser.1, № 60, f. 131' (27. X 1500); № 61, f. 41' (7. VI 1501); „...Johannes Luce dictus Miotosevich.“ DAD, Sig. 10, Ser.1, № 60, f. 131' (27. X 1500), f. 134' (6. XI 1500), f. 136 (10. XI 1500); „Vuchich Radognich dictus Milich“. DAD, Sig. 10, Ser.1, № 60, f. 132' (29. X 1500); „Radogna Miglenovich dictus Clarich”. DAD, Sig. 10, Ser.1, № 60, f. 169' (18. I 1501), f. 170 (21. I 1501); „Helias Radivoevich dictus Cordich“. DAD, Sig. 10, Ser.1, № 61, f. 14' (15. IV 1501), f. 47' (23. VI 1501), f. 48' (25. VI 1501), f. 83 (31. VIII 150), f. 188 (7.IV 1502); „Nicolaus filius Andree Nicolai dicti Milich... “ DAD, Sig. 13, Ser. 2, № 3, f. 140 (26. IX 1502); „Giurag Radosalich dictus Babich...“ DAD, Sig. 13, Ser.1, № 11, f. 42' (4. V 1512); DAD, Sig. 12, Ser.1, № 29, f. 167-168.

[59] DAD, Sig. 10, Ser.1, № 60, f. 141 (19. XI 1500), f. 190 (25. II 1501); № 61, f. 104', f. 105 (21. X 1501); № 62, f. 58' (5. IX 1502).

Какве је патње имао Радослав Милатковић није нам познато, међутим надимак је имао *Патиславић*.[61] Надимке су имали и Иван Влатковић звани „*Cosussina*“ и Иван Стоисалић звани „*Jasocich*“.[62] Иван Влатковић са надимком је регистрован и у уговору о миразу његове ћерке Антолине, која је најприје била супруга извјесног Ивана, а други пут се удала за морнара Марина Прибиловића из Конавала.[63]

По професионалном занимању Иван Живковић био је „calligarius“ (обућар), а надимак му је био *Краљ*,[64] док је Вукашин Радичевић био „sartor“ (кројач)), а надимак му је био *Клинац*.[65] Неки Живан из Стона крајем мјесеца маја 1496. године склопио је брак са Дражулом, ћерком Радоја Радовчића који је био познат под називом *Глумац*.[66]

Радоје Рајановић носио је надимак *Коренић*,[67] а Вито син Ђорђа Гојаковића имао је надимак *Јамац*.[68] Док око поријекла настанка надимка Вита Гојаковића, немамо двоумљења, поријекло надимка Радоја Рајановић није јесно, јер се може поставити питање да ли је надимак добио по корјену неке биљке или по мјесту које се налази недалеко од Требиња. Године 1496. у мјесецу априлу Франа ћерка Ђорђа Гојаковића званог *Јамац* склопила је предбрачни уговор са Иваном сином Стефана Гудељића из Стона.[69]

Ђуро Томковић имао је надимак *Марамић*,[70] а Вукашин Радосалић познат је био под надимком *Кужа*.[71] Двије године касније од претходно наведених у документима се појављује Радоња Бошковић који је имао надимак „*Vuziza*”.[72]

Интересантан надимак носио је и „Stephanum Allegreti dictum *Chiveriza*“ који је био легитимни прокуратор кожара Радичуса Прибиловића.[73] Поред наведених, у дубровачким изворима регистровани су и други надим-

---

[60] „Marinus Radognich Mumalovich“ јамчио је Паладину Гундулићу за кредит дат неком Михајлу са „Insula de Medio“ патрону пловила типа каравеле. DAD, Sig. 10, Ser.1, № 60, f. 15' (23. XII 1499).

[61] DAD, Sig. 10, Ser.1, № 13, f. (20 . III 1421).

[62] „Juan Vlatcovich dictus Cosussina”. DAD, Sig. 10, Ser.1, № 60, f. 143' (25. XI 1500), f. 153 (17. XII 1500); „Juan Stoissalich dictus Jasocich“. DAD, Sig. 10, Ser.1, № 60, f. 147' (5. XII 1500).

[63] DAD, Sig. 13, Ser.1, № 11, f. 47 (26. I 1512).

[64] DAD, Sig. 10, Ser.1, № 61, f. 174 (31. III 1502).

[65] DAD, Sig. 10, Ser.1, № 61, f. 169 (12. III 1502).

[66] DAD, Sig. 13, Ser.2, № 3, f. 15 (30. V 1496).

[67] DAD, Sig. 10, Ser.1, № 61, f. 59 (16. VII 1501).

[68] DAD, Sig. 10, Ser.1, № 61, f. 45' (16.VI 1501), f. 50' (25. VI 1501); „Giuragh Goiachovich dictus Jemaz et Helias et Vitchus fili dicti Giuraghi... . “ DAD, Sig. 10, Ser.1, № 65, f. 5 (27. VI 1506); „Vitchus dicti Jemaz… . “ DAD, Sig. 11, Ser. 1, № 10a , f . 144 (19. XI 1504).

[69] DAD, Sig. 13, Ser.2, № 3, f. 11 (5. IV 1496).

[70] „Giuro Tomchovich dictus Maramich... “ DAD, Sig. 10, Ser.1, № 61, f. 19 (27. IV 1501).

[71] „Vucassin Radossalich dictus Chuxa... “ DAD, Sig. 10, Ser.1, № 60, f. 192' (3. III 1501).

[72] DAD, Sig. 10, Ser.1, № 62, f. 178' (11. VII 1503).

[73] DAD, Sig. 11, Ser. 1, № 10a , f. 89 (18. I 1504).

ци између осталих: *Копитовић, Пучанин, Сирановић, Дековић, Рибизић, Мигело, Соларевић, Слађеновић, Баба, Ђопо (Ђопави-Шепави)*, и многи други.[74] Надимак *Соларевић* носио је Петар Вукотић који је 21. марта 1496. године склопио предбрачни уговор са Марушом ћерком Радослава Биелоевића званог *Жила*.[75]

Надимке срећемо у разним серијама дубровачког архива па их можемо пронаћи и у Прокури, односно заступништву. У својству прокуратора 1502. године регистрован је Иваниш покојног Радивоја Добриловића који је носио надимак *Херкулиновић*, а заступао је интересе Доминика Пуцића.[76]

И у опорукама се срећемо са разним надимцима. Између 12. јуна и 9. октобра 1466. године, умро је „*Milorad Vladoevich dicti Tocharizich*“.[77] Године 1506. тестамент је саставио „*Marino dicti Pes*“, а проглашен је мјесеца јануара 1511. године.[78]

На основу опорука, односно тестамената, занимљиве надимке можемо пронаћи у радовима истакнутог истраживача и једног од најбољих познавалаца дубровачких архивалија Маријана Сиврића. У једном раду помињу се: Радивој Вокчић звани *Цицерина*, Тврткo Радивчић звани *Бајалица*, Радић Брајковић звани *Тепса*, Ђурађ Остојић звани *Баба*, Милета Радичевић звани *Златар*, Доберко Ступарић звани *Радосалић*, Јосип Ивановић звани *Покрајчић* (Сиврић 2000-2001: 158-159, 161, 163).

Разне надимке евидентиране у књигама дубровачког архива можемо пронаћи и у публикованим изворима и радовима наших најистакнутијих медиевиста, првенствено академика Богумила Храбака и Десанке Ковачевић-Којић, а и других. У мноштву података издвојили смо само оне личности које су имале несвакидашње надимке а живјели су и радили током XV вијека: Иван Грубановић звани *Лапор*, Радојко Брајановић звани *Пекач*, Добрашин Брајковић звани *Лонго*, Грго звани *Кагоча*, Ратко Радичевић звани *Локарда*, Ратко Братосалић звани *Типовац*, Никола Семић звани *Иван*, Радоња Дековић звани *Босна*, Никола Радосалић звани *Требињанин*, Никола Петровић звани *Смоквица*,[79] Радовац Миладиновић звани *Жежени*, Мароје Радојевић звани *Јуда*, Јакша Миладиновић звани *Зец*, Божић Матковић звани *Грахало*, Срђ Радосалић звани *Пећинић*, Радое звани *Баба*, Цвјетко

[74] „Pavao Budissalich dictus Sladienovich…” DAD, Sig. 10, Ser.1, № 60, f. 169 (17. I 1501); „Nicola Johannis Martini de Zupana dictus Chopitovich... “. Исто, № 63, f. 32' (10. XI 1503); „Vlacussa Vuchosavi Vuchxich dicti Puzanin…“ Исто, № 63, f. 16 (7. X 1503); „…et Dragich Bosidarovich dictus Siranovich” Исто, № 61, f. 37' (28. V 1501), f. 114 (2. XI 1501), f. 145 (31. I 1502), f. 156' (17. II 1502); № 62, f. 46 (5.IX 1502), f. 174' (4. VII 1503); „Milen feraro Goppo.“ DAD, Sig. 9, Ser.1, № 3, f. 11 (13. VI 1318), и тд.

[75] „Pethar Vuchotich dictus Solarevich ex una parte Marussa filia olim Radossavi Bieloevich dicti Xilla“. DAD, Sig. 13, Ser.2, № 3, f. 10' (21. III 1496).

[76] DAD, Sig. 11, Ser. 1, № 10a , f. 11' (5. VII 1502).

[77] DAD, Sig. 12, Ser.1, № 19, f. 110.

[78] DAD, Sig. 12, Ser.1, № 30, f. 167.

[79] У документу о прокури из 1448. године регистрован је као „Nixa Petrovich dictus Smoquiza... “ DAD, Sig. 11. Ser. 1, № 2, f. 122 (3. I 1448).

звани *Пакао,* Љубиша Владојевић звани *Брада,* Матко Илић звани *Пас* и други (Храбак 1984: 21, 27, 42-44, 46, 55; Ковачевић-Којић 2007: 67, 68, 256, 257, 261, 388-389; Спремић 2005: 81, 83).

За крај смо оставили један интересантан надимак, а ради се о „*Radouanus Zunchovich dictus Besmech…*“.[80]

На крају је неопходно нагласити да последњи наведени надимак као и неке друге које смо предочили у раду због двосмислености и нејасноћа, нијесмо преводили већ смо их презентовали изворно.

Као што смо на почетку рада већ истакли приликом сачињавања јавно-правног аката у дубровачком Нотаријату и Канцеларији, особама које су партиципирале у одређеном уговору поред имена и патримонијалног презимена редовно је регистрован и надимак уколико су га имали.

Селективним прегледањем одређених серија дубровачког архива приказан је један дио надимака регистрованих почев од четрдесетих година XV вијека па све до почетка друге деценије XVI вијека.

Поред идентификационе функције, посредством надимка долазимо до одређених сазнања о особи, као што су карактерне особине, лични изглед, професионално занимање и мјесто поријекла. Надимци су често настајали и на погрдним основама, али упркос томе преносили су се са кољена на кољено, па су временом од њих настала и права презимена.

Овим радом настојали смо скренути пажњу на средњовјековне надимке, чије је проучавање једнако интересантно како за историчаре тако и за лингвисте. На крају желимо истаћи да смо презентовали само мали дио надимака, истичући оне надимке који су нам се учинили занимљивим. У дубровачким документима постоји толико велики број евидентираних надимака да би се једним другачијим приступом, тј. компарацијом историјских и лингвистичких метода могла обрадити теза или дисертација.

[80] DAD, Sig. 11, Ser. 1, № 2, f. 1' (18. XI 1446).

Извори

DAD - Државни архив у Дубровнику:

Debita Notariae, Sig. 10, Ser. 1. № 60 (1499-1501); № 61 (1501-1502); № 62 (1502-1503); № 63 (1503-1504); № 64 (1504-1506); № 65 (1506-1507); № 66 (1507-1508).
Diversa Notariae, Sig. 9, Ser. 1. № 3 (1318-1320).
Lamenta de Foris, Sig. 21, Ser. 2. № 40.
Liber Dotum Notariae, Sig. 13, Ser. 1. № 10 (1496-1506); № 11 (1506-1517).
Pacta Matrimoniae Notariae, Sig. 13, Ser. 2. № 3 (1495-1502); № 4 (1503-1513).
Procura Notariae, Sig. 11, Ser. 1. № 2 (1446-1449), № 3 (1459-1463); № 5 (1472-1475), № 7 (1480-1486), № 9 (1492-1497), № 10a (1502-1506), № 10b (1506-1509).
Testamenta Notariae, Sig. 12, Ser. 1. № 11. (1418-1429); № 19 (1465-1467); № 29 (1503-1506); № 30 (1506-1511); № 33 (1519-1524).

Литература

Алексић [2]2005: Ш. Алексић, *Име и презиме*, Билећа: Просвјета.

Boje 1976: I. Voje, *Kreditna Trgovina u srednjovjekovnom Dubrovniku*, Sarajevo: ANU BiH.

Boje 2003: I. Voje, *Poslovna uspešnost trgovcev v srednjeveškem Dubrovniku*, Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.

Енглеско-српски речник [2]2006: *Englesko-srpski, srpsko-engleski rečnik*, priredili: Marija Knežević, Dragan Džaković, Beograd: „Jacen“.

Ковачевић-Којић 2007: Ковачевић-Којић, Десанка: *Градски живот у Србији и Босни (XIV-XV вијек)*, „Studia Historica Collecta“, књ. 2, Београд 2007: Историјски институт САНУ.

Сиврић 1999: M. Sivrić, *Nešto o obitelji Radulinović*, Prilog poznavanju stolačkih rodova, Humski Zbornik IV, Zagreb-Stolac: Općina Stolac-Grafocolor Zagreb-Moderna vremena Zagreb, 137-151.

Сиврић 2000-2001: M. Sivrić, *Franjevački samostani i crkve bosanske vikarije (provincije) u oporukama dubrovačkog notarijata od srednjeg vijeka do 1808 godine*, Hercegovina, br. 6-7 (14-15), Mostar: Gradska knjižnica, 143-173.

Спремић 2005: М. Спремић, *Прекинути успон*, *Српске земље у позном средњем веку*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Стојан 2003: S. Stojan, *Ženski nadimci u Dubrovniku*, Anali, sv. 41, Dubrovnik: Historijski institut HAZU, 243-258.

Храбак 1984: Б. Храбак, *Дубровчани у рударству и увозно- извозној трговини Косова 1455-1700*, „Врањски гласник“ XVII, Врање 1984: Народни музеј, 1-134.

Храбак 2008: Б. Храбак, *Из старије прошлости Босне и Херцеговине*, књ. V, Београд: „Архивар“.

Храбак 2010: Б. Храбак, *Зајмопримци из Требиња у Дубровнику 1400-16*00, Трибуниа бр. 12, Требиње 2010: Музеј Херцеговине Требиње. (У штампи).

Драга В. Мастиловић*
Катедра за историју
Филозофски факултет Пале
Универзитет у Источном Сарајеву

Оригинални научни рад

ШКОЛА АНАЛА И ИДЕАЛ ТОТАЛНЕ ИСТОРИЈЕ У СВЈЕТЛУ МУЛТИДИСЦИПЛИНАРНОСТИ

Идеја „тоталне историје“ није настала у XX вијеку, иако је у њему несумњиво доживјела своје оваплоћење. Још у XVIII вијеку Волтер је писао: „Пошто сам прочитао три или четири хиљаде описа битака и садржај неколико стотина уговора, увидео сам, да баш нисам постао много паметнији.“ (Станковић, Димић 1996: 87). Умјесто тога, Волтер се залаже за историографију која ће омогућити да се спозна „историја људи уместо да се познаје незнатан део историје краљева и дворова.“ (Станковић, Димић 1996: 87). Волтер није био једини од мислилаца свога времена који је увиђао сва ограничења историјског знања које нам пружа истраживање уских оквира политичке историје. Да не говоримо о томе да је још у XIV вијеку, за своје вријеме генијални и дуго времена непревазиђени, арапски историчар Ибн Халдун одбацио концепт истраживања догађајне историје и пажњу усмјерио на темељно проучавање друштвених односа и „физичкој околини човјека“, коју је сматрао покретачком снагом историјског развоја (Станковић, Димић 1996: 64-65). Овако дубоким мисаоним захватом у друштвене структуре и односе, Халдун се умногоме, још тада, приближио идејама које су у XX вијеку породиле идеал „тоталне историје“. Они свакако нису били једини мислиоци који су историју доживљавали на овакав начин, а неки од тих мислилаца, посебно из XIX вијека, засигурно су утицали на методолошко промишљање Лисјена Февра и Марка Блока, који су, покрећући 1929. године у Стразбуру[1] часопис *Анали за економску и друштвену историју*, покренули нову историографску школу, и то чини се потпуно свјесно и са јасним циљевима, а коју данас многи свјетски историчари и многе угледне историографије сматрају најутицајнијом и најцјењенијом историографском школом, па чак и „најзначајнијом појавом у историографији 20. века.“ (Блек, Макрејлд, 2007: 86). У том смислу, још 1992. године, у поговору првог српског превода Броделових *Списа о историји*, Андреј Митровић је писао и ово: „Међу историчарима широм света чини се да последњих деценија неоспорно преовлађује мишљење да је најутицајнија и најцењенија она историографска школа чије су гласило француски историјски часопис *Анали*. Такво уверење је присутно и у најразвијенијим истори-

* mdraga@teol.net

[1] Французи су 1919. године, нимало случајно, у тада пограничном Стразбуру, основали универзитет за који Бродел каже да је био „најсјајнији“ у читавој француској историји.

ографијама изван Француске, у онима у којима су изразита посебна учења о историјском методу, разумевања историјске стварности и схватања историјске науке, какав је случај у Великој Британији, САД и Немачкој.“ (Митровић 1992: 371). Зачетке ове школе можемо тражити у XIX вијеку, првенствено у радовима Фистела де Куланжа и методолошким промишљањима Пола Лакомба, као и подстицајима социолошких поставки и метода Емила Диркема. Али, као претходницу „нове историје“ сами аналисти су сматрали Анрија Бера, филозофа „и по темпераменту и по вокацији“, и његове напоре да оствари научну синтезу и да сабере разбијене дијелове историје, као што су економска историја, политичка историја, друштвена историја, историја умјетности итд (Бродел 1992: 24). Његова *Ревија за историјску синтезу* била је, како сами аналисти кажу, „тројански коњ“ нове историје, јер ће и основни мото аналиста бити да постоји само и једноставно историја у свом јединству и што је најважније у свом тоталитету.

Иако није био међу њеним оснивачима, школа *Анала* је ипак постала и остала препознатљива по Фернану Броделу и његовом дјелу *Медитеран и медитерански свијет у доба Филипа II*, које је, по многима, најбоље историографско дјело XX вијека, дјело које има „онај домет након кога један авангардни потхват постаје класика, док настављачи школе долазе у ситуацију да тешко могу створити нешто сасвим изузетно, иако су неоспорно ствараоци виског умећа и достигнућа“ (Митровић 1992: 377). Већ неки њихови савременици, али и каснији следбеници, међу којима се издвајају и тако импозантне научне фигуре као што су: Филип Аријес, који се никада није декларисао као припадник школе, али се сматрао слободним стријелцем „нове историје“, Жорж Диби, заљубљеник у географију, а првенствено пејзаже, Жак ле Гоф, љубитељ историјске антропологије, Емануел ле Роа Ладири и други, развијали су сопствене правце, опредјељења и методе, увијек се залажући, са „задивљујућом упорношћу“, за достизање идеала „тоталне историје“, често слиједећи подстицаје које су на посредан или непосредан начин добијали од „увијек присутног“ Лисјена Февра. Данас скоро да и нема подручја људске прошлости која није предмет пажње оних историчара који слиједе пут који су трасирали први аналисти, увијек идући ка откривању нових путева у дјелима која све више имају карактер „микроисторија“ или како то каже Доминик Бартелеми: „Попут Марка Блока који је то чинио боље од других медијевиста свога времена, непрестано се крећемо између рационалности и ирационалности стварног“ (Бартелеми 2008: 111). А таква историја увијек има и мора имати као претпоставку мултидисциплинарност.

Због тога, свако размишљање о школи *Анала* и „тоталној историји“ неминовно мора започети са размишљањем о мултидисциплинарности. Чини се да је борба за нову историју управо и започела борбом за мултидисциплинарност, а несумњиво подстакнута агресивним наступом поборника Диркемове социолошке школе који су, како сам Февр каже „орно наваљивали на једну тако лоше брањену дисциплину“, што је у то вријеме била

историја, али они је „нису растурали... Они су је домаћински себи припајали. Све оно што је у домену историјских наука изгледало подесно за рационалну анализу припадало је њима. А тек оно што преостане било је историја: у најбољем случају, значи – хронолошко распоређивање површинских догађаја који су најчешће плодови случаја“ (Февр 2005: 77). Тај агресивни наступ социологије која је имала амбицију да на неки начин апсорбује историју, произвео је, сасвим нормално, оштру реакцију историчара из круга *Анала*, а посебно Лисјена Февра и нешто касније Фернана Бродела. Као одговор на тај покушај „понижавања историје“ аналисти су понудили модел нове историје који руши ограде и шаблоне који дијеле историју од других наука већ, широко користећи њихове резултате, спознаје историју у њеном тоталитету, а то значи све, од политичке историје до историје сензибилитета, и то са истом озбиљношћу истраживачког поступка и приступа теми. Февр је то објашњавао на сљедећи начин: „Ако сте историчари, немојте овде да залазите: ово је домен социолога. А ни тамо: ушли бисте у простор који припада психологу. Десно? И не помишљајте на то, то припада географу... А кренете ли лево, ето вас код етнолога... Кошмар. Глупост. Сакаћење. Доле преградни зидови, цедуље са натписима! Историчар треба слободно да ради баш на граници, да зађе мало с једне, па онда с друге стране. Такав рад ће бити користан...“ (Февр 2005: 81). Умјесто ограда и етикета Февр је нудио и захтијевао од историчара широку мултидисциплинарност. „Између блиских и удаљених дисциплина стално склапати нове савезе; на исти предмет уперити светлосни млаз више различитих наука: то је основни задатак, и од свих оних који се намећу оној историји која хоће да се ослободи граница и издељености, несумњиво најхитнији и најплодотворнији“ (Февр 2005: 25). Иако постављен прије скоро осам деценија, овај принцип није нимало изгубио на својој актуелности, поготово ако имамо у виду да се и данас велики број историчара искључиво креће „сигурним стазама“ дипломатске историје или суверено корача на површини догађајног, нерадо ризикујући труд и вријеме да дубинске вишеслојне коријене историјских процеса, чија је само површинска манифестација догађајно, потраже, на примјер, у човјековој околини и њеним детерминантама, психологији појединца и масе, друштвеним структурама, односима и схватањима, сударима менталитета, привредним потенцијалима и законитостима економије, идејама, духовном и културном насљеђу, традицији, религијским схватањима и предодређеностима и тако даље. Све су то неумитни пратиоци историјског процеса, који се, свјесно или несвјесно, пречесто запостављају или препуштају пажњи других наука. На тај начин историја и даље остаје „испарцелисана“ на економску, културну, политичку, дипломатску и тако даље.

Много више од широких методолошких и теоријских расправа, аналисти су понудили нову историју на дјелу, сматрајући непотребним губљењем времена и енергије, бављење теоријским питањима. Посебно је Февр у том погледу био изричит, сматрајући да „за историчара није добро да пре-

више размишља о историји. Све док то чини његов рад је у застоју. А филозоф (чији је то, у ствари, посао) слеже раменима. Тако имамо двојицу који ништа не раде.“ (Февр у: Брајзах 2009: 461). Умјесто тога они су се својски трудили да нову историју практично примијене у својим дјелима. Најдаље је у том погледу отишао Фернан Бродел и поставио нове стандарде у историографији својом концепцијом о три времена историје, коју је демонстрирао у дјелу *Медитеран и медитерански свијет у доба Филипа II*, „генијалном делу које је утемељило и данас важећи методолошки став.“ (Полони-Симар 2008: 157). Прво, од та три времена историје, „говори о готово непокретној историји, о човеку и његовим односима са средином која га окружује“, (Бродел 2001: 16) то је историја „скоро изван времена, везана за предмете без душе.“ Друго Броделово вријеме, које се издваја изнад те „непокретне историје,“ представља историја „спорог ритма“ или друштвена историја. Једноставан појам који обухвата несагледиво пуно тога, богатство историјских садржаја који се крећу од свакодневице појединца до развојних ритмова цивилизација. То је „мучно расветљавање неуобичајених тема, које све треба обухватити у сувислу историју... тема које су обично издвојене једна од друге и обрађиване на рубовима традиционалне историје“ (Бродел 2008: 11). То је толико сложен појам да га Бродел радије назива „структуралном историјом“ или „историјом дугог трајања“. И, напокон, треће Броделово „вријеме“ представља традиционална историја, историја по мјери човјека, догађајна историја. То је „оно кретање на површини, таласи које плима подиже својим моћним кретањем. То је историја кратких трептаја, брзих и нервозних. Будући осетљива по дефиницији, њени мерни иструменти реагују и на најмањи покрет. Но таква каква је, она је историја с највише страсти, најбогатија људскошћу, такође и најопаснија“ (Бродел 2001: 16). Очигледно да је Бродел у јединству ова три „времена“ историје у ствари видио савршен концепт онога што зовемо „тотална историја“ или боље рећи „не приказ прошлости који укључује сваку појединост, већ приказ који наглашава повезаност између различитих поља људског прегнућа“ (Берк 2002: 8). То је битно имати у виду ради оних који му, због његових очигледних симпатија за прва два времена историје, у потпуности одричу интересовање за политичку историју. Сасвим је јасно да би историја без политичке компоненте опет остала без свог тоталитета и самим тим била безнадежно осиромашена. Овдје би, можда, било оправдано поставити питање: колико је историчар као јединка способан да влада тим непрегледним морем извора разнолике типологије и да мисаоно сажима тако комплексна питања различитих друштвено-историјских процеса у различитим раздобљима историје. Да и не говоримо колико такав хеуристички поступак захтијева времена и мукотрпних архивских истраживања. Због тога је тимски рад, посебно на крупним и комплексним пројектима гдје треба освијетлити све стране одређене проблематике, један од основних захтјева аналиста још од Февра. Али, упркос томе што су велике пројекте радили

тимови,[2] ипак остаје чињеница да су највећа достигнућа ове школе била у ствари дјела бриљантних умова иновативних појединаца.

Бродел је, чини се, био радикалнији у заступању и ширењу идеја школе од његових претходника, а посебно се није либио да оштро критикује социологију, али и да се користи њеним резултатима ако му се за то указала потреба. Својим ставовима да су хуманистичке науке, али не само оне, у функцији помоћних историјских наука, чије резултате историчари треба да користе у сагледавању тоталитета друштвено – историјских процеса, Бродел је, чини се прилично свјесно, ризиковао да буде оптужен за научни хегемонизам, који настоји да обезбиједи својој науци, али му је то, с друге стране, омогућило да узврати оптужбом на рачун Диркемове „милитантне“ социологије (Миленковић 2004: 19). Посматрајући историју и социологију као „сусетке које не могу нити да једна за другу нимало не маре, нити да се узајамно потпуно познају, и које, када себе у својим препиркама дефинишу, то једнострано чине“ (Бродел 1992: 156), Бродел је суштину њиховог спора видио у категорији „историјског времана“ јер социолози увијек „беже у проучавање тренутка – а ту је увек у питању садашњи тренутак, који тако рећи виси изнад времена – или појава које се понављају и не припадају ниједном времену“, а то их неминовно затвара „у оквире догађајног у најстрожем смислу те речи или у оквире најдужег трајања“ (Бродел 1992: 185) Тиме је социолозима доказивао да се судар историје и социологије може догађати тек у равни времена брзих ритмичких удара догађајне историје, коју је он, у поређењу са два остала времена, гледао помало потцјењивачки, али ни у ком случају неважном и непотребном. За разлику од тог времена, у равни историје дугог трајања, историја и социологија су не само компатибилне већ се, према Броделу, и поистовјећују. Али, да би се стигло до потпуног разумијевања сложених структура историје дугог трајања потребан је мукотрпан хеуристички поступак. Бродел је, очигледно, настојао да социолозима укаже да се њихова разматрања друштва догађају поприлично на површини садашњости друштвених процеса, а да историја, насупрот томе, познаје процесе дугог трајања и дубоких посљедица, а до којих се може досегнути само мукотрпним и брижљивим проучавањем сачуване архивске грађе, што социологе ни њихов метод, никада није красило. То, у суштини добронамјерно, указивање социолозима на потребу проучавања докумената из прошлости, пропраћено је сумњом у анкете као метод достизања неких дубљих знања о друштву, а посебно је био критичан према употреби „анкета ради анкета“. Ипак и поред свих „неспоразума“ и понекад оштрог дијалога „нове“ историје са социологијом, аналисти су се ипак залагали за блиску сарадњу историчара и социолога и са пуно разумијевања објашњавали практичне разлоге за ту сарадњу и обострану корист која би из ње могла проистећи. Нису се чак либили ни да признају да је на њих

[2] Као очигледан примјер тога можемо навести петотомно дјело *Историја приватног живота*, које су приредили Филип Аријес и Жорж Диби, а у том огромном подухвату учествовао је већи број научника.

јак утицај оставила Диркемова социолошка школа и методолошка промишљања која су проистекла из труда социолога ове школе. О томе Марк Блок каже: „Наша проучавања много дугују овом великом труду. Тај труд нас је научио да се више спуштамо у дубину, да изближе обухватамо проблеме, да мислимо, усудио бих се да кажем, мање јефтино... А ако тај труд данас изгледа превазиђен, пре или доцније, то се збива са сваким духовним покретом и цена је његове плодности“ (Блок 1970: 339). Дакле, Блок на крају није пропустио да нагласи да је труд Диркемовске социолошке школе, несумњиво користан и подстицајан, у дјелу аналиста ипак превазиђен.

И историчари традиционалисти и социолози имали су своје разлоге да критикују школу *Анала*, први из релативног комодитета проучавања политичке и догађајне историје, која и поред захтјева истраживачког напора ипак представља кретање сигурним и добро утабаним стазама. Осим тога, аналисти, а посебно Февр, су их оптуживали да историју пишу исто као што су „њихове старамајке радиле таписерије. Ситним бодом. Својски се труде... а ако их упитате чему сав тај посао, уз детињасти осмех понудиће вам речи старога Ранкеа: Да сазнамо тачно како се то догодило“ (Февр 2005: 67), „наравно са свим детаљима“, прилично иронично додаје Февр. Бродел можда није био тако ироничан, али није био ни мање оштар према традиционалистима када је, на примјер, историчаре дипломатије оптуживао да им поглед досеже онолико колико се види иза њиховог радног стола. Социолози су критиковали аналисте не само због жеље да својој науци обезбиједе завидно мјесто у систему наука о друштву, већ и због угрожености њихове амбиције да социологију, по Диркемовом и Симјановом моделу с почетка XX вијека, уздигну на ниво глобалне науке. Међутим, криза у коју је социологија запала 60-их година XX вијека, а која је, између осталог, проузрокована и неумјереном употребом квантитативних метода или прецизније „анкетне технике“, довела је до новог преиспитивања унутар социолошких истраживања, а то ће имати за посљедицу свијест о неопходности мултидисциплинарности, а посебно сарадње са историјском науком (Миленковић 2004: 157).

Осим са социологијом, а све у покушају остваривања што шире мултидисциплинарности, аналисти су водили „дијалог“ са бројним наукама. Тај дијалог давао је непроцјењиво вриједна методолошка промишљања и идејне правце развоја историографије, чија вриједност није изгубила на својој актуелности ни послије дугог низа година. Посебну пажњу аналиста, још од Февра, заузимале су психологија, географија, демографија, антропологија, лингвистика, али и друге науке. Посебан квалитет тог дијалога представљала је практична примјена резултата до којих су долазиле ове науке у остваривању идеала „тоталне историје“.

Неупоредиво важније од методолошких поставки и теоретских размишљања било је практично примијенити резултате других наука у властитим истраживањима и на дјелу демонстрирати мултидисциплинарност. Тако је најбољи практични примјер како треба користити резултате географи-

је у постизању тоталитета историјског сазнања дао сам Бродел у свом *Медитерану*, залажући се за географију која би престала да буде циљ самој себи, већ да постане средство које би историчару омогућило да свестрано освијетли многоструке везе историје и простора на коме се она одвијала. Не задовољавајући се традиционалним географским уводима у историју који „узалудно стоје на почетку толиких књига, с каменим пејзажима...“, у којима човјек и простор не остварују никакву суштинску везу релевантну за историјски процес који се истражује, Бродел нам је на дјелу понудио један нови приступ освјетљавајући Медитеран као „комплекс мора, затрпаних острвима, испресецаних полуострвима, окружених разуђеним обалама. Његов је живот помешан са копном, његова је поезија више него допола сељачка, његови су морнари тежаци; то је море маслина и винограда, једнако као и оних уских бродова на весла или заобљених трговачких лађа...“ (Бродел 2001: 13). Дакле, то је историја живог мора, са још живљим залеђем, од кога се не може одвојити и без кога би било бесмислено посматрати Медитеран као историјски субјект. Тај модел, чини се, могао би се примијенити и на сваки простор који се у историјском контексту посматра, па и ако се ради само о копну и независно од његове величине, јер сваки географски или историјски омеђен простор има своје залеђе без чијих утицаја никада није могао бити. А ти утицаји били су обострани и многоструки: географски, економски, културолошки, политички и сваки други, у толикој мјери да се скоро императивно намеће потреба да се једна просторно омеђена цјелина увијек посматра шире и у географском смислу, наравно ако се жели избјећи географија „окамењених пејзажа“, која историји не може суштински помоћи у разумијевању било ког историјског процеса.

Психологија је наука која је, можемо слободно рећи, заузимала почасно мјесто код аналиста, а чини се да јој је то мјесто обезбиједио управо Лисјен Февр. У неколико својих радова методолошког карактера[3] он је дао смјернице настајању „историјске психологије“ и истакао неопходност сарадње или још боље тимског рада историчара и психолога. Како би се избјегли психолошки анахронизми, „најподмуклији и најопаснији“, историчар је обавезан да психологу да материјал за проучавање из епохе којом се бави. „Најпре детаљно евидентирати, а затим, за епоху која се проучава пресложити менталну грађу којом су располагали њени савременици; огромним напором ерудиције, али исто тако и имагинације, реконструисати универзум, читав физички, интелектуални, морални универзум, усред којег је живела свака од генерација које су му претходиле“ (Февр 2004: 257). То је, по Февру, био пут настанка историјске психологије. Али, да би обавио тако замашан посао прибављања релевантне грађе, историчар је опет упућен на сарадњу са археологом, филологом, етнологом и тако даље. Дакле, опет ништа без савеза и сарадње више наука. Психологија, за коју је

[3] Посебно су значајна два Феврова рада на ову тему: *Историја и психологија*, први пут објављен 1938. године у VIII тому *Encyclopédie française* и *Сензибилитет и историја*, први пут објављен 1941. године у *Annales d'historie sociale*.

сматрао да се налази „у самој основи сваког ваљаног историчарског рада“, подстакла је бриљантни Февров ум да на дневни ред историјске науке постави проблем историје осјећања, питајући се зашто немамо историју љубави, смрти, мржње, страха, самилости, суровости итд.? Изазов је убрзо био прихваћен, првенствено од Филипа Аријеса, „авангардног историчара“ који је сам себе називао „историчар недељом“, а затим од Жоржа Дибија, „стручњака за сеоска друштва који се постепено преобратио у историчара менталитета“ (Бушерон 2008: 253), који су несумњиво слиједили Февров подстицај, али и изграђивали властити поглед на то питање. Тако је почела да се рађа историја менталитета, која је, према Дибију, имала задатак да одбаци „оно врло примитивно тумачење догађаја психологијом историјских личности“ и која би највећу пажњу поклонила „интелектуалним механизмима, осећањима и понашању људи који су живели пре нас“ (Диби 1970: 328). Због тога је она нужно морала да пређе са проучавања појединаца и њихових психолошких стања и менталних склопова на проучавање група. Као најбољи модел за проучавање историје менталитета Диби је сматрао Броделову шему о три времена или три ритма трајања историје „јер и сама кретања због којих и ментална понашања и ставови еволуирају, бржа су или спорија“ (Диби 1970: 314). Треба напоменути да је пионирски рад из области историје менталитета била књига Марка Блока, *Краљеви исцјелитељи*, написана још 1924. године, али је тек трећа генерација аналиста, досљедно истрајавајући на Феврововој идеји проучавања колективних сензибилитета, а користећи резултате психоанализе и антропологије, проучавање ове проблематике довела до врхунца.

Економија се од самих почетака школе *Анала* налазила у самом центру пажње њених оснивача и каснијих сљедбеника, о чему недвосмислено свједочи и чињеница да се и часопис који су 1929. године покренули Февр и Блок звао *Анали за економску и друштвену историју*. Несумњиво да је и у том погледу најдаље отишао Фернан Бродел својим тротомним дјелом *Материјална цивилизација, економија и капитализам од XV до XVIII вијека*. Износећи једну сасвим нову концепцију економске историје, опет кроз триптих као и у *Медитерану*, и тако постављајући нове стандарде и на овом пољу историјске науке, Бродел је овим дјелом у ствари само магистрално продубио ону методолошку замисао коју је скоро савршено конципирао у *Медитерану*, примијенивши је овога пута на економску историју и на простор у свјетским размјерама. Већ сами наслови три књиге које чине ово дјело, *Структуре свакодневице – могуће и немогуће*, *Игре размене*, *Време света*, указују на типично Броделово схватање историје. Посматрајући економску историју кроз три нивоа, а не као што је до тада чињено само кроз тржишну економију, Бродел је закључио да се испод те преовлађујуће економије тржишта налази читава једна област људске дјелатности „елементарна, основна дјелатност чудесног обима, која свуда постоји“ (Бродел 2008а: 7). Тако је дошао до „структура свакодневице“ – демографије, исхране, одијевања и моде, становања и ентеријера, технике, новца,

градова и њихових становника и тако даље. То је, дакле, била економија обичног човјека „приземље материјалног живота.“ Изнад тог приземља уздиже се економски живот тржишне економије, хиљадама додирних тачака неконтинуирано спојен са овим претходним нивоом, на примјер, пијацама, тезгама, дућанима... То је предмет друге књиге под насловом *Игре размене*, у којима Бродел анализира читаву ту „игру размене“ и то „од просте трампе па до најсложенијег капитализма“ (Бродел 2008б: 7). Трећа књига, под насловом *Време света*, хронолошки сагледава економску историју свијета (Европе, Русије, Америка, Азије, Африке, Далеког истока) од XV до XVIII вијека. Тако амбициозан захват подразумијевао је не само ванредан истраживачки напор, већ и методолошко одређење према проблему, које није само подразумијевало смјестити економију у простор и вријеме, већ јој наћи право мјесто „поред, испод и изнад других аспеката живота са којима мора да дели то време и тај простор: политике, културе, друштва.“ (Бродел 2008в: 10). Због тога је и читаво прво поглавље ове књиге теоретског карактера, посвећено овом проблему. Овдје се изнова намеће питање колико способности, дара, стрпљења, труда, методолошког знања, инвентивности и још много врлина, а надасве љубави према свом позиву, историчар мора имати да би се носио са оволиком количином извора и литературе и овако широким и свеобухватним истраживачким и мисаоним захватима.

Осим са наведеним наукама, аналисти су блиско сарађивали и са бројним другим наукама, или боље рећи користили се не само њиховим резултатима већ и њиховим методама, у циљу достизања идеала тоталне историје. Ту у првом реду треба поменути антропологију, демографију, лингвистику и тако даље. Та сарадња историје са осталим наукама довела је 60-их година XX вијека чак до појаве нових дисциплина „које обједињују у себи две науке у један назив или један епитет, као, на пример историјска демографија, историјска антропологија и слично“ (Миленковић 2004: 15). Осим тога, мултидисциплинарност је почела да прекорачује и границе између друштвених и природних наука.

У сваком случају, слиједити школу *Анала* и настојати досегнути идеал „тоталне историје“ подразумијева изузетан напор историчара и мукотрпан истраживачки ход необично опасном стазом, подручјем које је често нетакнуто и које понекад захтијева „отварање првих просека у честару“, како каже Жорж Диби у предговору првог тома *Историје приватног живота*. То истовремено захтијева и одређени ниво креативне апстракције, а која не смије прећи преко граница научности. Имајући у виду чињеницу да је појединцу скоро немогуће детаљно истражити и сагледати тоталитет друштвено-историјских процеса на широком простору, ако томе не би посветио највећи дио своје научне каријере, онда се чини сасвим оправдано да таква дјела буду ограничена или на ужа регионална проучавања или на поједине аспекте широког поља истраживања, што појам историјског тоталитета свакако подразумијева.

Иако су, чак и од стране неких историчара, оптуживани за еклетицизам, а од социолога да су критикујући Диркема преузимали његов метод, аналисти су ипак неспорно створили сопствени, оригинални и препознатљиви систем промишљања историје, не само у избору тема, већ и у истраживачком поступку који ствара претпоставке достизања идеала „тоталне историје“. Несумњиви тријумф који је школа *Анала* остварила након Другог свјетског рата у француској историографији, неки су били склони да тумаче разочараношћу Француза у политику и политичку историју, послије срамног пораза 1940. године, чији горак укус није могла да утре ни побједа 1945. године. „Горка сећања на пораз створила су и зловољу према ‚старој‘ Француској и отвореност за новине, што је користило школи *Анала*. Февр је постао њихов маршал“ (Брајзах 2009: 517). Не спорећи да је можда „разочараност“ у политичку историју имала одређеног утицаја, не само на тријумф школе *Анала* послије 1945. године, већ можда и на њено рађање, ипак је неспорна чињеница да је ова школа била плод једне револуционарне промјене у промишљању историје одређеног круга људи, а прије свега филозофа Анрија Бера, чије су идејне смјернице о историјској синтези биле замајац за сасвим нова методолошка промишљања Лисјена Февра, Марка Блока, а касније Фернана Бродела и других. Сигурно да је срећна околност за школу *Анала* било и то што су је основали и водили изузетни научни умови. Осим тога, несумњиво јак утицај који је ова школа остваривала и још увијек остварује на историографије других земаља, свакако се не може тумачити „разочараношћу“ тих историографија у политику, већ препознавањем једног новог пута историјског сазнања и продубљивања знања о историји до којих је на тај начин могуће доћи.[4] У том контексту и сам Брајзах признаје: „Разноврсност школе *Анала* огледа се у многоструким утицајима које је она имала на историографије других земаља. Неколицина националних историографија није имала обележја Аналиста“ (Брајзах 2009: 523).

Занимљиво да су се, између осталог, аналисти налазили на удару критичара и као националисти. Тако енглески историчар Ричард Еванс у својој књизи *У одбрану историје*, Броделову последњу књигу *Идентитет Француске* сматра као „дубоко конзервативан, националистички текст“, а у Броделовом ставу да је између Француза и других нација „можда било неког мешања, али не и стапања“, Еванс види Броделово „расистичко веровање“ (Еванс 2007: 215). А став Пјера Шонија, такође историчара из круга *Анала*, да је легализовани абортус „апсолутни злочин“ који ће по Француску имати „страшне демографске последице“, Еванс коментарише на сље-

[4] Тако је, на примјер, прије неколико година у Србији реализован у четири тома пројекат историје приватног живота у српским земљама од средњег вијека до краја XX вијека, а на коме је радио већи број научника из различитих области. Тај пројекат је био директно подстакнут преводом на српски језик петотомне *Историје приватног живота*, коју су приредили Филип Аријес и Жорж Диби, а која је настала из пројекта који је 1981. године осмислио и покренуо Филип Аријес.

дећи начин: „Везе између пионирске улоге француске демографске историје и конзервативне националистичке опсесије, везане за традиционално низак наталитет у Француској, постају експлицитне у Шонијевом делу. Тако се иза привидно научне неутралности ових историчара скривају узнемирујуће политичке намере“ (Еванс 2007: 215). Чињеница је да су аналисти, барем они први, били освједочене патриоте, националисти у најпозитивнијем смислу те ријечи, што је Марк Блок посвједочио и својим животом,[5] али то није разлог да се њиховом дјелу дају карактеристике „узнемирујућих политичких намјера“, а поготово не „расистичког вјеровања“. Уосталом, зар Шонијева запажања о демографским посљедицама легализованог абортуса нису тачна и зар историчару није дозвољено да буде патриота, па чак ни у тој мјери да упозори на чињеницу да ће урушавање једног система вриједности имати вишеструке негативне посљедице, не само на друштво у коме живи, већ и на просперитет нације којој припада.

У контексту „националистичких историчара“ Еванс је Бродела поменуо и због његове тврдње да „историчари могу на заиста равној нози да се носе само с историјом своје сопствене земље; они скоро инстиктивно схватају њена скретања и обрте, њене сложености, њене особености и њене слабости“ (Бродел у Еванс 2007: 238). Бранећи тезу да национална историја није забран само за историчаре те земље, што је апсолутно тачно, али то Бродел није ни рекао већ да се они само са њом могу носити заиста „на равној нози“, Еванс наставља: „Нико не треба да сматра како би инсистирање на принципу да само Босанци могу да пишу босанску историју, или Срби историју Србије, било гаранција стварања доброг, тачног и нетенденциозног историјског истраживања“ (Еванс 2007: 238). Ова констатација је неспорно тачна са позиција струке и то у толикој мјери да се подразумијева, али није и терминолошки. Еванс је овом реченицом, можда и несвјесно, само потврдио наведени Броделов став, због тога што је сасвим јасно да он не разликује појмове Бошњак и Босанац, јер термине Босанац и Србин смјешта у исти контекст, национални. Можда због тога, када говори о Босни, аутор изоставља ријеч Херцеговина, јер ријеч Херцеговац не може да смјести у национални контекст. Упућенији од Еванса знају да појам Босанац обухвата Србе, Хрвате, Бошњаке и остале који живе у Босни, али појам Србин подразумијева националну одредницу ма гдје они живјели. Због тога се ове двије ријечи не могу користити у истом, националном, контексту, јер то у најмању руку значи елементарно неразумијевање историје Босне и Херцеговине и њених скретања и обрта, сложености, особености и слабости, како би то Бродел рекао. А тек како би од аутора, не сумњајући у његову непристрасност, могли очекивати да познаје, на примјер, дубинске историјске коријене дуализма Босна – Херцеговина? Да и не говоримо о томе да би мање саосјећајни у овој Евансовој реченици могли наћи пуно

[5] Марк Блок је, као један од вођа француског покрета отпора, мучен и убијен од стране Гестапоа 16. јуна 1944. године.

више „узнемирујућих политичких намјера“ него у Броделовим и Шонијевим запажањима.

На крају би се могло закључити да је појава школе *Анала* изазвала, за тадашње вријеме један, можемо слободно рећи, драматичан дискурс у оквиру историографије, али и у оквиру наука о друштву уопште. Тај дискурс ни данас није изгубио на актуелности, али јесте на драматичности, а свакако је пресудно допринио да мултидисциплинарност постане дио свакодневице историчара чији је идеал досегнути историју у њеном тоталитету, или се бар приближити том идеалу. Политичка историја није никако небитан фактор, према коме би се историографија требало односити потцјењивачки, али он истовремено не смије да буде пресудно доминантан нити издвојен из тоталитета друштвено-историјских процеса, на које су сви аспекти људског живљења, од географског окружења до сензибилитета појединца или чак народа, остављали снажан печат и у доброј мјери их детерминисали. У најмању руку, било би мудро послушати Броделов савјет који несумњиво носи печат универзалности: „Чувајмо се те још вреле историје, онакве какве су је осетили, описали и видели савременици у ритму свога живота, кратког као што је и наш. Она има размере њихове срџбе, њихових снова и илузија“ (Бродел 2001: 16).

Овај савјет је актуелнији, чини се, сада више него икада, посебно на простору Босне и Херцеговине, гдје су мистификације и фалсификовање историје, посебно од стране појединих бошњачких историчара, досегли тако невјероватне размјере да се граниче са неком врстом интелектуалног сљепила. Политички ангажована и смишљено усмјерена на насилно формирање колективне свијести једног народа, и самим тим опаснија него што се обично сматра, јер настоји да читаве генерације одгоји у оковима наметнуте, исконструисане националне свијести, исполитизоване и религиозно фанатизоване, с представама о прошлости које су у перманентном сукобу са елементарном истином, па понекад и са здравим разумом, оваква параисториографија неминовно носи печат краткога даха, али њене посљедице у политичком смислу могу бити знатно дубље и трајније. Зар се и овдје, са пуним правом, не би могло наново поставити давно постављено Феврово питање и истовремени одговор: „Јесу ли то вишеструке грубе омашке, збрке и неспретности неуких и немеродавних аутора? Организовано черупање, цинично прекројавање правих историчара које обављају ужурбани памфлетисти историографије? – Нешто много горе: то је непрестани и иритирајући анахронизам чији су несвесни починиоци људи који пројектују у прошлост себе, такве какви су, са својим осећањима, својим идејама, својим интелектуалним и моралним предрасудама...“ (Февр 2004: 250). Зар није очигледан историјски анахронизам преносити појмове Бошњак и Бошњаци, у националном смислу, у прву половину XX вијека, у XIX или чак у средњи вијек, ако смо свједоци да је та нација проглашена у задњој деценији XX вијека? А историја Босне и Херцеговине, бар у једном дијелу њене историографске продукције, препуна је данас оваквих и сличних анахрони-

зама који оптерећују и замагљују рационалан научни поглед на њену историју.

И на крају, чини се савим оправданим запитати се: зар историја менталитета не би могла овдје доћи до изванредно значајних резултата, само када би историја и психологија повеле „дијалог“ на основу довољног броја релевантних „менталних“ извора из историје Босне и Херцеговине, посебно из XIX и XX вијека. Зар таква историја менталитета на овом трусном подручју не би могла дати многе одговоре на збуњујућу и ужасавајућу мржњу, која овдје производи непрестано људске трагедије великих размјера? У првом реду се то односи на проучавање психологије раје и побуњеног сељака, психологију управљачке феудалне елите произвођене по сили припадања одређеној религији, психологију религиозног осјећања, а с тим у вези посебно значајно питање: психологију конвертите. Зар историјска географија, наравно Броделовски схваћена, а не географија „окамењених пејзажа“, овдје не би могла дати бројне одговоре на питање утицаја животне средине на живот, привређивање, понашање, а посебно на менталитете различитих етничких и вјерских група? Зар историјска демографија не би могла коначно успоставити колико-толико прецизне развојне ритмове становништва Босне и Херцеговине, успоне и падове, те узроке и посљедице тога? Зар економска историја не би могла објаснити економску суштину аграрних односа у Босни и Херцеговини, тог најболнијег питања њене историје од турске окупације до скоро половине XX вијека, која је пречесто узроковала и сва остала болна питања њене историје? И на крају, зар то не би био најсигурнији, а можда и једини пут историчарима да реконстришу историју Босне и Херцеговине у њеном тоталитету или барем да се што више приближе том идеалу? Без сумње да би, само када би мултидисциплинарност из теорије заиста прешла у праксу, а тимски рад постао уобичајени дио те праксе. Или бар када би историчари имали обичај да баце „коси поглед“ на сусједне науке и резултате до којих оне долазе, а који могу бити релевантни за тему коју истражују.

Литература

Аријес, Диби 2000: Ф. Аријес, Ж. Диби (приредили), *Историја приватног живота*, том 1: *Од Римског царства до 1000. године* (Пол Вен, Питер Браун, Ивон Тебер, Мишел Руш, Евлин Патлажан), Београд, Clio.

Бартелеми 2008: Доминик Бартелеми, *Марк Блок*, у: *Историчари* (приредила Вероник Сал), Београд, Clio.

Берк 2002: П. Берк, *Историја и друштвена теорија*, Београд, EQUILIBRIUM.

Блек, Макрејлд, 2007: Dž. Blek, D. M. Makrejld, *Izučavanje istorije*, Beograd, Clio.

Блок 1970: M. Blok, *Odbrana istorije ili zanat istoričara*, u: Treći program radio Beograda, proleće 1970, Beograd.

Брајзах 2009: Е. Брајзах, *Историографија*, Београд, Clio.

Бродел 1992: Ф. Бродел, *Списи о историји*, Београд, Српска књижевна задруга.

Бродел 2001: F. Brodel, *Mediteran i mediteranski svet u doba Filipa II*, Beograd – Podgorica, Geopoetika, CID.

Бродел 2008а: F. Brodel, *Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV do XVIII veka*, knj. I, *Strukture svakodnevice, moguće i nemoguće*, Beograd – Novi Sad – Podgorica, Службени лист СРЈ, STYILOS, CID.

Бродел 2008б: F. Brodel, *Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV do XVIII veka*, knj. II, *Igre razmene*, Beograd – Novi Sad – Podgorica, Службени лист СРЈ, STYILOS, CID.

Бродел 2008в: F. Brodel, *Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV do XVIII veka*, knj. III, *Vreme sveta*, Beograd – Novi Sad – Podgorica, Службени лист СРЈ, STYILOS, CID.

Бушерон 2008: П. Бушерон, *Жорж Диби*, у: *Историчари* (приредила Вероник Сал), Београд, Clio.

Диби 1970: Ž. Dibi, *Istorija mentaliteta*, u: Treći program radio Beograda, proleće 1970, Beograd.

Еванс 2007: Ц. Еванс, *У одбрану историје*, Београд, Српска књижевна задруга.

Миленковић 2004: П. Миленковић, *Школа Анала, огледи о социолошкој историографији*, Нови Сад, STYLOS.

Митровић 1992: А. Митровић, *Историјски списи Фернана Бродела*, у: Ф. Бродел, *Списи о историји*, Београд, Српске књижевна задруга.

Полони-Симар 2008: Ж. Полони-Симар, *Фернан Бродел*, у: *Историчари* (приредила Вероник Сал), Београд, Clio.

Станковић, Димић 1996: Ђ. Станковић, Љ. Димић, *Историографија под надзором, прилози историји историографије*, књ. 1, Београд, Службени лист СРЈ.

Февр 2005: Л. Февр*, Борба за историју*, Београд, Српска књижевна задруга.

Александър А. Антонов*
Исторически факултет
Софийски Университет “Св. Кл. Охридски”

Прегледни рад

ЗАВИЈЕ И АМАМ МАХМУД БЕГА У ИХТИМАНУ

Град Ихтиман налази се око 50 км источно од Софије. Смештен је у центру Ихтиманске равнице, која је минијатурна копија Софијске котлине. У близини садашњег града, за време византијске владавине на овим територијама, налазила се тврђава Стипонион. Њено словенско име је Штипоне, а арапски географ Ал Идриси назива је Стобуни. Римски пут Виа Милитарис, који се налазио на источној страни подножја планине у правцу Трајанових Врата, пролазио је кроз садашњи град. Истим тим путем крајем XIV века ишло је и османско освајање у правцу Софије. (Иречек IV: 69) Изгледа да су ове територије Османлије освојиле током 70-их и 80-их година 14. века. Тврђаву Штипоне освојио је чувени османлијски војсковођа Лала Шахин, који је склопио уговор са њеним бранитељима и то је објашњење имена касабе.

Датирање имарета у Ихтиману

Очигледно да урбанизација села Ихтиман после османског освајања треба да се повеже с развојем имарета који је, према Евлији Челебији (Çelebi 1999: 220), саградио Лала Шахин. Он даље наводи, да је Ихтиман регистрован као хас са 16 села, приход од њих је дат бегу јурушког оџаклука, да место има 600 кућа, од којих су неке приземне, а неке на спрат. Евлија Челебија спомиње и постојање михраба и отворених џамија, месџида, а исто тако и две текије, једног купатила, 100 дућана, 3 хана и конкретизује, да се код врата великог хана налази чесма, подигнута од кетхуде Ђурџи Мехмед паше. Цитира и натпис, према којем је чесма саграђена 1070. (1659–1660. године). Опис познатог османског путописца није сасвим тачан. Према опису из 1596. године у Ихтиману је регистровано само 100 домаћинстава, од којих је једна трећина хришћанских. (Киил 2005: 450) Што се се тиче градње имарета, њу треба повезати са фамилијом Михалбеговића, а не са Лалом Шахином, како тврди Евлија Челебија. Исто мишљење подржава и К. Јиречек. Према њему мала џамија, која се налази у јужном делу града, саграђена је мало после освајања Бугарске од стране Гази Михал паше, члана славног рода Михалоглу.(Иречек 1974: 169)

Прихваћено је да је оснивач рода Ђосе Михал, који је почетком XIV века био управник тврђаве Харман Каја у Малој Азији. Познато је и то да се род поделио на две гране – анадолијску и румелијску. Родоначелник румелијске гране рода био је гази Михал бег, који је 1422. године саградио

* aaleksbg@yahoo.com

имарет и џамију у Једрену. Према "Писаније о почецима" од Енверија током 1464–1465. г. у Ихтиману се населио Махмуд бег, син Илијас бега и потомак Ћосе Михала.(Събев 2001: 137)

Описујући историја Ихтимана, Махиел Киил назначава, да је реч о новоизниклом османском граду око комплекса завијеа, имарета, хана и купатила, које је саградио у последњој четвртини XIV века Махмуд бег, који је погинуо у бици код Анкаре 1402. године. То је дозволило Киилу да прихвати, да је град саграђен током последње четвртине XIV века. Као доказ за ову своју тврдњу он је назначио архитектонску сличност завијеа у Ихтиману са раним османским архитонским споменицима.(Киил 2005: 459)

Информација о имарету у Ихтиману налази се и у османским документима. У регистру из 1526. године описани су вакуфски поседи Махмуд бега – сина Михал бега, чији приходи су били намењени завијеу. Јасно је и то, да је при крају владавине султана Мехмеда II (1451–1481) вакуф био конфискован у корист државног земљишног фонда, али је код следећег султана Бајазита II (1481–1512), статус вакуфа био обновљен .(Киил 2005: 459) Ова информација ме наводи на мисао, да је вакуф Махмуд бега био основан веома рано. Уосталом сам Махмуд бег погинуо је у бици код Анкаре 1402. године.(Еісе 1975: 59) Аутор наводи да у архиву Топкапи у Истамбулу се чува берат из 919 (1513.) године којим се потврђују вакуфски поседи Махмуд бега, сина Илијасовог, погинуо у бој код Анкаре. Наводи се да су поседи Махмуд бега у Ихтиману добијени темпликом од султана Махмеда II.

Вероватно да је он основао вакуфе за живота, тј. крајем XIV или почетком XV века, а што се тиче тога када су саграђене поменуте зграде у Ихтиману, које су се издржавале од вакуфских прихода, највероватније да се то догодило у периоду између 1380–1402. године.

Судбина једног од најранијих османлијских споменика архитектуре у Бугарској, џамија у Ихтиману, слична је другим споменицима архитектуре из времена османлијске владавине у бугарским земљама. Одмах мора да се подвуче да се ради о згради која на почетку није била џамија већ завије, подигнут средствима вакуфа Михал-бега после османлијског освајања Ихтиманског поља крајем XIV века. Тешко је да се одреди када је ова зграда претворена у џамију, али је највероватније да се то догодило у периоду од XVI до XVIII века. После ослобођења Бугарске 1878. године и исељавања муслиманског становништва из области око Ихтимана, џамија је напуштена и почиње да се руши сама од себе. Прво је нестао минарет, који је био накнадно подигнут с десне стране улаза, а касније се срушила и централна купола.

У Институту за споменике културе у Софији - НИПК постоји пројекат рестаурације још из осамдесетих година XX века. За разлику од пројекта за рестаурацију хамама у том граду, овај није реализован. Тешко је да се процени због чега пројекат није реализован, али највероватније да је напу-

штен због тада актуелног мишљења да се не дају средстава за обнављање исламских сакралних зграда. Последице су више него евидентне имајући у виду потпуно непознавање историје овог споменика од стране архитеката из Института за споменике културе. Зграда је у очајном стању и препуштена је природним стихијама.

Пажљивим проучавањем овог споменика долази се до закључка да се ради о једној мултифункционалној згради типа завијеа, (од арап. осама, самица, испосничка ћелија, манастир; сиротињски дом код муслимана. Прим. прев.) која на почетку није била џамија. Овај архитектонски тип зграда са планом „окренутог слова Т“ одређен је као имарет јер је или у натпису или у вакуфни назначено да су такви. Аналогни је случај са Евреносовим имаретом у Комотинију, са џамијом Шихабудин паше (Имарет џамија) у Пловдиву. Као аргументи овој хипотези могу да се наведу мишљења стручњака за рану османлијску архитектуру, као и османлијска документа.

Цитирана мишљења као и моја лична искуства у вези зграда са планом „окренутог слова Т“ наводе ме да прихватим да завије, као једна специфична муслиманска институција може да садржи једну или више зграда.

Међутим, он конструктивно не може да представља самостални део неке веће зграде. То је разлог што не постоје посебни архитектонски типови као завије или хануках џамије. Уосталом, то ми даје за право да не прихватим тезу Семави Ејџеја да је сачувана зграда у Ихтиману завије-џамија.

Архитектура

Завије у Ихтиману састављен је од три основне просторије. Централна, у којој се улази кроз улаз са северне стране и просторија у којој се касније вршио намаз (ayvan) и две бочне просторије (hücre), повезани су преко аркада са централним делом џамије.(Види цртеж бр. 1.) У централну просторију се улази кроз врата смештена у средини северног зида. Она је са спољне стране под сводом аркаде са оштрим врхом, а изнутра је, уместо аркаде, постављена масивна храстова греда. Обе стране врата су фланкиране нишама.

Централна просторија завијеа (avlu mekânı) је квадратног облика димензија 4,50 x 4,50 м. Покривена је куполом чији је круг добијен пресецањем врхова квадрата. Купола, која је виша од купола бочних просторија, грађена је једним редом цигала, ређаним вертикално у концентричним круговима и повезаних малтером. Да би се побољшао ослонац, углови који се секу попуњени су медаљонима са пресеченим доњим углом. Централна просторија је путем улаза, обликованих као аркаде са оштрим врховима, повезана са две бочне просторије и аркадом која је у свом горњем делу заобљена, са просторијом за намаз. Овај централни део зграде обично је повезан са покривеним двориштем карактеристичним за анадолијску турску архитектурну традицију. (Eice 1975: 7) Веома често у средини овог дворишта

налазио се шедрван или неки други извор воде. (Gabriel 1958: 158) Зидови и купола ове просторије су више пута били малтерисани јер се јасно виде 7-8 слојева малтера. Преко последњег слоја, којим су покривени медаљони, препознаје се украс осликан плавом бојом, који представља плетеницу од флоралних елемената. Осветљење у централној просторији остварено је преко четири прозора који се налазе на куполи између медаљона, а северни прозор је касније зазидан. Према цртежу Семави Ејџе у центру ове просторије био је шедрван, али он није наведен у опису Кр. Мијатева. Садашње стање пода, који је затрпан са скоро 80 цм отпада, не дозвољава да се потврди или одбаци постојање извора воде у просторији. (Eice 1975: 56)

Просторија у којој се врши намаз (ayvan) је дуга 5,20 м и широка 4,20 м. Она је одвојена од централне просторије аркадом. За разлику од осталих аркада које одвајају обе бочне просторије од централне, ова је заокружена у горњем делу пошто се поклапа са контурама свода. Правоугаони облик просторије за намаз је захтевао промену у кровној конструкцији. Уместо куполом, овај део џамије је покривен сводом. Он почиње директно из зидова без икаквих других декоративних или конструктивних елемената. Попуњен је једним слојем цигала које су поређане вертикално и са површином паралелном дуге осе просторије. Просторија је добијала светлост из три прозора – два на бочним зидовима и један смештен у узани јужни зид. Нажалост, бочни прозори су срушени али су највероватније имали исти облик као сачувани прозор на јужном зиду.

Карактеристично за ову просторију је то да недостају михраб и мимбер. Ако претпоставимо да је мимбер постојао, највероватније да је био изграђен од нетрајног материјала и није се сачувао до данас. Питање о михрабу, међутим није истоветно. На унутрашњој површини јужног зида нема видљивих трагова удубљења за михраб. На цртежу завијеа Ејџе (1975: 52) приказује на јужном зиду постојање михраба у виду конструктивног детаља. То није потврђено на сачуваној грађевини. Касније, када је завије претворен у џамију, удубљење за михраб је највероватније било урађено накнадно. После напуштања џамије удубљење је пропало што даје могућност за претпоставку да је било урађено од нетрајног материјала.

Обе бочне просторије (hücre) такође су квадратног облика и имају исте димензије као централна просторија. Покривене су, слично централној просторији, нешто нижим полулоптастим куполама. (Види цртеж бр. 1) Техника, која је коришћена за њихово зидање, идентична је оној којом је зидана централна купола. Аркада према западној просторији је у потпуности сачувана. Она је попуњена циглама повезаним белим малтером. Широка је 0,80 м. На јужном зиду ове просторије, у близини аркаде, налази се удубљење са оштрим врхом. (Види слику бр. 2) Просторија је била осветљена преко прозора који су се налазили на јужном, западном и северном зиду, а касније су били президани. Источна просторија има исти план и удубљење које се налази у близини аркаде код јужног зида. За разлику од аркаде која раздваја западну просторију од централне, ова што одваја ис-

точну просторију је порушена у горњем делу. Јасно се види отвор величине 0,40 x 0,80 м који се налази између куполе и источног зида централне просторије. Највероватније да је то димњак који је пролазио кроз горњи део аркаде. Примећује се чађавост са унутрашње стране. Постојање димњака наводи на претпоставку да је аркада са оштрим врхом оформљена осетно касније. Највероватније да је на том месту био зид са огњиштем које је срушено када је обликована аркада. Тешко је да се нађе друго објашњење за постојање димњака који се функционално не везује са аркадом. Највероватније да је на исти начин била одвојена и западна просторија од централне. Ово потврђује претпоставку да су бочне просторије биле намењене да се у њима борави и да су се грејале. Највероватније се улаз за обе просторије налазио на месту неког од президаних отвора на северном зиду или пак на оба спољна зида – источног и западног тих бочних просторија. Допунска унутрашња адаптација, која је подразумевала уклањање унутрашњих зидова, одређује претварање завијеа у џамију. Циљ је био да се прошири централна просторија и да може да се користи за молитву. Највероватније је зидање минарета повезано са овим другим грађевинским периодом. За сада не може да се одреди када је грађевина променила намену, али се највероватније то догодило у периоду између XVI и XVIII века.

У прошлости је завије имао предсобље. Постојање допунски направљених отвора на северној фасади изнад врата у које су, претпостављамо, улазиле греде потврђује ову хипотезу. Што се тиче самог облика предсобља постоје више хипотеза. Према подацима, џамија је имала предсобље које је срушено почетком XX века због секундарног коришћења материјала. Са своје стране С. Ејџе одлази још даље прихватајући да је на почетку џамија имала отворени простор за молитву – предсобље сазидано од камена и састављено од пет делова. Оно је било срушено и касније је била изграђена дрвена надстрешница. (1975: 57) Трагови на фасади џамије наводе пре на претпоставку да је предсобље било дрвено и да је подигнуто накнадно, највероватније када је функција завијеа била промењена и он претворен у џамију.

Зидарска техника и елементи декорације

Зидови су изграђени од опека величине 0,29 x 0,33 x 0,05 м и грубо обрађеног камена. Грађевинска техника је ћелијска градња. Као везиво коришћен је бели малтер са фугом од 0,03 до 0,05 м. Дебљина зидова је 0,95 м.(Види слику бр. 1) Декоративни елементи се налазе на северној фасади. Од опеке су обликована два сунца и квадрат од поређаних опека који подсећају на рибљу кост. Украси спољних зидова углавном се састоје од декорације од опека. Неки елементи украшавања су аналогни, како у византијским тако и у раноосманлијским културним споменицима, као што је завије на Пустинпуш баба у Јенишехиру од времена султана Мурата I. Сунца и декорације типа рибље кости, израђени од опеке, налазе се на источном и

западном зиду хамама који се налази у близини завијеа у Ихтиману. Ови декоративни елементи, као и гарнишна испод купола, изведена у два реда зупчасто поређане и избачене напоље опеке, које имају своје аналогне варијанте у већ наведеним завијеима у Анадолији, говоре о једној утврђеној традицији у раноосманлијској архитектури која се, међутим, није очувала у периоду класицизма. Очигледно је да су ови декоративни елементи и зидарска техника, тако карактеристични за византијску архитектуру која се проширила на Балкан током IX и X века, постали карактеристични и за османлијску архитектуру у њеном ранијем периоду. Што се тиче соларних мотива, они су универзални и вероватно би могли да се повежу са светом неортодоксних дервишких шеика, који су очигледно били први домаћини завијеа пре него што су претворени у џамије. Зидарска техника и декоративни елементи не могу тачно да датирају споменик, али су свакако још један доказ о наслеђивању у архитектури и зидарској техници.

Амам

Други значајни објекат из овог архитектонског комплекса који је сачуван до наших дана је амам. Тешкоје одредити кадаје тачно подигнут, алије градња слична као код џамије и дозвољава нам да прихватимо претпоставку даје вероватно зидан такође крајем XIV или почетком XV века.

За време рестаурације амама 1976 године испоставило се да је зграда део неке старије грађевине, а делом је касније дозидана (највероватније женски део). Дозидани део је имао нестабилну конструкцију, а између је био попуњен непеченим опекама. Највероватније је дограђени део био сазидан почетком XX века, па је то био разлог да се овај део елиминише за време рестаурације како би се сачувао аутентични изглед старије грађевине. Амам је састављен од девет просторија. Зграда је доста добро очувана, само је свод испод велике просторије, пре рестаурације, имао пукотине у северном делу, које су се највероватније формирале за време последње адаптације почетком XX века. Отприлике до 1972. године биле су сачуване стаклене плочице горњег осветљења.

Зидарска техника и елементи декорације

На почетку рестаурације констатовано је да је конструкција сводова сачувана, али са различитим оштећењима. Конструкција сводова у згради је била сачувана, али са мноштвом трагова зидарских интервенција изазваних чињеницом да је амам испуњавао своју функцију све до педесетих година XX века.

За обликовање фасаде коришћена је мешовита техника тако што су у изградњи мајсторски уграђивани цигла и камен - модуларна градња. Да би истакли већи естетски ефекат, мајстори су извели орнаменте који се асиметрично понављају. На источном, западном и јужном зиду купатила

помоћу опеке обликована су сунца у различитим величинама и на различитим висинама од нивоа пода зграде. На шестоугаоном спољном зиду куполе на неким местима се наизменично појављују орнамент „рибља кост" и ћелије у облику правоугаоника и квадрата попуњени каменом. На источном зиду се налази орнамент такође од опеке који снажно подсећа на натпис. (Види слику бр. 4) Сунца и декоративни мотив „рибља кост", који су изведени од опеке, налазе се на северном зиду завијеа који се налази у близини амама у Ихтиману. Ови декоративни елементи, као и венац испод купола попуњен зупчасто поређаном и избаченом опеком у два реда, који су аналогни онима у архитектонским објектима у Анадолији и на Балкану, говоре о једној чврстој традицији у раноосманлијској архитектури.

Архитектура

У свом аутентичном виду, зграда амама је имала један централни простор (величине 7,20 х 7,23 м.) покривен куполом на висини од 8,47 м. У средини простора, који је служио као свлачионица, налазила се фонтана. На том месту истраживања су показала да постоје остаци канализације. На врху куполе уграђена је шестоугаона розета са „очима" за светло. На четири зида налази се пет засведених прозора.

Из те свлачионице се кроз просторије такође под сводом улазило у централну просторију (величине 3,74 х 3,38 м.) такође под сводовима и са куполом. Купола је подељена на једнаке делове помоћу декоративних ребара, а на врху се налази розета у форми горућег сунца са „очима" за светло. Ова просторија, која је била релативно хладна, служила је као предсобље за купатилске просторије. Ту су се налазили крпе, фротири и одмарали су се телаци. Из те просторије се улазило у две мање просторије под цилиндричним сводовима - тоалет и помоћна просторија.

Из централне просторије се улазило у купатилску просторију са курнама и таш гјобеку у средини који одговара тапидаријуму у римском купатилу. Ова просторија је величине 2,75 х 3,72 м. са куполом у средини. На врху куполе се налази шестоугаона розета, а у средини розете је шестоугаона звезда.

После купатилске просторије следи још једна исте величине али топлија, под сводовима . Ту је розета са шест кракова, а сваки крак је у облику срца.

У купатилу постоје још две просторије хазна и кулхан . 0 купатилима и распореду просторија види Крешевљаковић (1952: I) Концепт амама пружа могућност интересантних прелаза у унутрашњем простору, који делују изузетно код пластичног и декоративног обликовања купола.

Прецизно извођење сваког детаља и зналачки пронађена форма уливају поштовање, наводе на размишљање о комуникацији са простором и динамиком у њему.

Обновљени амам користи се данас као уметничка галерија.

Литература

Иречек, К. Военният път от Белград за Цариград и Балканските проходи. *Българска историческа библиотика*., год. IV, т. IV, 69.
Иречек, К. *Пътуване по България*. София: Наука и изкуство.
Киил, М. *Хора и селища в България под османския период*. София: Amicitia.
Събев, О. Родът Михалоглу и мюсюлманското образование в българските земи на Османската империя. В: *История на мюсюлманската култура по българските земи*. Т. VII. София: Imir
Габриел 1958: Gabriel, A. *Une kapitale turque Brousse*. Paris.
Ејџе 1975: Eyice, S. *Sofya Yakınında Ihtiman'da Gaazi Mihaloğlu Mahmud Bey İmâret-Câmii*. Istanbul.
Челеби 1999: Evliya Çelebi. *Seyahatnâmesi*, III. Kitap. İstanbul.
Крешевљаковић 1952: Kreševljakovič, H. *Banje u Bosni i Herzegovini* (1462-1916). Sarajevo.

Маја Р. Лаковић*
Катедра за историју
Филозофски факултет Пале
Универзитет у Источном Сарајеву

Научна полемика

БОСНА У ДЈЕЛУ МАВРА ОРБИНА „КРАЉЕВСТВО СЛОВЕНА“

„Краљевство Словена“ М. Орбина је прва и најпознатија историја Јужних Словена. Дјело је објављено на самом почетку XVII вијека, у вријеме када су балкански народи већ увелико били поробљени од стране Турака, отргнути од свог историјског насљеђа и без изгледа да ће у скорије вријеме успјети да се ослободе испод турске власти. У таквим, одвећ тешким, временима појава оваквог дјела је кроз величање славне прошлости и заједничке традиције свих јужнословенских народа, допринијела јачању националних свијести и утрла путеве борбе за ослобођење од туђинске власти.

Према ријечима самог аутора, циљ је овог дјела да сакупи и обједини у једну књигу све оно што је на различитим странама написано о Словенима. Као и већина дубровачких бенедиктинаца, и Орбин је имао прилику да путује по Италији и да користи тамошње манастирске библиотеке и архиве. Сходно томе, бројну грађу и литературу за писање „Краљевства Словена“ нашао је у граду Пезару, у библиотеци урбинског војводе Франческа Марије II де ла Ровере. Познато је да се велики дио књижног фонда ове библиотеке данас налази у ватиканском архиву, а сам Орбин је, у оно вријеме, сматрао ову библиотеку једном од најопремљенијих и најбољих за истраживање. Када се узме у обзир да се радило о веома обимној грађи и чињеници да нико од учених људи прије њега није написао ништа слично, поставља се питање шта је Орбина навело да се одлучи за писање једне, у најмању руку, обимне, али надасве озбиљне и свеобухватне историје Словена. Свјестан обавезе да одговори на ово, али и бројна друга питања која су била интересантна за читаоце, Орбин се прије главног, историјског дијела књиге, обраћа ријечима: „Стога сам ја, ради дуга који имам према својој словинској нацији, радо уложио овај напор да изложим поријекло и развитак њеног царстава, скупивши на једно мјесто оно што је ту и тамо записано код разних аутора, да се с већом лакоћом упозна колико увек беше знаменита и славна ова нација“. (Мирослав Пантић 1968: LXIV) Из овога, али и готово свих поглавља овог дјела, јасно се наговјештава главни задатак који је Орбин себи одредио, а то је враћање дуга према својој „словенској нацији“, тако што ће њену славну епску прошлост приближити свим Словенима, али и европским народима који нису пуно знали о историји балканских народа. Сматрао је да Словени нису мање вриједни као народ зато што, оптерећени ратовима, раније нису имали времена да одсликају и опи-

* lakovic.maja@yahoo.com

шу своју славну прошлост и претке. У жељи да се неправедно занемаривање балканских народа исправи, написао је „Краљевство Словена“, како сам на једном мјесту каже, да послужи „за украс читаве Словенске нације“. (Орбин 1968: LXVII)

Трудио се да пише са исправношћу и објективношћу правог историчара, што уистину није био. За Орбина се може рећи да је био представник хуманистичке историографије која историју није доживљавала искључиво као науку, већ и као умјетност. Због тога ће многе неправилности и недосљедности у овом дјелу бити приписиване бројним стилским и реторичким ефектима које је налагала та умјетничка нит у поимању историјских догађаја. Поред тога што се, пишући ово дјело, трудио да ствари посматра кроз призму историчара, и притом користећи раније објављене историјске списе и изворе, првенствено домаће, Орбин је у великој мјери користио и теолошку литературу. Својеврстан спој теологије и историје учинио је ово дјело јединственим у домену историјске науке и показао ерудицију, у оно вријеме својствену бенедиктинцима. Себе није представљао као врсног стилисту, занемаривао је љепоту писања, желећи да до краја исприча обимну причу о историји Словена која ће бити прихваћена од стране читалаца. У настојању да заинтересује и одржи пажњу читалаца, Орбин је неријетко користио анегдоте и различите занимљиве приче. Такве приче су долазиле до њега путем усменог предања, а неријетко их је и сам измишљао.

Орбинов оригинал „Краљевства Словена“ почиње поглављем које носи наслов *Поријекло Словена и развој њиховог царства* и у њему се говори о историји Словена прије досељавања на Балаканско полуострво. С обзиром да је ово поглавље писано на основу некритичке литературе, а на моменте и пишчевих личних стремљења, влада мишљење да је сваком читаоцу довољно да прочита она поглавља која прате развој јужнословенских земаља Рашке и Србије, Босне, Хума, Хрватске и Бугарске. Иако су појединачне историје јужнословенских земаља смјештене у одвојена поглавља, стиче се утисак да главно мјесто у цјелом дјелу заузима српска историја. Оваква поставка ствари упућује на изразиту задојеност далматинског историзма словенством, за шта је темеље поставио управо Орбин, а касније развили пјесници кроз „пјесничке интерпретације историјских тема“. (Деретић 2007: 262) Примјере за то налазимо у пјесничком стваралаштву дубровачког епичара Џива Гундулића као и фрањевца Андрије Качића Миошића, који је средином XVIII вијека интерпретирао у десетерцу „словинску“ историју. Потврду за то нам доноси Ј. Деретић, који каже: „За разлику од српског средњовековног историзма, који почива на издвојености оног дела српске историје која се отвара делатношћу Немање и Светог Саве, далматински историзам је је идејно био (јужно) словенски. Но, и у њему је српска историја заузимала привилеговано место“. (Деретић 2007: 262)

Регионална историја Босне је описана у трећем дијелу „Краљевства Словена“, заједно са историјом Захумља, Хума, Хрватске и Бугарске. При-

чу о историји Босне, Орбин, почиње са најранијим периодима у којима говори о Бесима, тобожњим прецима Босанаца, ослањајући се углавном на дјела античких аутора, и то: Овидија, Дион Касија, Вергилија, Страбоа и других. Било би нереално очекивати да је Орбин могао доћи у директан контакт са свим изворима које је цитирао у описима најранијих догађаја и личности из историје Босне, па се тиме може оправдати то што се често користио дијеловима раније објављених дјела хуманистичких аутора на те теме. Орбиново хуманистичко образовање је у многоме утицало на његово поимање свијета и формирање приступа у писању свих његових дјела, па и „Краљевстава Словена“. Као изразити поштовалац хуманистичких традиција, Орбин се у уводу обраћа захвалницом, богатом Дубровчанину и мецени, Марину Андријином Бобаљевићу, без чије финансијске подршке ово дјело вјероватно не би никада ни било написано.

Поред античких аутора, за најранију историју Босне користио се подацима из *Љетописа Попа Дукљанина*, који је уједно и дио оригиналне верзије „Краљевства Словена“. Поменути љетопис, баш као и прво поглавље носи наслов, *Поријекло Словена и развој њиховог царства*, изостављен из већине штампаних верзија и користи се искључиво у сврхе утврђивања степена вјеродостојности тог текста. Бројни извори и различити аутори, које је интерпретирао, приликом описа најстарије историје Босне, свакако су могли створити конфузију и код самог Орбина, па не чуди што је некада готово у цјелини преносио текстове других аутора, и то у причама за које се испостављало да немају историјску подлогу. У прилог томе говори податак да је причу о краљици Маргарети, према казивању Ф. Шишића у књизи „О хрватској краљици Маргарети“, преузео из S. Razzi, La storia di Raugia, Lucca 1595. године.

Прва личност из средњовјековне историје Босне, о којој Орбин може нешто више рећи, је бан Борић. Исправно је датирао године његове владавине, од 1154. Извори које је користио нису познати, али је познато да то нису биле угарске повеље. Према Орбиновим наводима, Борићев наследник на мјесту босанског бана био је бан Кулин. Забиљежио је изреку о Кулину бану, која се одржала до данас. Након краћих навода о угарској власти над Босном, послије смрти Кулина бана, Орбин се надовезује на причу о потомцима богатог властелина Котромана, који су по њему названи Котроманићи. Даље, тврдњом како је „њихова породица готово увијек владала Босном“, (Орбин 1968: 141), настоји употпунити дио приче о Котроманићима, за коју није имао писаних потврда. Поријекло лозе Котроманића и околности везане за њихов долазак на босански пријесто су и у данас веома актуелне теме и свједоци смо њиховог честог фалсификовања и погрешног тумачења. Није прецизно утврђено шта је Орбину послужило као извор за тумачење њемачког поријекла династије Котроманића, а све што нам аутор каже о томе је да се користио оним што је „записано“. Према наводима С. Ћирковића, у дубровачким службеним списима постоји сажета верзија текста на ову тему, који код Орбина налазимо у проширеној верзији, па нас то

наводи на закључак да су управо ти списи били Орбинов главни извор. Од домаћих историчара, питањем утврђивања поријекла Котроманића доста се бавио Владимир Ћоровић, који је објавио научни рад под називом „Питање о поријеклу Котроманића“. Ћоровићева запажања у овом раду такође упућују на дубровачке инструкције, као извор Орбинове приче о њемачком поријеклу Котроманића.

Тврдњу да је Орбин често користио податке из дубровачких службених списа потврђује и наредни описани догађаји из поглавља о историји Босне, а ријеч је о прогону Стјепана II Котроманића и његове мајке Јелисавете из Босне, након одбијања властеле да га призна за босанског бана. Уточиште су пронашли у Дубровнику, о чему Орбин свједочи, али се вјероватно ради о непрецизној хронологији, па Михаило Динић у дјелу „Из српске историје средњег вијека“, износи сумњу да је до тог изгнанства могло доћи и нешто касније. Причу о изгнанству банице Јелисавете и Стјепана II од Орбина преузима и В. Ћоровић у својој „Хисторији Босне“. Ћоровић је сматрао да је ове вијести Орбин црпио дијелом из усмених прича, које су до њега долазиле, а дијелом из дубровачких службених списа. Свакако да су Орбину дубровачки списи били важан извор података за писање историје Босне, а потврда за то су ови, али и други подаци и текстови преузети из тих аката. Дубровачке власти су се интересовале за унутрашње прилике својих босанских сусједа. Познато је да су трговачке везе између Дубровника и Босне биле веома развијене, а Стјепан II Котроманић је лично допринио унапређењу тих односа, дозвољавајући дубровачким трговцима да слободно тргују по цијелој босанској бановини.

Како је сам Орбин на више мјеста истакао, током писања „Краљевства Словена“ настојао је догађаје посматрати и тумачити из непристрасног угла историчара. Међутим, не смије се занемарити чињеница да је његово животно опредјељење било усмјерено на монашки живот. Сходно томе, нису занемарљиви утицаји хришћанске филозофије који су се неминовно рефлектовали на његово књижевно стваралаштво. Иако се „словинство“ сматра главном компонентом која прожима и дефинише „Краљевство Словена“, одмах иза тога бисмо могли сврстати утицаје идеја католичке филозофије. Католичка вјера и редовништво у бенедиктинском братству били су важна упоришта из којих је црпио идеје за креирање представа о прошлости, а нарочито из домена вјерске историје. Међутим, то не значи да би смо Орбина могли сврстати у ред ревносних католичких писаца, који су догму стављали на прво мјесто. Био је предан идеји да, прије свега, напише дјело изузетно по садржини и занимљиво при читању, па је томе подређивао и нека правила која је налагала католичка црква. Тачније, врло често је као изворе наводио дјела православних аутора која су раније стављена на Индекс забрањених књига, па је и „Краљевство Словена“, након објављивања, доживјело исту судбину. Скромна оправдања која је упутио католичком клеру, у настојању да објасни зашто је користио „забрањене ауторе“, нису помогла и „Краљевство Словена“ је 1603. године уврштено на

Индекс забрањених књига, све „док се у њему не избришу имена јеретика која се цитирају на више мјеста“. (Пантић 1968: LXIII) Ипак, негативан став католичке цркве и прерана осуда његовог дјела нису Орбину ускратили право да се често својим вјерским увјерењима, користи за коначно формирање историјских судова. Примјера за то у његовом тумачењу босанскохерцеговачке историје има више, а један од често интерпретираних је покушај да се босански бан Стјепан II наоговори, од стране дубровачког каноника Домања Бобаљевића, „да напусти грчко празновјерје и прихвати римски обред“. (Орбин 1968: 145)

Орбинова пренаглашена очекивања, када је ријеч о положају католичких свештеничких редова у Босни, евидентна су приликом описа доласка фрањеваца у бановину. Опис доласка фратара упућених из Рима, према ријечима С. Ћирковића, је нетачан и дјело је неког касног црквеног историчара (можда Волатерана). Иначе, у дијелу текста намијењном опису вјерских прилика у Босни, у вријеме Стјепана II, Орбин говори о појави јереси на тлу бановине. Према његовом казивању, на тлу Босне у то вријеме дјеловале су двије врсте јереси, и то патарени и манихејци. Орбин је често користио различите изворе за исте догађаје, па не чуди што је дошао до закључка да се ради о двије различите секте. Надаље, говори да је бан Стјепан II био „грчког обреда“, али да га то није спријечило да лијепо прихвати поданике римокатоличке вјере и дозволи им да шире своју вјеру, по много чему сличну православној, и тиме допринесу сузбијању јереси на тлу Босне. Иако је познато да је фрањевачки манастир на тлу Босне заиста постојао, а његово сједиште није одређено, ипак се осјећа да је ријеч о тенденциозном представљању дјеловања фрањеваца у Босни. За опис ових догађаја Орбин се позивао на списе црквених историчара, и то већ поменутог Волатерана, Сабелика, али и спис Пјетра Ливија Веронезе који никада није пронађен.

О смјени на босанском престолу послије смрти Стјепана II Котроманића, Орбин износи низ података и описа позивајући се на непоуздане изворе. Забуну ствара већ на самом почетку када каже да су Стјепана II наслиједили његови синовци Твртко и Вукић, синови његовог брата Владислава, а већ у наредној реченици то оповргава наводом, како је Вукић умро још за Стјепановог живота. Развијајући причу о Твртку и његовим везама са угарским краљем Лудовиком I, поново спомиње Вукића који се побунио против свога брата Твртка. На моменат се стиче утисак да готово није вршио селекцију извора и да их је цитирао без претходне провјере да ли се уклапају у причу као цјелину. У наставку наводи погрешну годину Стјепанове смрти, 1357. Такође, непоуздан извор му је пружио и податак како је Твртко I приликом ступања на пријесто имао 22 године, што се касније показало нетачним, јер је отприлике позната година склапања брака између Тврткових родитеља, ради се о крају 1337. или почетку 1338. године. Након навођења територија које је Твртко освојио у ратовима са сусједима, Орбин саопштава да је Твртко, уз подршку угарског краља Лудовика, кру-

нисан за краља Босне 1376. године. Грешка у једној години је занемарљива, јер се такве омашке често срећу кроз цијело дјело, а на важност навода о крунисању нас упућује С. Ћирковић и каже: „на овом Орбиновом пасусу почива све што се у нашој науци знало о Твртковом крунисању за краља“. (Ћирковић 1968: 345) Иако Орбин говори да је Твртко послије крунисања за босанског краља наставио мирно владати, држећи у покорности све великаше и намећући им своју вољу, тешко је тако нешто прихватити као потпуну истину. На то упућује М. Динић у дјелу „Из историје седњег вијека“, које су приредили и објавили С. Ћирковић и Властимир Ђокић, и каже да је воља властеле била важан фактор у спровођењу свих одлука самог краља.

Кроз поглавље, Орбин Босанце представља као убојите ратнике којима је недостајало међусобне слоге, па се нису могли ни Турцима одупријети на прави начин. Не пропуштајући прилику да каже све што је похвално, наводи да су боснаци ти који су успјели одржати, како каже „чистоту словенског језика“, на шта су нарочито поносни. Најчистијим и најљепшим изговором словенског језика говорило се управо у Босни. Величајући словенски језик, Орбин наводи како су чешки краљ, рајнски кнез, маркиз брандебуршки и војвода саксонски били обавезни да своју дјецу, поред латинског и италијанског језика, подучавају и словенском језику. Сврставање словенског језика у ред са некад службеним језиком цијеле Европе, највећи је степен указаног поштовања према својој нацији, која се по тадашњим мјерилима дијелом темељила на заједничком језику свих њених припадника.

Уколико бисмо се превише освртали и анализирали Орбинове хронолошке и догађајне пропусте у писању поглавља о Босни, занемарили бисмо значај који је ово дјело имало за њену историју, али и историју осталих јужнословенских земаља, у вријеме када је написано, али и данас. Може се рећи, да и погрешно навођени подаци о Дабиши, као стрицу Твртка I, затим наводи о двоструком смјењивању на босанском престолу Твртка II и Остоје, те непозната имена учесника у убиству Павла Раденовића 1415. године, што наводи на претпоставку да су измишљена, не умањују допринос који ово дјело даје у лакшем тумачењу средњовјековне историје Босне. Родољубиви циљеви које је стављао изнад свега и писање у славу „словинске нације“ којој је припадао, довољан су разлог да се оправда све оно што је пропустио да напише или што је интерпретирао на нетачан начин. Понекад га је жеља да исприча неки догађај до краја наводила да произвољно тумачи изворе и доноси закључке који уистину нису били такви. Међутим, и поред истраживачких и методолошких пропуста, успио је да историју своје нације обједини и учини је доступном за читање својим сународницима, али и свим германским и романским читаоцима, који су са ниподаштавањем посматрали све што је у вези са словенским народима.

Причу о историји Босне започео је Бесима, тобожњим прецима Босанаца, па је ништа мање легендарно и не завршава. Задњи пасус нам доно-

си причу о наводној повељи Александра Македонског, коју је овај даривао Илирима у знак захвалности за ратну потпору у освајањима на Истоку. Нимало не изненађује то што славну илирску прошлост доводи у везу са једним од највећих владара у историји, када је познато да је Орбин био сагласан са теоријом о аутохтоности Словена на тлу које у његово вријеме насељавају. Таква поставка ствари доводи до закључка да су сви ранији становници Балкана били сродници Словена. Полазећи од става да су језик и историја два најбитнија критеријума за одређивање нације, у оно вријеме, Орбин је настојао допринијети величању и једног и другог. Прича о далекој и славној историји Словена иде у прилог таквим критеријумима за уобличавање словенске нације. Иако се тврдње о Александровој повељи, и сличне њој, могу посматрати само кроз призму имагинарног, оне су кључ за разумијевање Орбинових настојања да кроз далеку и славну историју и заједнички језик допринесе надградњи и очувању „словинске нације“.

Причи о војводству Светог Саве, Орбин посвећује посебно поглавље, и смјешта га одмах иза босанског краљевства. У уводном дијелу излаже полуистиниту причу о родоначелнику Косача, извјесном Вуку Храниђу, чији се син, Влатко Хранић, истакао у Косовском боју, у коме је учествовао по наређењу краља Тврткa. Невјероватно звучи, али Орбин једну од најсудбоноснијих битака у средњем вијеку, поменуту Косовску битку, смјешта у 1398. годину! У знак захвалности, због посебних заслуга и учешћа у овом боју босански краљ је даривао Влатку „земљу која се доцније прозвала Војводство Светог Саве“. (Орбин 1968: 178) Према ријечима С. Ћирковића, Влатко ипак није имао цијелу ту земљу, како Орбин наводи, већ се та област формирала током дужег историјског трајања. Влаткова је област чинила језгро око кога ће се касније формирати земља херцега од Св. Саве. Стога, Орбинов навод, по којем је војвода Влатко Вуковић дариван од Тврткa „послије његове сјајне побједе над Турцима код Билеће, готово цијелом оном облашћу која је касније названа „Ducato di Santo Sabe“ – Војводство Светога Саве – не може се прихватити као истинито“. (Тошић 2000: 243) Такође, мало је вјероватна прича како је Стјепан промијенио име Хранић у Косача, када је познато да су „као Хранићи обиљежавани Сандаљ и његова браћа по оцу, а уз то су, као и други припадници овог рода, називани Косаче“. (Ћирковић 1968: 356)

Многи наводи из историје Војводства Светог Саве су непотпуне приче које су остале недоречене због ауторове недовољне обавијештености. Ипак, једна од њих је свакако занимљива и говори о подизању града Мостара. Наиме, град је насред ријеке Неретве подигао мајордом Стјепана Косаче, извјесни Радин Гост, и то 144. године. Година је непотпуна и оставља могућност да се подизање градске тврђаве десило у некој од четрдесетих година XV вијека. Прича о Мостару је једна од бројних дигресија и дио је текста који говори о бјекству Владислава од оца Стјепана Косаче. Бројне дигресије које је наводио, без реда и краја, отежавале су Орбину да „успостави некакво јединство и настави нит свога приповиједања“.

(Пантић 1968: LXXVI). Као што је и сам истицао, није много марио за стил писања, већ је честим обртима у радњи коју описује, настојао да читаоце импресионира и задиви. Чврст у намјери да буде занимљив у писању, Орбин је упоредо са истинитим причама, наводио анегдоте и легенде. Такав приступ у писању, чији је првенствени циљ да одушеви и заинтересује читаоце, кроз легендарне приче препуне изненадних обрта, приписује се барокној поетици. С обзиром да „Краљевство Словена“ обилује таквим анегдотама, с правом се може рећи да му је, уз „словинство“ и католицизам, као концепцијско упориште за писање послужила и барокна филозофија. Сходно томе, сви дијелови „Краљевства Словена“ који имају полулегендарну основу или се сврставају у народно предање, приписују се утицајима барокне поетике. Писано у том духу „Краљевство Словена“ пружа читаоцима уживање, али и у едукативном смислу им користи.

Склон пренаглашавању, Орбин је и приликом описивања територије која је улазила у састав Херцеговине био непрецизан. Ближе одређујући области које су послије смрти Стјепана Косаче подијелили његови синови, Орбин каже да се на истоку Херцеговина простирала негдје до Полимља. Граница на Добропољу помало збуњује, јер га је лоцирао на југоистоку, а област под истим називом може се наћи и негдје наспрам Дубровника.

Још једна област о којој се говори у посебном поглављу, а дио је босанско-херецеговачке историје током средњег вијека, је Хумско кнештво. Орбин на свега неколико страна описује кратку и занимљиву причу о развоју прилика у тој области. Претходно, о Хуму Орбин говори и у поглављима о Немањићима и Косачама. Каснијим издвајањем историје Хума у посебно поглавље, стиче се утисак да га је желио представити као политички независну област. Поглавље говори о „периоду од Немање па до заузимања Хума од стране Босне“. (Ћирковић 1968: 361) Као и код других поглавља, прича о тој области завршава се са описом територија које, по Орбиновом суду, улазе у састав Хума. Занимљиво је да не познаје Травунију као сусједну му област, већ цијелу територију до Дубровника уврштава у састав Зете.

Кроз она поглавља „Краљевства Словена“ која прате развој босанско-херцеговачке историје од древних дана па до краја средњег вијека, Орбин је настојао описати све ратове које су водили у Европи и Азији, пратећи дијелом и развој друштвених и вјерских прилика. На моменте недовољно прецизан, и у неку руку необавијештен, писао је о свим догађајима који су путем извора, литературе и усменог предања долазили до њега. Своју недореченост у вези са неким темама правдао је намјером „да само укратко спомене најзначајније ствари о словенској нацији“. Неријетко се користио и народним предањем, правећи комбинације догађаја онако како су се њему чиниле најлогичнијим. Родољубивим тоном је писао о великим и жестоким биткама, карактерима историјских личности и настанаку појединих градова у Босни, Захумљу и Хуму. Може се рећи да је волио да пише о сценама „ бљеска, покрета и помпе“ (Пантић 1968: LXXVI) и у многоме је до-

принио развоју херојске, моралне и славне слике босанскохерцеговачке прошлости и цијеле „словинске нације“. Помало неочекивано, али његови хронолошки пропусти као и недовољна стилска зрелост су наишли на највећу критику код представника дубровачке књижевне историографије. Прије свега, на лош глас Орбиново дјело је дошло посебно због невјештог стила и још невјештијег италијанског језика, на коме је писао. Методолошки недовољно припремљен, Орбин је свакако имао потешкоћа када је требало обимну грађу објединити и преточити у дјело које је било првјенац у том научном домену, на овим подручјима. Поред свих критика, увијек ће бити и оних који ће написати и пар позитивних судова о Орбиновој историји Словена, па је тако историчар Никола Радојичић записао: „Орбин је заслужио више добре воље, и то не само због својих намјера, које сви који су о њему озбиљно писали високо цене, него и због резултата својих научних напора, који се, истина, нису успели до висине равне његовим родољубивим жељама.“ (Пантић 1968: LXXVII)

Прије почетка писања „Краљевства Словена“, Орбин је вјероватно био свјестан обима задатка коме приступа. Дјело је требало оправдати очекивања и поставити темеље за све оне који ће се у будућности прихватити сличног посла. Ништа слично код нас прије „Краљевства Словена“ није написано, а оно је по свом историјском апарату и структури послужило као узор многим, касније написаним, историјама јужнословенских народа. Писано на италијанском језику, „Краљевство Словена“ се могло читати у свим дијеловима Европе. Чак ни Орбинова недовољна историографска увјежбаност није спријечила утицаје које је ово дјело оставило у свјетским историографским оквирима. У савременим круговима историјске науке доста се полемише о томе у којој мјери је „Краљевство Словена“ послужило енглеском историчару Ричарду Нолизу у писању „Опште историје Турака“. Поред западне Европе, „Краљевство Словена“ се доста читало и у источним крајевима, и то нарочито од 1722. године, када је захваљујући грофу Сави Владиславићу преведено на мјешавину руског, српског и црквенословенског.

И поред свих препрека и оспоравања, Мавро Орбин је успио у намјери да прикупи што више грађе, разврста је и напише прву историју Јужних Словена. На само њему својствен начин, приближио је обичном читаоцу фазе развоја босанско-херцеговачке прошлости, описујући њен успон и потпадање под власт Турака. Орбин је на најбољи могући начин изложио босанскохерцеговачку прошлост и дијелом је увезао у токове српске историје. Рад на „Краљевству Словена“ га је довео у средиште између идеја словенског јединства и утицаја католичке догме. Орбину су упућене замјерке са обје стране. Због „шизматичких“ писаца, које је цитирао, његово дјело је стављено у Индекс, док су га православни писци неријетко прозивали због прозелитских намјера. У исто вријеме прихваћен и одбачен, хваљен и оспораван Орбин је успио у намјери да напише дјело које је „код нас постало не само уџбеник словенске историје већ и уџбеник словенског па-

тротизма“. (Пантић 1968: LXXIX) О томе које је мјесто „Краљевства Словена“ у савременој српској историографији Слободан Јовановић, каже: „Често у књижевности и умственом животу дела добијају цену не по својој апсолутној вредности, него по упливу који принесу времену и развитку“. (Самарџић 1968: CXXVII)

Литература

Орбин 1968: М. Орбин, *Краљевство Словена*, Београд: Српска књижевна задруга

Ћоровић 1999: В. Ћоровић, *Хисторија Босне* (репринт издање), Београд: Арс либри; Бања Лука: ГЛАС српски

Динић 2003: М. Динић, *Из српске историје средњег века*, (приредили: Сима Ћирковић и Властимир Ђокић), Београд: Equilibrium

Пантић 1968: М. Пантић, *Мавро Орбин – живот и рад*, Београд, у: М. Орбин, *Краљевство Словена*, XI-CVIII, Београд, Српска књижевна задруга

Тошић 2000: Ђ. Тошић, *Родоначелник племена Косача – војвода Влатко Вуковић*, у Зборник са Ћоровићевих сусрета: *Српска проза данас* у Билећи и научног скупа историчара: *Косаче оснивачи Херцеговине* у Гацку, Билећа – Гацко, СКПД *Просвјета*.

Деретић 2007: Ј. Деретић, *Историја српске књижевности*, Београд, Sezam book.

Самарџић 1968, Р. Самарџић, *Краљевство Словена у развитку српске историографије*, у: М. Орбин, *Краљевство Словена*, CX-CXXXVI, Београд, Српска књижевна задруга.

Секција за филозофију

Иван М. Коларић*
Катедра за филозофију
Филозофски факултет Пале
Универзитет у Источном Сарајеву

Научна полемика

О ДУХОВНОСТИ КАО ПЕДАГОШКОЈ ПАРАДИГМИ НОВОГ ДОБА

1. *На прагу и/или трагу нове планетарне духовности*

New age или *age of aquarius* је врло комплексан конгломерат духовних пардигми. Ради се о плуралистичкој, интеркултуралној и интеррелигијској динамици духовности. У суштини, човек у свом nucleusu носи оно божанско, ма којој традицији или времену припадао. Другим речима, људско биће тежи спиритуализацији и трансценденцији. New age је један спиритуални experimentum mundi с којим се трансцендира европоцентризам и логоцентризам. Ипак, чини се да је New age само пролазна духовна формација, иза које следе нови духовни покрети. У сваком случају, филозофско знање остаје битна снага *новодобне* духовности и духовног (пре)васпитања. Оно није знање ради знања, већ је органон или instrumentum духовне промене или преображаја човека. Младог човека треба разумевати као unicum и духовно биће у процесу духовног раста, коме примереном педагогијом ваља помагати у томе. То је веома тешко према парадигми и пракси савремене неспиритуалне, духовности ненаклоњене педагогије. Религиозно васпитање је значајна степеница духовности, као и васпитање младих за демократију и толеранцију[1]. Човек је духовно биће или биће слободе, али он је и homo absconditus (стога нужност једне савремене антропологије). Као биће свестраних могућности развоја, самим тим човек је и биће које долази у кризу, које доживљава ломове своје људскости – јер није само чисто умно биће, нити биће потпуне слободе. По свој прилици, постојећи човек није последња реч еволуције. Дакако, роботизација (кибернетика) и генетски експерименти могу довести до вештачког човека: киборга и/или клона. Међутим, одговор ће пре бити у супраменталном и супраноогеном човеку и човечанству, а ноогени или духовни живот претпоставља надрастање менталне димензије или спиритуализацију човека, јер без ноогеног и трансцендентног нема истинске метаморфозе као трансмутације оног нижег у оно више.

In toto, овде се заступа једна филозофска позиција која покушава мислити из извора и на основу искустава самог духовног живота. То је мишљење истовремено отворено и критичко, свесно својих граница али и

* shomy066@ptt.rs

[1] У Републици Српској тај проблем се више не маргинализује нити поставља, јер је од 2009. године уведен и модул *Култура религија* (у првим разредима средњих школа).

предности пред другим модусима мишљења - а на трагу једне philosophiae perrenis која зрачи заједништвом различитих духовних вредности. *New age* као супротност *old age-y*, мултикомплексна је појава савремене духовности, која трансцендира границе европоцентричког модела мишљења и делања. Оно измиче покушају дефинисања, јер у себе инкорпорира пуно различитих и дивергентних духовних процеса. У том смислу, можемо га сматрати дериватном формом реновације и ревитализма древних духовних традиција, али и дивергентно-конвергентним трагањем за новим духовним идентитетом човека нашег доба, разочараног у идеологију материјалног прогреса и у лабораторију пост-модерног плурализма вредности. Може бити да је то и очајни вапај за смислом, као реакција на Бодријарово становиште, према коме *за смисао више нема наде*. У сваком случају, још у прошлом веку профилисала се једна духовна оријентација теозофске провинијенције, баштинећи елементе разних древних знања и веровања[2].

New age је *холистички, еколошки и феминистички* покрет (Капра), али и *еколошка религија* (Мунарек) или *алтернативна религиозност* (Ру-

[2] 1875. године у Њујорку је утемељено *Теозофско друштво*, чија је оснивачица била Блавацка. 1884. године W. James, познати истраживач граничних подручја психе и религије, основао је *Америчко друштво за психичка истраживања*. Значајан датум је и 1893. када је у Чикагу одржан први планетарни сусрет припадника различитих духовних традиција и религија, тзв. *Светски парламент религија*. У име индијских духовних традиција говорио је Свами Вивекананда, нестор свих каснијих духовних учитеља на Западу и претеча процеса гуруизације и квазигуруизације. 1894. Вивекананда оснива *Vedanta Society*, које преноси духовно светло Истока. 1895. оснива се прво *Друштво за киропрактику*, а 1902. *Друштво за натуропатију*. 1908. формирана је *International Vegetarian Union*. Потом се у Лос Анђелесу оснива теозофска ложа, а 1909. оснива се тантрички ред. 1912. године Рудолф Штајнер утемељује антропозофију, не слажући се с избором Jiddua Krishnamurtija за новог Месију и одвајајући се од круга теозофа. 1919. Sri Yogendra уводи hatha yogu, а од 1927. у Америци делује *Agni-yoga друштво*. 1931. године у Њујорку се оснива *Вегетаријанско друштво*, а 1938. *Америчка федерација астролога*. 1955. започиње рад *Сајентолошка црква*, а Центар за холистичка лечења утемељен је 1958. године. 1960. оснива се *American Vegan друштво*, а 1961. *Макробиотичка задруга*. 1966. Swamij Catchidananda оснива *Integral Yoga Institute*. 1969. уводи се Shiatcu метода, а 1970. оснива се *Академија за парапсихологију и медицину*. 1971. Swami Rama оснива Himalaun Institute of Yoga Science and Philosophy. 1978. утемељују се *American Holistic Medical Association* и *Cirius Community*. 1980. оснива се American *International Reiki Association*, затим *California Institute for Integral Studies* у Сан Франциску итд. Ту је и деловање *Ananda Marga Pracaraka Samagha* (Друштва за ширење путова највишег блаженства). Овај сажети хронолошки приказ илуструје генезу и дијапазон духовних кретања тзв. новог доба, ере Водењака. Оснивају се комуне и центри, средишта нове духовности и нових егзистенцијалних решења. Тако нпр. на северу Шкотске постоји *Findehorn* (Сунчани град), град еколошки духовно чист у коме је сађење цвећа и дрвећа сакрални чин. Касније је основан и *Findhorn Zentrum des Lichts*. У Женеви постоји *Институт за планетарну синтезу*. 1981. године у Генфу основана је *Zentrala für ec terich-planetarische Studien*, пракса групног медитирања. 1983. био је у Торонту тзв. *Планетарни конгрес*. Врло симптоматично за филозофију *new age-а* је управо дијалог науке и мистике, тј. превладавање картезијанске пардигме и њутновске слике света. Тако рецимо, Дејвид Бом уводи холографску парадигму на бази квантне физике по којој су честице привид (*маја* у индијској рецепцији), а збиљска је само целина која производи различита места и стања квантова.

перт). Отуда нпр. и модуси преновације гнозе или хришћанске мистике. Међутим, различити синкретизми и еклектицизми не скривају оно суштинско: нова духовна искуства која не иду увек у дубину, али су поливалентношћу духовности врло животна и процесуално отворена. Духовност као моћ креативности комплементарна је концепцији *самоорганизујуће материје* или *стваралачког универзума* (Шелдраке), или како Фритјоф Капра пише: *Ми не стварамо синтезу, већ динамику узајамне игре мистичне интуиције и научне анализе"*. Он најављује крај механицистичке парадигме, а у новој парадигми поимања космичког јединства указује на отворене могућности повезивања науке и мистике (нпр. квантне теорије и даоизма). Према Петеру Раселу пак, почиње *доба свести* као нови ступањ еволуције, у коме се збива *интегришућа глобална мрежа као глобални мозак човечанства*. Међутим, према Марлиун Фергусон ми треба да постанемо *уметницима и научницима властитог живота.* Блиска овом становишту је и Масловљева трансперсонална психологија, која трага за натперсоналним средиштем људског живота. Наравно, трансгресија није исто што и трансценденција. Станислав Гроф апсолутизује подударање трансперсоналног и божанског, позивајући се на мистичко искуство стапања с космичком свешћу. Насупрот апокалиптичког страха од будућности (присутног у неким смеровима *New age-а*), истиче се љубав према животу и значај превладавања ега, као темељне претпоставке бољег живота. По Артуру Кестлеру збива се и ренесанса окултизма па окултно постаје све више научно, а физика све окултнија. Карл Прибам заступа холографску теорију и холономијску тезу да је целина садржана у сваком делу (важи за космос и сваки његов део). James Lovelock заступа хипотезу Gaie, према којој је земља јединствени *живи организам*. Stefan Leber указује на први принцип валдорфске (Штајнерове) педагогије: значај ритмичности у природи и животу човека. Ово су само неки представници *new age* духовности, која је у тихом дијалогу с духовним и религијским традицијама које је хране.

New age не треба сматрати дефинитивним решењем кризе духовности и живота човека нашег доба. Такође, не ваља ни оно што је епифеноменално и девијантно код њуејџиста (нпр. неомагија, неопаганизам, сотонизам и сл.) узимати за критериј *new age-а* у целини, који in prima facie припада планетарном плурализму и полилогизацији, при чему посебно место припада улози духовних учења која долазе с Истока. Попис тих духовних учитеља био би врло опширан. Наиме, још од Артура Шопенхауера, првог филозофа Запада који је у свој филозофски систем укључио елементе индијске духовности и филозофије, до данас, догодило се одиста много тога у области духовности. Источњачки зналци долазе из изворних матрица и басена духовности, преносе науке за које човек Запада неретко још није дорастао. То је и један од главних разлога неадекватне рецепције, али и инстант-метода многих квази-гуруа, који користе потрошачки менталитет и нуде све што може проћи на тржишту духовних идеја. Али, то је у основи епифеноменално, јер свака традиција је свет за себе, док изван ње постоје и

други кодови смисла. *In ultima linea*, све је у комуникацијским интеракцијама, где је све друго и друкчије прихватљиво, док су све разлике презентне и манифестне у овом или оном облику. То истовремено негира сваки лого-етно-центризам, сваки лажни монолог једне традиције или затвореност њеног културног круга. Нажалост, постоје аберације и злоупотребе које долазе из несавршености западњачке свести и замки homo consumensa, тако да максима Ex Oriente lux добија нови дигнитет. Биће да је *new age* заправо западњачки духовни experimentum mundi и утопијска пројекција људске спиритуалне будућности. Уосталом, све има своје место и време, подлеже духовној космичкој закономерности, па тако и *new age*.

У неколико потеза мишљења, а на трагу битног мишљења Мартина Хајдегера, могуће је плаузабилно приступити феноменологији планетарне технизације и техниологизације. Али то је само један прилаз круцијалном аспекту савремености и будућности човека и човечанства. Раст духовно отворене планетарне цивилизације, са свим токовима и модалитетима духовних потенција, захтева и промишљање духовне димензије која је донекле криптизирана у тоталитету планетарне процесуалности. Отуда најразноврсније критике или апологије науке, технике и технологије. Оно што смо назвали мишљењем планетарног мултилога духовних традиција, приближава нас могућности приступа духу планетаризације. Наиме, ми баштинимо тоталитет духовних традиција човечанства, били ми лично тога свесни или не. А баштињење је врло одговоран задатак мишљења. Кроз критичку и стваралачку рецепцију традиције, оно се доказује или као истинско мишљење или заказује у неком меандру површности и појавности. Чини се да ми нисмо ти који бирамо, ми смо заправо бирани. Мултилошка или полилошка димензија све нас више одређује, премда ми имамо егзистенцијалну отвореност и слободу да у томе партиципирамо као духовна и мислећа бића[3].

[3] Врло су ретки европски филозофи који својим делом и личношћу одскачу од метафизичке отуђености филозофије: Сократ, Бруно, Спиноза или Ниче. У филозофији Запада, према Чедомилу Вељачићу (*Етос спознаје у европској и у индијској филозофији*, БИГЗ, Београд 1982), евидентан је спор ethosa и epistheme. Метафизичка судбина Запада у знаку је отуђења мисли од живота, тако да је филозоф Запада homo duplex, вођен тежњом за оним трансцендентним као апсолутном истином. Неретко, он је у световном хабитусу једно, а у свом идеалном мисаоном свету друго биће. Стога када Хајдегер говори о *забораву бивства*, он доводи у питање темеље саме метафизике Запада. *Заборав бивства* је усуд једне традиције отуђења мишљења од живота, зато *филозофија новог доба* захтева и ново мишљење и нову световну праксу. Вељачић наводи и Шопенхауерову инструктивну тезу о источњачком значењу стоицизма, јер идеал мудраца и мудрог живота има врло презентну паралелу изван грчке филозофије, нарочито у индијској и кинеској филозофији. У европској филозофији, идеал мудраца је у романтизму еволуирао у идеал генијалног уметника. Шопенхауер је идеал *генија* схватио под утицајем стоицизма и Кантовог умног одређења егзистенције (о чему сведоче његови афоризми на тему мудрог вођења живота). Код Канта димензија умности је највиша инстанца по којој се мери све остало, а идеал живота је идеал умног живота. Ригоризам и репресивност Кантове имепративистичке етике подвргао је критици већ Макс Шелер, указујући на комплексност етичког феномена. Биће да етички импулс не долази из ума, премда долази до ума. И управо ту је разлика (поред евидентне сличности) између Канта и

Кризе и ограничења старог доба ипак још увек потресају и затамњују зору новог доба. При томе, подједнако су погрешни и футуристички утопизам и некритичка архаизација. Звучи лапидарно, али рецимо: прошлост постоји по себи, али још више због будућности. Епохални experimentum mundi није само *игра планетарног* (како мисли Костас Акселос), већ умрежавање у једну димензију будућности која се може назвати и ноосфера (Де Шардин). Овде нам више не помаже трезвено холистичко и синтетичко мишљење, јер разумевање novuma духовне планетаризације претпоставља нову парадигму и децентрирано филозофско мишљење. Другим речима, не постоји један смисао него плурализам смислова. Елем, на делу је једна виша духовна синтеза, која се конституише из мултилошке димензије сусретања и планетарног заједништва. У вези с тим је и питање: како мислити туризам као планетарни феномен?[4]

јогина. Наиме, код Канта етички деловати значи искључиво умно деловати. Код јогина идеал је трансетичан, тј. етичко је само једна, додуше битна компонента спиритуалног. Шопенхауер није антитеза само Хегелу већ и Канту, јер Хегел је само апсолутизовао оно што је већ Кант имплиците урадио, доводећи филозофију до свог коначног метафизичког лика. Шопенхауер реагује у име дигнитета живота и егзистенције, што је био прелом у метафизичкој судбини Запада. У европској традицији знање има свој властити етос и циљ у себи, а у индијској етос знања је изван знања (у духовном ослобођењу). Сазнајно-етички став у оквиру те традиције је толеранција, посредством ahimse: невршење насиља ни мишљењем. Вељачић указује и на Пироново значење epoche као суздржавања од суда, тј. трезвености у начинима и садржајима мишљења. Али, док у ђаинизму то значи не повредити оног другог који друкчије мисли, овде се ради о скепси мишљења због бриге за оно мишљено. Епохеизам је еволуирао у Хусерлов редукционизам, а оба становишта се односе на ствари какве оне јесу, без етичке конотације. Наравно, за источњаке етичка перфекција није само циљ, него је интегрални аспект ослобођења. Оно што је apeiron као метафизички ентитет постао за филозофију Запада, то је етички став према животу у целини био у матриксу индијске традиције. Сазнање се ту не може мислити друкчије него етички, и то стога што се мисли као идеја и пракса ослобођења. У будизму етичко је међуступањ утихнућа, нирванизовања егзистенције. У небудизму, етичко је међуступањ до идентификације с оним бесконачним, тј. бесконачна љубав према свему живом. Шамкара је истакао примаран значај етоса сазнања: *Ко упозна себе (atma-vid), надилази патњу*. Питање о сазнању инволвира питање о натчовеку, средишњој теми индијске етике. При томе дивинизација човека претпоставља пре свега духовни развој, тј. хармоничан преображај виталног и менталног у оно духовно. Код Ничеа натчовек је репрезент воље за моћи, а код Ауробинда и Де Шардина он је биће које тежи пре свега перфекционисати себе да би перфекционисао свет. Ако је етос *утихнулог мудраца* највиши ступањ етоса сазнања, онда то имплицира да се властити живот мора перфекционисати у оквиру друштвених услова живота. Сазнање није самоциљ: циљ је богаћење људске личности у људским квалитетама. Трагање за истином није само рад ума већ и срца - то је суштина питања о етосу сазнања. Савремена опасност од бестијализације и/или кибернетизације човека није мала. Сходно томе треба разумевати и парадигму о (не)знању као (не)моћи.

[4] Ово питање је отворено на једној од седница Научно-наставничког већа Филозофског факултета Пале, на којој сам оспорио увођење предмета *Филозофија географије*. Касније сам чак покушао да појачам аргументацију и становиште својих противника. Наиме, млада географска наука *туризмологија* настоји да мултидисциплинарно истражи туризам, феномен који задире и у духовну димензију човека и због тога подразумева и филозофски приступ. Туризам се дакле може посматрати и као димензија планетарног сусретања и комуницирања различитих традиција и култура, као битан фактор планетаризације. Фило-

Уколико би симулирали нашу духовну будућност, она би, парафразирајући Ничеа, могла да гласи: homo spiritualis contra homo barbaricus. Дакле, предстоји нам духовна еволуција човека и човечанства, али не само у дискурзивном мишљењу већ у свеколиком бивствовању и феноменологији савремености. Та феноменологија уводи као средишњу фигуру *лавиринта*, посредством кога се артикулише духовна ситуација филозофије Запада, а кроз меандре метафизике субјективности и постметафизичког мишљења. Тако нпр. Ханс Јонас говори о *холистичком моралном праву природе*, на трагу новог разумевања живота in toto, те места и одговорности човека у целини бивства. Карл Ото Апел истиче потребу за планетарног *комуникативном макроетиком*, јер се човек Запада суочио с изазовима нихилизма и довршености своје парадигме (метафизике субјективности), па је почео изграђивати духовне предуслове и стицати духовни сензибилитет за друкчије и различито. У контексту планетарно синхронијско-дијахронијског међуделовања и процесуалности стасава јединствен планетарни Weltanschauung, с бескрајним богатством специфичности и разлика, модуса мишљења као и животних пракси, егзистенцијалних и естетских искустава. Можемо дакле говорити о модерни/постмодерни као духовном предворју планетарне ере, у које Европа улази можда зрелија него друге духовне традиције. Наиме, Запад који је развио гигантомахију егоизма и нарцизма, спасава постмодерна својим доприносом развоју нових могућности мишљења: од нпр. *мишљења разлика* Лиотара до *меког мишљења* Ватима. Плурилогос рехабилитује у пуном капацитету и дигнитету појам *другог* и појам *разлике*. Одиста, та зар није, не само свет другога, већ и властити свет заправо лавиринт, кроз који струје духовне енергије: емергенција и конвергенција космичког и људског, инволутивни и еволутивни импулси који наговештавају нову

зофски посматрано, туризам се може разумевати и као људско *бивствовање у свету* (Хајдегер), а homo turisticus-а ваља мислити као специфичну модификацију homo viatora. Та зар Ернст Блох није чак и саму филозофију дефинисао као *повратак у завичај*!? Туристичко путовање може се посматрати дакле и у контексту феноменологије путовања и дефинисања људског трансцендирања простора и времена, јер када путује човек потенцијално бивствује свуда по свету као планетарно биће. Путујући он перманентно ствара свој људски простор и време: путовање је путовање у свет, али још више у самог себе, процес самосазнавања и самореализације. Наравно, између *ждерања простора* (Крипендорф) и креирања новог простора као егзистенцијалне пунине, има много тога што се збива с човеком и у човеку. *Простор* је и географски и културолошки појам, али још више егзистенцијални и духовни. Трансформација простора импликује и могућности трансформације личности. Тада централно питање постаје питање о туризму, као антрополошком и хрејолошком феномену људске егзистенције. Потреба за путовањем је, према томе, модус осмишљавања и обогаћивања живота. Порастом доколице и слободе, стварају се друштвене и егзистенцијалне претпоставке за пунији и квалитетнији, духовно богатији живот. Човек је и homo heliotropus: биће које поштује и воли непатворену природу, који се поставља еколошки одговорно (што је битна духовна компонента). Наравно, homo turisticus је и homo consumens, али потенцијално и homo spiritualis: он упознаје различите традиције, културе, искуства, вредности и животне стилове - живи с њима и кроз њих. Елем, човек туриста путује у свет и међу друге, али коначна сврха је заправо путовање у самог себе и своје духовно биће.

духовност или духовност новог доба. Не постоји више само један пут истине, а човек као homo viator израста у планетарног човека који стиче нова искуства у видљивим и невидљивим просторима/временима *лавиринта*. То имплицира сумрак сваког тоталитета, а мишљење постаје плуримодално и поливалентно.

Феноменолошки посматранио, перципирамо разне синкретизме, еклектицизме, артизме, разне комбинације конзервативизма, лудизма, анархизма итд – једном речју, опажамо превирања у хијерархијама вредности. Међутим, онима који су духовно отворени пред вихорима будућности не може промаћи то креативно врење, тај духовни метаболизам будућег. У вези с тим, чини се да је *ендизам* (salto morale, смрт уметности) непримерен, јер се нижи живот не може напросто анулирати оним вишим. Уосталом, можда буду откривене и неке нове врсте уметности, чему ће можда потпомоћи и спиритуализација технике и техничких средстава. Одбијамо дакле мрачне футуристичке слике које апсолутизују морални и уметнички хаос, јер не разликују оно суштинско од епифеноменалног. Човек мора дубоко да зарони у океан духовности, а спиритуализација земље[5] одвија се кроз зачетке ноосфере и раст свести кроз духовна умрежавања и различите процесе духовог развитка. Премда ову дилему филозофски најконзистентније промишљају Де Шардин и Костас Акселос, вратимо се на трен Хераклеитосу Ефежанину. Премда је логос вишезначан и плуридимензионалан, он је за духовност Запада оно што су Dao у даоизму или Dharma (раније Rta) у индијским духовним традицијама. Још од Хераклитовог поимања логоса као *legein* до данас је текла иманентна нит метафизике Запада, да би кулминирала у проблематици *letheim* (скривања) – што је и Хајдегерово крунско питање о Смислу Бивства као *alethes* (нескривености), јер техника у својој приручности или инструментализацији (као техно-логија, одн. техно-логика) скрива своју суштину, можда баш у оном транс или метатехничком. Отуда пресудно питање: какав је однос ове круцијалне компоненте *технике* као врхунског *логоса* запада према другим *логосима*, који припадају другачијим духовним изворима? Поента је следећа: бити homo technicus по мери и телосу homo spiritualisa. *new age* је само прелазни животни лик којим *техничка слика света* ураста у *спиритуалну слику света*, не губећи при томе своју земаљску интензију и екстензију. На тај начин, homo spiritualis увлачи у себе homo technicusa. Привид омнипотентности технизације и техноизације трансформише се у увид: оно спиритуално се не спушта на ниво техничког, већ оно техничко de facto служи спиритуалном. У суштини, техника није и не мора бити непријатељ духовности, него је савезник у процесима спиритуализације. Оно духовно ипак нас води као кормилар у свим меандрима и лавиринтима наше људскости.

Материјални и духовни процеси збивају се паралелно, док их ми региструјемо као одвојене и потпуно различите. Запад је изградио *техно-*

[5] *Спиритизам* је најнижи ступањ спиритуалности, симплификација духовности или његова аберација.

лошку слику света (Хајдегер), али јављају се и нове *слике света*, нови *погледи на свет*, нове парадигме. Техноликост је највиши израз метафизичке слике света, а техноидност егзистенцијална резултанта тога. Међутим, с појавама различитих метода и техника спиритуализације човека, долази до једног *вишег превредновања* оног коренитог, а не само вредности (како је слутио Ниче). Тако *homo spiritualis* преображава и homo technicusa. Јављају се модуси холистичког мишљења, синтетички ум постаје моћнији од аналитичког, слуте се наговештаји космичке свести, човек тражи Бога на нове начине, отварају се канали суптилнијих енергија него што су материјалне енергије *homo technicusa*. Нећемо улазити у разне аберације, попут испирања мозга (од употребе халуциногених средстава до хагиотерапије) или индоктринација, које немају везе с духовношћу. При томе, промена свести не значи аутоматски више стање свести (душевно и духовно). Методе које нису спиритуалне уништавају ментални и сваки други склоп, уносе мрак у умове и срца, циљ им је сужавање свести и какофонија смисла и тамних страсти човека. Спиритуалне методе служе развијању (ширењу и продубљивању) свести, са што већом кохеренцијом смисла и интеграцијом свих склопова људскости, по мери оног духовног раста слободе и среће. Екологија или деконтаминација духа позитивно делује и на макроплану и на микроплану. Промене се очитују примарно у свести, а in secundo у комуникацији са другим бићима и природом у целини. При свему томе *vis maior* је оно спиритуално у човеку.

Вековна дилема што је у темељу свеколиког постојања материја или дух постепено се уобличава: материја је само други облик космичке енергије, која све прожима. Савремена наука је све више на том трагу, а мистика јој у томе може битно помоћи. То ускоро неће бити наука какву ми данас познајемо, нити ће техничке и технолошке импликације бити исте. О тим развојним могућностима још ништа не знамо поуздано, назиремо само неке обрисе. Уосталом, филозофско мишљење и не даје дефинитивне одговоре, већ само пита и живи у питаном. Филозофско мишљење мора осмислити и разумети ове тенденције планетарног процеса пантехнизације и панспиритуализације. Наиме, техничка слика света се мења и спиритуализује, тј. спиритуална *истина* делује и инволутивно, мењајући ниже модусе бивствовања *живота с техником*. То је најочитије у контексту духовности *новог доба*, односно примени техника и технологија измењене свести. Научни и кибернетски ум постају интегрални делови више, супраменталне или духовне димензије: спиритуалне еволуције човека и човечанства.

2. *О духовности као темељној педагошкој парадигми*

Филозофи обично интендирају промишљање проблематике васпитања in toto, увиђајући да истинског васпитања нема без духовног развоја, тј. оплемењивања оног најдубљег у човеку. Наиме, прави или истински човек је онај који себе изграђује по духовним вертикалама, а тако одгаја своју и другу децу. Духовно узрастање старијих и родитеља је *conditio sine qua non* духовног образовања и васпитања омладине. In *primo verbo*, да би могли духовно васпитавати, учитељи и родитељи и сами морају бити духовно васпитани, јер одрастање деце није само биолошки или културолошки процес, дјеловање педагошко-психолошких, дидактичко-методичких и других закономерности. Родитељ као духовни учитељ – то је најплеменитији, заправо максималистички идеал и задатак. Реч је о васпитању на примеру, по узору, моделу, парадигми. У сваком случају, детету треба усадити веру у то да је он духовно биће могућности, отворености и слободе. Семе сејемо начином свога живота, а плодове убирамо својим деловањем. То треба да постане credo и cogito, мотив и емоција живљења младог човека. Само вољено дете може узвратити љубављу, а живот пун сврха треба да буде сврха живота. Једино тако ће дете и омладинац стасати у целовиту и достојанствену личност, на понос својих родитеља и учитеља. Духовни раст траје цео живот, али оно пресудно почиње у кругу породице и школе. Без бриге за духовни развој *in concreto* илузорно је говорити о другим педагошким сврхама или бољем васпитању и друштву будућности.

Педагошке науке се само успутно баве тим круцијалним педагошким питањем. У неким алтернативним правцима (нпр. валдорфска педагогија) оно има своје место, али и то је недовољно. Дубока криза у којој се налази школство, интеграло припада кризи савременог комерцијализованог и духовно опустошеног људског живота. Школе и факултети ту кризу само потенцирају и аплицирају у оном најосетљивијем и најдалекосежнијем: образовању и васпитању омладине. Човек је човек само када као духовно биће креира себе и свој свет. Због тога је битно питање будућности: хоће ли човек себе развијати и потврђивати као homo spritualis или homo barbaricus. Највиши циљ образовних институција не сме бити стицање знања ради знања и вештина ради вештина, већ духовни раст кроз оно етичко и естетско, раст човека који ће креирати истински свет спокојства и среће у друштву и појединачним животима људи. Ништа није узвишеније него бити учитељ и васпитач. Зато се са омладином не сме експериментисати. Радно, етичко и естетско формирање човека треба да теку заједно, комплементарно и холистички вокативно. Школе и факултети морају ослобађати, а не једнодимензионално спутавати. Ментално или душевно не сме замрачити спиритуално или духовно, да не бисмо добили минотауре и кентауре просвећености. Уколико младима приступамо са сунцем духовне љубави, добићемо синове светла и заслужити бољу будућност, по космичком закону карме.

Духовност је по дефиницији слобода, слобода трагања и раста властитог духовног бића. И као што не треба робовати архаизмима, не треба робовати ни помодарству, већ креативно тражити нова решења, стасавати у новим духовним хоризонтима, отварати се новим искуствима. Пледирајмо стога за духовност школе, за став contra dogmaticos et fanaticos. То не значи потпуно одбацивање постојећих знања и концепата, већ пре њихову корениту трансформацију. Антрополошки и етички посматрано, дилема је следећа: *homo spiritualis contra homo barbaricus*? За почетак нам је потребно много знања, дубинског познавања духовних вредности и искустава. Ваља интензивно и перманентно учити и ширити своје духовне хоризонте и сензибилитет, који је најјачи управо код младих људи. Укратко: школа мора тражити одговоре да би могла давати одговоре[6]. Тзв. *педагошка алтернатива* покушава да то компензује својом духовном парадигмом[7].

---

[6] То важи и за школство у Републици Српској. Похвално је увођење неких нових наставних предмета као *Култура религија* – али то није довољно. Треба мењати карактер школе у целини, а не само неке њене сегменте.

[7] Пре свега, мисли се на педагошке концепције Марије Монтесори и Рудолфа Штајнера. По професији лекарка, Монтесори је изградила себе и на искуству теозофске духовности, а 1935. године инаугурисала је концепцију *свемирског васпитања*, по којој је човек (eo ipso, дете) само део свемирског божанског поретка. Педагошка се проблематика тако ситуира у димензији космичке духовности, у чијем темељу је *свеобухватна свемирска љубав*, коју у чистом облику отеловљује управо дете. Сетимо се Христовог принципа: *Будите као деца*! Аристотелос би рекао: *Дете је отац човека*. Духовни раст човека почиње већ у пренаталној фази и траје читав живот. То је раст у слободи, како би рекао Jiddu Krishnamurti, с којим је Монтесори духовно комуницирала. 1907. године основала је експерименталну Casa dei bambini у Сан Лоренцу. У Индију је дошла за време II светског рата и за седам година подучила је око 1000 учитеља тзв. Монтесори педагогије. Она истиче важност разговора мајке и детета још пре рођења, дакле пуну одговорност још према нерођеној деци. Наглашава и неке важне моменте у најранијој доби живота, нпр. изузетну важност дојења као душевног и духовног додира и присности с дететом. Развој човека тече циклусима, у више фаза по шест година живота. Дете треба да се купа у базену љубави, тј. љубављу му треба давати подршку у развоју тела, душе и духа. Већ између шесте и седме године треба започети с елементима моралног васпитања, при чему то Монтесори не дели од религијског васпитања. Између шесте и дванаесте године дете се интензивно почиње формирати као друштвено биће. Васпитање чула у прве две животне фазе темељ је хармоничног развоја чулно-душевно-духовног карактера. При свему томе, дете мора имати могућност слободног избора, у околини која мора бити максимално примерена динамизму дететове душе и тела. Дете заправо изграђује само себе, а ми му у томе само помажемо, што имплицира да сами себе мењамо према детету у његовом самоваспитању. Круцијално је дакле поштовање детета и његове личности. Треће раздобље, које ми знамо као доба пубертета или тинејџерства, Монтесори назива *ступњем одмарања* (траје од 12-19. године). Постојећа школа у том раздобљу детету намеће менталну предоминацију знања: што више знања у што краћем времену! Међутим, школа не сме превише тражити од деце, јер тиме наноси штету њиховом душевном и духовном бићу. Биолошко буђење мора бити праћено духовним буђењем, а не теретом знања ради знања. Монтесори је конципирала и утопијски пројект *куће на селу*, где би дете живело у хармонији с природом и самим собом. Духовни раст наравно иде и даље, тј. следи уклапање у одговарајуће друштво. Попут Марије Монтесори и Рудолф Штајнер у оквиру своје тзв. валдорфске школе заступа антропозофски христоцентризам (иначе, сам појам *антропозофије* уводи у духовност Запада син славног немачког филозофа Johана Готлиба Фихтеа, Имануел Херман Фихте, у једном тексту из 1856.). Антропозофија се развила из не-

Духовност школе централно је питање наше будућности, јер се находимо на почетку једног новог доба које тражи све више човека као духовно биће. Уколико не будемо одговарали захтевима новог доба, пад у *нови примитивизам* биће још тежи и болнији. За почетак пажњу ваља посветити питањима моралног препорода, јер је морално васпитање једна од основних компоненти духовности. Лепо је видети како се настава компјутеризује, како се уводе и успешно примењују нове технологије - али то је оно спољашње и небитно, јер не може бити највиша сврха школе искључиво стицање практичних знања за живот. Неизоставно се морамо запитати о духовности и душевности омладине, иначе је њена будућност врло тужна. Ваља се суочити с принципом реалности, али ваља мислити и утопијски: с вером, надом и љубављу. Кардинална грешка или *erorr fundamentalis* је када се ова питања остављају за нека боља времена, јер данас се решава наша сутрашњица. Лавиринтална ситуација савремене педагошке праксе, in statu cognoscendi et nascendi само је врх леденог брега, јер је савремени човек изгубио *димензију дубине* (P. Tillich), изгубљен је у свемиру, искорењен кроз тзв. нови примитивизам и егзистенцијалне метаморфозе нижег живота. Заборавља се да је човек као homo interior и homo sperans - уствари homo viator у оно више и савршеније. При томе, планетарни процеси техноизације и спиритуализације падају уједно, јер имају исти врхунски циљ: humanum. Дијалог свих традиција човечанства постаје нужност његовог развоја, али то више није дијалог под супремацијом једне традиције над другима. Занемарити значај религијског била би грешка (proton pseudos) према властитој духовној суштини. Религија није само *прибежиште немирне егзистенције* (Г. Марсел), јер је религија у суштини *љубав*: космичка моћ трансформације људског у божанско. Веру (љубав и наду) треба схватити у најширем смислу, као најдубљу духовну и егзистенцијалну потребу човека за смислом. Паул Тилих би рекао: *Бити религиозан значи страствено тражити смисао своје егзистенције*, а Артур Шопенхауер да је *људско бивствовање велика сфинга.* Идеал христијанизације је заправо *maximus homo*: сваки истински хришћанин треба да следи императив несебичности чињења до-

дара теозофије, као и Штајнерова педагогија чија је парадигма *слободна школа*. Човек је полидимензионалан, чему мора бити примерена и педагошка пракса. Према Штајнеру, развој и раст човека иде кроз циклусе од по седам година. У првом, до седме године, доминира физичко тело и у првом плану је димензија чулности, којом дете упија живот у себи и око себе. Други циклус траје од седме до четрнаесте године, и у њему се развија етерично тело, које је праћено развојем сазнања и моралног лика. Трећи циклус траје од 14. до 21. године, што је период *земаљске зрелости* и развоја тзв. астралног тела, духовног профила личности, када се рађа властито Ја. Следећи циклус обележен је даљим духовним растом и изградњом Сопства. Штајнерова педагогија је врло богато разрађена и апликативна, а у сваком животном циклусу и егзистенцијалној микроситуацији темељ валдорфског васпитања су уметност и религија. Живот треба естетизовати и спиритуализовати, а modus vivendi треба да буде imitatio Dei. Штајнер је кроз педагошку валдорфску праксу на најбољи начин реализовао духовну сржантропозофије: homo spiritualis. Изгледа да педагогију Марије Монтесори и Рудолфа Штајнера треба мислити комплементарно, јер су оне истинска алтернатива постојећој педагошкој пракси, која заказује у оном најбитнијем: духовности човека.

бра и саможртвовања за добро других. Свами Вивеканда није једини који је истицао заједнички универзални пратемељ свих религија, који је и у личности Христа видео тај фундаментални принцип духовности и људског обожења. Кантов савременик Емануел Сведенборг каже: *Omnis religio estvitae, et vita eius est facere bonum.* Одиста, agape и caritas блиски су *maitri* и *karuni, in caritate vita* блиско је животу по закону *ahimse* итд.

Еминентни хришћански мислилац, теолог и антрополог Де Шардин створио је изузетну концепцију, која трансцендира неотомизам, идејом о духовној еволуцији људи. Еволуција космоса је телеономична, али и духовно интендирана, космогенеза као геагенеза има смисао и сврху у антропогенези. Људи су дакле *кључ духовног универзума*[8]. *Биогенеза* кулминира у *психогенези* (појава и развој свести на Земљи), а психогенеза прелази у оно што Де Шардин назива *ноогенезом*. Другим речима, то је планетаризација свести, која делује кроз и преко човека, у којој човек потврђује себе као духовно биће. Ноосфера, тај виши ниво духовне свести представља хипотетичку колективну свест човечанства, а истинска будућност човека и човечанства лежи у развоју и проширењу ноосфере као ноогенезе. Традиционалну идеју Плероме назива мегасинтеза, а она кулминира у тачки омега, када се остварује највиша сврха човека, на бази љубави као космичке моћи и енергије. То што Де Шардин ноогенезу схвата као христогенезу потпуно је разумљиво, јер он израста из хришћанске традиције (за њега је хришћанство религија будућности, алфа и омега људске историје као historiae salutis). Спиритуализација човека је и спиритуализација света и живота у целини, јер оно ниже не може остати непромењено. Хришћански живот треба дакле разумевати кроз идеју христогенезе као духовно највише могућности земаљског бивствовања. Да ли ћемо то назвати религијским идеализмом или не, то зависи и од нашег духовног бића. У сваком случају, потребно је дубоко уважавати и друге духовне тековине, идеје и вредности.

3. *Renovatio: homo spiritualis contra homo barbaricus*

Један од оних који су несумњиво значајно допринели духовном достојанству човека био је Еразмо Ротердамски, по коме се зове и Европска академија наука. Ренесансни *homo universale*, био је не само човек књиге, већ у највишем значењу *humanitasa*: *homo pro et per se*. Заступајући ренесансни идеал хуманизације света и човека, Еразмо је универзално акцепти-

[8] Својом појавом духовни учитељи често изненађују или збуњују. Око њих се шири аура духовног просветљавања, они су светионици на океанима таме и незнања. Међу савременим духовним учитељима, уз великог јогина интегралне јоге Shri Aurobinda Ghosea, треба истаћи и Jiddu Krishnamurtija. Оно што је Сократ био у раној традицији грчке филозофије, то су Krishnamurti и Лу Мариноф за савременог човека Запада, запалог у талоге духовног примитивизма. Нажалост, као и Aurobindo Ghose и Krishnamurti је код нас непознат. Немамо ништа, осим превода неколико његових предавања у књизи *Дух и слобода* у издању *Графоса*, и преведеног избора предавања у књизи *На путевима слободе*.

рао модусе протопланетарног заједништва. Борио се књигом против нетолеранције и мржње, која је као пожар пламтела у умовима и срцима његових савременика. Духом се дакле борио против лудости и фанатизма, као најгорег вида те лудости. Он је парадигматски лик *homo antibarbarusa* и *homo antifanaticosa*. На прелазу из 15. у 16. век Европа је открила да она није цео свет, али интенција је била подјармити све што она није, тј. једна гигантомахија егоцентризма и нарцизма (по свој прилици, из тога су касније израсли сви модерни империјализми и тоталитаризми). Исте године када је Колумбо открио Америку, Еразмо као правник бискупа из Cambaraie путује у Италију и открива античку баштину, пишући свој први текст *Antibarbarus* (*варварин* је онај који живи необразован, тј. не познаје вредности античке баштине). Истински Европљанин је за Еразма био образовани хуманиста, који се клони сваког фанатизма и једностраности. Реновација античке мудрости служила је Еразму превасходно за реновацију изворног хришћанства. Она је дакле била једна via indirecta за мисао о јединственој Европи и протоекуменизму. Пишући *Laus stultitiae*, Еразмо показује да монадизам духа и живота води лудости и резултира заправо нижим животом. Али то не умањује Еразмов профетизам, који је касније Кант дефинисао кроз идеал *вечног мира*. Бивствовање у духовној слободи по maximi humanitasa Еразмо је потврдио и личним примером, одбијајући да се приклони Лутеру или папи. Заступајући хуманизам и космополитизам, он и данас парадигматски показује шта значи бити човек духа и слободе. Мислилац једног вишег и племенитијег живота, Еразмо је пред крај живота одбио позив цара Карла V да дође на сабор у Аусбург (и својим ауторитетом учини крај варварству), али и понуђени кардиналски шешир од папе. Подсећајући се на Еразмов живот и мишљење, пре свега указујемо на његову веру у духовно заједништво човечанства, као темељ и меру сваком другом виду заједништва. Европски ренесансни хуманизам је на тај начин био први гласник *заједништва*, где нема места насиљу и фанатизму, доминацији и сегрегацији. Као што је хуманизам баштинио античку традицију, тако би ми данас требало да баштинимо све духовне традиције, гајећи универзално духовно братство знања и искустава (*епистемичку заједницу*) у планетарном бивствовању духовног *новог доба*, које не треба поистовећивати с *new age-ом* као његовом, углавном америчком, компонентом.

Максима *Ex Oriente lux* показала је своју делотворност при конституисању њуејџ духовности. Тако су рецимо, зен и ваматантра на Западу стекли нову домовину. Они битно преображавају ум и тело савременог човека: зен ум, тантра тело. То је смисао и тзв. интегралне јоге, која решава проблем духовне екологије и егологије. У виртуалној димензији технолошких чуда, једино право чудо збива се заправо у просторима душе и духа, где зен/тантра заузима врло значајно место. Све то постаје хераклитовски ток, али и ток реке љубави[9]. Такође, истински новог доба духовности, као

[9] Патанџали сматра да је човек двоструко биће: у свом бићу је сопство или атма, а у спољашњем егзистирању је личност. Јога почиње начелним разликовањем тог двоструког

ни духовног усавршавања човека тешко може бити без оживотворења источњачке ahimse, која је ригорознија од *златног правила* и Кантовог *категоричког императива*. *Ахимса* није неки апстрактни идеал, њена суштина је ненасиље у мислима, речима и делима. Друго је питање како одгајати и образовати младе, у конкретној педагошкој пракси. Махатма Ганди[10] је

одређења човека. Ту су и три основна квалитета ума, која формирају индивидуални его: чулност, страст и незнање. Чулност покреће мисао, а мисао покреће страст. Чулност и страст везују мисао и човек постаје роб своје моћи мишљења, истиче Патанџали. Незнање почива на чињеници да ум себе озбиљује једино као инструмент света, да се поистовећује с егом. Увидом разлике разара се незнање и почиње контрола ума, тј. сва три квалитета мисли: чулности, страсти и незнања. Сврха је озбиљење сопства, тј. потпуно ослобођење. Пут јоге је дакле ослобођење сопства. Незнање је укинуто, а укидањем незнања укида се и приањање мисли уз објекте, које је праћено страшћу. Просветљење је извор, али и резултат контроле ума, која се постиже бестрасним односом према свету. Овде можемо укратко навести неколико праваца, ступњева или врста јоге. *Хата–јога* се темељи на контроли дисања, тј. регулацији *животног даха* (prane). У Патанџалијевом канону она је само једна од почетних фаза јоге, која доводи до психофизичке контроле. *Џана–јога* је контрола мишљења, тачније целокупног свесног живота сопства. *Карма–јога* је јога моралног деловања: контрола човековог практичног живота, што се још назива и *акармичким деловањем*. Дјеловање почива на универзалној љубави и осећању идентитета са свим живим бићима, а основни закон таквог деловања је невезивање за резултате деловања. Наиме, не делује се ради неке егоистичке сврхе, нити било какве сврхе. Ради се дакле о бестрасном, безинтересном и неегоистичком чињењу, чији је резултат безгранична слобода и непомућена радост. Деловање постаје уживање а не присила, оно доноси мир и отклања бригу и бол. *Раџа–јога* има централно место у Патанџалијевом канону. То је контрола мисли, тј. вођење ума у служби сопства до коначног ослобођења. Због тога се раџа-јога назива и *божанска јога*. Све врсте јоге су међусобно повезане: хата-јога је припрема за џана-јогу (контрола тела је претпоставка контроле свести), ова је припрема за карма-јогу (контролом над несвесним телом и свешћу, можемо деловати према свему живом и према другом човеку по закону јоге), која је као облик интегралне јоге увођење у раџа-јогу, тј. умну контролу целовитости људског живота, чији је крајњи циљ: ослобођење или просветљење (samadhi). Спиритуални живот почиње дакле контролом ума, када јогин стиче необичне моћи. Концентрација омогућава успешну медитацију (стапање с објектом), онемогућавајући чулно и интелектуално везивање или *приањање*. Свакако, уколико јогин жели просветљење (satory), он ће визуализирати божанство и медитираће о њему. То се најлакше постиже непрестаним понављањем светог слога ОМ (А-У-М), који је само друго име Бога. Дакако, што се више мисли на добро толико више Добра приања за човека. Јога дакле почиње овладавањем телом (умереност у храни, контрола дисања и говора, присебност, скромност и чистоћа тела), да би здраво тело носило здраву душу и дух. У ту сврху јоги практикује одређене *асане*. Основни закон деловања јесте закон љубави. Јоги контролише своје мисли, речи и дела и тако управља собом. Али да би постигао ослобођење, мора пробудити и скривене спиритуалне моћи. То се постиже активирањем биотичке кундалини енергије, која је смештена у посебним центрима (чакрама) дуж кичмене мождине. Делујући на ум та енергија проширује његову моћ, омогућује врхунску концентрацију и припрема јогија за коначно ослобођење (moksa) и чисто блаженство (ananda): *Све сумње су разорене, разрешен је проблем живота, јога постиже циљ, постаје заувек слободан* (Патанџали).

[10] Примењујући *отпор душе уместо отпора оружјем*, Махатма Ганди је довео индијски народ до слободе, мада не и до пуне еманципације. Његова мудрост је мудрост *ахимсе*: љубав према свему живом, љубав према слободи, за мир и благостање свих људи. Принцип љубави према свему живом религиозног је порекла и конгруентна је спиритуалном схватању човека и живота. Из тог начела следе принципи толеранције, пацифизма, мирољубивости, несебичности и тсл. Филозофски речено, то је победа русоовског схватања насу-

универзалност *ахимсе* оделотворио у политичкој и друштвеној пракси. Толеранција је важан етички, психолошки и социолошки појам. Толерантност је више од уважавања разлика у мишљењима, говорењу и чињењу. Без толеранције немогуће је хумано планетарно заједништво. У темељу свега мора бити дубоко поштовање и уважавање сваког живог бића и човека у његовој вредности и посебности (што може имати религиозну компоненту, али и не мора). Други човек је вредност по себи, али и за мене. Толерантност имплицира став срца, али још више ума. Васпитање у духу ненасиља истовремено је и образовање и васпитање за толеранцију. У конкретној педагошкој пракси није баш све тако јасно и лако. Али од тога треба почети, живети с тим и за то. Човек је суштински духовно биће, а младе треба одгајати и образовати превасходно као духовна бића.

Ако за парадигму савремене филозофије Запада узмемо мишљење Мартина Хајдегера, онда можемо разумети и њену moiru и њен kairos: пут којим се кретала метафизика субјективности, оваплоћена у планетарној технизацији и технологизацији. Из matrixa разноликих духовних и религијских традиција одвијаће се метаморфозе у смеру конвергенције. Духовни учитељи (пристигли углавном из Индије) дају спиритуалне инстант медикаменте у облику неразблажене есенције, е да би људи Запада превладали своје и космичке драме. Франклова дијагноза је да се ту ради о *ноогеним нервозама* човека нашег доба, које је он лечио *логотерапијом*. Модуси *спиритуалности без Бога* кореспондирају с постојећим стањем атеизације и секуларизације, о чему сведоче и мултимедијални DVD-и *Zeit Geist* и *Дигитални анђео*. У сваком случају, духовни човек је *in statu nascendi* укључен у земаљске метаморфозе које воде духовној metanoi. *Дивинизација* човека не значи да човек постаје Бог већ да постаје боголик, док *филозофикација* подразумева еволутивну спиритуализацију целокупног људског живота. Мултикомплексна духовност *new age-а* постаје релевантна за оба процеса, премда се њене метаморфозе не могу поуздано предвидети, већ само назирати супраментална или спиритуална димензија будућности. Чини се да је човек нашег доба стасао за више ступњеве духовне еволуције. Духовна универзализација имплицира и ново филозофско мишљење, ново виђење и

прот хобсовском: homo homini homo : homo homini lupus. Другим речима, добре особине људскости једнако су реалне као и оне зле (агресивност, склоност насиљу, егоизам, анималне страсти итд). Ненасиље може бити активно или пасивно. Активно је оно које је конструктивно, с намером да се смањи и постепено елиминише зло. А пасивно ненасиље је када се заузме став фатализма или резигнације, трпи се зло док само по себи не престане. Потпуна хуманизација човека још увек је далека утопијска перспектива. Ганди је био један од првих бораца за мир, а против ратне катаклизме (писао је и Хитлеру). Целог живота гајио је бескрајну идеалистичку веру у доброту човека и његове људске могућности. Уместо силе разговор, уместо оружја аргументи и толеранција, уместо егоизма увиђавност и потпомагање, уместо трке заједнички кораци – то је оно што је изузетно вредно у индијској и гандијевској традицији. Кантова идеја *вечног мира* тиме добија историјску експликацију. Наравно, ако човечанство преживи, ако се заустави трка у наоружању и загађење једине нам планете или *глобалног села*, како би рекао Маршал Меклуан.

искуства уметничког стварања и доживљавања, нову моралну и научну парадигму итд. Промена парадигме, није дакле само строго научно питање (као коперникански обрат, рецимо), него она задире у све димензије нашег материјалног и духовног живота. Joanna Macu уводи леп израз *озелењивање јаства*, означавајући њиме обрат од антропоцентризма ка екоцентризму. Новом парадигмом у средиште долази наука о животу и холистички приступ, где је свака аналитика само моменат шире синтезе. Или како пише Тед Пери: *Човек не тка мрежу живота, он је сам нит у њој - оно што учини мрежи, учинио је себи*. Објекти се растварају у односе, односи имплицирају енергију и заједништво. Процеси живота су сазнајни процеси, сматрају представници тзв. Сантјаго теорије Батесон и Матурана, који експлиците пише: *„Живи системи су сазнајни системи, живљење је процес сазнавања“*. Уводе се и појмови *коеволуција* (повезаност еволуције и околине) и *симбиогнеза* (стварање нових облика живота из симбиотских заједница), што указује на умрежавање као универзалну тенденцију живота. Савремени човек најчешће види феномене глобализације у лошем светлу, тако да му измиче сва дубина и ширина духовне димензије тог процеса. Наиме, све оно духовно што долази из matrixa духовних традиција различитих култура, улази у отворену процесуалност планетаризације као глобализације или мондијализације. *new age* само делимично наговештава сву ту комплексност и богатство духовности трећег миленијума. *Ново доба* је заправо само прва и прелазна конфигурација у низу све савршенијих духовних покрета који тек следе, само један успутни канализатор и катализатор деловања разноврсних духовних енергија.

Истинска брига о дигнитету мишљења и духовности homo humanisa имплицира polemos против сваког модуса плитког, здраворазумског мишљења, којем је доступно само оно епифеноменално. Баштиници смо тоталитета властите традиције, али вреди истрајати у баштињењу само оног доброг. То важи за све баштинике, и у свим традицијама. Али шта рећи за homo politicusa, који постаје предоминантан данас, или за *homo economicusa* кога не одређује само менталитет homo consumensa, него и планетарна финансијска криза, индукована из USA. Илузија само потхрањује илузију говором о цивилизованој политици или о моралу у политици, а поента је следећа: само као духовно биће човек је уистину слободно биће, док је као световно и политичко биће по дефиницији неслободно биће. Постоји само један прави излаз: пут духовног усавршавања човека. Процеси планетарне технизације и технологизације такође су варка, јер ново доба ће бити духовно или га неће бити. При томе, Европа више није никакав духовни *axis mundi* планетарнзације, већ само један субјект међу дугим субјектима. Европеизација је заправо само један сегмент планетаризације, глобализације, мондијализације. Ми јесмо интегрални део Европе, али морамо мислити не само европски већ планетарно, тј. бити отворени за различита духовна искуства и вредности, не затварајући се у властити културни круг. Духовна обнова на трагу мултикултуралности, није дакле само питање

идентитета, ауторитета и континуитета - већ пре свега афирмација света у нама и нас у свету.

Литература

Аничић, Д. (2007): *Fragmenta philosophica*; Београд: Зухра.
Берђајев, Н. (1989): *Смисао историје*; Никшић: Универзитетска ријеч.
Бернстин, Р. (2000): *Одговорност филозофа*; Београд: Београдски круг.
Блуменберг, Х. (2004): *Легитимност новог века*; Нови Сад: ИК З. Стојановића.
Бодријар, Ж. (1991): *Симулакруми и симулација*, Нови Сад: Светови.
Бургхарт, Ш. (1999): *Противречности постмодерне*; Београд: КИЗ Арт Пресс.
Walton, D. (2008): *Media Argumentation*; Cambridge: University Press.
Walsh, D. (2008): *The Modern Philosophical Revolution*; Cambridge: University Press.
Ватимо, Ђ. (2008): *Нихилизам и еманципација*; Нови Сад: Адреса.
Велш, В. (2000): *Наша постмодерна модерна*; ИК Зорана Стојановића.
Вељачић, Ч. (1982): *Етос спознаје у европској и у индијској филозофији*, Београд: БИГЗ.
Влајки, Е. (2008): *Рационални антихуманизам*; Бања Лука: Littera.
Дерида, Ж. (2001): *Вера и знање*; Нови Сад: ИП Светови.
Ђурић, Мих. (2001): *Порекло и будућност Европе*; Београд: САНУ.
Еко, У. (2001): *Свакодневна семиотика*, Београд: Народна књига.
Елијаде, М. (2004): *Свето и профано*, Београд: Алнари.
Encyclopedia of Ethics (1999); New York: Institute for Ethics Education.
Епштејн, М. (1998): *Постмодернизам*; Београд: Zepter Book World.
Јасперс, К. (2000): *Филозофска вера*; Београд: Плато.
Јовановски, К. (2000): *Филозофска антропологија*; Куманово: Марида.
Касирер, Е. (2003): *Филозофија просветитељства*; Београд: Гутембергова галаксија.
Касторијадис, К. (1999): *Успон безначајности*; Чачак-Београд: Градац.
Кимлика, Вил (2004): *Мултикултурализам*; Подгорица-Загреб: ЦИД–Јасенски-Турк.
Крстонијевић, М. (1996): *Постмодерна и образовање*; Подгорица: Просвјетни рад.
Левинас, Е. (2006): *Тоталитет и бесконачност*; Београд: НК Јасен.
MacIntyre, A. (2008): *Ethics and Politics*; Cambridge: University Press.
Мариноф Лу (2002): *Платон а не прозак*; Београд: Плато.
Милосављевић, П. (2009): *Обнова логоцентризма*, Ваљево-Београд: Логос-Јасен.
Михајлов, М. (2004): *Ненаучне мисли*; Београд: Бримо.
Мићуновић, Д. (2001): *Филозофија минима*; Београд: Филип Вишњић.

Онфре, М. (2007): *Хедонистички манифест*, Београд: Рад.
Оже, М. (2005): *Прилог антропологији савремених светова*, Београд: Плато.
Паља, К. (2002): *Секс, уметност и америчка култура*, Београд: Zepter Book World.
Редфилд, Ц. (1999): *Целестинино пророчанство*, Београд: Народна књига.
Сиоран, Е. (2008): *Пад у време*; С. Карловци – Н. Сад: ИК З. Стојановића.
Слотердајк, П. (2008): *Критика циничнога ума*; Подгорица: ЦИД.
Тадић, Љ. (2003): *Загонетка смрти*; Београд: Филип Вишњић.
Томић, З. (2008): *New age*, Београд: Службени гласник – Чигоја штампа.
Успенски, П. Д. (2005): *Четврти пут*; Београд: Metaphysica.
Фуко, М. (2003): *Херменеутика субјекта*; Нови Сад: Светови.
Фукујама, Ф. (1997): *Крај историје и последњи човек*; Подгорица: ЦИД.
Хабермас, Ј. (2002): *Постметафизичко мишљење*; Београд: Циркулус.
Хајдегер, М. (2003): *Путни знакови*; Београд: Плато.
Цветковић, Н.В. (2007): *Воља за ново*; Београд: Дерета.
Шелдон В. (2007): *Политика и визија*; Београд: Филип Вишњић.
Шушњић, Ђ. (2005): *Жетва значења*; Београд: Чигоја.

Vladimir Ž. Milisavljević*
Institut za filozofiju i društvenu teoriju Beograd Naučna polemika

FUNKCIJE SKEPTICIZMA: JEDINSTVO I OSNOV ZNANJA U HEGELOVOJ "NEGATIVNOJ NAUCI"

Uobičajeno je mišljenje da Hegelov filozofski sistem predstavlja poslednji i gotovo očajnički pokušaj da se integrativna funkcija filozofije još jedanput potvrdi pred rastućom masom raznovrsnih specijalističkih znanja koja pripadaju pojedinačnim naukama, a kojima je postalo nemoguće ovladati iz jedinstvene žižne tačke.[1] Kao svestrano obrazovanom pojedincu, Hegelu se, doduše, teško može osporiti enciklopedijsko obrazovanje ili obuhvatni uvid u stanje nauke njegovog doba,[2] koji je za današnjeg čoveka postao gotovo nemoguć. Međutim, pošto stvarna sistematska integracija znanja koja bi polazila od nekog jedinstvenog principa već u njegovo vreme više nije bila moguća, što se najjasnije pokazuje kada je reč o prirodnim naukama, Hegel je – tako glasi prigovor – mogao da spasi imperijalnu samosvest filozofije samo nasilnim zahvatanjem prikupljenog materijala odozgo i njegovim podvođenjem pod arbitrarni šematizam sopstvene dijalektičke metode, koja omogućuje da se čitava stvarnost tumači u okviru jednog univerzalnog diskursa. Tako je, prema kritičarima, velika hegelovska sinteza, sasvim suprotno čuvenom Hegelovom određenju metode kao "duše" predmeta koji se proučava (Hegel 1986: VI, 551-552; upor. Hegel 2001: 225), postala moguća jedino po cenu gubljenja stvarnog odnosa prema sadržaju znanja. Ovaj nedostatak Hegelove filozofije pokazuje se, navodno, na još jednom planu, koji stoji bliže epistemološkoj problematici: reč je o njegovom čvrstom pridržavanju tradicionalnog stanovišta prema kojem filozofija predstavlja posebnu, "utemeljujuću" vrstu saznanja, od čijih principa mora polaziti i čijim se merilima mora povinovati svaka druga nauka.

U ovom tekstu hteo bih da pokažem da se iz Hegelove obrade skepticizma i uloge koju u njoj igra pojam negativnosti mogu izvesti protivargumenti u odnosu na navedeni pravac interpretacije: do perspektive *jedinstva* znanja, kao i njegovog *zasnivanja* (ili utemeljenja) Hegel dolazi kroz imanentno razračunavanje sa različitim oblicima predmetnog znanja i sa njihovim nedostacima. U prvom delu teksta nastojim da rekonstruišem, na razvojnoistorijskom planu, filo-

* vladmil@sezampro.rs

[1] Tekst je nastao u okviru naučnoistraživačkog projekta Instituta za filozofiju i društvenu teoriju u Beogradu, pod nazivom *Regionalni i evropski aspekti integrativnih procesa u Srbiji: civilizacijske pretpostavke, stvarnost i izgledi za budućnost,* koji finansira Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije (br. 149031).

[2] Neki autori idu tako daleko da u Hegelu vide jednog od prehodnika shvatanja o naučnoj interdisciplinarnosti (Klein 1990: 19, 21). Ovakvo tumačenje moglo bi se osnažiti ukazivanjem da se u interdisciplinarnom pristupu u naukama takođe može prepoznati izraz tendencije prema jedinstvu znanja, koja predstavlja protivtežu rastućoj naučnoj specijalizaciji (upor. Rescher 2003: 238).

zofske pretpostavke recepcije skepticizma kod mladog Hegela. Drugi deo se bavi *Fenomenologijom duha*, čiji je tok izvođenja Hegel opisao upravo kao "skepticizam koji se dovršava", i u kojoj pojam negativnosti igra noseću ulogu. Konačno, u trećem delu pokušavam da pokažem da je kritička funkcija koju je Hegel u svojim mladalačkim spisima pripisivao skepticizmu kao "negativnoj nauci", neodvojiva i od njegovog definitivnog filozofskog "sistema"; to posebno važi za nauku logike, u kojoj je Hegel razvio svoj koncept apsolutne negativnosti.

Od filozofije sjedinjenja do kritičke funkcije skepticizma

Filozofija oduvek traga za jedinstvom znanja. Ali, njen napor da ga dostigne je suštinski problematičan. To pokazuje već primer Aristotelovog pokušaja da elaborira jednu "prvu filozofiju", koja bi bila kadra da pruži principe za sve oblike znanja koji su uopšte mogući (upor. Aubenque: 1977). Hegelov filozofski koncept, poput Aristotelovog, takođe ima za cilj integraciju znanja. Specifičnost tog koncepta leži, međutim, u nastojanju da se perspektiva jedinstva znanja i njegovog zasnivanja ostvari putem imanentne kritike njegovih nezadovoljavajućih i parcijalnih oblika. Razračunavanje sa konkurentskim oblicima znanja ili nauke kod Hegela predstavlja upravo princip izgradnje jedne filozofije koja je u emfatičkom smislu istinita. U tom kontekstu treba posmatrati i Hegelovo viđenje skepticizma i funkciju koju mu on pripisuje u svom shvatanju filozofije.

Hegel se, kako je posvedočeno u literaturi, intenzivno bavio skepticizmom još na samim počecima svoj filozofskog razvoja.[3] Ipak, skepticizam dobija sistematski značaj u njegovoj filozofiji tek nešto kasnije. Razlozi takvog stanja stvari mogu se objasniti sledećom skicom njegove prvobitne koncepcije.

U svojoj mladosti, Hegel je bio pod intenzivnim uticajem Helderlina i njegove filozofije sjedinjenja, koja je uključivala i kritiku Fihteovog idealizma. Kako proizlazi već iz njenog naziva, "filozofija sjedinjenja" potvrđuje primat jedinstva kao metafizičkog principa u odnosu na celokupno područje stvarnosti dostupne svakodnevnom iskustvu, koje je određeno podvajanjima ili suprotnostima. Jedan od oblika u kojima se "suprotnost" pojavljuje jeste i dvojstvo između subjekta i objekta – dakle, između pojmova koji predstavljaju osnovu tradicionalnog shvatanja saznanja. Čak i u Fihteovoj filozofiji, koja predstavlja pokušaj zasnivanja čitavog saznanja na jedinstvenom "principu samosvesti", pojavljuje se ova suprotnost, i to kao polarnost između Ja-objekta i Ja-subjekta. Upravo to je razlog zbog kojeg Hegel u svojim prvim rukopisima tvrdi, na Helderlinovom tragu, da filozofija, koja je po definiciji saznajni poduhvat, nije sposobna da dođe do najvišeg sjedinjenja (upor. Henrich 1971: 9-40). Ostvarenje ovog cilja zbog toga ostaje rezervisano za umetnost (prema Helderlinu) ili religiju (prema Hegelu).

[3] Prema Rozenkrancovom svedočenju, Hegel je čitao Seksta Empirika još za vreme svog frankfurtskog perioda: Rosenkranz 1844: 100; upor. Buchner 1969: 54, Buchner 1990: 229, Bonsiepen 1977: 33.

Hegel je, međutim, postepeno redefinisao svoje razumevanje odnosa između najvišeg sjedinjenja (koje on određuje i kao "beskonačnost"), i područja suprotnosti (u koje spada sve što je "konačno"). Pri tom je za njega bila odlučujuća misao da jedinstvo kao metafizički princip ne sme i sâmo ostati *suprotstavljeno* suprotstavljenim članovima koje treba da sjedini: u protivnom, i ono bi bilo samo jedan od suprotstavljenih, konačnih faktora. Iz ovog argumenta proizlazi da pravo sjedinjenje mora na izvesni način uključivati suprotnosti u sebe. Pored toga, najviše jedinstvo više se ne može shvatiti kao "neposredno": ono se može misliti jedino u perspektivi prevladavanja suprotnosti, odnosno njihovog ukidanja.

Iz perspektive Hegelovog kasnijeg filozofskog koncepta može se reći da ovaj korak već predstavlja "dijalektizaciju" njegove početne pozicije. Ta transformacija najpre dolazi do izražaja na metafizičkom i teološkom planu. Međutim, ona ima značajne konsekvence i s obzirom na epistemološka pitanja. Helderlinovo shvatanje povlačilo je za sobom odustajanje od mogućnosti da se najviše jedinstvo izrazi pojmovnim sredstvima. Ako se, međutim, ono shvati kao princip koji uključuje suprotnosti u sebe, onda to znači da saznanju nije *a priori* uskraćen pristup ka njemu. Samo, ako saznanje najvišeg jedinstva ili apsoluta, ili beskonačno saznanje, uopšte postoji, ono bi se moralo nekako razlikovati od saznanja u uobičajenom smislu reči, koje ostaje zarobljeno u suprotnostima. Najjednostavniji način da se odnos između dva tipa saznanja osmisli sastoji se, međutim, upravo u tome da se on koncipira prema modelu odnosa između najvišeg metafizičkog jedinstva i suprotnosti: kao što se apsolut može misliti jedino kao rezultat prevladavanja suprotnosti, tako se i beskonačno saznanje mora shvatiti kao ukidanje suprotstavljenih oblika znanja ili "određenja refleksije".

Ovakvo shvatanje može se lako dovesti u vezu sa temeljnim stavom antičkog skepticizma, koji se navodi u prilog uzdržavanju od dogmatskih tvrdnji. Prema tom stavu, skeptička "dispozicija" kod čoveka nastaje upravo kroz uvid da se svakom razlogu može suprotstaviti suprotan razlog iste snage (*panti logô logos isos antikeitai*), tj. kroz uvid u "podjednaku snagu" ili "ekvipolenciju" (*isosthenia*) suprotnih argumenata (Sextus Empiricus 2000: 6, 51-52; 11-12). Zato i u skepticizmu pojam suprotnosti ima temeljan značaj.

Hegel navodi ovaj princip u svom prvom većem spisu koji se opsežno bavi skepticizmom, i koji nosi naslov "Odnos skepticizma prema filozofiji" (Hegel 1986: II, 230). Međutim, on interpetira taj princip u svetlu sopstvenog filozofskog koncepta: on ga ne shvata prvenstveno kao nagovor na skeptičko uzdržavanje od tvrđenja, kojim se postiže duševni mir (*ataraxia*), već kao izraz neophodnosti prevladavanja suprotnosti kojima je određeno konačno mišljenje. Prema Hegelu, prevladavanje suprotnosti može se izvršiti jedino kroz njihovo obostrano ukidanje, odnosno kroz njihovu "negaciju". Pod pretpostavkom da tu negaciju sprovede do kraja, skepticizam, kako se tu kaže, predstavlja integralni deo istinske filozofije, odnosno saznanja apsoluta, ili njenu "negativnu stranu" (Hegel 1986: II, 227-228). Na ovakav pojam skepticizma može se, dakle, primeniti određenje "negativne nauke", koje će Hegel dati u kasnijoj *Enciklopediji filozof-*

skih nauka (Hegel 1986: VIII, 168). Pošto skepticizam obezbeđuje prelaz na pozitivno saznanje apsoluta, Hegel mu pripisuje i funkciju uvoda u filozofiju, a delimično ga poistovećuje i sa logikom, kojoj stavlja u zadatak izvođenje konačnih određenja razuma, kao i njihovu destrukciju.[4]

Jedinstvo nauke i "skepticizam koji se dovršava"

U jenskim spisima koji prethode *Fenomenologiji duha*, skeptičko ukidanje konačnih oblika saznanja ima dalekosežan sistematski značaj. Ipak, ono je ovde shvaćeno pre svega kao priprema za filozofiju u pravom smislu reči; iako neophodan, skepticizam predstavlja samo "prvi stupanj" i "početak" filozofije (Hegel 1986: II, 240). Uloga skepticizma u Hegelovoj filozofiji ne iscrpljuje se, međutim, samo u ovoj njegovoj negativnoj funkciji. U *Fenomenologiji*, ili "nauci o iskustvu svesti", ovaj pojam dobija i jedan pozitivniji, konstruktivni smisao.

Određenje skepticizma zapravo se primenjuje na celinu Hegelove *Fenomenologije*. Izlaganje nauke o iskustvu svesti poznaje, doduše, skepticizam kao jedan određeni lik svesti, koji je smešten u dijalektiku samosvesti (Hegel 1986: III, 159-163). I ovaj "lokalni" skepticizam vezuje se za pojam negativnosti: prema Hegelovom opisu, on izražava neuspešni pokušaj da se izvrši ukidanje ili uništenje svih realnih i čvrstih određenosti koje postoje u svetu, i da se naspram njih afirmiše sloboda samosvesti. Međutim, u Uvodu za *Fenomenologiju duha,* Hegel opisuje i čitav tok izvođenja u ovoj knjizi, kojim se omogućuje uzdizanje prirodne, tj. nefilozofske svesti do apsolutnog znanja, kao konsekventno sprovedeni skepticizam, tj. kao "skepticizam koji se dovršava" (*der sich vollbringende Skeptizismus*; Hegel 1986: III, 72). Taj obuhvatni skepticizam ima kod Hegela gotovo egzistencijalno i tragično značenje: konvencionalna sumnja (*Zweifel*) u mogućnost saznanja, na koju se pri pomenu skepticizma najčešće misli, u njegovom opisu se zaoštrava u očajanje (*Verzweiflung*) koje obuzima svest na njenom putu prema konačnoj istini. Uzrok tog očajanja je neistinitost različitih oblika "pojavnog znanja", kroz koje prirodna svest mora da prođe da bi došla do svoga cilja.

Tako, *Fenomenologija* stoji u suštinskoj vezi sa skepticizmom, i ona je upravo zbog toga neposredno relevantna za epistemološku problematiku (upor. Varnier 1986: 129-130). Njena veza sa epistemologijom ne može se objasniti jedino propedeutičkom funkcijom "nauke o iskustvu svesti", koju joj je Hegel,

[4] Za Hegela je karakteristično razlikovanje između autentičnog skepticizma, kakav je bio grčki, i njegovih nepotpunih vidova, koji postoje u modernoj filozofiji – pre svega, kod Šulcea, koji je i osnovni predmet Hegelove kritike. Hegel ističe da pravi skepticizam ne dovodi u pitanje umno saznanje apsoluta, o čemu svedoči i istorijski afinitet između antičkog skepticizma i platonizma, već da destruira jedino konačne ili razumske oblike saznanja. Ta "destrukcija konačnosti", koju Hegel stavlja u zadatak skepticizmu, nije pošla za rukom ni Kantu: zato u jednoj od svojih habilitacionih teza Hegel opisuje kritičku filozofiju, pri čemu očito ima u vidu Kantovo učenje o antinomijama, upravo kao "nesavršenu formu skepticizma" (Hegel 1986: II, 533). O opštem kontekstu i teškoćama Hegelove interpretacije skepticizma u citiranom jenskom članku, upor. Milisavljević 2006: 105-112.

kao i svojoj ranijoj koncepciji skepticizma, takođe pripisivao. Pored uloge uvoda u istinsku filozofiju, fenomenološka nauka, koju je Hegel koncipirao u svojim poslednjim jenskim godinama, ima za cilj i njenu refleksivnu legitimaciju, koja se događa upravo kroz preispitivanje drugih, pojavnih oblika znanja.

Ali, ovakav koncept fenomenologije odmah se suočava sa jednim protivargumentom, kojim se Hegel bavi već u Uvodu svoje knjige. Naime, fenomenologija nije neka već dovršena, definitivno uspostavljena nauka, već je to nauka o pojavnom znanju, koja, prema Hegelovoj formulaciji, na svojim počecima i sama ima karakter "pojave", što znači da njen zahtev za istinom najpre nije opravdan (Hegel 1986: III, 71-72). Odatle proizlazi da se njena pretenzija na istinu isprva pojavljuje kao ravnopravna sa pretenzijom na istinu ma kojeg drugog oblika znanja. Trebalo bi da *Fenomenologija duha* bude kritika pojavnog znanja; ali, kako to Hegel kaže u svom ranijem članku "O suštini filozofske kritike" (Hegel 1986: II, 171), kritika pretpostavlja merilo, kojim nauka o iskustvu svesti isprva još uvek ne raspolaže. Zbog toga se ona izlaže prigovoru da drugim oblicima znanja nameće sopstvena merila ili kriterijume, koje oni ne moraju da priznaju (Hegel 1986: III, 76).

Ovakva formulacija problema očigledno stoji u vezi s klasičnim prikazom kontroverze oko kriterijuma istine, koji nalazimo kod Seksta Empirika. Taj prikaz je izložen u širem polemičkom kontekstu, u kojem ovaj autor prvenstveno osporava tvrdnju dogmatičara svake vrste da su uspeli da pronađu kriterijum istine. Međutim, argumentacija Seksta Empirika zapravo je usmerena i protiv onih koji poriču postojanje takvog kriterijuma, dok se on sam zalaže za skeptičko uzdržavanje od definitivnog suda, bilo afirmativnog ili negativnog, o ovom pitanju. O dalekosežnosti problema svedoči obrada prvog pitanja koje se postavlja u vezi sa kriterijumom istine, a koje se tiče samog njegovog postojanja: naime, da bi se na pitanje o postojanju kriterijuma istine moglo odgovoriti, već se mora imati kriterijum na osnovu kojeg će se suditi o zasnovanosti suprotstavljenih mišljenja; ali, ako taj kriterijum imamo, to znači da je pitanje o postojanju kriterijuma već unapred odlučeno, zbog čega rasprava o kriterijumu istine zapada u skeptički trop uzajamnog pretpostavljanja, odnosno dijalelelu; ako se radi dolaženja do odgovora na pitanje o postojanju kriterijuma naprosto pretpostavi postojanje tog kriterijuma, odatle proizlazi nedozvoljeni krug u dokazivanju; ako se, opet, za opravdanje ovog kriterijuma uzme neki drugi kriterijum, isto pitanje postavlja se i povodom njega, što vodi u beskonačni regres. (Sextus Empiricus 2000: 72; upor. Rescher 2003: 22-23).[5] Dakle, čini se da uopšte ne postoje premise koje bi bile zajedničke suprotstavljenim stranama, koje bi dozvolile da se njihov spor o kriterijumu istine reši.

[5] Ovaj skeptički argument je identičan onome koji navodi Montenj (Montaigne 1972: II, 290-291), i koji je postao poznat pod nazivom "Montenjevog točka" (*le rouet de Montaigne*); njegove različite oblike predstavlja i Čizolm (Chisholm 1982: 61-66), koji predlaže sopstveno rešenje.

Fenomenologija duha nastoji da pronađe izlaz iz skeptičke aporije kriterijuma.[6] Hegelovo rešenje, koje je sasvim specifično i originalno, zasniva se na njegovoj analizi pojma svesti, koja je osnovni predmet fenomenološkog proučavanja: Hegel tvrdi da, za razliku od drugih predmeta, svest, u izvesnom smislu, već uključuje u sebe svoj "kriterijum istine", koji omogućuje njeno proučavanje i njenu imanentnu kritiku: sama "priroda" proučavanog predmeta nudi izlaz iz skeptičkih teškoća (Hegel 1986: III, 76).

Ovakav pokušaj rešenja može se dovesti u vezu sa opštom reorijentacijom Hegelovog filozofskog pristupa na problematiku subjektivnosti i svesti, koja se može konstatovati u njegovim poslednjim jenskim godinama. U Uvodu za *Fenomenologiju duha,* Hegel opisuje svest kao kompleksnu strukturu za koju je konstitutivno razlikovanje, koje ona sama vrši, između njenog znanja o predmetu, i samog predmeta na koji se to znanje odnosi; ovaj predmet je zapravo sopstveni "kriterijum istine" posmatrane svesti, kriterijum koji ona prihvata, ali koji ona sama smatra nezavisnim od sebe.[7] Pri tom je od odlučujućeg značaja činjenica da se ovde radi o jednoj unutrašnjoj distinkciji, odnosno da razlika između predmeta i znanja svesti o tom predmetu postoji upravo za posmatranu svest. Iz ove okolnosti proizlazi da se preispitivanje epistemičkih pretenzija svesti zapravo može ograničiti na upoređivanje njenog "znanja" sa njenim "predmetom", tj. sa kriterijumom istine koji ona sama priznaje. Kako Hegel kaže, "svest ima svoje merilo u sebi samoj, i [fenomenološko] ispitivanje time postaje njeno upoređivanje sebe sa samom sobom" (Hegel 1986: III, 76). Ovakav pristup dopušta da se izbegnu prigovori zbog spoljašnjeg nametanja nekog arbitrarnog "kriterijuma istine"; put fenomenologije može se shvatiti kao put imanentne kritike pretenzija na istinu konkurentskih oblika znanja.

Ovim se Hegelova elaboracija problematike skepticizma još uvek ne dovršava. Pokretački momenat razvoja nauke o iskustvu svesti leži u tome što se svest koja je predmet fenomenološkog proučavanja osvedočava o tome da njeno znanje ne može da izdrži probu svog predmeta ili kriterijuma: ona dolazi do uvida da mora da "redefiniše" svoje znanje da bi ono odgovaralo istini, što ona stvarno i čini. Hegel je, međutim, imao sluha i za paradokse koje pojam imanentne kritike povlači za sobom: svaki oblik znanja, kojim se svest na nekom stupnju svoga razvoja definiše, odgovara upravo jednom određenom predmetu ili kriterijumu istine. Stoga se s promenom znanja nužno menja i karakter predmeta na koji je svest usmerena (Hegel 1986: III, 78). Kao što Hegel kaže, ono što je svest ranije smatrala bićem po sebi predmeta, u kojem je videla svoju istinu, sada joj se pojavljuje kao puko biće predmeta za nju, tj. kao nešto ništavno; naprotiv, ona vidi istinsko biće po sebi u jednom novom predmetu koji sada iskrsava pred nju, i koji predstavlja njen novi kriterijum istine. U ovakvom načinu pojavljivanja novog predmeta, koji bi se mogao opisati kao kvaziempirijski, sastoji se, prema Hegelu, "iskustveni" aspekt fenomenologije: prirodna svest shva-

[6] Upor. Dansi 2006: 259-263; Heidemann 2007: 204-210; Westphal 2003: 38-40.

[7] Aludirajući na Rajnholdovu poziciju, Kramer je ovaj princip istovremenog razlikovanja i odnošenja označio kao *Hegelov* "stav svesti" (Cramer 1976: 80, 84, 95).

ta svoj predmet kao jednu novu datost koju zatiče (Hegel 1986: III, 79). Međutim, perspektiva naučnika, koji proučava ovo iskustvo, nešto je drugačija. Razlika se sastoji u tome što posmatranoj svesti ostaje skrivena veza između njenog starog i njenog novog predmeta, koja je za fenomenologa očigledna.

Prema Hegelu, ova veza se zasniva na tome što novi predmet svesti proističe upravo iz negacije njenog starog predmeta – ali ne njegove apstraktne ili proste negacije, koja bi se mogla svesti na neko "prazno ništa" (Hegel 1986: III, 80), već određene negacije, ili negacije koja ima određeni rezultat: konkretno, predmet svesti na svakom sledećem stupnju uključuje u sebe, kao sopstvene objektivne momente, ona određenja koja su se na prehodnom stupnju pojavljivala samo kao učinici subjektivne refleksije.[8] Utoliko, kako to Hegel kaže, "prikaz neistinite svesti u njenoj neistini nije neko puko *negativno* kretanje" (Hegel 1986: III, 73). Odatle proizlazi da "skepticizam" u fenomenologiji ima konstruktivnu funkciju. Ta funkcija, koja opravdava opis čitavog toka fenomenološkog istraživanja kao "skepticizma koji se dovršava", zasniva se na metodi određene negacije, koju je Hegel razvio u svojoj logici.

Kao i Dekartov, i Hegelov skepticizam je metodski, pošto sumnja nije njegov krajnji cilj već sredstvo za dostizanje istine; ali, za razliku od Dekartovog, hegelovski tretman skepticizma je dijalektički (Hegel 1986: III, 78), tj. kod njega skepticizam ima procesualni i konstruktivni karakter (Heidemann 2007: 211-245). Hegelovo prevladavanje skepticizma ne znači samo jednokratno razračunavanje sa pozicijom koja osporava mogućnost saznanja: to prevladavanje događa se kroz izgradnju čitavog jednog zakonomernog sleda teorijskih pozicija koje uključuju u sebe skeptičke momente, i koji tek u svom konačnom ishodu vodi do apsolutnog znanja, koje je otporno na sumnju.

Ovakav skepticizam zato ima i "integrativni" karakter (upor. Heidemann 2007: 211): kako se pokazalo, sled likova svesti, koji posmatrana svest može shvatiti jedino kao proizvoljni niz nepovezanih pozicija, za pogled fenomenologa ima jednu dublju logiku, koja je nužna. Odatle proizlazi da nauka o iskustvu svesti, koja se u celini može posmatrati upravo kao "skepticizam koji se dovršava", otvara, u svome rezultatu, i dimenziju jedinstva različitih oblika znanja. Ovakav koncept skepticizma omogućuje da se oblici predmetnog znanja koji naizgled nemaju ništa zajedničko, koordiniraju u jedinstveni sistem u kojem se mogu vrednovati njihovi epistemički zahtevi.

Naravno, Hegelova zamisao nauke o iskustvu svesti izlaže se različitim prigovorima. Jedan od njih je i onaj kojim se tvrdi da ovoj nauci ne polazi za rukom da izvede sve oblike znanja koji su mogući, i tako obezbedi zatvorenost svoje konstrukcije, od koje zavisi opravdanost pretenzija "apsolutnog" znanja (Westphal 2003: 46). Drugi mogući prigovor sastojao bi se u isticanju da sekvenca likova svesti, koju fenomenologija rekonstruiše, nije i nužna u svim svojim etapama, niti jedina koja se može zamisliti. Pa ipak, u oba slučaja, teret dokazivanja pada na onoga ko formuliše ovakav prigovor. Jer, ne može se tvrditi

[8] Upor. npr. Hegelovo izlaganje o predmetu opažanja u odnosu prema predmetu čulne izvesnosti (Hegel 1986: III, 101).

da fenomenologija naprosto pretpostavlja jedinstvo znanja kao rezultat do kojeg vodi. Naprotiv, ona, barem prema svojoj intenciji, demonstrira to jedinstvo, i to upravo služeći se sredstvima imanentne kritike "pojavnog znanja".

Negativna nauka i problem zasnivanja

Uloga skeptičkog ili "negativnog" momenta u nauci o iskustvu svesti izražava se u tome što ona ne gradi validno saznanje na nekom osnovu koji je neposredno izvestan, već shvata to saznanje kao rezultat obuhvatnog, stupnjevitog procesa ukidanja drugih pozicija, do kojeg dolazi zbog toga što ove ne mogu da izdrže probu sopstvenih kriterijuma istine. Međutim, postavlja se pitanje da li određenje Hegelovog postupka kao negativne nauke, odnosno "skepticizma koji se dovršava", važi i za njegovu kasniju filozofiju, koja više nije, poput *Fenomenologije duha*, samo uvod ili priprema za nauku, već filozofska nauka u pravom smislu reči; drugim rečima, može li se to određenje primeniti i na stanovište razvijeno u njegovoj kasnijoj *Nauci logike*, *Enciklopediji filozofskih nauka,* ili *Filozofiji prava*?

Ovo pitanje postavlja se posebno s obzirom na činjenicu da je Hegel, sa stanovišta svog definitivnog "filozofskog sistema", delimično relativizovao svoje ranije pozitivno vrednovanje skepticizma – kao, uostalom, i razumevanje značaja same *Fenomenologije duha*. U Uvodu za *Nauku logike,* on, doduše, tvrdi da "čista nauka", tj. logika, "pretpostavlja" *Fenomenologiju,* ali samo kao uzdizanje do stanovišta na kojem je suprotnost između svesti i njenog predmeta konačno ukinuta (Hegel 1986: V, 42-43). Drugi Hegelovi iskazi čak daju povoda da se smatra da je on kasnije u *Fenomenologiji duha* video izraz vladavine "apstraktnog apsoluta", tj. istorijskog konteksta u kojem je ta knjiga nastala (upor. Hegel 1988: 552). Konačno, *Enciklopedija filozofskih nauka* dovodi u sumnju čak i ulogu skepticizma kao uvoda u filozofiju, sa argumentom da je "zahtev dovršenog skepticizma" istovetan sa zahtevom da nauka ne sme imati nikakvih pretpostavki, koji je već sadržan u slobodnoj odluci na čisto mišljenje, kojom nauka odmah može da počne (Hegel 1986: VIII, 168).

U tumačenjima koja Hegelovoj filozofiji pristupaju iz epistemološkog ugla,[9] često se ističe da njegova filozofija pruža jedan model saznanja koji predstavlja alternativu u odnosu na klasični saznajnoteorijski pristup, koji se naziva fundacionalizmom. Glavna osobenost fundacionalizma, čiji je tipičan istorijski predstavnik Dekart, sastoji se u tome što se u njemu validno znanje shvata prema modelu građevine koja se uzdiže na nekom apsolutno čvrstom i pouzdanom osnovu, koji čine iskazi u koje se ne može sumnjati; polazeći od ovakvog opšteg određenja fundacionalizma, mogu se dalje razlikovati njegovi posebni oblici. Hegel je, međutim, već u svom prvom objavljenom spisu kritikovao shvatanje da se filozofija može zasnovati na nekom načelu koje ima formu njenog najvišeg stava (Hegel 1986: II, 36). Ovakva orijentacija ostala je merodavna i za njegovo

[9] Upor. pregledni članak o "renesansi" Hegela u oblasti teorije saznanja, Ameriks 1992.

kasnije mišljenje. Zato se Hegelov filozofski koncept, s pozivanjem na Bredlija i druge britanske idealiste, ponekad opisuje kao jedan oblik "koherentizma", koji tvrdi da se istinitost pojedinačnih stavova nauke može objasniti jedino kao funkcija njihove uklopljenosti u jedan obuhvatni sistem, u kojem su svi prihvaćeni stavovi međusobno povezani i međusobno se potkrepljuju (upor. Hemlin 2001: 119).[10] Takva orijentacija može se, opet, lako dovesti u vezu s poznatim Hegelovim iskazom prema kojem je "jedini oblik u kome istina postoji [...] njen naučni sistem" (Hegel 1986: III, 14).

Koherentizam, uopšte uzev, predstavlja najvažniju alternativu u odnosu na saznajnoteorijski fundacionalizam.[11] Jaka strana koherentizma leži u tome što se njegovom osnovnom tvrdnjom da se sva naša znanja uzajamno dokazuju ili, u slabijoj formulaciji, potkrepljuju, u samu definiciju saznanja inkorporira sadržaj petog, "Agripinog" tropa, kruga u dokazivanju, čime se teorija saznanja čini imunom na ovaj prigovor. Ovo obeležje koherentističke teorije saznanja takođe se može uverljivo povezati sa pozitivnom funkcijom koju Hegel pripisuje figuri kruga, tj. sa njegovim viđenjem prema kojem je sama struktura istinitog filozofskog sistema kružna. U tom smislu, njegovo shvatanje saznanja bilo je shvaćeno u terminima "cirkularne epistemologije" (prva sistematska interpretacija Hegelove filozofije u tom smislu je Rockmore 1986). Poznat je Selarsov (Sellars 1997: 78-79) metaforički opis suprotnosti između dva modela saznanja, od kojih svaki ima sopstvene teškoće: fundacionalističke epistemologije, koju predstavlja slika slona koji stoji na kornjači (što otvara pitanje na čemu stoji kornjača), i hegelovske koncepcije saznanja, koju ilustruje slika zmije koja drži svoj rep u ustima (što, opet, za sobom povlači pitanje gde se nalazi njen početak).

Čini se, međutim, da se ambicije Hegelove filozofije izneveravaju ako se ona tumači kao specijalni oblik neke teorije saznanja koja se već u svom ishodištu razlikuje od klasičnog fundacionalizma, npr. u smislu pragmatizma (Rockmore 1986: 179; upor. Rockmore 2005: 64-164) ili ontološkog holizma (upor. Westphal 2003: 53). Tome je razlog upravo okolnost da u Hegelovoj filozofiji postoji čvrsta unutrašnja veza između kritike fundacionalizma i elaboracije sopstvenog filozofskog stanovišta. Pokušaću da pokažem da ovaj prigovor stoji u vezi sa sistematskom funkcijom koja u Hegelovoj filozofiji pripada "negativnoj nauci", bilo da se ova određuje, kao što je to slučaj u *Fenomenologiji duha*, kao "skepticizam koji se dovršava", ili, kao u Hegelovom kasnijem sistemu, kao "dijalektički" ili negativni momenat same nauke.

Specifičnost Hegelovog filozofskog koncepta sastoji se, naime, u tome što se u njemu "negativna nauka" istovremeno pojavljuje u dvostrukoj funkciji: kao princip kritike konkurentskih filozofskih pozicija, i kao konstruktivni princip filozofskog sistema. Ova konstatacija ne važi ništa manje za hegelovsku logiku nego za njegovu fenomenološku "nauku o iskustvu svesti". Razlika između

[10] Za interpretaciju koja nastoji da pomiri shvatanje o Hegelovom koherentizmu sa tezom o njegovom realizmu, upor. Westphal 2003: 49-50, 72-75.

[11] O suprotnosti između fundacionalizma i koherentizma uopšte, upor. Rescher 2003: 113-130.

pristupa *Fenomenologije* i onoga koji je usvojen u *Nauci logike* zapravo bi se mogla opisati u terminima relativnog prioriteta koji u ovim knjigama pripada svakom od dva navedena aspekta "negativne nauke": u *Fenomenologiji,* u prvom planu stoji kritički aspekt, koji odgovara ulozi ovoga dela kao "uvoda u filozofiju", dok se njen konstruktivni momenat nalazi u pozadini (kako se pokazalo, on je dostupan samo pogledu fenomenologa, ne i pogledu "posmatrane svesti"); u *Nauci logike,* ističe se, naprotiv, upravo momenat dijalektičke negativnosti, koja predstavlja načelo gradnje ove nauke i njene refleksivne legitimacije, dok se kritička funkcija nauke logike obznanjuje sporadično, npr. tako što se pojedinačnim logičkim kategorijama koordiniraju odgovarajuće filozofske pozicije. Pa ipak, u svakom od ova dva dela prisutna su oba navedena aspekta, kritički i konstruktivni; štaviše, plodotvornost Hegelovog postupka potiče upravo od okolnosti što se oni podudaraju. To je pogotovo slučaj kada je reč o logici, u kojoj se kritička funkcija (u širem smislu reči) manifestuje u svakom prelazu na naredni stupanj dedukcije logičkih određenja, u kojoj se ova nauka zapravo i sastoji.[12] Obe funkcije stiču se, međutim, u Hegelovoj koncepciji negacije, koju je on razvio u svojoj *Nauci logike*.

U ovoj knjizi, Hegel se pojmom negacije bavi u užem kontekstu svojih razmatranja o metodi logičke nauke. Prema njegovom opisu (Hegel 1986: VI, 553-573), napredovanje u primeni dijalektičke metode može se shvatiti kao sled koraka ili momenata kretanja pojma. Taj sled polazi od "neposrednosti" jednog pojma, koja čini "početak" dijalektičkog kretanja. U tom smislu, Hegel daje jedan odgovor na Selarsovo pitanje: nauka zaista "počinje" onim što je "neposredno", tj. "neodređenom neposrednošću", sa kojom Hegel identifikuje "biće". Ali, ova neposredost nije i princip ili osnov nauke u tradicionalnom smislu reči. Naprotiv, kako Hegel kaže, njen pojam protivreči samome sebi, pošto upravo neodređenost bića čini njegovu sopstvenu određenost. Ova protivrečnost je pokretač daljeg logičkog procesa: kao protivrečan pojam, neodređena neposrednost negira ili ukida sebe samu (1). Ali, ovo ukidanje čini samo jednu stranu: pošto sama određenost proističe iz negacije (Hegel ima u vidu Spinozin stav "*omnis determinatio negatio*"), ona se upravo u svojoj negaciji reflektuje u sebe (2).

Ova dvostrukost predstavlja osnovno obeležje pojma "apsolutne negativnosti", koju Hegel shvata kao "najunutrašnjiji izvor sve delatnosti, životnog i duhovnog slobodnog kretanja" (Hegel 1986: VI, 563). Apsolutna negativnost, ili "negacija negacije", istovremeno znači ukidanje svakog određenja, ali i refleksiju negacije u sebe, tj. njen identitet sa sobom, u kojem se prvobitna neposrednost obnavlja. Ova obnovljena neposrednost proizlazi iz ukidanja posredovanja; prema tome, konačni rezultat do koga logika vodi može se shvatiti kao jedinstvo neposrednosti i posredovanja. Zbog toga dijalektička metoda, prema Hegelovom opisu, predstavlja kružni tok, u kojem je početna neposrednost preko momenata sopstvene negacije i apsolutne negativnosti "spojena" sa sobom. Tako se cirku-

[12] Ovde se ne možemo upuštati u diskusiju o pitanju da li Hegelova nauka logike u celini uspeva da se održi na visini svog kritičkog zadatka; o tom problemu, upor. Theunissen 1980.

larni karakter Hegelove epistemologije objašnjava tek polazeći od njegove teorije negacije.

Pomenuta dvostrukost funkcije "negativne nauke" – kao kritike i kao načina izvođenja sistema svih misaonih određenja – zasniva se na ovom dvostrukom aspektu apsolutne negativnosti. Shvaćena kao negacija kojom se ukida svako određenje, apsolutna negativnost omogućuje da se odgovori na zahtev da nauka bude lišena svih pretpostavki. Nauka logike koncipirana je upravo kao izlaganje sleda kolapsa u koji pojmovna određenja zapadaju zbog svojih internih nedostataka. Tako se "zasnivanje" u nauci logike konkretno sprovodi kao ukidanje (*Aufhebung*); dakle, ono pripada tipu "regresivnog utemeljenja". Polazeći od misaone figure apsolutne negativnosti, Hegel, konačno, shvata i sam osnova (*Grund*) kao "realni" rezultat ukidanja odredaba refleksije, a njegov odnos prema onome što je njime postavljeno kao njegovo sopstveno ukidanje ili "propadanje" (upor. Hegel 1986: VI, 80-82, 123). S druge strane, shvaćena kao negacija koja je reflektovana u sebe, apsolutna negativnost je istovremeno izvor svakog "pozitivnog" određenja, zbog čega joj se, opet, nijedno od ovih određenja više ne može suprotstaviti.

Iz ovih razmatranja može se izvesti zaključak da Hegelov koncept znanja ili nauke nije proizašao iz pribegavanja nekom stanovištu koje bi predstavljalo alternativu u odnosu na saznajnoteorijski fundacionalizam. Hegelova logika pre se može opisati kao pokušaj da se filozofija razvije kroz sistematsku razgradnju pojmova od kojih polaze različiti mogući pokušaji utemeljenja, tj. kao imanentna kritika fundacionalizma. To, međutim, znači da je kritička funkcija imanentna Hegelovoj logičkoj koncepciji. Zato se teza da u konačnom obliku Hegelove filozofije dijalektika preuzima ulogu koja je u njegovim jenskim spisima pripadala skepticizmu (Buchner 1990: 242-243) može braniti ne samo na ravni istorije razvoja Hegelovog mišljenja, već i na sistematskom planu: nominalno ograničenje značaja filozofskog skepticizma iz Hegelove *Enciklopedije* zapravo znači proširenje funkcije "negativne nauke" na ravan problematike "utemeljenja".

Literatura

Ameriks 1992: K. Ameriks, Recent Work on Hegel: The Rehabilitation of an Epistemologist?, *Philosophy and Phenomenological Research*, Vol. LII, No. 1, 177-202.

Aubenque 1977: P. Aubenque, *Le problème de l'être chez Aristote*, Paris: Presses Universitaires de France.

Bonsiepen 1977: W. Bonsiepen, *Der Begriff der Negativität in den Jenaer Schriften Hegels*, Bonn: Bouvier Verlag.

Buchner 1969: H. Buchner, Zur Bedeutung des Skeptizismus beim jungen Hegel, *Hegel-Studien*, Beiheft 4, Bonn, 49-56.

Buchner 1990: H. Buchner, Skeptizismus und Dialektik, *u*: M. Riedel (prir.), *Hegel und die antike Dialektik*, Frankfurt am Main: Suhrkamp, 227-243.

Chisholm 1982: R. Chisholm, *The Foundations of Knowing*, Minneapolis: University of Minnesota Press.

Cramer 1976: K. Cramer, Bemerkungen zu Hegels Begriff vom Bewusstsein in der Einleitung zur Phänomenologie des Geistes, *u*: U. Guzzoni/B. Rang/L. Siep (prir.), *Der Idealismus und seine Gegenwart. Festschrift für Werner Marx*, Hamburg: Meiner.

Dansi 2006: Dž. Dansi, *Uvod u savremenu epistemologiju*, Beograd: Plato.

Hegel 1986: G.W.F. Hegel, *Werke* in 20 Bänden, Frankfurt am Main: Suhrkamp (u navodima u tekstu, rimski broj odgovara rednom broju toma).

Hegel 1988: G.W.F. Hegel, *Phänomenologie des Geistes,* Hamburg: Meiner.

Hegel 2001: G.W.F. Hegel, *Vorlesungen über die Logik*, Hamburg: Meiner.

Heidemann 2007: D. Heidemann, *Der Begriff des Skeptizismus: Seine systematischen Formen, die pyrrhonische Skepsis und Hegels Herausforderung*, Berlin/New York: Walter de Gruyter.

Henrich 1971: D. Henrich, *Hegel im Kontext*, Frankfurt am Main: Suhrkamp.

Hemlin 2001: D. Hemlin, *Teorija saznanja*, Nikšić: Jasen.

Klein 1990: J.T. Klein, *Interdisciplinarity: History, Theory, and Practice*, Detroit: Wayne State University Press.

Milisavljević 2006: V. Milisavljević, *Identitet i refleksija: problem samosvesti u Hegelovoj filozofiji*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Montaigne 1972: M. de Montaigne, *Essais 1-3*, Paris: Librairie Générale Française (u navodu u tekstu, rimski rimski broj odgovara rednom broju toma).

Rescher 2003: N. Rescher, *Epistemology. An Introduction to the Theory of Knowledge*, Albany: State University of New York.

Rockmore 1986: T. Rockmore, *Hegel's Circular Epistemology*, Bloomington: Indiana University Press.

Rockmore 2005: T. Rockmore, *Hegel, Idealism, and Analytic Philosophy*, New Haven and London: Yale University Press.

Rosenkranz 1844: K. Rosenkranz, *Georg Wilhelm Friedrich Hegels Leben*, Berlin: Duncker und Humblot.

Sellars 1997: W. Sellars, *Empiricism and the Philosophy of Mind*, Cambridge (Mass.) and London: Harvard University Press.

Sextus Empiricus 2000: Sextus Empiricus, *Outlines of Scepticism* (prir. J. Annas, J. Barnes), Cambridge: Cambridge University Press.

Theunissen 1980: M. Theunissen, *Sein und Schein*, Frankfurt am Main: Suhrkamp.

Varnier 1986: G. Varnier, Skeptizismus und Dialektik, *Hegel-Studien*, Bd 21, Bonn, 129-141.

Westphal 2003: K. Westphal, *Hegel's Epistemology. A Philosophical Introduction to the* Phenomenology of Spirit, Indianapolis/Cambridge: Hackett Publishing Company.

Želimir D. Vukašinović*
Katedra za filozofiju
Filozofski fakultet Pale
Univerzitet u Istočnom Sarajevu

Naučna polemika

FILOZOFIJA KAO *VESELA NAUKA*[1]
- O POETIČKOJ PRIRODI FILOZOFSKOG ISTRAŽIVANJA -

„Da nismo odobravali umetnosti i izmislili tu vrstu kulta neistinitog: ne bismo uopšte mogli izdržati uvid u opštu neistinu i lažljivost, što nam sada daje nauka - uvid u ludilo i zabludu kao uslov saznajućeg i osećajućeg postojanja. *Valjanost* bi imala za posledicu gađenje i samoubistvo. Ali sada naša valjanost ima suprotnu moć, što nam pomaže da izbegnemo takve posledice: umetnost kao *dobru* volju za privid. …Kao estetski fenomen naše postojanje je još uvek *podnošljivo*, i kroz umetnost su nam oči i ruke i, pre svega, čista savest dati za to da *možemo* iz nas samih stvoriti takav fenomen. Moramo se privremeno od nas odmarati time što ćemo na sve da gledamo i iz neke umetničke udaljenosti, smejemo se sebi samima ili plačemo nad nama; mi moramo isto tako otkriti *junaka kao i budalu,* koji se nalazi u našoj strasti saznanja, mi se moramo osloboditi naše budalaštine i postati suviše veseli da bismo se mogli dalje radovati našoj mudrosti! I baš zato što smo u krajnjoj liniji teški i ozbiljni ljudi i više tegovi nego ljudi, ništa nam ne čini tako dobro kao *kapa dvorske budale*: potrebna nam je pred nama samima - potrebna nam je svaka obesna, lebdeća, plešuća, detinjasta i blažena umetnost da ne izgubimo onu *slobodu nad stvarima* koju od nas zahteva naš ideal." (Niče 1984: 128-129)

Iz iskustva prevaziđenosti, metafizika se XX vijekom *hermeneutički samoizbavljuje* kroz umjetnost pronalazeći se, tim nastojanjem, u *poetičkom načinu mišljenja*. Ovdje će se, ne samo uvažavanjem autentičnog karaktera *poiesis*-a, pokušati prići (i istorijskom) *ishodištu metafizike* koji, kako se nastoji interpretirati, jeste *poezija kao suština svih umjetnosti*. Naime, suština poezije, tumačena u *Šumskim putevima* (Hajdeger 2000: 213-214) iz sprege ljubavi, bola i smrti, biva ono područje od kojega nas eskapistički, i tehnicizmom i virtuelizmom, otklanja savremena nauka, a upravo je to područje ono iz kojega se suština metafizike uspostavlja kao *volja za životom*. Metafizika se, prema tome, korijeni u poetičkom, u njemu pronalazi svoje ishodište kojim se obnavlja, pa tako svoj temelj iznova i otkriva u Bivstvovanju.

Umjetnost, ispratimo li na ovom planu Hajdegerovu osnovnu namjeru u sklopu ontološki situiranog problema stvarnosti - to će značiti i onoga što jeste *po stvari*, dakle, istine - nije neophodno uspostavljati predmetom filozofije nego

---

* zelimirvukasinovic@yahoo.com

[1] Izraz *vesela nauka* je preuzet u referenci na Ničeovo djelo iz 1882. godine, *Die - fröhliche Wissenschaft*, koje je u prvoj verziji engleskog prevoda naslovljeno *The Joyous Wisdom*. Od Kaufmanovog prevoda iz 1960. godine preuzima se prevod *The Gay Science*, a odnosi se na Ničeov osvrt iz *Ecce homo* u kome se dotični izraz (*gai saber*) odnosi na umjetnost pjesništva.

je bitno prepoznati način na koji filozofija gubi svoj predmet u *ništa,* ili kako *ništa* ulazi u filozofiju. Upravo iz posljedica nehotimočnog proboja *ništa* u pitanje, iz posljedica nihilizma, iz prevaziđenosti tradicionalne metafizike, utoliko i tradicionalne estetike, a ne tražeći novu estetiku, Hajdeger recimo, čini se, bez namjere da preuzme umjetnost kao *predmet* svoga istraživanja, dakle ne projektujući ekskluzivno postavljenu *filozofiju umjetnosti*, otvara područje fundamentalne ontologije kao ono koje se preko (suštine) umjetnosti *nalazi na putu istine* ili *obnavlja put istine*. Fundamentalno se, o tome je onda ovdje riječ, preko poezije kao suštine umjetnosti otvara ontološki horizont stvarnosti i otkriva zaboravljeni smisao Bivstvovanja. Ovo pitanje - ...pitanje istine, do tada je, posebno do sredine i druge polovine XIX vijeka, bilo formalno logički uspostavljano i epistemološki potvrđivano. Tradicionalna estetika je konsekvenca ovoga postava, aksiološki već podređena logički formalizovanom kultu istine i morala, a u osnovi je položena u napor metafizike da purifikuje svijet do čistoga pojma. Posljedica toga napora jeste pesimizam.

Filozofija otpočela čuđenjem, a našavši se u klimaksu, deridijanski govoreći, usvajanjem apokaliptičnog tona, iz zaborava smisla *traži* svoj radujući početak. Ili: osvjedočujući se u nemogućnost da podnese pretencioznost, filozofija, od Ničea naovamo (čak i preko rigoroznosti Huserlove fenomenologije), hoće biti vesela nauka i u tome htijenju preispituje zadaću mišljenja. Otud, namjera je pokazati, potiče potraga mišljenja za početkom u kojemu se, vjerovatno, kao najdelikatnija javljaju pitanja o iskustvu metafizičkog ustrojstva aksiološki unaprijed pozitivizovanog postava istine i morala. Potraga onda, u ovome slučaju afirmišući i mogućnost nekorektnog čitanja *ontološki neutralizovanih pozicija*[2] ima karakter povratka, a ovo razmatranje nužno karakter (ne)savremenosti. Na koncu, pitanje o pobudama *filozofskog istraživanja* se, u ovom slučaju, i po savremenu nauku i po tehniku, pokazuje kao pitanje o tome *šta jeste suština poezije*.

Odnos je između suštine poezije i metafizike iskazan kao put jezika, i način je uspostavljanja svijeta. *Ljudsko* je ovo uspostavljanje: njime se javlja temelj kao poziv bivstvovanja na opstajanje i osnov je vremena. Opstajanje se *ljudsko* uspostavlja nad bezdanom, nad prazninom i neodređenošću, pa se temelj javlja iz svega onoga pred čime *čuđenje, ukoliko se u otvorenosti i slobodnom naivitetu nije kadro radovati i diviti se,* strijepi i ovoljuje na moć. Uspostavljanje svijeta i poetičko događanje riječi jesu jedno-vremeniti i sobom pokazuju u razlici uspostavljeni identitet mišljenja i pjevanja. Uspostavljanje svijeta onda nema karakter konstruktivnog konkretizovanja bivstvovanja u nekome predmetnome *tu*. Tubivstvovanje se javlja na temelju, sa temeljom, svojega unutarsvjetskog vremenitog zbivanja kojim se pomalja *dimenzija*: iz bezdana uspostavlja mjera ili odnos između neba i zemlje. Bivstvovanje je, prema tome, neodvojivo od svoje faktičnosti, prethodi svakoj objektivizaciji i živom se egzistencijom

[2] Ovdje se misli na Levinasov etički motivisan opoziv Hajdegerove fundamentalne ontologije kao egologije, koliko i namjere da se ontologija, a ne dakle etika, uspostavi fundamentalnom.

opire neutralizaciji, pa pjesma onda, jasno je, nužno pripada smrtnicima. *Poetičko mišljenje je najadekvatnija heremeneutika fakticiteta*! Istraživanje koje je konstitutivni horizont svake nauke predstavlja prevashodno potragu za temeljom i uvijek nosi u sebi specifičnu jedinicu mjere koja, kako pripada smrtnicima, uvijek ima ljudski, poetički, a ne tehnički karakter. Hajdeger, mišljenjem Helderlinova pjevanja, obnavlja iskustvo pjesnika pjesnikâ ili pjesnika koji pjeva ka suštini poezije. Ustvari, izvan toposa pesimizma i optimizma, Hajdeger obnavlja ono *isuviše ljudsko* koje pjeva iz fakticiteta bivstvovanja *pri smrti*. Moguće je reći onda, da je čovječanstvo onaj način bivstvovanja koje istrajavajućom snagom pjesme, i u posrčućoj volji, odvažuje sebe na opstajanje. Ničeov je Zaratustra zagovornik ovoga odvaživanja. Pjevanje, dakle, nije vokacija nego je način na koji jezik pronalazeći se u *bivstvovanju pri smrti* i, na odsutnim mjestima i u *presudnom* momentu, počinje da pjeva. Pjevanje je - utoliko i jeste to što jeste - sudbonosno! Ničeov Zaratustra tim početkom igra, a jedinstvo pjesme i igre na općinjavajući način sačinjava muziku. Igrati, zadobiti lakoću nad svim onim mjestima na kojima je čovjek propadao, znači pronaći lijepu misao spram teške, tupe i trome, i izmaći duhu osvete, onome koji sagledava tako što hoće prozrijeti, što vreba grešku. *Pjesmom* se, u presudnom momentu znači, *dokazuje pjesnik*, a to čini konstitutivni element poezije. Poezija, sljedstveno, u sebi konstitutivno nosi svoju *dokazivačku proceduru* koju, i kojom se raza-bira ona sama. Pjesnik je smrtnik koji umije pjevati ka suštini poezije i spram onoga pred čime je bitno ljudsko, katkad u strahu, katkad u sažaljenju, sklono da zaćuti. I metafizika se onda mora izbavljati na mjestu svojega dotadašnjeg propadanja ili na onim mjestima na kojim je dotada manjkala hrabrosti, u zahtjevu za istinom manjkala istinoljubivosti, u zahtjevu za vrlinom manjkala dobre volje. Pripadajući smrtniku, pjesma pjeva iz suštine poezije, uspostavlja biće preko riječi, a uvijek iz utemeljujućeg ljudskog, iz neraskidive sprege ljubavi, bola i smrti. Ljudsko se tako pjesmom razigrava i na mogućem mjestu svojega propadanja i nad onim najsvetijim sebi, pa je tu, u očaravajućem poetičkom dejstvu igre, istiniti početak i muzike i svakog *epistéme*. Tu se nazire jedinstveno trojstvo Herakla, Dionisa i Hristosa. (Hajdeger 2000: 209) Početak kraja dana bogova je, Helderlin to vidi, označen žrtvenom smrću Hrista i zaboravom pomenutoga jedinstvenog trojstva. Navodni kraj istorije, smrt boga i čovjeka, evidentiraju, na metafizičkom planu, iskustvo *odsustva* kao *prisustva upražnjenog mjesta*, prisustva nedostajanja i oskudice. Svijet ostaje bez temelja na kojemu počiva. Pred prazninom, veli Hajdeger odgovarajući na pitanje „Čemu pjesnici?“, pjesnik sada, u oskudno vrijeme, pjevajući *pazi na tragove odbjeglih bogova* i pred izazovom zaborava, pred istorizmom, obnavlja put ka smislu Bivstvovanja. Pjesnik, u oskudno vrijeme, stvara suštinu poezije kojom smrtnici zadobijaju svoju suštinu, tajna bola izlazi iz skrivenosti, uči se ljubav.

Pomenutim jedinstvom se očitava razlika i na planu lirske, epske i tragičke konstitucije bića, razlika zbog koje se nikada ne može ontološki neutralizovati, isprazniti, dis-poziciono područje subjekta (u svome nastajanju, uspostavljanju i nestajanju), niti se na tom planu može projektovati bilo kakav neolibe-

ralizam, pozitivizam, ekskluzivizam, euforični kolektivizam, vodviljski eskapizam... Epsko proizilazi iz lirskog a ishodi u tragičkom. Baš tako kako se svako sebe-uzdizanje čovjeka, i preko metafizike – npr. humanizam, dovršava u prizemljenju. Poetička priroda filozofskog istraživanja nema, tako čitajmo prethodnu rečenicu, karakter prkošenja, suprotstavljanja, niti ima karakter solipsističkog autizma. Snaga, ljubav i život u svojemu suodnošenju drže svijet u usrdnoj otvorenosti i radujućem čuđenju. U otvorenosti tek, bez straha, sa divljenjem i razigranošću u Bivstvovanju otpočinje svako moguće istraživanje[3]. Poetičko mišljenje je utoliko i način na koji se šifrira tragičnost svakog pokušaja da se metafizikom ovlada bivstvovanjem u cjelini. U nerazdvojivoj, kružnoj, sponi epskog, lirskog i tragičkog čovjek, iz ne-sveobuhvatnosti, pronalazi svoju mjeru. *Dasein* je transcendencija, premoštavanje, u ovom slučaju, ono bivstvujuće preko kojega se, kako je pomenuto, premjerava odnos između neba i zemlje. *U otvorenosti, dakle, i za nebo i za zemlju, uspostavlja se svijet*. Ovim se odbacuju kalikulativni, tehnizirani, objektivistički, principi mjerenja, premjeravanja, odmjeravanja, temeljeni u formalizovanim oblicima presuđivanja, dakle *suđenja u kojemu se gube ljudski elementi* – a to je, onda, ono mjerenje u kome *fali stila*, znači, *nedostaje suda osjećanja*, suosjećanja, manjka doživljavanja, intuiranja, fali *ukusa*... U njegovoj, ekskluzivno, do-kazivačkoj, ubjeđivačkoj, proceduri, *dosljednost* se pokazuje kao osnovni *princip* i najevidentniji *simptom*. Iskaz „pjesnički stanuje čovjek na ovoj zemlji..."(Hajdeger 1982: 149-169) - podsjeća, u ovom slučaju, na neophodnost obnavljanja netehniziranog, nekalikulativnog, načina rasuđivanja u čijem se, poetičkom prebivanju, promjerava u otvorenosti očuvavan svijet. U tom *osjećaju za mjeru*, u sudu osjećanja - u ukusu znači, pjesma pronalazi svoj *metar i ritam* čime se izražava raspoloženje, emotivno stanje bića. Osnovna je jedinica te mjere *stopa*, ono, naime, čime čovjek *stoji* na zemlji i prelazi svoj put gledajući ka nebu. Pjevanje je način *opstajanja* koji ne prkosi nego kretanjem ovoljuje... Stil je njegov subjektivni kvalitet, ono što je *ljudsko u djelu*, a čini čovjeka sebi podnošljivim pronalazeći po svakodnevicu *drugačiji smisao govora*. Odazivanje *drugačijem ili drugom smislu govora* iziskuje osluškivanje pjesnika koji traži biće, a iznova, i nehotično, konstituiše subjekt, *onaj koji je u nemogućnosti da se konsoliduje u različitim oblicima samo-neutralisanja: nepriznavanja i potiskivanja*. Jer je ipak, i uvijek, subjekt taj koji, u svom stalnom nastajanju, na sebi nosi, katkad i patetično, dramu (vlastita) nestajanja. Dramatizujući nestajanje, subjekt dopire do *pathosa* i tu se utemeljujući, istinoljubivo izgovara bitne riječi. Zato, vrijedi pitati: da li je bez patetike moguće istinski filozofirati? Izgovarati ono neizrecivo ili ono neizrečeno svakodnevnim govorom, ali izgovarati i ono već rečeno a, pri tome, ne potrošiti riječ: ne preuveličati je, niti je banalizovati, u *pathosu* subjekta predstavlja nepobitni princip mjere. Pojava prvog lica u filozofskom diskursu iz ovoga principa nam se obraća u svoje ime i opet, što je stvar ukusa, ne pretenduje govoriti u ime drugog. Bez pretencioznog

[3] U Knjizi trećoj *Volje za moć*, „Volja za moć kao umjetnost", srećemo i ove riječi: „Umetnik-filozof...- viši pojam umetnosti... Svet kao autohtono umetničko delo... Igra, nekorisnost – kao ideal čoveka obilne snage, kao nešto detinje. Detinjastost Boga..." (Niče 1991: 461)

insistiranja na opšteprihvatljivosti, time i bez objektivističkih tendencija u istraživanju, u uvijek nastajućem smislu govora javlja se moguća hermeneutika subjekta kao moguće poetičko očitavanje pripovjedačke strukture subjekta. Ničeov *Zaratustra* je primjer.

Izmicanje objektivističkoj pretencioznosti preko ironije opet, i metodski, tamo gdje to najmanje očekujemo (Sokrat), primiče filozofsko istraživanje veseloj nauci, a potom i ciničnom naboju postmetafizičkog mišljenja.[4] Filozofija je, na ovom se mjestu pozovimo na Fukoa, terapeutika (v. Fuko 2003: 11-42). *Briga o sebi* koja svojim gnoseološkim rasponom obuhvata put od rođenja do smrti i tiče se odnosa prema drugom. Čovjek jeste problem kojim ulazi u filozofiju, brigom o svojemu načinu bivstvovanja, otpočinje potragu za utočištem, pripremu za spokojnu starost u pronalaženju mogućnosti da pristane na sebe, da sebi bude podnošljiv, a istina se dokučuje tek u susretu sa smrću. Hermeneutičko otvaranje gnoseološkog i epistemološkog problema oformljuje krug iz koga, uprkos zahtjevima formalne logike, ne uspijevamo izaći. Rješenja nema, a filozofskim se istraživanjem učimo opstajati u nerazrješenosti. Ne vršiti nasilje nad hermeneutičkim krugom znači odmarati od imperativa formalne logike, znači *razumijevajućim saznavanjem*[5] odmarati od zahtjeva za kompletnim *saznanjem*. (Svako naše saznanje kasni, isuviše kasni, pa je otud čežnja za novim početkom korektivna težnja ka kompletiranju koja je neminovno - post. Dakako, put je već pređen i korektiv nas, sada *slutnjom*, otvara za budućnost. Otud: poezija prije no istoriografija, otud interpretacija prije no bilo kakva faktografija. Poetičko jeste faktičko, i obratno.) Opstajati u krugu znači živjeti i od nerazumijevanja. Tek se

[4] „Nihilizam kao ideal *najviše duhovne moći*, prebogata života, delom razoran delom ironičan. ...Utoliko bi nihilizam, kao *odricanje* istinskoga sveta, bića, mogao biti *božanski pogled na svet*." (Niče 1991: 60-61)

[5] Ovom se formulacijom, a otklanjajući se od gnoseološkog proizvođenja problema mogućnosti saznanja, nastoji otvoriti pitanje heremeneutike Bivstvovanja kao neindiferentnog (brigujućeg) razumijevajućeg (nedovršivog toka) saznavanja tubivstvovanja. Kontrastira se ono saznanje koje biva lišeno sebe-razumijevanja a postavlja se, gnoseološki - iz zaborava smisla Bivstvovanja, u osnove naučnog zahvatanja svijeta. Naime, problem razumijevajućeg saznavanja tiče se hermeneutičkog problema (ne)mogućnosti posredovanja, imanentno, karaktera iskustva, volje (da se kaže i da se /ne/iskazano sasluša, čuje), doživljaja i vjere (kao vjerovanja kojim se odbacuje pozicija distance i skepticizam kao metodska procedura uspostavljanja stvarnosti). Posredovanje se omogućava pripovjedačkim suodnošenjem iskustva, volje, doživljaja i vjerovanja ili *dobrom voljom* kao osnovom hermeneutičke situacije i mogućeg o(p)stajanja u krugu. Time sam, ne vraćajući se prioritetu aktivnosti (samo)svijesti, u namjeri preko dejstvenosti jezika aktuelizovati povratak subjektu u smislu nužnosti njegovog stalnog pripovjedačkog rekonstituisanja. Dakle, pripovijedanje nije priča radi priče, niti puko prepričavanje, nego (sebe)razumijevajuće saznavanje tubivstvovanja u pitanju o smislu Bivstvovanja. Bez distance, pripovijedanje uključuje subjekt u svjedočenje, (sebe)posmatranje, ispovijedanje, saslušavanje… Ovo uključivanje subjekta ne isključuje drugog. Razumijevajuće saznavanje nije kognitivni eksperiment, nego hermeneutički horizont koji u sebi nosi očekivanje i uvijek moguće opraštanje. Istovremeno, u ovoj interpretaciji, ne znači da svako razumijevanje nužno jeste sazna(va)nje, niti da je svako sazna(va)nje nužno - razumijevanje… Razumijevanje, u dobroj volji otvorenosti tubivstvovanja, na koncu prevazilazi formalno-logičke principe temeljene na moći suđenja što uzimam kao bitni kvalitet poetičkog mišljenja ili bitni poetički kvalitet pripovjedačkog (re)struktuiranja subjekta.

tada problem nerazumijevanja ne usmjerava protiv drugog nego se drugost javlja iz nikada do kraja uspostavljene cjeline. Imajući u vidu hermeneutički kružnu prirodu pripovjedačke strukture subjekta teško je opravdati bilo kakvo insistiranje na apsolutnoj homologiji pisanja, čitanja i govora.

Niče, Zaratustrom, u narativnoj strukturi konstituiše, govornim pisanjem, uslove mogućeg samoizlječenja koje dejstvujući može da se mjeri samo ushićenjem dioniskih razmjera. *Tako je govorio Zaratustra* demonstrira, po filozofski diskurs vitalan oblik njegova mogućeg javljanja: način pripovjedačkog rekonstituisanja subjekta i intuitivno mišljenje koje, izneseno u cjelinu živoga iskustva, biva, i igrom, posebno igrom, starateljski opredijeljeno. Epistemološko, gnoseološko i etičko usmjerenje metafizike - koje biva preuzeto kao tekovina evropske nauke - moralističko usmjerenje istraživanja ka istini, za Ničea traži i jedno brigujuće prevrednovanje: ne samo kako doći do istine i morala, nego kako tradicionalnu epistemologiju i moralizam preživjeti.

Hajdeger zato, imajući sluha za ovu Ničeovu namjeru, kako je već istaknuto, ne preuzima umjetnost kao *predmet* svoga istraživanja, već otvara područje fundamentalne ontologije kao ono koje se preko (suštine) umjetnosti *nalazi na putu istine* ili *obnavlja put istine*. *Poiesis* se tiče istine u smislu pro-izvođenja skrivenosti u neskrivenost - *aletheia*. Događanje istine se doživljava izvan subjekt-objekt dihotomije i neodvojivo je od iskustva ljepote. Kako je istina proces koji u neskrivenosti nosi skrivenost, suština istine je tajna i, *vis-à-vis* opstajanja u nerazrješenosti, umjetnost očuvava istinu u njenoj sušini. Zadaća je: ne razriješiti, nego enigmu umjetnosti učiniti vidljivom. Fundamentalno se, o tome je onda ovdje riječ, preko poezije kao suštine umjetnosti otvara ontološki horizont stvarnosti i otkriva zaboravljeni smisao Bivstvovanja. Ovo je pitanje - ...pitanje istine, do tada, do sredine i druge polovine XIX vijeka, bilo formalno logički uspostavljano i epistemološki potvrđivano. Tradicionalna estetika je konsekvenca ovoga postava, aksiološki već podređena logički formalizovanom kultu istine i morala, a u osnovi je položena u napor metafizike da purifikuje svijet do čistoga pojma. Posljedica toga napora jeste pesimizam.

„...Osećanje bezvredice postalo je jasno kada se pojmilo da se ni pojam 'cilja', ni pojam 'jedinstva', niti pak 'istine' ne mogu uzeti da protumače opšti karakter života. ...Ukratko rečeno: kategorije 'cilja', 'jedinstva', 'bića' pomoću kojih smo pozajmili izvesnu vrednost životu, mi smo još jedanput odvojili od života – i svet nam se sada prikazuje bez vrednosti...“ (Niče 1991: 58-59)

Derida će, posljedično kolapsu univerzalizma i logocentrizma, dekonstruktivistički, intencionalnim iznevjeravanjem racionalistički fundiranog *logosa*, činiti obrat u odnosu jezik-mišljenje, implicitno, metafizika (teologija)-literatura (poezija), a dobrano pod uticajem Ničea i Hajdegera, raspravljajući tekovinu usvajanja apokaliptičnog tona u filozofiji (latentno prisustvo pesimizma i nihilizma), na sebi svojstven način otvoriti pitanje o statusu kraja i istine (a time i usmjeravajućeg opredjeljenja svakog istraživanja). Volfgang Velš (2000), u knjizi *Naša postmoderna moderna,* na str. 156. ističe:

„…apokaliptična vizija pristaje tako olako na predigru uništenja, jer u najdubljem biću iščekuje smrt čije lijepo ime glasi 'istina'."

Sama istina, ako bi došla, bila bi smrtonosna. Jer, sa njom bi se sve završilo. Ona bi zaustavila istoriju, kretanje, život. Apsolutna istina, u smislu ekskluzivnog objektivizma, bi značila bezuslovnu ukočenost smrti. Istina o apokalipsi, o kraju, glasi: apokalipsa apokalipse! Ne samo u smislu otkrića, već i propasti. Istina, to znači, nikada nije u stanju da prisustvuje u cjelini, već uvijek mora predstavljati neku rasutost.

Struktura Ničeove *Volje za moć* demonstrira unutrašnje kretanje metafizike od pasivnog u aktivni nihilizam koje se, ne zahtjevajući logičkog klimaksa, pronalazi, katkad dramatično, na putu učenja vječnog vraćanja istog. Kontradiktornost je njen bitni kvalitet. Sistem kroz svoje pukotine, u nemogućnosti uspostavljanja homologije (i na gnoseološkom planu) na vidjelo pro-pušta istinu bića... Problem diskontinuiteta bodrijarovski valja misliti kao događanje metamorfoze. Apokalipsa je varka o savršenoj prezentnosti. Time, dakle Deridinom dekonstrukcijom pojmovnog kompleksa „apokalipse", kolabira logička formalizacija aktivnosti mišljenja u moć suđenja i koncept kraja kao posljednjeg, strašnog, suda. Zaključimo: i ovo, u prirodi, dekonstruktivno istraživanje (od Ničeova filozofiranja čekićem, preko Hajdegerove destrukcije, do Deridinog demaskiranja prirode polariteta ka novoj mogućnosti mišljenja razlike) jeste, nikad više homološki (više ne ni monadski, prije nomadski) - onda u igri razlika, jedno traženje *radujućeg* u čuđenju... Ipak, po potrošenosti epohalizma, u svojoj je poetičkoj prirodi filozofsko istraživanje sada bez iluzije o sintezičkom pomirenju (u tome se sa Hegelovim apsolutnim idealizmom očitavao najviši domet moderne), prožeto sviješću da rigoroznost u arhivski ustrojenom istraživačkom postupku počinje sa gašenjem ljubavi. Onda valja reći, izvan romantizma, optimizma, idealizma, ali i realizma, pesimizma, nihilizma, poslije svih podvala istorije i svih zabluda, nedovoljno dakle objektivno, naizgled nesavremeno, nedovoljno ontološki korektno, nedovoljno moderno i nedovoljno postmoderno, iz suštine poezije, poetično i patetično: samo ljubav, i sa bolom i sa smrću, čini opravdanim svako istraživanje, a njegove rezultate, bez pretencioznosti ka ubjeđivanju i zahtjevom za prihvatljivošću, prevashodno, potvrđeni život, čini ubjedljivim!

Literatura

Derida 2001: Ž. Derida, *Nasilje i metafizika*, Beograd: Plato.
Derida 1995: Ž. Derida, *O apokaliptičnom tonu usvojenom nedavno u filozofiji*, Podgorica: Oktoih.
Fuko 2003: M. Fuko, *Hermeneutika subjekta*, Novi Sad: Svetovi.
Hajdeger 2000: M. Hajdeger, *Šumski putevi*, Beograd: Plato.
Hajdeger 1982: M. Hajdeger, *Mišljenje i pevanje*, Beograd: Nolit.
Kroče 1995: B. Kroče, *Poezija*, Sr. Karlovci, Novi Sad: Izd. knjiž. Z. Stojanovića.
Levinas 1999: E. Levinas, *Drugačije od bivstva ili s onu stranu bivstvovanja*, Nikšić: Jasen.
Niče 1984: F. Niče, *Vesela nauka*, Beograd: Grafos.
Niče 1992: F. Niče, *Tako je govorio Zaratustra*, Beograd: BIGZ.
Niče 1991: F. Niče, *Volja za moć*, Beograd: Dereta.
Velš 2000: V. Velš, *Naša postmoderna moderna*, Sr. Karlovci, Novi Sad: Izd. knjiž. Z. Stojanovića.

Валентина И. Чизмар*
Одсек за филозофију
Филозофски факултет
Универзитет у Новом Саду

Прегледни рад

НИЧЕОВА ФИЛОЗОФСКА КРИТИКА НАУКЕ И НАУЧНИХ ТЕОРИЈА

Аспекти Ничеове критике науке

Имајући у виду тему научног скупа „Интердисциплинарност и јединство савремене науке“ у раду се истражује не филозофска одредба, већ филозофска критика науке која обухвата и критику појединих модерних научних (физикалних) теорија како нам је предочио Фридрих Ниче.

Разматрање ове критике најпре има у виду испитивање гносеолошког становишта науке уопште и њене могућности у досезању апсолутне истине. Сам појам апсолутне и једине истине показао се за Ниче сумњив, јер је тај дуго наслеђени традиционални (метафизички) појам истине (као истине вечног и нерпоменљивог света) тј. логички смисао истине одавно престао да постоји не само у савременом свету како мисли Ниче (в. Стегмајер 1982:100.), већ не постоји ни на подручју науке, иако наука „слиједи идеју апсолутне или знанствено праве истине“ (Хусерл 1975: 55). Према Ничеу, логичка истина само приказује живот у осиромашеном и ванчулном облику и испушта из вида сферу живота као непрекидног раста воље за моћ. Стога је Ниче јасно поставио захтев за превладавањем метафизичко-логичког појма истине развијајући појмове као што су: живот, телесност, перспективизам. Тиме се успоставља и ново поимање света, наиме, да се свет увек може другачије и различито тумачити, будући да не постоји само један одређени и апсолутни смисао ствари. На том трагу Милер-Лаутер закључује (1999: 62) да сваки перспективизам има своју појединачну истину, а и сам Ниче каже (2003: 213): „Постоји безброј смислова. То је „перспективизам.““ Постоји мноштво истина, а свака истина је само релативна и служи животу, па је Ничеова „сазнајна“ теорија ближа волунтаристичком биологизму и захвата реалност само кроз тело, наиме, перспективистички, кроз наше потребе или нагоне који тумаче свет. Одатле нас само права истина доводи до стања заноса у коме је воља за истином представљена као унутрашња суштина воље за моћ тј. као воља за стварањем, а не као чист нагон за сазнањем. Истинска истина тј. *жива истина* (в. Деспот 1992: 290) тада има изузетан демонски утицај на нас, а не карактер јасног и хладног стања без афеката. Поиетички, а не више логички карактер истине се тако код Ничеа открива на равни перспективистичког карактера живота.

* cizmarvalentina@yahoo.com

Ничеова критика науке[1], с једне стране, обухвата и критику дотадашњег пута (*methodos*) мишљења у науци, тј. сазнајно-епистемолошки оквир научне свести, било да је реч о емпиристичкој или рационалистичкој матрици мишљења. С друге стране, становиште Ничеове критике науке не значи њено апсолутно негирање, па и није реч о критици ради саме критике. Ниче испитује и филозофске импликације појединих научних теорија и тиме он исказује извесну наклоност спрам науке уопште када настоји да за своје суштинско учење о вољи за моћ пронађе доказе у научним или космолошким хипотезама. Ниче не посматра науку очима научника који су верни парадигми (прихваћеном моделу или обрасцу) научне заједнице (в. Кун 1974: 65), већ му је стало до филозофске основе науке. Она би била супротна свакој рационалној усмерености и позитивизму, математици и њеној хладној прорачунљивости, а ближа интуитивној истини света тј. сродница уметности и њеној игри с појмовима. Како Артур Данто сматра (2005: 19) „уметност нам омогућава посебан пут у постизању посебних класа истина.“ Једино је уметник отворен за стваралачки импулс који је игра сама, па су у Ничеовој филозофији заправо уметници истраживачи знања или истине тј. „проналазачи нових могућности живота“ (Делез 1999: 123), а уметност „најпознатији облик воље за моћ“ (Хајдегер 1962: 163).

Ничеова филозофија тако више не поставља поље (само)свести као највиши ступањ сваке праве научности, већ је несвесно стварање – својеврстан естетски акт – оно што мора претходити свакој научној свести, чинећи је тек тако и могућом. Истинска наука за Ничеа може бити само ствар истраживања слободног духа који своју научност може испољити независно од било каквих интереса или надљудских идеала (моралних, религиозних, метафизичких). Таква науке је весела, а она то може и бити тек када је ослобођена робовања идолима и отворена за слободно искушавање живота, присуствујући стваралачком карактеру бића изван система појмова. Појмови су увек троструко удаљени од првобитних интуиција (уп. Кофман 2004: 133-134) тј. нервних надражаја одакле сама наука и црпи изворе својих истраживања. А нервни надражаји иако никада не кореспондирају самој ствари уздижу се даље у схеме и појмове, одакле научник изводи научне теорије и законе стварајући систематски поредак.

Научне теорије нас по Ничеу воде само до апстрактног сазнања живота, док се дубља стварност живота и другачији смисао за истином појављују код уметника. Уметнички смисао за симболичко (*Sinn für das Symbolische*), фантастично, митско уздижу уметника изнад научника па он тако никада неће, како каже Ниче (2005: 105-106) да „одустане од сјајних, дубо-

[1] Ако поредимо науку са митом или уметношћу можемо запазити да је Ниче у том погледу сагледао велики контраст који влада између поимања, сазнања живота у науци, а која остаје на ниову апстракције и, с друге стране, разумевања и доживљавања живота преко уметности која непосредно својим стваралачким актом додирује језгро живота као вољу за моћ. Та супротност се најбоље дâ приказати у Ничеовој оцени умског и интуитивног човека или дијалектичара и трачичког песника.

коумних тумачења живота и бори се против једноставних и објективних метода резултата.“

Наука као катедрала категорија

Ниче је увидео узрок нихилизма присутан не само у филозофији, већ и код сваке науке која показује поверење у умско устројство стварности, наиме, ако мисли живо биће према категоријалном устројству. Централно место Ничеове критике науке могла би бити критика категоријалног мишљења које представља и један од узрока нихилизма.

Ниче тако у *Вољи за моћ* (2003: 40) указује на последицу категоријалног мишљења: „Резултат: *вера у категорије разума* је узрок нихилизма – ми смо мерили вредност света према категоријама које се *могу само применити на чисто фиктиван свет.”* Вера у категорије разума упућује на *априорно* сазнање духа у Кантовој трансценденталној филозофији и која има своје порекло већ у традиционалном начину мишљења, а Ниче у тој вери открива корен свеколике заблуде западне метафизике (в. Ђурић 1984: 18). Наиме, појмови као што су Ја, супстанција, каузалитет, биће за Ничеа више нису неки *априорни* појмови чија се функција исцрпљује у њиховој примени на предмете могућег искуства, као што је мислио Кант, нити они могу бити онтолошко-логичко-језички изричаји о бићу, као што је мислио Аристотел. Ниче (2003: 215) тврди обрнуто да категорије нису никакви трансцендентални појмови разума који би постојали независно од искуства, јер „ми немамо никаквих категорија које би нам допустиле да одвојимо „свет као ствар по себи“ од „света појава“. Све категорије нашег разума су чулног порекла: то су дедукције из емпиричког света.“ Ипак, Кант је према Ничеу у једном случају био у прави и то онда када је мислио да су закони природе претпостављени свету способношћу људског разума (тј. да ми сазнајемо само оно што смо у ствари положили нашом а приорном структуром свести). На том трагу Ниче у спису „Спознајно-теоријски увод о истини и лажи у изван-моралном смислу“ (2005: 75) истиче: „сва закономерност која нам толико импонује у путањи звезда и хемијском процесу, у ствари се подудара са оним својствима која сами уносимо у ствари, те тако заправо сами себи импонујемо.“ Категорије су само извесна пројекција човека у ствари, где је биће увек исказано само акцидентално и с обзиром на супстанцију. Али оно што је Ниче, с друге стране, јасно порицао јесте да је та „способност разума аисторијска, трансцендентална способност“ (Бонд 2006: 199). Оно што су за Канта категорије као закони природе, то су за Ничеа само елементи који се код човека развијају као продукти еволутивног одржања врсте. Категорије су, наиме, само средства за подешавање света у корисне циљеве, а не истински критеријуми у сазнању живота. Категоријално мишљења за Ничеа показује своје ограничење у немоћи да обухвати непосредан ток живота, флуидну отвореност животног кретања. Категорија, која представља врсту или ред нечега, увек се односи на одређено

подручје бића и означава схему у коју се нешто поставља и уређује сходно њој. Према грчком корену речи κατηγορείν (настале од сложенице κατά и άγορεύειν, где κατά изражава поглед на нешто, а άγορεύειν означава јавно говорење) *ствар* се кроз категорију изричито исказује у погледу на нешто и тако открива као оно што јесте. Хајдегер (1961: 72) сматра да се „такво раскривање догађа са речју, уколико се та нека ствар – уопште неко биће – ословљава као то што јесте, и њу као такво биће именује (...) Зато значење Κατηγορεῖν поседује неко испостављајуће ословљавање у смислу „оптужити.““ Једноставније речено, категорисање је ословљавање бића (које долази у реч) према томе шта оно јесте и какво јесте у властитости изгледа. Тек кроз то ословљавање биће се отвара и показује јавности. Оваква употреба категорија одговара пре свега Аристотеловом учењу (Хајдегер 1961: 73), али се по Ничеу њихова стварна функција никада заиста не исцрпљује у сазнању интуитивне истине живота која је увек с оне стране категоријалне истине о бићу.

Целокупну Ничеову критику категорија можемо разматрати и кроз визуру његове тезе о битку као бивању (не више на основу традиционалног појма битка као непроменљивог света идеја, а који искључује и појам времена) одакле постаје јасније да Ниче, као што мисли Финк, одбацује категорије, јер „категоријални појмови не могу захватити бивање, јер га они умирују, путем лажи претварају, стављају му у темељ нешто истрајавајуће, зато што су они фалсификати“ (Финк 1981: 202). Категорије према Ничеу никада немају објективну важност. Оне су само фикције, творевине људског мишљења које вођене само лажним нагоном за сазнањем изражавају нихилирајући однос према животу. Разум путем категорија поставља животу мерила према којима ће бити осигурани услови његовог опстанка, тј. осигурати услове његове стабилне опстојаности. Истина живота је на тој равни зајемчена само привидом његовог одржања, што значи никада условима повећања и напретка.

Категорије по Ничеу, с друге стране, могу условно бити истините. Оне представљају извесну вредност за живот, наиме, да се човек снађе у једном хаотичном свету без перспектива. Оне су за Ничеа истините када важе као услови живота за нас, јер је животу потребна „истина“ да би опстао. „Тако је и Еуклидов простор само условно истинит“ (Хил 2003: 62).

У основи сазнања науке по Ничеу само провејава људска тежња да пронађе сигурно упориште пред стварношћу која је у непрекидном току, јер „у појмовном поопћењу, превођењу у знакове, поједностављивању и схематизовању настаје за човека привид сталности и постојаности света, у којем он има осјећај угоде, сигурности, удомаћености и спашености“ (Шегедин 2007: 197).

Наука, као и логика, има ту моћ да путем категорија створи хијерархизовани свет, да свет класификује према рубрикама, полицама и тако успостави прописани ред и поредак. Помоћу разума наука може посматрати свет као низ чврстих стања и ствари, као статичку целину, али на тај на-

чин човек је суочен само са лажју у некаквом стабилном свету. Разуму се на тај начин свет не открива какав јесте – у кретању. Свет је тако приказан само у вредносној структури или је одређени карактер живота фиксиран у појмовни шемат.

Притом, логичка форма наука увек следи повезаност премисе и закључка који је пројектован кроз формалну структуру логичког закључивања, како закључује Гедел (1944: 43-48.) Свака наука сматра да је довољно утемељити дедуктивну структуру као основ сваког даљег објашњења стварности, али, с друге стране, као што Јарић (2001: 83) сматра то није довољно за изградњу комплетне систематске форме науке. Та структура би требала да следи један принцип – аксиом – из којег логички следе идентификација и диференција, дивизија и класификација, а затим да се та структура редукује на кохерентну и прагматичку целину.[2] Ниче је управо и стало до критике те непотпуне систематске форме науке, а која следи принцип каузалитет. Свет какав јесте по Ничеу никада не може бити појмљен као што наука чини, наиме, као сума појединачних бића која се граниче један са другима или стоје једна поред других. Научно разумевање стварности открива се у феноменалном подручју света у коме постоји само разноликост многих ствари, а шта је сама ствар то никада не може бити дато нити у емпиријском сазнању нити као што Финк (1981: 200) мисли „у *а приорној* грађи ствари коју мислимо у категоријама.“ Мишљење путем категорија је само фалсификовање, схематизовање изворног кретања живота које је представљено само као исечак живота у свеколиком подручју живота.

Финк разматра Ничеову критику категорија и закључује да је категоријална интерпретација источни грех у спознаји истинског живота, будући да Ниче мисли да је „истинска збиљност бивање, - не бивање на нечему што јесте, што се у том само мијења него чисто бивање, непоколебљиви тијек, беспрекидно гибање: управо живот који у свему присуствује, у сјеновитим зидинама брегова као и у полутамахнитом брзаку, у трави ливада као и у орлу који високо кружи, у звијездама ноћног неба као и у пастиру којем оне дирају душу“ (Финк 1981: 200). Наука никада не даје више значење животу, већ њена теоријска делатност често ограничава животне могућности. Права наука о животу може бити само она која открива активитет и несвесну страну живота, а активно и несвесно јесте за Ничеа посезање за моћи као јачање и рашћење. Делез појашњава Ничеов појам активног и налази да (1999: 53) активно значи „наметнути облике, стварати облике користећи околности. (...) Моћ трансформације, диониска снага, јесте права дефиниција активитета.“ С друге стране, наука која води декаденцији и слабљењу животних инстиката за Ничеа, према Ђурићевом мишљењу, је-

[2] На основу основних логичких закона наука може један појам поделити према - иманентнима логичким правилима класификације и дивизије. У сваком случају, појам је постављен у систем на основу коришћења људске менталне креације. Стога би се могло рећи да систем представља субјективно-логичку креацију људског ума. (Јарић 2001: 83).

сте она наука која „шири веру да је сазнање лековито и да спасава и исцељује, да се њиме може поправити свет, да се може залечити вечна рана постојања“ (Ђурић 1992: 191). Тако за Ниче природна наука која преко појмова прилагођавања и самоодржања тумачи живот истиче само реактивни аспект живота, живот у силаску. И Спенсерова дефиниција живота као све сврховитијег прилагођавања спољашњим условима по Ничеу занемарује суштину живота тј. вољу за моћ, а тиме Ниче сматра (1990:216) да она „предвиђа начелно првенство спонтаних, агресивних, експанзивних, обликујућих снага које сваког часа дају нова тумачења и без престанка одређују нове правце и тек се под дејством тих снага одвија „прилагођавање.““ Нагон за самоодржањем је по Ничеу само израз оскудице и невоље, а не израз основног нагона живота – воље за моћ. Воља за моћ остаје изван домета научне спознаје, будући да је научни начин сазнања света укорењен у просторно-временској димензији и принципу каузалитета. Такво поимање ограничења науке Ниче је срео код Шопенхауера за кога наука, као и свакодневно искуство, увек претпоставља *априорне* облике свести – простор, време и каузалитет.

Научно сазнање је, као што мисли Шопенхауер, увек подређено принципу довољног разлога[3] и стога увек остаје на нивоу представног (разумског) сазнања. Априорне форме субјекта налазе се а приори у нашој свести, а „начело разлога је општи израз за све те а приори свесне облике објекта, и да, према томе, све оно што ми знамо чисто а приори није ништа друго до управо садржај тог начела и онога што из њега следи“ (Шопенхауер 1986: 26). Одатле људско сазнање претпоставља увек однос сазнајућег субјекта и објекта. Шопенхауер, с друге стране, одбија да измири Кантову разлику ствари за нас и ствари по себи преко филозофије свести, као што то чини Хегел (Тилер 1988: 26). Научно сазнање тако остаје у релативном сазнању, јер не може да нас уздигне над светом појаве и искуства. Према Шопенхауеру (Зимел 2008: 36-27) „свет појединачног који је свет појаве, покорава се правилима нашег интелекта и зато нема ништа са темељном суштином и оним `по-себи` постојања. Између њих (...) постоји *апсолутна разлика*, и тек оштрим раздвајањем од одређености света појединачног (...) може се продрети у основ ствари у његовој чистоти и јединству.“

Другачије речено, наука која је ограничена начелом разлога остаје само на објашњењу *како* самих феномена, али само штаство, *шта* феномена (тј. оно што чини садржај појединачних представа и појавног) остаје у просторно-временском свету несазнатљиво као Кантова „ствар по себи.“ Науку стога карактерише та емпиријска свест уплетена у материјално-појавни свет, а то значи далеко од чистог субјекта сазнања, вечних идеја и контемплације изван разине појавног. С друге стране, наука има способност да препознаје само појединачне ентитете и њихов идентитет без раз-

[3] Начело разлога је темељ сваке науке, јер њена сазнања следе једна из других као из свог разлога. Начело разлога је општи израз свих а приори форми субјекта, тј. заједнички израз више априорних сазнања. (Шопенхауер сд. : 9-10)

лика, а при том барата само са апстракцијом појединачности. Њена немоћ је граница појмовног схватања (Џјуи 1926: 17-23) тј. „у формалном погледу, граница научног сазнања је њена управљеност логичком моћи поимања“(Јарић 2001: 109).

Недостаци механицистичког материјализма

Са Ничеовом критиком појединих модерних, физикалних и природно-научних теорија срећемо се у делу „Воља за моћ“, међу којима је и механицистичка теорија и теорија еволуције. Ниче посматра како се теорија механицистичког материјализма, која има свој извор још у античком атомизму (Леукип и Демокрит који су тврдили „да се ништа не дешава по случајности већ по нужности“)[4], развија током историје и добија облик какав је утемељен у модерној науци. Од механицистичког материјализма хришћанство је потом створило атомизам душе одакле се и поима да је душа неуништива, недељива као атом.

Предмет Ничеове критике материјалистичког механицизма и сваког механицизма сконцентрисан је у критици појмова материје и кретања који чине суштине те теорије. Ниче се, при том, најпре суочава са гносеолошком позицијом, наиме, на који начин механицистичка теорија природе долази до појма кретања и материје. Појам кретања (у механицизму) који представља само механичко-каузално деловање једног тела на друго, без икаквог унутрашњег покретача, јесте по Ничеу изведен само на основу чулног извора, конкретније, чулом додира и ока. Та теорија полази од онога што увиђа чулима и тако не говори ништа о самом кретању. Стога Ниче закључује:„Појам „кретања“ представља превод овог света последице у видљиви свет – свет за око“ (1968: 337). Појам кретања је у механицизму по Ничеу само израз наших чула, а појам атом произлази из психолошког искуства. У основи механицизма Ниче је тако увидео само јединство материјалистичког и психолошког начин тумачења природе ствари, па га своди на предрасуду која се мора дискредитовати како бисмо дошли до истинског појма кретања. Јер када отклонимо ту чулну представу о кретању према Ничеу остају само динамичка кванта (кванти тј. силе, релације моћи) која се односе према другим квантима својом властитом унутрашњом делатношћу. Ове релације моћи утемељују извесну врсту организације, а међу-игра

[4] Ова тврдња се односи на то да се атоми после судара крећу по једнозначно одређеним путањама. Том идејом су антиципирали трагање за законима кретања тела који ће бити формулисани у Новом веку и Њутновој механици. Демокритово и Леукипово објашњење законитости кретања се означава као механицистичко тј. кретање се преноси с тела на тело као с дела на неки део машине. Аристотел се жалио да Демокрит и Леукип нису објаснили како су атоми дошли у стање кертања и како су се атоми кретали пре него што су почели да се сударају. Према Њутновом схватању тела ако су у кретању, остају у том - истом стању, па је на тај начин Демокритово и Леукипово схватање инерције блиско каснијој механици. (Предсократовци, http://www.scribd.com/doc/14426741/: 19-20, 10. 01-.2010)

ових кваната моћи (која се одиграва у различитим процесима природних феномена, органског живота, као и у духовним активностима) има општи карактер борбе за моћ која изражава стално кретање.

Одатле је за Ничеа, који више нагиње динамизму у природи и динамичком појму кретања, неприхватљив емпиријски увид у материју или кретање. Објекти потпуно другачије делују него што нам откривају чула. На пример, један оптички нерв нам пружа сензације боје и светлости онда када је афициран светлосним таласима или електрицитетом. Али тај феномен Ниче никада не тумачи тако да верује да нам нервни надражај нешто може рећи о самој ствари. Он је само метафора, извесна врста преноса. Тумачити ствари сходно емпиријској евиденцији или нервном надражају значи приказивати природу (суштину) ствари сходно секундарним квалитетима, јер како Ниче (2005: 69-70) тврди „закључивати са нервног надражаја на неки спољашњи узрок, то је већ резултат лажне и неоправдане примене начела довољног разлога. (...) Како бисмо дакле смели рећи: камен је тврд, као да нам је „тврдо“ познато и другачије а не само као субјективан надражај!“

У Ничеовој филозофије се о истинском кретању може говорити тек на темељу интуитивног увида у стварност (бивање, постајање) као хаотично кретање живота, а само кретање се никада не може представити чулима нити категоријама разума.[5] У механицизму се о бивању увек говори тако да никад не постоји последњи основ тј. трајна подлога свих квалитативних и квантитативних промена којих смо свесни и опажамо искуствено. Ниче који настоји да не мисли традиционалним категоријама метафизике, ипак, када говори о појму кретања наступа као метафизичар. Основ кретања сваког бића је воља за моћ чија је суштинска карактеристика кретање које се одвија у времену. Воља за моћ стога јесте нешто стваралачко, али исто тако нема нити узрока, нити постаје, нити подлеже принципу каузалности (уп. Русел 1910: 33-40). Механицистичко објашњење се у својој основи заснива на принципу каузалитета (в. Милер-Лаутер 1999: 171-173). О присутности принципа каузалитета у механицизму најбоље сведочи уверење да се кретања могу прорачунати ако познајемо узроке неке последице, јер механицизам замишља свет као прорачунљив. Механицизам проналази атоме као каузалне јединице ствари. Али Ниче сматра да „узрок не постаје нити последица“, а исто тако да ми никада нисмо у стању да кажемо како ће нека ствар дејствовати или се понашати „јер из извесног нужног следовања

[5] Појам кретања је не само научни, већ и средишњи метафизичко проблем. То нам казује и Аристотелова *Физика* која разматра проблем кретања са метафизичког становишта. Кретање као нестајање и настајање представља за мишљење истинско чудо и проблем, јер доводи мишљење до очаја, како тврди Петронијевић. Мишљење настоји да говори о постојаности бића увођењем трансцендентне стварности и коси се са искуственим полазиштем у коме постојано биће у аспекту кретања и промене постаје непостојано и променљиво. Међутим, док Петронијевић говори о улози непокретне супстанце као трајној основи свих квалитативних и кванититативних промена бића, идући Аристотеловим трагом, Ниче говори о бићу које подлеже промени, непостојаности и има карактер бића као привида тј. о свету кретања као вечној и непроменљивој суштини бића. (Јарић 1995: 48-55)

стања не следи њихов узрочни однос.“ Ниче тиме указује на релативизам принципа каузалитета и сваког научног објашњења које се заснива на том принципу.

Међу свим досадашњим интерпретацијама света за Ничеа је механицистичка теорија данас у предњем плану. У односу на дотадашње метафизичке тврдње о природи света, механицистичка теорија по Ничеу заговара једно крајње стање света. Основно начело механицистичког погледа на свет, према Ничеовом увиду, јесте да је свет „материја у кретању“, а при том се свет састоји од материјалних ентитета који мењају количину и врсту силе, каузално утичу једни на друге и модифицирани су другима у складу са општим непроменљивим законом. Овакво поимање материјалне природе познато је већ од Декартовог времена, а Ниче је „критеријум за овакву концепцију света видео у другом закону термодинамике изведене из механицистичке теорије.“ (Шахт 1985: 170). Свет виђен по Ничеу никада не може достићи финално стање равнотеже (као последица „кретања надоле“ тј. трансформације потенцијалне енергије у кинетичку енергију), па се теорија која заговара крајње стање света по Ничеу мора порећи.

У Ничеовој филозофији постоји још један снажан аргумент који упућује на обарање механицистичког материјализма и механицизма уопште. У основи те критике је поред појма кретања и појам материје, а снажан доказ за критику дотадашњег схватања материје Ниче је пронашао у теорији природне филозофије Руђера Бошковића и његовој теорији тачака-сила. Према Бошковићу морају постојати бесконачно мале партикуле или елементи који сачињавају унутрашњу структуру материје, а будући да те партикуле делују на друге тачке, централна тачка се схвата као центар сила.

Ничеу ће та теорија послужити као доказ против механицистичког материјализма, будући да се у Бошковићевој теорији материја не схвата више као чврста супстанција, већ као скуп тачака-сила које чине и простор и време.[6] Тачке се међу собом привлаче или одбијају по принципу магентизма, па се целокупно постојање своди на однос репулзивне и атрактивне силе, а саме те силе управљају постојањем као динамички процес. Сам Бошковић је тврдио за своју теорију да је успела да редукује све принципе Њутнове механике на јединствени принцип: закон сила. Таква Бошковићева диманичка теорија природних феномена јесте оно што је Ничеа привукло овој револуционарној физикалној теорији. Одатле он приписује и велику заслугу овом физичару који је успео да оспори веровање у материју, па

[6] Појам материје који се састоји од непротежних тачака-сила је управо онај појам у Бошковићевој теорији којим се негира појам материје као чврсте супстанције. Материја је - уствари састављена од невидљивих, непротежних и изолованих тачака, а између сваког низа тачака постоји константна сила изражена као репулзивна или атрактивна. То значи да се сила увек изражава преко односа привлачења и одбијања, а сама је конструисана као продукт масе и убрзања. На темељу указаног схватања материје, ми смо се према Ничеу ослободили материјалитета (*Stofflichkeit*) (Стак 2005: 45-50).

Ниче у делу *С оне стране добра и зла* (2003: 19) каже: „то је највећа победа над чулима, што је досад постигнута на земљи.“ На основу указане критике појма материје Ниче је покушао да докаже да свака наука која се заснива на искуству јесте немоћна у објашњавању природе света, као што је то у своје време доказао и Коперник.

У Бошковићевој теорији појма силе и критике материје Ниче је пронашао надаље и аргумент за своје учење о вољи за моћ. Изузетак је при том што је Ниче трансформисао Бошковићев појам двоструке силе (привлачне и одбојне) на једну једину силу у универзуму тј. на вољу за моћ.[7] Ниче у вољи за моћ види тај крајњи ентитет као основ филозофског објашњења света, наиме, помоћу силе, импулса ирационалне и несвесне воље за моћ – чиме се његово учење може појмити и као врста физикалне теорије. Између Ничеовог појма воље за моћ и динамичке теорије природе постоји блиска веза која је била редак предмет истраживања.

И у погледу на Дарвинову теорију Ниче наступа критички, а томе претходи, како тврди Милер-Лаутер, известан утицај Вилхелма Роукса, тадашњег зоолога и анатомисте, који је трансформисао Дарвинову теорију борбе за опстанак у теорију о унутрашњој борби организма.[8] Према Роуксу, постоји само борба ћелија и делова организма у процесу онтогенезе, а на истом трагу и Ниче одбацује Дарвиново пренаглашавање утицаја спољашњих околности у формирању органа и опстанку врста. Ниче одбија да прихвати такво тумачење, јер док је Дарвин истицао примат борбе међу различитим организмима, Ниче је схватао организам као процес унутрашње борбе која не води нужно ка селекцији врста. Истински смисао борбе за живот је у вољи за моћ, порасту моћи, активитету воље која на крају крајева и узрокује различите облике организације и распоређивање моћи у једном организму. Воља за моћ по Ничеу представља унутрашњу динамику органског живота.

Ниче на крају, ипак, замера и Бошковићу и другим физичарима, јер нису увидели да човек не може бити изузет из научних теорија до којих долази и да било која интерпретација унутрашње структуре стварности претпоставља модел перспективизма (в. Стак 2005: 47). Ничеова критика науке,

[7] Ничеов натурализам се може извести из његове концепције бивања (*becoming*) којом одбија дотадашње метафизичке преокупације појмом бића, непокретности и вечности. Таквим метафизичким теоријама Ниче супротставља властити натурализам где - појмом постајања указује на свет који непрекидно помера своје перспективе и интерпретације у свету, у свету коме недостаје утемељујући смисао. Ниче допуњује Канта, Шопенхауера са Хераклитом, Бошковићем да би тако стигао до концепције света по себи као „постајања“, „хаоса“ или „воље за моћ“ као течног, непостојаног пра-света на који нису примењиве категорије сазнања (идентитет, супстанција, каузалитет). Овакво виђење Ничеа као својеврсног натуралисте потиче од Ханса Вајхингена, касније и Јулијана Јунга, Артура Дантоа (Кокс 1999: 170).

[8] Ниче користи многе Роуксове термине да би објаснио органске процесе и њихове модификације. Тако Ниче спомиње „само-регулацију“, „ексцесивне измене“ (*überreichlichem Ersatz*) и „витални стимуланс.“ Роуксове књиге утицале су на Ничеово дубље разумевање физиолошких рпоцеса (Милер-Лаутер 1992: 162-163).

особито у англо-америчкој литератури, је утицала да се Ниче често пореди са савременим натуралистичким филозофима, будући да се окреће од свих метафизичких појмова – биће, натчулни основ, непокретни битак – и окреће се животу, појму постајања (*werden*) и вољи за моћ који припадају чисто физичком свету. Ниче дозвољава да се природа радије објасни теоријским принципима као што је сила или воља за моћ, а одбацује сваки научни принцип заснован на емпиријској евиденцији и верификацији, тј. који следи сензуалистички или рационалистички канон истине.

Услед негирања сваког емпиријског или разумског становишта науке и указивања на немогућност да се науком објасни свет досадашњим категоријама према Ничеу се може извести закључак да наука не иде даље од описа света и представља антропоморфно поимање света. Ниче при том не само да тврди антропоморфизам научних, већ исто тако и метафизичких теорија – јер су оне увек обликоване нашим језиком, искуством, психолошким склоностима и нашим појмовима.

У Ничеовој критици науке појављује се ипак известан формализам, јер Ничеова критика није иманентна тј. није критика науке са становишта научног принципа, тј. са становишта логичке структуре науке. Ниче је критикује са гносеолошког становишта, па је његова критика принципа каузалитета и категоријалног (научног) мишљења и оправдана, јер на тај начин наука заиста не доспева до суштине света. У суштини, Ничеова критика науке је радије критика са становишта нихилизма и вредносна оцена науке по питању општег напретка и хуманости, васпитања, образовања и односа науке према животу, где се наука у тим случајевима често показује као несврсисходна. Стога, Ничеову критику науке можемо разумети као критику која филозофским ставом негира научни смисао науке, а донекле испитује и њихов филозофски основ.

Литература

Аристотел 1987: Aristotel, *Fizika*, Zagreb, Sveučilišna naklada Liber.

Анселн-Персон 2005: K. Ansell-Pearson, *Nietzsche's Critiques: The Kantian Foundations of His Thought,* Journal of Nietzsche Studies; Issue 29, The Johns Hopkins University Press.

Бонд 2006: S. Bond, *Beyond Good and Evil (15): Nietzsche's Critique of Schopenhauer's 'Vicious Circle',* Minerva - An Internet Journal of Philosophy Vol. 10.

Гедел 1994: K. Gödel, *Russells Mathematical Logic*, "The Philosophy of Bertrand Russell", vol. V, Evanston, Illinois.

Грлић 1981: D. Grlić, *Friedrich Nietzsche*, Zagreb, Biblioteka znanstvenih radova.

Декарт 1997: Р. Декарт, *Правила за усмеравање духа*, Подгорица, Октоих.

Декарт 1998: Р. Декарт, *Медитације о првој филозофији*, Београд, Плато.

Данто 2005: A. C. Danto, *Nietzsche as Philosopher*, New York, Columbia University Press.

Деспот 1992: B. Despot, *Nietzsche, Istina istine, Mrtva istina, Živa istina* u: Vidokrug apsoluta, Sveska druga, Zagreb, Ceakde.

Ђурић 1984: М. Ђурић, *Ниче и метафизика*, Београд, Просвета.

Ђурић 1992: М. Ђурић, *Путеви ка Ничеу*, Београд, Српска књижевна задруга.

Жил 1999: Д. Жил, *Ниче и филозофија*, Београд, Плато.

Зимел 2009: Г. Зимел, *Шопенхауер и Ниче*, Сремски Карловци-Нови Сад, Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

Јарић 1995: С. Јарић, *Филозофија у дијаспори, дијаспора* у *филозофији*, Краљево, Слово.

Јарић 2001: С. Јарић, Основи методологије науке, Београд, ИП Наука.

Кант 1932: И. Кант, *Критика чистога ума*, Београд, Издавачка књижарница Геце Кона.

Кун 1974: T. Kun, *Struktura naučnih revolucija*, Beograd, Nolit.

Кокс 1999: C. Cox, *Nietzsche: Naturalism and Interpretation,* Berkley - Los Angele – Oxford, University of California Press.

Кауфман 1975: W. Kaufmann, *Nietzsche* (Philosopher, Psychologist, Antichrist), Ewing, NJ, USA: Princeton University Press.

Милер-Лаутер 1999: W. Müller-Lauter, *Nietzsche: His Philosophy of Contradictions and the Contradictions of His Philosophy* (International Nietzsche Studies), Champaign, University of Illinois Press.

Ниче 1967: F. Nietzsche, *The Will to Power*, Translated by Walter Kaufmann and R.J. Hollingdale, New York, Random House.

Ниче 1989: F. Niče *Vesela nauka*, Beograd, Grafos.

Ниче 2001: F. Nietzsche, *The Gay Science,* New York, Cambridge University Press.

Ниче 2001: F. Niče, *Tako je govorio Zaratustra*, Novi Beograd, IP KNJIGA.

Ниче 2001: F. Niče, *Rođenje tragedije*, Podgorica,Gramatik.
Ниче 2003: F. Niče, *S one strane dobra i zla*, Beograd, Dereta.
Ниче 2003: F. Niče, *Volja za moć*, Beograd, Dereta.
Ниче 2005: F. Niče, *Knjiga o filozofu*, Beograd, Dereta.
Ниче 2005: F. Niče, *Ljudsko, suviše ljudsko, (Knjiga za slobodne duhove)* Beograd, Dereta.
Ниче 2005: F. Nietzsche, *Human, All Too Human*, Translated by R. J.Hollindgale, New York, Cambridge University Press.
Нехамас 2004: A. Nehams, *Neistina kao uslov života* u: Gradac, časopis za književnost, umetnost i kulturu, Br. 152-153; Čačak, Zahura.
Ричардсон 2006: J. Richardson, *Nietzsche's New Darwinism,* New York University, Oxford University Press.
Расл 1910: B. Russel, *On the Notion of Cause*, London, Routledge.
Стегмајер 1982: W. Stegmaier, *Nietzscheovo novo određenje istine* u: *Theoria*, časopis filozofskog društva Srbije, Broj 3-4, Beograd.
Стак 2005: G. J. Stack, *A Dynamic Theory of Nature* in: Nietzsche's Athropic Circle: Man, Science and Myth, University of Rochester Press.
Финк 1981: E. Fink, *Nietzscheova filozofija*, Zagreb, Znaci.
Хил 2003: K. Hil, *Nietzsche's Critiques: The Kantian Foundations of His Thought*, Oxford University Press.
Хајдегер 1961: M. Heidegger, *Nietzsche I,* Neske,Verlag Günther Neske Pfullingen.
Хајдегер 1961: M. Heidegger, *Nietzsche II,* Neske,Verlag Günther Neske Pfullingen,
Хајдегер 1980: M. Heidegger, *Nietzscheova metafizika:* Uvod u Nietzschea, Zagreb, Centar za kulturnu djelatnost SSO Znaci.
Хусерл 1975: E.Huserl, *Kartezijanske meditacije*, Zagreb, Centar za kulturnu djelatnost.
Шегедин 2007: P. Šegedin, *Volja za moć i problem istine*, Zagreb, Demetra.
Шопенхауер 1986: A. Šopenhauer, *Svet kao volja i predstava I*, Novi Sad, Matica Srpska.
Шопенхауер 1986: A. Šopenhauer, *Svet kao volja i predstava II*, Novi Sad, Matica Srpska.
Шахт 1985: R. Schacht, *Nietzsche: Great Philosophers,* London and New York, Routledge.

Милан Д. Тасић*
Катедра за друштвене науке
Учитељски факултет Врање
Универзитет у Нишу

Научна полемика

ЧЕМУ ЈОШ (УВЕК) ФИЛОЗОФИЈА?

На основу неколиких премиса на које упућујемо, а у смислу афирмативног извода на крају ове речи, а он је:

а) у ери преобилног мноштва информација којој присуствујемо, један најшири круг људи ће, у "владавини народа", привести до највишег разјашњења "древне" филозофске проблеме, или да ће

б) у све већем јединству наука које се слути, филозофију – сада на једном вишем нивоу – поново задобити најповлашћеније место међу наукама, оно са самих почетака њених ми овде предлажемо:

1) један спољашњи (емпиријски) увид, али и

2) један унутрашњи - онај из угла самих филозофских проблема и њихових решења, једнако као и

3) аргументе услед квалитативног скока у начину живљења, до којег ће доћи у резултату развоја наука о природи у актуелном добу.

У првом случају радило би се о следећем:

ad 1. Ако на претраживачу *Google* испишемо на енглеском језику називе једног броја наука, поредак који се "од највећег ка најмањем" остварује био би следећи 1) филозофија (235 милиона), 2) економија (214 милиона), 3) етика (180 мил.), 4) физика (165 мил.), 5) психологија (152 мил.), 6) биологија (149 мил.), 7) хемија (142 мил.), 8) математика (129 мил.), 9) социологија (49 мил.), 10) геометрија (46 мил.), 11) педагогија (11 мил.) итд.

Поновимо још једном: науци филозофије овде припада највише јединица - 23, а једној њеној грани, етици, чак 18 - оба пута приближно једној практичној области економији, 21. Филозофија суверено доминира над развијеним наукама о природи – физиком, 16 јединица, хемијом и биологијом, по 14, а два пута надилази "краљицу наука", егзактну математику - 12 јединица, или чини то тачно пет пута са древном геометријом. Односно: нашу науку сада помињу два пута више у свету, него ислам - 13,2, три пута више но хришћанство - 84,6 и седам пута више од будизма - 30,2. Да би од ње била пет пута "мања" социологија и (чак) двадесет пута педагогија итд. Ти бројни износи су у милијардама и стотинама милиона и уз сав херменеутички ризик, или "ризик тумачења", ми ћемо се, нема сумње, наћи на страни истине саме, следећи управо начело: "Оно што је бројно више, истинитије је."

ad 2. Потом, у оквиру наше друге упоришне тачке да "ствар филозофије" - колико се може - осветлимо из угла самих проблема и њихових

* tmild@ptt.rs

решења и унеколико ступимо на трагу назначене "глади" за овом области духа, нађимо се на почетку филозофске традиције на западу, на оном почетном сегменту њеном. Од Талеса, преко Протагоре до Сократа, а код "тежње за мудрошћу" првог од њих, коју је довољно рано, знамо, сменила "света субјективност" софиста, да би за њом дошло Сократово уверење да је (свакој) науци ипак доступно знање које је нужно и општеважеће. Веровање у "обрасце мудрости", сталне и ванвремене, до којих могу приспети просветљени умови и саопштити их човечанству занавек, обележава лук од Талеса до Канта, који су и сами казали, рецимо, готово исто: "Не чини другоме оно што не желиш да учине теби" – таква је једна константа. Као религије, хришћанство, ислам, …, слично томе, не познају временску релацију, да би Платон био први, после Сократовог обрачуна са софистима, који ће понудити, једнако, веровање у апсолутна знања о свему што нас окружује. Нешто што се препознаје у читавом луку, рекли смо, све до Канта, а што унеколико бива исправљено (тек) с механицистичком сликом света коју су описали Коперник и Галилеј, или до једне више мере одиста бива пољуљано са Дарвином, Хегелом и Марксом. По Дарвину, нпр. живи организми немају сталну, једном заувек "задату" форму, већ прелазе еволутиван (развојни) пут, Хегел је у "бивању", "догађању" нашао суштинско обележје апсолутног духа, док је Маркс - лишимо ли се предрасуда - изрекао мисао од највишег, не само филозофског, значаја: "Филозофи су досад само тумачили свет, но ствар је у томе да се он измени", његове су речи.

Потом, поменули смо софисте, Протагору. Због чега? Зато што су они, довољно рано у историји мишљења, истакли проблем од такође високог филозофског значаја: "Је ли оно што човек постиже у сазнању само "за њега" и јесу ли његове вредности субјективне, а потребе релативне, или је, пак, сва три пута реч о нечему што је "по себи" објективно и нужно, како следи. Историјски, Сократ је, знамо, "до ногу" потукао софисте, док човек, овога пута као биће-објекат задобија већ своју "објективну одредбу", у времену развоја науке која ће занемарити до краја свако појединачно, посебно, партикуларно, тежећи ка ономе што је универзално и опште. Тако имамо да једну књигу сада читају сви људи - мада би, чак суштински, морала бити она писана на један начин за петнаестогодишњака, а на други за педесетогодишњака. И онолико пута другачије колико су, по дужини планете, различита поднебља, цивилизације и културе, учинили људе различитим, на глобалном нивоу, да би се у истом смислу "понеле" над људским бићем и нација, и традиција, и породица - све до оне нигде другде препознатљиве субјективности човекове. Имало би то смисла у широком распону знања и умећа, чак и кад би се на једном крају његовом нашло оно "најслободније", поезија, а на другом, оно "најстроже"-математика. Или: преносилац извесних идеја, наставник, професор испуњава сву ревност само око њихове сувисле конструкције и преношења до слушалаца, имајући у виду управо то: да у "пасивној материји" њиховој нађу оне свој истоветан отисак. Неће они ништа видети у томе што су њихови слушаоци, ма колико били бројни,

(барем) изабрали да се другачије обуку, што постављају увек другачија питања, расуђују различито, … па да са тог места запитају о субјективном и објективном "једном" и "мноштву", о томе како да се оно што је монолитно и једно, преобрази у разноврсно и мноштвено. Или, пак: законске норме, правни акти, … и свеколики прописи у земљи "произилазе" (тек) из договора једног броја људи, иако се тичу живота свих поданика, но да ли су записане негде њихове "коначне" истине о свету и човеку, које је законодавац могао само да отуда понови? Односно: већ односе два узајамно блиска бића оптерећује од самог почетка сваковрстан неспоразум, што се "уздиже" до поразних размера у случају заједнице људи, или света у целини. Отуда и сталан захтев за међусобним уважавањем, за "толеранцијом", … при чему се на ово последње гледа као на тегобан, мучан и неприродан "уступак", а не и на једно "природно стање ствари", што иде дотле, рецимо, кад је реч о половима да се путем факултетских студија "подсећа" на родну равноправност људи и сл. Човек, дакле, није престао да буде до краја субјективно биће, које у властитом говору придаје (ипак) самосвојна значења речима из језика, биће које негује личне вредности, а људске заједнице једнако посебне, уз сопствене митове и легенде, које преносе с колена на колено. А и када су, у име истог, чињени покушаји униформизације јединки у тоталитарним режимима - што је ишло све до зграда за становање и ношења одеће - по правилу, нису они успевали због истог.

Зар рећи онда да је сам "усуд божији " (за)поставио до те мере свакодневицу људи и њихове односе, а не и да је само људско знање о томе до краја запуштено, да је могућа филозофија субјективитета засад једно тек мочварно тло, а јер је читава филозофска традиција на западу - и којој су стари Грци саопштили онај "почетни импулс" - испољила радије склоност ка објективном, ка општем. (Додуше, француски постмодернисти, Фуко, Дерида, … ће у прошлом столећу широко образлагати сав партикуларитет - који налажу доба, традиција, место - а који неизоставно "прати" истину у етици, у науци, … но готово херметичан стил писања ових аутора није обезбедио најширу дифузију и читљивост овоме мишљењу. Штавише, на том истом "истинитосном путу", на који су нас извели они, нисмо ми до данас указали поверење ни сократ-платоновском методу разговора, дијалогу, који доноси,иначе, само Платоново дело, и који је нема сумње поузданије, па је они чему по правилу присуствујемо у филозофији данас тек монолошка форма. И онда када се траже решења проблема, као и онда када бивају ова образлагана.

Потом: шта можемо рећи о општеприхваћеним слоганима типа: "Истина је једна" и сл., који увелико урођују човеков свеукупан живот, иако је проблем истине "горући" филозофски проблем, дакле, отворен и нерешен, да постоје једино ова или она теорија истине: семантичка, прагматичка, кохерентна, релативистичка и др.? "Шта је истина", пита Понтије

Пилат Исуса Христа,[1] који пак казује: "Царство моје није од овога света",[2] што би значило да се истина коју доноси он не тиче римске управе над Палестином. У поседу две истине је и Пилат који ће окупљеној гомили више пута рећи о Исусу: "Ја никакве кривице не налазим на њему",[3] или пак: "Ево човека", али у потаји – и ишибати га.

За потребе човека (моралне, правне и сл.), у заједници људи, чини се, најмање би се погрешило ако би дело најширег образовања било промовисано (радије) релативистичко, но свако стриктно стајалиште код проблема гносеолошког статуса "истине", "истинитости", … иако има истина које су до више, и највише мере и постојане, и сталне.

Говорећи и даље о томе: ако су сократовске дефиниције и помогле у развоју природних наука за које се он иначе није занимао, да ли се у времену већ успело да сложи око тога: *Шта је врлина*, *шта праведност, шта разборитост*?, … то што, иначе, ни најмудријем од Атињана није пошло за руком ни у једном од Платонових дијалога, као што знамо. И више од тога, само приближно и никад тачно нисмо ми у филозофској антропологији дознали шта је то човек; више од тридесетак одредби нам стоји на располагању. Тако је начињен један испразан лук кроз историју, а да науке етика, антропологија, аксиологија, … нису оствариле довољно поуздана знања и понудиле појединачном бићу уверљиве обрасце његовог врлинског одношења у заједници људи. "Цивилизацијски удес" који – више мање – деле и велике религије света, све до једног непрегледног мноштва других веровања (религијских, магијских, на начин мита) односно посвуда, или одувек постојећих "традиционалних" шема живљења друштвених група. Особити продор у развоју, дакле, није "запао" ни науку социологије.

Но, ако је "материја друштва" и пресложена, како стоји ствар с најегзактнијом од наука – логиком (као, такође, делом филозофије)? Током два миленијума важећи као "довршена" наука (Кант), она се тек у прошлом столећу "пробила" до низа својих "некласичних" облика, који су, као једнако легитимни, нашли потврде у науци физике (квантна логика у квантној механици), математике (*фази* логика у *фази* скуповима) итд. Пример "логике противуречности", или "дијалектичке логике", која нашем противуречном свету свакако пристаје, али је и даље у општим назнакама и неразвијена, говори о истоме. Додајмо још толико да два и по миленијумски развој ове најегзактније области духа није видео решење ни код самих почетака њених постављених проблема: *Ахила и корњаче* (Зенон), *парадокса лажљивца* (Епименида), супротности *актуелне* и *потенцијалне бесконачности* (Аристотел) и тако даље.

Евоцирали смо неколике филозофске проблеме, са елементарног нивоа њиховог, од примарног значаја у науци филозофије, а чија би се решења најповољније одразила једнако и при васпитању и образовању. Већ

[1] *Јеванђеље по Јовану* 18, 38.
[2] *Исто* 18, 36.
[3] *Исто* 18, 37.

то непосредно казује да доба филозофије није на измаку – да бисмо слично стање затекли и код мноштва других проблема. У овој прилици упутимо, с најмање аргумената, на још један од њих, иначе, по свом карактеру - "глобалан". Он је у оном јединству наука, које долази од начела јединства света (Талес), а које су код почетака својих и биле понеле један једини назив "филозофија". Ако су се убрзо затим посебне области и почеле да издвајају одатле, противила би се полазном начелу њихова издиференцираност и раздробљеност "до краја". Утолико што "криза заснивања", која је у низу наука већ на делу, сведочи о том истом: парадокси, антиномије, … у које се запало у некима од њих, онај су "дуг" који се нужно плаћа њиховом издвајању из негдашње целине. Отуда и посебне филозофије, посебних наука: физике, хемије, биологије, … што поново говори да не иде филозофија у сусрет једним, а рецимо природне науке, уметност у сусрет другим и другачијим потребама човека, већ да је реч о истим потребама свих људи. На њихово прожимање, или комплементарност ми, у овој прилици, само упућујемо, подвлачећи још једном да филозофско знање има места код заснивања наука, једнако као при њиховом већ "одмаклом" развоју, а да се, супротно од тога, ниједна посебна наука не своди на филозофију.

Штавише, филозофима, по свему, припада будућност и по томе што ће све више приступати они колективном решавању проблема, а што ће њиховим изводима обезбеђивати једну вишу егзактност итд.

ad 3. Доба у коме живимо, нема сумње, је "информатичко", а оно које предстоји обележиће уз то и снажан развој нанотехнологија, које ће учинити да буду видљиве саме еволуционе промене живих бића – које, знамо, ни досадашњи миленијумски развој није могао да учини таквим.

Код та два момента, управо, има ли места филозофија и које?

Сматрамо да би био филозофски проблем, барем, то: постулирати поредак вредности за којим би морална јединка нужно имала да тежи, не би ли у великом мноштву информација одабирала оне корисне за себе. Имала би она потребе за – колико се то може – интегралном сликом о свету и човеку у њему – а филозофија је била и остала најопштија од наука – утолико што су посвуда видљиви знаци свеколике катастрофе која се слути: нуклеарне, еколошке, демографске, … Филозофи, научници, … и "сви који знају", изнашавши ваљане организационе облике, могли би највише да допринесу могућем (хуманом) излазу из ћорсокака у времену – све до једног политичког организовања, ради исто таквог ангажовања. Информатичко друштво би једнако помогло да колективним напором појединаца буду решавани и решени многи, и они традиционални, филозофски проблеми, или барем њихови изрази "унапређени" до вишег степена јасноће и општег прихватања.

Најзад, чиме представити "нано-еру", обележену садашњим развојем нанотехнологија? Свакако, изразима попут: човек ће овладати климатским условима, проблемом глади и жеђи, оне неизлечиве болести ће бити излечиве, а он сам, рецимо, моћи да - бира дужину живота. Или: да се сазда

живо биће (сад) није више потребно двоје, његове би умне моћи биле пројектоване по вољи итд., а већ ти моменти достају да "до краја" буде поремећена она уобичајена слика која се има о човеку и његовом животу - по чему су написани и "свети списи", а што би овога пута ваљало изнова помирити итд.

Када се онда пита: "Чему још филозофија?", можемо барем рећи:

1) ваља да решава она и даље своје древне проблеме, попут управо наведених – јер неће престати они да зазивају људску радозналост, заувек;

2) да ступи на путеве с којих је скретала током историје (попут контроверзе Сократ-софисти и сл.);

3) да из властите традиције (промишљајући је у ретроспктиви) изведе речите и плодотворне синтезе (опозиција Платон – Хегел, апсолутно-релативно и сл.) или

4) да из перспективе инжењеринга над живим ћелијама, развоја нанотехнологија и сл., "нови човек" ће у долазећем добу остваривати свакако нове облике живљења, који ће носити собом један (изворни) изазов филозофу: да сазда слику хуманог живљења човека у заједници људи. И тако даље.

Данијела И. Богдановић*
Катедра за филозофију
Филозофски факултет Пале
Универзитет у Источном Сарајеву

Прегледни рад

УМЈЕТНОСТ И ПСИХОАНАЛИЗА – ЈУНГОВО И ФРОЈДОВО ПОИМАЊЕ УМЈЕТНОСТИ И УМЈЕТНИКА

Оно што карактерише повезаност умјетности и психологије јесте чињеница да умјетност у својој суштини јесте психичка дјелатност, која може да буде подвргнута психолошком посматрању. Али не може цјелокупна умјетност да буде предметом психологије, већ само онај дио који се односи на процес умјетничког обликовања, али не и права суштина умјетности – која може бити само предмет естетско-умјетничког посматрања. Оно што психологија жели знати о умјетничком дјелу је то колико оно у себи носи лични доживљај умјетника, који он, намјерно или ненамјерно, уноси у своје дјело.

Ако се осврнемо на анализе умјетничког дјела које су нам дали Фројд и Јунг, морећемо да се сусретнемо са помало опречним ставовима ова два психолога.

Желимо ли да кажемо нешто о односу умјетности и психологије као науке, онда прво морамо запазити да су та подручја људског дјелања веома различита, да умјетност никако не може да се уврсти у науке, а ни психологија као наука никако не може да се поистовјети са умјетношћу. Како и Јунг наводи: „Оно што психологија може да утврди о умјетности, ограничаваће се на процес умјетничке дјелатности и никада се неће односити на унутрашњу суштину саме умјетности“ (Јунг: 1948: 8).

У покушају да нам Јунг покаже какав је однос умјетничког дјела и умјетника, он истиче чињеницу да се велика умјетничка дјела сама намећу умјетнику. Она, у овом случају, сама са собом доносе форму, јер просто, оно што умјетник не би желио да прикаже, то му се намеће, а оно што би желио то му измиче. Све то вријеме стварања дјела умјетник бива преплављен обиљем мисли, слика и осјећања, које, можда, уопште није желио да доживи, али све се то само представља као битно. Иако дјело покушава да се само наметне, ипак кроз то дјело, како Јунг наводи, проговара умјетниково *сопство*, његова најдубља природа, оно што никада не би изрекао својим језиком. У том моменту, када умјетник слуша тај страни импулс, који га наводи на стварање, он осјећа да његово дјело сада постаје веће од њега и да оно има власт над њим, те он више не може ништа да учини – он тада постаје идентичан са процесом умјетничког обликовања.

Јунг даље наводи, да када посматрамо умјетничко дјело, можемо да говоримо о двије врсте умјетничког дјела: о интровертном и екстравертном

* danibogdanovic@gmail.com

умјетничком дјелу. Интровертно би, по Јунгу, одговарало Шилеровом сентиманталном, док би екстравертно било пар са Шилеровим наивним. Интровертно би било потврђивање субјекта и његових свјесних намјера, док је екстравертни став, уствари, подређивање субјекта захтјевима објекта (инструментализација умјетника).

Када говори о пјесничком стваралачком нагону, он тврди да пјесник може да буде толико обузет стваралачким импулсом, да више не може да се сјети шта је желио на почетку и да ли је то било сагласно ономе што је он произвео. За овакав вид стваралачког нагона можемо рећи да је јако снажан, али такође ћудљив и у великој мјери самовољан.

Јунг сматра да је стваралачки нагон у човјеку жив и да се стално напаја унутрашњом снагом умјетника. Такође, сматра да га треба посматрати као живо биће које је „усађено у човјековом духу“ (Јунг 1978: 19). Аналитичка психологија овај феномен назива „аутономним комплексом“, (Јунг 1978: 19) који као одвојени дио човјечије душе води самостални живот ван надлежности умјетникове свијести. С обзиром да је он, како смо навели, жив и самовољан, може да се појави и као сметња вољним процесима свијести, која на крају *ја* може да узме у своју надлежност. Ако бисмо покушали да објаснимо шта би то био аутономни комплекс, морамо да кренемо од чињенице да умјетника понекада покреће несвјени дио психе и ослобађа се енергија која потиче од свијести, која подстиче умјетника на стварање. Та енергија, ако се не искористи за стварање, у умјетнику проузрокује стање када му његова вољност и интерес за стварање нестају и он тада улази у стање неактивности и деградације, стање које је честа појава код многих умјетника. Из ове енергије, која је заправо дио свјесног живота умјетника, израста аутономни комплекс.

Јунг нам у свом разматрању умјетничког дјела наводи и двије врсте несвјесних стања из којих настају умјетничка дјела. Прво стање било би лично несвјесно аутора, које јесте најближе прагу свијести, а друго стање о коме нам Јунг говори јесте колективно несвјесно, које јесте у сфери митолошког и општеприхваћеног у човјечанству, које је некада било дио свјесног, али је због вјештачког начина задржавања потиснуто испод прага свијести, те не може ниједном психолошком техником да буде враћено у сјећање. Колективно несвјесно јесте испод прага свијест, али на основу завршеног умјетничког дјела ми можемо да извршимо реконструкцију неког модела митолошке слике или како Јунг то назива праисконске слике или архетипа.

Праисконска слика или архетип било би оно искуство које јесте колективно несвјесно, које јесте сублимација искустава из прошлости, али не наших личних искустава, већ искустава наших предака. Можемо да их тумачимо као психолошке остатке великог броја искустава предака који су били истога типа. Помоћу тих архетипова ми бисмо могли да конструишемо апстрактне слике свјесних процеса, дио свјесног живота наших предака и њихових судбина, патњи и уживања, које су се генерацијски преносиле у

току живота наших предака. Однос умјетника са прасликама јесте један болан процес јер он у нама изазива један јачи израз него што је то израз самог личног искуства умјетника. Како Јунг наводи: „ Онај ко говори у прасликама, тај говори са хиљаду гласова, он захвата дубоко и овладава, а уједно уздиже оно о чему говори из једнократности и пролазности у сферу увек постојећег, он уздиже личну судбину човечанства, а тиме уједно у свима нама ослобађа оне благотворне снаге које су човеку увек наново омогућиле да се спасе из свих опасности и да преживи и најдужу ноћ“. (Јунг 1978: 27). По Јунгу, ово оживљавање архетипова и њихово превођење на језик данашњице била би тајна стваралачког процеса која нам пружа увид у извор живота.

Када разматрамо смисао и значење умјетничког дјела, ту Јунг напомиње како умјетничко дјело нема неки свој посебан смисао и значење. По њему, умјетничко дјело је као и природа, створено је и као такво јесте и то је његов основни смисао, оно је љепота, као такво само себи је довољно и није му потребан смисао.

Када говори о могућности тумачења умјетничких дјела, Јунг нам наводи став да када посматрамо умјетничка дјела, треба да стојимо изван умјетности и стваралачког процеса да бисмо га могли што боље појаснити, а ако се нађемо унутар дјела, ми ћемо га непосредно доживјети, што није повољно за психоаналитичко тумачење дјела. Када смо иступили изван дјела, тада почињемо да посматрамо феномене који су тим дјелом приказани, било која два феномена, која су до тог момента била нејасна и неспојива, добијају смисао и вежу се један за други, а ми тада имамо представу са смо успјели да протумачимо умјетничко дјело и да сазнамо шта је приказано у њему.

Даље, да би објаснио повезаност естетика и психологије, као и саме филозофије и психологије, Јунг наводи, с обзиром да је душа исходиште цјелокупног човјековог стваралаштва, психолог је присиљен да напусти специјалистичко тло и да се окрене ка филозофији и трагању за сазнањем истине у умјетничким дјелима и самој умјетности. Тако Јунг приближава психологију филозофији тј. естетици и теорији књижевности. У прилог томе он наводи Гетеово дјело „Фауст“ не садржи случајно ријеч – мајка, јер се сматра да је његов однос према мајци играо значајну улогу у његовом умјетничком стварању. Чињеница јесте да нам лична психологија стваралаца може помоћи да понешто схватимо о умјетничком дјелу, али она никада не може да докучи стварну суштину дјела, а ни умјетника, са чим се и Јунг слаже.

Умјетност је комплексна и она мора у себи да садржи чудесне и невјероватне творевине умјетникове маште и никако не може посједовати поуздане каузалности. Када би умјетност предочавала такве каузалности, тада би се изгубио прави смисао умјетности и њено истинско тло, које почива на слободној игри умјетника и његове маште.

Све вријеме смо се кретали у смјеру односа психологије и умјетности, те сада морамо да се осврнемо и на још један продукт који је посљедица тога односа. Наиме, Јунг жели објаснити шта су то „психолошка дјела“. Он ту мисли на чињеницу да су сва дјела умјетника, без обзира на њихову форму, настала из личног искуства, из (како он наводи) „ душевног предела најјачих доживљаја“ (Јунг 1978: 37).

Да бисмо схватили умјетничко дјело, није потребно да утврђујемо шта за умјетника значи то дјело, да ли је оно његова патња, обмана, скривање и сл., већ да озбиљно схватимо основу тога дјела, његов „прадоживљај“ (Јунг: 41), у којем нам се тачно открива стварност дјела и истина дјела, а све то кроз игру умјетника и његове маште, при обликовању материје на којој је оно засновано. Оно што Јунг подразумијева под прадоживљајем, јесте она митолошка визија коју је умјетник добио предањима и из те визије он ствара умјетничка дјела у којима доминирају митолошки мотиви, који се сада крију у модерном изразу умјетника. Разлог због којег умјетници бивају надахнути неким тајнама из прошлости јесте тај што је веома тешко кроз умјетничко дјело говорити о својој епохи, јер многе ствари се не могу до краја приказати ако смо судионици те епохе.

Када разматра проблем односа умјетника и његовог дјела, Јунг се не може отети утиску да Фројд и даље гријеши када покушава да објасни дјело на основу личног доживљаја умјетника, који је, како је Фројд тврдио, неминовно продукт умјетникове неурозе, која потиче од доживљаја из дјетињства, нечега што је стварни доживљај или нека фантазија, коју је било немогуће остварити или која је са собом носила немогућност остваривања, због своје негативности Но, Јунг супротно томе сматра да биће умјетничког дјела са собом не носи личне особености, већ да се уздиже изнад њих и говори из срца човјечанства. Умјетник може да буде појединац када су у питању његова воља и циљеви, али када је он човјек – стваралац, онда је он у вишем смислу човјек, како Јунг наводи, он је „колективни човјек“ (Јунг 1978: 51). То је његов терет који он носи са собом и дешава се да његова људска срећа, срећа обичног човјека, у том моменту стварања прелази у жртву и да га тада води неки нагон којег он још није свјестан. Због свега тога, Јунг закључује да под оваквим оклоностима у којим се умјетник налази, он може дати богату грађу за критички осврт аналитичке психологије (јер се у њему увијек боре двије личности: обичан човјек, са оправданим захтјевима за срећу и са друге стране, стваралачка страст која одбацује све личне захтјеве и због тога се дешава да судбина многих умјетника бива трагична). По Јунгу, оно што је битно за квалитетан осврт аналитичке психологије јесте чињеница да се аналитичка психологија мора ослободити медицинске стеге и предрасуда и да на умјетничко дјело гледа из друге перспективе, а не да трага за психичким поремећајима и узроцима те болести. Јунг не оспорава чињеницу да умјетничко дјело мора да посједује лични каузалитет, али оно у исто вријеме бива ослобођено личног печата и постаје надлично. Отуда је свако велико умјетничко дјело, како наводи Јунг,

„стварно, безлично и дубоко потресено“ и ту се више не ради о срећи или несрећи појединца, већ о животу једног народа чије бреме умјетник носи са собом, са својим умјетничким изразом, који је условљен његовим стваралачким нагоном.

Фројдова позиција је друкчија од Јунгове, јер Фројд сматра да се то несвјесно у човјеку, које јесте покретач човјековог стварања, изводи из сексуалног нагона које он означава појмом либидо. За Фројда либидо би представљао онај „несташни“ дио човјекове свијести, који опет, због његове такве природе морамо усмјерити на социјлно прихватљиве канале (Ренисон 2001: 31). Либидо нас води ка примарном сексуалном нагону тј. „нагону за угодношћу“, нагону који нас гура ка задовољењу свих наших жеља. Нагон за угодношћу не можемо да реализујемо у потпуности, јер би могао да изазове штету по нас, те се радије одлучујемо за „нагон за реланошћу“, који не изазива веће неугодности. За овај нагон се одлучујемо због тога што се у реалном животу сусрећемо са разним ситуацијама, људима и јако је битно да се прилагодимо на такво природно окружење (Ренисон 2001: 31). Међутим, оно што врши измирење ова два нагона јесте сфера умјетности.

Када говоримо о Фројдовом поимању умјетничког дјела, умјетника и саме умјетности, битно је нагласити да Фројд као основну категорију свога психоаналитичког разматрања истиче подсвијест. Потискивање многих нагона из свијести у подсвијест, у првом реду сексуалног нагона, резултује појавом већег броја неуроза. Даље, Фројд сматра да се појава неурозе најчешће може сусрести код умјетника, јер они потискивањем својих нагона често долазе у сукоб са стварношћу и бивају несигурни, сметени и несхваћени од осталих људи, те Фројд сматра да они нису успјели да каналишу свој либидо и прилагоде се природном окружењу (Ренисон 2001: 31). Овакво каналисање нашег сексуалног нагона, по Фројду, била би једна од основа за највећа достигнућа у науци, умјетности и култури (Ренисон 2001: 42).

Са овим Фројдовим становиштем Јунг се не слаже и сматра да Фројд гријеши када тврди да свако умјетничко дјело у позадини има неку неурозу или неку психичку болест. Такође, Јунг га критикује и о питању проблема продирања у позадину психе умјетника, и истицање чињенице да је основни стваралачки нагон, у ствари, сексуални нагон. Јунг сматра да је Фројдова психоанализа умјетничког дјела нашто сасвим слично литерарној анализи психичких особина умјетника или ликова у литерарним дјелима и да не пружа исцрпне чињенице о умјетнику и самом дјелу. Психоанализа, како Јунг наводи, не бави се „умјетничким дјелом већ тежи, попут кртице, да се укопа у позадину и подземље психе, те он увек наново доспева до оног општег тла, које носи цело човечанство, због чега и њена објашњења садрже ону потресну монотонију, која се тако често доживљава у лекарским оридинацијама“ (Јунг 1978: 11).

Фројд даље сматра да је умјетност, у ствари, само средство да се покуша помирити конфликт свјесног и подсвјесног, скретање од непосред-

них сексуалних циљева и кориштење те нагонске енергије у стваралачке сврхе. Такође, он сматра да љепота у умјетничким дјелима није циљ умјетниковог стварања, већ је љепота дјела одбрамбени механизам за олакшавање животних тешкоћа.

Оно што је за Фројда покретач у ставарању умјетничких дјела, јесте пјесникова машта. Он помоћу маште почиње да се игра својим незадовољством, срећан човјек није у могућности да ствара, јер су само незадовољене жеље покретачи човјекове маште. По њему, пјесничко дјело јесте наставак дјечије игре кроз коју пјесник доживљава ослобођење и из хоризонта стварног поимања живота пуног несрећних околности, бива срећан и задовољан. Фројд тако види умјетност као средство за задовољење и прочишћење, што јесте и карактериситика дјечије игре. Али овакав вид игре треба схватити и озбиљно, као умјетников напор да превазиђе тај конфликт у себи и да уједно покаже и лакоћу стварања, лакоћу ненапорне игре која је, у ствари носилац правог умјетничког стварања. Ипак, да би умјетничко дјело било остварено у свој својој величини, обје ове компоненте морају бити заступљене, али дојам лакоће и необавезности треба да буде крајњи резултат умјетничког стварања.

У вези са естетским тумачењем дјела и поимања појма лијепог, Фројд наводи да естетско поимање љепоте умјетничког дјела пружа осјећај лагодности, али тај осјећај не може да буде потпун. Естетски став о лијепом и лагодном у умјетничким дјелима пружа нам само објашњење о условима доживљавања лијепог, али не, како Фројд истиче, и о самој природи и поријеклу лијепог. Он тврди да су „љепота и драж“ (Фројд: 285) могли бити зачети само у области нагона и то првенствено у области потискивања сексуалних нагона и личним незадовољством проузрокованим тим потискивањем. У вези са тим Фројд истиче: „ Изгледа, међутим, да је карактер лепога својствен неким секундарним полним одликама“ (Фројд 1984: 285).

И на крају, можемо рећи да се оно што карактерише Јунгово поимање умјетности коси са Фројдовом психоанализом умјетничког дјела. Док је за Јунга умјетност оно што карактерише дубину свјесног или несвјесног дијела човјекове душе, оно што је дио најдубљег *сопства* једне личности, за Фројда је то само ослобађање либида тј. сексуалног нагона који умјетника подстиче на стварање дјела, само сексуални нагон може да покрене човјекову машту и да му да материјал од којег ће стварати своја дјела. Такође, док Фројд сматра да свако умејтничко дјело има у својој позадини неку болест, Јунг га критикује и не сматра како је извориште умјетничког дјела психичка болест, већ материјал који је дубоко урезан у психу умјетника, било да је тај материјал свјестан и несвјестан.

Литература

Бишоп 2008: Paul Bishop, *Analitical Psychology and German Classical Aesthetics*: Goethe, Schiller and Jung - Volume I, London/New York: Routledge

Бишоп 2009: Paul Bishop, *Analitical Psychology and German Classical Aesthetics*: Goethe, Schiller and Jung - Volume II, London/New York: Routledge.

Фројд 1984: S. Frojd, *Iz Kulture i umjetnosti*, Novi Sad: Matica Srpska

Јунг 1978: K. G. Jung, *Psihološke rasprave*, Novi Sad: Matica Srpska

Ренисон 2001: Nick Rennison, *Freud and Psychoanalysis, Harpenden-Herts*: Pocket Essentials

Вук М. Миљановић*
Катедра за филозофију
Филозофски факултет Пале
Универзитет у Источном Сарајеву

Научна полемика

ПРОБЛЕМ ТЕМЕЉА КАО ПРОБЛЕМ (ДЕ)КОНСТРУКЦИЈЕ /ФИЛОЗОФИЈА И РЕЛИГИЈА НА ПРЕЛОМУ (ПОСТ)МОДЕРНЕ/

Када се хоће размотрити оно што је у хисторијско-филозофском смислу темељна карактеристика развоја филозофије у периоду (пост)*модерне*, онда се недвосмислено ваља закључити како се наведени развој, под условом да се филозофског кретање схвати уопште као развој, одвија заправо у свјетлу и смислу двије преовлађујуће парадигме: *апсолута* и субјекта. Ово свакако стоји у оба могућа смисла како је уопште могуће схватити парадигматску поставку: наиме, као њено прихватање или, пак, као њено превазилажење. Такав је случај са парадигмом *апсолута,* која је била важећа у раној *модерни*, потом бива превазиђена и замијењена парадигмом субјекта, која је била важећа у високој *модерни*, као уосталом и са парадигмом која наступајући превазилази парадигму субјекта у *постмодерни*. Поставља се, међутим, питање о томе шта то заправо парадигме *апсолута* и субјекта као парадигме *модерне*, те наступајућу парадигму *постмодерне* у битноме одређује као такве, парадигме, дакле? Односно: из чега се изводи, на чему почива сама могућност одређења филозофске парадигме као такве, као оног што у битноме одређује хисторијско-филозофски смисао једног периода у развоју филозофије? То да су Апсолут и субјект филозофске парадигме *модерне* јесте нешто што је постало стандардним мјестом у разматрању тог периода, но оно што је још темељни, али и утемељујући проблем при разматрању *модерне* као такве јесте то на основу чега се заправо хоће тврдити нешто такво, на чему је заснован такав један став о парадигматичности апсолута и субјекта.

Управо то питање заснованости, питање утемељења једног таквог хисторијско-филозофског захватања у проблем односа (пост)*модерне*, и то захватања схваћеног како у смислу разматрања темеља *модерне* и *постмодерне* појединачно, тако и захватања у проблем њиховог међусобног односа, јесте оно што се својом упитношћу, али и недвосмисленим захтјевом за разјешњењем намеће као задатак сваког филозофског промишљања (пост)*модерне*. Из наведеног, пак, питања нужно слиједи и оно друго: наиме, како уопште схватити тај проблем утемељења, шта то довођење у питање темеља заправо значи и шта собом носи? Да ли, на примјер, довођење у питање темеља истовремено значи и растемељење или је то постављање питања само већ познати захтјев за претходним критичким разматрањем

* dlakovuk@yahoo.com

као оним што значи постављање граница? И даље: колико такво ограничавање још оставља простора за филозофско мишљење, колико филозофско мишљење још има смисла, питање о (само)одређењу филозофије као такве, дакле? Коначно, какав је заправо однос једног конструктивистичког *модерног* и једног (де)конструктивистичког *постмодерног* промишљања темеља? Да би било могуће назначити одговоре, ваља стога кретати путем трагања за оним што је стајало на самом почетку овог наметнутог низа питања, трагања за смислом. А у наведеном периоду развоја хисторије филозофије одговор на питање о смислу има најмање двије пуновриједне форме: форму филозофије и форму религије. Покушај одговора о темељу стоји стога у непосредној вези са разматрањем односа носитеља смисла у (пост)*модерни*, филозофије и религије, као оних које утемељују и преовлађујуће парадигме у њиховом хисторијско-филозофском развоју.

У погледу односа филозофије и религије, филозофска *модерна*, у обје парадигме као оне које јесу носитељи смисла, парадигми апсолута и парадигми субјекта, дакле, доноси собом необичну разуђеност и несмиљену разноврсност могућности и то могућности које врхуне у ономе што представља висока *модерна*, односно класична њемачка филозофија. Као и у погледу разматрања цјелине *модерне*, хисторија филозофије има при разматрању овог периода филозофије двојаки приступ и то:

1. класични, који се заснива на стандардном дјелу Рихарда Кронера *Vom Kant bis Hegel*; Овај приступ је заснован на неохегелијанском схватању хисторије филозофије, као уосталом и хисторије саме, односно таковом схватању које, како је то већ назначено у наслову, полази од тога класична њемачка филозофија јесте заправо период развоја филозофије од Канта до Хегела, при чему би Хегелова филозофија сама представљала врхунац тог развоја и његов завршетак. Тако Кронер: „О њемачком идеализму би било бесмислено говорити, а не признати како у њему влада јединство различитости, што значи јединство проблема и јединство њихових рјешења... у говорном јединству мора се оглашавати једна стварна једнообразност да на правцу кога је заузео Кант, а кога је он сам означио као трансцендентални идеализам, мора значити исто, то јест да оно што покреће све мислиоце јесте оно што припада развоју од Канта до Хегела“ (Кронер, 1921: 7).*
2. некласични, који се заснива на дјелу Дитера Хенриха *Between Kant and Hegel*, његовим Харвардским предавањима наиме. Овај, пак, приступ јесте заснован на другојачијем, структуралистичком схватању хисторије филозофије, схватању које својом наизглед незнатном разликом у наслову са собом доноси сасвим јасну и одјелиту, у смислу тих термина као епистемолошких критерија, разлику у приступу која се понајбоље да изразити као настојање не на јединству у развоју, него на једнаковриједности различитих модела који јесу развијени у овом периоду као одговори на постављена питања. „Ка-

кво јединство, ако већ икакво, очувава Кантово и Хегелово мишљење заједно и то као позиције унутар једног те истог периода филозофије? Хегел је, наравно, имао објашњење. Он је тврдио да је развој од Канта, преко Фихтеа и Шелинга, до њега самог, био од самог почетка нужан развој (када још није било нити могуће разумјети темељне импликације Кантове позиције) према крају на коме је идеалистичка филозофија постала кохерентна и универзална. Али ова Хегелова интерпретација, иако широко прихваћена, јесте неодбрањива“ (Хенрих, 2003: 8).

Иако је сасвим јасно како између два наведена хисторијско-филозофска приступа високој *модерни* постоји несводива разлика, оно што јесте заједничка карактеристика и једног и другог, и Кронеровог и Хенриховог приступа, дакле, јесте оно што стоји на самом завршетку овог периода, питање његовог завршетка, наиме, питање краја и распада њемачке класичне филозофије. И док Кронер говори о јединству различитости и њиховом свођењу у Хегеловој филозофији, а Хенрих, пак, о неодрживости једне такве позиције и, заједно са Шулцом и Јанкеом, о потреби рјешавања проблема довршења њемачке класичне филозофије (мада овдје треба додати како и међу њима постоје значајне разлике у погледу тога шта то довршење заправо треба да представља), још остаје неопходност да се и у једном и у другом случају пружи или покуша пружити одговор на питање о томе шта стоји у темељу њемачке класичне филозофије, одговор на питање о томе шта јесте њен Grundlegung. Ово питање о ономе заједничком у свој на супротности датих позиција, о Grundlegung, дакле, јесте оно што не само пружа прилику да се укаже како наведене позиције у тумачењу ипак, иако несводиве, нису и инкомензурабилне, већ и враћа у средиште истраживања нужност разматрања утемељујућег односа филозофије и религије, као носилаца смисла у обје постојеће парадигме филозофске *модерне*. Но, и у погледу тог односа унутар њемачке класичне филозофије као онога што јесте висока *модерна* у филозофији, постоје разлике у схватању које јесу како хисторијско-филозофске природе и могу се исказати и као резултат наведених разлика између класичног и некласичног приступа, тако и изнад свега систематско-филозофске природе. Оно, међутим, у чему разлика нема и што јесте и остаје трајни резултат филозофских истраживања у овом периоду јесте систематско-филозофско разликовање најмање три темељна и утемељујућа одговора на питање о односу филозофије и религије и то:

1. Кантов одговор којег се може одредити као оно што јесте филозофија религије;
2. Фихтеов одговор којег се може одредити као оно што јесте критика религије;
3. Шелингов и/или Хегелов одговор којег се може одредити као оно што јесте филозофска теологија.

Сва три одговора јесу, дакле, темељна у том смислу што представљају покушаје да се изиђе у сусрет захтјеву за утемељењем филозофије

уопште али су исто тако и утемељујућа, у том смислу што јесу дефинитивни и дефинирајући за касније хисторијско-филозофско, али и систематско разматрање. Овај темељни, у смислу одређујући у погледу трагања за смислом, и утемељујући, у погледу каснијих покушаја, период у развоју филозофије, међутим , и у погледу овог проблема морао се суочити са оним за што је већ констатовано да је и у погледу различитих хисторијско-филозофских приступа заправо заједничко: проблемом довршења. Наиме, и сва три систематско-филозофска одговора на темељно и утемељујуће питање односа филозофије и религије унутар њемачке класичне филозофије јесу, као и у случају хисторијско-филозофског приступа, међусобно несводиви, иако не и инкомензурабилни: проблем утемељења њемачке класичне филозофије и унутар ње као проблем, како се то показало, који се исказује као проблем њеног довршетка.

Што се, пак, *постмодерне* парадигме која јесте она која носи смисао тиче, проблем њеног утемељења и његовог разматрања то је тим сложенији што се *постмодерна* развија у односу са или према *модерној*, што свакако значи да подразумијева и суочавање са оним што јесте суштински проблем *модерне*, проблем њеног утемељења као проблем довршења. Како се показало, тај проблем довршетка исказује се надасве као распад и оно што јесу првенствене посљедице тог распада. Стога се поставља питање како је уопште могуће суочити се са утемељујућим и темељним питањем о смислу у ситуацији распада, надасве распада Хегеловог система? Не значи ли, наиме, сама та ситуација распада да више и није могуће заузимати неку (у)темељујућу позицију, позицију која би још могла бити представљена као она која јесте носилац смисла, филозофија и/или религија, дакле? Показало се, међутим, да итекако јесте могуће заузети такову позицију, позицију парадигме која је утемељујућа, филозофску и/или позицију религије, али да сваки такав покушај, ипак, собом носи, заправо подразумијева или предразумијева суочавање са наведеном позицијом распада. Таково суочавање јесте недвојбено неупоредиво теже, ако је уопште и могуће, ако се предузима подразумијевајући и предразумијевајући хисторијско-филозофску позицију коју је заузимао Кронер. Оваква је врста суочавања неупоредиво ако ништа друго лакша, у смислу како елеганције, тако и економичности, ако се у то суочавање са распадом креће имајући на уму Хенрихову више структуралистичку позицију. Поставља се питање због чега је то тако? Па надасве стога што структуралистичка позиција омогућава да се са распадом и његовим посљедицама суочавање спроведе на начин који не значи и свођење, односно извођење из саме позиције распада: о овоме понајбоље свједочи Манфред Франковово разматрање *постмодерне* као неоструктурализма у његовим предавањима о неоструктурализму. „Неоструктурализам јесте, бар ми тако изгледа, тренутачни врхунац двјестогодишње традиције мишљења, која се подводи под необично смјелу именицу *Запад*, један бесконачни број прича и безбројних списа, учења, дјеловања, и трактата који су се појавили или промолили на свјетло дана током посљедњих 2500

година. Тај период људског развоја којег сви ми без оклијевања означавамо као Западни, није увијек био схватан као јединство, каквим га ми узимамо данас. Ако се то јединство чини видљивим данас, ако се Запад показује као јединствен, он то чини једино на темељу свијести о кризи. А први симптом кризе јесте несигурност да ли ми, који перципирамо Запад као јединствену и затворену цјелину, уопште припадамо њему као таквом“ (Франк, 1988: 14). Овакво једно схватање *постмодерне* као неоструктуралистичке парадигме као парадигме јединства утемељеног на кризи, најизравније указује назад на ситуацију која се показала при разматрању систематско-филозофске позиције у високој *модерни*, ситуације која је одређена као ситуација распада и потребе суочавања са њим. Показује се да је то суочавање још увијек могуће унутар одређења онога што представљају темељни и утемељујући носиоци смисла, филозофија и религија, али да је ситуација и битно другачија јер је наведено суочавање довело до другојачијег поступка утемељавања. За разлику од *модерног* трагања за оним Grundlegung у позицији распада, што нас поставља пред проблем довршетка, проблем утемељења као проблем довршетка, дакле, које, будући суочено са посљедицама таквог утемељавања, још једино може покушати да те посљедице хисторијско-филозофски прихвати, те да их систематско-филозофски обухвати као оно што собом носи једна таква кризна ситуација, прихватање свијести о кризи као утемељујуће и трагање за оним што тај темељ у кризи још увијек јесте – проблем темеља у *постмодерни* као проблем једног увијек новог почетка. Надаље, из наведеног захтјева за увијек новим почетком ваља посматрати и новонасталу ситуацију у погледу тога како такав један увијек нови почетак утиче на но што јесу носиоци смисла, утемељујуће парадигме, филозофију и религију, дакле. За разлику од *модерне* која пружа три одговора на питање о односу филозофије и религије (на јединству темеља, мноштво могућности), *постмодерна* пружа, пак, само један одговор (на мноштву темеља, јединство могућности, дакле).

А ово кретање, овај, ипак, развој, од проблема темеља у *модерни* као проблема довршетка, ка проблему темеља у *постмодерни* као проблему новог почетка, враћа, заправо нужно упућује, на то да један такав поступак филозофског кретања нужно мора почивати на истраживању и промишљању парадигми као носилаца смисла, које јесу на путу напредовања хисторије филозофије и саму филозофију довели у стање кризе, али су истовремено и јединствени постојећи модели, једине парадигме на којима јесте уопште замисливо почињати изнова. Овај и овакав нови почетак не би, дакле, стога подразумијевао ни само тежњу ка филозофији и/или религији као носиоцима смисла схваћеног као оно што је неопходно довршити, ни само тежњу ка филозофији и/или религији као носиоцима смисла схваћеног као оно гдје је увијек изнова неопходно почињати. Ни конструкцију темеља, нити, пак, његову деконструкцију. Оно што би тај нови почетак, као оно што нужно промишља већ хисторијско-филозофски развијене парадигме, систематски морао утемељивати јесте не једна нова парадигма као но-

силац смисла, филозофија и религија то и даље јесу, него једно ново не(де)конструктивистичко схватање утемељења.

Литература

Франк 1988: Frank, Manfred: *What is Neostructuralism?*, Minneapolis: University of Minnesota Press

Хенрих 2003: Henrich, Dieter: *Between Hegel and Kant*, London, England Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press

Кронер 1921: Kroner, Richard: *Von Kant bis Hegel*, Erster Band, Tübingen: Verlag von J. C. B. Mohr (Paul Siebeck)

Стојан М. Шљука*
Катедра за филозофију
Филозофски факултет Пале
Универзитет у Источном Сарајеву

Научна полемика

ТЕОЛОГИЈА (РЕЛИГИЈА) И НАУКА У ДВАДЕСЕТОМ ВИЈЕКУ У ОПТИЦИ ЈЕДИНСТВА ФИЛОЗОФИЈЕ

У 2009. години су се навршиле двије годишњице значајне за драматичан пут науке, теологије и филозофије у новије вријеме. Наиме, навршава се 200. година од рођења биолога Чарлса Дарвина (1809 - 1882) и 150. година од објављивања његове књиге „*Постанак врста*“.

Те 1859. године први тираж дјела Чарлса Дарвина „*Постанак врста*“ или *књиге која је шокирала свијет* распродат је у једном дану. Реакција на ову књигу била је веома брза. Неки биолози приговарали су да не може да докаже своје хипотезе, други су критиковали Дарвинову концепцију о развијању различитих врста из само једне живе ћелије. Међутим, нису научници били најжешћи критичари Дарвинове теорије него је то била Црква.

Биолог Чарлс Дарвин је из угла појединачне науке изнио теорију која остаје у сфери теорије без усаглашености са осталим наукама. Енгелс ће, након смрти Маркса, настојати да усагласи Марксову филозофско-економско-социјално-политичку теорију са овом теоријом еволуције из очито идеолошког разлога, а то је да се бар једно питање стави *ad acta*: научни доказ о не постојању Бога. Науци ових задњих вијекова је то врло важно јер жели човјека као људског ресурса, а не као дјетета Божијег.

У ово вријеме остварене секуларизације, с једне стране и очите десекуларизације (в. Piter L. Berger 2008: 11-31) с друге, пред нас се поставља важан задатак, а то је да филозофе уведемо у теологију и теологе у филозофију, прије свега зато што однос између филозофије и теологије има општи интерес (в. Gibellini 1999: 83-90). Од времена старих Јелина када је филозофија била покретачка снага за све области научног дјеловања, преко средњовјековног служења филозофије теологији до потпуног раздвајања наукā од филозофије и теологије у модерном добу, дошли смо у ситуацију да, ради комплексности свих проблема који су везани за човјека и овај свијет, прихватимо чињеницу да самосталне науке (струке, научне области...) не могу дати задовољавајуће одговоре којима *теже сви људи*, како би рекао Аристотел на почетку своје *Метафизике* (980a).

Ако знамо да се филозофија не бави посебним стварима и ако знамо да она даје утемељење свих наука (како је нагласио и професор Мишо Кулић у пленарном предавању) те тиме чини јединство свих наука (што је опет стављено под сумњу од стране фра Марка Оршолића из угла један-

* ctojah1955@yahoo.co.uk

ствености сваке дисциплине; те непоновљивости сваког личног искуства како нам је говорио, у свом излагању, професор Борис Б. Брајовић) видимо да се појединачне науке, ако се одрекну услуга филозофије, баве општим стварима доказивим путем логичких експеримената и истраживањима која рађају резултате јасне људском уму.

Можда је зато добра завршница пленарног предавања професора Мише Кулића гдје се наводи Жидов цитат: „*Вјерујте онима који траже истину, а сумњајте у оне који су је нашли*!“

И поред тога, појединачне науке су дијелови свеукупног знања па се њихове *истине* не могу узимати као опште важеће.

Цјелина знања се, рецимо, технички гледано, налази на Универзитету па кад је он разуђен на велики број појединачних наука (а посебно кад је овако физички распрострт као овај наш Универзитет у Источном Сарајеву) тешко може доћи до сажимања тог знања, односно до дијалога наукā и тиме до неког научносазнајног консензуса.

Филозофски факултет је Универзитет у малом али опет нема дијалога између појединачних наука јер само неколико катедри проширују свој предмет интересовања на друге катедре (на катедри за историју нема филозофије историје, на катедри за књижевности нема филозофије књижевности и естетике, на лингвистичким катедрама нема филозофије језика, на катедри за филозофији нема грчког и латинског језика...).

А филозофија би требало да буде спона између појединачних наука и њиховог достигнутог знања. Мишљења смо да све резултате појединачних наука треба провући кроз призму историјског искуства филозофије те критичком анализом тумачити и ставити у контекст објективне вриједности.

Од времена Декарта, кога сматрају за „претечу Канта и његовог теоријско-сазнајног субјективизма“ (Паненберг 2003: 106), на овамо, кад знање постаје моћ, наука све више облачи плашт популизма и чисте прагматике. То не заобилази ни филозофију. Француска револуција 1789. и многи преврати који су настали по диктату разних идеологија, и поред несумњивог филозофског генија појединаца, довели су у двадесетом вијеку до тога да је питање постојања филозофије уопште постало бесмислено.

Човјек се полако ослобађао филозофије као непрактичког и неегзистенцијалног баласта и тиме улазио у свијет свега дозвољеног. То *ослобађање* је дуг процес и није производ једног времена, а крајњи резултат је индивидуализам као *наглашено истицање аутономије субјекта* (в. Јанарас 2000: 131) код просвјетитељске филозофије. Тај апсолутизовани индивидуализам, који одбацује јелинско *друштвено* стицање и овјеравање знања – заједничарење, има корјене у историјској појави схватања *логоса* као *ratio* које се јавља у римском праву и правном моралистичком индивидуализму код Тертулијана као отуђењу хришћанског искуства, а које означава индивидуални критеријум стицања и овјеравања знања. Логика просвјетитељског индивидуалзма „је концепција економског понашања као *природ-*

не тежње индивидуе да обезбеди највеће задовољење или најмању могућу жртву“ (Јанарас 2000: 133).

Овдје се можемо премјестити у дискурс филозофије и подсјетити на Сартра који је као узлетиште егзистенцијализма видио у ријечима јунака из једног од, филозофијом пуних, романа Достојевског који је рекао: „*Кад Бог не би постојао, све би било дозвољено*!“ (Sartre 1964: 17).

У таквом Сартровом свијету човјек је напуштен јер ни у себи ни изван себе не налази ослонац. Тако по њему човјек бива слободан, односно слобода сама. Овакав *расплет* позиције човјека у *његовом* свијету се и могао предвидјети на основу Декартовог *ego cogito, ergo sum* јер тај субјективизам (који ће се касније систематизовати код Канта и Фихтеа) ставља човјека у позицију да својим умом може спознати апсолут. Истина је да се Декарт, крећући се од Ја као позиције потпуне извјесности и фундамента сваке филозофије, ослонио на ауторитет блаженог Августина, који је, опет, критикујући античку скепсу, тврдио да људски ум може спознати Бога.

Ако Бог не егзистира не може бити ни *a priori* доброг јер нема савршене свијести да то мисли, па се ни човјек не суочава са вриједностима према којима би се мјерио. Човјек је сам, без изговора, осуђен да буде слободан.

Сартр прихвата ријечи свог земљака, поете Ponge-а, који каже да је човјек будућност човјека. Ту је, чини нам се, човјек једнодимензионалан.

До тада је филозофија говорила о човјеку као историјском бићу, бићу које се налази и остварује у тродимензионалном времену (јуче, данас, сутра), а ово што нуди Сартр говори да човјек прошлости и садашњости није човјек. То је филозофско уклапање у причу о човјеку који настаје из нижег бића путем еволуције.

Људска егзистенција је код Сартра *пукотина* (la fissure) у бићу. *Свијест* је рефлексија о могућем – стајање насупрот старог, те као таква прекида са оним што је човјек био. Том негацијом прошлости човјек бива биће по којем *ништа* долази у свијет. То би требало да је догађање слободе.

Тако и *ништа* на неки начин јесте – оно *ништује*. Човјек је, ради своје егзистенције, чисти акт негације битка.

Јасперс иде другим путем. Он полази од тезе да се како свијет, тако и човјек никако не могу обухватити у цјелини бића из многих сагледивих принципа. *Свијет се показује као бездан* – каже Јасперс (в. Јасперс 2000: 44), а човјек још више јер он у себи може да нађе и оно што нема нигдје у свијету. Јасперс ту мисли, прије свега, на слободу и оно што је с њом повезано. Искуство слободе није везано за сазнање него она у нашу свијест долази путем чина и тај пут искуства води преко свијета према трансценденцији.

И будући да наша свијест о бићу лежи, на неки начин, у слободи, *онда оно што човјек јесте и није једино садржај знања, већ је и вјера* (в. Јасперс 2000: 44). Па била она и филозофска.

Човјек, свјестан своје слободе, пројектује себе као идеалну форму будући да је *свјестан* да му је коначност недовршива, он једноставно хоће да себе оствари у оно што би могао бити, а очито је да је то нешто што је боље од овог стања. Дакле, и поред оног вјерског у Јасперсовом учењу опет се види утицај теорије еволуције.

На супрот томе, религија познаје култ и нераздвојива је од мита. Религији увијек припада реални однос човјека према трансцендентном и увијек је везана за одређену заједницу (в. Јасперс 2000: 55).

Ако узмемо у помоћ историјско сјећање видјећемо да је у свим временима човјек живио религиозно, што је једно указивање на истину и човјекову религиозну суштаственост те ово указивање не би смјело да се пречује.

Филозофија пак, за разлику од религије, не познаје култ нити икакву светост у свијету која је изузета из осталог постојања. Филозофија настаје као слободна рефлексија појединца према задатом проблему и не односи се на одређену заједницу што јој даје посебну димензију. Без филозофије није могуће разумјети теолошку димензију, а тиме и „хришћанско учење у свом историјском облику, нити се може задобити утемељен став о захтјеву за истинитост хришћанског учења данас“ (Паненберг 2003: 9). Историјски гледано, теологија се формирала на основу разликовања од филозофије, што је потпуно погрешно. Истина је и то да хришћанска истина не зависи од људске воље и става његовог ума али хришћанско учење задобија аргументацију кроз повезивање и дијалог егзегетских, филозофских и догматско-теолошко-историјских спознаја. Извор филозофије је тијесно повезан са теологијом (в. Паненберг 2003: 10) али не само с њом: човјек се *чуди* свему што га окружује и свему што не разумије. Тежња ка сазнању датира од самог почетка, од Адама, од кушања плода са дрвета познања добра и зла (I Мојс. 2, 17; 3, 1-7.), а систематско бављење филозофијом је производ јелинског духа и тежња за разумијевањем свеколике логосности у којој човјек живи, као критичка рефлексија религиозне, мититворачке и опште културне традиције.

Општа дефиниција филозофије се веже за мишљење цјелине стварности, цјелине јединства космоса – као корелат филозофског питања о Богу који ствара цјелокупну стварност. Од предсократоваца до Ничеа је такав свеобухватни задатак филозофије, а са Ничеовим криком о *смрти Бога* филозофија се *извлачи* из те свеобухватности и почиње да говори о смрти (крају) метафизике. За Хајдегера је тај крај метафизике наступио са Ничеом ; Огист Конт тај крај види у појави позитивних наука, док Дилтај мисли да крај долази са продором историјског мишљења. „Међутим, тенденција да се филозофија одрекне своје традиционалне задаће, да мисли целину стварности, не може да се разуме искључиво као последица осамостаљива-

ња појединачних наука.“ (Паненберг 2003: 13) Упоредо са осамостаљивањем посебних наука *догађа* се раскид са традицијом да *само* филозофија спознаје свијет па емпиријске науке својим различитим начинима приступају том проблему. Али морамо истаћи да стечена надлежност појединачних емпиријских наука, којима човјек покушава спознати свеукупни свијет, не спречава чињење корака који воде ка филозофском осмишљавању, како проблема, а тако и објашњења задатог питања. Видљив је *развој* тумачења хришћанске одговорности и хришћанске филозофије, које је у XX вијек дошло под утицајем филозофије егзистенцијализма, секуларним појмовима, односно, хришћанска вјера, из практичних разлога, представља надахнуће за друштвену, политичку и економску *борбу* за правду у свијету (в. Мајендорф 2007: 32-34). Као да је хришћанска филозофија теорија и подлога за извођење повремених *револуција* у одређеним дијеловима свијета (*Милосрдни анђео* у Србији 1999, *деморкатске* промјене у Ираку, Авганистану, Грузији...). Правда и слобода су за хришћанску филозофију принцип(и) од чега се полази, а не до чега треба доћи *борбом*, најчешће бруталном: свим средствима осим дијалогом. Хришћанска филозофија полази од тога да човјек мијења *себе*, а не Другог будући да је тај Други онај Трећи који је у ствари Први, односно Бог. Црква, као мјесто окупљања хришћана, јесте у овоме свијету али није од овог свијета; она може да представља *бољи* дио друштва ако сабор вјерује у њену природу. Црква представља Царство Небеско на земљи које је суштински различито од онога што свијет нуди и она нуди искуство божанске слободе и правде које су изнад и изван људске науке и сваког људског достигнућа.

Увођењем секуларног хришћанства губе се принципи хришћанске вјере што доводи до тога да свијет неће имати потребу за хришћанством које нема потребан сарџај. Тај садржај је у Светом Писму Новога Завјета означен као *обичан* зачин – со (Мк. 9, 50), а то значи да само хришћанство које задржи со као садржај може да буде човјекова потреба. Без соли вјера постаје секуларна и своди се на земаљске вриједности: национализам, благостање, гордост, таштину. Секуларизам се овдје разумије као недостатак одговорности.

Иако се дијалектички теолози и многи представници модерне филозофске критике религије с тим не слажу, наше полазиште (у овом тексту) је да је религија важна димензија за човјеков духовни живот.

Дијалектички теолози су против јер вјеру/објаву супротстављају религији, наиме, за њих је човјек, као *творац* културе, у односу на Бога само прималац, те ради тога по себи није способан ући у однос са Богом.

Филозофи критичари религије се противе тој димензији јер тврде да је религија пролазна творевина људскога духа.

Овдје се религија види као искуство безусловног, а то значи искуство посљедње стварности (види Gibellini 1999: 85). (Овдје се Кантов појам – Das Unbedingte преводи као безусловно и представља оно – *causa sui*,

узрок самоме себи, а у исто вријеме и идеју Бога, слободе, бесмртности душе...)

Религија у себи садржи два поларитета која се изражавају филозофемима искуства безусловности. Искуство је лично и представља субјективни поларитет, а безусловност је предмет тог искуства и представља објективни поларитет.

Њемачко-амерички теолог и филозоф Tillich то објашњава као *оно што нас се коначно тиче*, а религија је *чињеница да смо обузети оним што нас се кончно тиче*.

Оно што нас се тиче долази од Кијеркегоровог егзистенцијалног значења религиозног искуства, а то искуство узрокује *бескрајну страст и заинтересованост*, наравно за посљедњу стварност, оно безусловно, апсолутно, бесконачно...

Хришћанство, као религија и као филозофија, није против природних наука, као ни против природе саме – дапаче, хришћанска вјера, сачувана у Цркви, је пут преображаја цјелокупне природе и пут ка пуноћи истине која је, још увијек, далеко од људског ума.

Литература

Аристотел: *Метафизика*

Бергер 2008: Piter L. Berger, *Desekularizacija sveta*, Mediterran Publishing, Novi sad.

Гибелини 1999: Rosino Gibellini, *Teologija dvadesetog stoljeća*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb.

Јанарас 2000: Христо Јанарас, *Филозофија из новог угла*, Братство св. Симеона Мироточивог, Врњачка Бања.

Јасперс 2000: Карл Јасперс, *Филозофска вера*, Плато, Београд.

Мајендорф 2007: Јован Мејендорф, *Сведочење (хришћана) свету*, Епархија жичка, Краљево.

Паненберг 2003: Волфхарт Паненберг, *Теологија и филозофија*, Плато, Београд.

Сартр 1964: Jean-Paul Sartre, *Egzistencijalizam je humanizam*, Veselin Masleša, Sarajevo.

Свето Писмо 1995: *Свето Писмо*, Библијско друштво, Београд.

Veljko S. Dubljević*
Univerzitet "Educons"
Sremska Kamenica

Originalni naučni rad

ETIKA DISKURSA JIRGENA HABERMASA I ODNOS PREMA SAVREMENOJ NAUCI [1]

Jirgen Habermas je van svake sumnje jedan od najuticajnijih savremenih filozofa, a obzirom na širinu njegovih teorijskih interesovanja i doprinosa, njegova teorija je interdisciplinarna *par excellance*. Njegov obimni opus tretira širok dijapazon tema, od društveno-političke teorije do estetike, od epistemologije i filozofije jezika do filozofije religije. Habermasove ideje, uz opsežnu argumentaciju koja ih prati, imaju značajan uticaj ne samo na filozofsko promišljanje već i na pravnu i političku teoriju, sociologiju, komunikologiju, teoriju argumentacije, retoriku, razvojnu psihologiju i teologiju. Povrh svega navedenog, Habermas se ističe i svojim javnim nastupima putem uglednih štampanih medija u Nemačkoj. Naime, za razliku od većine filozofa koji polemišu isključivo u okviru akademske javne sfere, on učestvuje u političkoj javnosti dajući kritičke opservacije na kontraverzne teme savremenog života u Nemačkoj, Evropi i svetu.[2]

Mi ćemo uz kratko razmatranje prethodnog Habermasovog opusa razmotriti ključne pojmove Habermasove diskurzivne teorije moralnosti, koji usled nepostojanja prevoda nisu dostupni našoj stručnoj javnosti. Naravno, kako bi pojmovi iz navedenih knjiga bili jasni u kontekstu Habermasove filozofije, u toku analize ćemo činiti i dodatne osvrte na neka značajnija ranije objavljena dela, ali i na debatu o moralnom razvoju koja se odvijala na polju razvojne psihologije.

Jirgen Habermas je po prvi put svoju filozofsku poziciju potpunije iskazao knjigom *Saznanje i interes*, delom koje predstavlja njegov prvi pokušaj sistematskog okvira za kritičku društvenu teoriju. U toj knjizi je uvedena prvobitna razlika između komunikativnog delanja i instrumentalnog delanja, i razvijena teorija saznajno-konstitutivnih interesa i naučnog saznanja. Instrumentalno dela-

---

* veljko.dubljevic@yahoo.com

[1] Ovaj rad je zahvaljujući konstruktivnoj diskusiji doživeo znatno poboljšanje. Zahvaljujem svim učesnicima, a posebno prof. dr Zorici Tomić na kritici koja me je naterala da ponovo razmislim i formulišem mnoge aspekte ovog rada. Iako je prvobitno zamišljen kao kratko razmatranje interdisciplinarnih uticaja debate o moralnom razvoju uz temeljnu analizu Habermasove koncepcije pravno-političke teorije, diskusija je pokazala nužnost da se te dve teme obrade u dva odvojena članka. Zbog toga ovaj članak predstavlja opsežnije razmatranje Habermasove etike, dok je članak koji se bavi isključivo filozofsko-pravnim aspektom objavljen posebno kao: "Filozofija prava Jirgena Habermasa" u *Pravni život*, br. 14, tom VI, UPS, Beograd, 2009. str. - 595-609.

[2] Našoj javnosti najpoznatiji ovakav Habermasov javni istup je članak koji je izašao u nemačkom listu *Die Zeit* 30. aprila 1999. godine, a kod nas publikovan kao Habermas, Jirgen: "Bestijalnost i humanost: Rat na granici između prava i morala", *REČ - časopis za književnost, kulturu i društvena pitanja*, Beograd, Oktobar 1999. str. 102-107.

nje, u svom socijalnom varijetetu kasnije tematizovano kao strategijsko delanje, oličeno je u nauci, tehnici i ekonomiji - tri velika podsistema pomoću kojih ljudi vladaju prirodom. Teorijski oblik instrumentalnog delanja je logika, a taj oblik delanja može biti prihvatljiv kao način manipulacije stvarima i prirodnim pojavama. Strategijsko delanje je vid društvenog delanja, i ukoliko svoju racionalnost hipostazira kao jedini kriterijum racionalnosti postaje problematično, jer podrazumeva interakciju sa ljudima usmerenu isključivo na uspeh (v. Edgar 2006: 144-145). Komunikativno delanje ne stoji u vezi sa bilo kakvim prevladavanjem; ono je u sferi neusiljenog razumevanja među ljudima, a njegov teorijski oblik je retorika. Habermas pravi razliku i između tri vrste saznajnih interesa, povezanih sa različitim koncepcijama naučnosti. Prvi je »tehnički interes« empirijsko-analitičkih postupaka, oličen u pozitivizmu. Sledi »praktički interes« hermeneutičkih postupaka, koji obezbeđuje i proširuje međusobno sporazumevanje i samorazumevanje u životnom kontekstu. Na poslednjem mestu je najvažniji, »emancipatorni saznajni interes« nauke kritičke teorije u kojoj se saznanje i interes preklapaju tako da nauka postaje sredstvo emancipacije (v. Habermas 1975: str. 221, 222, i 243). Habermas je smatrao da je tek sa trećim vidom saznajnog interesa moguće prevladati dogmatizam, prisilu i dominaciju, jer je za potpuno saznanje koje oslobađa saznajnog subjekta potreban poseban stav marksističke kritike ideologije i psihoanalize kojim se otkrivaju skriveni odnosi koji proizvode patogene pojave.

Ipak, »emancipatorni saznajni interes« nije imao jasnu korelaciju sa bilo kojom posebnom naukom ili formom institucionalnog istraživanja. Iako su frojdovska psihologija i marksistička društvena teorija kao kritika ideologije bliske tako formulisanom interesu, i sama kritička teorija društva u drugoj polovini dvadesetog veka rezignirano odustaje od bezuspešnog pronalaženja revolucionarnog subjekta koji će osvestiti »istinske potrebe« čovečanstva. Habermas pretpostavlja da kriza kritičke teorije proizlazi iz neadekvatnosti pojmovnog aparata (v. Finlayson 2005: str. 1-15), jer je uprkos konstrukcijama klasne svesti, naučne kritike ideologije i saznajno-delatnog subjekta ljudskog roda, veći deo psiholoških i socioloških istraživanja zapravo vođen interesima za predviđanje ili razumevanje pojava, ponašanja i delanja, i uz to ima kritičku distancu prema »marksističkoj ideologiji«. Isto tako, empirijsko utemeljenje dijalektike kao ključnog organona kritičke teorije, iako najavljeno i povezano sa razvojnom psihologijom Lorensa Kolberga u programatskim spisima (v. Habermas: 1982, 1985), nije u potpunosti odvojeno od redukcionističkog shvatanja dijalektičkog materijalizma. Rekonstrukcija valjanog jezgra dijalektičkog metoda i istorijskog materijalizma (nasuprot ortodoksiji DIJAMAT-a) mora biti razrešeno zbog toga što je stranputica redukcionizma filozofije istorije dovela u pitanje apodiktičku izvesnost dijalektičke logike razvoja, pogotovo kada se uz njenu pomoć predviđaju empirijski još nezabeleženi viši stupnjevi razvoja. Uočene poteškoće su predstavljale podsticaj za poduhvat razvijanja skromnije filozofske teorije univerzalnosti i racionalnosti, koja uzima u obzir pogrešivost i empirijsku proveru, te konstrukciju za-

menjuje rekonstrukcijom, i materijalno jedinstvo uma zamenjuje proceduralnim.[3]

Habermas je razrešio metodološki problem kritičke teorije tek sa svojim zrelim, kapitalnim delom *Theorie des kommunikativen Handelns* (Teorija komunikativnog delanja). Ovo dvotomno delo predstavlja kritičku studiju teorija racionalnosti u osnovi učenja klasika »građanske« društvene misli (Veber, Mid, Dirkem i Parsons), i klasika neomarksističke kritičke teorije (Lukač, Horkhajmer i Adorno), a jedan od njenih najdalekosežnijih zaključaka je razlikovanje između perpektive sistema i životnog sveta u analizi društva.[4] U toj knjizi je suočavanjem tradicija sistemske teorije društva sa ranom kritičkom teorijom »frankfurtskog kruga« zaokružena koncepcija zadatka filozofije i njenog odnosa sa društvenim naukama – koncepcija koja je i kasnije uticala na veći deo njegovih istraživanja i kritika. Teorija komunikativnog delanja je izuzetno kritički nastrojena prema građanskoj društvenoj misli i kritičkoj teoriji, uključujući i Habermasova sopstvena ranija gledišta.

Ipak, mora se naglasiti da Habermas ostaje veran originalnoj paradigmi kritičke teorije na tri načina. Prvo, njegova filozofija je uvek interdisciplinarna, jer kombinuje uvide različitih teorijsko-istraživačkih disciplina. Drugo, usmerena je ka pronalaženju progresivnih, racionalnih aspekata moderne, i njihovoj jasnoj diferencijaciji od regresivnih, iracionalnih aspekata. I treće, kao i prethodnici iz kritičke teorije društva, Habermas koristi hegelijansko-marksistički metod *imanentne kritike*, koji svoje korene nalazi još u Sokratovoj ironiji. Osnovni vid ove interne kritike je analiza određenog društvenog koncepta ili filozofskog stanovišta u njegovim pojmovnim okvirima. Osnovna namera ovakvog pristupa je da se iz same kritikovane teorije, bez unošenja vrednosti ili standarda koji je transcendiraju, pokaže unutrašnja nedoslednost i neistinitost.[5] Tako *Teorija komunikativnog delanja* kao i originalna paradigma kritičke teorije društva, brani naglasak na normativnosti i univerzalističke ambicije filozofske tradicije, iz tačke gledišta posebnih empirijskih društvenih istraživanja, sa kojima filozofija mo-

[3] Navedena koncepcija filozofije kao rekonstrukcije i interpretacije društvenih nauka, dodatno je razrađena u knjizi *Moralbewusstsein und kommunikatives Handeln.* Vidi: Habermas 2007: str. 1-20 i 21-41.

[4] V. Habermas: 1997a, 1997b. Nažalost, ovo izuzetno značajno delo nije prevedeno na srpski jezik. Tako našoj stručnoj javnosti nije dostupno delo koje označava prekretnicu u Habermasovoj misli. Habermas je pod uticajem teorije govornih akata Ostina i Serla započeo svoj "jezički obrt" i zasnivanje diskursne teorije. Za detaljnije razmatranje v. Edgar 2006: str. 31-36, 143-1-44, i 149-154.

[5] Opširnije v. Finlayson: str. 8-9. Habermasova privrženost kritičkoj teoriji se vidi i u naporima koje on čini da sačuva osnovu tog pristupa. Tako on u sledećim tezama iznosi revidiranu viziju marksizma koja je napustila potragu za subjektom revolucije: "a) Istorijskom materijalizmu nije potrebno da pretpostavlja neki subjekt roda na kojem bi se odvijala revolucija. ... b) Ako - logiku razvitka odvojimo od dinamike razvitka, ako dakle, racionalno rekonstruktibilni obrazac hijerarhije sve obuhvatnijih struktura odvojimo od procesa kojima se razvijaju empirijski supstrati, nije nam potrebno da tražimo ni unilinearnost, ni nužnost, ni kontinuitet, ni neobrtivost povijesti." Habermas 1985: str. 140.

ra da uspostavi interakciju, uz utemeljenje *intersubjektivnosti* u univerzalnoj pragmatici i teoriji govornih akata.[6]

Habermas naglašava da se problem pesimističke društvene teorije moderne i krize kritičke teorije nalazi u jednostranoj koncepciji racionalnosti, koja racionalnost svodi na instrumentalnu racionalnost, i time promašuje kulturnu dimenziju modernizacije ili perspektivu životnog sveta u društvenoj diferencijaciji. Drugim rečima, ako se racionalnim smatraju samo ciljno-racionalni sistemski imperativi, i zanemaruje komunikativna racionalnost životnog sveta, ideje emancipacije, jednakosti i solidarnosti se izokreću u sopstvene suprotnosti. Isto tako, kritička teorija mora proći »jezički obrt« i novo utemeljenje u vidu teorije diskursa. Racionalnost bilo kojeg pitanja se više ne može utvrditi putem konsenzusa malog broja eksperata, već je sadržana unutar uslova diskursa u formalnim karakteristikama procesa na osnovu kojeg učesnici zauzimaju tačku gledišta objektivnosti i nepristrasnosti. Bilo koja tvrdnja koja polaže pravo na valjanost mora biti u mogućnosti da prođe test javnog opravdanja, odnosno javne upotrebe uma.

Polja proučavanja filozofije jezika, govornih akata i teorije argumentacije, veoma značajna za Habermasov filozofski opus svesno svodimo na minimum u ovom istraživanju, jer bismo bili u opasnosti da izgubimo iz vida svoj primarni predmet i uđemo u značajno ali preobimno područje analize razlika u Habermasovoj koncepciji pre i posle »odbacivanja filozofije subjekta«.[7] Dodatni razlog predstavlja činjenica da postoji razvoj u mnogim aspektima diskurzivne teorije morala, u skladu sa najnovijim argumentima kritičara ili kontroverzama u savremenoj filozofiji. Svakako, ne sme se izgubiti iz vida da Habermas razlikuje više dimenzija uma ili racionalnosti. On insistira na tome da se racionalno ne sme svoditi na instrumentalnu racionalnost (sistemsku racionalnost ili funkcionalistički um) već uvek mora značiti punu koncepciju uma, koja uvažava razlikovanje između instrumentalne i komunikativne racionalnosti, teorijske (kognitivne), praktičke (normativne) i poijetičke (evaluativne), upotrebe i dodatnih aspekata unutar ovih sfera (v. Edgar 2006: 23-26, 74-75).

Njegova multi-dimenzionalna koncepcija racionalnosti se ispoljava u prepoznavanju različitih formi saznajne valjanosti: u istinitosnim tvrdnjama o čulnom svetu ili spoljašnjoj prirodi, tvrdnjama ispravnosti o načinu ophođenja koji dugujemo jedni drugima kao osobama u društvenom svetu, tvrdnjama autentičnosti o unutrašnjem svetu, te o dobrom i smislenom životu u smislu običajnosti, i tehničko-pragmatičkim tvrdnjama o prigodnim sredstvima za različite ciljeve u smislu efikasnosti i koristi. Za razliku od pozitivističke fiksacije na isti-

[6] Lase Tomasen smatra da ni to što je Habermas uvideo da je njegov raniji projekt definisanja konstitutivnih ljudskih interesa manjkav zbog ukorenjenosti u filozofiji subjekta sa aporijom samorefleksije ne znači da *Teorija komunikativnog delanja* uspeva da izbegne slične prigovore. V. Thomassen 2008: str. 27-42.

[7] Habermas u dvanaest predavanja koja su dostupna našoj stručnoj javnosti razmatra - ključne filozofske pravce koji su po njegovom mišljenju neuspešno probali da iskorače iz filozofije subjekta i utemelje intersubjektivnost. Vidi: Habermas 1988.

nitosne tvrdnje u diskursu, Habermas ne isključuje iz sfere umnog pitanja pravde, ukusa ili istinskog predstavljanja samog sebe. On ne ograničava intersubjektivno valjane ili opravdane tvrdnje na kategoriju iskustvene ili empirijske istine. Iako u nekim delima i radovima pod uticajem Parsonsove AGIL sheme pretpostavlja još širi spektar »valjanih tvrdnji«, koji uključuje tvrdnje o istini, tvrdnje o ispravnosti i pravu na određeni zahtev, tvrdnje o ličnoj iskrenosti i tvrdnje o smislu**,** značenju i vrednosti, Habermas kasnije reformuliše kritici podložne pretenzije na važenje u trojnom sledu pretenzija na propozicionalnu istinu, normativnu ispravnost, te subjektivnu istinitost i ukus. On smatra da su već tri Kantove kritike reakcija na osamostaljivanje različitih sklopova racionalnosti, i razdvajanje argumentacionih formi specijalizovanih za objektivirajuću spoznaju, moralno-praktičke uvide, i estetsko suđenje (v. Edgar 2006: 167).

Mada Habermas ne smatra da sve takve tvrdnje predstavljaju svet nezavisno od subjekta kao što to predstavljaju empirijske istinitosne tvrdnje, one mogu biti javno kritikovane kao neopravdane i javno branjene sa ubedljivim argumentima. Na taj način valjanost ili važenje predstavlja vid tačnosti po analogiji sa pojmom istine. Tako tvrdnja o valjanosti (ili pretenzija na važenje) nema isključivo usko logički smisao, već nosi u sebi društveni smisao da tvrdnja ili stav mogu zaslužiti i dobiti pristanak ili slaganje adresata zato što je opravdana ili istinita u nekom drugom smislu, smislu koji može varirati u skladu sa sferom valjanosti i dijaloškim kontekstom. Ipak, različitost formi valjanosti ili važenja ne podriva njihovu univerzalnost, makar u slučaju istinitosnih i moralnih tvrdnji. Istinitosne tvrdnje učesnici u interakciji i diskusiji razumeju kao tvrdnje o objektivnom svetu koje dele sva ljudska bića, dok moralne tvrdnje predstavljaju norme za interpersonalne odnose u društvenom svetu koje bi svaki autonoman i uračunljiv pojedinac mogao racionalno prihvatiti sa tačke gledišta pravde i poštovanja ličnosti (v. Habermas 2004: xv).

Idealizovana koncepcija praktičnog diskursa je izražena »principom etike diskursa« koji se skraćeno navodi sa »(D)« i u svojoj početnoj formulaciji glasi: »Može se tvrditi da su valjane samo one norme koje prihvataju (ili bi mogli prihvatiti), kao učesnici u praktičkom diskursu, svi na koje one utiču« (Habermas 2007: 66). Mora se naglasiti da je (D) prvobitno tematizovan kao princip moralnog diskursa, ali je u međuvremenu izmenjen kako bi postao vrhovni princip nepristrasnog opravdanja. Ovaj princip sada važi za sve vrste praktičkih diskursa, i više nije samo »princip etike diskursa«, već »princip diskursa« i glasi:

(D) »Samo one norme delanja su valjane koje prihvataju kao učesnici u racionalnim diskursima, sve osobe na koje bi one ikada mogle da utiču« (Habermas 2004: 107)

Navedene su obe formulacije kako bi bilo jasno na koji način se menjala Habermasova koncepcija, te da bismo dodatno ilustrovali činjenicu da literatura koja je prevedena i dostupna našoj javnosti uglavnom izražava njegove rane stavove, a da je izuzetno važno imati u vidu razvoj u njegovom stanovištu. Veoma je značajno to što je Habermas pokušao da pronađe i empirijsko utemeljenje etike diskursa u razvojnoj psihologiji Žana Pjažea i Lorensa Kolberga, te socijal-

noj antropologiji Džordža Herberta Mida. Zbog toga je kroz pojmove teorije komunikativnog delanja pokušao rekonstrukciju stadijuma iz Kolbergove teorije moralnog razvoja. Habermas je ovakav model predložio još sa knjigom *Prilog rekonstrukciji istorijskog materijalizma,* gde princip društvenog razvoja povezuje sa razvojem moralne svesti, uz ogradu da za razliku od redukcionističkog tumačenja dijalektike ortodoksnog marksizma, logika razvoja ne podrazumeva i nužnost istorijskog razvoja (Up. Habermas 1985: 76-77). Ipak, tada je predvideo da će istraživanja pokazati postojanje sedmog stadijuma koji predstavlja nivo moralnog rasuđivanja etike diskursa. Razlog tome je činjenica da je Kolberg svoj šesti stadijum povezao sa mogućnošću zauzimanja (po Habermasovom mišljenju monološke) perspektive Kantovog kategoričkog imperativa i Rolsovog prvobitnog položaja. Ovo pitanje je posebno značajno jer je Habermas postavio veoma ambicioznu hipotezu da društvena evolucija korespondira razvojnim procesima moralnog učenja koji su identifikovani kod pojedinaca. Kako bismo razumeli ovu ideju o progresu društvenog sveta potrebno je ukratko razmotriti Kolbergovu teoriju moralnog razvoja.

Lorens Kolberg je koristio uvide filozofske etike pri opisu kognitivnih struktura koji čine osnovu moralnog suđenja. On je smatrao da se moralne kompetence razvijaju kroz tri stupnja: prekonvencionalni, konvencionalni i postkonvencionalni ili autonomni. Svaki od ovih nivoa je dalje podeljen u po dva stadijuma, a za ovu sekvencu od šest stadijuma je Kolberg smatrao da je prirodna, nezavisna od kulture i empirijski potvrdiva, te da ti stupnjevi i stadijumi mogu da se shvate i kao različite moralne filozofije, odnosno određena gledišta o sociomoralnom svetu.

Prekonvencionalni stupanj je prvi od tri stupnja moralnog suđenja, i dete ili osoba na tom stupnju razvoja prihvata kulturne oznake za dobro i loše, ali ih tumači pomoću njihovih fizičkih posledica (kazne, nagrade, razmena usluga) ili pomoću fizičke moći osoba koje izriču pravila i odredbe dobrog i lošeg. Čine ga sledeći stadijumi: *Stadijum 1.* — Opredeljivanje prema kazni i bezrezervno pokoravanje višoj sili. Postupci se procenjuju kao dobri ili loši zavisno od njihovih materijalnih fizičkih posledica bez obzira na njihovo ljudsko značenje ili vrednost. *Stadijum 2.* — Ispravan postupak je onaj koji služi kao sredstvo za zadovoljenje sopstvenih a ponekad i tuđih potreba. Ljudski odnosi su shvaćeni kao razmene slične onim na tržnici. Elementi pravednosti, uzajamnosti i ravnopravnosti su prisutni ali se stalno tumače preko materijalnih posledica, na pragmatičan način. Uzajamnost se shvata kao razmena a ne kao pitanje lojalnosti, zahvalnosti ili pravičnosti.

Drugi ili *konvencionalni stupanj* Kolberg naziva konformističkim. Osoba koja se nalazi na ovom stupnju smatra da je samo po sebi vredno da opravda očekivanja i pravila svoje porodice, grupe ili nacije. Ona nastoji ne samo da se konformira društvenom redu već i da održi, brani i opravda ovaj red. Čine ga sledeći stadijumi: *Stadijum 3.* — Težnja da se bude »dobar«. Dobro je ono ponašanje koje se dopada ili pomaže drugima i koje drugi odobravaju. Po Kolbergu na ovom stadijumu ima dosta uklapanja u stereotipne predstave o zrelom ili

»normalnom« ponašanju. O postupcima se često sudi na osnovu namere, odnosno namera postaje važna po prvi put i preterano se upotrebljava. *Stadijum 4.* — Opredeljivanje prema autoritetu, utvrđenim pravilima i čuvanje socijalnog reda. Ispravno ponašanje se ogleda u ispunjavanju svojih dužnosti, iskazivanju poštovanja prema autoritetu i održavanju datog socijalnog reda zarad reda samog. Poštovanje zaslužuje onaj ko predano izvršava svoju dužnost.

Postkonvencionalni stupanj odlikuje krupan napredak ka autonomnim moralnim principima čija je valjanost i primenljivost nezavisna i od autoriteta grupa ili osoba koje ih poštuju i od identifikacije pojedinca sa tim osobama ili grupama. Čine ga sledeći stadijumi: *Stadijum 5.* — Opredeljivanje prema društvenom dogovoru, obično sa naglašavanjem pravovaljanosti i opšte dobrobiti ili koristi. Ispravan postupak se objašnjava pomoću opštih prava i normi koje su kritički preispitane i koje je prihvatilo celo društvo. Postoji jasna svest o relativnosti ličnih vrednosti i gledišta i u skladu sa tim isticanje važnosti proceduralnih pravila za postizanje opšte saglasnosti. Bez demokratskog dogovora ispravno i neispravno postaje stvar ličnih »vrednosti« i »uverenja«. Zbog toga se naglasak stavlja na »pravnu tačku gledišta« ali se uz to ističe mogućnost da se zakon menja na osnovu racionalne procene društvene dobrobiti, umesto da se, kao u 4. fazi, po svaku cenu čuva »zakon i red«. Izvan pravne realnosti, slobodno dogovaranje i ugovor čine gradivne elemente obaveze. *Stadijum 6.* — Odlučivanje po savesti i prema samostalno izabranim *etičkim principima* koji imaju logičku opravdanost, opštost i postojanost. Prema Kolbergu to su apstraktni i etički principi (zlatno pravilo, kategorički imperativ) a ne konkretna moralna pravila kao Deset zapovesti. Upravo, to su univerzalni principi pravde, uzajamnosti i poštovanja dostojanstva ljudskih bića kao osobenih ličnosti (Vidi: Kohlberg 1968: str. 25-30).

Kolbergova teorija je delom empirijska hipoteza, a delom moralna filozofija, i upravo su ti aspekti značajni za Habermasovu koncepciju razvoja društva po uzoru na individualni razvoj. Neke od psiholoških teza ove teorije su merljive i podržane od strane empirijskih istraživanja, kao što je na primer pretpostavka da osobe preferiraju rešenja na višem nivou u odnosu na niži. Ipak, tvrdnje o teorijskoj superiornosti šestog stadijuma u odnosu na peti, odnosno kantovskog u odnosu na utilitarni moral, su navodno podržane filozofskim argumentima. Ovakvu Kolbergovu pretpostavku su opovrgavali kako utilitaristi koji smatraju da njihova rešenja moralnih problema nisu ni »prirodno« ni filozofski inferiornija, tako i feministkinje koje smatraju da etika brige iskazuje specifično žensku dimenziju moralnosti. Kerol Giligan je, kao Kolbergova saradnica u ranijim fazama empirijske provere, posebno isticala činjenicu da je inicijalno meren samo moralni razvoj dečaka, tako da se rezultati nikako ne mogu smatrati univerzalno valjanim, iako su vršena istraživanja u različitim kulturama. Ona je ponudila svoju razvojnu psihologiju ženske moralnosti koja se sastoji iz tri stupnja: predkonvencionalna briga samo za sebe, konvencionalna briga za druge, i postkonvencionalna univerzalna briga. Nakon žestokih debata oko metodološkog okvira Kolbergovog modela istraživanja, i pitanja određenja moralnog domena,

sam Kolberg je smatrao da je njegov šesti stupanj samo hipotetički pretpostavljen, ali ne i empirijski dokazan.[8]

Obzirom da Habermas smatra da normativna teorija mora proći test empirijskog potvrđivanja početnih pretpostavki od strane razvojne psihologije, te da je svoju hipotezu o društvenom razvoju vezao za Kolbergovu teoriju, jasno je zašto se on umešao u ovu raspravu. Habermas je smatrao da će prihvatanjem etike diskursa kao najvišeg, šestog stadijuma moralnog razvoja Kolbergova teorija lakše odgovoriti na kritike moralnih relativista, kontekstualista i skeptika (v. Habermas 1985: 76-77, i Habermas 2007: 117). On je zbog navedene polemike napustio pretpostavku o sedmom stadijumu i pokušavao da dokaže da je etika diskursa navedeni hipotetički šesti stupanj moralnog razvoja. Isto tako je uvideo da snažne feminističke i neoaristotelijanske kritike, koje su pretile da uruše Kolbergovu teoriju, zahtevaju još snažniji filozofski odgovor. Većina kritičara je smatrala da su etika brige i dobra nužan element moralnog fenomena, te da isti ne može biti redukovan samo na momente dužnosti i pravde. Podela aspekata praktičkog uma na pragmatički, moralni i običajnosno etički, predstavlja odgovor na te kritike, i njom Habermas brani pretenziju na univerzalnost Kolbergove teorije i Teorije komunikativnog delanja. Naime, brigu je Habermas svrstao u običajnosno-etički domen, tako da je bukvalno otpisao moralnu relevantnost etike brige. Kao što se Hajdegerova koncepcija brigovanja odnosi na autentičnost života, Habermas je smatrao da je razlikovanjem moralnog, pragmatičkog i običajnosno-etičkog (*Sittlichkeit*) aspekta praktičkog uma razjasnio kako etika brige (ili utilitarna etika) ne razmatraju moralni domen u strogom smislu te reči, te da kritike iz takvih tabore ne umanjuju univerzalnost Kolbergovog modela.

Habermas je naziv »etika diskursa« za svoju diskurzivnu teoriju moralnosti prihvatio od Džordža Herberta Mida, a videli smo kako je zbog kritike Kerol Giligan i drugih u okviru etike diskursa tematizovao razliku između tri aspekta praktičkog uma. Ovo Habermasovo diferenciranje tri značajna aspekta praktičkog uma ili praktičke racionalnosti odgovara Kantovom razlikovanju uma (*Vernunft*), razuma (*Verstand*) i moći suđenja (*Urteilskraft*). On tvrdi da je razlog upornog pogrešnog shvatanja Kantovog kategoričkog imperativa, i deontoloških koncepcija moralnosti uopšte, u redukovanju praktičkog uma na razum (v. Habermas 2005a: 20). Habermas smatra da su tri najznačajnije tradicije moralnih teorija tematizovale izdvojene aspekte praktičkog uma. Za kantijansku deontološku tradiciju praktički um se poklapa sa sferom moraliteta, tako da samo i isključivo kroz autonomiju um i volja dostižu jedinstvo. Empirizam asimiluje praktički um njegovom pragmatičkom upotrebom, odnosno svodi ga na ciljno-racionalno promišljanje razuma čiji su najviši dometi efikasnost i korist. U aristotelijanskoj (i neotomističkoj) tradiciji praktički um zauzima ulogu moći suđe-

[8] Za kritiku Kolbergovih pretenzija na univerzalnost i metodološku ispravnost videti: Gilligan 1993.; i Flanagan 1982a. Za detaljan prikaz pomenute polemike vidi: Flanagan 1982b. i - Flanagan 1987. Za Kolbergovu inicijalnu i usled kritike izmenjenu teoriju videti: Kohlberg, 1968. i Kohlberg 1982.

nja koja rasvetljava životno-istorijski horizont običajnosti i govori o dobrom i autentičnom životu (v. Habermas 2005a: 10).

Kako bi dodatno učvrstio svoje pretpostavke iz aspekta intersubjektivnosti univerzalne pragmatike i govornih akata, Habermas tvdi da moralno sazrevanje podrazumeva učenje ili rast sposobnosti integracije interpersonalne perspektive date sa jezičkim sistemom ličnih zamenica. Shodno tome, mora postojati upravo šest stupnjeva moralnog i društvenog razvoja. Razlog tome je što jezički sistem ličnih zamenica, za koji je empirijski dokazano da je univerzalan i za koji se pretpostavlja da uslovljava logičku osnovu bilo kojeg mogućeg razvoja, teče od čistog egoizma prvog stupnja (JA) do perspektive uključenja drugih (ONI). Drugim rečima, završetak tog procesa koincidira sa sposobnošću zauzimanja zajedničke perspektive koju podrazumeva princip univerzalizacije koji proizlazi iz principa diskursa (D). Habermas smatra da pretpostavke etike diskursa predstavljaju najviši stadijum razvoja moralne svesti u skladu sa Kolbergovim modelom i usled utemeljenosti ontogeneze i filogeneze u logici razvoja ukazuju na mogući razvoj društva od puke formalne pravednosti trenutnog stupnja razvoja do istinske samorealizacije i samodeterminacije (v. Habermas 2007: 116-194).

U Habermasovom predlogu za dopunu postkonvencionalnog stupnja razvoja moralne svesti stoji da je koncept pravde karakterističan za peti stadijum orijentacija ka principima pravde, dok je socijalna perspektiva principijelna, odnosno prethodi društvu. Šesti stadijum karakteriše proceduralna perspektiva idealnog preuzimanja uloga, dok koncept pravde čini orijentacija ka procedurama za opravdanje normi (v. Habermas 2007: 166-167). Potrebno je još naglasiti kako Habermas smatra da nivoi opravdanja predstavljaju formalne uslove prihvatljivosti onih razloga koji legitimitetu podaruju delotvornost, snagu da se postigne konsenzus i da se motiviše na delanje. Pošto se ovi nivoi mogu stupnjevati hijerarhijski, legitimitet prevaziđenog stanja, bez obzira na sadržaj, biva obezvređen prelaskom na sledeći viši nivo.

»Princip diskursa« u svojoj finalnoj formulaciji sumira Habermasovu teoriju argumentacije i reguliše opravdanost pravila, delanja i odluka u različitim vidovima upotrebe praktičkog uma. Princip (D) se sada ne primenjuje samo na pitanja moralne ispravnosti i običajnosne autentičnosti već i za opravdanje pragmatičkih tvrdnji o izboru efektivnog sredstva za ispunjenje zadatog cilja. Svaki tip praktičnog diskursa zahteva dodatno određenje (D) za svoj specifični sadržaj. Sada kada smo uzeli u obzir i dodatni vid tročlanog raščlanjivanja praktičke upotrebe uma, možemo predstaviti sledeći shematski prikaz vidova diskursa i korespondirajućih tvrdnji o valjanosti:

Moralnost i moralni princip, za razliku od običajnosno-etičkih (*Sittlichkeit*) pravila brige ili dobrog života, uspostavljaju bezuslovne moralne obaveze: zabrane, dužnosti i dozvole, koje regulišu interakciju između osoba. Zadatak moralne teorije je da rekonstruiše bezuslovnu silu takvih obaveza kao nepristrasnih diktata praktičkog uma, koji važe za svakog delatnog subjekta u datoj

situaciji. Habermas smatra da je osnovna ideja moralnog principa uvek ista, i da je sadržana u Kantovom kategoričkom imperativu.[9]

Habermas podržava Kantovu tvrdnju da pre kategoričkog imperativa nikada nije valjano izražen moralni zakon jer su svi pokušaji bili zasnovani na nekom vidu heteronomije. Kant je svoj polemički stav izrazio sledećim rečima: - »Videlo se da je čovek svojom dužnošću vezan za zakone, ali nikome nije palo - na pamet da je čovek potčinjen *samo svome vlastitome*, ali ipak *opštem - zakonodavstvu*, pa je obavezan da postupa samo shodno svojoj vlastitoj volji, koja je u pogledu prirodne svrhe opšte zakonodavna. Jer kada se čovek zamišljao potčinjen samo jednome zakonu ma kojem, onda je zakon morao da sobom nosi neki interes kao nadražaj ili prinudu, jer kao zakon on nije proizašao iz *čovekove* volje, već je ona *nečim drugim* bila zakonski prinuđena da postupa na izvestan način. ... Iz nekog izvesnog interesa nikada se nije dobila dužnost već nužnost radnje.« (Kant 1981: 79.)

Za shvatanje smisla etike diskursa je veoma značajno to što Habermas na Kantovom tragu smatra da moralne norme moraju biti adekvatno izražene kao »univerzalni zakon«. Kao i Kant, on povezuje moralnost sa poštovanjem - autonomije ličnosti: prateći nepristrasne diktate praktičkog uma slobodna ličnost dela u skladu sa sopstvenom savešću i poštuje druge kao slobodne ličnosti (v. Habermas 2007: 63).

Ipak, za razliku od Kanta, i većine drugih deontoloških teorija, - Habermas ima dijaloški pristup praktičkom umu. On smatra da je moralni principp manjkav ako je izražen u monološkoj formi. Za Habermasa je problematična teza da se uz pomoć kategoričkog imperativa uvek dolazi do istog zaključka o tome šta dužnost nalaže, pogotovo u pluralističkom i multikulturalnom okruženju. Iako to nije na prvi pogled uočljivo, etika diskursa je nastavak u drugim pojmovnim okvirima implicitne moralne dimenzije Frankfurtske kritičke teorije društva. Habermas moralnu filozofiju doživljava kao stalno suočenu sa upitanošću da li je moguće živeti dobro, delati moralno ili sa čistom savešću posle Aušvica i Hirošime. Etika diskursa mora moći da odgovori izazovima *Negativne dijalektike.* Moralni aspekt kritičke teorije, a pogotovo Adornove filozofije se često previđa zbog pesimističkih zaključaka o nemogućnosti ispravnog i dobrog života u »oštećenoj egzistenciji«. Ipak, upravo naglasak *Teorije komunikativnog delanja* na mogućnosti da razume i objasni društvene patologije, za Habermasa čini konstantno aktuelnim Adornov »Novi kategorički imperativ« posthitlerovskog doba, koji glasi: »čovečanstvo treba da uredi svoje misli i dela tako da se - Aušvic ili nešto slično nikada ponovo ne desi« (Navedeno prema Finlayson 2005: 76.).

[9] Kantove tri formulacije kategoričkog imperativa glase: *Delaj samo prema onoj maksimi za koju u isto vreme možeš želeti da ona postane jedan opšti zakon*; *Postupaj tako da ti čoveštvo u svojoj ličnosti kao i u ličnosti svakog drugog čoveka uvek upotrebljavaš u isto vreme kao svrhu, a nikada samo kao sredstvo*, i *Postupaj prema onim maksimama koje u isto vreme mogu imati za predmet same sebe kao opšte prirodne zakone*. Kant 1981: str. 62, 74 i 85.

Kako moralnost ne bi izgubila svoju univerzalnost i srozala se na konvencije neke posebne kulture i običajnosti, i kako moralno prosuđivanje ne bi - vodilo u pesimizam i depresiju, potrebno je nepristrasnost moralne tačke gledišta formulisati putem realnog diskursa. Zato Habermas formuliše »Princip univerzalizacije« ili »(U)«, koji proizlazi iz (D) i zamenjuje manjkavosti svih verzija i formulacija kategoričkog imperativa. Njegova prvobitna formulacija glasi - »...svaka valjana norma mora da ispuni sledeći uslov: *svi* na koje ta norma utiče moraju moći da prihvate posledice i štetna dejstva za zadovoljenje svačijih interesa koja se mogu predvideti uz *opštu* primenu norme, i ove posledice su prihvatljivije od poznatih alternativnih mogućnosti regulacije.« (Habemas 2007. 65.) Kasnija formulacija, koja jasnije iskazuje princip univerzalizacije i dodatno - insistira na nedostatku bilo kakve prisile, glasi:

(U) »Norma je valjana kada su predvidljive posledice i štetna dejstva njene opšte primene na interese i vrednosne orijantacije *svakog pojedinca, zajednički* prihvatljive za *sve* zainteresovane strane, bez ikakve prisile.« (Habermas 2005b: str. 42)

Na prvi pogled, princip (U) deluje slično kao i princip (D). Ipak, valja naglasiti da (D) utvrđuje samo nužne uslove za valjanost norme, i time funkcioniše negativno, dok (U) kao snažniji i konkretniji princip određuje i nužne i dovoljne uslove valjanosti. Druga velika razlika je u tome što valjanost moralnih normi zavisi od prihvatljivosti predvidljivih posledica i štetnih dejstava njene primene. Na taj način Habermas ugrađuje konsekvencijalističku intuiciju u svoju deontološku teoriju (može se reći i da pravi dijalektičku sintezu između konsekvencijalističkih i nekonsekvencijalističkih uvida), i time se dodatno - udaljava od Kanta (opširnije v. Finlayson 2005: 82).

Princip univerzalizacije po Habermasu pretpostavlja da valjanost moralnih normi ili pravila omogućava univerzalnu egalitarnu zajednicu autonomnih lica. Sa stanovišta teorije argumentacije (U) bi trebalo da utvrdi teret dokazivanja koji formira strukturu adekvatnog procesa i procedure opravdanja. Etika diskursa zavisi od značajnih pretpostavki o sposobnosti ličnosti za moralni dijalog. Obzirom da je za utvrđivanje valjanosti moralne norme potrebno pretpostaviti da bi ona izdržala test potpuno otvorene racionalne diskusije, može se - činiti da je (U) samo hipotetički misaoni eksperiment, sličan Rolsovom »prvobitnom položaju«. Ipak, Habermas insistira da je (U) princip realnog diskursa: moralno suđenje pojedinca je potpuno umno samo ako je nastalo kao rezultat učešća u stvarnom dijalogu sa svim onima na koje utiče. Isto tako, (U) zahteva zadobijanje razložnog pristanka drugih, a ne samo konsultovanje drugih pre formiranja odluke u skladu sa savešću pojedinca.[10]

[10] Pitanje da li je ovakvo shvatanje održivo ili pada pod napadom kritike moramo ostaviti po strani. Tomasen pokazuje kako se Habermasova pozicija o ideji racionalnog konsenzusa pomerala sa tvdrnje da je empirijski ostvariv, preko tvrdnje da je racionalni konsenzus ostvariv ne empirijski, već samo u principu, do prihvatanja da nije ni u principu ostvariv. Vidi: Thomassen 2-008: 31-32.

Habermas je pokušao da približi svoju etiku diskursa sudu savesti svakodnevne moralne prakse. Zbog toga je razmotrio nacrt ispravnog načina primene moralnih pravila u konkretnim slučajevima. Na ovom mestu valja ponovo naglasiti kako Habermas smatra da je Kantov kategorički imperativ odbacivan zato što ne uzima u obzir pitanja primene. U diskursu o primeni moralnih pravila mora biti testirana prihvatljivost alternativnih interpretacija konkretne situacije pred ograničenom publikom neposredno uključenih, uz pretpostavku da se primenjuju valjane opšte norme. Ipak, čak ni na nivou primene, u diskurs se ne mogu uključiti svi o čijoj se sudbini raspravlja (npr. deca, nerođeni ili komatozni). Etika diskursa stoga pretpostavlja da za mnoge ili čak većinu moralnih pravila i izbora možemo postići samo delimično opravdanje: može se pretpostaviti da su valjani i argumenti koji nisu odlučujuće ubedljivi za sve, ali nisu ni presudno poraženi u ograničenoj diskusiji sa uračunljivim učesnicima (v. Habermas 2005b: 35-39).

Na sličan način je predstavljena Midova analiza procesa formiranja identiteta. Sa obzirom na već očigledno hegelijanski karakter rekonstrukcije stupnjeva moralne svesti, čini se da je ova analiza sa razlogom situirana u kontekstu interpretacije Hegelove kritike Kanta. Mid pretpostavlja da je razvoj stabilnog ličnog identiteta pojedinca nerazrešivo vezan za procese socijalizacije koji zavise od učešća u vezama međusobnog prepoznavanja. Habermas proširuje polje primene ove analize kako bi još jednom naglasio da samo i isključivo etika diskursa može da odgovori na feminističke i komunitarne kritike deontoloških koncepcija moralnosti. Ovakve kritike optužuju univerzalističke etike da imaju neprihvatljivo atomistički pogled na sopstvo delatnog subjekta i tako promašuju moralni značaj posebnosti i kulturnog identiteta. Habermas se u načelu slaže sa ovakvim zaključkom, doduše samo za druge deontološke koncepcije, ali ne i za etiku diskursa. Po ovakvom gledištu moralnu supstancu ne čini usamljeno promišljanje delatnog subjekta, već sa jedne strane veze između konkretnih jedinstvenih individua, a sa druge strane pripadnost posebnoj kulturnoj zajednici i tradiciji. Midova analiza pokazuje kako žalac kritike ne promašuje metu: ako individuacija zavisi od socijalizacije, onda sistem moralnosti, kako bi sa antropološkog stanovišta bio održiv, mora da štiti ne samo integritet pojedinaca već i mrežu međusobnih odnosa i životnih formi od kojih zavisi moralni razvoj pojedinca (v. Habermas 2007: 195-215).

Habermas smatra da samo etika diskursa ispunjava ovaj dvostruki zahtev zbog toga što pretpostavlja zauzimanje zajedničke perspektive. Princip univerzalizacije (U) očekuje da svaki učesnik uzme u obzir vrednosti i interese svake jedinstvene osobe, kao i da podredi sud o moralnom značaju sopstvenih vrednosti i interesa onome što bi svi učesnici mogli slobodno da prihvate. Kao rezultat toga, moralni diskurs povezuje moralnu valjanost sa brigom kako za konkretnog pojedinca tako i za moralnu zajednicu od koje zavisi njegov identitet. Čini se da Habermas smatra kako je etika diskursa najviši domet i sinteza svih prethodnih moralnih filozofija jer u sebi sadrži kao momente principe koristi (-

pragmatički aspekt praktičkog uma), principe solidarnosti (običajnosno-etički aspekt) i principe dužnosti i pravde (moralni aspekt).[11]

Videli smo na primeru Habermasove moralne teorije kako su filozofija i savremena nauka nerazdruživo povezane, te značaj interdisciplinarnosti za obe oblasti racionalne misli. Razvojna psihologija je imala mnogo koristi od upliva moralne filozofije, kao što je i filozofka etika napravila značajan pomak pod - naletom kritike Kerol Giligan i drugih autora iz oblasti psihologije. Rezultirajuća Habermasova ideja da je oblast etičkog u potpunosti odvojena od moralnog domena je imala i dodatne konsekvence u Habermasovoj diskurzivnoj pravno-političkoj teoriji, a samim tim i u velikom delu savremenih koncepcija u pravnoj i političkoj teoriji. Potpuno razmatranje ovog doprinosa je dato na drugom mestu[12], ali smatramo da je sa ovim ocrtom jasno pokazana važnost interdisciplinarnog pristupa.

Literatura

Dubljević 2009: Veljko Dubljević: Filozofija prava Jirgena Habermasa, Beograd: *Pravni život*, br. 14, tom VI, Beograd: Udruženje Pravnika Srbije, Kopaonička škola prirodnog prava, 2009. str. 595-609.

Edgar 2006: Andrew Edgar: *HABERMAS - The Key Concepts*, London: Routledge.

Finlayson 2005:, Gordon James: *Habermas – A Very Short Introduction*, Oxford: Oxford University Press.

Flanagan 1982a: O.J. Flanagan, Jr.: Virtue, Sex, and Gender: Some Philosophical Reflections on the Moral Psychology Debate, Chicago: *Ethics,* Vol. 92, No. 3 (Apr., 1982), Chicago: University of Chicago Press, str. 499-512.

Flanagan 1982b: O.J. Flanagan, Jr.: A Reply to Lawrence Kohlberg, Chicago: *Ethics,* Vol. 92, No. 3 (Apr., 1982), Chicago: University of Chicago - Press, str. 529-532.

Flanagan 1987: O.J. Flanagan, Jr.; K. Jackson: Justice, Care, and Gender: The Kohlberg-Gilligan Debate Revisited, Chicago: *Ethics,* Vol. 97, No. 3 - (Apr., 1987), Chicago: University of Chicago Press, str. 622-637.

Gilligan 1993: Carol Gilligan: *In a different voice – Psychological theory and Women's Development,* Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.

Habermas 1975: Jirgen Habermas: *Saznanje i interes*, Beograd: NOLIT.

Habermas 1982: Jürgen Habermas: *Problemi legitimacije u kasnom kapitalizmu*, Zagreb: Naprijed.

Habermas 1985: Jirgen Habermas: *Prilog rekonstrukciji istorijskog materijalizma*, Sarajevo: Veselin Masleša.

[11] Za dodatnu analizu geneze i razvoja etike diskursa, vidi: Edgar 2006: str. 44-46 i 79-89.

[12] Vidi: Dubljević 2009.

Habermas 1988: Jürgen Habermas: *Filozofski diskurs moderne – dvanaest predavanja*, Zagreb: Globus.

Habermas 1999: Jirgen Habermas: Bestijalnost i humanost: Rat na granici - između prava i morala, Beograd: *REČ - časopis za književnost, kulturu i društvena pitanja*, Beograd, Oktobar 1999. str. 102-107.

Habermas 2002: Jirgen Habermas: *Postmetafizičko mišljenje - filozofski članci*, Beograd: Beogradski krug.

Habermas 2004: Jürgen Habermas: *Between Facts and Norms*, Cambridge: Polity Press.

Habermas 2005a: Jürgen Habermas: *Justification and Application*, Cambridge: Polity Press.

Habermas 2005b: Jürgen Habermas: *The Inclusion of the Other: Studies in Political Theory,* Cambridge: Polity Press.

Habermas 2006: Jirgen Habermas; Jozef Racinger: *Dijalektika sekularizacije – o umu i religiji*, Beograd: Dosije.

Habermas 2007: Jürgen Habermas: *Moral Consciousness and Communicative Action*, Cambridge: Polity Press.

Kant 1981: Imanuel Kant: *Zasnivanje metafizike morala*, Beograd: BIGZ.

Kohlberg 1968: Lawrence Kohlberg: The child as a moral philosopher, New York: *Psychology Today,* New York: Sussex Publishers, 1968, vol. 2, str. 25-30.

Kohlberg 1982: Lawrence Kohlberg: A Reply to Owen Flanagan and Some Comments on the Puka-Goodpastor Exchange, Chicago: *Ethics,* Vol. 92, No. 3 (Apr., 1982), Chicago: University of Chicago Press, str. 513-528.

Thomassen 2008: Lasse Thomassen: *Deconstructing Habermas,* New York: Routledge.

Златиборка З. Попов-Момчиновић*
Катедра за социологију
Филозофски факултет Пале
Универзитет у Источном Сарајеву

Прегледни рад

О „ПОЛИТИЧКОЈ ТЕОЛОГИЈИ“

Увод

Правац у теолошкој мисли познат као „политичка теологија“ јавља се шездесетих година прошлог века, као критичко промишљање места и улоге теологије и цркве у савременом свету, а њени представници потичу из тзв. западног крила Хришћанства - Католицизма и Протестантизма. Правац је настао у време кризе друштвеног и политичког система у земљама тзв. Првог света, рађања протеста и нових друштвених покрета, и бујања критичке свести код млађе популације која није доживела страхоте другог великог рата па се није више задовољавала материјалним обиљем у којем су ова друштва уживала, и тежила слободи, еманципацији, самоостварењу . Рискирајмо више демократије, говорио је Вили Брант и можда најбоље одсликао време у којима су се ова бурна друштвена гибања дешавала, узносила велике умове, политичке кругове, разне друштвене групе и појединце, у чему су и неки познати теолози видели свој хришћански позив и мисију.

Теолози „политичке теологије“ нам не дају једну систематичну, заокружену теолошку поруку већ стално и изнова у своју писану реч, верску поруку и подуку уносе идеју живућег Бога који није приватно власништво теологије и цркве. Овакав Бог није пак само законодавац, који нам даје готове прописе о исправном и богоугодном понашању, ни строг отац који будно мотри на своју децу и кажњава их због греха, нити пак удаљен тиранин који се на крају, због наше непослушности повукао и дигао руке од света. Напротив, он је стално ту, присутан, пати са нама и у нама, стално уплетен у друштвену и политичку стварност којој нека апстрактна, универзална порука никада није могла бити јасни путоказ и одредница. Напротив, апстрактни религијски универзализам се одбацује јер он само наизглед мири бројне друштвене противречности, којима тадашњи и садашњи свет више него довољно обилује. „Мирећи“ друштвене конфликте на тај начин, религија се заправо ставља у службу одржавања постојећег и *status quo-а* у друштву, пракса која је почела још од Константиновог признавања Хришћанства за државну религију, чија се универзална порука користила као социјални лепак тадашње уједно и космополитске и фрагментиране империје (Роланд 2004:23). У „политичкој теологији“ се друштвене противречности не мире, већ позивају и подвлаче, на њих се експлицитно указује, и Бог од окошталог идола поново постаје живући Бог. „Политичка теологи-

* zlata_pm@yahoo.com

ја“ је тако у напетом, критичком и дијалектичном односу према друштвеној стварности, према различитим формама мишљења и деловања, али и према самој себи, према теологији и цркви које су често главну функцију имале у потврђивању и правдању себе (Мец 2004: 20). У самој својој бити ова теологија је отворена, јер не сматра да поседује готову спознају Бога коју само треба „форвордовати“ верујућим, већ их треба укључити и ангажирати, увлачећи у свој далекокруг бројна горућа питања као што су еколошка деструкција, константно богаћање једних и сиромашење других, стални раст агресивности и насиља у свим сферама, и бег од истих у неки наводно недужни верски романтизам.

Де/реконструкција модерног религијског и политичког

Шта је заправо политичко и ново у овако једној проповеданој теологији? Она је политичка јер је и сам Исус био политичан, у противном не би био разапет. Она је политичка јер је љубав, љубав према ближњему који пати због политичких моћника, а повлачење из политичког ради чувања чистоте вере од „прљавости“ световног је противно хришћанској љубави према ближњему. Она је политичка јер је нада, нада која надилази ововременост те је стога критичка према њеним дехуманизирајућим тенденцијама и друштвено ангажована. Даље, јер је апокалиптична, што је доводи у сукоб са политичком идеологизацијом еволуционистичке парадигме по којој ништа суштински ново не може да прекине историју, чиме се паралише свака нада и политичка акција. Апокалипса стога не представља калкулацију када ће се судњи дан десити, што се често узалуд покушавало, већ је медијум који даје снагу нади и креативној политичкој акцији (Ешли 2005: 252). Она је политичка зато што је патња, и Бога схвата као патњу а не као неког свемогућег, апатичног и од нас удаљеног бића. Ово сећање на патњу се стално обнавља, патња се не потискује путем интелектуалне поделе рада у прошли битак тако да се на концу конца миримо са оним опасним и изазовним. Овде се ради о политички актуелном сећању, које уздрмава нашу садашњост у којој се сећамо оног неподношљивог у будућности (Мец 2004: 71). Она је политичка јер је је Хришћанство од самог свог почетка есхатологија, а не само у свом крају. Она је политичка јер не бежи од света, од модерних мрежа економије, науке, технологије, политике које показују изузетну вештину у апсорбовању и потискивању друштвених противречности. При томе је свесна модерних тоталитаризирајућих тенденција које могу да апсорбују и чак профитарају од људске утопијске имагинације, од патње и беса, укључујући и могућу злоупотребу себе саме (Ешли 2005: 243-244). И на крају, она је политичка на конто самог Бога, који је апсолутно слободан, неспутан апокалиптички револуционар. Религија тако у својој бити садржи „политикум“, јер захвата све поре друштвеног и политичког живота и не представља пуку надоградњу „за повијесне борбе око људског идентитета, него захват у њих“ (Мец 2004: 130).

Инструментализовани ratio као облик (п)остварене религије

У дијалогу и конфликту са собом и светом, овако одређена „политичка теологија“ ступа и у поље, боље речи забран који је модерна наука и технологија приграбила искључиво за себе. Чине се да је нужан конфликт са науком и научним сазнањем, са квантификованим умом који тежи да све измери и контролише не би ли свет и друштво прилагодио властитим, инструментализованим потребама. Овакав, данас у великој мери доминантан поглед на ствари нужно удаљава човека од творца и алијенира га од других живих бића и људи. Међутим, „политичка теологија“ уопште не доводи у питање валидност научног знања, и многа њена становишта се базирају на искуствима стеченим превасходно у друштвеним, али и природним наукама. Често се указује и на штетност чињенице да је религија устукнула од науке, одустајући да инкорпорира у себе нека од њених достигнућа, што јој је онемогућило да артикулише кохерентан поглед на свет. Напушта се лажна дихотомија између светог и световног, религије и секуларизације, вере и *ratia*. Наука тежи рационалном сазнању на основу одређених сазнајних критеријума, које религија не може да задовољи јер одражава неке друге потребе за смислом живота и смрти, утехом, спасењем (Шушњић 1998: 270). Као што наука може да се бави религијом на основу мерила истине које важе у њој и одређеним дисциплинама, тако се и религија може бавити смислом и бесмислом науке, њеним утицајем на судбину света живота али и смрти. О овом последњем је управо реч у „политичкој теологији“.

Беспоговорна вера у науку није нимало научна, она пак има религијски карактер. Не ради се пак у примени познатог средњевековног начела „Верујем јер је апсурдно“ у смислу да је ауторитету науке потребно веровати „по себи“. Апсурдност је ту беспредметна будући да нам је наука подарила исувише овоземаљских користи да би уопште посумњали у њену апсурдност. Проблем је пак шта је извор овако појмљене вере у науку у њеној корисности. Више је него интересантно појашњење које нам нуди представник „политичке теологије“ из протестантског миљеа Јирген Молтман (Jürgen Moltmann), и које је супротно од готово општеприхваћене претпоставке о нераздвојивости просветитељства и атеизма. Он примећује да је вера у науку као опредмећен људски разум миленаристичког карактера. Миленаристи су веровали у брз пропаст света, Армагедон и поновни долазак Христа и успоставу његовог хиљадугодишњег царства на земљи. Многи су били друштвено и политички ангажовани у циљу припремања Христовог доласка, обезбеђивања властитог спасења кроз ангажман у поправљању света пред наступајући догађај. С месијанским жаром су се борили против многих друштвених зала као што су необразовање, ропство, алкохолизам, беда и незнање. Вера у корист од науке и технологије у себи садржи овај миленаристички жар, што на крају води до губљења саме сржи религије јер за своју последицу има секуларизацију. Ова не представља пак антипод религији као што се често здраворазумски сматра, већ по Молтма-

ну њену реализацију овде и сада (Молтман 1999: 10). Овоземаљско постаје једнако оноземаљском, наука и технологија дају људима све оно чега су лишени због исконског греха у Едемском врту! Не чуди стога што је колевка модерног света заправо Америка, јер откривајући је, Кристофер Колумбо је тежио да нађе не само Елдорадо, град злата већ и рајску земљу из које су Адам и Ева били прогнани. „Нови“ свет и ново време које је тад настало представљају овоземаљски рај, и када је угледао тај рај који је тражио Колумбо је запрепашћено устукнуо и узвикнуо да је реч о божјој вољи и промисли (Молтман 1999: 9). Пуританци и протестантски неконформисти протеривани из Европе су чврсто веровали у своју верску мисију на „новом“ континенту, у обновљени ковчег савеза са Богом који се склапа на новом, невином тлу. Нова, модерна епоха тако има корене у *conquista*- освајању Новог света и експлоатацији природе помоћу рационалних, научних сазнања, који иду упоредо са религијским *revival*-ом. То је у исто време и крај историје[1] будући да нема друге алтернативе новонасталом начину живота и мишљења. Остале народе треба само „хуманизирати“, извући милом или силом из паганства помоћу мача и/или Библије. Најпре изгнан из раја и осрамоћен, човек поново постаје господар земље, *dominium terrae* као што је навео Френсис Бекон, један од утемељивача модерне науке. Главни епистемолошки порив науке су корист и доминација, што се беспоговорно, тачније полусвесно прихвата од свих, па и „ненаучних“ људи. Не изненађује да су духовни утемељивачи новог реда ствари и значења, Бекон и Декарт при томе користили сексистички језик. Наука је та која доводи мајку природу и њене кћери људима, тачније мушкарцу, да њима влада и поседује их. У политичком смислу, ново друштво које настаје себе легитимише путем апстрактне теорије друштвеног уговора[2]. Идеја да власт не потиче од Бога већ од овог почетног пристанка људи који имају природно право да је смене на крају се своди на обавезу власти да обезбеди људима корист, односно да их не дира у њиховим приватним уживањима, као што су згртање добити, присвајање (те консеквентно уништавање) природе и „затварање“ супруга у приватну сферу. Начела природног уговора су наводно универзална, као што су универзална и људска права која се на овај начин покушавају заштитити од тиранске, ненародне власти. Међутим, ако се ова начела на апстрактном нивоу можда и могу универзализовати, начин живота и благостање оних који су започели са модернизацијом, први прихватили уговорну теорију здраво за готово и имали највише користи од ње не

[1] Инструментализовани, пост-хладноратовски либерал Фукојама поистовећује тзв. „крај историје“ са падом социјализма и рушењем берлинског зида. Са месијанским жаром Фукојама слави крај историје због коначне победе либералне демократије у свету! У својој заокупљености постојећим и тренутним, превиђа да се крај који он тријумфално најављује догодио много раније, и да је ово што се скоро догодило и дешава само бледа копија већ виђеног.

[2] Жене су „по природи“ искључене из овог уговора јер су такве „по природи“, чиме се таутолошки правдала њихова „вегетација“ у приватној свери. И Хобс и Лок и Русо су начелно тврдили то исто, само су то описивали у нешто другачијим појединостима.

може. Њихово благостање је управо настало на штету неких других, који живе не маргинама, осуђени на вегетацију у мраку и зачараном кругу сиромаштва. (Молтман 1993: 9).

У „политичкој теологији“ се „непрекидно указује на ове многобројне противречности. Људска права не могу бити универзална док су некима ускраћена. Оно што је универзално у модерном друштву нису права већ заправо губитак Бога (Молтман 1999:17). Хришћански Бог је Бог страдања и Голготе, а не Бог тријумфализма, миленаризма и догматизма, како се често верује у неким развијеним земљама које сматрају да је њихов повољан положај одраз Божје воље и благослова. Критика тзв. западне концепције људских права не значи одбацивање идеје људских права, већ њихова истинска критичка рефлексија и одбацивање њихове инструментализације. Идеје о људским правима имају дубоке религијске корене јер почивају на вери у вредност, дигнитет и интегритет сваке особе. Идеја уговора произлази у основи из појма савеза Бога са изабраним народом. Реч је о реципрочном односу који обавезује обе стране, и ступајући у савез са народом Бог обзнањује да су људи способни за овај савез и да су га вредни, из чега произлази и идеја да су способни да склопе друштвени уговор и да могу сами собом да владају (идеја демократије и самоуправљања). Религијска у бити, идеја о правима нужно претпоставља и постојање друштвене правде - економске, политичке, културне, еколошке. Од апстрактних, формалних начела, она на тај начин постају конкретизована и реализована. Хришћанке и хришћани се за таква људска права требају ангажовати јер верују у наду, и на тај начин ће партиципарати у универзалној божанској пуноћи и промисли. Упркос безнађа и ништавила, људи имају наду што их чини слободним од апатије, панике и бега из постојеће стварности. (Молтман 1993: 335). Постојећи егзодус цркве из заслепљеног друштва је праћен егзодусом верника из цркве, уживајући верској толеранцији стерилног друштва црква маргинализује саму себе, јер опседнута властитим самоодржањем постаје саучесником у друштвеној маргинализацији оних који пате (Молтман 1993: 9). На тај начин ће се овај свет, свет отуђеног и размрвљеног разума оличеном у специјализацији и експертизацији науке, који не мари за људску осећајност, сензибилитет и ситуацију поново интегрисати у смислену целину.

„Политичка теологија“ није негација просветитељског оптимизма и научног знања као што се на први поглед чини, она није противник тековина модерне као што су деполитизација религије, одвајање државе од цркве, развој научног сазнања, промовисање људских слобода и демократије. Критика науке није њена антитеза, већ рефлексивно промишљање да долази до дехуманизованог и денатурализованог прилагођавања свега постојећег тренутној користи. Критика деполитизације религије, као саставног дела просветитељске парадигме не значи залагање за некакву теократију или поновни несвети савез цркве и државе. Указује се заправо на чињеницу да оваква политичка позиција религије при чему се она смешта у тзв. „грађан-

ско друштво“ и сферу приватности одговара очувању постојећег поретка и интересима владајућих слојева. Стога се може рећи да је на делу заправо „просвећивање просветитељства“ (Ешли 2004: 244). „Политичка теологија“ нема корена у, иако оправданој критици просветитељства, већ управо у самој његовој денунцирајућој баштини коју је Црква негирала а да се њом није ни позабавила (Мец 2004: 59). Просветитељство је када је ступило на сцену ушло у нечист савез са капитализмом, „прочишћеним“ и модернизованим патријархализмом, науком и технологијом које природу схватају као некакав неживи механизам кога треба сазнати објективно, одн. тргајући човекову пупчану врпцу са њом ради критеријума вредносне-неутралности и објективности. Стога се у овој теологији преламају и укрштају различита питања, и развијају специфични одговори на иста у облику феминистичке, еколошке, социјалистичке теологије, теологије људских права и сл.

И „социјалистичка“, и „еколошка“ и „феминистичка“

Социјализам, екологизам и феминизам представљају политичке идеје у начелу вођене темељним вредностима проширења људске слободе и остваривања односа који негирају доминацију и поварење. Овде се наравно не негирају масовни злочини почињени у име социјалистички појмљеног хуманизма, већ се указује на чињеницу да је тежња ка тзв. социјалној правди једна од најсвеобухватнијих утопија које дају или су бар давале наду за нешто боље и другачије. Тзв. социјалистички правац у политичкој теологији је добрим делом повезан с тзв. теологијом ослобођења у Латинској Америци, мада није потпуно пригрлио револуционарни месијанизам и ангажман као што је ту био случај[3]. Постоје бројни додири и сусрети између теолога „политичке теологије“ и тзв. алтернативних друштвених покрета ношених идејама Нове левице шездесетих година. Нова левица представља радикалан разлаз са догматизмом државног социјализма, бирократизацијом социјалистичких партија и радничког покрета, оживљавајући дух младог Маркса и социјал-утопизма. Захтеви за више слободе и демократије, више самоуправе, креативности и самоареализације су тзв. „општа места“ Нове левице. Хелмут Голвитцер (Helmut Göllwitzer), истакнути представник социјалистичке теологије је указивао на неопходност револуције љубави, на верску конверзију капитализма јер се базира на деструктивној похлепи, што је у потпуној је супротности са царством Божјим. Наместо тога мора ступити љубав за живот, о чему је писао и проповедао, а деловао

[3] То се вероватно може објаснити различитим социјалним контекстом у којем су ови теолошки активисти живели. У Латинској Америци је Католичка црква дуго била кључна реакционарна и конзервативна снага, у јасној спрези са владајућим олигархијама па је реакција на такво стање у облику теологије ослобођења где црква ступа у директан савез са потлаченим, експлоатисаним и обесправљеним слојевима очигледна. Главни представници „политичке теологије“ потичу из западно-европског миљеа и то у периоду тзв. државе благостања (коју су нпр. у СР Немачкој, и многим западним земљама подржавале и левица и десница) па је њихов радикализам попримио нешто другачији облик.

је и као пастор активиста студентског покрета. Ово отварање ка социјализму је нарочито било важно јер је у том периоду свет био гео-политички подељен на два непријатељска табора, са стожерима у Вашингтону и Москви. Манихејска подела на царство слободе и царство зла, како су једни друге именовали је допринела одржавању и окоштавању односа моћи и немоћи у свету, спутавала критичку мисао и ангажман уз сталне претње употребом нуклеарног оружја. И једни и други су се позивали на слободу. Како познати теоретичар слободе Исаија Берлин (Isaiiah Berlin) наводи, на делу су заправо два различита схватања слободе. Прво је индивидуално, негативно схватање које је по њему једино истински слободно јер не доводи до наметања одређеног начина живота и система вредности као једино исправног, а чији су представници Лок и Мил. Друго је позитивно, конкретно јер одређује људима шта треба да чине да би остварили слободу, чији су заговорници Русо и Маркс, два теоретичара највише оптуживана у историји да су подстакли тоталитаризам. Позитивно схватање слободе претпоставља постојање неког вишег, „правог“ сопства које надилази конкретно, емпиријско сопство, што на крају води у „оправдање принуде коју неки људи врше над другима да би их уздигли на „виши“ ниво слободе“ (Берлин 1992: 216). Јирген Молтман ову дилему другачије де/конструише. У предговору своје књиге наводи да је идеја водиља Запада индивидуална слобода и просперитет, а (некадашњег) Истока социјална правда и просперитет. Међутим, он наводи да бира индивидуалну слободу и социјалну правду, због чега консеквентно не може стићи до просперитета (Молтман 1999). Сећање на разапетог Христа га спречава да учествује у суштински исто појмљеној идеји просперитета и на Западу и на Истоку, а која води до деструкције заједнице, природе и еколошког катастрофизма што је цена идеологизованог, искривљеног друштвеног прогреса.

Природа и екологија су стога једна од теоријских и практичких жаришта ове теологије. Ово место је нарочито важно с обзиром да су многи еколози истицали да савремена еколошка криза има своје корене не само у тзв. „картезијанско-њутновској“ парадигми где се природа схвата као машина која се може истраживати, мењати, користити чиме јој се одузима сопствени живот и *телос*, већ и у монотеистичкој парадигми по којој је човек од Бога постављен за господара природе. Многи еколози често оживљавају прехришћанске религијске основе, будући да се у тзв. „примитивним“ религијама не прави разлика између људи и других живих бића, и све се посматра у тзв. холистичкој, нехијерархијској перспективи (Хејвуд 2005: 285-287). У хришћанству пак људска бића као духовна трансцендирају природу, што доводи и до обешчашћавање природе *(disgracing of nature),* њеног лишавање божанске милости што се схвата као допринос антропоцентричног хришћанства еколошкој кризи (Скот 2003: 8). Хришћани често узвраћају да је човек именован од Бога пастиром и заштитником природе, а не њеним експлоататором и уништивачем. Међутим и овде се заправо ради о моћи у једном њеном облику, тзв. пасторалној или пастирској

моћ на коју је указао Мишел Фуко (Павловић 2008: 23). У „политичкој теологији“ се, као што је указано сваки облик доминације и односа моћи и немоћи излаже критичкој рефлексији. Када је реч о еколошкој одговорности Хришћанства, она се не доводи (бар не у значајној мери) у везу са његовим темељним парадигмама, већ објашњава његовим повлачењем из света у људску приватност и склоношћу ка метафизици. То доводи до сепарације различитих облика знања и промишљања, и на крају до међусобног одвајања природе, људи и Бога као сепаратних сфера. Бог постаје нешто натприродно, нешто што се јавља и дешава на маргинама друштвеног, што се збива истовремено са кидањем пупчане врпце између човека и природе (Скот 2003: 9-10). Као што објашњава Луи Дупре (Louis Dupré), нагласак на индивидуалном спасењу ставља човека у директан однос са Богом и одваја га од космичких питања и мрежа различитих релација (Dupré 1993). Молтман истиче важност солидарности и реципроцитета са природом, јер је реч о Божјој креацији, али и Божјој иманентности у свему створеном преко Светог духа. Уместо антропоцентричне, гради се нова, теоцентрична визија света (Баукхем 2005: 156). У данашњем свету је овакво једно повезивање теоцентричне и екоцентричне визије више него потребно. Живимо у свету у ком је систем, и економски и политички потиснуо сам живот. Садржајна пуноћа се губи, и тоне се у дезинтеграцију и потенцијално ништавило, на шта нас упозоравају и бројне прогнозе о глобалном загревању, као и бројни филмски блокбастери који (да ли парадоксално?) добро зарађују од ових прогноза.

Феминистичка теолошка перспектива такође заузима значајно место у оквиру „политичке теологије“. С једне стране, сталешка друштвена конструкција у периоду епохе „политичког монотеизма“ је жене сврстала у четврти сталеж, што је Хришћанство довело у директну везу са андроцентризмом. Потом, нови модерни поредак апстрактно приказан путем теорије друштвеног уговора такође остаје патријархалан иако власт више не представља монарх/отац. Власт се конституише као братски савез слободних грађана/мушкараца (Пејтмен 2001: 86). У том контексту ниче и тзв. класични женски покрет, и то у директној повезаности са религијским *revival*-ом у деветнаестом веку, и радикалним егалитаризмом неконформистичких протестантских заједница[4] (Грејем 2004: 211). Феминистичка „политичка теологија“ је ту нашла свој замајац, али иде даље и дубље у критичку рефлексију повезаности хришћанских порука и постојећех друштвених и родних односа доминације. Дороти Золе (Dorothee Sölle) је нпр. изградила инспиративну синтезу феминистичке анализе, радикалног спиритуализма и материјалистичког читања јеванђеља. Политичким активизмом и критиком

[4] Антологијско дело класичног феминизма *О подређености жена* написано је од Мери Волстонкрафт која је потицала из група протестантских дисиндената. Чувене боркиње за женска права, укључене у аболиционистички и трезвењачки покрет, као што су Елизабет Кеди Стентон, Лукреција Мот, Сузан Ентони, сестре Гримке, потицале су такође из оваквих верских кругова.

либералног протестантског егзистенцијализма засновала је широку реконструкцију тзв. „класичне“ теологије, из феминистичке перспективе (Грејем 2004: 213). Сама идеја греха, онако како се поима у Хришћанству се доводи у везу са андроцентризмом. „Гордост“ и „воља за моћ“ представљају културно обликоване мушке карактеристике будући да се дечаци за разлику од девојчица социјализирају да буду аутономне личности. У том контексту хришћански морал који налаже жртвовање и служење другоме као лек за грех гордости, код жена само појачава културом наметнуту негацију сопства (Грејем 2004: 214).

Уместо закључка - о актуелности „политичке теологије“ овде и сада

У свету све више и више подељеном економски, политички и религијски, у којем различити облици фундаментализма не само да се не ретко и призивају, већ се од њих и профитира, једна овако отворена, релациона и недогматична теологија има не мали значај. Као што је успон модерне био повезан са успоном религијског (што је убедљиво показао Молтман указавши на везу између миленаризма и секуларизма), које се обнавља у промењеним и ревитализованим облицима и садржајима, ова веза између либерализма, капитализма и верског жара се и данас поново потврђује. Идеологија новог, глобалног друштва је неолиберализам, као облик тржишног фундаментализма који хипостазира апстрактну индивидуу изван сваког контекста (друштвеног, политичког, културног), с циљем лакшег згртања профита у све бржим и жустријим обртима капитала и фамозном кретању роба и услуга. Неолиберализам је као такав есенцијалистички и тријумфалистички, доводи до опште социјалне несигурности сталним нападима на државу благостања, до редуковања плурализма и партиципаната у јавној, политичкој дебати чиме се поништавају достигнути нивои социјалних и културних слобода и права (Мујкић 2007: 48). Оваква деструкција свега постојећег у име људских права и демократије води, да ли парадоксално у општу несигурност која подсећа на предполитичко стање каквим га је видео Томас Хобс. Ова тотална и/или тоталитарна несигурност нужно продукује и репродукује различите облике религијског *revival*-а јер се проверено утошиште тражи и налази у религији, о чему можда најјасније сведочи енорман раст евангеличког Хришћанства, као облик демократске религије која вернику/верници даје управо оно шта му треба[5] (Мујкић 2007: 42). Разарајућа несигурност сваке врсте, заједно са чињеницом да су овоземаљски одговори на најзначајнија питања као што су смисао живота незадовољавајући и отуђујући подстиче повратак религије у јавну сферу. Повлачењем религије из света се задржава „семе светог у свету“, које се циклично обнавља и оживљава, што су тзв. линеарне, еволуционистичке теорије модерни-

[5] То је најјасније показао амерички теле-евангелиста Пет Робертсон, наводећи да поседује производ бољи од сапуна, јер „продаје“ вечни живот.

зације и секуларизације превиђале (Мојзер 2003:16). Проблем је пак што тај повратак тежи да инагурише конзервативне и патријархалне вредности, са не ретким отклоном у фундаментализам, који редукционистички посматра овај свет и достигнућа модернизације из црно/беле перпсективе. „Политичка теологија“ је још раније наслутила и објаснила ове бројне друштвене противречности, чије је потискивање управо довело до новијих и сложенијих конфликата. Бег од света, макар он био и овакав какав је данас у религију није уопште хришћански, будући да реч о апстрактном идеализму, апатичном према катастрофама и пропастима других (Мец 2004: 198). Он је такође ексклузивистички и искључујући, јер гради непремостиве зидове између верника и неверника, светог и световног, и на концу обесмишљава сваки контекстуализовани говор о Богу.

Актуелност „политичке теологије“ је манифестна и на нашим просторима, где су се десили масовни злочини, у ратовима у којима су се кришила сва могућа начела хуманости и директно сукобљавали колективи различите верске припадности. Овај правац је настао управо у Немачкој после Аушвица, па се поставило изазовно питање да ли је Хришћанство уопште и могуће после Аушвица[6]. Једини одговор који се намеће је стално обнављање сећање на Аушвиц, без ограђивања и тзв. индивидуализације злочина иако је јасно да су их чинили појединци а не колектив, већ управо његовим директним уношењем у теологију и цркву. Кидање баштине са Израиљом, старо колико и само Хришћанство, упрошћена подела на Стари завет као књигу закона и Нови завет као књигу љубави, имала је свој апокалиптички завршетак у Аушвицу. Израел је за Хришћане остао само застарела претпоставка Хришћанства, и преузимање метафизизичких хеленистичких категорија од званичног Хришћанства учинило је да у њему појмови и идеје постану важнијим од сећања (Мец 2004: 225). Свет данас је, како примећује Јохан Баптист Мец (Johann Baptist Metz) једно умрежено информатичко друштво које све више постаје машина заборава, јер спремање, похрањивање информација није сећање (Метз 2004: 223). И сам злочин постаје информација, која се обрађује статистичким мерилима. Шок, и збуњеност због злочина као што је Аушвиц је од холокауста направио пуку информацију. За Меца је сећање на ужас Аушвица представљао онај религијски заокрет који га је одвео директно у критику теологије: „Аушвиц је за мене сигнализирао ужас с ону страну све познате теологије, ужас који чини да се сваки неситуацијски говор о Богу покаже празан и слијеп. Постоји ли, тако сам се питао, Бог којем се човјек може молити и клањати окренут леђима таквој једној катастрофи? И може ли теологија, која заслужује то име, без ганућа после једне такве катастрофе и даље говорити о Богу, говорити даље о Богу и човјеку као да се наочиглед овакве катастрофе не би требала преиспитати претпостављена недужност наших људских ријечи? “ (Мец 2004: 221). На трагу ових Мецових навода, можемо закључити да је један

[6] Пре тога је Маркузе поставио слично питање може ли уопште бити поезије након Аушвица.

од темељних постулата говора о злочинима на балканским просторима нужна критика теологије, деконструкција доминантних односа верског и политичког, и одбацивање тзв. претпостављене недужности. Оваква једна теологија је могућа основа да се пост-атеистичка обнова религије и религиозности на нашим просторима не манифестује као „воља за моћ“ институционализоване религије, већ као рефлексивна, отворена и недогматична вера која се стално изнова суочава са тзв. опасним сећањима и деструктивним појавама, који је управо и чине живућом и истинитом. Овакав један говор наравно не треба бити ограничен на самог себе, већ смештен у оквире који указују на постојање патњи, катастрофа и деструктивних облика доминације на глобалном нивоу.

На крају се може поставити и оправдано питање није ли и оваква једна теологија у свом исходишту евроцентрична, одн. западноцентрична. У друштвима која се заправо нису ни модернизовала, и у којима је секуларизација спровођена одозго, политиком насилног и борбеног атеизма, поставља се питање да ли је оваква једна де/реконструкција теологије из конфликтног наслеђа модернизма могућа. Нпр., да ли се еколошко-теолошка свест може пробудити у економски осиромашеном друштву које је као такво опседнуто тежњом ка материјалном бољитку, а да не изгледа као пуко помодарство, бледа копија тзв. западних вредности и урбаног помодарства. „Политичка теологија“ овакво једно „копирање“ себе саме не допушта, јер се то своди на моћ и доминацију, а питање је да ли се из самог нашег друштва, на основу његових противречности може родити оваква једна социјална критика кроз критику теологије. Упркос овим изазовима, не треба потцењивати моћ идеја, на шта је по Берлину упозорио још немачки песник Хајнрих Хајне (Берлин 1992: 201).

Литература

Берлин 1992: I. Berlin, *Četiri ogleda o slobodi,* Beograd: Filip Višnjić

Боукхем 2005: R. Bauckham, Jürgen Moltmann, *in*: D. E. Ford, R. Muers (eds.), *The Modern Theologians: An Introduction to Christian Theology since 1918,* Malden, Oxford, Carlton: Blackwell Publishing

Грејем 2004: E. Graham, Feminist Theology, Northern, *in:* P. Scott, W. T. Cavanaught (eds.), *The Blackwell Companion to Political Theology,* Malden, Oxford, Carlton: Blackwell Publishing. 210-226

Ешли 2004: J. M. Ashley, Johann Baptist Metz, *in:* P. Scott, W. T. Cavanaught (eds.), *The Blackwell Companion to Political Theology,* Malden, Oxford, Carlton: Blackwell Publishing, 241-255

Хејвуд 2005: E. Hejvud, *Političke ideologije,* Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva

Метз 2004: J.B. Metz, *Politička teologija, 1967-1997,* Zagreb: Kršćanska sadašnjost

Мојзер 2003: G. Moyser (ed.), *Politics and Religion in the Modern World,* London, New York: Routledge

Молтман 1993: J. Moltmann, *The Crucified God: The Cross of Christ as the Foundation and Criticism of Christian Theology,* Minneapolis: Fortress Pres

Молтман 1999: J. Moltmann, *God for a Secular Society: The Public Relevance of Theology,* London: SCM Press

Мујкић 2007: A. Mujkić, Religion and Neoliberalism, *in*: R. Mahmutćehajić (ed.), *Unity and Plurality in Europe,* Part Two, Sarajevo: International Forum Bosnia, 39-52

Павловић 2008: V. Pavlović, Mikrofizika i makropolitika moći Mišela Fukoa, Beograd: *Godišnjak 2008,* II/2, 7-28

Пејтмен 2001: K. Pejtmen, *Polni ugovor,* Beograd: Feministička 94

Расл, Клерксон 1996: L. M. Russell, S. Clarkson (eds.), *Dictionary of Feminist Theologies,* Louisville: Westminster, John Knox.

Роланд 2004: C. Rowland, Scripture: New Testament, *in*: P. Scott, W. T. Cavanaught (eds.), *The Blackwell Companion to Political Theology,* Malden, Oxford, Carlton: Blackwell Publishing, 21-34

Скот 2003: P. Scott, *A Political Theology of Nature,* Cambridge, New York: Cambridge University Press

Шушњић 1998: Đ. Šušnjić, *Religija II,* Beograd: Čigoja štampa

Секција за социологију

Слободан Ч. Антонић*
Оделење за социологију
Филозофски факултет
Универзитет у Београду

Оригинални научни рад

СОЦИОЛОГИЈА И ИСТОРИЈА: ШТА ИСТОРИЧАРИ ЗАМЕРАЈУ СОЦИОЛОЗИМА?

Настанак социологије у 19. веку нераскидиво је повезан са амбицијом да се створи нова, супериорна врста друштвене науке коју ће репрезентовати управо социологија (види опширније у Антонић 1995: 6-11). За типичног представника старе, превазиђене врсте друштвених наука узимана је историографија (тј. историјска наука). За разлику од историографије која је утврђивала и сабирала чињенице и затим их хронолошки ређала, социологија је у тим чињеницама желела да открије правилности и законе помоћу који је требало да пружи стварна, научна објашњења прошлих и садашњих догађаја. Социологија тога доба доиста је имала намеру да историју сведе на помоћницу која ће је снабдевати грађевинским материјалом (историјским чињеницама) за њена нова, велелепна, научна здања (тј. за научне теорије о прошлости и садашњости).

Социологија је, међутим, већ почетком 20. века морала да и сама призна да њен амбициозни програм откривања историјских закона који су једнаке очевидности онима који владају у физици – није испуњен. Када су социолози, а нарочито они марксистичке оријентације, покушали да формулишу историјске законе, брзо се показало да њихов епистемолошки карактер није био ни приближно сличан особинама природнонаучних закона. Социолошке формулације историјских закона биле су или проблематичне чак и за највећи део саме социолошке научне заједнице, или су биле тривијалне, без стварног информативног садржаја.

Овај неуспех, сасвим природно, довео је до контраофанзиве историчара. Социологија је оптужена да је лажна, опсенарска наука и да је њено задирање у поље историје дилетантско. Оно што социологија нуди као "истинско" објашњење историјских збивања, говорили су историчари тога доба, заправо су само метафоре - псеудотеолошке у случају философије историје, физичке и биолошке у случају социологије (Бок 1956: 29). На једном научном симпозијуму одржаном 1903, историчари су у хору одбацили идеју о "подели посла" по којој они треба само да прибављају грађу коју ће онда социолози подвргавати уопштавању. "Постоје два добра разлога зашто таква подела посла нема прођу. Прво, историчари неће прихватити такву улогу, јер ако ми нађемо да је било шта вредно 'сређивања' ми ћемо то и средити сами, не питајући за савет људе који нису историчари. А друго, не бисмо могли наступити у тој представи академског самоукидања чак ни

* santonic@eunet.rs

када бисмо то желели, јер има исувише мало периода који су историјски до краја истражени, да би се могло допустити да људи које не познају историјску методу почну откривати некакве 'историјске истине'; јер када теоретичари који нису историчари уроне у историјску литературу у потрази за основама некаквих својих идеалних структура, историчарима преостаје само да пред њиховим 'открићима' прасну у грохотан смех" (историчар W. M. West у свом говору; Бок 1956: 35).

Уз ове приговоре, историчари су најчешће замерали социолозима и једну врсту научног паразитизма. И када у својим уопштавањима користе опсежан историјски материјал, социолози до историјске грађе не долазе кроз примарна историјска истраживања која би предузели сами, већ се ослањају првенствено на секундарне изворе, то јест студије и монографије самих историчара. Отуда социолошки радови о историји за многе историчаре носе печат непоузданости или површности (види историографске приказе неких социолошких студија наведених у Антонић 1995: 58). Социолог, уколико још није одустао од амбиције да изналази правилности у историји, некритичким прихватањем закључака туђих примарних истраживања ризикује да своје велелепно здање гради на несолидној основи. И у самим примарним истраживањима многи су закључци засновани на недовољно јасним или потпуним подацима, тако да пребрзо или недовољно утемељено закључивање примарног истраживача може навести социолога на погрешан пут.

Ипак, најразорнију критику не само социолошке амбиције да се бави историјом, већ и социологије као науке, даће француски историчар Пол Вен (Paul Veyne 1930-) у својој већ класичној књизи *Како пишемо историју* (*Comment on écrit l'histoire* 1971), тачније, у њеном 12. поглављу „Историја, социологија, потпуна историја“ („Histoire, sociologie, histoire complete“; овде се наводи у српском преводу: Вен 2003).

„Оно што се данас ради под именом социологије није наука», пише Вен (20). «То је час опис, историја без имена, час топика историје или некаква фразеологија». Заправо, сматра Вен, три четвртине века након Диркемове програмске објаве из *Regles de la methode sociologique* да ће се социологија као наука усредсредити на истраживање «друштвених типова», «друштвених врсти», ништа такво заправо није пронађено. Данашње књиге које се објављују под именом социологије, за Вена су заправо признање суштинског неуспеха диркемовског научног програма и могу се поделити у три групе: политичка филозофија која то не признаје, историја савремених цивилизација и ауторефлексивене књиге, у којима социолози пишу историју социолошке књижевности или износе бескрајне класификације друштвених појава у виду универзитетских уџбеника.

Када је реч о првом типу књига, политичкој филозофији у виду социолошке аналитике, реч је, најчешће, о излагању «прогресивних», «модерних» мишљења о политици и друштву, под маском «објективног» сагледавања друштвених процеса. Социолог ће, рецимо, да износи своја «на-

предна» политичка уверења о потреби еманципације жена од мушкараца, али то неће представљати као типично идеолошко или политичко мишљење, не, то ће бити наука сама, то ће бити отелотворење неупитне, објективне и вечне научне истине. Једна често сасвим површна социјална или политичка моралка тако ће се заогртати дигнитетом науке, док стварна наука са социолошком моралком има везе колико и са проповедима средњовековних фратара.

У другу групу социолошких књига спадају оне у којима се врши прикупљање података од значаја за опис и историју савремених друштава. Када социолог 1968. године прави статистичку студију друштвене структуре Француске, он даје опис француског друштва о коме ће будући историчари морати да воде рачуна када буду објашњавали, рецимо, студентску побуну у Француској 1968. Али, из тог описа француске структуре 1968. не следи ништа, социолог на основу њега не може да да никакво објашњење – јер се још ништа није догодило, јер социолог и не може знати шта ће се догодити. Тек када се нешто догоди, као што је мајска побуна, део социолошког описа може добити на значају. Али, када се нешто догоди, на сцену ступа историчар, не социолог. Јер, оно што се догодило увек је појединачно и увек захтева појединачно објашњење. Општи друштвени увиди ту могу да буду самио помоћно средство објашњавања, никако не и оно главно.

Коначно, трећи тип социолошких књига јесу оне ауторефлексивне, то је општа социологија у виду историје дисциплине, уџбеника или општих, прегледних трактата о друштву и политици. Њихово објективно научно знање је једнако историји астрологије или уџбеницима астрологије. Као што та дела нису доказ да је астрологија наука, тако ни историја или уџбеници социологије нису доказ да је социологија наука. Да би астрологија била наука мора бити написан трактат који објашњава механизам утицаја звезда на људско понашање, трактат који ће дати примере како се на основу распореда звезда могу предвидети будући догађаји. Исто тако, социологија може бити наука само ако се напише трактат који објашњава како тачно друштвене структуре утичу на људско понашање и како се на основу актуелних констелација тих структура може предвидети шта ће неки конкретни људи сутра да ураде.

Таквих трактата нема, а оно што постоји јесу књиге у којима се, у најбољем случају, износи опис тих структура уз помоћ нарочитог језика. Заправо, велика социолошка дела само су фразеолошке варијације тог описа. Једним појмовником то ради Диркем, другим Парето, трећим Парсонс... Ниједан од тих описа није истинитији и научнији од других, они су само «оригинални» колико и описи различитих талентованих астролога који се тичу тога какав је «типични бик» или «типична шкорпија». «Општа социологија је фразеологија», вели Вен, «и постоји бесконачан број могућих социологија: Парсонсов “пажљиво изграђен систем” не вреди ни више ни мање него било који други(...). Лепо је, као што то ради Парсонс, описивати друштво, стављајући свуда пет речи: структуре, функција, контрола, улога

и статус. Ништа не мења ни чињеница да тридесет година старији језик Л. фон Визеа, који је свуда стављао жеље, ставове и ситуације, није био ништа мање добар».

Али, у свим тим фразеологијама нема стварног научног напретка, сутра ће се појавити неки нови социолог, са новом фразеологијом и новим „оригиналним“ тумачењем друштвених структура. Али, све је то «лажни жанр за који се може проћи да су његови производи мртво рођени, као и производи психологије око 1800. године. (...)У најбољем случају су занимљиви због историјских или етнографских описа, ако аутор, на нашу несрећу, не поверује да треба да буде више од историчара, ако не сматра да треба да се искаже као социолог, да своје интересовање не смешта у оно што прича, већ у речи које употребљава да би то испричао, што га тера да слика тромим стилом, да удави и банализује обрисе из задовољства да свуда стави исте концепте».

«Социологија, хоћу да кажем општа социологија, не постоји», каже Вен. «Постоји физика, економија (једна једина), али не постоји *једна* социологија. Свако прави сопствену социологију као што сваки књижевни критичар прави фразеологију по свом укусу. Социологија је наука која би хтела да постоји, али чији први ред још увек није написан и чији је научни биланс раван нули. Она није ништа открила што већ нисмо знали: никакву анатомију друштва, никакву узрочну повезаност коју здрав разум већ није познавао».

Вен не одриче допринос социологије историјском искуству, али то је само ненамеравани учинак једног суштински погрешног прегнућа. Оно што је социлогу битно – да изнађе хипокејменон - (под)лежећу структуру која влада друштвом и људима, то је бесплодна химера која досада ништа ваљано није донела науци, нити људима. Оно пак што социолог сматра својим узгредним послом – опис савременог друштва и основних људских односа - јесте оно најзначајније што је ова дисциплина дала фундусу друштвених наука. «Резултат тога је да су у једној социолошкој књизи одломци које би професионалци одбацили као књижевне или журналистичке, њени најбољи делови, а да су професионално квалификовани одломци мртав део књиге». Најбољи међу социолозима, вели Вен, знају за то и кад пишу о усамљеној гомили или о социологији фотографије, одржавају мудру равнотежу делова – оних у којима дају обол мртвој социолошкој фразеологији и онима у којима описују живо, пулсирајуће, схематском теоријом неухватљиво друштво.

Све у свему, закључује Вен, социологија пружа леп пример онога што се назива *лажни континуитет*. «Писати историју социологије, од Конта и Диркема до Вебера, Парсонса и Лазарсфелда, не би било писање историје једне дисциплине, већ историје једне речи. Од једног до другог од ових аутора нема никаквог темељног континуитета када се ради о темељним опредељењима, о предмету, о начину излагања и методама. Та социологија није некаква дисциплина која је еволуирала. Континуитет постоји

само у имену које успоставља чисто вербалну везу између интелектуалних активности чија је једина заједничка тачка да се успостављају на маргинама традиционалних дисциплина».

И управо користећи те маргине које постоје између старих дисциплина као што су историја или политичка филозофија, рођени су «необични подухвати који су захваљујући сопственој маргиналности добили име социологије». Питање, дакле, није да се утврди шта је заједничко између Диркемове и Веберове социологије, јер оне немају ништа заједничко, већ како је могуће да и после три четврти века неуспеха у изналажењу «друштвених типова» којима се може објаснити и предвидети стварност и даље постоји нешто тако као што је социологија.

«Социологија припада историји савремене културе, али не и историји наука», каже Вен. То је зато што «социологија никада ништа није открила. Она није открила ништа што се није могло наћи у неком опису. Она не припада наукама које су рођене или тачније, које су истински засноване након некаквог открића. Она је још увек у стадијуму када каже "ево социјалних чињеница, проучавајмо их", а не "наставимо са открићима". (...)Пошто не постоји откриће које се може приписати социологији, схватамо да од три четвртине века постојања социологије не остаје ништа, само један начин говора. (...)Проучавати социологију не значи проучавати неку доктрину, као што се проучава хемија или економија. То значи проучавати узастопне социолошке доктрине, *плаџита* садашњих и прошлих социолога. Тако постоје владајуће доктрине, националне школе, стилови једне епохе, велике теорије које су пале у заборав и друге које су социологија сама, докле год " велики газда", њихов аутор, контролише приступ социолошким каријерама: али нема кумулативног процеса знања».

* * *

Венова критика социологије заиста је разорна. Писана пре четрдесет година, она данас готово да ништа није изгубила на актуелности. И заиста, није ли и данашња социологија у ономе стању у коме је описује Вен? Није ли велики део социолошке литературе и даље излагање властитих политичких становишта, под маском «објективне науке»? Није ли огроман део савремене социолошке литературе – од родних студија, преко етничких студија, до социологије града, заправо само једна врста политичке филозофије, изложене «објективистичким» или «супстанцијалистичким« језиком? Није ли онај други део социолошке литературе збиља вреднији по својим прикупљеним статистичким, демографским и етнографским подацима, него по својим објашњењима - а да не говоримо о предвиђањима? До ког структуралног објашњења је, после свих својих истраживања и свих својих студија, социологија доспела?

Њен најдуже неговани покушај структуралног објашњења – преко класа – и даље није дао резултате око којих ће се социолози сложити. Со-

циолози данас нису постигли сагласност чак ни око тога колико класа има у савременом друштву – седам (Голторп), дванаест (Рајт) или четири (Саундерс)? Не слажу се ни око тога да ли су класе заједнице или демографске категорије, не слажу се око тога како класе делују, како утичу на људско понашање, који механизам лежи у основи класног типа структурирања понашања појединаца и друштвених група...

Ако ништа од тога још није извесно – па шта онда у социологији јесте? Збиља, шта бисмо одговорили Вену – којим би се то тачно открићем данашњи социолози могли похвалити? Не говоримо о податку или опису, говоримо о каузалном механизму који објашњава неко дешавање, одређено друштвено понашање. Узмите било који уџбеник социологије – рецимо онај Гиденсов (2007). Можете ли из његових 750 страна да издвојите и једну, нетривијалну, нездраворазумску, међу социолозима неспорну друштвену правилност? Можете ли да нађете нешто слично економском «закону понуде и потражње», нешто што неће бити дескрипција неког феномена, већ откриће узрочно-последичног механизма?

Социологија је, очигледно, након Парсонса кренула лошим путем, све више одустајући од позитивно-научних идеала, све више се претварајући у прогресивистички-ангажовано политичарење. Уместо потраге за правилностима, ми трагамо за социјалном филозофијом која ће наше друштво једном за свагда преобразити и спасити, уместо истраживањем понављајућих феномена, ми се бавимо исправљањем друштвених и политичких неправди и саветима «маргиналним друштвеним групама» како да се «социјално еманципују», уместо суштинским друштвеним питањима – питањима моћи, њене расподеле, њеног функционисања, ми се бавимо епифеноменима, научним модама, политички коректним темама (као што су «ГЛБТ еманципација», «самоиспољавање младих», «плурализам стилова живота» итд).

Социологија је већ дуже времена на странпутици, то би морало да нам свима буде јасно, ма колико волели и бранили своју струку. Венова критика је корисна, зато што нам помаже да то схватимо. Она је корисна пре свега за нас, социологе, јер нас суочава са нама самима, са нашим слабостима, нашим манама... Читајмо Вена. То ће нам помоћи да боље видимо ствари, то ће нам помоћи да размислимо шта и како даље.

Социологија је на још једној раскрсници. Можемо ли избећи да и сада, као што смо урадили концем шездесетих, не кренемо погрешним путем?

Литература

Антонић 1995: С. Антонић, *Изазови историјске социологије: теоријско-методолошки проблеми изучавања еволуције предграђанских друштава.* Београд: Институт за политичке студије.

Бок 1956: K. E. Bock *The acceptance of histories; toward a perspective for social science*. Berkeley: University of California Press.

Вен 2003: П. Вен, „Историја, социологија, потпуна историја“ (Paul Veyne, „Histoire, sociologie, histoire complete“, *Comment on écrit l'histoire: essai d'épistémologie*, Paris: Le Seuil 1971, pp. 347-382). у: Љубиша Митровић и Драган Тодоровић: *Социологија и историја: хрестоматија из историјске социологије*, стр. 17-36. Ниш: Просвета.

Гиденс 2007: E. Giddens, *Sociologija (prema 4. engleskom izdanju)*. Zagreb: Globus.

Лазо Н. Ристић*
Одсјек за социологију
Факултет политичких наука
Универзитет у Бањој Луци

Оригинални научни рад

ЈЕДИНСТВО НАУКА И МЕТОДОЛОШКИ РЕДУКЦИОНИЗАМ

При објашњавању појава науке увијек теже да одреде своје темељне принципе. Када се одреде темељни принципи, помоћу метода анализе свака сложеност своди се на једноставност. Ово свођење сложености на једноставност представља редукцију. Релевантност метода редукције није спорна у науци, али увијек постоји опасност искривљивања, претварања резултата редукције у редукционизам као облик доктринарне искључивости. Методолошки индивидуалисти су типичан примјер када тврде да су теорије друштвених наука сводљиве на теорије о појединачном људском дјеловању. Редукционизам је често „рјешење“ за проблеме односа између наука. На примјер, може да се заступа редуковање биологије на хемију. Тада се претпоставља да нема дистинктивних чињеница у биологији и да се она као таква може свести на хемију. Најплодније тло за овај облик искривљивања настаје када на дневни ред дође питање на којим се основама може успоставити пољуљано јединство наука.

Убјеђење у јединственост људске мисли је идеал. Али, како овај идеал претворити у принцип истраживања? Ако тежимо ка томе, потребно је мисао формулисати у систему, а то имплицира једну концепцију свијета као водиље у истраживању. Када је ријеч о јединству људске мисли, онда свакако не мислимо само на научну мисао него и на повезаност са ненаучним идејама. Дакле, ако се овом питању приступа са ширег гледишта, тј. ако се говори о ширем јединству од јединства наука, онда се поставља питање односа појединачних облика људског сазнања, јер су они диференцирани. Наука је међу диференцираним облицима сазнања један посебно издвојен облик. Корисно је да се у проблем јединства савремене науке уведемо преко указивање на идеал јединства људске мисли.

Дакле, задата тема тражи да се ограничимо на савремену научну мисао. Наравно битно је шта ми подразумијевамо под појмом савремено. Ако мислимо на наше вријеме, онда се поставља питање до ког времена се иде у прошлост а да је то корисно за сагледавање проблема. У којем је времену настаао проблема нејединства научног сазнања? Не би се рекло да се то десило у нашем времену. Почетке би требало тражити још у седамнаестом вијеку. Било би корисно да се од тог времена размотри утицај филозофских па и теолошких концепција на развој научних концепција. Исто тако постоји утицај научне мисли на развој филозофских концепција. У

* la_rist@yahoo.com

оквиру цјелине људске мисли односи између филозофије и науке су промјенљиви. Првобитно је филозофија имала јак утицај на науке. Тако би се могло рећи да је античка и средњовјековна филозофија владала науком. Почев од научне револуције у модерном добу долази до „побуне“ науке против филозофије. Са овом револуцијом превазилази се и научна јаловост. Напредак науке поклапа се са временом њеног „ослобађања“ од власти филозофије и постављањем на чврсту основу емпирије. Наравно, то ће брзо ставити на дневни ред проблем нејединства људске мисли, па онда и диференцијацију у оквиру саме науке. Чини се да је питање односа науке и филозофије најбоље приказао Коаре тврдећи: „1) да научна мисао никада није била потпуно одвојена од филозофске мисли; 2) да су велике научне револуције увијек биле одређене поремећајима или променама у филозофским концепцијама; 3) да се научна мисао – говорим о физичким наукама – не развија *in vaccio*, него се увек налази у једном оквиру идеја, основних принципа, аксиоматичних очевидности, за које се, обично, сматрало да у правом смислу речи припадају филозофији.“ (Коаре 1981: 18-19)

Треба истаћи да се само схватање науке стално развијало и мијењало. Људско знање има своје коријене како у искуству тако и у разуму. Из оба извора потиче људско знање, па према томе и научно. Постоје многе карактеристике научног знања, које га одвајају од осталих сазнања (филозофског, религиозног, идеолошког, умјетничког). „Наука је релативно независан, затворен, и искључив систем идеја и праксе“. (Шушњић 1982: 64-88) При томе се научници не питају шта је наука. Научник мисли да се то већ зна, да су то питање други постављали и да га могу увијек поново постављати. Дакле, та питања научник поставља другима који су иза науке. Тако научника неће много забрињавати питања јединства научног сазнања, а посебно људског сазнања уопште. Он јасно види потребу и нужност диференцијације наука. Прије свега, зато што се многи проблеми могу рјешавати само када се сагледају са аспекта различитих научних дисциплина и још шире, са аспекта различитих облика људског сазнања. Ово није античко доба, када се највећи број наука зачео у крилу филозофије. У модерном добу те се науке осамостаљују. Истовремено тече и расправа о потреби јединства сазнања. Разумије се, то ће бити вјечно питање. Али оно ће се увијек спотицати око питања о каквом јединству је ријеч. Врло често се мисли о јединству научног и филозофског знања, али и о јединству свих облика људског знања? Но, да ли је могуће превазићи стање у коме постоје диференцирани облици сазнања. Свакако би било могуће ако међу њима не постоје значајне разлике. Да ли, на примјер, постоје разлике између научног и филозофског истраживања? Очигледна је разлика када је у питању предмет истраживања. На примјер, узмимо стварност као предмет истраживања. Нука по правилу истражује одређене дијелове стварности, а филозофија има претензију да пружи општи увид у цјелину стварности. Такође се може вршити увид у разлике метода истраживања, циља истраживања итд. С друге стране, постоје и елементи који су заједнички. На примјер, очиглед-

но је да су проблеми човјекове праксе у најширем смислу и филозофски и научни. Критичност и важност теоријске аргументације су карактеристика како филозофије тако и науке.

Претходно излагање указује да је овдје, прије свега, ријеч о методолошким проблемима. Ови проблеми су посебно наглашени код друштвених наука. Методолошка проблематика друштвених наука дуго је предмет широких расправа. У ствари, кључни проблем је супротстављање основних схватања. Посебно су биле изражене супротности између методолошког објективизма и методолошког менталиама, методолошког индивидуализма и методолошког холизма, методолошког елементаризма и методолошког структурализма. Ово су супротности које су се углавном испољиле у оквиру социологије. Карл Попер је типичан примјер и њега би могли сврстати у теоретичаре методолошког индивидуализма. Помињемо га као примјер ради указивања на редукционистичке погрешке методолошког индивидуализма. „Основна погрешка методолошког индивидуализма јест илузија о постојању индивидуа независно од друштвених заједница, као и проглашавање друштвених тоталитета за нешто постојеће. (...) Методолошки индивидуализам, дакле, апсолутизира, или бар пренаглашава *индивидуално* и *део* а негира *опште* и *целину*. Служећи се оваквим, једностраним моделима објашњења, методолошки индивидуализам није у стању да објективно објасни друштвене појаве. О неоснованости редукције општих друштвених својстава на индивидуална и општих друштвених закона на индивидуалне законе, као и о редукцији социологије на психологију, да и не говоримо.“ (Шешић 1980: 314-315)

Социолошки холизам чини супротне погрешке јер „1) апсолутизира или бар пренаглашава општа и групна друштвена својства, 2) негира или умањује улогу индивидуа, њихових својстава и акција, и 3) холизам хипостазира појмове као што су `раса`, `група`, `држава`, `нација`, итд., као и `дух народа`, `групни морал` и сл. За методолошки холизам је карактеристично и претјерано истицање `масе`, `колектива` и `друштвене установе` и запостављање човека појединца и његове личности.“ (Шешић 1980: 315)

Процес диференцијације наука није се десио као некаква случајност. Јединство сазнања, које је постојало у оквиру филозофије, брзо се суочило са потребом за посебним сазнањима која ће бити подложна критичком, експерименталном или теоријском провјеравању, и то ће бити битан разлог диференцијације наука. Али, и тај процес има своје непремостиве тешкоће. Зато су, насупрот тенденцији све већег диференцирања, одувијек постојале синтетичке тежње. Оне су се посебно испољиле у двадесетом вијеку. Прецизније, испољиле су се у виду такозваног покрета за уједињење науке. Ови покрети ка јединству свих наука почивали су на онтолошкој и методолошкој основи. Сједињење наука на онтолошкој основи репрезентује покрет који је назван физикализам. Физика се сматра уједињујућом теоријом. На ту теорију требало би да буду сведене све посебне науке. Другим ријечима, у физици би требале да „нестану” друге посебне науке. Овај пра-

вац заступања тезе о јединству наука има за резултат да се аргументација за и против групише око аргумената за и против редукције. Ми трагамо за аргументима против могућности редукције и против стриктног јединства науке на било којој основи. Могуће је релативно јединство уз постојање различитости. Додуше, може се придавати велика важност и улози редукције у научном сазнању. Али, приликом свих покушаја редукције, јавља се извјестан „остатак" који се не може редуковати. Дакле, било би тешко аргументовано правдати становиште стриктног јединства науке. Ту постоји много непознаница и неразрјешивих ствари. На то указује Попер у свом чланку *Научна редукција и суштинска непотпуност све науке*. Он полази од тезе да научници морају бити редукционисти. За њега ништа није тако велики успјех у науци као успјешна редукција. Али, истовремено сматра да би се тешко могло рећи за било коју крајњу редукцију у науци да је била потпуно успјешна. Зато је и крајњи редукционизам удар на јединство науке, јер он не види да је подјела рада међу научницима нужна. Чак су и неки редукционисти морали прихватити нужност подјеле рада међу научницима, као на примјер Карнап. „Свакако, природне науке, психологија, друштвене науке - у практичне сврхе могу бити одвојене, из разлога што се један научник не може бавити свим стварима; али он остаје на истој основи, оне у крајњој анализи конституишу једну униформну науку." (Карнап 1999: 69)

Покрет ка јединству свих наука на методолошкј основи не иде даље од научно легитимне тежње за формулисањем што једноставнијих и што општијих закона. Редукционизам као методолошки програм није исцрпио своје могућности. На том путу могуће је очекивати значајне успјехе. Међутим, не можемо очекивати да се редукционистички програм потпуно оствари. Када би то било могуће онда би преостало само да истраживачке програме у савременим наукама сведемо на редукционистичке програме.

Методолошки радукционизам је имао утицај и на схватање односа метода природних и друштвених наука. То се може најбоље илустровати на примјеру Поперовог схватања. Многи сматрају, указује Попер, да је неопходно разликовање метода природних и друштвених наука, јер је то израз суштинске разлике између два подручја истраживања. Са тог гледишта оправдава се и методолошки есенцијализам у друштвеним наукама. Присталице есенцијалистичког метода као аргумент обично нуде значај промјена у друштву. То је, по Поперовом мишљењу, значајан аспект историзма. Социолог, на примјер, има такву позицију да је читаво подручје његовог интересовања промјенљиво. Попер сматра да супротан, номиналистички став у социологији може да буде развијен само као технолошка теорија друштвених институција. Што се тиче методолошког есенцијализма, Попер сматра да је он био неопходан за историцистичко схватање. Аргументи типични за есенцијализам повезани су с историцизмом. Међутим, његов став према историцизму је крајње негативан. „Мој став о историцизму је

став искреног непријатељства, који је заснован на убјеђењу да је историцизам бескористан, па чак и горе од тога." (Попер 1993: 63)

Попер је сматрао да је стварни циљ науке непрестано увећавање истиноликости. Овакво схватање истине је у основи тачно, али то је тривијално поимање истине. Међутим, оно даје велике резултате у области природних наука. Можемо поставити питање да ли друге научне области имају другачија искуства. Сматрамо да код друштвених појава постоји неопходност продирања у суштину појавних ствари. Међутим, Попер се није упуштао у било какав покушај да продре у суштину појавних ствари. На методолошком плану ово је довело до одбацивња такозваног методолошког есенцијализма и прихватања методолошког номинализма.

Пошто је прихватио тривијално схватање истине, Попер доводи у питање и саму ријеч суштина. По њему, тај израз подразумијева могућност постизања несумњивог, апсолутног знања. То је са становишта развоја науке штетно, јер нису могућа коначна објашњења. Зато је Попер методолошки есенцијализам одбацио. За разлику од ове методолошке оријентације, методолошки номиналист не тежи да утврди шта нека ствар у суштини јесте, да би дефинисао њену праву природу. Он настоји да опише како се нека ствар понаша у различитим околностима и да ли је у том понашању присутна нека правилност.

Попер истиче да је методолошки номинализам потпуно прихваћен у природним наукама, и да је допринио њиховом брзом напретку. У друштвеним наукама још се користи методолошки есенцијализам, а то је извор многих њихових слабости. Да би се превазишло овакво стање, залаже се за јединство научног метода у природним и друштвеним наукама. Ипак је имао на уму проширење метода природних наука на област друштва. За њега су природне науке биле образац објективног и егзактног рјешавања конкретних питања. Зато је вјеровао да је напредак у цјелокупном људском знању зависан од таквог приступа. При томе, њега нису забрињавале посљедице примјене поступка квантификације у области друштвеног живота. Посебан проблем који је настао таквим приступом је то што је дошло до раскида истинитог и доброг, науке и етике. Читава Поперова методологија претежно се темељи на открићима савремене физике, а коју је сматрао најнапреднијом од свих наука.

Све ово не значи да је Попер потпуно оспоравао постојање разлика у методама теоријских наука о природи и теоријских наука о друштву. Он признаје такве разлике. Уосталом, постоје разлике и међу самим природним наукама, а исто тако и међу друштвеним наукама. Али, постоји и битна истовјетност метода природних и друштвених наука. То се, прије свега, огледа у пружању дедуктивних узрочних објашњења и у њиховом провјеравању путем предвиђања. Ово је јединствен научни поступак за природне и друштвене науке. То је хипотетичко-дедуктивни метод или метод хипотеза. Њиме се не постиже апсолутна извјесност научних исказа које подвргавамо провјери. Ови искази заувијек задржавају пробни карактер.

Нови позитивизам придаје посебан значај ставу да нису одржива разликовања природних и друштвених наука. На примјер Х. Алберт (Алберт: 1973) се оштро супротставља методолошком захтјеву за аутономијом „духовних" наука. Ако би се то покушало одмах би се видјело да по истим критеријумима нису јединствене ни природне ни друштвене науке. Код природних наука ово нејединство је посебно изражено. Какво јединство видимо, на примјер, између физике и геологије, између астрономије и метеорологије? Можемо говорити о онтолошкој аутономији природних и друштвених наука. Али то не може бити разлог за њихову методолошку аутономију. Алберт сматра да ово осамостаљивање логичко-методолошких питања представља озбиљан недостатак у проучавањима друштвених појава. Код ових питања постојало је јединство, али је касније дошло до логичко-методолошког осамостаљивања друштвених наука.

Са овим је повезано и Рајхенбахово (Рајхенбах 1964) схватање да ни у природи не постоје закони идеалног типа, без одступања. Он каже да је појам узрочности повезан са вјероватноћом. Зато можемо тврдити да друштвени закони нису инфериорни природним. Сазнајна вриједност и једних и других закона увијек је изражена степеном вјероватноће. Нама би могло изгледати да код ових аутора не би требало да имају значај машта и интуиција, уживљавање и разумијевање. Напротив, они сматрају да и то има огроман значај у друштвеној науци, али у образовању научних ставова ови поступци у потпуности уступају мјесто научној логици. По њима, проблеми настају када се даје предност овим поступцима сазнања. Тада обично настаје увјерење да друштвене науке проучавају не само сложеније, већ и квалитативне аспекте стварности. Дакле, квантитативна страна стварности остаје ван домашаја, и опет се логичко-методолошки проблеми своде на онтолошку раван, јер се претпоставља да је разлика између квалитета и квантитета инхерентна самој природи предмета. За разлику од тог схватања, Алберт сматра да се особине стварности могу мјерити и математички приказивати. То не зависи од природе појава него од развоја методолошких поступака за мјерење друштвених појава. Такође зависи и од развоја математике као и од степена развијености одређене научне дисциплине.

За анализу Поперове концепције битно је поћи од става да су основна логичко-методолошка и теоријско-сазнајна начела јединствена за све науке. Међутим, науке испољавају тенденцију да изграде и низ специфичних метода, који могу имати своје посебне теоријске сазнајне претпоставке. Ову тенденцију посебне науке испољавају у зависности од степена своје развијености, што је најбоље објаснио Војин Милић поредећи физику и социологију. Примјећује да у физици постоји читав низ методолошких рјешења, која су далеко егзактнија од аналогних рјешења у социологији. Али, то није зато што је физика изграђена на некој другој логици, нити зато што физика има у основи неке друге сазнајне циљеве од социологије, него зато што је физика као наука много развијенија и што проучава такав склоп проблема гдје је егзактност лакше постићи. То су главни разлози што се

чини да међу наукама нема јединства. „Али, заступање идеје о јединствености свих теоријских наука нипошто не значи да се сматра да треба, да је корисно и да је уопште могућно шаблонски преносити методолошке поступке из једне науке у другу не водећи рачуно о особеностима њихових предмета, тј. особеностима оног дела стварности који нека наука проучава, и о њеној општој развијености. Сваки шаблон у том погледу је штетан, понекад чак и смешан. Али, још би било штетније ако би се социологија, или нека друга мање развијена теоријска наука, покушала оградити од методолошких искустава развијенијих наука. Стварно је ово ограђивање и немогуће. Између појединих наука увек струје разни утицаји." (Милић 1996: 58)

Дакле, може се говорити о јединству и посебности истраживачког процеса у науци. Оно произлази из неколико момената. Прије свега, постоји јединство предметности саме стварности. Свијет је цјелина без обзира што ту цјелину можемо дијелити, што у њој уочавамо структуру. Постоје различите појаве у свијету, али оне су повезане, узајамно дјелују. Дакле, јединство науке произлази из јединства предметности. Постоји и јединство мишљења о стварности. Код логичког поимања стварности постоји истовјетност у формирању ставова, дефиниција, класификовања, објашњавања, поступака грађења искуствене евиденције. Такође постоји јединство научног знања. Наравно, друго је питање да ли појединац може посједовати цјелокупно научно знање. Тако нешто је незамисливо. У томе и није никакав проблем. Проблеми могу настати ако истраживачки поступак није постављен тако да доводи до општих, објективних, провјерљивих, прецизних, систематских, аргументованих и истинитих знања. Дакле, може постојати проблем уређености знања на јединственим основама. То може захтијевати исту формалну структуру језика, појмовног апарата, закона, теорија, учења. Наравно, постоји и јединство методолошке основе. Постоји општенаучни метод који одваја науку од осталих дјелатности. Општенаучни метод има у себи уграђене логичко-епистемолошке, теоријске, процедуралне и техничке елементе. Они су императиви код искуствених истраживања било које врсте. На крају, постоји јединство искуствених основа.

Дакле, истраживачки процес има јединствено језгро без обзира на различите дијелове стварности на које се он усмјерава. Без тог јединственог језгра он не би био научни рад. Наравно, то никако не значи да конкретна истраживачка дјелатност нема својих специфичности. Ове специфичности произлазе, прије свега, из подјеле стварности. Тако је, на примјер, значајна подјела стварности на природу и друштво. Такође, можемо говорити о различитости појава по квалитету у природи и друштву. Ти различити појавни облици стварности захтијевају разлике у садржају знања. Дакако, то условљава разлике у садржају опште методе. Јер, начин истраживања увијек је кореспондентан предмету. Зато не можемо садржај општег метода друштвених наука свести на прилагођавање методу природних наука. Не може форма општег научног метода ријешити садржајну разлику која проистиче из подјеле стварности на природу и друштво. Дакле, истражи-

вачки процес који се односи на друштвене науке има своје посебности, али то не треба схватити као прилагођавање јединственог језгра истраживачког процеса. То језгро постоји, али поред њега постоји и истраживачки процес који се односи на друштвене науке и који је оргиналног карактера и у вези са изворношћу друштвене стварности. Посебности истраживачког процеса у друштвеним наукама, по мишљењу Мирослава Печујлића и Владимира Милића, условљавају три битна фактора: суштина друштвених појава, друштвеног детерминизма и друштвених закона, и друштвене теорије (Печујлић 1991: 119).

Наше је мишљење да постоје особености природних и друштвених феномена. Друштвени живот показује далеко већу сложеност него процеси у природи. У области природних наука научно истраживање је могуће свести на праћење једне или двију промјенљивих величина. У друштвеним истраживањима суочавамо се са мноштвом одлучујћих актера и утицаја. Осим тога, у природним наукама могуће је контролисати разматране промјенљиве величине. То очигледно није могуће у друштвеној анализи. Друштвени процеси измичу научној манипулацији. Коначно, носиоци друштвених процеса дјелују свјесно. Они доносе разне одлуке које мијењају њихово понашање, што није случај у области појава које проучавају природне науке. Зато се у теоријској анализи друштвене појаве, односи и процеси морају садржајно разумјети, умјесто да се само описују њихови основни процеси и међуакције. Односи међу члановима друштва су одређени, такође врло конкретним друштвеним интересима. Понашања људи мотивисана су интелектуалним, материјалним, културним и другим подстицајима. Они се разликују од стихијних, спонтаних природних утицаја.

Наука је увијек била јединствена. Међутим, увијек је постојао проблем на којим основама је јединствена. То је, у ствари, суштинско питање, а приказали смо га, дијелом, у претходном излагању. Још је потребно истаћи да је подјела рада и потреба за посебним сазнањима условила постојање различитих наука. Међутим, у томе не постоји никакав проблем везан за јединство науке. Сасвим је разумљиво да посебне науке имају своје специфичности које произлазе из подјеле јединствене стварности. Дакле, нужно је да у исто вријеме постоји јединство наука, али и посебност. Проблеми настају када се оде у једностраност, ка апсолутном јединству или апсолутној аутономији. У нашем времену актуелна је потреба повезивања различитих дисциплина. Ова потреба значајна је ради превазилажења редукционистичких објашњења стварности. Јер, редукционизам се лако актуелизује из простог разлога што може да изгледа „спасоносан“ ради сталног усложњавања стварности.

Филозофска парадигма о „јединству наука“ добија свог савезника кроз захтјеве о интердисциплинарности. Наравно, јединство наука и интердисциплинарност нису синомими. Овдје је суштинско питање научно јединство а интердисциплинарност има инструментални карактер. Наиме, ријеч је о томе да се научном јединству тежи примјеном интердисципли-

нарног истраживања. У том контексту нема смисла говорити о интердисциплинарности као некаквој новој научној парадигми.

Наша напомена да нема смисла говорити о интердисциплинарности као некаквој новој научној парадигми, може бити погрешно схваћена, као непридавање значаја интердисциплинарном приступу научном сазнању. Питање научне парадигме везано је, прије свега, за степен истинитости сазнања, с обзиром на однос интереса и сазнања, односно такозвану социјалну усмјереност теорије. У том смислу битно је имати у виду да смо савременици доба „револуционарне промјене научне парадигме". Разара се стара и ствара нова слика свијета. У ствари, то је дио тектонских промјена реалности, формирања свјетског друштва. Стварност која се обликује захтијева нове начине мишљења, сложенију мисао за сложеније доба. Владајућа научна парадигма увијек у најширем смислу ријечи обухвата владајући поглед на свијет, а он као такав снажно утиче на начин истраживања и тумачења. Нова научна парадигма може покренути питања јединства науке и у вези с тим потребу интердисциплинарних истраживања.

Постоје различити фактори који су довели до диференцијације знања. Друштвена подјела рада је свакако један од кључних фактора. Исто тако друштвена подјела рада утиче на затварање научног сазнања у оквире професионалне дјелатнсти, а то још више појачава диференцијацију. Наравно, ово не треба схватити као апсолутну диференцијацију знања. Тачно је да диференцијација значи сужавање погледа на стварност, али истовремено она је и дубинско сазнање одређеног посебног дијела стварности. Осим тога многа ограничења дисциплинарног знања успјешно се превазилазе интердисциплинарним приступом сазнању. На примјер Џули Томсон-Клајн наводи да су особине дисциплинарности сљедеће: једноставност, једноличност, изолованост, линеарност, јединственост, сагласност, расцјепканост, универзалност. Особине интердисциплинарности, мултидисциплинарности и трансдисциплинарности су: сложеност, разноврсност, испреплетеност, нелинеарност, обједињени приступи, споразум, повезаност, дијалог локалног-регионалног-глобалног (Томпсон-Клајн 1998).

Ови проблеми престају да постоје ако се уважи да је општост конститутивни принцип научне дјелатности. Наука се од других облика људског сазнања разликује по томе што је усмјерена на откривање општих веза и односа међу појавама, предметима и процесима у објективној стварности. Наука тежи да утврди опште и релативно трајне односе и везе. Принцип општости научног сазнања различит је код појединих научних дисциплина. Код општих наука (социологија, биологија, физика) тежи се објашњењу појединих глобалних дијелова стварности, па је општост научног сазнања много већа него код посебних наука које објашњавају поједине сегменте тих глобалних дијелова стварности. Методолошки постулат, односно контитутативни принцип научне дјелатности је и систематичност научног сазнања. Она се постиже успостављањем теоријско-појмовног поретка, критеријума класификације и изграђивањем научног система. Могуће је

говорити о изграђивању свеобухватног и цјеловитог научног система. Он би требало да се заснива на једном најопштијем научном принципу сагласном са релативно самосталним научним системима. Наравно, овакав идеал је практично неостварив. Практично је тешко створити један универзалан и трајан научни систем, који би објашњавао цјелокупну стварност и важио за сва времена. Али постоји таква тежња и кроз њу се остварује јединство науке.

У крајњој линији, тешкоће постоје у чињеници да ми не можемо доћи до апсолутног сазнања о стварности. Без обзира који је облик људског сазнања, његов је резултат дјелимично знање о стварности. У суштини различити облици сазнања приступају стварности са различитих аспеката и долазе до дјелимичног сазнања стварности. У нерјешиве тешкоће запада се и онда када се за циљ постави апсолутно знање, а исто тако када се мисли на редуковање облика људског сазнања на један који се сматра оправданим.

Када смо говорили о предмету људских сазнања истакли смо да је њихов предмет стварност. Пошто је стварност јединствена то се отвара проблем јединства науке, и уопште људског сазнања. Могла би се поставити и другачија тврдња. Наиме, може се поћи од тврдње да је проблем јединства наука лажни проблем. У прилог таквој тврдњи закључићемо ово излагање са Поперовим мишљењем да предмети науке нису стварност, већ наши проблеми у вези са том стварношћу. Наглашавајући значај проблема којим се бави људско сазнање, Попер каже да се и метод друштвених наука састоји у покушају рјешавања проблема. Практични проблеми увијек су били важне полазне тачке истраживања у наукама. Они воде ка размишљању, теоретисању и тиме ка теоријским проблемима. У свим случајевима карактер и квалитет проблема одређују вриједност или безвриједност научног резултата.

Литература

Адорно 1979: Т. Адорно, *Негативна дијалектика*, Београд: БИГЗ.

Albert 1973: H. Albert, *Probleme der Wissenschatslehre in der Sozialforschung*, u: R. Konig, Handbuch der empirishen Sozialforschung, Band 1: Geschichete und Grundprobleme, Ferdinand Enke Verlag, Stittgard.

Башлар 1991: Г. Башлар, *Нови научни дух*, Сремски Карловци: ИК Зорана Стојановића.

Gibbons 1994: M. Gibbons, et al., *The New Production of Knowledge: The Dynamics of Science and Research in Conteporary Societies.* London: Sage.

Хусерл 1991: Е. Хусерл, *Криза европских наука*, Горњи Милановац: Дјечије новине.

Шешић 1980: Б. Шешић, *Општа методологија*, Београд: Научна књига

Вајтхед 1976: А. Х. Вајтхед, *Наука и модерни свет*, Београд: Нолит.

Карнап 1999: Р. Карнап, *Философија и логичка синтакса*, Никшић: Јасен.

Кун 1974: Т. С. Кун, *Структура научних револуција*, Београд: Нолит.

Мазгрејев 1998: Мазгрејев, *Крајњи аргумент за научни реализам*, у: Синиша Новаковић, *Научни реализам и антиреализам у савременој методологији*, Београд: Институт за филозофију Филозофског факултта у Београду.

Милић 1996: В. Милић, *Социолошки метод*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Милић 1995: В. Милић, *Социологија науке*, Нови Сад: Филозофски факултет.

Новаковић 1994: С. Новаковић, *Увод у општу методологију и историју методолошке мисли*, Београд: Филозофски факултет.

Нортроп 1968: Ф. С. Ц. Нортроп, *Логика природних и друштвених наука*, Цетиње: Обод.

Милошевић 1996: Б. Милошевић, *Сцијентизам као савремени мит.* Нови Сад: Филозофски факултет.

Печујлић 1991: М. Печујлић, В. Милић, *Методологија друштвених наука*, Београд: Службени лист СФРЈ.

Попер 1993: К. Р. Попер, *Отворено друштво и његови непријатељи*. књ. I, Београд: Београдски издавачко-графички завод.

Попер 1973: К. Р. Попер, *Логика научног открића*, Београд: Нолит.

Попер 1991: К. Р. Попер, *Трагање без граница*, Београд: Нолит.

Рајхенбах 1964: Х. Рајхенбах, *Рађање научне филозофије*, Београд: Нолит.

Thompson-Klein 1998: J. Thompson-Klein, Notes Toward a Social Epistemology of Transdisciplinarity. *http//perso.club-internet.fr/nicol/ciret/*

Сесардић 1984: Н. Сесардић, *Физикализам*, Београд: ИИЦ ССОС.

Шушњић 1982: Ђ. Шушњић, *Нука као систем*, Ријека: *Аргументи*, 3-4/1982, Ријека, 64-88

Зоран М. Аврамовић*
Катедра за социологију
Филозофски факултет Пале
Универзитет у Источном Сарајеву

Прегледни рад

СУСРЕТИ И РАЗИЛАЖЕЊА НАУКЕ О ДРУШТВУ И НАУКЕ О КЊИЖЕВНОСТИ

Увод

Стварност је бескрајно сложени „хетерогени континуум“ (Вебер) који се не може сазнати само једном врстом знања. Другим речима, не може се сазнати у потпуности јер се јавља у бескрајно много делова, у индивидуалним облицима. Научно сазнање је делимично, апстрактно и једнострано. Знање се, како је утврдио Пијаже, конструише – «реинвеницијa или поновно стварање знања». Човек сазнаје само оно што има неко значење за њега, неке вредности Целина стварности не може бити предмет научног сазнања јер је огромна сложеност и разноликост стварности. Разликовање каузалног и разумевајућег сазнања заправо је разлика између предмета природе и друштва. У друштву и култури појаве увек садрже неки смисао и значење.

Модерно знање има тенденцију да се приближи привреди (пракси). Модерно знање је модерно по томе што је отворено за *нова знања* и брзо их прихвата На првом месту то је динамика нових и старих знања. Трансфер знања између научних дисциплина одвија се на нивоу чињеница, појмова, анализа, тумачења.

Социологија као најопштија наука о друштву, додирује се и прожима са свим другим друштвеним наукама. Науке које се баве проучавањем посебних делова стварности, на директан или посредан начин користе социолошка знања, али питање је колико су партикуларна знања тих наука релевантна за социологију. Од социологије свака друга наука «штрпне» по нешто, а она није у прилици да то исто учини за своју сазнајну корист. У време убрзане фрагментизације научне мисли, једно питање се мора поставити: да ли је то добро или лоше за социолошку науку?

1. И социологија се унутар свога предметног подручја фрагментизује. Расте број посебних социологија: од некадашњих социологија рада, политике и културе, зашло се у све специфичније предметно-проблемске области. Тако, у социологија рада се издваја социологија професије, а у социологији културе социологија позоришта или чак социологија романа. Ова последња Голдманова иновација, је карактеристична по томе што се социологија књижевности сужава на један књижевни род. Тако, могућно је да ће се појавити социологија драме и поезије. А можемо ли замислити по-

* zoran.a@sezampro.rs

јаву социологије родољубивог и љубавног песништва или социологију историјског романа.

Шта нам казују ове тенденције унутар социологије. Да ли је то њен сазнајно-предметни развој или је можда отварање кризе једне научне мисли?

2. Други проблем је «спољашњи»: однос социологије и других научних дисциплина. Знамо да је друштвена пракса, као и стварност увек жилавија од теоријских конструката. Једна наука није довољна да би се продрло у тајне стварности постојања. За дубље истраживање, откривање и решавање проблема науке почињу да се «удружују». Социологија шири круг наука са којима сарађује. Она и њој предметно блиске науке укрштају на три сазнајна нивоа: 1) чињенице, подаци, 2) методе, технике, процедуре, 3) формалне структуре знања, систематизовне теорије и појмови.

3. Новији развој социологије показује да се проблеми њене научне консолидације усложњавају. На такве тенденције указује Војин Милић: а) појављује се читав низ посебних социолошких дисциплина, б) повећани су захтеви за практичном применом социолошких сазнања, в) запостављају се теоријска истраживања и развој социолошких појмова, г) очигледан је брз и једностран развој метода социолошких истраживања. Све је већи јаз између скупљачког емпиризма и хипотетичко-дедуктивног приступа истраживањима (Milić 1965).

Социологија – наука која «рашчињава» сложеност друштва

Социологија се бави анализом «случајних сусрета на улици али и глобалних процеса» (Gidens 1989). У тако широком луку, социологија се мора сусрети са другим научним знањима. Социолошка наука покушава да открије и утврди правилности друштвеног структурирања и друштвених промена (развоја). Поред проучавања друштва у целини, социологија проучава и поједине друштвене појаве, односе између друштвених група, друштвене институције и делатности и утврђује оно што је опште у појави. Као рационална мисао о друштву, социологија покушава да идентификује и опише друштвене проблеме, да их објасни на детерминистички начин, односно разуме и да, евентуално, предложи одређена теоријска и практична решења. Кључна особеност социологије огледа се у приступу друштву као посебној реалности која се не може свести на економско, психолошко, природно, културно. Питање друштвених услова појаве и откривање последица које из ње настају у друштвеним односима и свакодневном животу превасходно интересују ову науку. Могућа су два социолошка приступа: нормативни (вредносни) и искуствени (чињенички). У првом се полази од одређених норми, вредности, а у другом од искуственог стања.

Социологија као наука настоји да систематски утврди и објасни друштвене чињенице, да утврди објективну истину о проблему који истражује али и да развије критичку мисао о друштву. Међутим, социологија

још увек не успева да открије суштину друштвеног кретања. Тајна друштвене целине се разоткрива рационалним системом истраживања, али свако ко социолошки мисли зна да неки односи и процеси у друштву нису предвидљиви. Друштво се организује помоћу колективних вредности и институција али постоји и ирационална страна друштвеног догађања. Живот народа, његово мишљење, понашање, веровање, установе - само су видљиви израз (форма) његове душе (Шпенглер1989). То је највећи сазнајни изазов за социологију – да продре у неструктуриране, настајуће области друштвеног живота.

Истина о друштву је још увек загонетка за проучаваоце друштва. За разлику од сазнања природе, друштвени живот се споро открива и разумева. Разлог за то је у индивидуалној психологији, интересима друштвених група али још више у различитим интересима, вредностима, потребама друштвених слојева и научника, политичара и јавности. Између тих различитих сазнања друштва налазе се истине и илузије о друштвеној стварности. Откуда толика сложеност друштва упркос чињеници да је оно организована и структурирана целина односа, активности и делатности, и да представља незаобилазан оквир за развој појединца и задовољавање његових интереса и потреба? Одговор на ово питање можемо потражити у правцу заплетености интереса, воља, идеала, разних идеја и схватања појединаца и група које се формирају на темељу разних духовно-душевних облика: религије, мита, уметности.

Управо из тог разлога, друштво и друштвени проблеми нису привилегија социолошке науке. Низ других сазнања о човеку и појединим аспектима друштва припада различитим облицима мисаоне и доживљајне активности човекове. Социологија се у свом приступу друштву и свом предмету најтешње додирује са филозофијом, историјом и психологијом. Истраживачка пракса показује да су и друге друштвене науке мање-више повезане са социологијом: економија, демографија, политикологија, културологија, религија, лингвистика. Овоме треба додати и уметност, посебно књижевност.

Епистемолошки статус науке о књижевности

Као облик научног знања, теорија настоји да опише и објасни испитивану појаву познавањем извесних *нужних и довољних услова* под којима је та појава вероватна. Да би уопште стакла сазнајни статус науке она мора да испуни следеће епистемолошке услове: објективност, поузданост, прецизност, општост, систематичност. Заправо, њена научност се проверава критиком која није ништа друго него провера и оповргавање њених аргументативних исказа.

Одавно се зна да о ономе што је појединачно нема науке. Књижевност је област појединачних, непоновљивих језичкоуметничких облика. Како је могућна наука о ономе што је појединачно и непоновљиво у сфери

естетских вредности? Или је предмет ове науке појединачно дело или постоје теоријски инструменти за откривање и разумевање општих одлика књижевног стваралаштва. Систем, слојеви уметничке структуре, функција, Основно питање за науку о књижевности је однос друштвене и људске стварности и језичко уметничког дела. Аутономија књижевног дела није естетски изолационизам. Значења су структурна одлика литерарног дела.

Међутим, да ли значења која се конституишу пре и независно од литерарних творевина нарушавају иманентну логику књижевног дела. Значење је део књижевног дела ако остварује начело кохеренције и органског јединство или престабилизовану хармонију. Потребна је органска повезаност значења и облика сваког аутентичног књижевног дела. Референцијална функција књижевности подразумева семантичку димензију књижевности под условом да се не порекне начело иманенције и органског јединства. Сазнајни инструмент књижевности није ни појам ни интуиција већ онај који је створен у медијуму литературе – принцип имененције и принцип органског јединства (Miloševič 1972).

Какав је *епистемолошки* статус науке о књижевности?

Књижевности спада, условно говорећи, у разумевајуће науке. Она се бави проучавањем онога што је појединачно и непоновљиво. Књижевно дело је уметност језика и према томе у доброј мери плод рационалних и ирационалних способности човека а научно знање покушава да рационално представи такво стваралачко дело. Као нешто појединачно, књижевно дело припада вредностима, а потом и култури у којој се те вредности обликују. Номиналистичке теорије би посматрале књижевност као збир појединачних дела. Емпиристичке би завршиле у лаком позитивизму (Eskarpi 1970). Историцизам би копирао општу историју. Редукционистичке теорије би сводиле књижевност на неке друге сазнајне дисциплине. Формалистичке, структуралистичке, семиотичке трагају за системом и формом који одвајају текст од социјалног и културног контекста. Функционалистичке истражују разне односе делова и целине књижевног текста.

Може ли се књижевно дело као појединачно проучавати дедуктивним теоријама и изналажењем «општих закона» књижевне уметности? Теорија књижевности, разуме се, не може да следи принципе научног сазнања због саме природе свог предмета. Па ипак нешто од овог облика знања она може да користи. Велек и Ворен тачно уочавају да књижевна теорија «проучава начела књижевности, категорије, мерила, те разликовањем проучавања конкретних књижевних дела као «књижевне критике» или као «књижевне историје». (Velek, Voren 1985: 62)

Виктор Томашевски одређује проучавање књижевности на формалистички начин – наука о књижевности проучава, разврстава, тумачи књижевно дело као фиксирану језичку конструкцију. Садржај његове књиге *Теорија књижевности* (1972) обухвата стилистику, упоредну метрику, тематику (сиже и врсте). Он одбацује значења као структурни део књижевно-

сти. Само оно што је формално може бити differencia specifica књижевног дела.

Феноменолошко проучавање књижевности у делу Романа Ингардена одређује предмет књижевности као стварност за себе која не зависи од писца, друштва, читалачке публике. Дело је полифона структура четири хетерогена слоја: звук, значење, приказани предмети, схематизовани аспекти. Тако схваћено књижевно дело се коренито разликује од предмета научног рада. Научни текст користи исказне реченице у којима су судови истинити. У уметничком тексту судови немају претензију на истину. Предметност је научном делу трансцедентна, а у уметничком делу је објекат естетског поимања. Метафизички квалитети су сасвим непотребни у научном тексту, а уметничком играју велику улогу. (Ингарден 1976: 140-160).

Волфганг Кајзер одређује предмет науке о књижевности као затворену језички структуру. Књижевност, сматра Кајзер, ствара сопствену предметност. Моћ књижевног језика је у томе да изазове предметност посебне врсте. А теорија треба да служи правилном читању. «Сваки теоријски рад у књижевности служи пре свега високој и сложеној уметности правилног читања»(Велек, Ворен 1985: 8).

Ове разлике у проучавању књижевности добро сажима Новица Петковић у свом предговору за књигу Јурија Лотмана *Структура уметничког текста* (1976*)*. Постоје две оријентације у изучавању уметничког текста: или изучавање његове унутрашње организације, или изучавање његовог места и функције које има у датој култури и друштву.

Поред «унутрашњег« проучавања књижевног дела научно знање о овој уметности шири се на истраживање још два значајна питања: 1) однос између књижевног дела и друштвене стварности, и 2) друштвени услови у којима настаје дело, живи писац, читалачка публика.

Када је реч о првом проблему у овој науци настале су разне теорије. Оне теорије које су своје надахнуће имале у марксизму доказивале су да је књижевно дело сазнајни инструмент за разумевање друштвене стварности и човека. Друге теорије су на сасвим опречан начин тумачиле однос о коме је реч. За формалисте, структуралисте, семиотичаре књижевно дело не само да нема никакву релацију према друштвеној стварности већ су одвојили књижевни исказ од онога што је значење у структури књижевног дела. Књижевност је систем знакова без семантичке функције. Ове теорије одбацују референцијалну функцију књижевности. Оваквим радикалним окретањем научном проучавању текста, књижевност се отвара према лингвистици.

Очигледно је да наведене теорије на посебан начин схватају аутономију књижевног дела. Док спољашња проучавања сматрају да је немогућно истргнути текст из оног језика и његових значења у којима се обликује уметничко књижевно дело, формалисти и семиотичари аутономију схватају као потпуно одвајање уметничког текста од друштвене стварности.

Да ли постоји нешто што повезује књижевни текст и друштвену стварност? То су значења или смисао. У свакој култури језик обликује нека значења која се без обзира на употебу језика преносе и остају константна. Феномен језика је изузетно сложен. Поред графичких и фонетских особина, језик изражава богатство мисли, чулних импресија, емоционалних стања. Значење је суштинска одлика језика. «Књижевно дело има аутономију у односу на «спољашњи свет! Али га значења повезују са «спољашњим светом» (Milošević 1971). Речи се не могу ослободити своје мисаоности и значења у друштвеном животу и књижевном обликовању. Стварност у неком роману, тврде Велек и Ворен, може бити подударна са искуственом стварношћу, под условом да књижевни текст буде схватљив «као у себи сагласна целина» Velek, Voren 1985).

Под појмом «спољашњи свет» или стварност подразумевају се и мисаоне творевине филозофије, науке, политике, религије. Књижевник може да користи и ова значења али под условом да поштује естетску сврху свога дела и уметнички поступак. Другим речима мисли, значења, поруке из некњижевних текстова могу се сусрести са значењима књижевних текстова а да начело аутономије не буде нарушено. Колико и каква ће аутономија књижевног текста бити реализована ствар је вештине и умећа књижевника.

Разлике у методу

Нема научног сазнања без метода. Свака научна мисао почиње формулисањем проблема. Макс Вебер је методичко мишљење одредио као критеријум за разликовање научника и пиљарице (Вебер 1998). Научна мисао се разликује од сваке друге управо по методу који користи на свом путу сазнавања ствари.

У истраживањима књижевности и друштва користимо и *квантативни метод*. Његов темељ је позитивистичка филозофија, дакле утврђивање чињеница је на првом месту, одвојити знање и осећање, поштовати идеал објективног сазнања. Квантитативни метод каже: потребно је да прикупимо релевантне искуствене податке. У том погледу неки елементи статистике и мерења не могу се избећи. Позитивистичи приступ налазимо у књизи Робера Ескапрпија. Пошто је текст основна јединица анализе морамо да водимо рачуна о хронологији њиховог објављивања, месту у коме су објављена. Разврставамо текстове писца према жанровима. Другу врсту документа чине текстови о писцу. Ту спадају студије, критике, полемике и сваки други релевантан текст. Нису од споредног значаја архивски документи. Уколико је аутор жив, истраживач може да обави систематски вођен разговор са њим. Подаци се потом класификују.

Истраживање књижевне културе, дакле дела, стваралаца, установа, догађаја може да се оствари различитим методологијама. Ипак, у области књижевности даје се предност квалитативним методологијама а не кванти-

тативним. Истраживач се мање бави статистичким прикупљањем података а више иманентном структуром књижевности, њеним социјалним и културним контекстом, улогом језика и значења у разумевању смисла дела, разговором у природном контексту, слика у медијима.

Квалитативни метод нас уводи у тумачење неког проблема или питања у коме истраживач ствара или открива смисао или значење предмета који истражује. У средишту анализе је документ, односно текст аутора и текст о аутору. Када истражујемо књижевни и некњижевни текст једног аутора онда настојимо да откријемо структуре основних значења које он обликује у овим текстовима. Како интерпретирати духовну творевину? Такође, анализа некњижевних документа обухвата ставове писца, или социјални, политички и културни свет у коме живи писац, временски период и искуство кроз које је пролазио, итд.

Сазнајни и семантички аспекти текста су предмет квалитативне анализе. У оквиру овог методолошког правца треба испитати реализацију начела кохеренције у некњижевним и књижевним текстовима. Тим поступком открићемо дејство психолошких и идеолошких чинилаца у структури текста.

Херменутичком методом откривамо значење целине текста. Настојимо да откријемо значења која појединци придају неком догађају, делу, личности. Разликујемо: а) субјективна значења које људи приписују свом деловању, б) објективни смисао понашања, ставова, идеја. Разумевање је основи семантички а не психолошки појам херменеутичке методе – реформулација, реконструкција. За откривање значења користимо текст и његов контекст. Свако разумевање текста условљено је претходном историјом текста (уметнички, жанровски) али и савременим културним и политичким контекстом, односна значењима која су присутна у језику (Hirš 1981).

Разумевање значења једног текста откривамо помоћу психологије и социологије писца, уз помоћ теорије текста (структурализам, формализам, семиотика, фенеоменологије) и уз помоћ сопственог читања (читалачко искуство и теорија рецепције).

Квалитативни метод обухвата још неколико истраживачких стратегија. Најпре, анализа дискурса. Језичка анализа сматра да најпре треба анализирати речи и њихова значења (употребе) него идеје, концепције, појмове; пре треба анализирати ставове или исказе или реченице, него мисли, уверења или судове. Локов «нови пут идеја» замењује «нови пут речи». (Poper 1973). Ова анализа полази од Де Сосирове структуралне лингвистике. Језик је формални систем. Затим на Витгенштајнове метафоре „језик као оруђе“ (денотативна, конотативна, перформативна функција) и „језичка игра“ (давање наредби, описивање предмета, извештај о догађајима, писање прича).

Дискурс је говор између људи, способност расуђивања. Конструктивисти схватају дискурс као стварање објеката, произвођење верзије догађаја, прихватљиве начине мишљења и понашања. Сродни појмови анализе

дискурса су Фукоове епистеме (карактеристични начини мишљења и знања у одређеном временском тренутку), Деридин текст као аутореференцијалности језика, наратив као животна прича. Бахтин наглашава улогу социјалних услова као место борбе различитих језичких група – професије, узраст. Језик није неутралан већ је стална борба за своја значења.

Поред анализе дискурса, квалитативна методологија користи и *посматрање* **(**опис контекста, опис личности, опис онога ко посматра, опис акције, тумачење ситуације, разматрање алтернативног тумачења ситуације, осећања као посматрање) *лични контакт, етнометодологија* – проучавање говора и понашања обичних људи у свакодневном животу. Правила интеракције као кључна за начин употребе језика, *етнографија* (дневни живот, слушање шта говоре обични људи, постављање питања, студирање докумената), *интервју* (Banister1999).

У обе науке се широко примењује биографски метод. "Систематском применом биографског метода се једино може доћи до изворних обавештења за теоријско објашњавање разних друштвених појава и делатности, а нарочито оних у којима је пресудну улогу имао мањи број појединаца" (Milić 1965 :172). Улога великих личности у друштву не може се социологизовати. Може ли се добити потпуна слика о друштвеним условима у којима је настајала нека уметност или наука без систематског биографског проучавања људи који су је стварали?

Дакле, у социологији се више користи квантитативни метод: мерна истраживања (статистика, проценти), прикупљање података, дедукција, објективност у смислу објашњавања друштвених појава помоћу узрока и последица (каузална веза), стандардизација истраживачког поступка, проверљивост налаза. Наука о књижевности се више ослања на квалитативне методе: описивање, разумевање значења, херменеутика, индукција, нема чврсте стандардизације, податак је субјективни доживљај света, вредновање, тумачење са становишта учесника, уверљивост као степен уживљавања у текст (разумевање мотива, смисла, значења).

Социолошка наука и наука о књижевности – сличности и разлике

Какви односи и везе постоје између социологије, као опште теоријске науке о друштву и науке о књижевности? Њихов предмет је друштво и човек. Књижевност није затворена, одвојена од друштвене стварности, али није ни одблесак стварности. Међутим, не постоје каузални односи између књижевности и друштва.

Најпре, књижевност обликује ликове у фиктивном свету са њиховим емоцијама и мислима. То није стварни свет и човек. Али кроз ликове се изражава опште стање друштва, историје и културе једног народа. Друго, постоје ситуације када се писац и његово дело (зло)употребљава у политичке сврхе. («Имам поново Андрића назвао четничким идеологом», *Политика*, 11.4.2009).

Социолошка наука и наука о књижевности се разликују у епистемолошлком и методолошком погледу, али не и у предметном.

Дедуктивни модел научног истраживања тешко се може применити у области стваралаштва. Овој области стварности одговара индуктивна теорија, будући да она увек полази од индивидуалног ствараоца, од појединачног у дословном значењу те речи. У књижевности испитивање писца и његовог дела спада у микропландски тип истраживања. Познате су слабости индуктивних теорија – увек је реч о сингуларним а не универзалним исказима, доказност се остварује бесконачним регресом, закључци су вероватни (Poper 1973).

Друго, књижевна теорија није у стању да сазна нужне и довољне услове појављивања уметничког дела. Када ће се појавити уметник и његово дело спада у ред (природних) случајности до те мере да ни појам вероватности не можемо да одредимо. После појаве књижевног дела социологија испитује друштвени оквир његовог настанка и рецепције, а књижевност тумачи дело.

Треће, теорија књижевног стваралаштва не може да задовољи научне принципе објективности, поузданости, прецизности, општости, систематичности у оној мери у којој може социологија. Другим речима, може ли научно знање о књижевности да буде лишено личних ставова и предрасуда и могу ли бити интерсубјективно проверљива. Да ли наука о књижевности располаже адекватним разлозима? Колико је строга у одређивању појмова које користи у истраживању и објашњавању књижевних феномена? Како решава проблем општих знања и појединачних знања о књижевном делу? Колико је систематична?

Дакле, шта повезује социологију и књижевност? Језик и његова значења. Књижевност је део друштвеног живота и део колективне и културне свести. Она користи појмове и слике. Наука о књижевности проучава: 1) текст (дело), 2) аутора, 3) читаоце. Њен метод је тумачење, разумевања и аналитичка апстракција.

За социологију је књижевност значајна по 1) друштвеној условљености књижевног дела и 2) друштвеним последицама које производи.

За књижевност је социологија значајна по томе што омогућава концепт спољашњег приступа (аутор, публика) осветљава друштвени контекст књижевног стварања.

Може ли књижевност да допринесе сазнању друштва? Може ако одбацимо фикционалност и користимо мисли из књижевног дела. Проблем је у томе што нам је непрозирно претварање књижевне свести у друштвено делање.

Социолошка знања користи наука о књижевности као што социологија може да користи знања из књижевности. «Историја књижевности и уметности може и треба, поред естетичких анализа, да садржи и резултате социолошких испитивања утицаја друштвених услова на организацију уметничке делатности, образовање њене публике, преовлађујуће њене теме

и облике уметничких дела, као и утицаја уметности на друштво» (Milić 1965: 161).

Ако је најтежи сазнајни задатак социологије да продре у неструктурисане делове друштва, у оно што у друштву настаје, свакако ће бити од сазнајне користи слика света коју ствара књижевност (ратна књижевност или књижевност о Голом отоку). С друге стране, наука о књижевности која се бави феноменом језичког стваралаштва (уметност језика) не може да заобиђе друштвени оквир и друштвене услове појаве стваралачког дела. То су предметне тачке додира, упркос епистемолошким и методолошким разликама.

Један неуспели сазнајни покушај да се промене у књижевности доведу у тесну везу са променама у државним и друштвеним променама у Источној Европи, налазимо у књизи америчког научника Ендрју Барух Вахтел *Књижевност Источне Европе у доба посткомунизма* (2006). Како је књижевност одговорила на друштвене и политичке промене у друштвима која су била књижевноцентрична? После пада комунизма неколико стратегија је, по суду Вахтела примењено: 1)Политичка ангажованост писца, 2) Национализам (израз у књижевности), 3) Интернационализам, 4) Новинарство, 5) О транзицији, 6) Популарна проза. Основни приговор овој тези је да су све те стратегије биле више или мање употребљене и у некомунистичким друштвима (Аврамовић, З. 2008.).

Закључак

Књижевна наука у чијем су средишту фикционалне лепоте језика и прича, била би непотребна социологији када би се друштвени живот састојао од реалних односа и рационалног мишљења. Не треба бити социолог па констатовати велику уплив ирационалног у друштвени живот.

Сазнање друштвене стварности се одвија методом разумевања (тумачењем) и открићем каузалних односа (узрок-последица). Друштвене делатности, облици груписања људи, организације и установе, нормативни поредак у делу свести као структурном елементу садрже неки траг књижевног, било посредством језика или уметничких језичких облика. Друштвено понашање такође је „натопљено“ језиком и његовим некњижевним или књижевним значењем. Друштвени живот људи је препун значења (смисла) која појединци придају неком тексту, догађају, делу, личности: а) субјективна значења које људи приписују свом спољњем деловању, б) објективни смисао понашања, ставова, идеја. Разумевање нам омогућава да упоредимо значења и смисао појединих делова књижевних и некњижевних текстова.

Књижевни облици не постоје мимо друштвених делатности, група, организација и установа. У великим књижевним делима преплићу се трагови националних друштава и културе и универзалних значења живота.

Научна разматрања односа о којима је овде реч разликују се али се и допуњују. Каузална објашњења нису подесна у науци о књижевности. Тешко можемо објаснити како је једна појава нужно настала из претходног чињеничког стања: да је књижевни текст настао као последица некњижевних, друштвених значења или обрнуто. Не може знати ни зашто је написан један књижевни текст.

Добијене резултате о односу друштвеног и књижевног подвргавамо научном сазнању. Објашњење добијених резултата се креће у социологији у дедуктивном оквиру. Користимо неке теорије и «законе» као средство објашњења. У књижевној теорији индуктивно разумевање има предност.

Разумевање припада психобиографији, односно Веберовој социологији друштвеног делања. Стварање и деловање књижевника социолог објашњава са четири аспекта: 1) индивидуална свест и дело (типови друштвеног делања – циљно рационално, вредносно рационално, афективно-душевна расположења – смисао делања у њему самом, традиционално), 2) структура друштва намеће границе људском понашању (материјални интереси и нормативни поредак), 3) раскорак између намере и остварења (замисао и остварење), 4) Друштвена морфологија (заједница, друштво, друштвене групе, држава, црква)

Функционално објашњење генерално одговора на питање улоге делова једног система у целовитом систему. Оно треба да нам одговори на питање улоге друштвених појава у књижевним тексту и обрнуто.

Литература

Аврамовић 2007: З. Аврамовић, *Политика и књижевност у делу Милоша Црњанског*, Нови Сад :Академска књига

Аврамовић 2008: З. Аврамовић, *Социологија и књижевност*, Београд: Рашка школа

Аврамовић 2003: З. Аврамовић, *Чији је књижевник и његово дело*, Нови Сад: Издавачка књижарница З. Стојановића

Аврамовић, З. (2008): «Једна неутемељена књига о књижевности после пада комунизма», (О књизи *Књижевност Источне Европе у доба посткомунизма*, 2006), *Нова Зора*, 18-19, стр. 336-339

Вебер 1998: М. Вебер *Наука као позив*, Сремски Карловци, Издавачка књижарница З. Стојановића

Velek,, Voren 1985: *R. Velek, O. Voren, Teorija književnosti*, Beograd:Nolit

Banister at al.,1999: P. Banister *Qualitative methods in psychology: a research guide*/ Open University Press, Buckingham, USA,

Gidens 1989: E. Gidens, *Sociologija*, Podgorica:CID

Eskarpi 1970: R. Eskarpi, *Sociologija književnosti*, Zagreb: Matica hrvatska

Ингарден 1976: Р. Ингарден *О сазнавању књижевног уметничког дела*, Београд: СКЗ

Кајзер 1973: В. Кајзер *Језичко уметничко дело*, Београд, СКЗ

Лотман 1976: Ј. Лотман, *Структура уметничког текста*, (предговор Новице Петковића) Београд:Нолит

Милић 1965: В. Милић, *Социолошки метод*, Београд:Нолит

Milošević 1972: N. Milošević, *Ideologija, psihologija, stvaralaštvo*, Beograd:XX vek

Poper 1972: K.Poper, *Logika naučnog otkrića*, Beograd: Nolit

Томашевски 1972: В. Томашевски, *Теорија књижевности*, Београд:СКЗ

Hirš 1983: E. Hirš, *Načela tumačenja*, Beograd, Nolit

Шпенглер 1989: О. Шпенглер, *Пропаст Запада*, Београд: књижевне новине

Божо В. Милошевић[*]
Одсек за социологију
Филозофски факултет
Универзитет у Новом Саду

Оригиналнн научни рад

НАУЧНА УНИВЕРЗАЛНОСТ, ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНОСТ И МУЛТИКУЛТУРАЛНОСТ (У СЕНЦИ ПРЕВРЕДНОВАЊА ИДЕЈЕ О ВРЕДНОСНОЈ НЕУТРАЛНОСТИ НАУКЕ)[1]

Откако је социологија настала (од Конта), а посебно од када је Макс Вебер критички (пре)вредновао (епистемолошку) расправу о вредносној неутралности науке, не стишавају се полемике о томе да ли су научни судови независни од културних вредности (посебно оних који обликују нечије научно становиште). Међутим, у последње две деценије су настали и неки новији покушаји да се радикалније оспори универзалност научних ставова и целих погледа (па и науке у целини) и да се то оспоравање образложи мултикултуралношћу света у којем живе научници и у којем они формулишу своје хипотезе и траже аргументацију да их образложе.

Према нашем мишљењу, на та схватања доминантно утичу две врсте чинилаца. Прва врста тих чинилаца се односи на неке реалне друштвене процесе, као што су савремени глобализацијски трендови, које видимо превасходно као (спољни) „ветар у леђа" таквим покушајима. Друга врста чинилаца се односи на сазнајне покушаје да се расправе о капитал-односу прошире и на сферу социокултурних вредности, које видимо као (унутарсазнајне) покушаје оспоравања универзалног важења научне рационалности. Сматрамо да је вредно критички преиспитати (и превредновати) обе врсте тих чинилаца и њихово разумевање од стране оних „епистемолога" који науку виде као средство „културно-локалних" вредности.

Због тога ће у наредној аргументацији бити речи о све учесталијим покушајима који струје у посебним наукама и научним дисциплинама, последњих четири до пет деценија, са циљем да се превазиђу ограничености „дисциплинарног" сазнања и да се оно укључи у шири (мулти)културни контекст. У нашој књизи *Социологија и савремени свет* образлагали смо, прво, филозофско-епистемолошку раван са којом се испреплићу захтеви за превазилажењем „дисциплинарне матрице", а потом смо објашњавали утицаје одговарајућих вансазнајних (друштвених) чинилаца (поделе рада и професионално-специјалистичког „фах-идиотизма") на „диференцијацију" сазнања, као и оних друштвених чинилаца (глобализације, мултикултуралности и интеркултуралности, планетарне комуникативности) који су условили умножавање „захтева" за његовом дедиференцијацијом (Милошевић

[*] bozom@ff.uns.ns.ac.rs

[1] Овај прилог је урађен у оквиру пројекта *149034*, који финансира Министарство науке Републике Србије.

2007). У том погледу, ова расправа се може третирати као наставак тог образлагања и као прилог социологији сазнања.

Повод за овде назначено преиспитивање оправданости критике универзалности научних сазнања је студија *Мултикултуралност и наука*, ауторице Сандре Хардинг (Хардинг 2005). Проучавања Хардингове припадају оној (нешто другачијој) врсти изградње „нове епистемологије", која се односи, како на оспоравање „интерналистичке"/посткуновске (али и прекуновске парадигме о „јединству наука"), која тврди да развој науке зависи од њених унутрашњих особености/принципа и од природног реда ствари), тако и „екстерналистичке" (које тврди да је друштво одговорно за научна остварења и промашаје, тј. „да је наука једноставно „наивчина" друштва и његове политике") епистемологије (стр. 18), а заснивају се на тези да су сва научна знања „културно-локална", тј. да су одређена културом као „кутијом за алат" науке. Дакле, Хардингова тврди да културе нису само „тамнице" развоја научног и техничког знања (јер тако наводно модерна евроамеричка наука третира посебне културе, полазећи од става да је свако научно знање универзално), него и „кутије за алат" тог знања (јер омогућавају стварање знања и његово „складиштење" у разним видовима, који зависе од потреба појединих култура) (стр. 42).

Отуда се Хардингова пита, ипак са резервом и амбивалентношћу којом и она сама бива свесна да користи (европски) термин „наука", „зашто би се пројекти других култура именовали европским терминима да би их Европљани озбиљно схватили?" (стр. 251). При томе, она има у виду да се све до пред крај 19. века и у Европи користио појам „природна филозофија" за дела Галилеја, Кеплера, Харвеја, Бојла и Њутна, док се први пут сусреће термин „научник" 1840. године код В. Хјуела, у његовој књизи која је посвећена „филозофији индуктивних наука" (стр. 29). Хардингова се готово у потпуности ослања на одређење науке Јана Хекинга (Ian Hacking), који каже: „Не постоји скуп обележја својственим свим наукама и које поседују само науке. Не постоји обавезан (недовољан – сиц!) услов да би нешто била наука" (Хекинг, према Хардинг 2005: 266). Отуда се сматра да је неоправдано да се, као заједнички именитељ („сјединитељ"), за све науке нуди математика, када се и за њу испоставило да сама представља „збирку принципа". Уколико би се наставило са таквом научном праксом (тј. стратегијом), онда би „штета надмашила корист". То се једноставно може запазити и у савременој образовној пракси, која укључује, у оквире проучавања наставних програма историје и филозофије науке, само модерниу евроамеричку науку, док се тзв. „аутохтони системи знања" смештају негде друго (нпр. у област антропологије); што се тумачи у остатку света као саучесништво историје, филозофије и антропологије у европоцентричној пристрасности (стр. 28). Управо из тог разлога Хардингова дефинише науку (неоправдано уопштено) као „било који систематски покушај производње знања" (стр. 28).

Поред тога, Хардингова сматра да је евроамерички поглед на универзалност научног сазнања довео до неоправданог повезивања техниолошких достигнућа искључиво са науком. Наводећи неке примере који указују да нека техничка остварења могу да настану и без научног сазнања (нпр. настанак „беби руксака", као једног о *naw haw* остварења у сфери технике), Хардингова у ствари интуитивно указује на значај искуствених умећа; занемарујући при томе да је и научно сазнање систематизовано и „прочишћено" искуство умних припадника друштва. С тим и вези је и примедба Хардингове на неоправдані „дуализам" у третирању појединих наука, који дели науке на „праве" и „неправе"; где се искључиво евроамерички поглед на науку сматра „правом" науком (стр. 30/31).

Хардингова се, истина на њој особен начин, придружује многим теоретичарима феминистичке, мултикултуралне и посткуновске епистемологије да „давнашњи" идеал научне универзалности све више „личи на нешто" што доприноси учвршћивању неједнакости, што слаби демократске тенденције и што спречава напредак знања (стр. 256). У том смислу, Хардингова сматра да је постало све теже бранити покушаје да се циљеви модерних наука одвоје од њихових последица, па изричито каже: „Да је наука културолошки неутрална не би могла да има уопште никакав друштвени утицај" (стр. 257). Отуда она сматра да се многе разноврсности међу људима (биолошке, али и духовне и друштвене – економске, политичке и културне) препознају као „ресурси за производњу сврсисходног знања и унапређења демократских друштвених односа" (стр. 255).

Из претходне анализе основне замисли произлази недовољно јасно образложен став Хардингове, из кога се види да она епистемолошке и методолошке аспекте научног сазнања „брка" са научностратегијским покушајима различитих култура да развију ону врсту научних пракси које, ако нису у могућности да доприносе учвршћивању постојећих културних вредности, оно бар не ремете устаљене културне обрасце неке „локалне" заједнице. У том смислу се научне дисциплине разумевају као нека најпогоднија „организација" научног знања, која - уосталом као и свака организација - усмерава истраживања, не према (некој универзалној) научној истини, већ према заинтересованости оних истраживача који се баве истраживањима која припадају научној дисциплини, а која се у неком социокултурном „пољу" разумева као средство за решавање „локалних" проблема. Отуда се Хардингова односи критички и према настанку и „уобличавању" научних дисциплина, које - према њеној убеђености – одабирају и организују истраживања и намећу шта треба а шта не треба да знамо (стр. 112).

Како се ради о ауторици која је у ту ширу, „епистемолошку раван", ушла бавећи се феминизмом и ослањајући се на питања која је покретао тзв. женски покрет и теорија феминизма, 70-их и почетком 80-их година 20. века, њена критика универзалних принципа научног сазнања не би требало да изненађује. Наиме, и у тзв. феминистичкој епистемологији, све су учесталији покушаји „критичког" пропитивања и оспоравања „модерне на-

уке", тј. науке која почива на препознатљивим универзалним принципима, као што су: објективност, поузданост, прецизност, општост и систематичност. Посебно се, у тој критици, атакује на рационалност и ваљаност истраживачких метода, који наводно фаворизују „мушки принцип" (стр. 5). Дакле, Хардингова се ослања на „посткуновске" евроамеричке студије друштвене улоге науке и технологије, па је ту више реч о расправама о научним стратегијама (као особеној врсти споја људског духа и друштвене праксе)[2], него о односу мултикултуралности и науке (као односу културних вредности и научног сазнања). Чак и сама Хардингова потврђује да је ту реч о научној стратегији, када изричито – у Предговору анализиране студије – каже да је њена расправа „стратешка мапа која има за циљ да олакша пут могућим сусретима и дијалозима до којих (се) тешко долази" (стр. 10). При томе, Хардингова додаје да – према њеном искуству – „инсистирање на истини пречесто има ефекат прекида комуникације и наметање закључка" (стр. 10 и 260). На основу тога, она тврди да је данас свету преко потребно да се истражују „неистражене територије и што више комуникације међу људима", па се тај њен захтев (имплицитно) ослања на – неколико деценија пре истакнути захтев тзв. теоретичара опште теорије система и кибернетичара (Фон Берталанфија и Н. Винера) – да су за науку најчешће најплоднија подручја за истраживања која се налазе између научних дисциплина, односно која су дата као „неузорана ледина" (Милошевић 1980: 277).

Разумевање културе у смислу да свака појединачно има своје сопствено јединствено складиште (тј. да служи као „кутија за алат")[3] односи се на тзв. „локализацију" сваког научног знања. На тај начин се наглашава значај вишефакторске анализе појава, што ни до сада није било спорно у науци. Сложеност стварности се увек узимала као подстицај за што садржајнију научну анализу, па отуда критика Хардингове погађа само она становишта у науци која су добрим делом превазиђена у сазнању (као што су разна редукционистичка објашњења стварности). Ипак, Хардингова жели да нагласи да „хетерогени природни поредак" и сложена социокултурна стварност оправдавају критику (наводно) уског приступа евроамеричке науке. Чиниоце, које она наводи себи у прилог, су: хетерогени природни поредак у који су смештене друштвене заједнице (који се, као „амбијентални тунели" стално проширују или смањују), затим мноштво друштвених (групних) и појединачних интереса (који опет модерну науку везују за локалне интереса, где заинтересованост за знање као и за незнање одређује садржај научног знања), као и онтолошка комплексност света (где се и сама природа јавља као неједннствена). Различити елементи културе/а се раз-

[2] О научној стратегији, видети моју одредницу у Социолошком речнику (Milošević 2008: 355).

[3] „Другим речима, мада култура у извесном смислу функционише као тамница развоја знања, она у другом смислу представља његову кутију за алат која омогућава драгоцено, мада увек локално, знање о природи и друштву" (стр. 93).

умевају као неопходни „ресурси” целовитог сазнања. У том смислу се о интересима неке културе не може говорити независно од њених културних претпоставки, метафора, модела и наративних стратегија,[4] као ни без разумевања како је организовање научне делатности „утонуло” у оквире „локалне” културе (као што показује пример експанзије европске науке која је организована у складу са експанзијом европске моћи и утицаја у свету и у смислу „убеђености” шта треба, а шта не треба знати).[5]

Сваки покушај максимизације културне (вредносне) неутралности, као и својатање културне (вредносне) непристрасности представља специфичну вредност културе, па отуда и апстрактност и формалност – као обележја научне универзалности – представљају неку врсту културног (вредносног) обележја. Уколико се то занемари, не треба да чуди – каже Хардингова – зашто се увођење модерне (евроамеричке) науке у друге културе, доживљава као неотесано и безобзирно културно наметање. У том погледу, она прихвата критику наводне вредносне неутралности европске науке од стране ндијских научника Банђопадишаја и Шиве, који кажу да се ту ради о „политици потцењивања локалних преокупација и знања” која потом утиче на давање легитимитета „спољним експертима” (стр. 100). Зато Хардингова разумева експанзију европске науке као предност коју су стекле „бесплатном вожњом” коју им је омогућила европска експанзија (стр. 92). Тиме, она оспорава „интерналистичке приступе” у социологији науке и филозофији науке, који су придавали доминантан значај „унутрашњим” епистемолошким особеностима науке у њеном ширењу у модерним друштвима, а занемаривали значај „спољашњих” чинилаца (стр. 92). То је, у стварности, довело до пресудног утицаја моћи (и неједнакости) у светским размерама, који се огледа у чињеници да се користи од науке и технологије несразмерно више распоређују елитама севера и њиховим савезницима југа, а да се трошкови несразмерно више распоређују југу (стр. 98).

Можда најпроблематичнија теза Хардингове је она (коју образлаже кроз целу студију, а посебно у њеном четвртом делу) – „да су сви системи знања, према томе и системи знања модерних наука, заправо локални” (стр. 10). Њена тврдња да научници из различитих култура немају развијену стратегију за заједничку комуникацију и истраживања (стр, 261), делује доста неуверљиво. То је доста „натегнута” опречна теза, како би се могла

[4] Као илустративан пример, Хардингова наводи културно условљено одређење које животиње се могу користити, а које не за исхрану (стр. 115).

[5] За то Хардингова наводи илустративне примере, као што су: однос према научним приступима начина лечења болести/рака са становишта медицине и са становишта екологије), као и пример неједнаког „грађење професионалне каријере“ у САД (где се томе приступа индивидуално и промењиво, са краткорочним пројектима, за које су заинтересоване партије на власти и уз „селидбу“ из органзације у организацију) и у Јапану (где се каријери приступа у складу са колективним интересовањима у једној организацији, који су усклађени са дугорочним пројектима и једном технологијом све док се она не „искористи до краја“) (стр. 100-115).

лакше оспоравати; иако је то одавно „освешћено” у европској науци (нпр. Нидам је то показао на примеру односа кинеске науке и Запада).[6]

Ипак, треба се с уважавањем односити према покушају Хардингове да укаже на стратегијске могућности научног знања. Како научна стратегија почива на замислима о циљевима које неко друштво (или специфична социокултурна заједница) поставља научној делатности (за разлику од научне методологије, која критички пропитује да ли су ти циљеви реалистични у смислу да су методолошки сазнатљиви) (Милошевић 2008: 355), допринос Хардингове се састоји у томе што (смело) пропитује (имплицитне и експлицитне) научне стратегије које су полазиле од „универзалне рационалности” и које су, пре свега, везане за „европоцентричну” науку.

Рационализација друштвеног живота, као спој рационалног знања и практичног деловања, увелико је прожела све сфере његовог културног осмишљавања. Отуда се данас највећи део „културних додира” одвија управо посредством рационалног (научног) сазнања. Зато није неважно како то сазнање настаје и у ком облику се оно „укључује” у шири контекст културе(а). Разумевање могућих путева за што „безболнију” мултикултуралну и интеркултуралну комуникацију у модерним друштвима још јаче намеће потребу за интернаучним и интердисциплинарним „повезивањем” сазнања.

Међутим, стварност настанка, ширења и диференцијације рационалног (научног) знања данас је обележен великим отклоном од филозофског идеала о „јединству наука”. Ипак, у оквиру неких наука, повремено „букну” расправе о потреби „интердисциплинарног повезивања”. Најчешћи разлози који се наводе за оправдавање те потребе односе се на савладавање „усложњавајуће” друштвене праксе. Много ређи су покушаји, а они се пре свега сусрећу у оквиру појединих теоријско-методолошких расправа, да се та потреба образложи и из сазнајних разлога. Препознавање тих ређих покушаја у сазнању указује да (трајна) филозофско-епистемолошка парадигма о „јединству наука” данас добија „савезника” унутар неких посебних наука и њихових научних дисциплина. Нововековној науци је за то био потребан дуготрајан пут кретања, од „дисциплинарности”, преко „интердисциплинарности” о „мултидисциплинарности, до „трансдисциплинарности”.

Да би се могли образложити сазнајни и друштвени услови из којих струје или се намећу захтеви за „превазилажењем” ограничености „дисциплинарног” знања, потребно је те захтеве довести у везу са процесима (појединачне или техничке) поделе рада у модерним друштвима. Из тих дру-

[6] Истина, Хардингова наводи да су и („прецизни“) математичари доприносили да се, од Галилеја и Коперника, превазиђе научни поглед на стварност у смислу „круцијалног експеримента“ (као обележја захтева за универзалношћу научног сазнања) и да се и код њих појавио поглед на стварност - посебно код обликовања првих рачунарских система - у смислу „довољно насумично за текуће потребе“ (стр. 260/261).

штвених процеса струје две врсте подстицаја; једни, који утичу како на „мрвљење" сазнања тако и на његово поновно повезивање и други који утичу како на „одбрану" самодовољности посебних наука и њихових дисциплина тако и на „захтев" да се оне чвршће међусобно повезују.

У напред поменутој нашој расправи (Милошевић 2007: 89-107), покушали смо да одговоримо на питање да ли се у „захтеву" за „интердисциплинарним" повезивањем (са)знања ради о некој новој парадигми, или о трајној потреби диференцијације и дедиференцијације знања, како би се оно развијало (кумулативно) и како би могло да задовољи човекове и сазнајне и практичне потребе. При томе, посебна пажња у образлагању је ту усмерена на модерне мултикултуралне/интеркултуралне подстицаје за оснаживање расправа о сазнајној вредности интердисциплинарности, мултидисциплинарности и трансдисциплинарности. Ту се, прво, у основним цртама, излаже теоријско-епистемолошки аспект проблема; али само толико колико је било потребно да се разуме други аспект који се односи на социолошко-сазнајну раван анализе. У извесној мери се и тај други аспект расправе усмерава на указивање да се из мноштво вансазнајних чинилаца издвајају и постављају у први план односи између модерне мултикултуралности (и њој иманентне интеркултуралности), са једне стране, и тих све учесталијих „захтева" за интердисциплинарношћу (и њима сличних захтева за мулти и трансдисциплинарношћу) сазнања, са друге стране.

Наше основно становиште почива на ставу да се не може у целости разумети филозофско-епистемолошко истрајавање у критици „дисциплинарне матрице", без укључивања у анализу социолошко-сазнајних доприноса о утицају вансазнајних чинилаца (поделе рада, социокултурних особености и профрсионално-специјалистичког „фах-идиотизма") на диференцијацију сазнања. Из те равни анализе јасније се могу критички пропитивати утицаји савремених друштвених процеса (глобализације, планетарне комуникативности) и посебно модерне мултикултуралности на настанак, развој и ширење идеје, посебно научних сазнања. У том погледу, треба разумети настојање да се образложи узајамно дејство мултикултуралности и интеркултуралности и научних сазнања на сусрете култура и (професионалних) поткултура. При томе, треба нагласити да ни та анализа не доводи у питање тежње модерних наука да се допре до универзално важећих сазнања.

Тежња Хардингове да оспори ту тежњу модерне (евроамеричке) науке, којој приписује идеолошку намеру, добрим делом завршава у нуђењу једне нове идеологије партикуларности и сазнајне релативности. Нека нова идеологија се, дакле, нуди као замена за филозофско-епистемолошку и теоријско-методолошку критику позитивизма у науци/наукама и, на тај начин, та идеолошка визија настоји да оснажи расцеп између филозофије (епистемологије) и науке/наука.

Таква идеологија има и своју друштвеноструктуралну основу. Појава мноштва тзв. „постмодернистичких идентитета", и њима одговарајућих

приступа у науци, условљена је опадањем старог значења националне државе („националне суверености”), затим добијањем на значају глобализацијских економских активности, нарастањем информационих технологија и „умрежавања” и развојем међународног транспорта, као и бујањем (под)културних разноврсности. Све то још више подстиче захтев за интеркултуралношћу и интердисциплинарношћу, без обзира што се још увек сусрећемо – како каже Р. Брајдоти (Braidotti) – са својеврсним парадоксом, који се огледа у све већим процесима глобализације економских и културних процеса, са једне стране, и фрагментације сазнања, посебно оног које је омеђено границанма регионалног, локалног, етничког и сваког другог диференцирања, с друге стране (Брајдоти 1999: 80). Речју, подстицаји из сфере „плуралности” демократског друштва подударили су се са захтевом за транснационалношћу, транскултуралношћу и трансдисциплинарношћу, а што се препознаје у сазнајној сфери у виду тежње за дедиференцијацијом сазнања, односно у виду отпора против сазнајног затварања и хибридизације категорија културе и културних идентитета (Милер и Тејлор 1994, према Клајну 1998).

Како је сазнање (посебно наука) најдинамичнији чинилац и културна подлога модерних друштава, то се потреба за превладавањем (извансазнајних) практичних проблема (друштвеног живота) све више јавља као подстицај за превредовање позитивистичких сазнајних основа који се налазе у тој подлози. Сасвим је извесно да су практични друштвени разлози, који су садржани у све бројнијим „савезима” индустрије и политике влада појединих земаља, подстицали научно сазнање, како ка интер, мулти и трансдисциплинарности, тако и ка мулти и интеркултуралности. Отуда покушаји појединих позитивиста, „старе” или „нове” („постмодернистичке”) оријентације, да идеолошким дискурсом „превладају” сазнајни расцеп између филозофије и науке, који, као такав, не може бити ништа друго до идеолошко оправдавање потреба да се „савези” индустрије и владиних политика одвијају што складније. Иако се, на први поглед, „епистемолошка” критика Хардингове обрушава на тај „савез” индустрије и политике, у суштини она не нуди сазнајни „излаз” из тог вансазнајног оквира, већ предлаже стратегијски заокрет у усмеравању међународних односа, који би више уважавао интересе депривираних друштава и култура.

Литература

Брајдоти 1999: R. Braidotti, „Towards Sustainable Subjectivity: A View from Feminist Philosophy", in: E. Becker & J. Thomas (ed.), *Sustainability and The Social Sciences*, Paris/Frankfurtam Main/London-New York: UNESCO-ISOE-Zed Books, p. 80-89.

Томсон Клајн 1998: J. Thompson Klein, „Notes Toward a Social Epistemology of Transdisciplinarity", Centre International de Recherches et Études Transdisciplinaires, *http://perso.club-internet.fr/nicol/ciret/*>30.12.2009.

Милошевић 1980: B. Milošević, „Totalitet društva kao negacija primene kibernetike i teorije sistema u društvenim naukama", *Sociologija*, Godina XXII, br. 3-4, 277-291.

Милошевић 2007: B. Milošević, *Sociologija i savremeni svet*, Novi Sad: Filozofski fakultet.

Милошевић 2008: B. Milošević, „Naučna strategija", u: A. Mimica i M. Bogdanović, *Sociološki rečnik*, Beograd: Zavod za udžbenike, 355.

Хардинг 2005: S. Harding, *Multikulturalnost i nauka*, Podgorica: CID.

Драгана С. Стјепановић-Захаријевски*
Данијела Р. Гавриловић
Департман за социологију
Филозофски факултет
Универзитет у Нишу

Прегледни рад

ЕТНОЛОШКИ, КЊИЖЕВНИ И ИСТОРИЈСКИ ИЗВОРИ ЗА СОЦИОЛОШКА ПРОУЧАВАЊА[1]

Увод

У покушају да реконструише друштвене заједнице које су предмет социолошког проучавања, социолог често мора да посеже за различитим „прозорима“ који омогућавају увид у природу друштвених вредности, односа, група. Етнолошки, књижевни и историјски извори представљају значајан материјал за социолошка проучавања. Покушај да се проучи облик друштвене заједнице из прошлости условљава да се уместо директног изучавања посегне за споменицима и документима, као и преживелим формама ранијих типова друштвеног удруживања. Прошлост садржи у себи клице садашњости, те проучавањем облика и функција друштвених институција из традиционалног друштва боље разумевамо свакидашњицу.

Употребу етнолошких, књижевних и историјских извора ћемо илустровати и тумачити у проучавању социјалног контекста преживљавања и обнављања патријархалног култа преко примера очувања породичних обичаја и националног мита.

Етнолошки извори за социолошка проучавања

Посезање за етнологијом и њеним истраживањем је настало из неопходности упознавања друштвено-историјских и културних корена социологије у нас. Етнолошка истраживања пружају сазнања о развоју културе и живота, о различитостима етнолошких процеса и односа, а заједно са социологијом култури приступају као сложеном симболичком систему који садржи одређене поруке. Откривање и тумачење тих порука јесте њихов заједнички циљ.

Етнологија је, како вели Ј. Ердељановић (1939: 3) наука о народима. Она проучава њихов постанак и развитак као и особине које га чине народом, а при томе је њен крајњи задатак истраживања проналажење закона о етничком развитку човечанства. Социологија је, пак, наука о посебним облицима и процесима друштвеног живота, тако да основни предмет соци-

* draganazaharijevski@gmail.com

[1] Овај чланак је резултат рада ауторки на пројекту 149014Д који спроводи Центар за социолошка истраживања Филозофског факултета у Нишу уз финансијску подршку Министарства за науку и технолошки развој Републике Србије.

олошких истраживања чине социјалност, односи и облици друштвености. Однос етнологије и социологије би могао бити означен као двосмеран процес, при чему етнологија даје грађу социологији за проучавање друштвеног живота.

Етнологија трага за сличностима и разликама које постоје између мањих и већих људских група, а при томе као грађу користи особености у погледу језика, обичаја, веровања, социјалног живота, што, по речима М. Барјактаровића (1977: 3) јесу „етничке или народносне карактеристике". Отуда су, како вели овај аутор, традиционалне норме и обичаји „регуле" понашања које временом појединим људским групама наметну животне околности, тако да јесу „конкретизација стварног живота".

Етнологија, пратећи развој етноса преко његових карактеристика, реконструише прошлост, да би потом прогнозирала тенденције даљег развитка. Етнолошки и етнографски садржаји служе социологији као искуствени материјал на основу којег она теоријским и методолошким раслојавањем долази до синтезе на вишем теоријском новоу с циљем сазнавања социјалних облика живота и њихових промена. Стога се чини да социологија „закорачи" у сазнања из класичне етнолошке и етнографске литературе и обичајне праксе, па онда на том трагу „смело" понуди разјашњење социо-културног контекста.

Новије измене у дефинисању етнологије и социологије чине ове науке још ближим. Данас је етнологија призната „као наука о заједницама (групама руковођеним традиционалистичким мотивацијама), а социологија „као наука о колективитетима (групама руковођеним рационалистичким мотивацијама)" (Поарије 1999: 6). И једна и друга прихватају идеју о променљивости човека у простору и времену. Етнолошка истраживања се од својих почетака везују за социологију пре свега заједничким предметом истраживања а онда и методским приступом. Етнологија као наука о народу и социологија као наука о друштву приближавају се у заједничком концепту који би могао да се дефинише као „социологија етнологије". Изградити социологију етнологије значи „за сваки период извести корелације које би евентуално било могуће установити између развоја сазнања о човеку, с једне стране, те религијских веровања, политичке ситуације, техно-економске средине, етике и система вредности, с друге" (Поарије 1999: 121). Сходно томе, социолошко тумачење етнолошке мисли могло би бити од користи етнолошкој теорији и њеној методологији, али и социологији етнологије.

Социолошке интрепретације полазе од виђења обичаја као записа о култури прошлих времена, симболичких конструкција и акција за уређивање и контролисање социјалне реалности, али и етничких ознака – једном речју, као устаљених начина понашања која регулишу живот у традиционалној заједници у правцу јачања њене солидарности и потврде њене особености – што јесте у складу са Тацитовим мишљењем да „више вреде добри обичаји него добри закони!".

Преко најважнијих обичаја из животног и годишњег обредног циклуса могуће је проверавати хипотезе о очувању и обнављању патријархалног култа, имајући у виду да та „симболичка окосница идентитета“ српског традиционалног друштва јесте моћни механизам регулисања и контроле друштвеног живота, али и његовог опстајања. Следи интересовање за социјалне обичаје као средства опирања неминовним друштвеним променама, као и за механизме опстајања тих обичаја у потпуно новом „социјалном времену“. Наиме, у савременој цивилизованој средини чувају се многи обичаји, али се обављају по инерцији пошто им је најчешће первобитни смисао заборављен. Социолошки ниво анализе полази од тога да су обичаји детерминисани својим функцијама. „Претпоставља се, дакле, да се неко веровање, нека установа или, рецимо, неки обичај одржава само док има одређене функције, одређену сврху у животу људи, док служи одређеним потребама колектива или појединца“ (Бандић 1997: 241).

Предмет анализе која следи је грађа ритуалног и обичајног комплекса, у контексту традицијских представа с циљем разоткривања њихових латентних социјалних функција као елеменета социолошке и културолошке нарави. Социолошка анализа комплексних веровања, обичаја и обреда покушава да досегне до друштвених потреба њихове одрживости у правцу социјалне афирмације традиционалног. Речено је да се етнологија и социологија прожимају и допуњавају управо у ономе што се може чинити непомирљивим. Етнографски параметри неспорно постају предмет социолошких анализа, па тамо где престаје интересовање етнологије започиње интересовање социологије. Покушај теоријског осмишљавања етно-социолошких тема своди се на представљање садржаја који нас подсећају на особине и карактеристике неких облика друштвеног функционисања са механизмима који су, у већој или мањој мери, још присутни.

Етнологија	Социологија
дескрипција	функционална анализа
ниво ирационалног	ниво рационалног
симболички контекст	социо-културни контекст
обичаји, ритуали)	(функције)
симболичка реалност	социјална реалност
ниво веровања	ниво знања

Етно-социолошке теме се разјашњавају кроз истраживачку процедуру функционалне анализе, при чему се обичајно-ритуални контекст посматра у функцији културне и социјалне верификације традицијског модела породичног живота путем одсликавања, наглашавања и верификације постојећих социјалних односа у правцу њиховог обнављања и преживљавања.

Етнолошке теме	Социолошке теме
обичаји, обреди, ритуали:	латентне функције/
годишњи и животни циклус	социјални смисао
ритуали прелаза	социјална верификација
култ предака	интеграција
култ огњишта	улоге и статуси
култ биљака	обнављање
ритуална моћ	стварна моћ

Социолошку употребу етнолошких извора ћемо илустровати и тумачити у проучавању социјалног контекста преживљавања и обнављања патријархалног култа преко примера очувања склопа обичаја који су везани за годишњи и животни циклус[2].

1. *Обичаји годишњег циклуса*

Оригинални склоп обичаја везан за празнике српске религије (Бадње вече, Божић, слава) праћен је свечаностима које имају јасан социјални смисао - да појачају интеграцију породице. Периодично обредно приношење жртве, као израз захвалности, прожето је очекивањем да ће преци бити наклоњени беријетном и плодном животу својих потомака. Претпоставка је да породица јача своје функције у оквиру патријархалног модела очувањем древне традиције и успомена на претке. Празници у славу прецима прожети су обичајима који изражавају очекивања, жеље и настојања да се утиче на животне токове. Они су везани за гранично време када се „решава судбина“ породице за наредну годину. Реч је о празницима који су праћени периодичним ритуалима, јер се верује да је неопходно обнављати утицај на оно што је свето и опасно како би се континуирано обезбедили срећа, здравље и напредак, чији су услов интегрисаност и заједништво. Полазећи од чињенице да је реч о живим обичајима и да њихово опстајање у основи има сврсисходност, пред социолозима је изазов да на основу примера из обичајне праксе провере следеће тезе:

- култно поштовање које се указује прецима има за циљ придобијање њихове наклоности, моћи и снаге;
- пропратне свечаности имају јасан социјални смисао: интегрисање породице и шире заједнице;
- породица очувањем древне тадиције и успомена на претке јача своје функције у оквиру патријархалног модела.

[2] Иако је реч о празницима са општим социјалним смислом, који се тичу српског народа у целини, у раду се наводе примери из обичајне праксе на подручју Источне Србије. Видети: Петровић:1992, С. Петровић, *Културна историја Сврљига - Митологија, магија и обичаји*, књига I. Ниш/Сврљиг: Просвета/Народни универзитет; *Културна историја Сврљига – Језик, култура и цивилизација,* књига II.

Суштина обичаја из култа предака јесте успостављање повољних односа са оностраном реалношћу. П. Влаховић ове обичаје доводи у везу са „остацима старог веровања чија је сврха заштита породице и истовремено напредак домаћинства у целини. С друге стране, то је подстицај на рад и прегалаштво, што потврђује веровање да сваки нови рад и упућивање у посао ваља почети на Божић“ (Недељковић 1990 :21). Верује се да беријетни и плодни живот потомака умногоме зависи од предака, те је потребно чувати успомене на њих, даривати их, али и светковати са обичајима чији се редослед не сме пореметитити јер „све је то читава игра као у каквом позоришном комаду“ (Тројановић 1990: 293). Чување успомена подразумева жртве, јер оне су, како вели овај аутор „једини видљиви и јавни изрази захвалности и пијетета потомака према прецима“. „Обредне жртве“ окупљају претке и потомке око заједничке софре, а у зависности од тога да ли су посне или мрсне, саставни су део култа мртвих или, пак, култа живих. И у једном и у другом случају жртвује се оно што и човеку треба, јер он „по себи замишља Бога са сличним потребама“. Обредни хлебови су најраспрострањенија жртва, а веровање да имају мистичну снагу, могуће је, по мишљењу Ш. Кулишића (1970: 55), објаснити обичајем њихових мешења од жита из последњег снопа. Отуда се очекује благотворно деловање „на раст усева, напредак стоке, здравље људи и успех у сваком послу“. Посебни ритуали о божићним празницима су у вези са печеницом, као жртвом. Обред жртвовања захтева периодично „окупљање“, јер се тако појачава осећај заједничке припадности, а ритуално једење „закланих“ обредних хлебова и печенице јесте неопходан услов заједништва.

Жртвеним обичајима тежило се ритуалном остварењу јединства са божанством и прецима како би се присвојила њихова неизмерна моћ и задобила наклоност, што је резултирало чвршћом повезаношћу људи. Могуће је, у вези са божићним обичајима и славом, говорити о два нивоа интеграције: једном, који се тиче саме породице, и другом, који представља интеграцију у оквиру шире заједнице. Бадњевданска вечера и божићни ручак окупљају искључиво чланове породице јер тих дана се не напушта кућа и не примају гости (осим полаженика). При сечењу обредних хлебова сви се крсте и „сви морају бити крај софре, нико не сме да устаје и удаљава се за време трајања обреда“ (Петровић 1992: 219). Други ниво интеграције, са широм заједницом, остварује се нпр. уз помоћ обредног хлеба „баба“ који се дели свим гостима, а не само укућанима.

Нарочито изражену функцију интеграције имају славе, које су празник породице и заштитници домаћег огњишта. Слава је породични, домаћи празник. Њена битна црта је периодично, функционално, свечано окупљање званица око славске трпезе. У том церемонијалу препознају се елементи „примитивног колективног менталитета“- једе се са пријатељима и познаницима – колективно, по утврђеном реду, „да путем имитативне магије дочара срећу и благостање“ (Влаховић 1985: 145). Гости (сродници и несродници) јесу званице којима домаћини пружају гостопримство. Очеку-

је се узвратна посета. Одређујући славу као установу гостопримства, Д. Бандић закључује о њеним функцијама успостављања, обнављања и одржавања коегзистентних односа: „она постаје инструмент помоћу кога се редефинишу а, самим тим, и учвршћују елементерне (сродничке, имовинске, националне, политичке) структуре, на којима се темеље друштвене везе и односи“ (Бандић 1986: 18). Аутор сматра да окупљање доприноси интеграцији и социјалној заштити породице и да породична слава, као стари народни обичај, надживљава судбину многих светковина као једини празник који припада одређеној, конкретној породици. Као породична свечаност, домаћа и наследна институција, слава је „знак припадности, сродства и порекла [...] она остаје од оца сину, а од сина унуку“ (Недељковић 1990: 206), настављајући традицију рода. Карактерише је вишеслојност садржаја, од којих се истиче ритуална гозба. Око свечане ритуалне гозбе окупљају се поред укућана и предака комшије и пријатељи. Славска гозба и трпеза не могу без обредних хлебова. Најсвечанији тренутак славског церемонијала је ломљење славског колача када домаћин замењује сваштеника, па је нека врста „домаћег патрона“; он љуби славски колач, окреће га према сунцу, нуди гостима – што јесу препознатљиви симболи патријархалности, али и интеграције.

Слава као породични обичај опстаје упркос друштвеним и културним променама српског друштва. Она губи религијске елементе, али јача друштвени садржај кроз пружање гостопримства у међусобним посетама. „Ако се, наиме, помоћу гостопримства утврђују рођачки, суседски или пријатељски односи, онда се обнављањем гостовања и гошћења на дан славе и ти односи непрестано обнављају“ (Бандић 1986: 14). Дакле, славско гостопримство је периодично, али и реципрочно, мора да буде узвраћено јер би у противном ланац међусобних посећивања био прекинут. Породична слава се појављује као добар модел јачања солидарности, опстајући, пре свега, неговањем друштвеног садржаја, који се своди на континуирано пружање гостопримства са циљем успостављања сродничких и несродничких интеракција.

Једна од полазних социолошких теза је да породица очувањем древне тадиције и успомена на претке јача своје функције у оквиру патријархалног модела. Патријархални модел подразумева породичну хијерархију по полу и староси, при чему су мушкарци по рангу виши од жена. „Позиција оца је кључ за разумевање патријархалног система“ (Ерлих 1971: 35). Отац и старешина уживају највиши углед, а асиметрична подела полних/родних улога значајно ојачавају патријархални вредносни образац и модел породичног живота. На основу бројних примера из обичајне праксе (нпр. домаћин иде у бадњак, а домаћица прави жртвене хлебове; домаћин ломи жртвене хлебове, а домаћица му додаје један по један; жртвене радње изводи домаћин, као домаћи свештеник и кум он дочекује госте и наздравља) - уочавају се две паралелне сфере деловања: женина у припреми и мужевљева у церемонијалном делу.

2. *Обичаји животног циклуса*

Нарочито садржајно богате ритуалне радње у традиционалној култури Срба врше се поводом рођења, склапања брака и смрти. Реч је о „ритуалима прелаза“ који прате смењивање животних циклуса појединца. Ван Генепов (Ван Генеп: 1909) теоријски модел ритуала прелаза разликује раздобље одвајања од свакидашњег, уобичајеног контекста живота (фаза сепарације), потом, раздобље прелазног или маргиналног стања (фаза лиминалности), где се стоји на прагу између могућности, и најзад, раздобље уклапања или поновног присаједињавања друштвеном телу (фаза реагрегације), што у ствари симболично представља ново рађање у новом друштвеном статусу. Реч је о прелазу из једне зоне у другу, из профаног у свето, па онда из светог у профано. Прелазни или лиминални период јесте необична друштвена ситуација где долазе до изражаја измењене карактеристике свакодневног живота, што Ван Генеп појмовно одређује као „преокретање светог“ у којем долази до раздвајања од прошлог живота, односно, симболичним напуштањем важећих друштвених начела постепено се уобличава будући живот. Неред лиминалне фазе изазива неочекивани обрт: моћ имају они који су маргинализовани у свакодневном социјалном свету. Успоставља се оностран систем релација, у којем долази до изражаја „привремено ритуално слављење маргиналног и суспензија важећих друштвених начела“ (Јовановић 1986: 11), што јесте начин обнављања управо тих начела, који ће поново деловати након завршеног ритуалног славља. Као илустрацију наводимо пример свадбе: ритуално отпуштена из родитељског дома млада улази у један нови просторно-временски сегмент без реалности и без до тада важећих патријархалних принципа; неред је дозвољен у оквиру друштвено организоване и контролисане ритуалне форме; одсуством дотадашњих друштвених начела и инверзијом социјалне хијерархије направљен је потпуно нови простор у којем жена доминира; невеста лепо обучена за ту прилику игра две улоге - улогу девојке и улогу удате жене - моћна је и поштована; младожења мирно посматра представу знајући да ће се завршити, а онда, са успостављеним реалним социјалним релацијама ступа на сцену као носилац стварне друштвене и породичне моћи; свекрва низом ритуалних поступака упућује снаху у њене нове улоге (овијањем око огњишта, привијањем у свекрвином крилу итд) демонстрирајући прихватање новог члана породице.

Извесно је да свекрва социјализује снаху преносећи јој модел породичних улога са јасно омеђеним „женским“ подручјем делатности – што ојачава њену везаност за приватну сферу. Ритуалне церемоније проглашавају и изазивају промене статуса (Лич 1983: 117), ритуално обнављајући социјалну структуру и хијерархију (в. Јовановић 2001).

Предоченим ритуалним радњама се репродукују традиционалистичке вредносне матрице па их сагледавамо као механизме регулисања или контроле друштвеног живота (в. Захаријевски 2004). Опстанак тради-

ционалних обичаја умногоме зависи од тога да ли се поштују и негују у породици. Јасно је да су њихова суштинска значења, мотиви и циљеви одавно заборављени, али је јасно и то да њихово прослављање има неку функцију. Коју? То социолози у анализама етнолошког материјала покушавају да разоткриј у.

Књижевни и историјски извори за социолошка проучавања

Социологија књижевности претпоставља да иако књижевност није сазнајна форма *sui generis*, ипак је кроз различите форме књижевног стварања могуће ишчитати природу друштвене заједнице у којој одређена књижевна форма настаје и живи. У социологији се срећемо са "истраживањем књижевног посредовања друштвено-историјског тоталитета"(Жунић 1995: 33). Социолошка-књижевна херменеутика, за разлику од емпиријског приступа, сеже у даљу прошлост друштва објективираног у књижевним делима, дешифрујући његове главне тенденције, чиме, истовремено, социологија постаје и наука о прошлим друштвима и заједницама.

Неке се књижевне форме могу користити без нарочитих херменеутичких захвата (садржајна димензија пословица нпр. нам то омогућава, делом ту спада и еп – јер су настали делом тзв. колективног генија. Са лириком је, међутим ствар сложенија.) Покушај да се реконструише облик друштвене заједнице из прошлости, условљава замену директног изучавања јединки које ступају у узајамне односе у друштвеним ситуацијама које се могу посматрати, ослањањем на споменике и документа као и преживеле форме ранијег типа друштвеног удруживања. У архаичним срединама, нарочито оним које не знају за писмо, честа је појава да се историјски догађаји најпре опесме, ставе у стихове, а тек доцније да буду преузети од стране хроничара непосредно из јуначких народних песама и тако буду трајно сачувани од заборава. Проблем настаје када се запитамо како ишчитати потребне податке из специфичног ткива књижевне форме. Не можемо са овим подацима поступати као са чињеницама добијеним у историјским или етнографским сведочанствима. Социолог се не може бавити књижевном формом нити њеним својствима. Х. Крњевић истиче да свака књижевна анализа која се бави само текстом, а занемарује контекст ритма, мелодије, представља редуковање. Контекст изражава оно што реч не може. Социолошка анализа јесте, верујемо, даље редуковање доживљаја нпр. лирске песме, која је синтеза различитих чинилаца лирског израза у естетском смислу. "Умесна је Пропова опаска да је веран запис текста песме практично неостварив, јер се текстом не даду фиксирати све нијансе певања, умножавање, тј. продужено трајање појединих гласова, понављање и прекид усред речи и сва она невидљива својства која чине емоционалност лирског певања" (Крњевић 1986:16). То се може применити и на епске песме, које су се изводиле у посебном расположењу и на посебном месту. Предност је, међутим, социолошке анализе што она води рачуна о друштвеном контексту

живота поменуте умотворине, као и о слици друштва коју она носи. Социолошка анализа општи са вануметничким садржајем књижевних умотворина.

Реконструкција древних слојева традиције била је привлачна за разне научне дисциплине. Изучавањем слојева традиције у народној песми бавили су се Ватрослав Јагић, Натко Нодило, Тихомир Ђорђевић, Сима Тројановић, Веселин Чајкановић. У семантичко ткиво усмене поезије уткани су различити слојеви, естетски и морални кодекс једне друштвене заједнице, те зато може доћи до неразумевања одређених израза када се они преносе кроз време и простор. Међутим, та устаљеност израза "конзервира" пуноћу значења, која чека да буде откривена. Х. Крњевић показује да су етнографски детаљи уткани у усмене формуле и да "изменом једног члана поетског обрасца наступа ланчано нарушавање непоновљиве текстуре песничког дела."

1.*Епске песме*

Народна душа је створила своје тежње и програме, који су скицирани у народним песмама.

Јован Цвијић

Вилхелм Вунт истиче митолошку бајку као најранију форму народног књижевног стваралаштва. Грађа предања народне предисторије и митолошке бајке постепено се подиже у ритмичко мелодијско песништво и тако настаје епика. По В. М. Жерминском јуначка бајка развија се у јуначки еп, када се овај испуни националном и историјском садржином. Ј. М. Проп наглашава генетичку повезаност мита и епа. Мелетински тврди да се у епу ради о стварању националне историје, а не историје. Сузана Лангер сматра да су претерано бујање мистичке бајке и изопачивање народне традиције преживеле оне митологије које су се утврдиле у народним спевовима попут Рамајане, Илијаде или Калевале. Епска песма може бити пуна маштарија, али она не може бити сасвим нецеловита, она је прича, у њој постоји временски след збивања, она је географски одређена, њени ликови су личности.

Руварац препознаје два слоја у епским песмама: историјски и митолошки. М. Поповић у својој студији "Видовдан и часни крст" указује да је историјска веродостојност на више начина доведена у питање кроз митизацију историјских личности, кроз амалгамисање хришћанске и митске свести. "Као и народни певачи, и хроничари су по потреби мењали стварне догађаје, додавали или испуштали детаље, те тако стварали легенду која је одговарала духу времена." (Поповић 1998: 37) У овом тексту је учињена анализа представљања српске прошлости, друштва и Косовског боја као елемента идентификације у усменој, писаној књижевности и доступним изворима.

Косовска тема јесте први сачуван и потпуно јасан пример симбиотичке повезаности писаног и усменог поетског система српског средњег века, иста тема са свим саставним деловима негује се истовремено у обе поезије - лирској и епској. "Српско епско песништво у знаку је Косова, преткосовско слути пораз, косовско га дочарава, а покосовско оплакује ..."(Зиројевић 1996: 207). Александар Гиљфердинг истиче да је епска слика Косовске битке један од суштинских фактора српског друштвеног и моралног живота.

Р. Самарџић тумачећи "епску вертикалу у српској историји" указује да је српски народ у време турског освајања преузео баштину своје некадашње господе. Народ је заборавио "сталешку омразу" и сведен на масу султанових поданика, старију историју узима као своју и у њој налази доказе своје величине и славе, етичких погледа, као и пропасти због неслоге династија и владалаца.

Народна поезија - творевина колективног духа српског народа преноси систем вредности и норми који су за друштвену заједницу важни. Српски народ усваја у виду епског предања средњовековну баштину чији су творци Немањићи. Епске песме имају функцију узорног модела. Ипак, српске епске песме су прожете народним схватањем историје коју су у великој мери у претходном периоду одређивали династи и властела. Испуњена мотивима бескрајних битака и мегдана, епска поезија је чувала од заборава историју друштвене заједнице. Историја сачувана у народним епским песмама је специфична, она је "историјска" по ликовима и догађајима које је памтила, али то није по начину како је запамћено повезивала и представљала. С. Ћирковић пише како је време представљено у епској поезији истргнуто из стварног времена и простора, претворено у идеалну раван, у којој су сви јунаци савременици, а по менталитету савременици певача и његових слушалаца.

У епу препознајемо дубље слојеве, митолошку свест српског народа, нарочито у I књизи Вукових песама – песама из најстаријих времена. У епици која се развија у јасној државној консолидацији народа долази до демитологизације епова. Епови се ослањају на историјска предања, указује Димезил у својој књизи "Мит и еп", то је квазиисторијска, а не митска прошлост. "Основна разлика од архаичне епике није у степену веродостојности приче, него баш у "језику" приповедања, које се служи етничким, а не космичким одредницама, које оперише географским именима, историјским именима племена и држава, царева и вођа, ратова и сеоба" (Мелетински 1984: 280). Реч је и даље о времену делотворних поступака предака, али више није реч о времену стварања света, већ о "освиту националне историје". "Митска борба за космос против хаоса преображава се у одбрану сродне групе племена, државе, *вере* од *освајача*, *насилника*, *неверника*, којима се понекад придају митски и чаробњачки атрибути." Турци су *гњезда гујињега*. Епског јунака прати ратничка јуначка етика и естетика. Еп није *измишљај* (Исто: 281.)

Није било много писаних трагова у нашој прошлости, тако да је сама историја остала обавијена тамом. Орбин каже да овај народ није имао учених и образованих људи како је обиловао ратоборним и изврсним у оружју. Велики део мотива народних песама говори о Турцима и ропству српског народа. Сама квантитативна анализа мотива ових песама (в. Крстић 1984) указује да су Турци веома чест мотив ових песама, као и турски цар, Стамбол, Арапин. Најбројније су песме са мотивом Србије, Србина, Срба, Српкиње, што значајно говори о самоименовању као првом индикатору етничког идентитета.

Занимљива је појава потпадања српске народне масе под имена других народа, везано за поједине сталеже. Срби сточари и војници су на пример називани Власима, Срби граничари Хрватима, Срби различитих заната (кирајџијског нпр.) Бугарима. Ипак, Р. Самарџић истиче одређену предност српског у односу на друге народе у сличној позицији ропства; та предност се препознаје управо у постојању усменог историјског предања. Из основе коју су чинили српски средњовековни мотиви настају песме о новим локалним јунацима. Такође је квантитативно значајно појављивање мотива Лазара, српског кнеза, српских јунака - Краљевић Марка, Милоша Обилића, царице Милице, хајдука - Старина Новак, Мали Радојица, Сењанин Иво и тако даље. Епски јунаци се јављају скоро на свим просторима српске земље и крстаре читавим простором где су живели Срби – "са Рељом Бошњанином од Далмације до Прилепа; са Сибињаним Јанком и Бановић Секулом на северу до Будима, са Марком Краљевићем до Млетачке републике и Бугарске, на истоку и југу до Прилепа"(Петровић 1995: 205). Руварац указује да не можемо поистовећивати Краљевића Марка историјску личност и Краљевића Марка "српског или народног у песмама народним, који је у свом имену оличио тадашњи српски народ и његово стање"(Руварац 1934: 304). Такође је проклета Јерина "измишљотина" народне свести без много основа у реалности.

"Почетком XIX века када су епске песме највећма и на најбољи начин бележене, могао се посредством тих песама успоставити редослед српске историје од Немањића до друге половине XVII века" (Ђурић 1990: 210). Овакво запажање о значају епских песама за реконструисање историје охрабрује нас у идеји да је могуће на основу анализе епских песама, као једног од извора података, реконструисати мрежу норми, те социјалних "сентимената" српске друштвене заједнице. "Осигурано уметничком формом, и у њу затворено, колективно праћење прошлих збивања и људи понекад је улазило у раздобља дугог и тихог сазревања и претварања историјских порука у животне симболе" (Исто: 202). У временима великих пометњи, нереда, долази и до одражавања таквог стања на народно стваралаштво. Р. Самарџић тврди да су за будућност остала сачувана пре свега она предања која су се раније учврстила, а садрже представе о старијој прошлости и њеним моралним поукама. У том смислу су епске песме представљале својеврсне преноснике пожељних друштвених модела. Ако би се не-

ки јунаци на историјској сцени дуже одржали, памћење би се дубље укоренило и у том случају би епске песме имале чвршћу потку у догађајима. Бројност и присуство епских песама осцилира у току дугог периода робовања у зависности, између осталог, и од сеоба на север, читави делови српског народа се отцепљују од патријархалног језгра и у Аустрији упркос љубави за домовину, примају нове животне навике.

Епске песме кратког стиха (гусларске песме) су многобројније од песама дугог стиха (бугарштица). Гусларске песме имају за тему како историјске догађаје тако и неисторијске мотиве. Занимљиво је, истиче В. Ћоровић, да епска поезија која је несумњиво постојала још у доба Немањића, не опева велике победе. О Душановим победама и стварању царства нема ни помена. Најбоље епске песме опевају погибију. По њему ова чињеница указује на виталност српског народа, јер он верује да се пораз може превазићи. Народна поезија, са косовском легендом као средиштем интереса, одржала је и временом чак развила, тврди он, историјски смисао нашег народа, који, као историзам уопште, значи уједно и свесну тежњу за "исправљеном" обновом старих вредности. Вук Караџић је јуначке – епске песме у својој збирци (II, III, и IV књига), разврстао према историјско-хронолошком принципу. Сам Вук их дели на: "пјесме јуначке најстарије", "пјесме јуначке средњијех времена", "пјесме јуначке новијих времена о војевању за слободу". Песме "најстарије" нису потпуно лишене историјских елемената, али у њима преовладава легендарно и митолошко. "То су песме са христијанизованим митолошким мотивима, библијско-апокрифне и хагиографске легенде и легендарне обраде друштвених и породичних односа" (Латковић 1967: 230). Све епске песме су подједнако значајне за анализу, без обзира на уметничку вредност или друге одлике. Једини критеријум је присуство обичајних, религијских и моралних норми, било да су саопштене експлицитно (у виду моралног императива, нпр.), било имплицитно, сижеом читаве песме.

Језик са којим се срећемо у песмама је још једна од "препрека" које треба савладати у анализи. "Мирне душе се може тврдити да се мало који од језика најкултурнијих народа може мерити са богатством нашег етичког речника" (Дворниковић 1992: 810). За обе основне етичке категорије, добро и зло, српски језик познаје много градација. "Начин на које се усмене епске песме састављају и преносе оставља видљив траг на тим песмама. Тај траг се очитује у формулама и темама. Он је видљив у структури самих песама" (Лорд 1990: 7). "Спољња, литерарно-естетска и језична стилизација епа одређена је унутрашњим стилом епског проживљавања и песничког моделирања садржине" (Дворниковић 1992: 185). У епским песмама је присутан својеврсни епски језик и епске језичке формуле. За поједине ситуације створене су одређене формуле које се примењују, нпр.: "Превари се, уједе га гуја!", или за клетву "Рђом капо док му је колена". Вила је увек "бијела", вино "ладно" или "румено" (Исто: 188). Овај хиперепски стил по Дворниковићу има своје "психолошке и социолошке разлоге". "Душевна

веза између народног песника и његове публике, колективитет те заједнице, као и начин ширења и предавања песме *морали су довести и до одређене стилизоване форме"*(Исто: 188). Створен је народни песнички идиом, који обезбеђује разумевање од стране широке публике. Остају они облици који су најподеснији за преношење одређених значења. За одређене догађаје и личности постоје готове песничке формуле.

Дворниковић истиче да је еп песма "аналфабетских патријархалаца". "Формуле и фразе служе при томе увелико као аперцептивна веза" (Исто: 189). Сваки слушалац познаје тај код и то му у великом олакшава примање садржаја. Чајкановић такође утврђује да се епске песме стварају "по шаблону", на темељу општих места и познатих мотива.

2. *Лирске песме, пословице и писана књижевност*

"Само лирске песме бијаху у најстарије доба "песни par excelance" (Јагић 1876 :36). Лирских песама из периода којим се бавимо несумњиво има више, али их је мало забележених. Записивачи су више пажње обраћали јуначким, епским песмама. "Оне, (лирске песме - прим. Д. Г.) међутим, у свом старинском виду, живе у српском народу и данас, док старинске јуначке песме одавно живе само у књигама" (Ђурић 1990: 58).

Лирска народна поезија је веома сложена народна уметност речи. "Увек у спрези са неком другом уметношћу – музиком, игром, покретом, мимиком или са свим тим уметностима заједно, народна лирска песма је део свакодневног живота" (Милошевић-Ђорђевић 1971: 158). Лирска поезија изражава жеље, туге, молбе и радости колектива, а у каснијој фази и индивидуалне емоције. Појављује се у различитим облицима: обредне песме, посленичке, породичне, митолошке, хришћанске, љубавне. Ова поезија је поезија села, патријархалне културе. У време ропства нису постојали услови за развој књижевног језика и писане културе, па је противтежу правила усмена књижевност, жива реч народног језика. "Не зависећи од норми званичног језика, степена писмености и приступачности штампаних књига, већ од самог живота и закона памћења, народни усмени израз живео је својим животом и као језичко благо и као поетски израз, и којима се чувала "жива старина" (Крњевић 1986: 6).

Лирске песме исказују осећања путем опевања спољњих збивања, али се ипак могу разазнати мотиви, жеље, туге и радости колектива. О њима Вук каже да се певају ради *свога* разговора, а јуначке да *други слушају.* Оне, значи, немају транспарентну васпитну функцију и функцију узорног модела, које је свесна сама заједница. Но, ипак оне одражавају вредности колектива на посредан начин. У лирским песмама, каже Вук, више се гледа на само певање, а мање на песму, док је у јуначким у првом плану сама песма. Вук уочава и различиту распрострањеност јуначких и женских, тј. епских и лирских песама - у појединим крајевима су распрострањеније епске песме и њихово певање (Босна, Херцеговина, Црна Гора, јужни брдовити

крајеви Србије), где скоро свака кућа има гусле, тешко је наћи човека који не зна "гуђети". У Србији око Саве и Дунава, у Срему, Банату, Бачкој, гуслају углавном слепци.

"Пословице несумњиво пружају најнепосредније и најизраженије информације о етнолошкој садржини и структури фактора народне моралне свести и савести" (Антонијевић 1999 :22). Пословице често проистичу из неког обичаја, приче или су део народног говора. "Подсећамо да Вук пословице и дефинише као 'ријечи у обичај узете', које је слушао 'да се по народу говоре' ('штоно стари веле', или 'штоно бабе кажу')" (Николић 1999: 24). Оне јесу носиоци општељудских идеја, али изражавају и став колектива, у коме живе, о добру и злу. Није битно време настанка, нити њихово порекло, једино је значајан њихов живот у народу и садржај који носе.

Писана књижевност је значајан извор због неке врсте документарности. Иако је она обојена намером аутора тј. врстом књижевног стваралаштва, представља контролни извор у односу на творевине народног духа које је теже временски и просторно лоцирати. Писану књижевност пратимо у периоду након боја на Косову, па до војевања за слободу. Она описује све преломне тренутке у животу српског народа. Први период након боја на Косову обележен је слављењем кнеза Лазара, али ће сама битка остати инспирација у читавом периоду ропства. Јављаће се нови детаљи и мотиви који ово предање удаљавају од историјске истине. Остали списи су посвећени миграцијама, српским манастирима…Вршимо квалитативну анализу садржаја ових списа трагајући за идентичним системом категорија као и у сваком другом извору.

3. *Историјски извори*

Нужно је признати вечност везе између морала и историје као и схватљиву људску потребу да се, у збуњености и незадовољству садашњим, окрене трагању за етичким (подразумева се: изгубљеним) вредностима из прошлости (националним, државним, класним).

Иван Ђурић

Интересовање није једнако за све сегменте прошлости, каже И. Ђурић, истичући да је у моди национална историја, нарочито период XIX и XX века. Период средњовековне историје и раздобља под Турцима је у неку руку недоступан на основу тумачења само изворних историјских списа. Зато је мисао о ратничкој прошлости Срба постала опште место. "У архаичним срединама, нарочито оним које не знају за писмо, честа је појава да се историјски догађаји најпре опесме, ставе у стихове, а тек доцније да буду преузети од стране хроничара непосредно из јуначких народних песама и тако буду трајно сачувани од заборава" (Поповић 1998: 35). Историјски списи из ранијих раздобља, као и достигнућа новије историографије, могу бити извор материјала за социолошке анализе, те поткрепљивање или опо-

вргавање социолошких теза. Пример је "Троношки родослов" у коме налазимо потврду наше тезе да су српска црква и држава садејствовале у намери да се одбране и очувају своју друштвену заједницу од турског освајања: "Због тога краљ Лазар и патријарх Арсеније Други упућиваху преко скорочета честа писма својим кнежевима, заповедајући и молећи, и наговарајући их да убрзају долазак на поље Косово, јер је већ долазио час да се да одговор Амурату." (Ђурић 1990: 307). Руски историчар и словенофил Гиљфердинг "Троношки родослов" сматра најцеловитијим приказом битке на Косову.

Потребан је велики опрез при тумачењу историјских података који потичу из деветнаестог, па и почетка двадесетог века. Иларион Руварац указује на неоправдано одбацивање творевина народне традиције, зарад поклањања поверења историјским изворима. Он указује на слабости тадашње историографије. Вук прави јасну дистинкцију између митологије и историје. Историја, по њему, говори о људима "као што су свагда", а митологија о људима који су били много друкчији од оних који митологију читају или проповедају. У епу се ове супротности приближавају, тако да митско време бива замењено историјским временом, митски јунаци историјским, а почетак света, стварањем нације.

***

Предочена размишљања показују да етнологија, књижевност и историја имају за предмет културу и народни живот, а фрагментарно добијеном грађом социологији обезбеђују смисоно реконструисање образаца материјалног и духовног народног живота. Посебни методи ових дисциплина и њихов категоријални апарат јесу драгоцени извори и сведочанство о митолошком или, пак, чињеничном социо-културном контексту – тако да социолошка истраживања теоријски и методолошки промишљају о, на пример, функционисању и функционалности појединих друштвених и културних вредности и институција.

Након разматрања могућности коришћења извора које нам научне и уметничке дисциплине пружају као потенцијалне ризнице података за социолошка тумачења, сматрамо да је потребно истаћи неопходност специфичног третирања сваке од ових врста података. Наиме, морамо методу прилагодити специфичној природи извора, иначе ће наши налази, који су потенцијално велики, остати половични или ће чак замагљивати слику друштвене стварности.

Литература

Антонијевић: 1999, Д. Антонијевић, *Фолклористика у Србији*, *у*: *Етно-културолошки зборник*, V, Сврљиг, Београд: Чигоја штампа.

Бандић: 1997, Д. Бандић, *Царство земаљско и царство небеско,* Београд: Библиотека XX век.

Бандић: 1986, Д. Бандић, Функционални приступ проучавању породичне славе, *у*: *Гласник Етнографског института САНУ,* књига XXXV. Београд: Српска академија наука и уметности, Етнографски институт.

Барјактаровић: 1977, М. Барјактаровић, *Основи опште етнологије,* Београд: Савремена администрација.

Влаховић: 1985, П. Влаховић, Прилог проучавању крсне славе, *у*: *О крсном имену* (зборник), Београд: Просвета.

Ван Генеп: 1909, A. Van Genepp, *Les rites de passage,* Paris.

Дворниковић: 1992, В. Дворниковић, Немањићи стари и слутња катастрофе, *у:* Б.Јовановић, *Карактерологија Срба,* Београд: Научна књига.

Ђурић: 1990, В. Ђурић, *Косовски бој у српској књижевности,* Београд, Нови Сад: Српска књижевна задруга, Матица српска.

Ђурић: 1990, I. Đurić, *Istorija-pribežište ili putokaz,* Sarajevo: Svjetlost.

Ердељановић: 1939, Ј. Ердељановић, *Основе етнологије,* Београд: Издање кредитне и Припомоћне задруге Професорског друштва.

Ерлих: 1971, V. St. Erlih, *Jugoslavenska porodica u transformaciji,* Zagreb: Liber.

Жунић: 1995, Д. Жунић, Књижевност и сазнање историје, *у*: *Књижевност и историја*, Ниш: Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета у Нишу.

Зборник Илариона Руварца, 1934, *Друштвени и историјски списи,* Београд: Српска краљевска академија.

Зиројевић: 1996, O. Zirojević, Kosovo u kolektivnom pamćenju, *u: Srpska strana rata,* Beograd: Republika.

Јагић: 1876, В. Јагић, *Грађа за словинску народну поезију,* Загреб: Рад, ЈАЗУ књ. XXXVII, 1876.

Јовановић: 1986, Б. Јовановић, Архајски образац утопије и идеологије, *Градина,* број 10.

Јовановић: 2001, Б. Јовановић, *Магија српских обреда,* Ниш: Просвета.

Крстић: 1984, Б. Крстић, *Индекс мотива народних песама балканских Словена,* Београд: САНУ.

Крњевић: 1986, Х. Крњевић, *Лирски источници,* Београд, Приштина: БИГЗ, Јединство.

Кулишић: 1970, Ш. Кулишић, *Из старе српске религије,* Београд: Српска књижевна задруга.

Лич: 1983, Е. Лич, *Култура и комуникација,* Београд: Просвета.

Латковић: 1967, В. Латковић, *Народна књижевност, I*, Београд: Научна књига.

Лорд: 1990, Б. Алберт Лорд, *Певач прича II*, Београд: Идеа.

Мелетински: 1984, Е. Мелетински, *Поетика мита,* Београд: Нолит.

Милошевић-Ђорђевић: 1971, Н. Милошевић-Ђорђевић, Народна књижевност, *у: Историја српске културе,* Београд, Горњи Милановац: Удружење књижара и издавача Југославије, Дечје новине.

Недељковић: 1990, М. Недељковић, *Годишњи обичаји у Срба,* Београд: Вук Караџић.

Николић: 1999, Д. Николић, Пословице извор за карактеролошка проучавања, *у*: *Етно-културолошки зборник,* V. Сврљиг: Етно-културолошка радионица.

Петровић: 1994, С. Петровић, *Увод у културу Срба,* Ниш: Просвета.

Петровић: 1995, С. Петровић, *Митологија, култура, цивилизација,* Београд: Чигоја , Салус.

Петровић: 2000, С. Петровић, *Антропологија српских ритуала,* Ниш: Просвета.

Поарије: 1999, Ž. Poarije, *Istorija etnologije* (prevod A. Mimica), Beograd: Plato XX vek.

Поповић: 1998, М. Поповић, *Видовдан и часни крст,* Београд: Чигоја.

Стјепановић-Захаријевски: 2004, Д. Стјепановић-Захаријевски, *Обичајност и породиц – етно-социолошке теме,* Ниш: Филозофски факултет, Серафимовић.

Тројановић: 1990, С. Тројановић, *Ватра у обичајима и животу српског народа,* Београд: Просвета.

Danijela V. Zdravković*
Katedra za društvene nauke
Učiteljski fakultet Vranje
Univerzitet u Nišu

Originalni naučni rad

OSNOVE INTERKULTURALIZMA U ETNO-SOCIOKULTURNOM MILJEU VRANJA**

Uvod

Nova slika *globalizacije* u Evropi je pre dve decenije Srbiji bila nepoznata, a danas je ona novi usud koji pokreće nevidljive konce naše svakodnevice i stalno nas vraća na stanje „dekonstrukcije kulturnih identiteta“ na Balkanu, na neizvesnost usaglašavanja normativnog i delatnog u ponašanju pojedinaca, društvenih grupa i sistema uopšte, kao i na negovanje i razvijanje tolerancije i poštovanja prema drugoj kulturi, etničkoj grupi i religiji. Raspadom SFRJ započinje proces sistemske društvene anomije koja je povukla sa sobom raznovrsne etničke grupe u potrazi za identitetom, ne osvrćući se na posledice koje donosi dugotrajna i iscrpljujuća tranzicija.

Društveni procesi koji neminovno prate globalizaciju u Srbiji su tranzicija, regionalizacija i dekonstrukcija kulturnih identiteta. Period *tranzicije* u Srbiji je period prelaza, preobražaja i transformacije celokupnog društvenog sistema. Tranzicija pretpostavlja adaptaciju društvenog, ekonomskog, političkog i kulturnog podsistema novom redu stvari koji uspostavlja novoustanovljeni model globalizacije od strane novog svetskog poretka. Oglušiti se o imperativ globalizacije, znači otvoriti sebi put u „geto društvo“.

Sociološka teorija na Zapadu pod teorijskom paradigmom *tranzicije* podvodi sva važna socioekonomska, politička i kulturna događanja koja se zbivaju u zemljama centralne i istočne Evrope nakon rušenja Berlinskog zida i raspuštanja Varšavskog pakta 1. aprila 1991. godine i nestajanja centralizovanog ekonomskog upravljanja i planiranja u socijalističkim zemljama Balkana. Savremena društvena shvatanja odnose se uglavnom na pitanja i probleme društvenih promena, a sadržana su u sociološki značajnom korpusu literature poznatijih sociologa Ulriha Beka (*Rizično društvo*, 2001) Manuela Kastelsa (*Uspon umreženog društva,* 2000 i *Moć identiteta*, 2002), Henrija Mendrasa (*Sociologija Zapadne Evrope*, 2004) i Entonija Gidensa (*Odbegli svet – kako globalizacija preoblikuje naše živote, 2005).*

Početkom trećeg milenijuma, urušavanjem narodne demokratije, zasniva se parlamentarna demokratija, a demokratski izbori u Republici Srbijii su poka-

---

* danijelavranje@yahoo.com

** Rad je urađen u okviru projekta “Kultura mira, identiteti i međuetnički odnosi u Srbiji i na Balkanu u procesu evrointegracije” (149014 D), koji se realizuje u Centru za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Nišu, a finansira ga Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije.

zali da se većina građana opredelila za život i rad u demokratskom društvu, utemeljenom na političkom pluralizmu.

Poznato je da u Republici Srbiji uz Srbe žive i pripadnici drugih manjinskih etničkih grupa, koji imaju svoja nacionalna, religiozna i kulturna obeležja. To je i razlog što Srbiju u svetu, kao i većinu drugih evropskih zemalja, opažaju kao multikulturalnu zajednicu. Kao takva, ona se nalazi pred izazovima tranzicije svetske kulture nasilja ka kulturi saradnje, tolerancije i mira u globalnim razmerama. Preoblikovanje kulture nasilja u kulturu saradnje, tolerancije i mira teorijski će biti shvaćena dovoljno široko da može da obuhvati kako najkrupnije i vidljive promene društva (promovisanje održivog ekonomskog i socijalnog razvoja i unapređenje mirnih rešenja konfliktnih situacija), a u empirijskom delu rada i one sitnije, manje bitne, evolutivne i slabo uočljive mikropromene u kvalitetu svakodnevnog života većinskog dela stanovništva (Srbi) i pripadnika etničkih grupa (Romi, Bugari) koje žive i rade na zajedničkom društvenom prostoru (Vranje i okolina) .

Urušavanjem socijalističkog sistema završena je svetska ideološka konfrontacija i ubrzan je proces evropskih integracija. Savremene društvene transformacije iznedrile su Mendrasovu teoriju promena u evropskim društvima. Henri Mendras (2004), podstaknut kulturnim, socijalnim i drugim različitostima zapadne Evrope želi da uoči sličnosti, ali i razlike savremenih društava zapadne Evrope. Ključni problem savremenog razvijenog sveta nalazi se u uspostavljanju nove ravnoteže između individue i društva, jer je ona ozbiljno poremećena ne samo tržištem, već i prenaglašenom ulogom socijalne države (V.Pulji 2004: 243). Mendrasova tvrdnja da veliki točak globalizacije nije izbrisao kulturne razlike unutar evropskih društava ukazuje na činjenicu da je materijalno bogaćenje evropskih društava povećalo mogućnost izbora i tako dovelo do još veće diversfikacije načina života. Pluralizam vrednosti dolazi sa ubrzanim društvenim promenama i to u vreme kada se na nacionalnom nivou javljaju konflikti i otvoreni sukobi.

Srpsko društvo je deo *druge Evrope*[1] u njemu je tranzicija zakasnela i blokirana. Osnovni preduslovi uspešne tranzicije su oslobađanje od etničkih stereotipa, razvijanje tolerancije kao i propagiranje vrednosti nove multikulturalne demokratske politike.

Poslednje dve decenije u Srbiji biće zapamćene po tome, što su savremena dramatična događanja više nego ikad ranije inicirala sociologe na preduzimanje istraživačkih aktivnosti u sferi ispitivanja kulturnih posebnosti i različitosti na Balkanu, o regionalnom identitetu i podsticanju interesa za trajno povezivanje i saradnju, kao i na promovisanju vrednosti kulture mira koja će različite etničke grupe pokrenuti na međusobnu saradnju. U savremenoj naučnoj produkciji savremena socijalna zbivanja u Srbiji izučavaju se kao društvene pojave postsocijalističkog društva sa blokiranom tranzicijom i pratećim strategijama iz-

[1] Napomena: Ovaj izraz koristimo u smislu u kome je Henri Mendras (2004) ovaj izraz preuzeo od Česlava Miloša (1964), pri čemu odredivši granice *druge Evrope*, o ovoj oblasti govori kao o evropskom Istoku i eksplicitno ističe razlike između zapadne i *druge Evrope.*

gradnje novog multikulturnog društva. Osnovno polazište današnjih saznanja o strategijama nastanka multikulturnog društva sadržano je u opšteprihvaćenim zapažanjima da su kultura poštovanja ljudskih prava, vladavina zakona, slobodan protok informacija i slobodno izražavanje mišljenja, kao i slobodno ostvarivanje ličnih i zajedničkih ciljeva građana glavna obeležja demokratskog društva. U uslovima društvenog i normativnog procepa, ekonomski iscrpljeno i duboko podeljeno savremeno srpsko društvo nalazi se pred dilemom koji model multikulturalizma kao državne politike odabrati. U tom smislu govore i izvedena sociološka istraživanja jedne *posebne sociološke škole mišljenja i istraživanja* okupljene oko makroprojekata "Kultura mira, identiteti i međuetnički odnosi u Srbiji i na Balkanu u procesu evrointegracije" (149014 D), koji se realizuje u Centru za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Nišu, a finansira ga Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije. Dobijeni empirijski podaci komparativno govore o savremenom srpskom, bugarskom i makedonskom društvu, ispitujući pojedine aspekte zajedničkog života različitih nacionalnih zajednica u vreme evropskih integracija na Balkanu. Kako su istraživanja pokazala, ovom problemu se može prići sa različitih gledišta, a u većem broju istraživanja misaona vodilja je Kimlikina ideja etnokulturalne pravde.

Navedena sociološka istraživanja, između ostalog, prate i upoređuju multikulturalnu realnost na Balkanu sa ciljem da konceptom kulture mira unaprede odnose saradnje, podstaknu uzajamno razumevanje i poštovanje među članovima raznih kultura.

Problemi savremenog sveta donose nove izazove i iskušenja za pojedinca i njegovo multietničko okruženje. Globalni društveni problemi se ispoljavaju i u međunacionalnim odnosima, postajući sastavni deo svakidašnjeg života, a udruženi sa društvenim, ekonomskim i političkim interesima (predvođeni transnacionalnim korporacijama koje su usmerene ka globalnim tržištima i globalnom profitu) na svojevrstan način postaju obeležje savremenog doba. Sile globalizacije prodiru u lokalne kontekste i intimne živote pojedinaca i društvenih grupa putem medija, ali i kroz lične kontakte sa etničkim grupama iz drugih zemalja i kultura (Gidens, E. 2003:81).

U ovom radu analiziraju se i interpretiraju delimični rezultati empirijskog dela istraživanja koje je sprovedeno u Vranju i okolini. *Februar mesec 2008. godine* je vreme ispitivanja, odnosno, anketna ispitivanja sa ukupno 320 punoletnih građana opštine Vranje sprovedena su tokom februara i sva vremenska određenja za empirijski deo istraživanja vezuju se za ovaj mesec, iako su ispitivanja trinaestoro respondenata vršena i u mesecu martu 2008. godine, pa se stoga sva vremenska određenja za ispitivanje međunacionalnih odnosa u Vranju računaju u odnosu na mesec februar 2008. godine. Iako je empirijski deo kvantitativnog istraživanja ograničen na period 2007/2008. godine, u teorijskom smislu je obuhvaćen i tegoban osamnaestogodišnji period, koji je u Srbiji obeležen značajnijim promenama u političkoj i socioekonomskoj sferi društvenog života.

Savremena istraživanja o interkulturalizmu kao svetskom pokretu nameću nam dva osnovna pravca u pristupu tom fenomenu. Prvi je stvaranje i jačanje

srpskog kulturnog identiteta, a drugi stvaranje osnove za kulturnu saradnju, unapređivanje odnosa među različitim kulturama, uzajamno razumevanje i poštovanje među članovima različitih kultura, kao moderni idejni koncept uspešnog zajedničkog života različitih kultura na istom prostoru. Upravo, na ovaj način navedeni aspekti proučavanja društvenih izazova interkulturalnosti, sadržani u izgradnji jedne nove koncepcije uređenja međunacionalnih odnosa, pripremani za integraciju svih grupa unutar demokratskog srpskog društva, zaokupili su i naše istraživačko interesovanje.

1. *Društveni izazovi multikulturalnosti i interkulturalnosti. Vranje kao društveni konglomerat.*

Sociološka teorijska podloga ovog rada sastoji se od stavova teoretičara međunarodnih odnosa o globalnim problemima javljanja međuetničkih konflikata i o narušavanju mira u svetu, od pojmovnog određenja multukulturalnosti i interkulturalnosti do određivanja suštine interkulturalizma.

Prihvaćeno teorijsko polazište da je moderna ideja multikulturalnosti podrška kulturnom pluralizmu, suprotstavlja se američkom stanovništvu prema kojem grupe doseljenika moraju da usvoje običaje, vrednosti i verovanja, odnosno sistem vrednosti zemlje domaćina. Pravo multikulturno društvo trebalo bi da omogući očuvanje jedinstvenosti različitih kultura, ali i izgradnju novog društva u kojem se te kulture zbližavaju. U određenju pojma interkulturalizma polazimo od naglašavanja neopravdane upotrebe ovog pojma kao sinonima sa pojmom multikulturalizam. Prethodno navedeno ukazuje na pojmovno određenje multikulturalizma, koji se odnosi na kulturni pluralizam i zajednički život više kultura na istom prostoru. Interkulturalizam se može definisati kao dinamičan postmodernistički fenomen koji ukazuje na interakciju, razmenu, saradnju, razumevanje i podršku pojedinaca i društvenih grupa različitog kulturnog porekla. Interkulturalizam podstiče na konstrukciju kulturnih identiteta i koheziju interkulturalnih identiteta. Rekonstrukcijom kulturnih identita etničke grupe jačaju sposobnost percepcije društvene realnosti u kojoj žive, ukazujući na ono“posebno“ u sopstvenoj kulturi u odnosu na druge kulture. Konstrukcijom interkulturnih identiteta etničke grupe stiču kompetencije za interkulturnu saradnju, koja se ostvaruje prihvatanjem postojećih, ali i nadolazećih kulturnih sadržaja u skladu sa izazovima savremene društvene realnosti. Postojanje interkulturnih identiteta ukazuje na sposobnost za kulturnu interakciju, a time i sposobnost za suočavanjem sa potrebom za poznavanjem, razumevanjem i razvijanjem pozitivnih odnosa razmene kulturnih sadržaja u multikulturalnoj zajednici.

Glavna obeležja demokratskih društava su beskonfliktni međunarodni odnosi, poštovanje ljudskih prava, kulturna saradnja, interkulturni dijalog i kulturne raznolikosti. Mnogi savremeni teoretičari imaju suprotstavljene stavove o putevima izgradnje mira u svetu i uređenju međunarodnih odnosa kao glavnom osloncu svetske integracije. Dok Fukujama naglašava da je liberalna demokratija osnova svetskog mira, ekonomskog napretka i saradnje i slobodnog izražavanja,

Hantington se kritički određuje o ovom pitanju, upozoravajući na porast terorizma, nacionalizma i otvorenih građanskih sukoba kao posledicu te iste liberalne demokratije. Hantingtove prognoze da će u posthladnoratovskom svetu najdublje razlike među ljudima ipak biti kulturne razlike, jer točak globalizacije ujednačuje ideološke, političke i ekonomske razlike, potvrđuju značaj interkulturalnosti u međunarodnim odnosima i poziva na pažnju naučnu javnost.

U globalnom društvu kulrurni identitet se može sačuvati pod uslovom da se poseduje samosvest o vrednostima sopstvene kulturne tradicije i kulturne tradicije onih etničkih grupa sa kojimo delimo isti društveni prostor. Očuvanje i poznavanje sopstvenog kulturnog identiteta je preduslov uspešnog ostvarenja koncepta intekulturalizma u uslovima tranzicije.

Dakle, analiza postavljenog problema u ovom radu kreće se u iskustvenim okvirima demografske, geokulturne i kulturne prošlosti i sadašnjosti, interkulturalizma i pozitivnim susedskim odnosima u prostornim okvirima grada Vranja kao multikulturalnog konglomerata. Postojanje kulturne saradnje u Vranju pratićemo ispitivanjem vitalnosti i saradnje susedskih odnosa u kontekstu svakodnevice i kulture, s jedne strane, i savremenih promena i problema krajem XX i početkom XXI veka, koje donosi kriza i postsocijalistička tranzicija. Upravo problemi koje donosi socioekonomska kriza u Srbiji je realna datost koja, pored ostalog, stvara potrebu da pojedinci i etničke grupe participiraju u kulturnoj saradnji.

Vranje je danas pogranično područje Republike Srbije. Ono je strateški važna teritorija i teritorijalna jedinica Srbije sa statusom grada koja pripada Pčinjskom okrugu. Grad Vranje zahvata 860 km^2, sa 44.700 hektara obradivog poljoprivrednog zemljišta. Ukupan broj stanovnika je 87.215, a gustina naseljenosti je 101 stanovnik na 1km^2, što nam pokazuju i opšti podaci iz 2005. godine, smešteni u tabeli 1.

Tabela1.Opšti statistički podaci, 2005.godine

Upravni okrug Grad Opština	Površina[2] (km^2)	Naselja		Stanovništvo[3] stanje 30.06.2005.		Registrovane mesne zajednice[4]
		broj	prosečna veličina	ukupno	na1 km^2	
Pčinjski	3 520	363	9,7	229707	65	203
Vranje	860	105	8, 2	87215	101	33

Izvor*: Opštine u Srbiji*, 2006/ Dragan Vukmirović.
- 1999 - . – Beograd (Milana Rakića 5) : Republički zavod za statistiku Srbije, 2000 – (Beograd : Republički zavod za statistiku Srbije), str.19.

Novim *Zakonom o teritorijalnoj organizaciji Republike Srbije*[5] određuje se fizički prostor teritorijalnih jedinica i uređuju pitanja od značaja za teritorijalnu organizaciju Republike Srbije. Članom 17 i Članom 20 ovog *Zakona* bliže je određen novi status grada Vranja. Grad je teritorijalna jedinica, koja se utvrđuje i brojem stanovnika, a Vranje je taj kriterijum zadovoljilo.

Demografska kretanja koja su se odvijala u četrdesetogodišnjem periodu, koji je za nama, ukazuju na pravce i smerove demografskog pražnjenja i punjenja, kako seoskih područja koja su se našla u našem uzorku, tako i samog grada. Prema prvom popisu, obavljenom posle Drugog svetskog rata, iz 1948. godine, Vranje je imalo 59.464 stanovnika.

Kreiranju demografske slike grada Vranja pristupićemo na osnovu saznanja o procenjenom broju stanovnika od 1991. do 2005. godine. Procenjen broj stanovnika opštine Vranje, stanje 30. juna 2005. godine, za 1991.godinu je 85.398, za 1999. – 87.226, za 2000. – 87.322, za 2001. – 87.365, za 2002 – 87.251, za 2003. – 87.190, za 2004. – 87.234, za 2005. – 87.215, a u tabeli 2. su date i procenjene vrednosti broja stanovnika za Pčinjski okrug koje nećemo posebno komentarisati.

[2] Napomene: Podaci su preuzeti od Republičkog geodetskog zavoda Srbije.
[3] Napomene: Procena.
[4] Napomene: Podaci su preuzeti iz registra pravnih lica, sa stanjem 31.12.2004. godine.
[5] Službeni glasnik Republike Srbije, Godina LXIII – broj 129 od 29.decembra, str.32.

Tabela 2. Procenjen broj stanovnika, stanje 30.06.2005.godine

Godina	Pčinjski okrug	Vranje
1991.	215 014	85 398
1999.	225 944	87 226
2000.	226 436	87 322
2001.	227 283	87 365
2002.	227 962	87 251
2003.	228 574	87 190
2004.	229 361	87 234
2005.	229 707	87 215

Izvor: *Opštine u Srbiji,* 2006/ Dragan Vukmirović.
- 1999 - . – Beograd (Milana Rakića 5) : Republički zavod za statistiku Srbije, 2000 – (Beograd : Republički zavod za statistiku Srbije).

Prema popisu iz 2002. godine sastav stanovništva opštine Vranje prema nacionalnoj ili etničkoj pripadnosti je sledeći: najviše je Srba – 81.198, što govori u prilog većinskoj etničkoj zastupljenosti Srba, a u gradu živi i zanemarljiv broj drugih etničkih manjina Crnogoraca – 78, Jugoslovena – 112, Albanaca – 9, Bošnjaka – 2, Bugara 351, Goranaca – 8, Mađara – 6, Makedonaca – 209 i drugih. U gradu živi i značajan broj Roma, 4.647 što ukazuje na njihovu urbanu opredeljenost vezanu i za jug Srbije.

Tabela 3. Stanovništvo, prema nacionalnoj ili etničkoj pripadnosti
(po popisu 2002.)

	Pčinjski okrug	Vranje
Ukupno	227.690	87.288
Srbi	147.046	81.198
Crnogorci	125	78
Jugosloveni	533	112
Albanci	54.795	9
Bošnjaci	32	2
Bugari	8.491	351
Bunjevci	-	-
Vlasi	1	-
Goranci	19	8
Mađari	19	6
Makedonci	395	209
Muslimani	55	25
Nemci	4	2
Romi	12.073	4.647
Rumuni	5	3
Rusi	26	7
Rusini	1	-
Slovaci	4	2
Slovenci	19	5
Ukrajinci	9	2
Hrvati	73	42
Česi	7	4
Ostali	269	10
Neizjašnjeni, neopredeljeni	2.088	379
Regionalna pripadnost	61	15
Nepoznato	1.540	172

Izvor: *Opštine u Srbiji,* 2006/
Dragan Vukmirović.
- 1999 - . – Beograd (Milana Rakića 5) : Republički zavod za statistiku Srbije, 2000 – (Beograd : Republički zavod za statistiku Srbije), str. 66-67.

Vranje sa okolinom je specifično kulturno područje Balkana i po tome što je u kontinuitetu održavalo status rubnog područja sa ulogom čuvara autohtonih kulturnih vrednosti. Kulturne osobenosti Vranja i okoline danas se označavaju kao segment sociokulturnog nasleđa srpske kulture, tj. segment koji se tokom devetovekovne istorije pokazao otpornim, opstajući u kontekstu društvenog razvoja srpskog društva. Govor ovog područja, odnosno jezička manifestacija autohtonosti vranjskog dijalekta, svojevrstan je primer pomenute istrajnosti. Go-

vor vranjskog kraja pripada prizrensko-timočkom dijalektu i ima više govornih grupa, a to je staroštokavski dijalekat koji pored staroslovenskog jezičkog nasleđa poseduje i niz balkanskih crta (koje su nam u zalog ostavili jezici koji ne poseduju osobenosti mlađeg štokavskog jezika, ka što su npr. bugarski, grčki, turski jezik i dr.).

Govor ovoga kraja je pod uticajem srpskog književnog jezika pretrpeo niz promena, ali još uvek u sebi sadrži odlike govora staroga Vranja i „predstavlja jednu specifičnu jezičnu i kulturnu vrednost, sa obiljem narodnih arhaničnih osobina, koje su se na tlu ove varoši, u toku XVIII i XIX veka, oformile asimilacijom velikog broja starosedelačkih vranjskih rodova i doseljenih rodova sa Kosova i sela vranjskog gravitacionog područja“(Vukanović, T.1978:190).

U periodu intenzivnih i sveobuhvatnih promena menja se odnos prema tradiciji, pa se sadržaji iz tradicije prihvataju kao dinamični činilac u budućem razvoju društva. Vranjanci su deo balkanskih naroda koji imaju snažan i specifičan odnos prema istoriji. Traumatična istorijska iskustva (ropstvo pod Turcima, bugarska zverstva u Drugom svetskom ratu) ostavila su i Vranjancima, između ostalih balkanskih naroda *kulturu pamćenja*. Deleći sudbinu kulturnog prostora jugoistočne Evrope ovo područje je modifikacija otomansko-regionalne patrijarhalne kulture. Na to ukazuje, između ostalog, Klaus Rot (2000), eksplicitno tvrdeći da je gotovo očigledno da je svakodnevna kultura balkanskih sela i varošica zadržala više otomanskih i tradicionalnih indigenih elemenata nego što je to slučaj u gradovima, posebno u metropolama poput Beograda, Atine ili Sofije (Rot 2000: 203).

Istorijski posmatrano uočićemo delovanje jednostavne socijalne zakonitosti koja se sastoji u sledećem: da se u globalnom društvu kulturni identitet može sačuvati pod uslovom da se poseduje samosvest o vrednostima sopstvene kulturne tradicije, a posle toga i prema vrednostima drugih kultura, a da bi to bilo ostvareno potrebno je imati moralni integritet i merilo pomoću kojeg bi se vršila selekcija uticaja (Veljković, Đorđević, Miljković 2006.)

Čini se posebno značajnim u ovom delu rada istaći i to da je devetnaestogodišnji period koji je za nama, u stvari period sveukupnih društvenih promena koje su suštinski uticale na preoblikovanje evropskih integracija, u kojima se konstruiše kulturni identitet srpskog društva. Svedoci smo činjenice da je taj proces fragmentacije bio težak i poguban za sva balkanska društva. Pojedini analitičari i istraživači savremenih socijalnih zbivanja i „svekolikih društvenih promena“ ističu da je „društvo Srbije dobilo bitno izmenjenu socijalnu strukturu, izmenjene dominantne društvene aktere, novu logiku funkcionisanja i nove društvene probleme i protivurečnosti. Sve to daje pečat svakodnevnom životu ljudi u ovoj zemlji (Boličić i Milić 2002: 7), bez obzira na nacionalnu, versku i kulturnu pripadnost.

2. *Lokalni okviri društvenog života u Vranju obeleženi su skladnim međunacionalnim odnosima, kulturnom saradnjom i prijateljstvom, što predstavlja osobenost društvenog prostora i pogoduje povećanju interesa za lokalni razvoj i buduće integracije*

Da li je opšteprihvaćeni način svakodnevnog života u lokalnoj sredini uticao na pojavu interkulturalizma kada je u pitanju kvalitet međunacionalnih odnosa?

U strukturi teritorijalne organizacije Srbije, Vranje predstavlja regionalno središte Pčinjskog okruga i od velikog je značaja za razvoj južnog dela Srbije. Njegov društveno-ekonomski status i značaj, između ostalog, određuje i karakter međuetničkih odnosa u neposrednoj okolini. Vranje je, uprkos mnogim društvenim promenama koje su usledile nakon svakog talasa naseljavanja i kulturnih dodira sa mnogim etničkim grupama (Cincari, Vlasi, Bugari, Makedonci, Albanci, Romi) i osvajačima (Turci, Bugari), uspelo da održi skladnost međuetničkih odnosa na ovom području.

Skladni međuetnički odnosi na ispitivanom području imaju prvorazrednu važnost kada je u pitanju formiranje svesti o regionalnom identitetu i konceptu multikulturalnosti i interkulturalnosti koji je ovde prihvaćen..

Homogenost je glavna odlika etničke strukture stanovništva Vranja i okoline. U uslovima slobodnog nacionalnog izjašnjavanja i ravnopravnosti svih naroda, nacionalnih manjina i etničkih grupa koje žive u gradu, najveći broj stanovnika se deklarišu kao pripadnici srpske nacionalnosti (Stamenković 1995: 118)

Proučavanju unutrašnje dinamike aktivne socijalne mreže u Vranju pristupili smo i sa stanovišta utvrđivanja nekih opštijih pojavnosti kada je ostvarivanje međuetničkih odnosa u pitanju. Polazna pretpostavka sadržana je u tvrdnji da su lokalni okviri društvenog života u Vranju prepoznatljivi prema skladnim međunacionalnim odnosima, što predstavlja osobenost ovog društvenog prostora i pogoduje povećanju interesa za lokalni razvoj i buduće integracije.

Međuetnički odnosi su u stalnom previranju, a globalno ekonomsko tržište otvara i lokalne granice. Interesovao nas je kvalitet kulturnih sadržaja u međuetničkim odnosima u savremenom "vranjskom društvenom konglomeratu" u uslovima deindustrijalizacije i deurbanizacije.

Savremeno vranjsko društvo je društveni i kulturni konglomerat. Kao najbrojnija populaciona skupina ističe se srpsko stanovništvo, a odmah iza toga dolazi romsko, bugarsko, makedonsko, crnogorsko i drugo. Poznavanje životnih problema, interesa i vrednosnih orijentacija ovih etničkih grupa u Vranju, doprineće kvalitetu međuetničkih odnosa i razvijanju svesti o regionalnom identitetu. Prema popisu iz 2002. godine sastav stanovništva opštine Vranje prema nacionalnoj ili etničkoj pripadnosti je sledeći: najviše je Srba – 81.198, što govori u prilog većinskoj etničkoj zastupljenosti Srba, a u gradu živi i zanemarljiv broj drugih etničkih manjina Crnogoraca – 78, Jugoslovena – 112, Albanaca – 9, Bošnjaka – 2, Bugara 351, Goranaca – 8, Mađara – 6, Makedonaca – 209 i drugih.

U gradu živi i značajan broj Roma – 4.647 što ukazuje na njihovu urbanu opredeljenost vezanu i za jug Srbije. U tabeli 4 prikazani su statistički podaci uzorka prema nacionalnoj pripadnosti. Kao najbrojnija populaciona skupina u uzorku ističe se srpsko stanovništvo zastupljeno sa 91,9 %, a odmah iza toga dolazi romsko stanovništvo sa 3,8 %, bugarsko stanovnioštvo sa 2,8 % i makedonsko stanovništvo sa 0,6 %.

Tabela 4. Nacionalna pripadnost

Nacionalna pripadnost

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Srbin	294	91.9	92.7	92.7
	Bugarin	9	2.8	2.8	95.6
	Makedonac	2	.6	.6	96.2
	Rom	12	3.8	3.8	100.0
	Total	317	99.1	100.0	
Missing	System	3	.9		
Total		320	100.0		

Interesovala nas je i osobenost funkcionisanja međuetničkih odnosa u ispitivanoj lokalnoj sredini koju ćemo sagledati i iz ugla postojanja svesti o kulturnoj saradnji i ostvarenju prijateljskih međuetničkih odnosa.

Etnička prostorno-naseobinska struktura Vranja adekvatna je nacionalnoj kompoziciji njenog stanovništva. Stanovnici različitih etničkih pripadnosti manje-više žive i stanuju jedni pored drugih, u istim delovima grada i istim ulicama. Od drugih pripadnosti izvestan stepen teritorijalne koncentracije imaju Romi i stanovnici koji se nacionalno deklarišu kao Bugari. Romi su kompaktno naseljeni u Gornjoj čaršiji, Panađuništu, Saraini i naselju Raška. Doseljavanje stanovnika koji se nacionalno deklarišu kao Bugari odvija se u celokupnom posleratnom periodu. Poreklom su iz Vlasine i Krajišta. Rista T. Nikolić je u svojim antropogeografskim ispitivanjima Vlasine i Krajišta konstatovao da ovaj narod nema jasno formiranu nacionalnu svest, jer se Bugari etnički identifikuju sa širom državnom pripadnošću. Izrazitu teritorijalnu koncentraciju u okviru grada imaju na mestu nekadašnjeg sela Raške, a u prigradskom području u selu Zlatokopu. (Stamenković, S.1995:119)

Prema navedenom, uvid u osobenost funkcionisanja međuetničkih odnosa u ispitivanoj lokalnoj sredini može se dobiti na osnovu informacije o tome da li ispitanici imaju svest o različitosti kultura, odnosno da li u njihovom susedstvu žive pripadnici drugih nacija, manjina i etničkih grupa. U odgovoru na pitanje *da li u Vašem susedstvu žive pripadnici drugih nacija, manjina i etničkih grupa?,* 47,2 % ispitanika tvrdi da u njihovom susedstvu *žive pripadnici drugih nacija, manjina i etničkih grupa***,** dok 49,7 % ispitanika izjavljuje da u svom susedstvu *nema* pripadnika drugih nacija, manjina i etničkih grupa i 2,5 % ispitanika *ne*

zna da li u njihovom susedstvu ima pripadnika drugih nacija, manjina i etničkih grupa. Polarizovani odgovori (videti: bar karta 1) upućuju na mogući zaključak da je ispitivana lokalna sredina etnički raznolika i da je etnička raznolikost teritorijalno raspoređena, tj. tačno se zna u kojim delovima grada i u kojim selima žive Romi i Bugari.

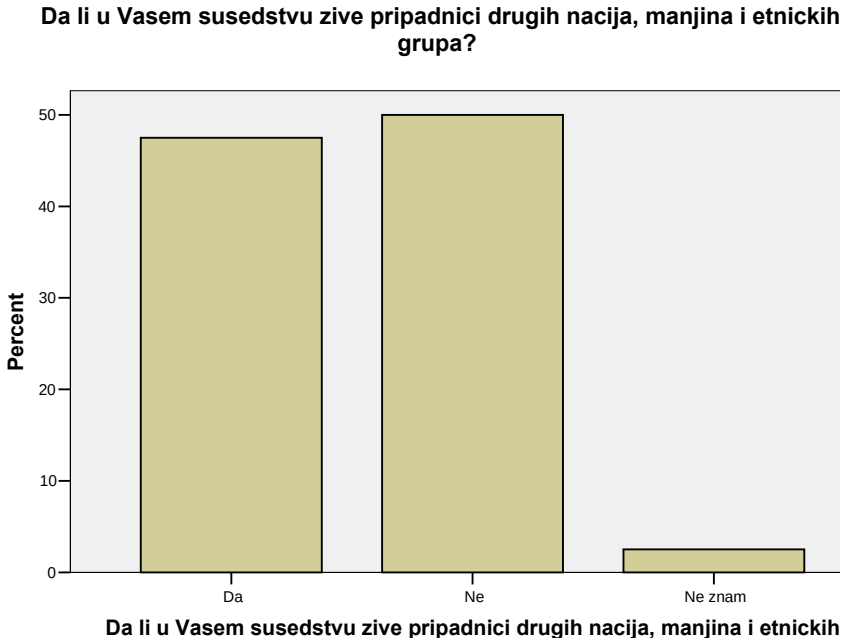

Bar karta 1. Da li u Vašem susedstvu žive pripadnici drugih nacija, manjina i etničkih grupa

Opšteprihvaćeno je, i u realnosti dokazano, da je neophodan preduslov opstanka bilo kojeg naroda, bio on veliki ili mali, navikavanje na miran život sa svojim susedima i uzajamna tolerancija onih koje je istorijska sudbina međusobno izmešala. Glavni sociološki postulat racionalne organizacije nacionalno mešovitih društava iskazuje se u pravilu da osnovne društvene ustanove moraju smanjivati i ublažavati a ne povećavati i produbljivati, razlike i suprotnosti među narodima (Mitrović 2007: 153).

Procena važnosti koje međuetnički odnosi imaju za lokalnu zajednicu obuhvata i prijateljstvo između etničkih grupa u ispitivanoj sredini i time se ukazuje na još jednu dimenziju kvaliteta međuetničkih odnosa, a to je prijateljstvo i druženje. Rečju, interesovalo nas je kakav je sastav najpopularnijeg lokalnog modela „etničkog prijateljstva“ u Vranju. Time smo želeli ukazati na pozitivnu kulturnu saradnju i formiranju svesti o druženju i „uzajamnoj toleranciji onih kultura koje je istorijska sudbina izmešala na ispitivanom području“.

U odgovoru na postavljeno pitanje: *da li se družite sa susedima ili imate za prijatelje neke od pobrojanih pripadnika drugih nacija, manjina i etničkih grupa,* želeli smo da utvrdimo sastav „etničkog prijateljstva“ s obzirom na etničke grupe koje žive u lokalnoj sredini (Srbima, Albancima, Makedoncima, Bugarima, Hrvatima, Crnogorcima, Slovencima, Romima).

S obzirom na činjenicu da se je veći broj ispitanika (79,8 %) iz uzorka izjasnio da se druži i prijatelj je sa pojedinim etničkim grupama koje žive u njihovom susedstvu, interesovalo nas je koje etničke grupe su sastavni elementi najpopularnijeg lokalnog modela "etničkog prijateljstva" u Vranju i okolini. Dobijeni odgovori su na sledeći način prezentovali najzastupljeniji sastav "etničkog prijateljstva" u ispitivanoj sredini: (a) skoro četvrtina ispitanika (21,9 %) se izjasnila da se druži i u prijateljstvu je sa Srbima; (b) skoro jedna desetina ispitanika (8,1 %) se izjasnila da se druži i u prijateljstvu je sa Srbima, Bugarima i Romima, trima najzastupljenijim etničkim grupama; (c) 6,3 % ispitanika se izjasnila da se druži i u prijateljstvu je sa Bugarima; (d) 5,9 % ispitanika se se izjasnilo da se druži i u prijateljstvu je sa Srbima i Bugarima; (e) 5,6 % ispitanika se izjasnilo da se druži i u prijateljstvu je sa sa Srbima i Makedoncima;(f) 5,6 % ispitanika se izjasnilo se izjasnila da se druži i u prijateljstvu je sa Srbima i Romima (g) 3,1% ispitanika se izjasnilo da se druži i u prijateljstvu je sa Makedoncima (h) 2,5 % ispitanika se izjasnilo da se druži i u prijateljstvu je sa sa Srbima, Crnogorcima i Makedoncima; (i) 2,5 % ispitanika se izjasnilo da se druži i u prijateljstvu je sa Romima.

Da li se pripadnici ispitivane populacije međusobno razlikuju po tvrdnji sa kojom se od pobrojanih pripadnika drugih nacija, manjina i etničkih grupa druži ili je u prijateljstvu pod determinišućim uticajem pojedinih socijalnih i drugih obeležja? Dobijeni podaci pokazuju da se ove tvrdnje ispitanika bitnije ne razlikuju pod uticajem faktora kao što su stepen obrazovanja, zanimanje, radni status, uzrast, pol, sastav domaćinstva, već da na međusobne razlike veoma utiče indikator - mesto stanovanja ispitanika.

Procena važnosti koje kulturna saradnja i međuetnički odnosi imaju za razvoj lokalne sredine buduće integracije treba da ispita i prijateljstvo između etničkih grupa u ispitivanoj lokalnoj sredini i time ukaže na još jednu dimenziju kvaliteta međuetničkih odnosa, a to je prijateljstvo i druženje. S obzirom na činjenicu da se je ogroman broj ispitanika (79,8 %) iz uzorka izjasnio da se druži i da je prijatelj sa pripadnicima različitih etničkih grupa koje žive u njihovom susedstvu, interesovalo nas je koje su to etničke grupe sastavni elementi najpopularnijeg lokalnog modela "etničkog prijateljstva" u Vranju i okolini. Dobijeni odgovori su pokazali da sastav "etničkog prijateljstva" čine uglavnom Srbi, Bugari, Romi, Makedonci i Crnogorci. *Potvrđeno je da su lokalni okviri društvenog života u Vranju obeleženi skladnim međunacionalnim odnosima, što sve skupa predstavlja osobenost ovog društvenog prostora i pogoduje povećanju interesa za lokalni razvoj.*

Naše polazne pretpostavke o kulturnoj saradnji u multikulturalnoj lokalnoj zajednici, o kvalitetu društvenih odnosa između različitih kultura, o prijatelj-

stvu i poštovanju različitih kultura na prostoru grada Vranja i okoline su potvrđene i time se i empirijski dokazuje postojanje dimenzije interkulturalnosti u svakodnevnom načinu života i istovremeno naglašava pozitivan odnos između različitih kultura (Srbi, Romi, Bugari, Makedonci, Crnogorci), te ukazuje na neophodnost pozitivne susedske i prijateljske interakcije.

Može se postaviti pitanje da li je svest o kulturnom pluralizmu i interkulturalizmu koju Vranjanci poseduju rezultat specifičnog etno-sociokulturnog konteksta ispitivane lokalne zajednice ili negativnog iskustva u vezi sa dosadašnjim procesima drugog talasa "modernizacije" na Balkanu. Skladni međunacionalni odnosi i kulturna saradnja na ispitivanom području su i segment istorijskog nasleđa koje sugeriše ključni okvir za razumevanje višedimenzionalnosti nacionalne (srpske) kulture i njenu ulogu i značaj u evropskom kontekstu i kontekstu kulturnog pluralizma.

Umesto zaključka: Pedagoški izazovi interkulturalizma

Da bi ideja interkulturalizma na prostorima Balkana doprinela razvoju demokratije i sekundarnoj socijalizaciji mladih naraštaja, koji sazrevaju u duhu parlamentarne demokratije, te da se isti u savremenom „društvu znanja" osposobe za zajednički život, toleranciju, razumevanje i poštovanje sa drugom etničkom grupom, neophodno je pojedine sadržaje koji čine kulturne kompetencije institucionalnog obrazovanja percipirati kao značajan faktor u izgradnji multikulturalnog društva. Pedagoški izazovi multikulturalnosti i interkulturalnosti polaze od razvoja kulturnih kompetencija u okviru obrazovnog sistema, potom prihvatanja ideje interkulturalizma u obrazovanju, kao i težnje da se kreiranju kurikuluma interkulturnim dimenzijama pristupi sa aspekta nacionalne kulture u evropskom kontekstu i na kraju usvajanjem programa visokoškolskog stručnog usavršavanja učitelja u duhu multikulturalnosti i interkulturalnosti. Mladi naraštaji u ranijem dobu perioda adolescencije formiraju sopstvene stavove prema drugim etničkim grupama, a period nakon ranog detinjstva pogodan je za usvajanje etničkih stereotipa i predrasuda. Ukoliko škola ne preuzme odgovornost za razvoj međusobnog razumevanja, tolerancije i poštovanje kulturnih različitosti, utoliko će obrazovanje biti sve manje produktivno, a kao posledicu imaćemo situaciju da će se prednosti koje obrazovanje treba da obezbedi savremenom načinu života pretvoriti u izrazite nedostatke koji vode u konflikte. Jedan od razloga uspešnosti prihvatanja sadržaja od strane učitelja za rad u multikulturalnom društvu je prilagođenost sociokulturnim datostima, potrebama lokalne sredine uz uvažavanje kulturnih posebnosti većinskog dela stanovništva.

Imajući u vidu kompleksnost problema koegzistencije na Balkanu i produbljenu svetsku ekonomsku krizu sa kojima se savremeno društvo suočava, nesporno je prihvaćeno kako u političkim tako i u akademskim krugovima da se sa jačanjem uloge evropskih integracija može dugotrajnije suziti dejstvo balkanskih konflikata. U ispitivanoj multikulturalnoj zajednici već tradicionalno se u različitim regionima nalaze učenici različitih nacionalnosti, što pokazuje da je kulturni

pluralizam odavno postao objektivna datost, koju duboka podeljenost u srpskom etnosu dodatno opterećuje i to pre svega zbog opadanja poverenja i očekivanja od formalnih organizacija obrazovnog sistema.

Ustanovili smo da razumevanje kompleksnosti postmodernističkog fenomena interkulturalizma, te isticanje zajedničkih interesa u svakodnevnom životu različitih kultura i naglašavanje postojanja „etničkog prijateljstva" ispitivanih etničkih grupa u Vranju, pruža saznanja o „interkulturalizmu na delu", o transformaciji međuetničkih odnosa i razvijanju svesti o razvoju saradnje i prijateljstva među različitim kulturama etničkih zajednica. Međutim, u svetu se takvi problemi institucionalno rešavaju konceptima *interkulturalizam u obrazovanju i obrazovanju za zajednički život.* Poznato je da se Srbija, nakon „petooktobarskih promena" 2000. godine, opredelila da društveni život uredi prema demokratskim načelima i treba očekivati da će se, proširenjem sadržaja koji se odnose na sprovođenju ideje multikulturalnosti i interkulturalnosti u obrazovanju, doprineti razvoju koncepta kulturne saradnje. Jedan od pedagoških trendova kojim se ideja interkulturalizma uvodi u sistem obrazovanja mladih naraštaja i prilagođava našim sociokulturnim okolnosti sadržan je u sticanju sposobnosti prilagođavanja u vezi sa razlikama koje postoje između različitih kultura.

Literatura

Bek, U. (2001) *Rizično društvo- u susret novoj moderni*. Beograd: Filip Višnjić.

Вукановић, Татомир (1978) *Врање-Етничка историја и културна баштина врањског гравитационог подручја у доба ослобођења од Турака 1878.* Посебна књига 13. Врање:Раднички универзитет у Врању.

Veljković, I. Đorđević, S., Miljković, S. (2006) *Ka globalnoj kulturi mira*, u: Mitrović, Lj., Miltojević, V. i Stevanović, B. (ur.) Kultura mira: pojam i funkcije Niš: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Nišu, str. 203-212.

Gidens, E. (2003) *Sociologija*. Beograd: Ekonomski fakultet u Beogradu.

Golubović, Z. (2006) *Pouke i dileme minulog veka: filozofsko-antropološka razmišljanja o glavnim idejama našeg vremena*. Beograd: Filip Višnjić.

Delor, Ž. (1996) Obrazovanje – skrivena riznica. Beograd: Ministarstvo prosvete Republike Srbije.

Đorđević, D. Filipović, M. (2006) *Romi kao transgranična etnička i kulturna grupa (Srbija, Makedonija, Bugarska)*, u: Mitrović, Lj., Đorđević, D. i Todorović, D. (ur.) Kulturni i etnički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije. Niš: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Nišu, str. 217-259.

Kimlika, W. (2004) *Mulikulturalizam: multikulturalno građanstvo*. CID: Podgorica

Milić, A. (2002) Dobitnici i gubitnici u procesu tranzicije iz uglas porodične svakodnevice (1991-2000), u: Boličić, S. i Milić, A. (ur.) *Srbija krajem milenijuma*. *Razaranje društva, promene i svakodnevni život*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, str. 251-281.

Mitrović, Lj. (1996) *Savremeno društvo, strategije razvoja i akteri.*. Beograd: Institut za političke studije.

Петровић, А. (2004) *Развој културне компетенције у оквиру образовног система*. у: Милановић –Наход, С. И Шарановић –Божановић Н. (прир.) Знање и постигнуће. Београд: Институт за педагошка истраживања, стр. 140-147.

Петровић, Ј. (2006) *Перцепција квалитета социјалних односа у адолесценцији*. у: *Теме, 3/2004.,* TMG.XXX, Ниш, стр.291-305.

Pušić, Ljubinko (1997) *Grad, društvo, prostor. Sociologija grada*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Rot, Klaus (2000) *Slike u glavama.* Beograd: Biblioteka XX vek.

Šušnjić, Đ. (1994) Dijalog i tolerancija : iskustvo razlike. Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

_____ (2004) Drama razumevanja: od kulture govora prema kulturi razgovora. : iskustvo razlike. Beograd : Čigoja štampa.

Spasić, I. (2004) *Sociologija svakodnevnog života*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.

Стаменковић, С. (1995) *ВРАЊЕ. Генеза и насеобинска еволуција*. Београд: Географски факултет Универзитета у Београду.

Taylor,Ch. (2007) *Multiculturalisme.*Paris:Flammarion.

Секција за педагогију

Радован Т. Чокорило*
Факултет физичког васпитања и спорта Пале
Раде Т. Попадић
Катедра за педагогију
Филозофски факултет Пале
Универзитет у Источном Сарајеву

Прегледни рад

МЕЂУСОБНЕ ВЕЗЕ И ОДНОСИ ПЕДАГОГИЈЕ И ПСИХОЛОГИЈЕ

Ако педагогија жели да васпитава свестраног човјека,
онда она мора прво да га свестрано упозна.
(К.Д.Ушински)

Увод

У савременом тренутку развоја педагошке науке често се заузима становиште да научно проучавање њеног предмета – васпитања, треба ослонити на три науке: психологију, социологију и антртопологију, уз уважавање филозофије (теорије) васпитања. На тим основама је могуће градити педагогију ка интегративну науку о васпитању. Све до XIX вијека, када се педагогија и психологија издвајају из филозофије и конституишу као посебне науке, није постављано питање њихових међусобних веза и односа. Теоријски, а нарочито практични педагошки проблеми проучавани су и рјешавани уз помоћ и уважавање психологије. О томе свједоче дјела педагошких класика (Сократа, Платона, Аристотела, Коменског...). Осамостаљивање ових наука условило је разграничавање њиховог предмета и метода, теоријских методолошких и епистемолошких становишта. Заснивање научне (експерименталне) психологије преузимањем и примјеном метода експерименталне физиологије и биологије на проучавање психолошких феномена, условило је стварање експерименталне дидактике, а затим и експерименталне педагогије. Бројни психолози (Е. Мојман, А. Бине, Е. Клапаред, Ж. Пијаже, Л.С. Виготски, Д.Б. Ељконјин, наш П. Радосављевић и др.) подједнако су заслужни за развој експерименталне психологије и педагогије. Савремени развој педагогије и психологије све више условљава интердисциплинарни педагошко-психолошки приступ у проучавању педагошких феномена уз повезивање педагогије и психологије на једном квалитативно вишем нивоу. Томе је нарочито допринио развој оних психолошких дисциплина које су незаобилазне за педагогију (развојна психологија, социјална психологија и психологија личности), а посебно развој педагошке психологије као граничне дисциплине ових двију наука. Савремени психолози (Пијаже, Вернон, Валон, Маслов и др.) заслужни за развој ових дисциплина ба-

* radovancokorilo@yahoo.com

вили су се и педагошким питањима. Традиционалну и функционалну повезаност педагогије и психологије обогаћују њихове нове, тзв. примијењене дисциплине у подручју рада и спорта. *Педагогија рада (индустријска педагогија)*, покушала је објективно утемељити и развијати свој предмет и метод на ерголошким основама. *Психологија рада (индустријска психологија, психологија менаџмента)* пронашла је функционалну повезаност у различитим сферама анализирања и организације рада. *Педагогија спорта* и *Психологија спорта* остварују веома значајну повезаност како у одређивању свог предмета и трагању за адекватним методом проучавања истог феномена (спорта и спортске активности), исто тако и у практичној примјени научних резултата. Интердисциплинарност која се у савременом добу успоставља између педагогије и психологије је много сложенија од принципијелних сарадничких веза и односа проистеклих из њиховог самоконституисања. Диференцијација и предметна спецификација сваке од њих отвара перспективу за нове епистемолошке интеграције у проучавању дјетета и човјека с аспекта цјеловитог развоја на основу психофизичке активности (самоактивности) у цјеловитом васпитном процесу.

Тематика

Тематика којом се бавимо захтијева анализу неколико подручја која су по нашем мишљењу кључна за разумијевање међусобних веза и односа педагогије и психологије. То су сљедећа подручја:

1) издвајање педагогије и психологије из филозофије,
2) предметно-методолошка питања педагогије и психологије,
3) однос педагогије и психологије према другим наукама,
4) допринос појединих психолога педагошкој науци,
5) примјена психолошких теорија у педагогији,
6) допринос појединих психолошких дисциплина педагогији,
7) експериментална педагогија и експериментална психологија,
8) социјална педагогија и социјална психологија,
9) педагошка психологија као синтетичка (гранична) дисциплина,
10) однос примијењених педагошких и психолошких дисциплина,
11) студијски садржаји педагогије и психологије на матичним факултетима,
12) однос педагога и психолога у обављању својих професионалних задатака

Свако од ових подручја образложићемо у најкраћим цртама, а на крају ћемо систематизовати најважније закључке о могућим међусобним везама и односима педагогије и психологије.

1. *Издвајање педагогије и психологије из филозофије*

Педагогија и психологија све до деветнаестог вијека нису постојале као самосталне науке већ су у оквиру појединих филозофских система расправљани њихови проблеми. Прва се „осамосталила“ педагогија. Као годину рођења већина педагога рачуна 1802. годину када је на Универзитету у Гетингену Ј.Ф.Хербарт први почео да предаје педагогију као самосталну науку. Као филозоф Хербарт није имао намјеру да педагогију потпуно одвоји од филозофије. Као што је добро познато Хербарт је педагогију засновао на етици и психологији и фундаментална теоријска педагошка питања у вези са циљем и задацима васпитања ријешио је на основу идеалистичке филозофије односно хришћанско-религијске етике. Према овој парадигми основни пут сазнања у педагогији је рационални, спекулативни, дедуктивни. *Педагогија је дедуктивна наука и само уколико је дедуктивна утолико је наука*. Вјеран свом дедуктивно-филозофском приступу, практични дио педагогије (практичну васпитну дјелатност) Хербарт је засновао на психологији која у његово вријеме није била самостална наука већ је такође била дедуктивно-рационалистички утемељена. Дедуктивна заснованост педагогије у самом њеном настанку отвара врата нормативно-аксиолошком карактеру ове науке.

Психологија је од свог рођења ишла посве другим путем у односу на педагогију. Њен оснивач, физиолог Вилхелм Вунт основао је 1879. године у Лајпцигу прву психолошку лабораторију на свијету, па се та година обично узима као година настанка психологије као самосталне науке. Насупрот дотадашњој психологији која је претежно била наслоњена на филозофију, Вунт и његови сљедбеници „нову психологију“ заснивају на експерименту и она се све до данас развија као експериментална наука. То је кључни разлог због кога су педагогија и психологија кренуле различитим развојним путевима што је, дакако, условило стварање јаза међу њима који се и данас осјећа.

2. *Предметно-методолошка питања педагогије и психологије*

Предмет и метод педагогије и психологије би требали бити упоришне тачке које повезују ове двије науке. Као што је познато, предмет психологије се најчешће одређује као проучавање свјесних процеса и спољашњег понашања, а предмет педагогије – васпитање схваћено у најширем значењу те ријечи. По свом предмету педагогија спада у ред друштвено-хуманистичких наука, а психологија у ред друштвено-хуманистичких и природних наука. Без обзира што постоје бројне недоумице у одређивању самог предмета једне и друге науке, неоспорно је да обје предметно обухватају кључне сегменте човјека као цјеловитог бића. Основне методе које примјењују ове двије науке (посматрање, експеримент) и технике (анкета, интервју, скале процјене и социометријски поступак) примјењују се и у

другим друштвено-хуманистичким наукама, али постоје разлике у зависности од предмета истраживања и теоријског приступа када их користе научници у различитим наукама. Интроспекција као аутохтона психолошка метода веома заслужна за развој других метода данас се мање користи, односно користи се као допуна другим методама. Клинички метод који се користи за испитивање појединачног проблема које имају појединци може послужити и за педагошка истраживања. Постоје наравно технике психолошког истраживања које се искључиво примјењују у психологији, као што су психолошки тестови и пројективне технике.

3. *Однос педагогије и психологије према другим наукама*

Однос педагогије и психологије према другим наукама можда најбоље свједочи о односу ове двије наука. Педагози признају да су кључне дисциплине с којима педагогија остварује сарадњу, поред филозофије, још психологија, социологија и антропологија. Психолози своју науку доминантно ослањају на физиологију и то здушно признају, а не пада им напамет да спомену филозофију, социологију, педагогију. Додуше, социјални психолози признају да своју науку, поред њене повезаности са психолошким дисциплинама, ослањају и на социологију (Звонаревић 1981: 9-11), односно социологију и антропологију (Рот 1989: 14-16). Ни у једном уџбенику опште психологије о таквој повезаности се не говори, док у сваком уџбенику опште педагогије постоји посебно поглавље о односу педагогије према другим наукама у коме се обично на крају констатује да је педагогија преко дидактике, односно методике појединих наставних предмета на неки начин повезана са свим наукама. Да ли овакво стање говори о најамничком односу педагогије према другим наукама, па и психологији, односно деспотском односу психологије према друштвено-хуманистичким наукама, па и педагогији?

4. *Допринос појединих психолога педагошкој науци*

Већ је у уводу назначено да је незаобилазан допринос појединих психолога педагошкој науци. Међу психолозима који су такорећи подједнако заслужни за развој психологије и педагогије треба посебно издвојити Е. Мојмана, В. Џемса, С Хола, А. Бинеа, Е. Клапареда, К. Левина, Ж. Пијажеа, Х. Вернона, Л.С. Виготског и многе друге. У прошлом вијеку Олпорт својим хуманистичким персонализмом и Маслов као оснивач хуманистичке психологије заслужни су за реафирмацију историјских хуманистичких схватања човјека и као психолози личности умногоме су дали допринос хуманијем схватању интегритета и идентитета личности, њене структуре, развоја и мотивације.

5. *Примјена психолошких теорија у педагогији*

На основу различитих психолошких праваца могуће је препознати тежњу да се човјек као веома сложено био-психосоцијално биће сагледа што комплексније.

Функционална психологија настала као реакција на структуралистичко схватање човјекове свијести у суштини је динамичка теорија о промјенљивој природи менталне активности коју није лако растављати на структурне елементе. Ова теорија је настала под утицајем Дарвиновог еволуционизма што је условило да прилагођавање организма средини буде један од њених основних проблема. Рефлексије овог правца се осјећају у функционалној педагогији која суштину васпитног процеса посматра кроз различите врсте активности као што су мануелна активност, психички процеси, осјећања и сл.

Психоаналитичка теорија је значајна по томе што је осмислила схватање о континуитету развоја личности уз уважавање биолошких и социјалних фактора. Рушећи раније теорије о човјековом развоју, психоанализа је срушила и стари патријархални образовни систем који је почивао на строгој субординацији, пресији и кочењу. Иако се оснивач психоанализе С. Фројд није исцрпније бавио конкретним васпитним проблемима, његова разматрања о структури личности (ид, его и суперего), развојним фазама дјетета (орална, анална, фалусна и генитална) и динамици личности (ерос и танатос) добра су основа на коју се педагогија може ослонити у проучавању и спознавању дјетета. Апликацију психоаналитичких схватања у педагогију покушала је Фројдова кћерка А. Фројд у дјелу *Увод у психоанализу за педагоге*. Тридесетих година прошлог вијека фројдовци су чак покренули и часопис *Zeitschrift für psychoanalitische Pädagogik* за проблеме васпитања. А. Адлер који је напустио Фројда и основао сопствени психолошки систем – индивидуалну психологију, показивао је интересовање и за педагогију. Оснивач је експерименталне школе у Швајцарској и *Међународног друштва за индивидуалну психологију*, чиме је популарисао сопствена психолошка схватања и истовремено ударио солидан темељ индивидуалној педагогији, односно неким њеним варијантама. Адлер је веома утицао и на развој специјалне педагогије.

Хуманистичка психологија је осавременила педагошке идеје хуманизма које се могу пратити на цивилизацијском хоризонту од Протагоре до данас. Главни представници ове „треће силе“ у психологији Маслов, Роџерс, Фром, Хорнајева и др., сматрају да хуманистичка психологија стоји насупрот другим двјема силама, психоанализи и бихејвиоризму, с чијим вијђењем човјека и науке се не слажу. Насупрот тим реактивистичким школама мишљења које у духу Аристотелове филозофије траже одговор на питање *које је мјесто човјека у природи?,* психолози хуманистичке оријентације траже одговор на питање *ко сам ја?* То питање је поставио већ свети Августин а прихватили су га и европски егзистенцијалисти. Ријеч је о хо-

листичком принципу према коме човјек као човјек замјењује или превазилази суму својих дијелова. Одговор на питање ко сам ја не даје поједини дио, него унутрашња изворна цјелина (стварно самство, ја, душа). Импликације хуманистичке психолошке оријентације за педагогију су од непроцјењиве вриједности. Она афирмише нека питања која су била непозната или занемарена у дотадашњој васпитној и научној пракси. То су на примјер питања о учењу на јединственим доживљајима, учењу из интринсичног интересовања, затим питања како објаснити интуицију, естетско опажање, укус, како разумјети емоције, надахнуће, инспирацију и сл.

Гешталтна психологија, чији је оснивач Макс Вертхајмер 1920. године, представља један од најутицајнијих психолошких праваца у двадесетом вијеку. Операционализацијом појма гешталт који означава „јединствену цјелину“, лик, форму, насупрот елементу, формулисани су основни постулати овог правца као реакција на атомистичку оријентацију пређашњих теорија и истакнуто да се цјелина било чега разликује од суме његових дијелова. Гешталт је цјеловита структура, конфигурација (физичка, социјална, биолошка или психолошка) која има својства несводљива на скуп дијелова од којих је сачињена. Основни теоријски принципи овог правца су принцип тоталитета и принцип изоморфизма. Принцип тоталитета каже да по природи ума свака компонента мора бити размотрена као дио система или дио динамичких веза. Принцип изоморфизма говори о постојању сличности између гешталт принципа и активности мозга приликом опажања. При том постоје одређене мапе ума које имају исту структуру као и само искуство. Често се дешава да ми у искуству имамо одређена сазнања која нису дио нашег простог опажања, управо на то се базира гешталт психологија. Вертхајмер је примијетио да ми опажамо покрете и када не постоји ништа више од низа међусобно независних догађаја који се смјењују (нпр. неонске рекламе које изгледају као да се крећу). Овај ефекат је назвао *Фи* ефекат (phi phenomenon) и он чини основу покретних слика. Ми опажамо појединачне дражи као и повезаност између њих и све доживљавамо као јединствен доживљај. Гешталтна психологија каже да је у људској природи да опажа цјелину предмета исто као и појединачна својства тог предмета. То не подразумијева само способност да имамо такво опажање већ и снажну тенденцију да то радимо. Чак и догађајима који не посједују гешталт структуралне квалитете додајемо структуру. Према овоме осјећаји се организују непосредно и спонтано у опажаје због чега ми опажамо неку цјелину умјесто просте скупине тачака или линија. Код учења људи не уче увијек дословно садржаје већ памте везе и односе који међу њима постоје.

Приликом опажања постоје бројни принципи организовања који се називају Гешталт законима. Најуопштенији закон се назива “Law of pragnanz”. Pragnanz је њемачка ријеч за трудноћу, али не трудноћу у смислу ношења дјетета већ трудноћу као испуњеност знањем. Овај закон каже да смо ми инстиктивно вођени да опажамо ствари онолико добро колико је то могуће. На примјер, групу тачака које формирају звијезду ћемо видјети као

звијезду а не као групу појединачних тачака. Ми посједујемо тенденцију да комплетирамо фигуру, дамо јој онај облик који би требало да има, као што можемо на сљедећој слици да видимо слово "B"

Овај најуопштенији закон обухвата сљедеће законе: закон затварања, закон сличности, закон близине, закон симетрије и закон континуитета. Савремена достигнућа у гешталтној психологији и психотерапији - заснованој на њој од непроцјењиве су важности за педагогију. Ево неких основних постулата у вези с тим:

1. Човјек је цјелина и та цјелина су: тијело, осјећања, мисли.
2. Човјек је средина у којој живи и не може се схватити ван ње.
3. Човјек је више проактиван него реактиван. Он одређује сопствене реакције на спољашње и проприоцептивне стимулансе.
4. Човјек је способан да буде свјестан своје осјећајности, својих - мисли, осјећања и опажања.
5. Човјек је помоћу своје самосвјесности способан да прави избор и стога је одговоран за своје прикривено и очигледно понашање.
6. Човек посједује оно што је нужно да би живио ефектно и да се - опорави ослањајући се на себе самог.
7. Човјек доживљава себе само у садашњости. Прошлост и будућност доживљава у садашњости само кроз сјећања и предвиђања.
8. Човјек суштински није ни добар ни лош.

6. *Допринос појединих психолошких дисциплина педагогији*

У педагошкој литератури се обично као најзаслужније за педагогију наводе општа психологија, развојна психологија, педагошка психологија и психологија личности. С обзиром да у раду посебно говоримо о педагошкој психологији као граничној дисциплини између педагогије и - психологије, овдје ћемо нешто више казати о доприносу развојне психологије и психологије личности педагогији.

Развојна психологија. Још у осамнаестом вијеку постављен је захтјев да васпитачи морају бити упознати са менталним развојем дјетета. Од тада до данас развојна психологија је у сталном успону и једна је од основних психолошких дисциплина у студију педагогије. Међу значајнија имена заслужна за утемељење ове психолошке дисциплине треба споменути и Дарвина који је водио доста систематично биљешке о развоју дјетета *(Биографска скица једне бебе)*. В. Прајер је у дјелу *Душа дјетета* дао исцрпну биографску студију на основу посматрања понашања свог сина за вријеме прве четири године живота. Амерички психолог С. Хол је основао Покрет за проучавање дјетета и испитивао, додуше помоћу упитника, психичке појеве, као што су: дјечји страх, гњев, игра, машта, појмови лажи.

Почетком двадесетог вијека (1905) јавио се нови покрет у психологији. То је покрет менталног тестирања везан за име француског психолога Алфреда Бинеа. Са радовима Џона Вотсона, америчког психолога, започиње нова ера у развојној психологији и њено коначно оформљивање. Овај бихејвиористички оријентисан психолог уводи у развојну психологију методу експеримента засновану на Павловљевом условном рефлексу. Значајан допринос разумијевању дјетета дала је и психоанализа, а нарочито Ана Фројд и Меланија Клајн које су покушале да психоаналитичку методу примијене на дјеци. Нова група психоаналитичара, често помињана као его-психолози (Левингерова и Ериксон) објашњавају настанак и развој структуре ега и адаптационе и разумске облике развоја и функционисања дјететовог ега. Иако прихватају Фројдове структуралне елементе личности, не дијеле његово мишљење да је его у почетку дио ида, него сматрају да су и ид и его структуре присутне у личности појединца од тренутка рођења. Левингерова говори о седам ступњева его развоја, а Ериксон о седам ступњева развоја личног идентитета уз уважавање два снажна начела – начела узајамности (динамичке везе између ида и спољне стварности) и епигенетичког начела сазријевања под чиме се подразумијева да све што расте има одређени план – из које се потом помаљају дијелови (органи). Сваки дио има своје „пресудно и критично вријеме“ настајања, као и „својствену премоћ“, док се не појаве сви дијелови и не обједине у функционално јединствену цјелину. Проблемом процеса развоја бавило се више психолога. Тако је Вернер (1948) преузео и прилагодио биолошко начело *ортогенезе* - одређујући га као процес који управља дугорочним психичким развојем. - На почетку развоја функције су или међусобно склопљене или уопште нису повезане. Оне се тек постепено међусобно раздвајају и све више дјелују као самостална, добро организована средства извођења акције или постизања одређеног циља што остварују дејствујући гипко и постојано. Пијаже - (1967) и Вернер (1948) претпостављају да је функционална аналогија један од најопштијих закона развоја. Сазнање које изгради током почетног, сензо-моторног стадијума, дијете у сваком новом стадијуму прерструктуира - у нове, богатије и обухватније облике. За Пијажеа, социјализација дјетета је интелектуални процес – освајање узајамности гледишта на основу аутоматизма и егоцентризма. Насупрот њему Анри Валон (1999) сматра да - коријен социјализације лежи у емотивности, односно у цјелокупној личности. Д.Б. Ељконин (1990) у дјелу *Психологија дјечје игре,* стручно и научно расправља о проблемима историјских услова за настанак и развој игре улога као најразвијенијег облика игре у дјетињству.

Психологија личности. Потреба за овом психолошком дисциплином произилази из дефиниције васпитања као предмета педагогије и циља - васпитања који се у нашој земљи одређује као слободна и свестрана личност. Теорије личности се обично дијеле у двије велике групе зависно од тога да ли његују *идиографски* или *номотетски* приступ у проучавању личности (Чокорило 2009: 148-150).

Присталице *идиографског приступа* сматрају да је сваког појединца потребно проучавати као посебну јединицу зато што свака личност представља "непоновљив идиофеномен" па стога примјена општих, универзалних закона није могућа. Старији психолози, држећи се Дилтаја, - циљ психологије личности видјели су у тумачењу и разумијевању појединца. Потребно је, наиме, разумјети смисао структуралне зависности у конкретној личности као цјелини тако што се испитивач уживи са испитаником и стави на његово мјесто. Објашњење које из тога слиједи није засновано на некој уопштеној норми односно закону, него се до њега стиже - путем разумијевања заснованог на интуицији. Није ријеч о објашњењу узрока неке појаве већ о трагању за смислом цјеловитог склопа човјекове - личности на основу кога се предвиђа неко будуће стање или исход. Методе које се користе у овом приступу називају се идиографске, клиничке или морфогеничке. Њима је могуће непосредно испитивати унутрашњи сложај особина личности појединца као и предвиђати његово понашање. Само посредно на основу ових метода се може говорити о личности уопште. Идиографски приступ се ослања на субјективизам и принципе духовно-научне психологије који су живи у дјелима Олпорта, Фрома, Маслова, Роџерса и - других психолога хуманистичке и гешталтне оријентације. Сви они сматрају да је личност више него збир дијелова и да се не може објаснити без разумијевања њених циљева, вриједносних оријентација, интенција, филозофије живота ..., и све су оне превасходно идиосинкратичког карактера.

Присталице *номотетског приступа* сматрају да је предмет психологије личности једино оно што важи за све људе, дакле, личност уопште а не само појединачна личност. "Индивидуалне законитости" као основа проучавања личности код "идиографа" за "номотетичаре" нису уопште законитости. Они не потцјењују потребу да се тумачи појединац само што га настоје објаснити подвођењем под опште законитости до којих се дошло - анализом великог броја људи. Циљ психологије личности састоји се у проналажењу узрочних објашњења испитиваних појава на основу којих се може ваљано предвиђати. Психологија разумијевања за номотетичаре је у ствари умјетност и није могуће говорити о "идиографској" науци. Присталице номотетског приступа сачинили су такве методе које испитују личност уопште а о личности појединца говоре посредно. Помоћу њих се може једино посредно предвиђати, то јест "статистички" или "актуаријски". Није тешко закључити да је номотетски односно статистички начин тумачења и - предвиђања развила природнонаучна психологија у тежњи да достигне - егзактност природних наука. Психичка збиља, као унутрашњи свијет посматра се аналогно ваљском свијету физике, и експериментално се утврђују каузални закони тога унутрашњег збивања. Тако оснивач психологије, В. Вунт, изједначава научно и експериментално узимајући за циљ психологије анализу свијести, тј рашчлањивање свјесних процеса на елементе и одређивања начина како се ти елементи повезују, односно који су закони - те везе. На појаву и осамостаљивање природно-научне психологије утица-

ла је и позитивистичка филозофска традиција која је као основни принцип поставила верификацију научних појмова путем емпиријских истраживања. Позитивизам прихваћен и разрађен у психологији налагао је емпирију, примјену експеримента, квантификацију и операционално дефинисане појмове. Циљ је да се остваре номотетске генерализације о понашању не водећи рачуна о унутрашњем свијету посебне личности уколико се не може подвести под општи закон с обзиром да је то субјективна и ненаучна ствар. Позитивистички приступ присутан је и данас прије свега код психолога изразите бихејвиористичке оријентације. Они сматрају да је довољно утврдити везу између дражи и одговора, при чему се на појам личности као "интервенишуће варијабле" уопште не обраћа пажња.

Како је Олпорт (1969: 11-24) показао за проучавање личности оба - приступа су подједнако тачна зато што се термин личност односи и на психу-у-посебном смислу и на психу уопште. Стога треба бити спреман на - брзо помјерање пажње са посебног на опште (са конкретне личности на апстрактну) и обратно. Оно што дознајемо о Немањи помаже нам да упознамо човјека-уопште, а што знамо о човјеку-уопште може се дјелимично примијенити на Немању. Сама личност је универзална појава иако се налази само у индивидуалним облицима.

За педагогију и педагоге је од посебне важности схватити да већина теорија личности говори о структури, развоју и динамици, те о три - општа обиљежја личности (интегритет, идентитет и релативна досљедност у понашању). Што се самих теорија тиче, и психолози се обично опредјељују за једну од бројних теорија и свој научни и стручни рад базирају на њој. По нашем мишљењу за педагоге је у циљу свестранијег упознавања дјетета неопходно познавати основе учења бар по јеног (репрезентативног) психолога психоаналитичке (Фројда), бихејвиористичке (Скинера) персоналистичке (Олпорта) и хуманистичке (Маслова) оријентације. То је могуће наћи у стандардним уџбеницима психологије личности било наших, било страних аутора (Рот, Поповић, Хол и Линдзи, Капрара и Ћервоне и др.).

7. *Експериментална педагогија и експериментална психологија*

У другој половини деветнаестог вијека под снажним методолошким утицајем позитивизма у друштвеним наукама јавља се тенденција да се и педагогија изгради као „позитивна“ наука, односно да напусти дедуктивно-рационалистички метод и окрене се индукцији, како би се приближила природним наукама и достигла њихову егзактност. Позитивизам и емпиризам улазе индиректно у педагогију преко других наука социологије, антропологије и посебно експерименталне психологије. Експериментална метода је најприје из физике и хемије пренесена у биологију и физиологију, одакле највише преко физиологије продире у психологију. Први експерименти извршени у психологији у ствари су психофизиолошки јер

су њима истраживани гранични проблеми ових двају наука. Већ 1834. године Вебер је проучавао однос између дражи и осјета, таква истраживања наставља Фехнер који се заједно с Вунтом сматра утемељивачем експерименталне психологије. Блискост предмета и метода педагогије и психологије погодовали су увођењу експеримента и у педагогију. Слично као - што је из физиологије ушао у психологију, експеримент је из психологије - ушао у педагогију и стога се експериментална психологија сматра посебно значајним условом настанка експерименталне педагогије. Као што се експеримент посредно, постепено и преко граничних дисциплина пробијао у психологију, на сличан начин се пробијао и у педагогију. Прва експериментална истраживања у педагогији, према Мојману (1906: 378-388), нису била у вези са педагошким истраживањем већ дијелом у вези са дјечје-психолошким, дијелом у хигијенским, а дијелом у интересу статистичко-социјалном. На почетку конституисања експерименталне педагогије од посебне су важности експериментална истраживања вршена у дјечјој психологији (индивидуалне разлике, психички процеси, интелигенција, језик и сл.). Већина првих истраживања су у ствари само примјена и проширење психолошког експеримента у педагогији. За осамостаљивање педагошког експеримента најзаслужнији је Лај који је „први покушао да цијелу науку о настави образложи средствима експерименталне педагогије“. И наш земљак, Паја Радосављевић, пише да се педагогија ослања на психологију која је постала наука експеримента и мјерења, али педагогија не може чекати „мрвице што падају са стола психологије“ јер се ове двије науке не баве - истим проблемом. На тој линији је и закључак да је практично немогуће претворити психолошке законе у дидактичка правила. Методе које у педагогију уђу преко психологије престају бити психолошке, мијењају се и подешавају, даље развијају и подешавају према предмету педагогије. Мојман и Лај су схватили да су основе експерименталне педагогије знатно шире у односу на Хербартову педагогију засновану на етици и психологији. Њих - двојица су утврдили теоријске темеље, образложили и зацртали путеве даљег развоја експерименталне педагогије која се с њемачког тла проширила у Америку (Хол и Торндајк), Француску (Бине и Симон), Швајцарску (Клапаред), Русију (Сикорски и Нечајев). С почетка је ентузијазам за експерименталну педагогију био веома снажан. То је у ствари био нови покрет који је радикално промијенио приступ проблемима васпитања. Као и сваки нови ентузијазам у васпитању, и овај је био кратког вијека. Већ послье двадесетих година прошлог вијека интересовање за њега опада, полако се напушта, а синтагма „експериментална педагогија“ готово престаје да се употребљава. Изузетак у том погледу су земље романског језичког подручја у којима се ова педагошка дисциплина и данас његује.

У новонасталој ситуацији, наш савремени педагог, Љубомир Коцић (1983), у дјелу *Експериментална педагогија* залаже се да експерименталну педагогију схватимо као *експериментално (емпиријско) педагошко истраживање,* што у ствари и чини њен садржај. Оправдање за то налази у -

чињеници да је посвуда у свијету све више емпиријских истраживања у области васпитања у којима се примјењује експеримент.

Када је у питању однос експерименталне педагогије и експерименталне психологије на нашим просторима у вријеме њеног цвјетања у Европи, незаобилазно је име познатог српског педагога и психолога Паје Радосављевића, Мојмановог ученика, који је дубоко разумио односе између ове двије науке јер се подједнако успјешно бавио и једном и другом. И - педагогија и психологија су претрпјеле огромну штету због противљења - појединаца, превасходно Бранислава Петронијевића да Радосављевић дође на Београдски универзитет. Иако у почетку хербартовац, студије на Универзитету у Цириху гдје је код Мојмана слушао филозофију, експерименталну психологију и педагогију утицале су да напусти Хербартову школу и да се потпуно опредијели за експерименталну педагогију. У методолошком погледу, Радосављевић је повезаност експерименталне психологије и експерименталне педагогије поставио тако да је педагогију довео у - сасвим зависан положај од психологије (сваки учитељ треба постати психолог и физиолог прије него што постане учитељ). Методе експерименталне педагогије за њега су, у ствари, методе експерименталне психологије примијењене на проучавање васпитања. Оно што диференцира педагошко од психолошког експерименталног истраживања јесу *ефекти* који се постижу у васпитно-образовном процесу за које психолог не мари и на том пољу се може развијати експериментална педагогија.

В. Мужић (1961: 539-545) је навео три критеријума разграничења - педагошког од психолошког експеримента. Први критеријум, *сврха - истраживања* (основни циљ и становиште истраживача). Ако основа истраживања произилази из постављања педагошког проблема, ако се жели разјаснити неки проблем који је по својој природи педагошки, тада се ово - истраживање може убројати у педагошко истраживање. Ако основа истраживања произилази из постављања психолошког проблема гдје се ради о владању или реакцијама као феноменима уопште, тада се истраживање убраја у психолошка истраживања. Други критеријум, *објекат истраживања.* Већина аутора полази од питања да ли се експериментом обухватају само основе педагошког процеса и педагошка примјена тих основа (тада је то истраживање из физиологије, психологије и сл.) или се директно истражује ефикасност самих наставних метода, поступака и сл. (тада се ради о педагошком истраживању). Трећи критеријум, *врста експеримента*. Већ је Лазурски природни експеримент назвао „педагошким“, а лабораторијски - „психолошким“. Од тада су многи педагози и психолози с мање или више аргумената пробали разграничити истраживања у ове двије науке према врсти и карактеристикама експеримента који се примјењују у њима. На крају Мужић закључује да се експериментално истраживање у педагогији не може поистовијетити са експерименталним истраживањем у психологији или другим наукама које су с овог или оног аспекта повезане с педагоги-

јом, али да није увијек могуће тачно одредити границе с обзиром на припадност појединог истраживања одређеном научном подручју.

Од свог постанка до данас психологија се развија претежно као експериментална наука и на основу чега је досегла свој научни и практични дигнитет. Педагогија је на том путу посустала, а није могла да прати или слиједи развој психологије због добро утемељеног и дуготрајног филозофско-дедуктивног насљеђа Хербартове педагогије, али и специфичности у вези са сопственим предметним одређењем.

8. *Социјална педагогија и социјална психологија*

Социјална педагогија и социјална психологија су младе дисциплине које у основи проучавају социјално понашање људи. Социјална психологија се данас развија као експериментална наука која користи корелацијске и експерименталне методе. Суштински она проучава три опсежне - групе проблема: 1) различите видове непосредне интеракције људи (- комуникацију, оцјењивање, наклоности и понашање), 2) утицај различитих социјалних ситуација на понашање људи и на њихове психичке функције и особине и 3) утицај психичких карактеристика људи на социјалне ситуације и друштвена збивања. Важно подручје њеног проучавања представља психологија групе – врсте група, групна структура и динамика, социјални идентитет, конфликти и сл. (Рот 1989: 7).

Социјална педагогија се ослања на достигнућа социјалне психологије у разради свог предмета. У жижи њеног интересовања је прије свега социјална природа васпитања и мобилност појединаца у друштвеној структури, социјални облици и појаве васпитног дјеловања у породици, школи, међу вршњацима, слободном времену, педагошка виктимологија: преоптерећеност ученика, фобије, изостајање са наставе, насиље, болести зависности код младих, поступци педагошке превенције и сл. (Кнежевић,-Флорић 2007: 11).

Однос социјалне психологије и социјалне педагогије се може посматрати из перспективе њиховог односа према социологији и антропологији због тога што се обје неминовно ослањају на ове науке. То је разумљиво ако се има на уму чињеница да није могуће разумјети било коју друштвену појаву уколико се не узме у обзир њен социолошки односно антрополошки аспект.

9. *Педагошка психологија као синтетичка (гранична) дисциплина*

Педагошка психологија као самостална научна дисциплина конституисана је на почетку двадесетог вијека. Њеним оснивачем сматра се Едвард Ли Торндајк који је 1903. године написао прву књигу са насловом *Педагошка психологија* у којој је дефинисао основне проблеме којима се ова - наука бави. То су у основи два проблема: 1) упознати природу човјека и 2)

открити како се под утицајем васпитања мијења човјекова природа. У извјесном смислу то су категоријални проблеми којима се и данас бави ова дисциплина. Савремени психолози у Енглеској и Америци педагошку психологију дефинишу као психологију образовања, док психолози у Њемачкој, Француској и Русији говоре о психологији васпитања и образовања. Ово шире одређење је прихватљивије јер проблеми којима се бави ова научна дисциплина заиста обухватају цјеловито васпитно-образовно подручје.

Најважнији проблем којим се педагошка психологија бави је проблем учења у васпитно-образовном процесу, превасходно у школи. У вези с тим испитује се памћење и заборављање, праћење напредовања у току учења, полне разлике у учењу, интелектуални рад и умор, економија и технике учења, мотивација за учење и трансфер учења. Друго подручје које је данас веома актуелно, односи се на испитивање психолошких проблема у процесу наставе: теоријске основе наставе, моделовање процеса учења, психолошки проблеми у учењу појединих наставних предмета, образовна технологија, испитивање и оцјењивање знања ученика, праћење и евалуација наставних програма. Треће подручје се односи на испитивања - односа између развоја способности и учења, индивидуалних разлика у образовању и васпитању (индивидуализације образовања и васпитања, с обзиром на способности и карактеристике личности ученика), те могућношћу утицања на развијање способности (васпитљивост способности). Четврто подручје тиче се психолошких карактеристика и психолошких проблема наставника. И на крају, пето подручје коме се у посљедње вријеме посвећује све више пажње, јесте испитивање психолошких проблема васпитања и самоваспитања.(Вучић 2006: 6).

Из кратког прегледа проблематике којом се бави педагошка психологија није тешко закључити да су то истовремено и проблеми који превасходно занимају дидактику као педагошку дисциплину која проучава „суштинске проблеме образовања и васпитања путем наставе и учења“. Без - међусобно координираних интердисциплинарних тимских истраживања педагога и психолога није могуће ваљано истраживати у подручју мотивације ученика, моделовања процеса учења, наставне технологије, оцјењивања ученика и др. Поготово није могућо осмислити истраживања и практично дјеловати у подручју васпитања и самоваспитања ученика у породици и школи. Стога су страна и неприхватљива позитивистичко-прагматистичка схватања по којима педагошка психологија може замијенити педагогију или, бар, дидактику. Сваком педагогу и психологу који се поред научно-истраживачког рада баве и праксом васпитања и образовања посве је јасно да су проблеми којима се бави педагошка психологија подједнако важни и за педагогију и за психологију. Због тога се педагошка психологија као гранична дисциплина између ове двије науке може развијати и остваривати своју функцију једино као синтетичка наука која уваж-

ава и у свој програм укључује бројне педагошко-психолошке аспекте процеса васпитања и образовања у различитим социјалним ситуацијама.

10. *Однос примијењених педагошких и психолошких дисциплина*

Примијењене педагошке и психолошке дисциплине више од општих дисциплина ових двају наука могу послужити као мост међусобног зближавања и остваривања сарадничких односа између педагогије и психологије. И код нас и у свијету постоје веома развијене примијењене педагошке, односно психолошке дисциплине у подручју рада и спорта, као и у домену домске, војне и школске педагогије и психологије.

Што се рада тиче, на нашем говорном подручју интезивно се - развијала индустријска педагогија и индустријска психологија. Капитално дјело *Индустријска педагогија* написао је М. Петанчић 1975. године. Он је засновао ову педагошку дисциплину на двосмјерном узрочно-посљедичном утицају образовања и рада, уважавајући при том мултидисциплинарни приступ, превасходно социолошки, психолошки и организацијски. На Факултету индустријске педагогије у Ријеци у другој половини двадесетог вијека као дио индустријскопедагошког система интензивно се развијала и индустријска андрагогија и ергодидактика Петанчић (1968), Б. Ковачевић (1977). Индустријска психологија, односно психологија рада Б. Пец (1987), кадровска психологија М. Гузина (1980), психологија организације Шуковић и Михаиловић (1995), развијала се превасходно као психолошка дисциплина која сагледава психолошке аспекте односа између човјека и рада. Није тешко примијетити да индустријска педагогија и индустријска психологија своје медијалне појмове црпу из опште науке о раду – ергологије. Посебно је питање што смо у савременом тренутку развоја ових двају наука све више свједоци диференцирања, па и заснивања нових специфичних дисциплина, као што је психологија менаџмента на примјер, Б. Ђорђевић (2001), Р. Дунђеровић (2007). Овамо спадају и тек заметнуте клице засад п-омодних назива, а можда будућих перспективних дисциплина, као што су менаџмент у образовању, менаџмент људских ресурса и слично.

Педагогија спорта и психологија спорта су на нашем говорном подручју дисциплине које су млађе у односу на индустријску педагогију и - индустријску психологију. Тек поткрај двадесетог вијека овдје су се појавили први значајнији радови и уџбеници из овог подручја. И педагогија спорта и психологија спорта своје категоријалне појмове црпу из широког - интердисциплинарно схваћеног феномена спорта. За педагогију спорта су игра, спорт и васпитање кључни појмови (Чокорило 1988: 67-68), а за психологију спорта то су спорт, спортска активност и личност спортисте (Чокорило 2009: 14-17). Из онога што смо већ казали о међусобном односу педагогије и психологије, очигледна је и недвосмислена њихова заједничка брига да спорт проучавају превасходно као неисцрпно врело надахнућа у процесу стасања, формирања и самоформирања личности спортисте. Оне -

спорт морају сагледати као цјеловит феномен и специфичан модалитет у ком се на посебан начин сазнаје, мотивише, припрема, васпитно дјелује, организује и индивидуално и групно функционише.

11. *Студијски садржаји педагогије и психологије на матичним факултетима*

Увидом у програмске садржаје који се изучавају на одсјецима за психологију Филозофског факултета у Београду и Филозофског факултета у Новом Саду, могуће је донијети неке опште и индикативне закључке о међусобном односу ових наука.

У најновијем студијском програму педагогије на Одсјеку за педагогију Филозофског факултета у Новом Саду као обавезне изучавају се психолошке дисциплине: *Увод у психологију,Развојна психологија и Педагошка психологија.* Међу изборним предметима нема ни један који се односи на психологију. У најновијем студијском програму педагогије на Одсјеку - за педагогију Филозофског факултета у Београду изучавају се као обавезне, такођер три психолошке дисциплине: *Општа психологија. Психологија личности и Педагошка психологија.* Студентима стоји на располагању да изаберу један од сљедећих предмета: *Психологија менталног здравља, Психологија менталног развоја, Психопатологија дјеце и одраслих, Социјализација, Социјална перцепција и интеракција.*

Када се посматрају програмски садржаји педагогије на одсјецима за психологију споменута два факултета у Новом Саду и Београду, ситуација је знатно другачија. У Новом Саду студентима је понуђено да у склопу низа филозофских предмета изаберу у изборном блоку 3 – *Интерактивну - педагогију* и у изборном блоку 5 – *Историју васпитања жена.* У Београду је ситуација је још неповољнија. Студент може изабрати *Дидактику* као изборни предмет међу понуђена још три предмета од којих су два психолошка и један филозофски.

Ова кратка анализа показује да у образовању будућих педагога има много више психолошких садржаја него што у образовању будућих психолога има педагошких садржаја. Та чињеница условљена је различитим утемељењем, методолошком заснованошћу и развојним путем ових - наука.

12. *Однос педагога и психолога у обављању својих професионалних задатака*

Однос педагога и психолога у обављању својих професионалних задатака условљен је односима који се успостављају између ове двије науке, што смо показали у претходној анализи. Као неоспорне чињенице утврдили смо да се педагогија одмах по издвајању из филозофије утемељује као је рационална, спекулативна и дедуктивна наука, а психологија као

емпиријска наука и да тај пут мање-више слиједе све до данас. Из тих стартних разлика слиједиле су разлике у њиховој методологији, односу према другим наукама и њиховом међусобном односу. Педагогија се развијала као скоро искључиво као друштвено-хуманистичка наука, а психологија као друштвено-хуманистичка и природна наука. То су кључни и довољни разлози да се педагози и психолози разликују по својој образованости и методолошкој усмјерености, а конзекветно томе и по начину обављања својих професионалних задатака. Педагози се далеко више морају ослонити на психологе него што се психолози ослањају на њих. То се посебно односи на подручје примјене и тумачења тестова способности, тестова личности, па и тестова знања, који су искључива „својина“ психолога. За потребе дијагностицирања, превентивног дјеловања и лијечења менталних поремећаја педагозима су неопходне услуге клиничких психолога. Интензивнију сарадњу педагози и психолози неоспорно остварују када се нађу у истој школи, спортском клубу фирми, војној, домској и сличним организацијама на пословима педагошко-психолошког рада. То искуство на заједничким и међусобно повезаним задацима може бити драгоцјено у превазилажењу антагонизама који владају међу овим људима и уједно послужити за обогаћивање њихових стручних и научних сазнања те повратно дјеловати на међусобно зближавање педагогије и психологије.

Закључак

Наша анализа међусобних веза и односа педагогије и психологије - указала је на неколико значајних момената: 1) на изворе разлика које постоје међу овим наукама, 2) на модалитете утицаја психологије на педагогију и 3) на могућности снажнијег повезивања ових наука, превасходно преко њихових граничних и примијењених дисциплина.

Извори разлика између педагогије и психологије успостављени су - већ на старту њиховог осамостаљивања од филозофије. Хербарт је педагогију засновао као рационалну, спекулативну и дедуктивну наука ослонивши је на етику и психологију, а Вунт је у старту психологију утемељио као емпиријску науку. Из тих темељних различитих поставки услиједиле су разлике у методологији, односу према другим наукама и - њиховом међусобном односу које трају све до данас.

Показали смо да су веома снажан утицај на развој педагошке мисли извршили знаменити психолози и бројне психолошке теорије. Та чињеница је условила да у образовању педагога има доста психолошких садржаја и да се педагози у свом професионалном раду морају ослонити на помоћ - професионалних психолога. Међу познатим психолозима посебно заслужне за педагогију издвојили смо Е. Мојмана, В. Џемса, С Хола, А. Бинеа, Е. Клапареда, К. Левина, Ж. Пијажеа, Х. Вернона, Л.С. Виготског и многе друге. У прошлом вијеку Олпорт својим хуманистичким персонализмом и Маслов као оснивач хуманистичке психологије заслужни за реафирмацију

историјских хуманистичких схватања човјека. Од психолошких теорија као посебно важне за педагогију нагласили смо функционалну, психоаналитичку, хуманистичку и гешталтну психологију.

Граничне педагошке и психолошке дисциплине као што су на примјер социјална психологија и социјална педагогија посматрали смо из перспективе њиховог односа према социологији и антропологији због тога што се обје неминовно ослањају на ове науке. На бази социолошког, односно антрополошког приступа могуће је разумјети и даље развијати међусобне повезаност ових дисциплина.

Слично граничним педагошким и психолошким дисциплинама и њихове примијењене дициплине више од општих дисциплина могу послужити као мост међусобног зближавања и остваривања сарадничких односа између педагогије и психологије. О каквој повезаности је ријеч, показали смо на примјеру рада и спорта као медијалних фактора којима се бави обје науке.

Литература

Аронсон, Е., Вилсон, Д.Т., Акерт, М.Р. (2005). *Социјална психологија*. Загреб: Мате.

Бујас, З. (1959). *Психофизиологија рада*. Загреб: Институт за хигијену рада Југословенске академије знаности и умјетности.

Вучић, Л. (2006). *Педагошка психологија*. Београд: Центар за примењену - психологију Друштва психолога Србије.

Гузина, М. (1980). *Кадровска психологија*. Београд: Научна књига.

Дунђеровић, Р. (1999). *Психологија спорта*. Бања Лука: BL Company.

Дунђеровић, Р. (2007). *Основи психологије менаџмента*. Нови Сад: Секом books.

Ђорђевић, Б. (2001). *Психологија менаџмента*. Блаце: Филозофски факултет.

Ђорђевић, Д. Д. (1988). *Педагошка психологија*. Горњи Милановац: Дечје новине.

Ђурић, Л. (1989). Утицај хуманистичке психологије на педагошку теорију - и праксу. У: *Педагошка стварност*, (7-8 и 9-10).

Звонаревић, М. (1981). *Социјална психологија*. Загреб: Школска књига.

Илић, М. (2003). *Педагогија спорта*. Бања Лука: Центар за спорт.

Кнежевић-Флорић, О. (2007). *Основе социјалне педагогије*. Нови Сад: СПД Војводине.

Ковачевић, Б. (1977). *Ерголошке основе организације наставе*. Загреб: Школска књига.

Коцић, Љ. (1983). *Експериментална педагогија*. Београд: Просвета.

Мужић, В. (1961). Питање разграничења експерименталног истраживања у педагогији од експерименталног истраживања у психологији. У: *Педагошка стварност*, (8).

Олпорт, Г. (1969). *Склоп и развој личности*. Београд: Култура.

Палекчић, М. (1988). Интердисциплинарност у проучавању васпитања и образовања. У: *Наша школа*, (1-2).

Палекчић, М. (1990). Психологијски приступ васпитању. У: *Педагогија*, (3).

Пец, Б. (1987). *Психологија рада*. Загреб: Школска књига.

Петанчић, М. (1968). *Ергодидактика*. Ријека: Општински завод за - запошљавање.

Петанчић, М. (1975). *Индустријска педагогија*. Загреб: Школска књига.

Piaget, J. (1967). *Biologie et connaissance*. Paris: Gallimard.

Пијаже, (1979). *Епистемологија наука о човјеку*. Београд: Нолит.

Поткоњак, Н. (2000). *XX век: ни век детета ни век педагогије*. Београд: Савремена педагошка мисао.

Радосављевић, П. (1903). Педагогија и психолошки експеримент. У: Напредак, (34).

Радосављевић, П. (1908). Однос психологије напрема педагогији. У: *Српска школа*, (у више бројева).

Радосављевић, П. (I дио – 1910; II дио – 1912). *Увод у експерименталну педагогију*. Загреб: Педагошко-књижевни збор.

Радосављевић, П. (I дио – 1908; II дио – 1909). *Увод у експерименталну психологију*. Загреб: Педагошко-књижевни збор.

Радоњић, С. (1978). *Увод у психологију*. Завод за уџбенике и наставна средства.

Рот, Н. (1989). *Основи социјалне психологије*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Чокорило, Р. (1988). *Педагогија спорта*. Београд: Виша школа за спортске тренере.

Чокорило, Р. (2009). *Психологија спорта*. Нови Сад: Академска књига.

Шуковић, Ф., Михаиловић, Д. (1995). *Психологија организације*. Београд: Центар за примењену психологију.

Werner, H. (1948). *Comparative psychology of mental development*. New York: International Universities Press.

Ратко С. Пејић*
Катедра за педагогију
Филозофски факултет Пале
Универзитет у Источном Сарајеву

Прегледни рад

ПОВЕЗАНОСТ И ЗНАЧАЈ ПЕДАГОГИЈЕ И АНДРАГОГИЈЕ У СИСТЕМУ ОБРАЗОВАЊА НАСТАВНИКА

1. *Приступно разматрање*

Образовање и оспособљавање стручних кадрова за рад са дјецом, младима и одраслима је специфична и сложена људска дјелатност и то из разлога што је превасходни задатак професије наставника да васпитава и образује дјецу, младе и одрасле, а то је, опет, само по себи, веома комплексна и одговорна радна дјелатност. Тако је један од битнијих задатака - сваког наставника да дјеци, младима и одраслима омогући да континуирано стичу и усвајају неопходна знања и умења, као и да утиче на њихов развој и васпитање у циљу ефикаснијег и квалитетнијег оспособљавања за живот и рад. А да би се то и обезбедило сви будући наставници, као и они који се налазе у процесу наставног рада, морају да стекну и неопходну компетентност за веома комплексан и одговоран наставни рад са дјецом, младима и одраслима.

Уважавајући одговорност стручних кадрова који раде са дјецом, - младима и одраслима, с правом се одувијек истицало, а и даље указује, да ефикасност и квалитет припремања, образовања и оспособљавања наставника увелико зависи и од концепције наставног плана и програма, тј. од научно - стручних области које су се проучавале и омогућавале успјешније стицање наставничких компетенција неопходних за рад са дјецом, младима и одраслима.

Поред стручних наставно-научних области, које су одувијек имале (и морају да имају) значајну улогу у образовању и оспособљавању будућих наставника, одређена пажња, у различитим периодима, и на различитом - нивоу, образовања и оспособљавања стручних кадрова за рад у настави, поклањала се и проучавању педагогије и андрагогије тј. програмских - садржаја из различитих педагошких и андрагошких дисциплина. Педагог - Франке је у давна времена полазницима свога *"Семинара"* настојао да пружи одређено педагошко и методичко образовање, уважавајући и схватања Коменског, под чијим се утицајем и он налазио (Поткоњак 2006: 10). Дакле, одавно је схваћено и прихваћено да је професионална улога наставника тешка и одговорна, а за успјешан развој дјетета, младих и одраслих, као и за развој друштва у цјелини, веома значајна. Зато је, уз стручно - предметно, одувијек постојала и потреба за педагошким, андрагошки-

* pejkan@ptt.rs

м, психолошким, дидактичким и методичким образовањем и оспособљавањем стручних кадрова, јер без тога нема ни ефикасног ни квалитетног образовно - васпитног рада. Садржајније проучавање наставно - научних области педагогије и андрагогије такође би омогућило будућим наставницима да дубље и обухватније изучавају и законитости наставе одређеног наставног предмета, како с теоријског, тако и са апликативно-практичног становишта.

Иначе, у досадашњем периоду образовања и оспособљавања будућих наставника, осим педагогије, андрагогија се највише изучавала на бившим педагошким академијама, и то као обавезан наставни предмет, а потом и на учитељским факултетима, наследницима ових академија, као изборни предмет. Истина, на појединим учитељским факултетима, до реализације овог изборног предмета није уопште долазило, изузев на онима које су имали обезбеђен научни кадар за реализацију поменутих програмских садржаја. Ипак, усмеравање студента на избор и проучавање курса андрагогије је превасходно зависило од односа научних кадрова факултета према овој научној области, као и од руководства факултета.

Поред андрагогије која је деценијама запостављана, па чак, и потпуно игнорисана од стране појединих учитељских и других наставничких факултета, и настава педагогије је на многим наставничким факултетима сведена на минимум, а њено проучавање постало је пука формалност смањеног обима, што сигурно води неефикасности и умањеном квалитету - образовања и оспособљавања будућих наставника.

На филозофском факултету Пале, на пример, одсјек *Разредна настава*, умјесто досадашњег проучавања *школске педагогије* у шестом и *породичне педагогије* у петом семестру, од школске 2009/10. године, ове педагошке области су спојене и изучавају се само у првој години студија, у другом семестру. На овај начин њихово проучавање постало је формалност, с обзиром на то да се о овако важним програмских садржајима за - сваког будућег наставника током једног курса у трајању од једног семестра, то јест за 30 часова предавања и 15 часова вјежби не може постићи никакав резултат, ма како се томе тежило, и ма колико се то жељело. То што је до смањења проучавања области педагогије дошло и на другим одсјецима овог и других наставничких факултета потпуно је неприхватљиво и поражавајуће за будуће наставнике и њихов рад.

Дакле, сви ти субјекти који утичу на доношење наставних планова и програма за припремање, образовање и оспособљавање будућих наставника губе из вида да није довољно стећи само неопходан квантум - стручно - предметних знања и умења, већ је у образовању и оспособљавању будућих наставника за многобројне и разноврсне компетенције, потребно и обимније проучавање педагошко-андрагошких области. Полазећи од предмета и садржаја проучавања ових научних области, ваља уважавати и чињеницу да ове наставно-научне области, по правилу, почивају, не само на интердисциплинарној, већ и мултидисциплинарној основи.

Тим односима се изражава и повезаност педагогије и андрагогије с једне и стручно-предметних-научних области с друге стране.

2. *Потреба проучавања андрагогије на наставничким факултетима*

С обзиром на то да су наставници осим извођења образовно-васпитног рада у школама у обавези да остварују и бројне друге активности са одраслима какве су рад и сарадња са родитељима, рад на описмењавању и основном образовању одраслих, рад на појединим програмима допунског - образовања и оспособљавања одраслих, рад на образовању и оспособљавању одраслих у школама за учење страних језика и сл., с правом се указује да је уз обавезно стручно - предметно, неопходно и садржајније образовање и оспособљавање наставника и из области андрагошких научних дисциплина. Стога се у овом раду посебно указује на потребу проучавања садржаја андрагошких дисциплина, које се, како је већ горе указано, не само запостављају, већ се уназад неколико година и потпуно игноришу на - многим наставничким факултетима. Са друге стране, ово су само поједине андрагошке дисциплине које је потребно изучавати на наставничким факултетима, било кроз обавезне, или изборне курсеве, а то су: општа андрагогија, андрагошка дидактика, породична андрагогија и методика андрагошког рада.

Стога се кроз многобројну научну и стручну литературу, као и кроз бројне научне и стручне скупове перманентно указује на улогу и значај квантитативног и квалитативног проучавања програмских садржаја андрагогије у процесу образовања и оспособљавања будућих наставника на наставничким факултетима. Али, и поред изражене потребе да се и програмски садржаји андрагогије садржајније проучавају на свим наставничким факултетима, чињеница је да се ова научна област са бројним научним дисциплинама у образовању и оспособљавању будућих наставника значајно запоставља, или потпуно занемарује, или се, пак, само импровизује кроз минималан фонд часова педагогије.

Ово указује и на то да, без обзира на стварне потребе изучавања педагошко - андрагошких дисциплина на наставничким факултетима, у нашем систему образовања и оспособљавања наставника доминира такозвана академска оријентација, усмјерена ка томе да се студент - будући наставник, прије свега, наоружа академским стручно-предметним знањима, док се педагошко-андрагошка, психолошка и дидактичко-методичка поучавања и практично оспособљавање знатно занемарује, а на већини наставничких факултета и потпуно игнорише (на пример, поједини филолошки, филозофски и други факултети).

Оваква академска традиција доминира деценијама док педагози и - андрагози и даље остају по страни, а педагогија и андрагогија су на појединим вишим школама и наставничким факултетима почетком 90 година

прошлог вијека биле заступљеније у наставним плановима и програмима у односу на ово савремено доба када се увелико указује и континуирано потенцира на неопходности квалитетнијег образовања и оспособљавања будућих наставника за рад са децом - младима и одраслима. Андрагогија је била обавезан наставни предмет на бившим академијама у Србији, а потом је на учитељским факултетима, као наследницима ових академија, уведена као изборни предмет, који се, ипак, на појединим учитељским факултетима није ни са једном генерацијом будућих професора разредне наставе реализовао.

Ипак питање какав треба да буде однос академског стручно-предметног и педагошког, андрагошког, психолошког, и дидактичко-методичког и практичног образовања и оспособљавања будућих наставника, још увијек нема научно поткрепљеног и аргументованог одговора. Зашто се у вези са тиме и даље ћути и зашто педагози, андрагози и психолози немају - и не дају одговор на ово, заиста, актуелно и веома значајно питање? У сваком случају, са ваљаним одговором се не смије дуго чекати, јер на то обавезују и указују и све учесталије и озбиљније критике упућене школи и свим стручним кадровима који у њој раде, а критике нису поштеђени ни они научни кадрови који се баве припремањем, образовањем и - оспособљавањем будућих наставника за рад са дјецом, младима и одраслима.

Свакако, овдје се треба осврнути и на појаву све учесталијег насиља међу дјецом и младима што опет указује на то да је васпитна компонента у систему образовања и васпитања дјеце и младих затајила, а наставници је сасвим разумљиво, не могу успјешно ни реализовати, јер за ту компоненту својих веома сложених задатака нису ни адекватно оспособљени. Дакле, без адекватне педагошке, андрагошке, психолошке и дидактичко-методичке оспособљености будућих наставника нема ни успјешног и квалитетног остваривања бројних и веома разноврсних улога у раду са дјецом, младима и одраслима. Стога и није изненађење што се и у појединим савременијим земљама свијета уводе различити предмети у функцији остваривања васпитних задатака у раду са дјецом и младима, као на примјер морално васпитање које су у давна времена изучавали и ученици у нашим школама.

У овом динамичном и сложеном времену живљења и рада посебно је актуелан и проблем сарадње школе и породице, тј. наставника и родитеља. Дубока криза породичног васпитања, све већа немоћ родитеља у процесу васпитања дјеце и младих са једне и све већи захтјеви од стране родитеља за добијање што адекватније помоћи од наставника, са друге стране, такође недвосмислено указују и на потребу адекватнијег андрагошког образовања наставника. Један од модела сарадње наставника и родитеља је, управо, и рад наставника на образовању и оспособљавању родитеља за улогу васпитача, а што је немогуће рационално и квалитетно остварити и без уважавања андрагошких законитости, тј. савремених андрагошких достигнућа и сазнања, јер су родитељи одрасле личности.

Дакле, бројне и разноврсне улоге које наставник мора да остварује у образовно-васпитном процесу, немогуће је реализовати и без адекватног педагошког, андрагошког и психолошког обучавања. А будимо сигурни и да се то не може, ма колико то жељели, остварити кроз само један курс педагогије у једном семестру, што доминира на бројним наставничким - факултетима. Стога вриједи споменути и име Шулмана, који је још 1990. године дилему академског и педагошког образовања наставника разријешио на слиједећи начин: наставници треба да развију три "врсте знања", знање о науци коју предају (subjekt matter knowledge), знање о томе како садржај науке треба да се обликује тако да постане садржај образовања (- pedagogical content knowledge) и знање о програму (curriculum knowledge), које обухвата знања о циљевима образовања и знање о планирању и програмирању образовања (Shulman, према Vujisić-Živković 2004:41).

Међутим, да се код нас педагогија и андрагогија недовољно уважава потврђују и чињенице да се може бити наставник и с више него оскудним педагошко-андрагошким, образовањем, па чак и без икаквог педагошког, андрагошког, психолошког и дидактичког и методичког образовања и оспособљавања. Јер није непознато да поједини научно-стручни кадрови сматрају да наставницима и не треба никаква педагогија, тј. да је довољно да само добро познају градиво из оних наставно-научних области које они реализују са студентима - будућим наставницима. Дакле, не води се рачуна о томе да треба да се разликује наставник физике од физичара, наставник - историје од историчара, наставник хемије од хемичара, наставник машинства од инжињера машинства, наставник информатике од информатичара и сл. Чак и ови стручни кадрови, тј. инжињери, стоматолози, љекари, ветеринари, агрономи и др., упошљавају се у средњим школама, па би и за ове профиле стручних кадрова који се налазе у наставном - процесу посебно требало организовати допунско педагошко - андрагошко - и дидактичко - методичко оспособљавање. На њиховим матичним факултетима требало би искористити све захтеве и могућности Болоњског процеса и при конципирању наставних планова и програма, омогућити студентима ових ненаставничких факултета да са листе изборних програма одаберу и оне курсеве кроз које би изучавали педагошке, психолошке, андрагошке и дидактичко-методичке области. Уколико их нема, што је случај на већини стручних - матичних факултета, онда им треба дати могућности да их могу бирати са листе изборних предмета, а потом и изучавати на одређеним наставничким факултетима, посебно на онима на којима се одређене научне - области студиозније изучавају. Тако се омогућава већа покретљивост ових стручних кадрова, а уједно и њихова боља припремљеност за улогу н-аставника, и то не само у средњој, већ и у основној школи, а тиме и добијање знатно компетентнијег будућег асистента и наставника на матичним-н-енаставничким факултетима.

За недовољно уважавање педагогије и андрагогије на наставничким и другим факултетима одговорност сносе и сви они научно-стручни ка-

дрови које се професионално баве педагошким и андрагошким научним областима. Наиме, континуирана критичка промишљања су неопходна у свим научним областима, па и у области педагогије и андрагогије. Стога је не допустиво да се још увијек воде расправе и појављују и неусаглашени ставови око предмета проучавања ових научних области, па, чак, се доводи у питање и њихова самосталност. Наиме, од давнина се указује да је педагогија, превасходно, наука која се бави проблемима васпитања, а у посљедње вријеме и да је то научна област која се бави проблемима - васпитања, образовања и оспособљавања, јер су основни појмови савремене педагогије: образовање, васпитање, оспособљавање, социјализација, школа, настава, поучавање, знање, вјештине, навике, умијећа (Milat: 50-51). Још увијек није усаглашен ни систем педагошко-андрагогшких дисциплина. Иако долази до њиховог проширивања, што је и потребно - чинити, ипак, остаје нејасно, зашто се, на примјер, код појединих дисциплина избјегава употреба префикса педагошка, умјесто наставна, као, на примјер, наставна комуникација, а зашто не педагошка комуникација, или наставни системи, зашто не дидактички системи, школа без насиља, а зашто не, на примјер, педагогија мира о којој се све више говори, а у Тибенгену постоји и институт за педагогију мира, тј. мировно васпитање и сл. Истина, педагогија има критичара и у другим земљама свијета, што и треба да постоји, јер то ову науку води напријед и њеном осавремењавању; поједина педагошка дјела која су се појавила у посљедњих неколико деценија, ипак су, само "утопија", и такође су створила одређену забуну и неприхватљиве ставове јавности према овој веома значајној научној области у процесу образовања и васпитања дјеце, младих и одраслих.

Слично стање је и у области андрагогије, која слободно можемо рећи у свијету заузима све значајније мјесто. У нашој земљи још увијек није усаглашен став да ли је то самостална наука, или научна дисциплина педагогије. Поједини уважени научни кадрови Београдског и других универзитета недвосмислено указују да је андрагогија самостална наука која се бави проблемима образовања и учења одраслих, а нису ретки ни уважени универзитетски научни кадрови који указују да је то педагошка дисциплина чији је проблем проучавања образовање одраслих. То и није - толико важно, али се с правом поставља и питање зашто о томе нема јединственог става, јер та неусаглашеност и размимоилажења бацају сенку на значај и улогу ових научних области, тј. педагогије и андрагогије са свим њиховим дисциплинама. А то, опет, оним научно-стручним кадровима који креирају наставне планове и програме за образовање и оспособљавање будућих наставника, и те како, одговара, и даје им за право да их игноришу и потцјењују.

Но намјера овог саопштења није усмјерена на то да се бране педагогија и андрагогија, оне се морају бранити саме својим сталним развојем и осавремењивањем, (што, опет, превасходно зависи од свих оних који се бави проучавањем ових научних области). Намјера је да се укаже да

без адекватног педагошког, андрагошког и психолошког образовања и оспособљавања будућих наставника нема ни рационалног ни квалитетног образовно-васпитног рада у нашим школама, и то на свим нивоима на којима се образују и васпитавају дјеца, млади и одрасли. А на том пољу и научно-стручни кадрови, тј. педагози и андрагози морају да ураде много више, јер је очигледно да се ове значајне наставно - научне области - запостављају, па чак на појединим наставничким факултетима и потпуно игноришу. Тако и Д. Савићевић истиче да се пред андрагогијом и другим наукама које проучавају учење и образовање, налазе велики изазови, који се односе и на промишљање улоге наставника и парадигме помагања у учењу (Савићевић 2006: 428).

Стога је реално и очекивати да све учесталија и теоријски опсежнија и методолошки квалитетнија емпиријска истраживања која предузимају наши савремени педагози и андрагози допринесу и томе како би се радикалније смањио број оних који педагогији и андрагогији оспоравају научни статус, а тиме и дати већи допринос да се ове научне области садржајније и квалитетније изучавају кроз формално припремање будућих - наставника, као и кроз формално и неформално образовање и усавршавање упослених наставника.

3. *Андрагошко образовање наставника на наставничким факултетима*

С обзиром на то да је већ раније указано на заступљеност и проучавање програмских садржаја педагогије на наставничким факултетима, уз констатацију да се и ова научна област све више запоставља у образовању и оспособљавању будућих наставника (Пејић 2009:), овом приликом ће се више пажње посветити проучавању андрагошких дисциплина у припремању и образовању будућих наставника.

Имајући у виду да је андрагогија као наставно - научна област доста запостављана у образовању и оспособљавању будућих наставника, - укратко се указује на њену присутност на бившим педагошким академијама које су образовале и оспособљавале будући стручни кадар за рад у предшколским установама, и за рад у настави основне школе. Наиме, по наставном плану и програму педагошких академија, осим педагогије - која се изучавала у две године, односно у сва четири семестра, изучавани су и програмски садржаји из наставно-научне области андрагогије са - практикумом.

Настава из андрагогије реализована је са по 2 часа у трећем и 1 часом у четвртом, тј. завршном семестру. Циљ наставе на курсу *Основи - андрагогије* са практикумом био је да се студенти упознају са теоријским и практичним проблемима и особеностима образовно-васпитног рада са одраслима.

А задаци ове наставно-научне области које су изучавали студенти - будући наставници били су усмјерени на:

- оспособљавање студената за рад са одраслим полазницима;

- припрему студената за савјетодавно - консултативни рад са родитељима као непосредним сарадницима предшколских установа и основних школа;

- омогућавање студентима стицања потпуније слике о цјелини образовно-васпитног процеса, и

- оспособљавање студента да у ситуацијама које то буду захтијевале, мисле, дјелују у складу са захтјевима андрагошке науке.

Програмски садржаји реализовани током предавања из области *Основи андрагогије* на педагошким академијама на којима се образовали и оспособљавали будући наставници разврстани су у осам цјелина и то:

- Образовање одраслих као друштвено-васпитна појава савременог свијета.

Друштвена основа образовања одраслих у Југославији. Научна смисао о образовању одраслих. Појам и предмет андрагогије и њено мјесто у систему наука о васпитању.

- Перманентно образовање, образовање одраслих, образовање уз - рад и образовање из рада (повратно образовање); појам суштина и њихове карактеристике.

- Образовање одраслих у Југославији: циљеви, задаци, организационо - институционална основа тенденције, домети и ограничења.

- Како и зашто одрасли уче. Ранија и новија истраживања о особеностима и могућностима учења одраслих. Међузависност интелектуалног развоја и перманентног образовања. Одрастао човјек у процесу учења и наставе. Утицај животног искуства на учење и образовање. Социјални оквири учења и образовања одраслих.

- Теоријске основе и фазе андрагошког циклуса: испитивање образовних потреба и могућности, планирање, програмирање, организација, остваривање и вредновање образовних активности намјењених одраслима.

- Суштина и основне карактеристике организације наставе и образовања одраслих: формирање образовних група, динамички процеси и механизми у образовним групама, специфичности у избору и примјени принципа, облика, средстава и метода праћења и процјењивања резултата рада. Природа и суштина самообразовања. Слободно вријеме као оквир за образовање и самообразовне активности одраслих.

- Школа и друштвена средина. Савремене друштвене, научне и техничке промјене и њихово утицај на породицу. Породица као васпитна средина. Циљеви сарадње породице и школе. Савремена схватања о образовању родитеља. Образовање као чинилац квалитета породичног живота.

- Институционална и организациона основа образовања родитеља, Рад основне школе на подизању педагошке културе родитеља. Извори с-

адржаја у образовању родитеља. Особености планирања и програмирања - образовања родитеља и сарадње породице са школом. Савјети родитеља, родитељски састанци и њихова организација, индивидуални контакти наставника са родитељима. Андрагошка и савјетодавна функција наставника - (Наставни план и програм 1982).

Дакле, из ових наведених програмских садржаја које су изучавали студенти- будући наставници, јасно се уочава да су бивше педагошке академије у Републици Србији проблему образовања и оспособљавања будућих наставника прилазиле знатно озбиљније и одговорније у односу на поједине данашње наставничке факултете. Из ових планова и програма јасно се уочава да су уз стручно-предметне наставно-научне области, студенти - будући наставници веома садржајно обучавали и из педагошко - андрагоших наставно-научних области.

Тако се из наведених програмских садржаја андрагогије јасно уочава да су студенти изучавали не само опште садржаје из ове научне области, већ и психолошке садржаје из области учења одраслих, као и дидактичко-методичке андрагошке садржаје. Иначе, од стечених знања и умијећа из андрагошких области увелико зависи и квалитет образовања и оспособљавања родитеља за компетентно родитељство, као и остваривање ефикасније и успешније сарадње породице и школе, школе и друштвене средине. То су, иначе, актуелни проблеми са којима се сусрећу поједине школе у овом времену живљења и рада, и то, управо, због неадекватног образовања и оспособљавања наставника за компетентан рад са родитељима. Јер, није непознато да многи упослени наставници у нашим школама нису стекли адекватно педагошко-андрагошко образовање, а да није мало ни оних који су без икакве педагошко - андрагошке оспособљености.

И на основу анализе наставног плана и програма Педагошке академије у Бањалуци, уочено је, да се андрагогија није проучавала као посебна наставно-научна област, већ су поједини, истина знатно умањени, програмски садржаји реализовали кроз наставно-научну област педагогије, која се одвијала у два семестра, и то, са знатно већим бројем часова, но што се то дешава у ово вријеме на многим наставничким факултетима, односно одсјецима у Републици Српској (Наставни план и програм 1989).

Но, без обзира на то што се андрагогија као наставно-научна област у данашње вријеме увелико запоставља, па чак, и потпуно игнорише, у процесу образовања и оспособљавања будућих наставника, указује се и на поједине планове и програме андрагогије који су, иако знатно ређе, - реализују и у овом времену и то само на појединим наставничким факултетима, тј. њиховим одсјецима.

Наиме, на филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу настава андрагогије се реализује као изборни курс на два одсјека: енглески језик и књижевност и шпански језик и хиспанска књижевност. На овим одсјецима за студенте тј. будуће наставнике за рад у основним и средњим школама, - као и за рад са одраслим ученицима у школама за стране језике и др. наста-

ва андрагогије се изводи у трећој години студија, и то у шестом семестру са по два часа предавања и једним часом вјежби. Програмски садржаји који се реализују кроз ову наставно-научну област су: Конституисање и развој андрагогија као науке; Развој андрагошких дисциплина; Појам, значај и функције образовања одраслих; Појам одраслости; Карактеристике и могућности учења одраслих; Мотивација образовања одраслих; Баријере партиципације одраслих у образовним активностима; Основна подручја и садржаји образовања одраслих; Организација наставе за одрасле; Андрагошки поступци у образовању одраслих; Образовне потребе одраслих; Планирање и програмирање образовања одраслих; Примјена принципа, метода, облика и средстава у образовању одраслих; Извођење андрагошког рада и вредновање образовања одраслих; Образовање одраслих у контексту цјеложивотног учења. Самообразовање одраслих.

Дакле, и ови презентовани програмски садржаји које проучавају - будући наставници, недвосмислено указују, на њихов значај у образовању и оспособљавању будућих наставника и на филолошким факултетима-одсјецима. Наиме, није непознато да се ови профили стручних кадрова не упошљавају само у школама, иако им је и за те професионалне компетенције неопходно и педагошко-андрагошко образовање, већ се поједини од њих упошљавају и у различитим агенцијама, у школама за стране језике, у предузећима и сл. гдје им је, уз адекватно стручно-предметно, неопходно и квалитетније педагошко-андрагошко образовање.

Но осим ових установа, настава андрагогије се реализује и на појединим педагошким факултетима у Републици Србији, и то превасходно на оним одсјецима који образују будуће васпитаче за рад у предшколским установама и наставнике за рад у разредној настави основне школе.

4. *Умјесто закључка*

Од самог почетка рада образовања и оспособљавања будућих кадрова за рад у настави осим проучавања стручно - предметних области, изучавани су, на одређен начин, и програмски садржаји из области педагогије и андрагогије. Истина, изучавање ових области било је различитог нивоа, али на основу анализе планова и програма дошло се до сазнања да се настава педагогије, као и настава андрагогије, не само кроз програмске садржаје, већ и друге педагошко - андрагошке активности (педагошка пракса, практикуми и др.) на највишем нивоу изучавала на бившим - педагошким академијама. На овим педагошким академијама су се - образовали и оспособљавали будући наставници за рад у основним школама и предшколским установама.

Међутим, на другим наставничким факултетима, раније па и сада, - изузев учитељских факултета, настава педагогије и андрагогије у плановима и програмима ових установа нису заузимале оно мјесто које тим - областима припада, нити им је придаван онај значај који оне имају за ефи-

касније и квалитетније образовање и оспособљавање будућих наставника. Стиче се утисак да се то стање није много измијенило и преласком на Болоњски процес, јер се педагогија на појединим одсјецима филозофских и других факултета свела само на један семестар, а андрагогија се не појављује, не само као обавезан, већ ни као изборни предмет, ни у плановима и програмима појединих учитељских факултета, односно на одсјецима разредне наставе, док се на многим наставничким факултетима већ одавно не изучава.

Истина, и ту се појављују поједини факултети, као, на пример, Филолошко-уметнички факултет у Крагујевцу, где се на одсјеку енглеског језика и књижевности и на одсјеку за шпански језик и хиспанске књижевности педагогија изучава у трећој години студија у оба семестра као обавезан предмет са два часа предавања и једним часом вјежби, а андрагогија - као изборни курс у трећој години у једном семестру, са два часа предавања и једним часом вјежби, а у четвртој години ових студија као изборни предмет проучавају се и програмски садржаји из педагошких истраживања у настави.

С обзиром на то да је образовање и васпитање дјеце, младих и одраслих специфична и сложена радна активност, с правом се указује на то да се проблем неадекватне заступљености педагошко-андрагошких дисциплина мора што хитније превазићи, јер је, осим стручно-предметног, неопходно и знатно садржајније и квалитетније педагошко, андрагошко, - психолошко, дидактичко и методичко образовање и оспособљавање свих оних стручних кадрова који се припремају за рад у образовно-васпитним, и другим установама, у којима се образују и васпитавају дјеца, млади и одрасли.

Тај проблем би се успјешно могао превазићи на нивоу факултета - који се баве образовањем и оспособљавањем будућих наставника, тако што би се на наставно-научним вијећима, или у оквиру посебног договора представника наставничких факултета, обавила научно и стручно утемељена - расправа и донијели конкретни предлози који би обавезивали наставничке факултете на садржајније и квалитетније педагошко, андрагошко, психолошко и дидактичко - методичко образовање и оспособљавање будућих - наставника.

А, када је ријеч о образовању и оспособљавању будућих наставника за рад у основним и средњим школама на наставничким факултетима и одсјецима у Републици Српској, стање је веома деликатно и захтјева предузимање што хитнијих мјера и предлога за измјене и допуне наставних планова и програма, како би се, уз што квалитетније стручно-предметне н-аставно-научне области, изучавале и педагошко-андрагошке, психолошке и дидактичко-методичке наставно-научне области. Јер, колико је значајно за сваког будућег наставника да што квалитетније стекне неопходне компетенције из своје уже струке, толико је исто, значајно да стекне и што ква-

литетнија знања из педагошко-андрагошких области, с обзиром на бројне улоге које мора да остварује у наставном и ваннаставном процесу у школи.

Литература

Бабић, 1999: Г. И. Бабић, *Квалитет васпитања и образовања*, Српско Сарајево, Завод за уџбенике и наставна средства.

Vujisić-Živković, 2004: N. Vijisić-Živković, *Uloga škole u profesionalnom razvoju nastavnika,* Beograd, Pedagogija, Forum pedagoga Srbije i Crne gore, Beograd, br. 1, 39-46.

Milat, 2005: J. Milat, *Pedagogija-teorija osposobljavanja*, Zagreb, Školska knjiga, Zagreb.

Nastavni plan i program, 1989: Banja Luka, Pedagoška akademija – Banja Luka.

Пејић, 2008: Р. Пејић, *Настава педагогије у плану учитељских школа у Босни и Херцеговини,* Пале, Посебна издања, Научни скупови, Филозофски факултет Пале.

Пејић, 2009: Р. Пејић, *Настава педагогије у плановима образовања наставника,* Пале, Посебна издања, Научни скупови, Филозофски - факултет Пале.

Поткоњак 2006: Н. Поткоњак, *Образовање учитеља у Срба,* Ужице, Учитељски факултет.

Правилник о наставном плану и програму за III и IV годину педагошких академија за образовање наставника 1982: Просветни гласник, СР - Србије . бр. 8,9,10.

Савићевић, 2006: Д. М. Савићевић, *Андрагошка функција наставника*, Нови Сад, Педагошка стварност, Савез педагошких друштава Војводине, Нови Сад, бр 5- 6, 423-431.

Filipović, 2004: D. Filipović, *Permanentno obrazovanje odraslih*, Beograd, - Pedagogija, Forum pedagoga Srbije i Crne gore, Beograd, br.1, 18-39.

Cvetanović, 1997: V. Cvetanović, *Metodičko obrazovanje budućih nastavnika*, Beograd, Pedagogija, Savez pedagoških društava Jugoslavije, Beograd, br. 1-2, 30-38.

http://www.dadalos.org/frieden_bih/grundkurs_4.htm, очитано 5. 5.2009.

http://www.dadalos.org/frieden_bih/grundkurs_1.unesco-bericht.htm, очитано 5.5.2009.

Грујо С. Бјековић*
Катедра за психологију
Филозофски факултет Пале
Универзитет у Источном Сарајеву

Оригинални научни рад

СЕМАНТИЧКА РЕФЛЕКСИЈА ОПЕРАЦИОНИХ МЕЂУДЕЈСТАВА ЛИЧНОСТИ УЧЕНИКА У ПОКРЕТНИМ ИГРАМА СУПРОТСТАВЉЕНИХ ГРУПА /ПРИСТУПНА АНАЛИЗА/

Иновирани и продубљени садржаји у сфери физичке културе - везани су, прије свега, за потпунију реализацију њених културно-образовних и хуманизирајућих функција. Њена социокултурна суштина остварује се обликовањем доступне индивидуалне представе о квалитету пуног, здравог, садржајног и емоционално богатог живљења, развијаног и подржаваног системом културне дјелатности личности.

При томе се има у виду да је образовни процес са својим социјално значајним садржајем условљен, на једној страни, личносним односом и искуством васпитаника као субјеката образовног процеса, а на другој страни, као носиоца сопствене културе. Сходно томе, физичко образовање у васпитно-образовним институцијама претпоставља формирање и васпитавање васпитаника као субјеката личне физичке културе.

Неопходно је да је васпитаник у позицију слободе избора свог образовног пута, у оквиру реалних опција прикладних за стицање свог културног идентитета, освајањем своје индивидуалности, прихватањем образовања у сфери физичке културе као компоненте сопственог стила живота и самообразовања усмјереног на цјеловито формирање своје личности.

У таквим условима образовање у сфери физичке културе прераста у индивидуализовани програм физичког и психичког развитка васпитаника, формирања његове личности и културе живљења. Такво образовање је у значајној мјери предодређено логиком процеса развијања личности, спознајом њених потреба, склоности и циљева. У ту сврху неопходно је стварање услова у којима ће се одвијати процеси цјеловитог развитка и саморазвитка, васпитавања и самоваспитавања, обучавања и самообразовања, интегрални физички и психички развитак личности васпитаника.

Традиционални приступ физичком васпитању са једностраном оријентацијом на развијање моторних квалитета, повећање физичких способности, достизања прописаних кондиционих норми и формирање програмом назначених кретних навика, као крајњим циљем наставно васпитног процеса, заустављен је на телеолошкој позицији "васпитавање

* grujomak@teol.net

физичког" у васпитанику. Физичка култура третира се као властита основа, полазна тачка, предметна основа, сфера дјелатности, објекат, предмет, циљ и резултат. Ако се томе дода и актолошки концепт "васпитавање путем физичког" са уском усмјереношћу на физичке вјежбе, јасно је зашто је из програма физичког васпитања ишчезао ученик, што је занемарена личност ученика, његова индивидуалност, унутрашње потребе, интереси и склоности.

То потврђује и чињеница да се програмом физичког васпитања наставник обавезује на предочавање циљева наставних јединица у форми овладавања моторног састава кретних навика, на примјер "преског преко козлића".

Запостављена је спознајна активност, како са стране васпитаника тако и наставника, која се одражава културом дјелатности и културом личности. Физичка култура се не усваја. Она се трансформише у духовни - свијет личности, проширује га и организује. Духовно васпитање реализује - се средствима педагогије. Организује се сам процес сусрета васпитаника са културом, предочавањем изабраних елемената културе, који одговарају васпитанику и који су значајни, имају смисла и вриједност за његову личност.

Степен присвајања вриједности физичке културе зависи од дејстава и поступака који омогућавају самоиспољавање индивидуалности васпитаника у вјежбовној, игровној и спортској дјелатности. При томе се вриједности физичке културе јављају истовремено као услов остваривања кретних дјелатности и њихов резултат.

У кретним дјелатностима аксиолошко "Ја" васпитаника претпоставља систем когнитивног образовања, повезаног са емоционално-вољним испољавањима, која се прихватају као унутрашњи оријентири побуђивања дјелатности субјекта. Тако стваралачко самосазнање личности у процесу кретне дјелатности представља продукт њеног социјално-духовног "дозриевања" као субјекта властите дјелатности самоиспољавања и развоја. Индивидуални квалитети личности иступају истовремено као циљ и средство формирања културе њеног мишљења, стваралачког сазнања, пројектовања духовно-радног потенцијала на основу образовних технологија.

Основни постулат у систему физичког образовања је примат личности, стварање услова за њену духовно-вриједносну оријентацију. Циљ је развој интегралне индивидуалности и формирање личности. Са овог аспекта веома је важно да се у педагошком процесу оствари прелаз од традиционалног третирања васпитаника као објекта обучавајућих дејстава ка њиховом третирању као субјекта "система рефлексивно-смисаоне регулације" при рјешавању кретних задатака заснованих на дјелатном - сазнању.

За субјект-субјектни однос карактеристична су три типа садржајних процеса физичког васпитања: продуктно-процесуални, рефлексивно-продуктивни и рефлексивно-културни. Подразумијева спремност за само-

организацијом сазнања субјеката дјелатности, како когнитивним - механизмима одражавања предметне средине, тако и механизмима рефлексивног дијалога са позиција личности у откривању личног смисла тјелесног вјежбања у саморазвијајућем приступа физичком образовању и васпитању.

За праксу физичког васапитања важно је умијеће превођења у праксу релексивне организације сазнања, на пројектно-мисаону структуру психичке семантичке саморегулације смисла, мишљења и дејстава личности, субјеката кретне дјелатности.

Циљ овог рада је да се методом и проведеном организацијом анализе рефлексивно пројектоване игровне кретне дјелатности, ученика старијих разреда млађег школског узраста, предочи дијалошка семантичка природа сазнања, рефлексивна култура мишљења и унутрашња персонификација интуиционих структура рефлексивне кретне дјелатности ученика у откривању личног смисла кретних дејстава учесника.

У ту сврху организована је и видео-записом пропраћена покретна игра тимски супротстављених учесника " Задржати што дуже лопту додавањем у поседу своје групе " (видеозапис 1).

Рефлексивна дјелатност сваког играча у игри процјењивана је методом поларизованих профила диференцијалних семантичких значења личносних кооперативних рефлексија учесника покретне игре петостепеном - скалом у односу на:

- смисао оцјене значења кретање ученика у посједу лопте за стварање погодне позиције за додавање лопте свом суиграчу;
- препознавање суиграча своје групе са најповољнијом позицијом за прихватање лопте;
- препознавање значаја ометања играча супарничке групе за успјешни пријем лопте;
- препознавање значаја сарадништва суиграча исте групе у ометању играча супротне групе за успјешни пријем лопте;

- одсутно - успјешно

-2	-1	0	+1	+2

У циљу издвајања профила ученика сродних структура конотативних значења властитих персонализованих рјешења кретних дејстава у - покретној игри примијењен је метод хијерархијске кластер анализе (дендрограм 1).

Скала дистанце комбинованих кластера

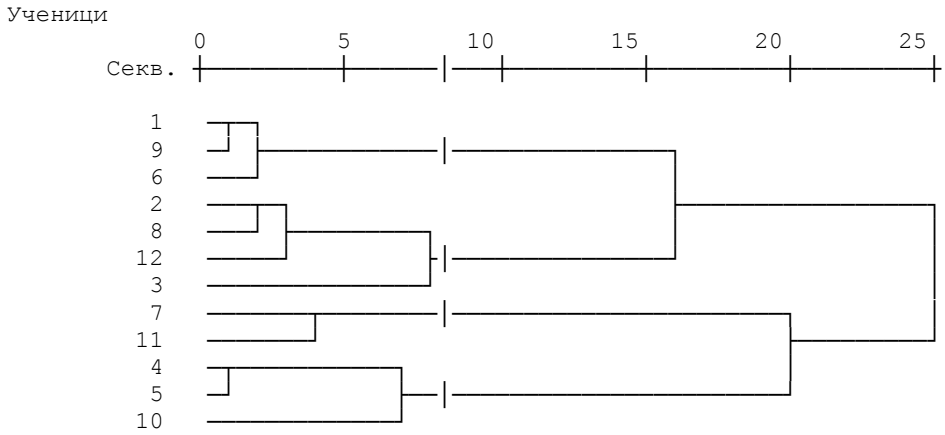

Издвојене су четири групе ученика карактеристичних типских профила рефлексивног изналажења сопствених позиционих кретних дјеловања успјешних рјешавања проблемских ситуација у покретној игри - тимски супростављених учесника.

Методом вишеструке анализе варијанце тестирана је значајност разлика издвојене четири групе ученика карактеристичних типских профила рефлексивног дјеловања и утврђена је таксоноска значајност анализираних варијабли за раздвајање учесника покретне спортске игре по типским профилима (табела 1).

Вишеструка анализа варијанце значајност разлике издвојених четири групе ученика карактеристичних типских профила рефлексивног дјеловања

/Дескриптивни статистички параметри анализираних варијабли издвојених типских група- Стип/

	POZDOD		POZSUIG		OMEPROT		SAROMET		N
	SV	SD	SV	SD	SV	SD	SV	SD	
STIP1	6.43	2.71	10.47	4.61	4.17	2.44	9.77	3.60	3
STIP2	7.53	3.28	1.03	3.17	7.45	4.73	-2.88	2.66	4
STIP3	-7.37	2.70	.47	2.95	3.57	.29	-.83	3.33	3
STIP4	-1.25	2.48	-5.50	.71	3.40	.00	-6.50	4.95	2
Просјек	2.07	6.96	2.16	6.24	4.98	3.26	.19	6.74	12

```
* * ANALYSIS  OF  VARIANCE  * *
 EFFECT .. типских група STIP4
 Multivariate Tests of Significance (S = 3, M = 0, N = 1 1/2)

 Test Name          Value  Approx. F Hypoth. DF   Error DF  Sig. of F

 Pillais          2.07274    3.91181      12.00      21.00       .003
 Hotellings      27.11520    8.28520      12.00      11.00       .001
 Wilks             .00440    7.63379      12.00      13.52       .000
 Roys              .95066

 Univariate F-tests with (3,8) D. F.
 Variable   Hypoth. SS Error SS Hypoth. MS   Error MS        F  Sig. of F

 POZDOD      465.34084   67.62584  155.11361    8.45323   18.34963       .001
 POZSUIG     338.10833   90.58083  112.70278   11.32260    9.95379       .004
 OMEPROT      37.37333   79.32333   12.45778    9.91542    1.25640       .352
 SAROMET     405.36835   93.70083  135.12278   11.71260   11.53653       .003
```

Потврђена је значајност разлика издвојене четири групе ученика - карактеристичних типских профила рефлексивне структуре дјеловања на - нивоу п < .003 и таксоноска значајност варијабли: POZDOD, POZSUIG I SAROMET за раздвајање учесника покретне спортске игре по типским п- рофилима семантичких рефлексија операционих међудејстава на нивоу значајности п < .004.

Типски профили структура семантичких рефлексија оперативних к- ретних међудејстава ученика у реализовању личне ефикасности и групне стратегије у покретној тимској игри предочени су на графикону 1.

Графикон 1

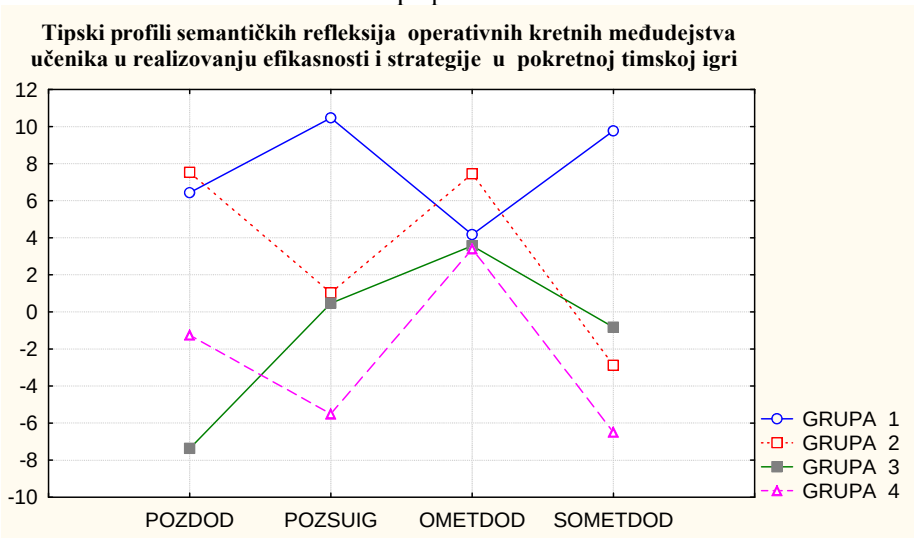

Покретну тимску игру, засновану на слободном избору рефлексивног изналажења сопствене позиције и начина дејства, ученици старијих разреда млађег школског узраста прихватају са великим интере-

сованьем. Умијење ступања у рефлексивну позицију представља важно - средство смисаоне организације кретних дејстава. У основним цртама било је присутно код ученика обје групе покретне игре.

Резултати проведене приступне анализа семантичке рефлексије операционих међудејстава личности ученика у покретним играма супротстављених група указују да је способност ученика за рефлексивно мисаоно обликовање властитих дејстава, посебно у покретним и спортским играма доступно, мотивационо и емоционално развојно подстрекавајуће. Кориштење психосемантичког приступа открива лични смисао кретне игровне активности ученицима. Његова дубина није у кориштењу информација, већ у смисаоно-стваралачкој дјелатности сазнавања. Важна је - дијалогичност садржаја мисаоне дјелатности, умијење да се у себи изгради "унутрашњи опонент" саморефлексије својих мисли дејстава.

Рефлексија је третирана као метод технологије обучавања којом се развија личност субјеката кретне дјелатности. Важан задатак методологије физичког васпитања представља формирање рефлексне културе васпитаника на основу антропних образовних технологија. Гдје нема рефлексије, не може бити избора начина дејстава на основу вриједносног система личности.

Рефлексивна култура мишљења испољава се способношћу за мисаоно пројектовање и формирање рационалног система кретних дејстава у покретним и спортским играма, за уопштавање и стицање пројектно-кретног искуства.

Рефлексија представља ефективан метод технологије обучавања којом се развија личност субјеката кретне дјелатности већ у старијим разредима млађег школског узраста. Важан задатак методологије физичког васпитања је формирање рефлексне културе васпитаника на основу антропних образовних технологија. Гдје нема рефлексије не може бити избора начина дејстава на основу вриједносног система личности.

Традиционално концептиран процес " дескрипција – приказ – објашњење – проба " треба допунити и у први план поставити стваралачко мишљење ученика и произвести циљно усмјерено мотивисање на саморазвитак личности и то не само ученика већ и самог наставника. То је реални пут да се превазилази психолошка баријера традицоналне телеолошке позиције садашњег доминирајућег концепта физичког васпитања.

Из проведене анализе произлази да на том путу прва етапа иновирања укључује процес интелектуалне мотивације којом се истражује смисао дјелатности у којој доминира функција васпитања личности . Надаље, неопходно је у пуној мјери реализовање принципа мотивационе подршке - дидактичким јединицама наставно-спознајног односа до рефлексног креирања кретне дјелатности. Основно усмјерење наставника није како "учити", већ како мисаоно усмјерити дјелатност васпитаника у процесу овладавања " живим знањима- умијењима ".

Литература

Брушлински 1994: А.В. Брушлинский, *Проблемы психологий субъекта*, Москва.

Дмитријев 2001: С.В.Дмитриев, *Технология обучения двигательним действам. Предметная область и теоретические основания*, Нижний Новогород.

Донски, Дмитријев 1999: Д.Д.Донскои, С. В.Дмитриев, *Psychosemantics Mechanisms of Men's Motor Actions Control*. TPFK Nº 9.

Озгуд и др.1957: C.E.Osgood, G.F.Suci, P.H.Tanenbaum, *The measurement of meaning*, Urban.

Рикер 2004: Paul Ricoeur, *Сопство као други,* Превод Спасоје Ћузулан, Б-еоград: Aletheia.

Симат 1969: W.E.Simmat, *Das "Semantic differencial" als Instrument der - Kunstanalyse,* Stuttgart.

Соколов и др. 1979: А.Н.Соколов, Л.Л.Гурова, Н.И.Жинкина, *Семантика, логика и интуиця в мислителной деятельности человека*, Москва: - Педагогика.

Столаров 1996: В.И.Столаров, *Духовность, Спорт, Культура. - Спорт и искусство– альтернатива – единство – синтез*, М. Центр" СпАрт" РГАФКа.

Драженко Л. Јоргић*
Одсјек за педагогију
Филозофски факултет
Универзитет у Бањој Луци

Прегледни рад

МУЛТИДИСЦИПЛИНАРНОСТ И ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНОСТ ПРОУЧАВАЊА И УНАПРЕЂИВАЊА ПРОФЕСИОНАЛНИХ КОМПЕТЕНЦИЈА НАСТАВНИКА

1. *Професионалне компетенције наставника – савремене детерминације*

Друга половина 20. и почетак 21. вијека обиљежени су као вријеме прогресивних промјена у науци, техници, технологији, информатици, кибернетици, комуникологији, култури, економији, политици и свим осталим сферама друштвеног дјеловања. Све ове промјене утицале су и на мијењање концепције васпитања и образовања. Као такве наметнуле су мултидисциплинарни и интердисциплинарни карактер проучавања и унапређивања свих васпитно-образовних феномена.

Промјене у васпитању и образовању су у каузалној вези и са - промјенама значаја, статуса, положаја, улоге, функција, профила, професионалног оспособљавања, дјеловања и стручног усавршавања наставника (Илић 1991).

Према предвиђању ученика, студената и просвјетних радника, доминантне функције наставника у будућности биће: васпитач, сарадник и водитељ, организатор и координатор, ментор и савјетодавац, планер и програмер, иноватор, истраживач, предавач и оцјењивач, дијагностичар, и друге функције (Исто: 14). Из ових функција јасно се уочавају очекивања колико се наставници све више усмјеравају на дијете, а све мање на наставни садржај. Све наведене функције представљају мултидисциплинарне и интердисциплинарне конституенте професионалних компетенција које су неопходне за одрживост професионалног статуса и развоја сваког наставника.

Развој свих (не)педагошких наука, а посебно педагошко-психолошких сазнања и дидактичко-методичких концепција иновирања васпитно-образовног процеса одражава се и на предвиђање развоја и усавршавања - одређених способности наставника. „Дидактичко-методичким оспособљавањем треба у будућих наставника развијати способности:

- диференцијације, класификације и генерализације садржаја учења,
- креативирања наставних токова,

* drazenko74@yahoo.com

- подстицања активне партиципације васпитаника,
- емпатисању васпитаника,
- формирање објективне слике о себи,
- толеранције на фрустрационе ситуације итд.“ (Илић 1991:16-17).

За обучавајућу и васпитну функцију учитеља, односно савременог педагога, према схватањима руских педагога у развоју професионалне - активности неопходни су одређени личносни параметри. „Реализација тих функција захтијева од савременог педагога сљедеће параметре личности:

- способност за разноврсну професионалну и социјално-културну д-јелатност;
- тактичност, осјећај емпатије, стрпљење у односима с дјецом и - одраслима, спремност да их подржи и, ако треба, да их заштити;
- схватање посебности и релативне аутономности саморазвоја личности;
- омогућавање унутаргрупног и међугрупног контакта, чиме се предупређује могућност конфликата још у раном узрасту;
- познавање особености психичког развоја, посебно дјеце с проблемима и настојање да се заједно с њима успоставе услови неопходни за њихов саморазвој;
- способност ка сопственом саморазвоју и самоваспитању“ (у редакцији Смирнова 2000: 93).

Никитина, Жељезњакова и Пјетухов истичу одређење наставника специјалних дисциплина квалификационом карактеристиком „педагог - професионалног обучавања“ (представљено у Државном стандарду вишег професионалног образовања). „Он мора бити спреман да испуни сљедеће видове професионално-педагошке активности:

- професионално обучавање;
- производно-технолошка активност;
- методички рад;
- организационо-управљачка активност;
- научно-истраживачка активност;
- културно-просвјетна активност.

Све ово претпоставља интеграцију опште и професионално-педагошке културе у личност наставника; развој како широких општекултурних, управљачких, тако и психолошко-педагошких компетенција“ (Никитина, Жељезњакова и Пјетухов 2002:9).

Пред наставника се у савременој настави постављају све обимнији захтјеви. Од наставника се очекује свестрана, општа и солидна стручна образованост, основна педагошко-психолошка информисаност и дидактичко-методичка оспособљеност, љубав према дјеци и поштовање дјечије личности, правилан однос према свом звању и знању, повољан склоп особина личности за наставничку дјелатност (Илић 2003).

Развојни пут од основног, преко средњег и високог образовања - комплексан је колико и све окружење (наука, економија, техника, техноло-

гија, култура и сл.) које директно и индиректно утиче на процес образовања. Садржај рада у било којој друштвеној дјелатности подложан је промјенама, што имплицира и промјене у образовању. Наставник данас представља веома битну карику између образовања и садржаја рада. У условима савремених промјена, очекује се од наставника да се стално усавршава и утиче на развој и унапређивање својих професионалних компетенција које ће му омогућити висок професионални статус у друштву. Пред наставнике се поставља задатак да стално обогаћују свој систем знања и способности успјешног дјеловања у наставничкој професији.

2. *Професионале компетенције наставника основних школа*

Данас постоји веома широк спектар професионалних компетенција наставника основних школа. Анализирајући савремено иницијално образовање наставника кроз наставне планове наставничких факултета, као и нова научна, техничка и технолошка достигнућа, можемо примијетити обавезну заступљеност наставних предмета педагошке, психолошке, дидактичке и методичке оријентације. Управо из разлога ове заступљености наставних предмета професионалне компетенције наставника основних школа по овом критерију (заступљеност система научних дисциплина у наставним плановима наставничких факултета) категоришемо у четири основне категорије компетенција, и то:

- педагошке компетенције,
- психолошке компетенције,
- дидактичке компетенције и
- методичке компетенције.

Све наведене компетенције међусобно су повезане и условљене једна од друге. Развој и унапређивање једних, битно утиче на развој и унапређивање других компетенција. Оне се налазе у нераскидивој вези и у основи само заједно представљају систем професионалних компетенција наставника основних школа. Наиме, у овом систему професионалних компетенција незаобилазне су и уже стручне компетенције наставника које у основи имају одређену научну дисциплину (математика, српски језик и књижевност, физичко васпитање, физика, итд.).

2.1. *Педагошке компетенције*

За сваког наставника неопходно је да буде дјелотворан педагог. Он треба да има веома богато изграђен систем педагошких знања и да стално развија и унапређује своје способности успјешног васпитног дјеловања на дјецу, младе и одрасле. „Васпитањем као педагошким процесом усмјерава се развој личности, свих њених урођених диспозиционих потенцијала. То је процес у којем његови основни субјекти (васпитаник и васпитач) кроз к-

омуникацију и интеракцију планирају, остварују и вреднују укупни развој личности“ (Бранковић 2003: 21).

Васпитање је веома сложен процес у којем дјелује веома велики број видљивих и латентних фактора. Оно се одвија у породици, школи, у слободном времену, у било које вријеме и на било ком мјесту. Наставници треба да буду свјесни императива перманентног праћења савремених педагошких сазнања, како би стално богатили своја сазнања и побољшавали способности успјешног васпитног дјеловања, и то нарочито на дјецу. - „Модерно педагошко мишљење настоји поступање одраслих с дјецом побољшати у тој мјери да се што више поштују аутономна права дјететове - личности, да се узму у обзир при доношењу сваке одлуке о његовом животу“ (Гизеке 1993: 60).

Друштвена кретања и цивилизацијске промјене условиле су развој и промјене у теорији и пракси васпитања. Захтјеви педагошке теорије и праксе, који су некад вриједили и били у првом плану, данас то више нису. Оно што је некад било актуелно, не мора да значи да ће бити и сутра актуелно. Тако, на примјер, за период 90-их година XX вијека Гудјонс истиче сљедеће актуелне захтјеве педагошке праксе и педагошке теорије: екологија – мир – „трећи свијет“, интеркултурално васпитање, проблеми у подручју социјалне педагогије, сексуална педагогија и AIDS, сексуалност и питање разлике између полова, слободно вријеме и здравље, и слични захтјеви (Гудјонс 1994).

Озбиљност схватања важности значаја педагошких способности - одражава се и на ненаставничке професије. На руским техничким колеџима, гдје излазни фактори могу бити и инжењери-наставници, све више се пажња посвећује припремању наставника као педагога. Професионално-педагошка припрема инжењера-наставника техничког колеџа укључује вишеструке аспекте. Кожјекина сматра да је за ове наставнике потребно осигурати формирање сљедећих педагошких способности: психолошке, дидактичке, методичке, васпитне и комуникативне (Кожјекина 2002). Из њеног тумачења уочавамо комплексност стицања и развоја педагошких способности потенцијалних наставника.

Васпитно дјеловање у ширем значењу подразумијева утицај на све стране развоја личности васпитаника. Наиме, можемо говорити о физичком, интелектуалном, моралном, естетском и радном васпитању.

Према аналогији теоријских схватања Бранковића (2003) о компонентама васпитања и њима својственим задацима, садржајима и методама, дословно можемо и у контексту категорије педагошких компетенција разликовати педагошке компетенције наставника за *физичко, интелектуално, морално, естетско и радно* васпитање ученика основне школе.

У нашем експерименталном истраживању ефикасности интерактивног стручног усавршавања наставника на њихове професионалне компетенције, између осталог, испитивали смо и самопроцјене неких основних индикатора педагошких компетенција 307 наставника у шест основних

школа. У наредном хистограму приказујемо дистрибуцију скорова наведених самопроцјена.

Хистограм 1: Самопроцјена педагошких компетенција наставника

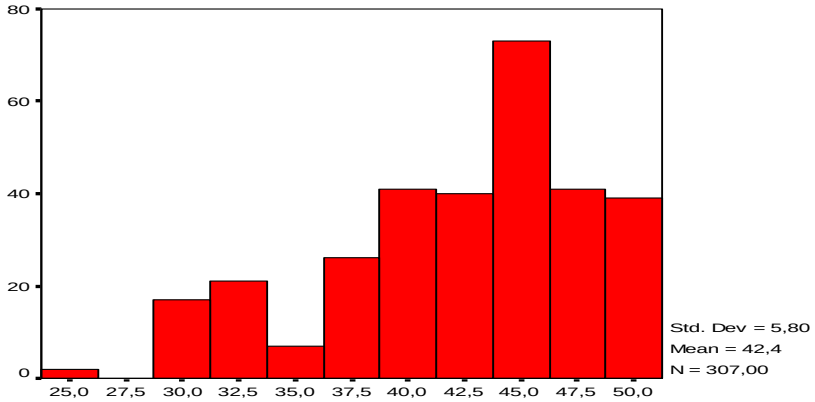

На приказаном хистограму јасно уочавамо веома високо изражене самопроцјене педагошке компетентности (узимајући у обзир да се распон варијације скорова креће од 10 до 50). За унапређивање педагошких компетенција наставника, у овом случају свакако су изазовни они наставници који имају исподпросјечне самопроцјене, или оне које су мање од 42,4.

2.2. *Психолошке компетенције*

Поред тога што сваки наставник треба да буде дјелотворан педагог, он истовремено треба да буде и одличан психолог. Наставници морају перманентно богатити свој систем знања о психичком животу и развијати способности примјене психолошких сазнања за што успјешније обављање васпитно-образовне дјелатности.

Свако дијете, адолесцент или одрасла особа на различите начине испољава свој психички живот. „Психички живот чине психички процеси и психичке особине. Психички процеси код људи могу бити интелектуални процеси, као што су опажање, учење, памћење и мишљење; могу бити емоционални процеси или осјећања; могу бити конативни или вољни процеси као што су мотивација и вољне радње. Под психичким особинама подразумијевамо релативно трајне особине појединаца, као што су навике, способности, темперамент, потребе, интереси, и друге особине личности“ (Рот 2003: 5).

Зарјецкаја сматра да карактеристике личности, као што су љубав према дјеци, интерес за педагошку дјелатност, организаторске способности, комуникативност, и слично, имају примат у односу на компетентност наставника, која по њој произлази као резултат професионалног образовања и сагласна је са искуством (Зарјецкаја 2005).

Наиме, у васпитно-образовном раду наставника веома су значајна њихова знања о психичким процесима и психичким особинама. С друге стране, веома је битно знати успјешно примијенити сва та знања у раду са васпитаницима. Знања о психичким процесима и особинама и способности успјешне примјене тих знања у васпитно-образовном раду представљају основу психолошких компетенција наставника.

На основу схватања (Рот 2003) да психички живот чине психички процеси и психичке особине, можемо аналогно том схватању и психолошке компетенције наставника подијелити у двије групе, и то:

- психолошке компетенције оријентисане на *психичке процесе* и
- психолошке компетенције оријентисане на *психичке особине*.

У истом нашем експерименталном истраживању испитивали смо и самопроцјене неких основних индикатора психолошких компетенција наставника. У сљедећем хистограму приказујемо дистрибуцију скорова самопроцјена психолошке компетентности.

Хистограм 2: Самопроцјена психолошких компетенција наставника

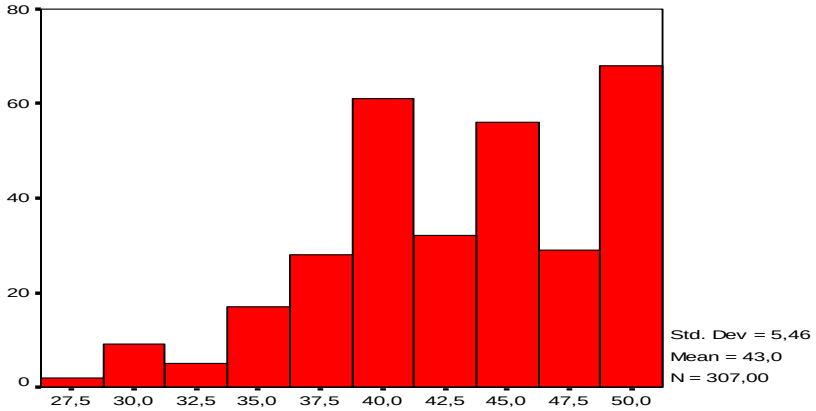

Скоро потпуно идентично као и код педагошких компетенција, и у самопроцјени психолошких компетенција примјећујемо сличну дистрибуцију скорова. Према самопроцјенама, наставници имају такође веома високо изражену психолошку компетентност. За унапређивање психолошких компетенција наставника, у нашем случају, били би занимљиви сви наставници који се налазе лијево од аритметичке средине, односно они са скоровима мањим од 43.

2.3. *Дидактичке компетенције*

Поред педагошких и психолошких у професионалне компетенције наставника спадају и дидактичке компетенције. Дидактичке компетенције представљају систем знања о настави и образовању и способности успјешне примјене тих знања у настави и образовању. Наиме, наставници не само да треба да буду одлични педагози и психолози, већ је веома битно да буду и велики виртуози прије наставе, у настави, послије наставе, и у различитим ситуацијама институционалног и ванинституционалног образовања.

У наставном процесу пожељно је стимулисати и иницирати ситуације тимског рада ученика у одјељењу. За ове ситуације наставници треба - да имају знања о развоју тима и начинима увјежбавања за практичан рад у настави, као и способност успјешног увјежбавања ученика за успјешно учење у тиму. Подручја увјежбавања ученика за групну наставу су: мотивисање ученика за групни рад, размишљање о процесима у групи, увођење правила и њихово темељно објашњење и извођење темељних облика - групне наставе (Клиперт 2001).

Једна од битних способности наставника је релевантно „балансирање“ између поучавања и учења. Говорећи о филозофским моделима поучавања и учења Терхарт наглашава како Шефлер разликује три модела поучавања и учења, и то: модел утискивања, модел увида и модел правила. Треба нагласити да је Шефлерово разматрање поучавања и учења обиљежено филозофским ставом којим он даје увид у међусобне везе између - поучавања и учења за разлику од чистих наставнопсихолошких – искуственонаучних интерпретација процеса поучавања и учења (Терхарт 2001).

Сваки наставник би требало да стекне и развија што више умијећа како би његова настава била што квалитетнија. Кирјакоу сматра да постоји седам темељних наставних умијећа која придоносе успјешној настави, гдје посебно издваја: планирање и припрему, извођење наставног часа, вођење и ток наставног часа, одјељењски угођај, дисциплина, оцјењивање ученичког напретка и осврт и просуђивање властитог рада (Кирјакоу 2001). У даљој расправи о темељним наставним умијећима исти аутор говори и о - неопходним компетенцијама које треба да имају наставници. Наиме, Кирјакоу између осталог говори и о компетенцијама које ваља развити у почетном школовању, компетенцијама у планирању, компетенцијама у управљању наставном јединицом, компетенцијама за успостављање позитивне одјељењске климе, компетентном поучавању, компетенцијама у оцјени ученичког напретка и слично.

Бити успјешан наставник данас је веома тежак задатак који се ставља пред све наставнике. Успјешан наставник је истовремено и компетентан наставник. На основу дугогодишњег искуства у образовању и осмогодишњег курса за наставнике који је био усмјерен на однос између наставника и ученика, Гордон (2001) представља принципе и технике пом-

оћу којих се наставници могу обучавати да буду успјешни у својој професији. Принципе и технике представља образлажући важност ефикасног односа између наставника и ученика, помагања ученицима који имају - проблеме, активног слушања, вјештине рјешавања проблема које стварају ученици, мијењања школске средине да би се спријечили проблеми, примјене метода рјешавања конфликта без губитника, вјештине рјешавања сукоба вриједности, начина побољшања школе и важност познавања и успјешне примјене начина рјешавања проблема учења код куће.

Расправљајући о дидактици, методици и развоју школе, Мејер говори о неколико компетенција које треба да имају и развијају данашњи наставници. Између осталог, посебно издваја сљедеће компетенције наставника: дидактичко-методичка компетенција дјеловања, школскопедагошка компетенција за дјеловање, предметна компетенција, социјална компетенција, лична компетенција, рефлексивна компетенција, биографска компетенција, херменеутичка компетенција, курикуларна компетенција, компетенција за организацију и планирање и компетенција за развитак школе - (Мејер 2002). Већи број ових компетенција односи се искључиво на дидактичке компетенције наставника.

Иако се данас све више критикује предавање наставника у смислу - лоше ефикасности поучавања васпитаника, ипак није оправдано толико негирати и искључивати предавање као један вид поучавања. Компетентан наставник посједује богато знање о ефикасном предавању, а истовремено је и квалитетан предавач. Апел међу најважнијим правилима предавања издваја сљедећа: јасно и рашчлањено приказивање садржаја, навођење разумних аргумената, примјерено и радо понављање, циљано примјењивање различитих медија (од текста, преко табле до мултимедија) и духовито излагање и уз варијације (Апел 2003).

За интерактивно стваралачко образовање неопходна је релевантна спона између поучавања, помагања и учења. Приликом повезивања поучавања, помагања и учења, поред улоге наставника битне су и улоге родитеља и ученика. За учење стваралаштва путем стваралаштва Стевановић - сматра да су неопходна знања и способност примјене знања о стратегијама стваралачког образовања, интерактивном и проактивном учењу, интермедијалној стваралачкој рецепцији и интраперсоналном стваралачком образовању (Стевановић 2003).

Квалитетна настава, јасно структурирање и разноликост метода само су нека од битних обиљежја компетентног наставника. Мејер истиче да постоји десет обиљежја добре наставе, гдје издваја: јасно структурисање - наставе, висок удио стварног времена учења, подстицајна клима за учење, - јасноћа садржаја, успостављање смисла комуникацијом, разноликост метода, индивидуално подстицање (Ела Екерт), интелигентно вјежбање, транспарентност очекиваних постигнућа и припремљена околина. За сва обиљежја исти аутор дефинише критерије ваљаности и даје објашњења како су замишљени, наводи показатеље за израженост обиљежја критерија, ск-

ицира одабране резултате истраживања о релевантности критерија ваљаности и формулише дидактичко-методичке савјете и примјере за побољшање наставе (Мејер 2005: 23-132). Сва наведена обиљежја добре наставе сигурно представљају значајан сегмент дидактичких компетенција наставника које код њих треба континуирано развијати и унапређивати.

Успјешност квалитетне наставе и образовања знатно зависи и од ефикасности наставних стратегија. На основу метаанализе резултата истраживања ефикасности девет наставних стратегија Марзано, Пикеринг и Полок говоре, представљају, дају примјере и проблематизују из угла - наставника и из угла ученика сљедећих девет наставних стратегија: 1. проналажење сличности и разлика, 2. резимирање и биљежење, 3. повећање труда и давање признања, 4. домаће задаће и вјежбање, 5. нелингвистички прикази, 6. кооперативно учење, 7. постављање циљева и давање повратних информација, 8. стварање и провјеравање хипотеза и 9. натукнице, питања и сложенији организатори (Марзано, Пикеринг ии Полок 2006). Свакако да знање и способности успјешне примјене знања о овим наставним стратегијама представља битан удио дидактичких компетенција.

На основу анализе претходних схватања, теоријско-емпиријских интерпретација и искуствених индикатора о квалитету и успјешности наставе и образовања, можемо закључити да су дидактичке компетенције наставника веома комплексне и да имају веома широко подручје своје детерминисаности. С обзиром да се настава и образовање посматра као процес који се одвија у одређеним етапама (планирање, програмирање, припремање, реализација и вредновање) и који перманентно треба истраживати и - усавршавати, одатле генерално можемо дидактичке компетенције подијелити на *препаративне, оперативне, евалуаторске и истраживачко-иновативне* компетенције.

У нашем истраживању испитивали смо и самопроцјене неких основних индикатора дидактичких компетенција У наредном хистограму приказујемо дистрибуцију скорова наведених самопроцјена.

Хистограм 3: Самопроцјена дидактичких компетенција наставника

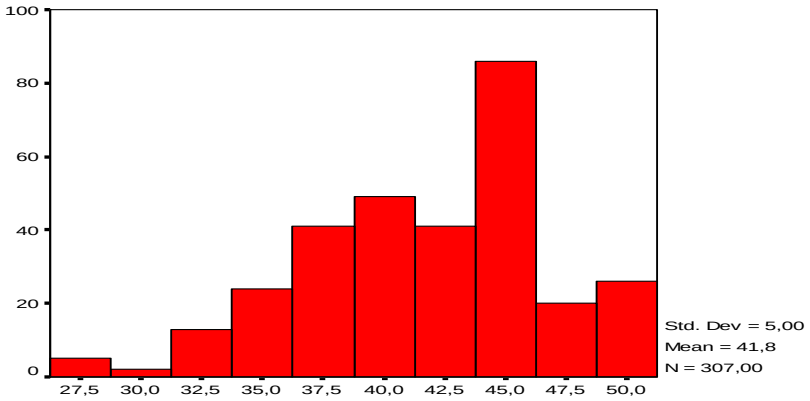

Као и код педагошких и психолошких компетенција наставника и у овом случају имамо веома високо изражене самопроцјене неких битних индикатора дидактичке компетентности. Као и у претходна два случаја (дистрибуције скорова педагошке и психолошке компетентности) распон варијације у овој дистрибуцији скорова исти је, и креће се од 10 до 50. Приликом предузимања андрагошких мјера унапређивања дидактичких компетенција наставника, у овом случају би циљана група наставника били сви они који имају самопроцјене мање од 41,8.

2.4. *Методичке компетенције*

Према савременим схватањима појмовног одређења методике произлазе честе аналогије да је методика, у ствари, ништа друго него специјална дидактика. Специјална је из разлога што се односи искључиво на одређени наставни предмет или на одређено васпитно-образовно подручје. Из овога произлази да су и методичке компетенције наставника ништа друго него специјалне дидактичке компетенције које се искључиво односе само на одређени наставни предмет или васпитно-образовно подручје.

Методичке компетенције наставника представљају систем знања о одређеној науци и из ње изведеног наставног предмета, научном подручју, умјетности или одређеном васпитно-образовном подручју и способност успјешне примјене тих знања приликом планирања, програмирања, припремања, реализације, вредновања, истраживања и иновирања активности поучавања и иницирања активног учења васпитаника (ученика, родитеља и других лица). Дакле, и код методичких компетенција препознајемо четири групе дидактичких компетенција, специфичних за одређени наставни предмет или васпитно-образовно подручје, и то већ споменуте: препаративне, оперативне, евалуаторске и истраживачко-иновативне компетенције.

Дајући рефлексије на питање: „Шта је добра настава?“, Мејер говори о методичким компетенцијама ученика, с једне стране, и о наставнометодичким компетенцијама дјеловања наставника и ученика, с друге стране (Мејер 2005). Наиме, Мејер, с ослонцем на студију ПИЗА (PISA), разликује пет степени повећане наставнометодичке самосталности, односно наставнометодичке компетенције, гдје издваја: извођење поступка наивно-цјеловитим опонашањем, извођење поступка према заданом моделу, извођење поступка према увиду, самостално усмјеравање процеса и дидактичко промишљање употребе. Овдје треба нагласити да Мејер компетенције наставника и ученика посматра из угла примјене и рефлектовања неке наставне методе (поступка).

Можемо генерализовати да су све претходно споменуте дидактичке компетенције уједно и методичке компетенције, али које су специфичне за одређени наставни предмет или васпитно-образовно подручје. С обзиром на постојање и развој специфичних васпитно-образовних подручја, у раду

сваког наставника можемо издвојити и још неке системе знања и способности успјешног дјеловања наставника као што су:

- знања о савјетодавном разговору и оспособљеност за успјешно вођење индивидуалног и групног савјетодавног разговора;
- знања о ваннаставном раду и обученост за успјешно вођење ваннаставних активности (секције, слободне активности, организације и удружења);
- знања о облицима и садржајима сарадње са породицом и могућност успјешне сарадње са породицама;
- знања о васпитном раду у одјељењској заједници и њихова примјена у успјешном вођењу одјељењске заједнице;
- знања о инклузивној политици и култури и могућност успјешног укључивања васпитаника (ученика, родитеља, других наставника наставника и осталих лица) у све сфере друштвеног дјеловања;
- знања о демократизацији међуљудских односа и обученост за демократско вођење у васпитању и образовању и слично.

Дакле, све споменуте компетенције представљају комплексан систем методичких компетенција наставника, гдје је сваки подсистем тих компетенција специфичан управо онолико колико су специфичне све постојеће методике.

Поред педагошких, психолошких и дидактичких компетенција у нашем истраживању један мањи дио истраживања односио се и на испитивање самопроцјена неких основних индикатора методичких компетенција У хистограму бр. 4 приказујемо дистрибуцију скорова наведених самопроцјена.

Хистограм 4: Самопроцјена методичких компетенција наставника

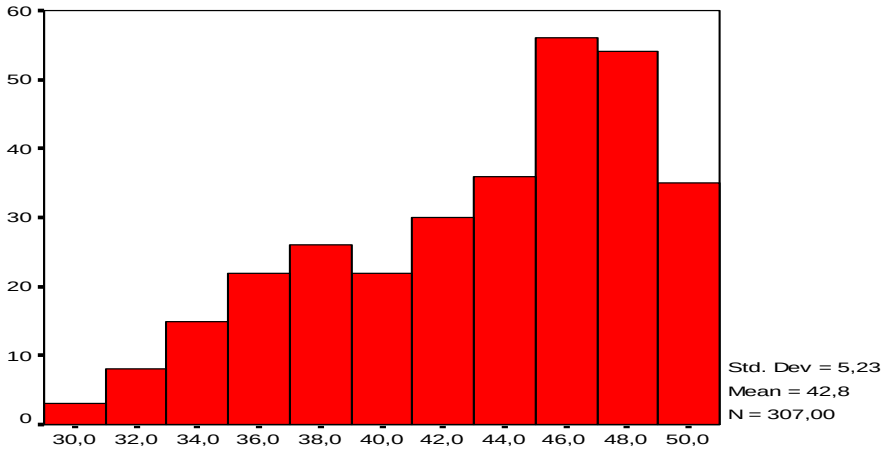

Дистрибуција скорова самопроцјена методичке компетентности негативно је асиметрична, односно нагнута на десну страну, што значи да

преовлађују високе самопроцјене. За креирање и реализацију програма - унапређивања методичких компетенција наставника основних школа циљана група наставника свакако би била она чије би самопроцјене биле мање од аритметичке средине која у овом случају износи 42,8.

Дакле, приликом планирања и програмирања стручног усавршавања наставника у сврху унапређивања њихових професионалних компетенција, неопходно је у почетку снимити тренутно стање самопроцјена основних индикатора професионалних компетенција. Након тога, оправдано би било укључити у програме унапређивања професионалних компетенција приоритетно наставнике са исподпросјечним самопроцјенама, али не искључујући и остале наставнике који могу бити од користи у различитим моделима коедукације наставника.

3. *Домети и ограничења унапређивања професионалних компетенција наставника*

Једно од најкомплекснијих питања у домену перманентног стручног усавршавања наставника је: колико се може далеко ићи у унапређивању професионалних компетенција и које су препреке унапређивању истих. Тешко је дати одговор на ово питање, и то из разлога што је исто тако тешко идентификовати склад између друштвених и личних схватања и очекивања у погледу развоја и унапређивања професионалних компетенција наставника. Да би експлицитно знали који су домети унапређивања професионалних компетенција и друштво и сваки наставник треба да имају приближно уједначена мишљења и ставове докле се реално могу унапређивати професионалне компетенције, како би наставници могли континуирано и правовремено дати одговоре на друштвене, образовне и личне потребе у духу савременог схватања вриједности васпитно-образовног рада.

С друге стране, поред сложености домета унапређивања професионалних компетенција наставника, постоје и одређене препреке унапређивању истих. Прву препреку смо већ споменули и она се односи управо на сложеност схватања домета унапређивања. Остале препреке, односно ограничења унапређивања професионалних компетенција наставника, односе се на сложеност, осјетљивост и недовољну поузданост методологије истраживања и резултата истраживања компетенција одраслих особа и проблеме опадања менталне кондиције и способности учења одраслих. Поред ових ограничења, унапређивање професионалних компетенција наставника ограничено је и препрекама које произлазе из специфичности релације организације, комплементарности односа и временске динамике интенционалног и самоиницирајућег (самообразовног) усавршавања наставника. Данас је веома тешко повезати организацију, усклађеност, просторно-радне и временске капацитете организованог и самоусмјереног унапређивања система знања и способности успјешног дјеловања сваког наставника.

Литература

Апел 2003: H. J. Apel, *Predavanje. Uvod u akademski oblik poučavanja*, Zagreb: Erudita.

Бранковић и Илић 2003: D. Branković, M. Ilić, *Osnovi pedagogije*, Banja Luka: Comesgrafika.

Гизеке 1993: H. Giesecke, *Uvod u pedagogiju*, Zagreb: Educa.

Гордон 2001: Т. Гордон, *Како бити успешан наставник*, Београд: Креативни центар.

Гудјонс 1994: H. Gudjons, *Pedagogija – temeljna znanja*, Zagreb: Educa.

Зарјецкаја 2005: И.И. Зарецкая, *Профессиональная культура педагога*, Москва: ACADEMIA АПК и ПРО.

Илић 1991: M. Ilić, Nastavnik u uslovima savremenih promjena, u: *Nastavnik u uslovima savremenih promjena*, Banja Luka: Pedagoška akademija, 5-20.

Клиперт 2001: H. Klippert, *Kako uspješno učiti u timu (zbirka praktičnih primjera)*, Zagreb: Educa.

Кожјекина 2002: Т.В. Кожекина, Содержательный и организационный компоненты педагогического образования, *Мир образования – Образование в мире*, 1, 145-154.

Курјакоу 2001: Ch. Kyriacou, *Temeljna nastavna umjeća*, Zagreb: Educa.

Марзано и др. 2006: R.J. Marzano, D.J. Pickering, J.E. Pollock, *Nastavne strategije (kako primijeniti devet najuspješnijih nastavnih strategija)*, Zagreb: Educa.

Мејер 2002: H. Meyer, *Didaktika razredne kvake (rasprave o didaktici, metodici i razvoju škole)*, Zagreb: Educa.

Мејер 2005: H. Meyer, *Što je dobra nastava?*, Zagreb: Erudita.

Никитина и др. 2002: Н.Н. Никитина, О.М. Железнякова, М.А. Петухов, *Основы профессионально-педагогической деятельности*, Москва: -Мастерство.

Рот 2003: N. Rot, *Osnovi socijalne psihologije*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Смирнов 2000: С.А. Смирнов, под редакцией, *Педагогика (педагогические теории, системы, технологии*, Москва: ACADEMIA.

Стевановић 2003: M. Stevanović, *Interaktivna stvaralačka edukacija*, Rijeka: Andromeda.

Терхарт 2001: E. Terhart, *Metode poučavanja i učenja (uvod u probleme metodičke organizacije poučavanja i učenja)*, Zagreb: Educa.

Србољуб В. Ђорђевић[1]
Катедра за методике наставе
Учитељски факултет Врање
Универзитет у Нишу

Прегледни рад

ИНДИВИДУАЛНЕ РАЗЛИКЕ У ЗНАЊУ УЧЕНИКА СА ИНТЕЛЕКТУАЛНОМ ОМЕТЕНОШЋУ

Увод

Свако ко се бави наставним радом у основној школи за лако ментално ретардиране ученике зна да су ови ученици међусобно слични само по коефицијенту интелигенције, али да међу њима постоје одређене индивидуалне разлике у осталим својствима, као, на пример: начину и брзини учења, интересовањима, мотивацији, ставовима, телесним својствима - и слично. Постојање ових индивидуалних разлика узрок је многих тешкоћа код наставника и самих ученика. Код наставника постојање ових разлика - међу ученицима отежава да наставу прилагоде ученицима, а код ученика оне онемогућују успешно праћење наставе, па и доводе до њихове слабе адаптације у разреду. Познавање тих разлика међу ученицима јесте један од главних фактора успешности наставе. Ово, пре свега, због тога што од величине индивидуалних разлика лако ментално ретардираних ученика зависи и сама организација и извођење наставе.

На овом месту морамо посебно одговорити и на питање: Шта подразумевамо под појмом „индивидуалне разлике“? Ако погледамо одређене дефиниције овога појма можемо у њима издвојити два битна обележја: 1. - Појам „индивидуалне разлике“ садржи обележје којим се означавају несличности међу члановима неке групе која се посматра и то обележје упућује на удаљавање од типичности и просечности и, 2. Сам појам „индивидуалне разлике“ садржи обележје којим се означава постојање разлика у једном или више својстава међу члановима исте групе. На основу наведеног могли бисмо закључити да „индивидуалне разлике“ подразумевају одређено обележје квалитативне или квантитативне природе по коме се нека - индивидуа ставља у „одређени однос“ према другима из исте или сличне популације. Тај „одређени однос“ увек значи удаљавање од онога што се назива типично, просечно, нормално.

Истраживање које смо спровели имало је, поред осталог, за циљ да одговори и на питање: *Колике су индивидуалне разлике код ЛИО ученика основне школе у њиховом језичком и правописном образовању?*

Рад, иначе, представља сегмент ширег истраживачког пројекта, базираног на испитивању ефикасности облика индивидуализације наставе српског језика у усвајању наставних садржаја програмско-тематског подру-

[1] dr.djordjevic@yahoo.co.uk

чја „Језик и правопис“ у поређењу са традиционалним обликом организације ове наставе.

Методологија истраживања

Узорак истраживања

Карактер и значај истраживања одабраног проблема био је опредељујући фактор за избор узорка истраживања. Истраживање је, иначе, организовано у три школе и то у ШОСО „Вуле Антић“ у Врању, ШОСО „11. октобар“ у Лесковцу и „14. октобар“ у Нишу. У све три школе истраживањем су била обухваћена сва одељења од V до VIII разреда. Укупно је тестирано 230 лако ментално ретардираних ученика све три школе. Дистрибуција тестираних ученика по школама и разредима приказана је у Табели 1.

Табела 1: Узорак ученика по школама и разредима

Школа	Р А З Р Е Д				Укупно:
	V	VI	VII	VIII	
ШОСО „Вуле Антић“	31	26	18	16	91
ШОСО „11. октобар“	9	20	16	14	59
ШОСО „14. октобар“	18	20	21	21	80
Укупно:	58	66	55	51	230

Методе, технике и инструменти истраживања

С обзиром на постављени циљ и задатке, у овом истраживању је коришћена метода теоријске анализе и експеримент са системом паралелних група. У истраживању је, поред осталих техника, коришћена техника тестирања, а од инструмената тест Српски Језик ИТЈЗ. Тест се, иначе, састоји од 63 задатка који обухватају целокупно градиво програмско-тематског подручја „Језик и правопис“ које ЛИО ученици треба да усвоје током свог школовања од I до VIII разреда основне школе.

Тест Српски језик ИТЈЗ је проверен путем претходног, пробног коришћења у ШОСО “Вуле Антић” у Врању. Том приликом су била обухваћена тринаест одељења од III до VIII разреда наведене школе. Тестирано је укупно 112 ученика. На основу добијених података израчунате су основне мерне карактеристике теста: Индекс релијабилности теста rtt је 0,96. Релијабилност теста је израчуната Кудер-Ричардсоновом (Kuder-Ric-

hardson) методом рационалне еквивалентности. Како је том приликом коришћена и паралелна форма истог инструмента за финално тестирање и то тест Српски језик ФТЈЗ, њихова поузданост се измерила и уз помоћ Пирсоновог коефицијента корелације и његова висина износи rxy = 0,97. Дискриминативна вредност задатака теста одређена је помоћу бисеријског коефицијента корелације.

Резултати истраживања и дискусија

Како смо навели, истраживањем је било обухваћено 230 ученика све три школе. У свакој школи тестирани су сви ученици од V до VIII разреда. Тестирање је извршено истим тестом како би се могле вршити компарације међу разредима. За тестирање је коришћен тест Српски језик ИТЈЗ. Тест не бисмо посебно описивали, јер смо то већ раније учинили, али бисмо још једанпут напоменули да садржи 63 задатка који обухватају целокупно градиво програмско-тематског подручја *Језик и правопис* које ученици треба да усвоје од I до VIII разреда основне школе, те да се због тога могао користити за наведену сврху.

Резултате овог тестирања посматраћемо са два аспекта: *Са аспекта индивидуалних разлика и са аспекта величине тих разлика*. На овом месту се неће разматрати успех односно неуспех који су ученици показали у језичком и правописном образовању, него превасходно разлике у њиховим постигнутим резултатима.

Пре него што пређемо на разматрање добијених резултата дали бисмо објашњење о начину њиховог приказивања на приложеном Графикону 1. Вертикална линија представља целокупну дистрибуцију постигнутих резултата у одређеном разреду. Тако, у V разреду линија се креће од 0, што чини најнижи резултат који је у овом разреду постигнут, до 40, што је највиши резултат у том истом разреду. Сви остали резултати распоређени су између тих двеју крајњих тачака. Задебљани део вертикалне линије чини 50% просечних резултата (Q1 до Q3), а хоризонтална линија на задебљаној линији представља медијан (вредност која дели дистрибуцију свих резултата на два једнака дела). Део линије који је изнад задебљане линије чини 25% резултата изнад просека (Q1), а део испод задебљане линије чини 25% потпросечних резултата (Q3). На оба краја дате вертикалне линије хоризонталном цртом је одвојено 2% највиших и 2% најнижих резултата тако да се између две наведене црте налази 96% свих резултата.

Варијабилност резултата у сваком разреду разматраћемо следећим редоследом: *тотални распон варијабилности, варијабилност резултата код 50% просечних ученика, код 25% ученика изнад просека и код 25% ученика испод просека.*

Графикон 1. : Резултати теста Српски језик ИТЈЗ

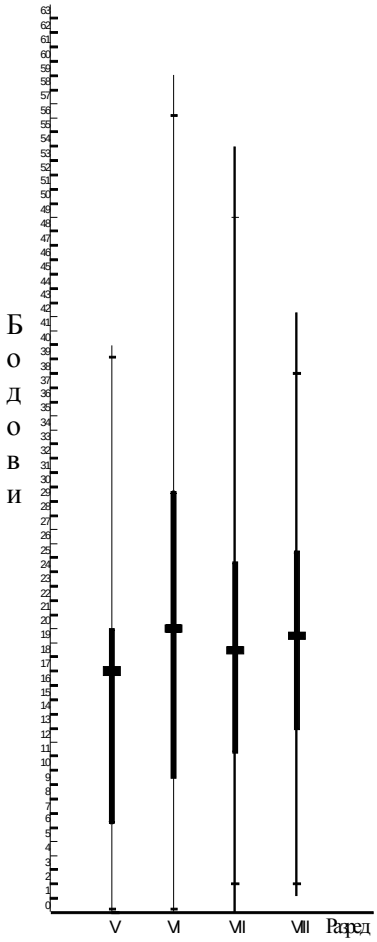

При посматрању резултата са теста Српски језик ИТЈЗ на приложеном Графикону 1. може се запазити да постоји, готово у сваком разреду, велики распон између најнижих и највиших постигнутих резултата. Највећа разлика између најнижег и највишег резултата налази се у шестом разреду (разлика је 59). Најмања разлика између најнижег и највишег резултата, пак, налази се у V разреду (распон је 40). У VII разреду линија која показује целокупну дистрибуцију постигнутих резултата се креће од 0, што је најнижи постигнути резултат у овом разреду, до 54, што је највиши резултат; док се у VIII разреду тај распон креће од 1 до 42.

Анализа укупних резултата ученика од V до VIII разреда показује и следећу специфичност: распон између највиших и најнижих резултата постепено се смањује из разреда у разред. Ту чињеницу очигледно илуструје дужина вертикалне линије која приказује дистрибуцију резултата- у сваком

наредном разреду линија је краћа. То практично значи да су у сваком наредном разреду мање разлике у распону између највиших и најнижих резултата и да разреди бивају, донекле, хомогенији, али ипак постоје огромне индивидуалне разлике у знању међу ученицима испитаних разреда.

На основу утврђених чињеница о постојању огромних разлика у знању ученика у сваком разреду, јасно је да то захтева промене у организацији и извођењу наставног процеса у том смислу да се мора универзални наставни поступак заменити интензивираном индивидуализацијом наставе како би она била успешна.

Погледајмо сада резултате 50% просечних ученика у разреду (резултати између Q1 и Q3 - задебљани део вертикалне линије). Резултати ове - групе ученика (која се често узима као хомогена), такође показују - прилично велику варијабилност. Распон између највишег и најнижег резултата код 50% просечних ученика шестог разреда износи 19 бодова, а - код петог разреда 18 бодова. Тај распон између највишег и најнижег резултата код 50% просечних ученика нешто је мањи у седмом (13 бодова) и осмом разреду (12 бодова), но ипак доста велики. Ово указује на закључак (који треба даљим истраживањима потврдити) да се са узрастом разлике у групи просечних ученика смањују, односно да та група бива хомогенија. Међутим, распон варијабилности резултата који је утврђен и код ове групе ученика указује да индивидуализована настава није потребна само најслабијим и најбољим ученицима, већ и просечним ученицима разреда.

Распон између најнижих и највиших резултата 25% ученика изнад - просека показује да су резултати ове групе ученика најхетерогенији. Варијабилност резултата ове групе ученика готово у свим разредима је знатно већа од варијабилности резултата осталих категорија ученика у разреду. Индивидуалне разлике у резултатима 25% изнадпросечних ЛИО - ученика у сваком су разреду двоструко, а негде и троструко, веће од разлика које постоје у резултатима осталих категорија ученика разреда. Највећа варијабилност резултата код ове категорије ученика утврђена је у шестом разреду и износи 29 бодова.

Сасвим другачију слику налазимо код резултата групе 25% ученика испод просека. Варијабилност резултата ове групе ученика готово у свим разредима је знатно мања од варијабилности резултата групе 50% просечних ученика, а поготово групе 25% ученика изнад просека. Ово указује да је група 25% ученика испод просека релативно најхомогенија група ученика. Интересантно је овде истаћи да се релативна хомогеност ове категорије ученика манифестује у њиховом незнању, док се хетерогеност четвртине ученика изнад просека манифестује у њиховом знању. Међутим, и код ове групе ученика може се приметити благо повећање варијабилности резултата из разреда у разред.

Уколико погледамо резултате 2% најбољих и 2% најслабијих ученика у свим разредима уочићемо идентично стање као и код 25% ученика - изнад просека и 25% ученика испод просека. Индивидуалне разлике 2% уч-

еника изнад просека у сваком разреду су веће од разлика у резултатима 2% најслабијих ученика.

Након анализе резултата језичког и правописног образовања ЛИО - ученика у испитаним разредима, указали бисмо на величину индивидуалних разлика код испитаних ученика изражавајући је у годинама.

Ако пажљиво, на приложеном Графикону, погледамо дистрибуцију резултата у језику и правопису ученика шестог разреда, уочићемо да су резултати најбољих ученика тога разреда бољи од резултата просечних ученика осмог разреда и да су можда једнаки са просечним резултатима првог или другог разреда средње школе. С друге стране, најнижи резултати на које наилазимо у шестом разреду сигурно су слабији од просечних резултата трећег и другог разреда ОШ. На основу тога произилази да су најслабији ученици шестог разреда, по језичком и правописном образовању, на нивоу ученика првог разреда основне школе. Ако су, дакле, најбољи ученици шестог разреда у свом језичком и правописном образовању на нивоу просечних ученика првог или другог разреда средње школе, а најслабији ученици истог разреда на нивоу просечних ученика првог или другог разреда основне школе, разлика између најбољих и најслабијих ученика шестог разреда, изражена у годинама, износи седам, осам и више година школовања. Ако размотримо величину индивидуалних разлика и у свим осталим разредима, наилазимо на готово исту ситуацију као и у шестом разреду.

Разлике, међутим, између осталих категорија ученика у једном конкретном разреду су мање, но ипак постоје.

Посматрајући овако утврђене разлике међу ЛИО ученицима истог - разреда лако можемо закључити о успешности наставног поступка једнаког за све. Таква настава била би повољна само за мали број ученика у разреду, док је за већину непримерена, а самим тим и недовољно успешна.

Према добијеним резултатима извршеног истраживања можемо закључити да постоји веома велика варијабилност резултата свих испитаних категорија ЛИО ученика у свим испитаним разредима, као и то да је та варијабилност резултата *правило*, а опсег те варијабилности изненађујуће велики. Овакви резултати истраживања неминовно упућују на закључак да на разред ЛИО ученика треба гледати као на групу ученика сасвим неједнаког знања и могућности, што захтева и императивно намеће потребу за индивидуализацијом наставе (Ђорђевић, 2003).

Закључак

Иако је реч о релативно малом узорку на коме је извршено наше истраживање добијени резултати намећу потребу предузимања извесних мера које би могле да допринесу решавању неких питања која су, директно или индиректно, повезана са проблемима који су истраживани.

Истраживање је указало на питање постојања индивидуалних разлика међу ЛИО ученицима у знању из програмско-тематског подручја „Језик и правопис“, као и на величину тих разлика унутар једног разреда. - Таква сазнања нужно захтевају обавезу да се у настави унутар једног р-азреда поштују индивидуалне разлике ученика и настава индивидуализује. То указује на чињеницу да даља истраживања треба да даду одговор на питање колике су индивидуалне разлике лако ментално ретардираних ученика унутар једног разреда у осталим својствима. Сазнања о постојању индивидуалних разлика међу ученицима, као и величини тих разлика, утицала би на наставнике да са резервом гледају на фронталну наставу, н-аставу једнаку за све ученике, да у свом раду наставни процес индивидуализују и прилагоде могућностима ученика, те на тај начин наставу учине ефикаснијом.

За успех лако ментално ретардираних ученика у основној школи неопходно је прилагођавање наставе и програмских захтева могућностима и потребама ученика. То подразумева примену индивидуализоване наставе у раду са овом популацијом ученика, за шта наставник треба да буде добро припремљен. Први услов од кога зависи успешност прилагођавања наставе индивидуалним разликама ученика јесте наставниково познавање ученика и величине индивидуалних разлика које постоје међу њима, о чему већина наших наставника нема јасну представу. Поред тога, да би се настава у школама за лако ментално ретардиране ученике ускладила са њиховим индивидуалним разликама требало би наставнике, током њиховог школовања, а и касније, путем различитих облика усавршавања, упознати са техником индивидуализације наставе.

На крају да истакнемо, будући да нема дилеме какву наставу желимо, квалитетну или не, не може бити ни дилеме треба ли или не треба наставу прилагођавати могућностима ЛИО ученика.

Литература

Ђорђевић 2003: С. Ђорђевић, *Ефикасност облика индивидуализације наставе у основној школи за лако ментално ретардиране ученике,* Београд: Дефектолошки факултет.

Kotova et al 2007: S.A. Kotova, O.A. Graničina, L.J. Savinova, (2007): *Načalnoe obrazovanie v kontekste program Junesko "Obrazovanie dlja vseh"* Rosijskoe videnie, Sankt Peterburg.

Mejep 2002: H. Meyer, *Didaktika razredne kvake*, Zagreb: EDUCA.

OECD 2005: *Teachers Matter: Attracting, Developing and Retaining Effective Reachers* (Overview).

Јелена Ж. Максимовић*
Департман за педагогију
Филозофски факултет
Универзитет у Нишу

Прегледни рад

ЕТИЧКА НАЧЕЛА У СПРОВОЂЕЊУ АКЦИОНИХ ИСТРАЖИВАЊА

Увод

Акциона истраживања представљају специфичан процес комбиновања различитих метода у раду с циљем подизања свести, подстицања међугрупних и међугенерацијских интеракција и мотивисања људи за рад на промени како појединца тако и заједнице. Такође, она се користе у решавању специфичних практичних проблема који се могу срести у разреду, школи или код појединаца који се баве самосталним образовањем и учењем. Акциона истраживања подразумевају систематичан процес посматрања, описивања, планирања, деловања, рефлексије, евалуације, модификације, али оно што одликује ову врсту истраживања је то да се те етапе не морају нужно остварити узастопно, већ је могуће започети истраживање на једном месту, а завршити га негде сасвим неочекивано (McNiff & Whitehead 2002:56). Акциона истраживања комбинују дијагнозу са рефлексијом, усмеравајући се на практична питања која су учесници препознали и која су на неки начин и проблематична, али и подложна промени (Elliott 1987:355-356; 1991:49). Према Канингему (Cunningham 1993: 4) акциона истраживања су она истраживања које спроводе чланови неке организација уз помоћ спољашних саветника, а који заједно чине акциону истраживачку групу. При томе чланови те групе равноправно учествују у конципирању истраживања, тј. извођењу одређених активности (акције), као и евалуацији резултата. Сличну дефиницију имамо и код Забер-Скеритове (Zuber-Skerritt 1996:83) која сматра да су "циљеви било којег пројекта акционог истраживања или програма увести практично побољшање, иновацију, промену или развој друштвене праксе, и допринети да практичари боље разумеју властиту праксу".

Упркос предностима које акциона истраживања имају у унапређивању праксе наставника, она се још увек ретко сусрећу и посвећује им се неоправдано мало пажње у нашој теорији и пракси. Акциона истраживања представљају кључ усавршавања наставника јер: (1) доводе до промена у њиховим дефиницијама властитих професионалних вештина и улога, (2) повећавају њихове осећаје властите вредности и самопоуздања, (3) повећавају њихову свест о проблемима у разреду, (4) повећавају њихову склоност рефлексији, (5) мењају њихове вредности и веровања, (6) побољшавају сла-

* jmaximovic@filfak.ni.ac.rs

гање између примењених теорија и праксе и (7) шире њихове видике везане уз поучавање, школство и друштво.

Акциона истраживања, као што је већ речено, нису истраживања на људима већ са људима (Reason 1994:1; McNiff 1988:68). То значи да би ученици требало да овладају кључним појмовима и поступцима, који ће се користити у истраживању, како би могли да утичу на начин рада. Стварне промене се не могу остварити преко ноћи (Stoll & Myers 1998: 1-14), већ је то континуирани процес информисаног, промишљеног и одговорног деловања како оних који делују унутар школа, тако и оних који им у томе помажу ван школа.

Етика је присутна на свим нивоима и у свим фазама научног истраживања, почев од сакупљања и анализирања података, до њихове интерпретације и генерализације. Мора се имати у виду и концептуализација истраживања, јер та фаза истраживачког рада је под утицајем личног уверења истраживача, његовог погледа на свет, научног искуства и научне усмерености. У овој фази се рефлектују етичке особине истраживача.

Начела поступака за акциона истраживања протежу се, према томе, изван уобичајених брига око поверљивости и поштовања особа које су предмет истраживања и уз то одређују одговарајуће начине рада са другим учесницима. У овом делу рада покушали смо се упознати са неким од етичких потешкоћа са којима ће се сусретати истраживачи у својим пројектима.

Акциона истраживања у теорији и пракси

Методологија емпиријско-аналитичког истраживачког приступа у великој је мери утемељена на принципима критичког рационализма. Опредељена је строгим емпиријским поступцима, који служе потврђивању или пак оповргавању хипотеза, репрезентативним узорцима, који омогућавају максимални степен генерализације, дистанцом са објектима истраживања и квантитативном обрадом података. Значајна критика произлазила је такође из односа између субјекта и објекта. Наиме, у емпиријским истраживањима експлицитно је наглашен захтев строгог одвајања (раздвајања) субјекта (истраживача) од проучаваног објекта (појединаца, друштвених група), а непоштовање тог захтева руши један од темељних методолошких стандарда. Тежња што већој дистанци између њих није у складу са принципима демократичности и тежњом ка еманципацији и освешћивању појединца о његовом друштвеном положају и жељи да га промени. Истраживач у улози субјекта сазнавања учествује у обликовању проучаваног предмета. Концепт акционих истраживања имплицира баш ту могућност промене истраживачког поља у току самог истраживачког процеса, што представља и један од његових основних конститутивних методолошких елемената (Kožuh i Mažgon 2001: 143-148). Реч је о постепеном уношењу промена на основу одлука, које су настале као последица консензуса у оквиру дискурса.

У оквиру акционих истраживања говорило се о демократским начелима која су у основи знатног дела акционих истраживања Постоји неколико последица тога јер мора постојати слободан проток информација међу учесницима, комуникација мора бити екстензивна (Elliott 1987:356) и, комуникација мора бити отворена, без ограничења, а требало би бити вођена снагом бољих аргумената. Школе су формалне и бирократске, а акциона истраживања су колегијална, неформална, отворена, сарадничка и прелазе формалне границе. То значи да се услови колегијалности морају задовољити ако желимо да акциона истраживања буду успешна. Етички односи се најбоље исказују кроз (Morrison 1993: 2):

(1) учеснички приступ у доношењу одлука,

(2) демократско доношење одлука,

(3) подељене вредности, веровања и циљеве,

(4) једнака права учествовања у расправи,

(5) једнака права на одређивање политике,

(6) једнака права гласања о одлукама,

(7) коришћење подгрупа које су одговорне читавој групи,

(8) подељене дужности и отворена одговорност ,

(9) шири поглед на експертизу,

(10) одлуке које се темеље на снази аргумената, а не на јачини положаја оних који их предлажу,

(11) заједничко право на одлуке и праксу.

Акционо истраживање настаје у контексту промена, као покушај решавања развојних промена, односно практичних питања. Увек постоји неко незадовољство постојећим стањем, опажен раскорак између намера и практичног деловања, који се желе отклонити. Једино у овом смислу може се прихватити, по нашем уверењу, одредба акционог истраживања као примењеног педагошког истраживања.

Учесници у акционим истраживањима могу бити наставници или група наставника који раде унутар установе или наставници истраживачи који раде заједнички. Личност која спроводи акциона истраживања мора се упустити у четири темељна процеса (Kemmis & Mc Taggart 1988: 5-6):

(1) Мора израдити план рада како би се побољшало оно што је већ у току: мора гледати унапред, мора прихватити преузимање ризика.

(2) Мора деловати како би се план спровео у дело: промишљено и континуирано, у садашњем времену и суочавајући се са стварним ограничењима, укључујући преговоре и компромисе.

(3) Мора посматрати учинке деловања у контексту у којем се одвија: планирано је, пружа темељ за критичко самоиспитивање, мора бити отворено за све.

(4) Мора размишљати о учинцима као о темељу за даље планирање кругова: зове у акцију, укључује планирања и околности, просуђује о пожељности учинака.

Оно што карактерише акциона истраживања јесте улога критичких пријатеља. Појам критички пријатељ међу првима користи Стенхаус (Stenhouse 1975: 142). За њега је критички пријатељ особа која даје савете и сарађује са наставницима у акционом истраживању. За разлику од саветника, критички пријатељ је, пре свега, наставников пријатељ, који је више заинтересован за његово напредовање, него за напредовање истраживања. Он, кроз сарадњу, настоји помоћи наставнику да развије рефлексивне капацитете и учење (Kember 2000:46). У нашим условима стручни сарадници, посебно педагози, могу преузети улогу критичког пријатеља наставницима у остваривању њихових акционих истраживања.

Коста и Калик (Costa & Kallick 1993: 50) сматрају како је критички пријатељ поверљива особа која поставља провокативна питања, омогућује виђење наставне ситуације из друге перспективе и нуди критички увид у деловање чије резултате прати. Критички пријатељ је спреман да одвоји време како би потпуно разумео радни контекст и резултате које постижу појединци или групе настојећи да оствари своје циљеве (Bognar 2008:73). С обзиром на то да термин критички носи у себи негативан призвук, критичко пријатељство захтева стварање поверења које се постиже тако што критички пријатељи не користе своје улоге за евалуацију или суђење, већ су спремни пажљиво слушати, појашњавати идеје, охрабривати и одвојити време како би у потпуности разумели шта им је речено. Спремни су да понуде вредносне ставове само ако се од њих то захтева, спремни су реаговати на рад као на целину и да се залажу за успешност деловања.

Колико год наставници нерадо прихватају увиде у сопствену праксу, чињеница је да без помоћи искуснијих особа и без повратних информација они не могу остварити унапређивање праксе. Критички пријатељи сарађују и помажу наставницима на следеће начине:

(1) помоћ акционим истраживачима у прикупљању података, вођењу белешки о наставној интеракцији, фотографисање, снимање видео записа, попуњавање протокола посматрања наставе,

(2) давање повратних информација о наставној пракси,

(3) саветовање о могућим решењима за уочене проблеме,

(4) пружање психолошке потпоре акционим истраживачима посебно за време кризних периода у остваривању планираних промена (Bognar 2006a:55). На основу изнетих чињеница можемо констатовати да идеалан критички пријатељ треба да разуме наше истраживање, да буде заинтересован за проблем којим се бавимо, да нас подупире када је то потребно, али и да је критичан на конструктиван, потпомажући начин када је неопходно, да нам понуди алтернативна решења и вредности.

Етичка начела у акционим истраживањима

Научна савесност истраживача подразумева интелектуално поштење у складу са којима се признају не само своје сумње, своје незнање, већ и спремност да се подвуку тврдње и ставови, уколико даља проучавања покажу недовољну образложеност и темељност.

Етичка питања која се сусрећу у акционим истраживањима у образовању могу бити сложена и често могу истраживаче довести у морално неугодан положај. Једна таква дилема је она која од истраживача тражи да успоставе равнотежу између захтева који се постављају пред њих, као професионалних истраживача који трагају за истином, и права њихових испитаника, као и вредности које су угрожене истраживањем. То је у друштвеним и хуманистичким наукама познато као "мера уложеног и добијеног", на чију суштину усмеравају Франфорт-Начмиас и Начмиас (Frankfort-Nachmias & Nachmias 1992: 126). Мера уложеног и добијеног основни је појам који изражава главну етичку дилему у друштвеним и хуманистичким наукама. У планирању свог истраживања, истраживачи морају размотрити друштвене добитке, које доносе њихови напори, насупрот личних губитака особа које у њима учествују. Могући добици из истраживања могу бити кључни резултати који воде до значајних напредака у теоретском и практичном напредовању. Губици испитаника, тј. учесника истраживања могу укључивати повреду достојанства, неугодност, губитак поверења, губитак аутономије и слабљење самопоштовања. Са друге стране, добици испитаника могу се огледати у томе што су дали допринос науци и веће лично разумевање подручја које се истражује. Процес усклађивања добитака и могућих губитака углавном је субјективан. Истраживачи морају доносити одлуке о садржају истраживања и поступцима у складу са професионалним и личним вредностима. Тај однос мера уложеног и добијеног основна је дилема која се стално јавља у великом броју истраживања.

У процесу научног истраживања етичке обавезе истраживача су (Кундачина, 2005:340-349): (1) да поштено и искрено тумачи резултате до којих се у истраживању дошло, (2) да стручној и научној јавности да на увид извештај о истраживању са свим пратећим инструментима како би они који желе да понове истраживање то могли и урадити (3) да учествује у расправама о проблему истраживања, (4) да ствара научна знања и да врши њихово тумачење, (5) да прати научна достигнућа у свету, стручно се усавршава, учествује у научним скуповима, симпозијумима и сарађује у научним часописима, (6) да чува материјална добра која се употребљавају непосредно и посредно у научном раду.

Подручје акционих истраживања је оно подручје квалитативних истраживања у којем етичке "антене" морају бити посебно осетљиве, и ту истраживачи, без обзира на то јесу ли наставници, морају показати посебну свест о могућим замкама. Поменуте тешкоће нико боље није представио од Хопкинса (Hopkins, 1985:135), који каже да поступци истраживача, који су

дубоко укорењени у постојећој друштвеној организацији и у деловању изван општих поступака те организације, могу угрозити не само процес унапређивања, већ и постојећи вредносни рад. Начела поступака за акциона истраживања протежу се, према томе, изван уобичајених брига око поверљивости и поштовања особа које су предмет истраживања и уз то одређују одговарајуће начине рада са другим учесницима. У овом делу рада покушали смо указати на неке од етичких потешкоћа са којима се могу сусрести истраживачи у својим пројектима. При томе смо свесни да није могуће идентификовати сва етичка начела или питања, и пресудити шта је исправно понашање истраживача. Етичка начела за вођење акционих истраживања Кемис и Мек Тагарт (Kemmis & McTaggart 1988: 43-44) представили су у виду савета акционим истраживачима у неколико тачака:

(1) Пратите протокол: Побрините се да затражите савет од релевантних особа и власти, да им дате информације и да добијете потребна допуштења и одобрења.

(2) Укључите учеснике: Подстакните друге који су укључени да замисле и побољшају сопствени рад.

(3) Преговарајте са онима на које се истраживање односи: Неће свако желети да учествује у пројекту, морате узети у обзир жеље и преференције других особа.

(49) Извештавајте о напретку: Рад учините видљивим и останите отворени за предлоге, тако да се могу узети у обзир непредвиђене последице. Колеге морају имати прилику да уложе приговор.

(5) Прибавите јасна одобрења: То се односи на ситуације у којима желите опажати своје колеге и кад желите истражити документацију.

(6) Преговарајте о описима рада других људи: Увек допустите онима које описујете да доведу у питање непристрасност, релевантност и тачност ваших описа.

(7) Преговарајте о описима туђих гледишта: Увек допустите онима који су укључени у интервјуе, састанке и писану комуникацију, да затраже додатке који повећавају непристрасност, релевантност и тачност.

(8) Прибавите јасна допуштења пре него што наводите цитате: опажања одређених особа, делове аудио и видео записа, закључке или препоруке у извештајима.

(9) Преговарајте о извештајима који се објављују на различитим нивоима: Имајте на уму да различита публика тражи различите врсте извештаја. Оно што је прикладно за неформални усмени извештај можда није прикладно за састанак запослених, извештај Већу, чланак у часопису, за новине, као обавештење родитељима.

(10) Прихватите одговорност за одржавање поверљивости.

(11) Задржите право објављивања свога рада: Ако су учесници у пројекту задовољни непристрасношћу, тачношћу и релевантношћу описа који се на њих односе, и ако ти описи не разоткривају или срамоте учеснике, они не би требало да буду скривени забраном због поверљивости.

(12) Своја начела поступања учините обавезујућим: Сви људи укључени у пројекат акционог истраживања морају се сложити са начелима пре почетка рада, други би требало да буду свесни својих права у процесу.

Поред наведених начела, етичка питања се јављају и у вези са обликовањем пројекта истраживања. Истраживач мора да размишља о одлукама и да промишља своје поступке. Пред истраживача се поставља питање о отворености или затворености истраживања, шта рећи испитаницима о истраживању, да ли је тајност истраживања оправдана, каква заштита се пружи онима који учествују у истраживању. Етички проблеми јављају се и у односу према другим колегама истраживачима. Истраживач према колегама има двоструке обавезе: други истраживачи могу у потпуности да користе резултате истраживања, оно што саопште не смело да омаловажава положај научне заједнице којој припадају. Према овоме, истраживач има етичку одговорност за спровођење и резултате истраживања, али истраживачки резултати нису приватно власништво.

Да бисмо имали увид у етичност истраживања представићемо пример етичког кодекса адаптираног и прилагођеног нашим условима истраживања, из рада Ресника (Resnik, D. B. What is Ethics in Research & Why is it Important? http://www.niehs.nih.gov/research/resources/bioethics/whatis.cfm 20.12.2009.)

(1) Важно је да истраживач у потпуности открије свој идентитет и порекло.

(2) Испитаницима на почетку морамо у потпуности објаснити сврху и поступке истраживања.

(3) Истраживање и његове етичке последице би требало посматрати са гледишта испитаника и институције.

(4) Утврдити користи ли истраживање на неки начин испитаницима.

(5) Где је потребно, осигурати да истраживање ни на који начин не штети испитаницима.

(6) Потребно је предвидети могуће противуречне резултате, а када се они појаве, потребно их је третирати са великом осетљивошћу.

(7) Истраживање мора бити објективно колико год је то могуће. То захтева посвећивање пуне пажње изради нацрта и извештавању о истраживању.

(8) Од свих учесника би требало тражити свесни пристанак. Потребно је поштовати све договоре који се постижу у овој фази.

(9) Каткад је пожељно прибавити свесни пристанак у писаној форми.

(10) Испитаници би требало да имају могућност да одбију учествовање и потребно је да знају да имају право на то. Исто тако, испитаници би требало да имају право и да окончају своје учествовање у било ком тренутку, што би такође требало да знају.

(11) Током почетних контаката требало би постићи договоре о давању повратних информација онима који то затраже. То може бити у облику писаног резимеа.

(12) Потребно је поштовати достојанство, приватност и интересе испитаника.

(13) Потребно је осигурати приватност испитаника након окончања истраживања.

(14) Обману би требало користити само ако је то нужно потребно.

(15) Када се појаве дилеме, истраживач ће имати потребу за саветовањем са другим истраживачима или наставницима.

Према томе, етичке норме служе циљевима истраживања и важе за људе који обављају научна истраживања или друге научне или креативне активности. Научници би требало да су свесни тих етичких норми, да их увиђају, осећају, уважавају и да их се придржавају. Постоји неколико разлога зашто је важно придржавати се етичких норми у истраживању:

(1) Неке од ових норми промовишу циљеве истраживања, као што су знање, истина и избегавање грешака.

(2) Многи од етичких стандарда промовишу вредности које су од кључног значаја за групни рад, као што су поверење, одговорност, узајамно поштовање, правичност.

(3) Многе етичке норме помоћи ће да се осигура да се истраживачи сматрају одговорним за јавност.

(4) Етичке норме помажу да се изгради јавна подршка за истраживање.

(5) Многе етичке норме промовишу разне друге моралне и социјалне вредности

Према изложеним разлозима придржавања етичких норми у акционим истраживањима, истраживач има обавезу и према друштвеној заједници као целини. Можда ће истраживање имати одређене импликације на политику образовања посредно или непосредно. У решавању етичких дилема у истраживањима, истраживачима ће помоћи стваралачка сарадња са другим истраживачима, професионална размена мишљења о проблемима васпитања и образовања.

Закључна разматрања

Етичка начела у спровођењу акционих истраживања наводе нас на правилне закључке које ћемо изнети у раду. Етичност је присутна на свим нивоима и у свим фазама научног истраживања, почев од сакупљања и анализирања података, до њихове интерпретације и генерализације. Мора се имати у виду и концептуализација истраживања, јер та фаза истраживачког рада је под утицајем личног уверења истраживача, његовог погледа на свет, научног искуства и научне усмерености. У овој фази се рефлектују етичке особине истраживача. У истраживачкој фази сакупљања података

као етички проблеми јављају се разумљивост субјекта истраживања о оном што их истраживач пита, напор који од њих захтева истраживање, стресови, непријатности, фрустрације. У фази анализирања података мора се имати у виду да информације које испитаници дају у облику података могу бити проверљиве природе. С обзиром на изложене чињенице, у процесу акционих истраживања етичке обавезе истраживача су:

(1) да поштено и искрено тумачи резултате до којих се истраживањем дошло,

(2) да стручној и научној јавности да на увид извештај о истраживању са свим пратећим иструментима како би они који желе поновити истраживање то могли и урадити,

(3) да учествује у расправама о проблему истраживања,

(4) да ствара научна знања и да врши њихово тумачење,

(5) да прати научна достигнућа у свету, стручно се усавршава, учествује у научним скуповима, симпозијумима и сарађује у научним часописима,

(6) да чува материјална добра која се употребљавају непосредно и посредно у научном раду.

Пре свега, у свету који је све богатији информацијама битно је да буду успостављени контролни механизми који ће их заштити од погрешне употребе или злоупотребе. То је покрило начела заштите података, одговорности оних који користе податке и права оних на које се ти подаци односе. Од два најважнија начела (Raffe, Bundell & Bibby 1989: 13-30) који се тичу података истраживања, једно каже да се лични подаци (подаци који откривају особу која их даје), морају чувати само за тачно одређену и законити намеру. Друго начело односи се на то да се морају предузети одговарајуће сигурносне мере против неовлашћеног приступа личним подацима или њихове измене, откривања и уништавања. У истраживањима образовања јављају се етички проблеми на свим нивоима и у свим фазама истраживања, почев од концептуализације, сакупљања и анализирања података, па све до њихове интерпретације и генерализације.

Етички аспекти се одражавају на свим нивоима и у свим фазама научног истраживања, почев од концептуализације, сакупљања и анализирања података, до њихове интерпретације и генерализације. Придржавање поменутих начела етике истраживања је сасвим сигурно један од предуслова стварања међусобног поверења између истраживача и испитиване средине, без којег је немогуће постићи повољније услове за извођење истраживања, па и уопште ефиксано употребити низ савремених техничких средстава за прикупљање искуствених података. Придржавање ових начела омогућује да научно истраживање остане морално чиста и племенита људска делатност, што је наука увек била у рукама својих највећих представника.

Литература

Богнар 2006а: B. Bognar, Akcijska istraživanja u školi. Zagreb: *Odgojne znanosti*, 8(1), 209-227.

Богнар 2006б: B. Bognar, Kako procijeniti kvalitetu akcijskog istraživanja, Zagreb: *Metodički ogledi*, 13(1), 49-68.

Богнар 2008: B. Bognar, Mogućnost ostvarivanja uloge učitelja – akcijskog istraživača posredstvom elektorničkog učenja, *Neobjavljena doktorska disertacija*, Zagreb: Filozofski fakultet.

Коста, Калик 1993: A. L. Costa, & B. Kallick, Through the lens of critical friend, Alexandria: *Educational Leadership*, 51(2), 49-51.

Канингам 1993: B. Cunningham, *Action Research and organizational development*, Westport, CT: PraegerPublishers.

Елиот 1987: J. Elliott, Teachers as Researchers. In *International Encyclopedia of Teaching and Teacher Education*, Pergamon Press, (eds.): M Dunkin, pp. 5043-5055,

Елиот 1991: J. Elliott, *Action Research for Educational Change*, Open University Press: Milton Keynes.

Елиот 2007: J. Elliott, *Reflecting Where the Action Is: the Selected Writings of John Elliott on Pedagogy and Action Research*, London: Routledge.

Френкфорт-Нешмиас, Нешмиас 1992: C. Frankfort-Nachmias, & D. Nachmias, *Research methods in the social sciences*, New York: St. Martin's Press.

Холи 1997: E. Holley, How do I as a teacher-researcher contribute to the development of a living educational theory through an exploration of my values in my professional practice, M. Phil. Thesis: University of Bath.

Хопкинс 1985: D. Hopkins, *School Based Review for School Improvement*, Leuven Belgium: ACCO.

Хопкинс 2001: D. Hopkins, *School Improvement for Real*, London & New York: Routledge/Falmer.

Кембер 2000: D. Kember, *Action learning and action research: Improving the quality of teaching and learning*, London: Kogan Page.

Кемис, Мек Тагарт 1988: S. Kemmis, & R. McTaggart, *The Action Research Reader*, Victoria: Deakin University Press.

Кемис, Мек Тагарт 2000: S. Kemmis, & R. McTaggart, Participatory action research. In: K. N. Denzin, &S. Y. Lincoln, (eds.): *Handbook of qualitative research*, London-New Delhi: Thousand Oaks, pp. 567–605.

Кемис, Мек Тагарт 2005: S. Kemmis, & R. McTaggart, Participatory action research: communicative action and the public sphere. In: Denzin, K. N. & Lincoln, S. Y. (eds.): *Handbook of qualitative research*, London & New Delhi: Thousand Oaks, pp. 559–604.

Кожух, Мажгон 2001: B. Kožuh, & J. Mažgon, Teorijsko-metodološka utemeljenost akcijskog istraživanja. U Teorijsko-metodološka utemeljenost

pedagoških istraživanja, *Zbornik radova*, Rijeka: Filozofski fakultet - Odsjek za pedagogiju, str. 143-149.

Кундачина, Банђур 2004: M. Kundačina, & V. Banđur, *Akciono istraživanje u školi (nastavnici kao istraživači)*, Užice: Učiteljski fakultet u Užicu.

Кундчина, 2005: M. Kundačina, Истраживачка етика научног радника, *Pedagogija*, vol.60, broj 3, str. 340-349.

Ломакс 1999: P. Lomax, Working Together for Educative Community Through Research: developing a new professionalism, <http://bath.ac.uk/-ed-sajw/writings/pamaera.doc> 12. 2. 2006.

Мек Ниф 1988: J. McNiff, *Action Research: Principles and Practice*, Basingstoke: Macmillan.

Мек Ниф, Вајтхед 2002: J. McNiff, & J. Whitehead, *Action research: Principles and practice*, London: Routledge/Falmer.

Морисон 1993: K. R. B. Morrison, *Planning and Accomplishing School-centred Evaluation*, Norfolk: Perer Francis Publishers.

Раф и др. 1989: D. Raffe, et al, Ethics and tactics: Issues arising from an educational survey. In R. Burgess, (ed.) The Ethics of Educational Research, pp.13-30, Lewes: Falmer Press.

Рисн 1994: P. Reason, Three approaches to participative inquiry. In Denzin, N. K. & Lincoln, Y. S. (eds.): *Handbook of Qualitative Research*, Thousand Oaks: Sage.

Стенхаус 1975: L. Stenhouse, *An introduction to Curriculum Research and Development*, London: Heineman.

Стол, Мајерс 1998: L. Stoll, & K. Myers, *No quick fixes: Perspectives on schools in difficulty*, London: Falmer Press.

Ресник 2009: D. B. Resnik, What is Ethics in Research & Why is it Important? <http://www.niehs.nih.gov/research/resources/bioethics/whatis.cfm> 20.12.2009.)

Зибар-Скерит 1996: O, Zuber-Skerritt, *New Directions in Action Resaearch*, London, Washington: The Falmer Press.

Живорад М. Миленовић*
Учитељски факултет Лепосавић
Универзитет у Приштини

Прегледни рад

МЕТОДИКЕ РАЗРЕДНЕ НАСТАВЕ КАО ДЕО СИСТЕМА ПЕДАГОШКИХ ДИСЦИПЛИНА

Као и друге науке, педагогија има четири основна конститутивна елемента: предмет проучавања, научна сазнања, методологију истраживања и језик комуникације, односно начин на који саопштава резултате истраживања. Поред тога, педагогија има и уже научне области-дисциплине, које имају довољан број научних сазнања да релативно лако могу заокружити једну ужу научну област педагогије као најопштије науке о васпитању. Све оне чине *систем педагошких наука*, или *систем педагошких дисциплина*. Полазећи од бројних класификација дисциплина педагогије (Патаки 1964; Крнета 1977; Ђорђевић и Поткоњак 1983; Трнавац и Ђорђевић 1998; Круљ и сар. 2005), најчешће помињане дисциплине педагогије су: историја педагогије (општа и национална), породична педагогија, предшколска педагогија, школска педагогија, дидактика, методика (или методике), теорија васпитања, високошколска педагогија, андрагогија (педагогија одраслих), педагогија рада, компаративна педагогија, домска педагогија, специјална педагогија, педагогија слободног времена, религијска педагогија, војна педагогија, педагошка футурологија и методологија педагогије.

Методика као посебна дисциплина, дефинише се на различите начине. Тако Круљ и сар., методику (или методике) повезују са дидактиком. Они наводе да методика (или методике) „…проучава(ју) иста питања као и дидактика, али са аспекта појединачних наставних предмета“ (Круљ и сар., 2005, стр. 50). Зато се методика другачије назива и *специјална (специјалне) дидактика*. То је са једне стране и разумљиво, зато што се и за дидактику каже да је то *општа методика.*

Полазећи од наведених претпоставки, постоји *методика математике, методика матерњег језика, методика, историје, методика географије, методика физике, методика биологије, методика хемије* и др. Све ове методике су стручне методике. Оне се баве струком. Ниједна, барем не по њеном називу не помиње наставу, што значи да се и не бави наставом, већ само струком. Дидактичко методичком трансформацијом поменутих методика, могу се добити методике наставе појединих наставних предмета. У зависности од тога (да ли се ради о предметној или разредној настави), могу се издвојити две основне групе методика. Оне су: (1) методике предметне наставе и (2) методике разредне наставе. У методике разредне наставе спадају:

* zivorad.milenovic@pr.ac.rs

а) методика наставе српског језика и књижевности,
б) методика наставе математике,
в) методика наставе природе и друштва,
г) методика наставе физичког васпитања,
д) методика наставе музичке културе и
ђ) методика наставе ликовне културе.

Постоје схватања да се методика утемељује у оној науци чији се садржај обликује у наставни предмет. По М. Ивковићу „она је научна дисциплина из породице супстанцијалне науке и заснива се на матичној струци“ (Ивковић, 1995, стр. 17). Реч је заправо, о новој фази у развоју методике разредне наставе која започиње увођењем предметних стручњака у проучавању методичке проблематике. Они се као и теоретичари, а много више као практичари, опредељују за стручно утемељење методике, то јест, „…за оно утемељење које полази од наставног градива које се преузима из науке“ (Маринковић 1983: 56). Заговорници оваквог схватања, заступају тезу да је методика дисциплина педагогије.

Међутим, ово схватање има слабости. Зато и није прихватљиво јер није ни оптимално, а ни научно. То зато, што не даје одговор на питање у коју су науку укалупљене методике разредне наставе. Подсећања ради, дидактичко-методичком трансформацијом методике разредне наставе су се удаљиле од педагогије, а делимично и од дидактике. Ако се на методику гледа са овог аспекта, онда се са једне стране само говори о стручној методици. Са друге, запоставља се кључно питање васпитно-образовног рада у школи, а то је настава.

Има и аутора (Брунер 2000) који на методику гледају као граничну дисциплину. По њима је методика је педагошка али и дисциплина оне научне дисциплине чијом се наставом бави. Овакво схватање је прихватљивије зато што се на овај начин стручна методика редукује педагошки, психолошки и епистемолошки аспект (Роксандић 1986: 18). Без ових одређења, не може се успоставити предметност методике.

У процесу акредитације високошколских установа у Србији који још увек није у потпуности завршен, дошло је проблема који су повезани са методикама разредне наставе. Филозофски факултет, Природно-математички факултет, Факултет за спорт и физичко васпитање, Академије ликовне и музичке уметности и други наставнички факултети, оспоравали су матичност Учитељским факултетима да могу да организују докторске студије из појединих методика разредне наставе. Ставови ових факултета углавном су прихваћени, упркос чињеници да ниједан од поменутих факултета не изучава наставу, већ струку.

Примера ради, пре акредитације, на Катедри за педагогију Филозофског факултета изучавале су се две методике. Једна је изучавала природно-математичке предмете, а друга друштвено језичке. Наставу из ових предмета студенти су слушали по два семестра за сваку методику (Наставни план Филозофског факултета у Приштини-Косовској Митровици за

школску 2006/07. годину). Осим предавања предвиђене су и вежбе, односно хоспитовање студената у школи. Ситуација на осталим (напред наведеним) факултетима је слична, па и слабија. Многе матичне студијске групе и немају методику наставе матичних предмета. Такође, ниједан од матичних факултета не организује докторске студије из методика појединих дисциплина.

За разлику од наведених факултета, пре процеса акредитације на учитељским факултетима у Србији изучавала се методика свих предмета разредне наставе и то:

- методика наставе српског језика и књижевности - 4 семестра,
- методика наставе математике – 4 семестра,
- методика наставе природе и друштва – 4 семестра,
- методика наставе физичког васпитања – 2 семестра,
- методика наставе музичке културе – 2 семестра и
- методика наставе ликовне културе – 2 семестра (Наставни план Учитељског факултета у Призрену-Лепосавићу за школску 2006/07. годину).

Осим наведеног, постоји и додатни проблем. Он је и у самом приступу учитељских факултета изучавању појединих наставних предмета. Несумњиво је да учитељски факултети развијају дидактику. То је погрешан став. Дидактика је педагошка дисциплина и њу треба да развија Катедра за педагогију Филозофског факултета. Уместо тога, учитељски факултет треба да развија методику разредне наставе и да се бори за своју матичност. За то има оправдање, зато што је учитељски студиј једини који развија и треба да развија методику наставе уопште а посебно методику разредне наставе на свим нивоима студија, укључујући и докторске.

Већ је наведено да методике разредне наставе задовољавају све епистемолошке услове. Између осталог, оне имају и свој предмет проучавања, методологију и терминологију. Зато се и може закључити да су методике разредне наставе самосталне научне дисциплине. Методике разредне наставе даље имају концепт епистемологије, дефинишу појам знања, појам науке, а имају своју историју. Научни теоријски оквир за развој методике је плоднији од педагошког. То зато што педагогија као интердисциплинарно подручје само интегрише сазнања темељних педагошких дисциплина у изворном облику.

Методике разредне наставе имају своје практичне одреднице. Оне су:

- наставни програм,
- учесници васпитно-образовног рада,
- простор и опрема за наставни предмет и
- наставу предмета.

Методичка проблематика се даље контекстуализује у курикулумској теорији. Тиме методика разредне наставе добија образовно научно

упориште. Без обзира и на сазнање да се термин *методика разредне наставе* у систему наука о образовању не помиње, методичка проблематика обухваћена је наставним програмима. У наставним програмима обухваћена су четири основна елемента, а они су:

1) циљеви учења,
2) садржаји учења,
3) услови учења и
4) вредновање васпитно-образовних исхода.

У образовној научној традицији методика разредне наставе није дефинисана ни као посебна дисциплина, а још мање се о њој говорило као о самосталној науци. То је навело Н. Пастуовића на другачије размишљање. По њему, „…традиционални дидактички концепт омеђан је педагошким оквирима који представља својеврсни филтер кроз који се пропуштају сазнања која су настала у темељним образовним наукама, као што су филозофија образовања, педагошка психологија, социологија образовања и друге“ (Пастуовић 2009: 317). Оваква схватања подразумевају да се методика појединих наставних предмета (па и разредне наставе) позиционира унутар педагогије као самосталне науке, која није ни полидисциплинарна ни интердисциплинарна.

Изнесена разматрања наводе на закључак да је методика разредне наставе интердсицциплинарно подручју. Она у свој предмет проучавања „…интегрише сазнања која су настала као резултат истраживања оних наука које истражују поступке и услове учења“ (Бежан 2008: 156). Методика разредне наставе не припада ни педагогији као најопштијој науци о васпитању, а ни матичним наукама у чији се наставни садржај обликује у наставни предмет. Према предмету овог рада методика разредне наставе је посебна научна област која представља међузависност утицаја садржаја образовања и спољашњих и унутрашњих услова учења као елемената наставног програма.

Методика разредне наставе се може успоставити и као посебна образовно-практична наука. Она је кореспондентна образовном пољу курикулумских истраживања (едукологија је теоријска рефлексија образовања као мултидисциплинарног поља истраживања). То се даље односи на дизајнирање поучавања. У савременом приступу методици разредне наставе, методика је наука о проучавању наставног предмета. Она излази из педагошког и дидактичког простора. Методика разредне наставе даље утемељује методике појединих предмета разредне наставе као интердисциплинарне теорије проучавања појединих наставних предмета у разредној настави. У будућности то треба да доведе до рефлексије научних поља, односно до формирања научног поља методике разредне наставе као посебног поља изван педагогије и других наука. Оваквим приступом, на најбољи могући начин разрешиће се дилеме које су настале. Са једне стране, неће више бити оспоравања матичности Учитељским факултетима. Са друге, то има и практични смисао и значај и позитивно ће утицати на ефикасност извођења

наставе у млађим разредима основне школе. Методика разредне наставе има све елементе научне области а има и своје уже области – дисциплине (методике наставе појединих наставних предмета у разредној настави).

Литература

Андревс и Трафтон 2002: G.A. Andrews & P.R. Trafton, Little Kids – Powerful Problem Solvers; Stories from a Kindergarten Classroom, Portsmouth: Heineman.

Бежан 2008: А. Бежан, Методика – знаност о поучавању наставног предмета, Загреб: Учитељски факултет у Загребу.

Брунер. 2000: Ј. Брунер, Култура образовања, Загреб: Едука.

Вуд 1995: Д. Вуд, Како дјеца мисле и уче, Загреб: Едуца.

Ђорђевић. и Поткоњак 1983: Ј. Ђорђевић и Н. Поткоњак, Педагогија, Београд: Научна књига.

Ивковић 1995: М. Ивковић, Методика наставе социологије, Ниш: Градина.

Крнета 1977: Љ. Крнета, Педагогија, Београд: Научна књига.

Круљ и сар. 2005: Р.С. Круљ и сар., Педагогија, Београд: Свет књиге.

Маринковић 1983: Ј. Маринковић, Методика наставе филозофије, Загреб: Школска књига.

Наставни план за школску 2006/07. годину, Приштина-Косовска Митровица: Филозофски факултет у Приштини-Косовској Митровици.

Наставни план за школску 2006/07. годину, Призрен-Лепосавић: Учитељски факултет у Призрену-Лепосавићу.

Пастуовић 2009: Н. Пастуовић, Разријешена дилема о знанственом карактеру и припадности методике, Методика, 18, Загреб: Учитељски факултет Универзитета у Загребу, 315-317.

Патаки 1964: С. Патаки, Опћа педагогија Загреб: ПКЗ.

Роксандић 1986: Д. Роксандић, Знанствено утемељење методике, Методика у саставу знаности и образовања, Загреб: Институт за педагошка истраживања; Школске новине.

Сифелдт и Барбур 1994: C. Seefeldt et N. Barbour, Early Childhood Education, New York: Macmillan Publishing Company.

Слуњски 2001: Е. Слуњски, Интегрирани курикулум, Загреб: Мали професор.

Трнавац и Ђорђевић 1998: Н. Трнавац и Ј. Ђорђевић, Педагогија, Београд: Научна књига.

Радивоје Н. Кулић*
Катедра за педагогију
Филозофски факултет Косовска Митровица
Универзитет у Приштини

Прегледни рад

КОМПАРАТИВНА ПЕДАГОГИЈА У СИСТЕМУ НАУКЕ О ВАСПИТАЊУ

Обновљене дискусије и расправе о сложеним теоријским и методолошким проблемима компаративистике васпитања крајем 20. и почетком 21. столећа (Видети: Altbach; 1991, Watson, ed. (2001); Arnove and Torres, ed. (2007); Cowen, Kazamias, ed. (2009)), у културно-педагошким срединама у којима је и поникла, нису само „знак виталности подручја компаративног васпитања“ (Kelly and Altbach 1986: 107). Пре би се могло рећи да враћање на старе теме и проблеме показује да процес научног конституисања компаративне педагогије у Северној Америци и Енглеској није окончан, иако су учињени битни искораци у промишљању њених научних оквира.

Нису више ретка становишта у тим срединама да је компаративна педагогија „осигурала статус дисциплине“ (Torres 2007), која може допринети бољем информисању и већем просвећивању образовне политике, повезујући теорију са акцијом. Новину представља и настојање енглеских компаративиста да компаративну педагогију утемеље на „специфичној филозофској традицији“ (Altbach 1991) сагласно у Европи преовладавајућем искуству на том подручју.

Таква схватања доприносе превазилажењу кризе научног идентитета компаративне педагогије (у англосаксонској културној средини) и њеном лакшем утемељивању у систему науке о васпитању (педагогије). То не значи да је сложени комплекс проблема у вези са научним конституисањем компаративне педагогије дефинитивно разрешен, тим пре што су нека важна питања и даље остала отворена. Реч је, првенствено, о потешкоћама у вези са њеним дефинисањем и утврђивањем тачног предмета проучавања, неуједначеним „називом“ за ову дисциплину у систему науке о васпитању, што је само на први поглед периферно питање, као и операционализацији циљева, задатака (и функција) компаративне педагогије (Кулић 2009).

Иако су многи савремени компаративисти васпитања настојали да операционализују компаративну педагогију, такво њихово настојање често није давало очекиване резултате. Стога неки аутори (Trethewey 1976) с правом истичу да су покушаји прецизног дефинисања компаративне педагогије доприносили „континуираној конфузији“ у том подручју, што није далеко од истине. Битан разлог за то налази се у њеном превеликом ослањању на друге друштвене науке, тип пре се компаративна педагогија у англосаксонској културној средини често схватала (и још увек схвата) као „раскр-

* radivoje.kulic@pr.ac.rs

шће друштвених наука“. Још тачније, томе доприноси њен променљив и „електичан предмет, методе, концепције и теорије“ (Eckstein 1986: 9), односно непостојање одговарајуће теоријско-методолошке основе, што је без сумње успоравало (па, и онемогућавало) дубље научно заснивање компаративне педагогије.

Један од зачетника савремене компаративне педагогије Седлер се међу првима позабавио широм операционализацијом компаративне педагогије (Hans 1978; Noah 1986, и сар.). Он у наслову једног свог текста истиче да пуно тога „од практичне вредности можемо научити проучавањем страних земаља“, напомињући да је „национални систем образовања жив организам“ (Sedler према: Hans 1978: 3), односно да узучавањем страних образовних система можемо боље разумети сопствени. Скрећући пажњу на факторе „изван школе“, који су можда и важнији, од оних „унутар школе“, Седлер је отворио расправу о аналитичкој студији фактора на темељу које је могуће разумети образовање у једној или различитим земљама. Тако је Седлер поставио „неопходне основе за каснији развој компаративне педагогије“ (Исто).

Савремени аутори истичу (Митровић 1976; Noah 1986, и сар.) да су Кендл и Хенс још дубље разумели комплексност компаративног проучавања васпитања и образовања, јер уз помоћ „политичке филозофије, политичке и социјалне историје, социологије и географије илуструју како су „главне снаге и фактори“ у неким ситуацијама отворили богате могућности за иновације у васпитању...“ (Noah 1986: 12). Таква оцена је у основи тачна, па није случајно што Хенсова и Кендлова промишљања компаративне педагогије често помињу и други познати компаративисти васпитања (Trethewey 1976; Kazamias 2009, и сар.) који им придају посебну вредност и значај.

Али независно од извесних разлика у операционализацији компаративне педагогије међу англосаксонским ауторима свима њима је заједничко „усмеравање пажње на образовне идеје, процесе и праксу у другим друштвима“ (Исто: 2). Не уочава се, међутим, неопходност проучавања законитости на том „подручју“, што уз његово утапање у друге друштвене науке битно ограничава вредност и домете таквих одређења компаративне педагогије (Кулић 2009а). Уз то, неизвесно је да ли ће се процес научног конституисања компаративне педагогије само у Северној Америци и Енглеској успешно завршити само њеним „освајањем“ територије других „наука о друштву“, као што предлаже познати компаративиста Холс (Halls 1990). Много је важније да компаративна педагогија на том простору јасно одреди свој предмет проучавања и чвршће се интегрише у науку о васпитању као садржински оквир који јој осигурава опстанак и отвара перспективу развоја.

Ни најновији релевантни извори из области компаративистике васпитања на енглеском језику (V.D. Rust, Johnstone and Allaf, 2009; Broadfoot, 2009), не означавају одлучујући искорак у научном заснивању педагогије и

(компаративне педагогије). Тако познати компаративисти васпитања Раст, Џонсон и Алаф у Међународном приручнику компаративног образовања (International Handbook of Comparative Education 2009) компаративну педагогију виде у оквиру „једног од бројних компаративних подручја студија“ (127), што је преовладавајућа оцена у англосаксонској стручној литератури. То што ови аутори истичу да подручје компаративног образовања (педагогије) никада није било „лишено научних импулса“ не значи потврду његове научне аутентичности, тим пре што „компаративне студије васпитања нису фундаментално различите од друштвених наука уопште“ (129). Стога је природно што они теоријске основе компаративне педагогије налазе у другим друштвеним наукама (а не у науци о васпитању, коју и не помињу). Још прецизније, Раст, Џонсон и Алаф „подручје“ компаративног образовања идентификују у оквиру две тесно повезане теоријске оријентације: структуралног функционализма и модернизације.

Аутори структурални функционализам операционализују кроз међународну повезаност образовног система и других социјалних институција, напомињући да ту оријентацију прожимају социолошке теорије. За модернизацију, пак, којој је у основи намера да традиционална друштва учини модерним (кроз реформу образовања, али и друштва помоћу образовања) карактеристичне су „специфичне теоријске оријентације“, од којих су посебно значајне теорије људског капитала и системске теорије.

На ове теоријске оријентације у подручју компаративне педагогије указују и други англосаксонски аутори (Kubow, Fossum 2003; Welch 2007), који су сагласни у томе да је то „подручје“ утемељено у више других друштвених наука. С обзиром на то да у таквом „систему наука“ нема места за педагогију као природни и логични научни оквир за компаративну педагогију, тешко је сложити се са Растовом, Џонсоновом и Алафовом оценом да је „подручје“ компаративне педагогије у научном смислу „у стању доброг здравља“.

Недоумице и извесне дилеме у вези са научним идентитетом компаративне педагогије сусрећемо и код других компаративиста васпитања са енглеског говорног подручја (Broadfoot 2001; Broadfoot 2009; Alexsander 2009, и сар.). Из њихових анализа произилази да је компаративна педагогија још у век у фази трагања за новим научним идентитетом, иако се у последњих неколико деценија на Западу све више увиђа значај и потреба превазилажења њене утилитаристичке оријентације. Стога нису ретки покушаји да ово подручје добије нови назив како би се на тај начин изразила нова струјања у компаративистици васпитања. У складу са таквим развојем на том подручју, енглески компаративиста васпитања П. Бродфут (Broadfoot 2001) указује на потребу конституисања „компаралогије васпитања“ („Comparalogy“ of Education), коју је по њеном мишљењу у условима друштва учења потребно редефинисати. То, другачије речено, значи да би „компаралогија васпитања“ у свом фокусу првенствено имала учење као нову парадигму, а много мање системе образовања и образовну праксу. Но

и поред тога, „наука о компаративном васпитању“ не испуњава услове да буде „дисциплина“, јер још увек није систематизовала одговарајућу теорију и појмове, као и методологију и утврдила одговарајући предмет проучавања.

У једном од својих најновијих текстова из подручја компаративистике васпитања, Бродфут (Broadfoot 2009) заговара конституисање „науке о компаративном учењу“ („Comparative learnology“), која би „као свој централни фокус имала све врсте учења“ (1265). Она истиче да су за „свет образовања“ данас карактеристичне „радикалне промене“, које генеришу померање истраживачког интереса од образовања према учењу. При том се нарочито проблематизује место и улога школе у будућности, „књига и наставника, програма и текстова“, односно поставља питање које врсте учења ће нам бити потребне у свету нових технологија. У таквом развоју Бродфут заговара „развијање капацитета за интердисциплинарне и квалитативне студије учења“, односно „неокомпаративног образовања“ („neo-comparative education“), што доприноси терминолошкој конфузији и не указује на то да би ова „нова оријентација могла да представља први корак у научној револуцији“. Ово тим пре што „интердисциплинарне и квалитативне студије учења“ не подразумевају конституисање тог подручја као „дисицплине“ а и „фокусирање“ само на учење, уз занемаривање његовог социјалног контекста, као и филозофских и социјалних основа васпитања и образовања не отклања неке од уочених слабости у англосаксонској концепцији компаративне педагогије.

То је карактеристично и за још неке „компаративистичке концепције“ у англосаксонској културној средини (Alexander 2009) које педагогију одређују као „комплексно подручје праксе, теорије и истраживања“, док компаративну педагогију своде на проучавање образовања другде са проучавањем наставе и учења...“ При том је сасвим јасно да се и педагогија и компаративна педагогија схватају као подручја студија, што је већ уочено у англосаксонској стручној литератури (Kubow, Fossum 2003). Реч је о томе да се и једно и друго „подручје студија“ схватају као „веома широка“, односно мултидисциплинарна. Још тачније, „основе васпитања“ као мултидисциплинарно подручје студија подразумева изучавање антропологије, филозофије, историје, економије, политичких наука, културне студије, као и компаративно и међународно образовање, које Кабов и Фосум, као и идруги англосаксонски аутори разликују од „компаративног образовања“ (Comparative Education). У тој концепцији студија, као што видимо нема места за педагогију, али се „компаративно образовање“ (компаративна педагогија) помиње и своди на то да омогући студентима разумевање „компаративне димензије основних курсева које похађају“ (19).

Иако су претходни ставови Кабова и Фосума прилично конфузни, јасно је да у њиховом „научном систему“ нема места ни за педагогију, ни за компаративну педагогију, које се своде на мултидисциплинарна подручја студија, уз напомену да се реч „педагогија“, чак, и не помиње. За разлику

од њих, Александер (Alexander 2009) реафирмише „Педагогију“ (Pedagogy) као једну од тема „коју су британски компаративисти игнорисали“; без обзира на то што су поједини аутори указивали (Alexander 2009) на потребу превазилажења таквог стања. Али, његови ставови у вези са научним идентитетом педагогије и компаративне педагогије (Comparative Pedagogy) не само да нису конзистентни, него су често и противуречни. Тако се, на пример, педагогија у основи своди на „науку о настави“, која је у складу са европском традицијом на том подручју, само једна од дисциплина или део науке о васпитању, док компаративна педагогија, као што смо већ истакли добија нешто шири смисао и значење. У таквом разумевању њене суштине и смисла „компаративно образовање“, (компаративна педагогија) се не ограничава на проучавање наставе у другим земљама, већ подразумева и изучавање на компаративној основи „њихових култура, система и политика“ (923). Стога Александер педагогију разуме као „један од аспеката“ компаративног образовања, што потире научни легитимитет, не само педагогије, него и компаративне педагогије као њеног саставног дела. Овде, дакле, није реч само о терминолошкој конфузији, него и о суштинском неразумевању односа између педагогије и компаративне педагогије, чију нелогичност најбоље разоткрива могућа паралела у којој би, на пример, социологија била један аспект „компаративне социологије“.

Такви ставови нису карактеристични за већину европских компаративиста васпитања, који нису били у дилеми да ли је педагогија наука или није, односно коме припада подручје компаративне педагогије. У таквом разумевању проблема лакше се и прецизније утврђују научни оквири компаративне педагогије, која се не сме и не може усмерити само на проучавање система образовања. Њен предмет је, пише познати пољски филозоф и педагог Богдан Суходолски „значајно шири, тако што укључује истраживање многих других аспеката васпитања, у том смислу проблем идеала васпитања, садржај образовања, методе и организација наставе“ (Vuljfson 2003: 49). На приближно таквим позицијама су и многи други компаративисти васпитања у Европи и код нас, о чему је опширно и продубљено писао Савићевић (Савићевић 1984).

У новијим изворима из области компаративне педагогије на руском језику (Rossoijskaja pedagogičeskaja enciklopedija 1999; Vuljfson 2003; Kapranova 2004; Džurinskij 2005, и сар.) доста пажње је посвећено дефинисању компаративне педагогије, њеног предмета, као и циљева и задатака истраживања. У педагошким изворима на руском језику преовладава оцена да је компаративна педагогија „област педагошког научног знања“, односно једна од педагошких дисциплина (Rossijskaja pedagogičeskaja enciklopedija 1999; Kapranova 2004, и сар.), док нису ретки ни аутори који компаративну педагогију дефинишу као самосталну област научног знања (Vuljfson 203; Džurinskij 2005). Изван овог разликовања међу руским компаративистима скоро да нема других, битних неслагања у операционализацији компаративне педагогије. Сви они, осим Џуринског (Džurinskij 2005a) ско-

ро на истоветан начин одређују предмет компаративне педагогије сводећи га углавном на утврђивање „закономерности и тенденција у развитку педагошке теорије и праксе у различитим земљама света“ (Rossijskaja pedagogičeskaja enciklopedija 1999), односно анализу основних тенденција „и закономерности развитка образовања у различитим земљама, гео-политичким регионима и у глобалним размерама...“ (Vuljfson 2003).

У претходним дефиницијама је, по нашем мишљењу, добро уочен предмет проучавања компаративне педагогије и с правом наглашена неопходност утврђивања законитости на том подручју, што у великој мери опредељује компаративну педагогију као научну дисциплину. Нешто специфичније гледиште у вези са научним заснивањем компаративне педагогије и њеним предметом проучавања износи руски историчар педагогије (и компаративиста) Џуринскиј (Džurinskij 2005a, 2005b). Он предмет компаративне педагогије као „самосталне науке“ (иако допушта да је и нераздвојни део историје педагогије) уоквирује у „упоређивање и уопштавање“ односно „синхронизовано“ изучавање васпитања и образовања и конструкцију теоријских модела, што на први поглед не изгледа најјасније. Али, Џуринскиј у оквиру појашњавања „објекта“ компаративне педагогије указује на њену усмереност „на васпитање и образовање у савременом свету“, уз накнадну напомену да је њен објект „једновремено и национални и интернационални“ (Džurinskij 2005a: 52).

Но, без обзира на то, остаје нејасно каква је разлика између „објекта“ и „предмета“ проучавања компаративне педагогије, иако се у руским педагошким изворима наилази на покушаје таквог разликовања (Pidgasistogo 1998). Џуринскиј, такође, није дефинитивно разјаснио шта је стварно компаративна педагогија – самостална област научног знања или саставни део историје педагогије, мада би се, можда могло претпоставити, да је ближи првом одређењу. С обзиром на тако противречне ставове Џуринског, његова концепција компаративне педагогије нема „конзистентну структуру“, што јој ограничава прихватање у савременој стручној литератури.

Идеју о научној самосталности компаративне педагогије, још тачније „компаративног образовања“, развијају у последњих неколико година и поједини бугарски компаративисти (Bižkov, Popov 1999). Основу за такво утемељење „компаративног образовања“, они налазе у томе „што има своју историју, свој предмет истраживања, своје циљеве и задатке, своју теоријско-методолошку основу, своје методе истраживања...“ (Исто: 117), као и његовом израстању у наставну дисциплину у колеџима и универзитетима широм света. Таква аргументација је неуверљива и у доброј мери нетачна. Познато је да компаративна педагогија („компаративно образовање“) није научно утемељено ни у Северној Америци, ни у Енглеској и неким другим земљама, на Западу због своје „хибридности“ (Altbach 1991), као и због непостојања конзистентне методолошке основе и свеобухватнијих истраживања (Cowen 1990). У таквом развоју компаративна педагогија је у најбољем случају „подручје студија“ или „мултидисциплинарно подручје студи-

ja“ (Halls 1990; Watson 2001; Crosley 2001; Arnove and Torres 2007; D. Rust, Johnstone, Allafs 2009, и сар.), које се на том простору још увек није изборило за свој научни статус. Такву перспективу компаративној педагогији може омогућити само педагогија, чији је она нераздвојиви део (Schneider 1961), односно „наука о васпитању“ (Савићевић 1984).

Више наших аутора (Франковић 1971; Митровић 1976; Савићевић 1984, и сар.) бавило се комплексном проблематиком компаративне педагогије. Франковић је први у нашој средини целовитије изложио развојну линију компаративне педагогије и скренуо пажњу нашој педагошкој јавности на потребу компаративног проучавања васпитања и образовања. Његову неспретну (и нетачну) формулацију да је компаративна педагогија „један од праваца развоја данашње педагогије“, али и једна „од научних дисциплина или области истраживања у систему наука о васпитању“ (Исто: 191) ваљало би релативизовати, тим пре што Франковић недвосмислено заговара њен развој у будућности као области истраживања. Ни његова теза да је компаративна педагогија „друго лице опште, систематске педагогије“ није настала случајно. Њу сусрећемо код појединих немачких педагога (Lenzen 2002), који су је као и неки наши аутори (Савићевић 1984) аргументовано оспорили. У целини посматрано, Франковић је покушао и у доброј мери успео да уобличи компаративну педагогију као посебну педагошку дисциплину и наговести правце њеног будућег развоја. То је највећа вредност у његовој елаборацији те области истраживања, коју наша компаративистика васпитања не би смела да заборави.

Нешто касније, Д. Митровић (Митровић 1976) се позабавила разматрањем тема и проблема из области компаративне педагогије. У свом излагању развојне линије, али и модерних токова компаративне педагогије, Митровић је указала на кључне проблеме на том подручју и изнела пресек и оцену тадашњих теоријско-практичних проблема васпитања и образовања у свету. С тим у вези је и њено настојање да се научно утемељи компаративна педагогија „као релативно млада педагошка дисциплина“, која се у то време углавном бавила „системима васпитања и образовања у разним земљама“ (Исто: 29). Она не прецизира чија су таква виђења суштине компаративне педагогије, али добро уочава да се на тај начин њен предмет ограничава „на конкретне појаве“, док се запоставља упоређивање васпитних теорија (и филозофских корена на којима су оне засноване).

Савићевићева анализа (Савићевић 1984) сложене материје компаративног проучавања васпитања и образовања, чију вредност препознају и страни аутори (Bižkov, Popov 1999), крупан је допринос научном утемељивању ове области педагошког знања. У њој су свеобухватно и продубљено, тј. на завидном теоријском нивоу представљени скоро сви фундаментални проблеми компаративистике васпитања. У таквом приступу критички је сагледан и преиспитан историјски развој компаративног проучавања васпитања и образовања, постојеће стање и теоријско-методолошке основе васпитања, односно компаративне педагогије. При том Савићевић није имао

дилема у односу на научни идентитет компаративне педагогије, као ни око тога коме припада „подручје компаративне педагогије“. Он концепцијски веома доследно и мисаоно потпуно јасно износи становиште да компаративна педагогија не може бити истргнута из свог матичног подручја, тј. науке о васпитању, у којој је уобличена као једна од њених посебних дисциплина, тесно повезана „са развојем педагогије...Компаративна педагогија се не може конституисати као самостално подручје односно самостална научна дисциплина, јер она проучава један аспект феномена васпитања“ (Савићевић, 1984: 188). У складу са таквим схватањем је и дефинисање предмета проучавања компаративне педагогије који подразумева „проучавање законитости васпитања и образовања у свим видовима испољавања на компаративној основи“ (Исто: 189).

Очигледно је да савремени компаративисти васпитања испољавају извесне разлике у дефинисању компаративне педагогије и њеног предмета проучавања. Но без обзира на извесне разлике у њиховим приступима тим сложеним феноменима све релевантне чињенице упућују на то да је компаративна педагогија нераздвојни део односно дисциплина науке о васпитању (педагогије). Њен предмет је утврђивање основних токова и законитости у васпитању и образовању у свету на основи компарације са циљем налажења сличности и разлика.

Међу савременим компаративистима васпитања још увек нису рашчишћене све дилеме око назива за дисциплину која на компаративној основи проучава сложену проблематику васпитања и образовања. Тако се у савременој литератури из области друштвених наука, односно васпитања и образовања, поред назива „компаративна педагогија“, користе и термини „компаративно образовање“, ређе, у Немачкој (Kapranova 2004), „наука о поређењу образовних система“, и др. Термин „компаративна педагогија“ доминантно је у употреби у нашој земљи (Поткоњак 1977; Савићевић 1984, и др.), али и у Русији као и у другим државама са руског или њему блиских говорних подручја (Белорусија, Украјина и др.). Овај термин је у употреби и у Бугарској и Немачкој (Lenzen 2002 и сар.), понегде и у Француској, иако се на том простору све више истискује. Не би се могло рећи да таква тенденција постоји у Русији, као што истичу неки аутори (Bižkov, Popov 1999), макар на основу увида у релевантне руске стручне изворе са тог подручја (Pidkasistogo 1998; Rossijskaja pedagogičeskaja enciklopedija 1999; Vuljfson 2003; Kapranova 2004; Džurinskij 2005a, 2005b и сар.). Употребу овог термина сматрамо законитом и природном, тим пре што је реч о називу за једну дисциплину у оквиру науке о васпитању односно педагогије.

На енглеском говорном подручју се искључиво користи израз „компаративно образовање“ (Comparative Education), који наши аутори, али и многи страни аутори, најчешће преводе као „компаративна педагогија“. Таква тенденција је прилично дискутабилна и завређивала би шире објашњење које се у одређеној мери може наћи и на претходним страницама овог текста. Укратко, реч је о томе да се у Северној Америци и Енглеској ни пе-

дагогија, ни компаративна педагогија још увек нису изборилe за свој научни легитимитет, што има одређене рефлексије и на употребу термина.

Занимљиво је да се и у Француској у последњих неколико година све више користи овај израз – éducation comparée (Plaisance, Vergnaud 2005, Procher 2008 и сар), чак и у књигама које у наслову носе назив „педагогија“ (Pastiaux, 2006). Такав преокрет је, по нашем мишљењу, резултат утицаја са енгелског говорног подручја, али коришћење тог термина у француској педагошкој литератури најчешће не значи негирање научне аутентичности педагогије, односно компаративне педагогије (Groux 2002; Champy 2005; Pastiaux 2006 и сар.). Овај израз се у последње време користи и у Бугарској (Bižkov, Popov 1999), што се образлаже његовом распрострањеношћу, као и интердисциплинарношћу овог подручја (филозофија, историја и друге дисциплине). То само потврђује наше претходно изнето мишљење да „питање термина“ за дисциплину која на компаративној основи анализира васпитања и образовање није само формалне природе, него је тесно повезано са осигурањем и учвршћивањем њеног научног идентитета.

Литература

Александер 2009: R. Alexander, Towards a Comparative Pedagogy, in: Cowen, R., Kazamias, A. ed, International Handbook of Comparative Education, Part One, Springer.

Алтбач 1991: Ph. Altbach, Trends in Comparative Education, Comparative Education Review, Vol. 35, No. 3.

Арнове и Торес 2007: P. Arnove and C. Torres, Comparative Education: the dialectic of the global and the local, Rowman and littlefield Publishlong Group, Plymouth.

Бижков и попотв 1999: G. Bižkov i N. Popov, Sravnitelno obrazovanie, Sofija: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski".

Бродфут 2001: P. Broadfoot, Stones from Other Hills May Serve to to Polish the jade of This One: towards a „comparlogy" of Education, in: Watson, K. Ed, Doing Comparative Education Research, issues and problems, Oxford: Simposium Books.

Бродфут 2009: P. Broadfoot, Time for a Scientific Revolution? From Comparative Education to Comparative Learnology, in: Cowen, R., Kazamias, A. Ed, London: International Handbook of Comparative Education, Part One, Springer,.

Вуљфсон 2003: B.L. Vuljfson, Sravniteljnaja pedagogika: istorija i sovremennie poroblemi, Moskva: RAO.

Грукс 2002: D. Groux (dir.), Dictionnare d'éducation comparée, Paris: L'Harmattan.

Екштајн 1986: M. Eckstein, Concepts and Theories in Comparative Education, in: Postlethwaite Neville, T. (1986), The Encyclopedia of Education an national Systems of Education, Pergamon Press.

Капранова 2000: V.A. Kapranova, Sravniteljnaja pedagogika, Minsk: Novo znanie.

Кезамиас 2009: A. Kazamias, Forgotten Men, Forgotten Themes: The Historical-philosophical-cultural and Liberal Humanist Motiv in Comparative Education, in: Cowen, R., Kazamias, A, ed, London: International Handbook of Comparative Education, Part One, Springer.

Кели и Алтбач 1986: G. Kelly and P. Altbach, Alternative Approaches in Comparative Education, in: Postlethwaite Neville, T. (1986), The Encyclopedia of Education and National Systems of Education. Pergamon Press.

Кебов и Фосум 2003: P. Kubow and P. Fossum, Comparative Education, Exploring Issuses in International Context, Merrill Prentice Hall, Ohio: Columbus.

Кулић 2009: Р. Кулић, Различити приступи циљу и задацима компаративне педагогије, у: Зборник радова са научног скупа „Образовање и усавршавање наставника – Циљеви и задаци васпитно-образовног рада", Ужице: Учитељски факултет.

Кулић 2009а: Р. Кулић, Савремена схватања компаративне педагогије, Педагогија бр. 4/2009.

Ленцен 2002: D. Lenzen, Vodič za studij znanosti o odgoju, Zagreb: Educa.

Вотсон 2001: K. Watson (ed), Doing Comparative Education Research, issues and problems, Oxford: Symposium Books.

Митровић 1976: Д. Митровић, Модерни токови компаративне педагогије, Сарајево: ИП „Свијетлост“.

Нокс 1986: H. Noah, Methods in Comparative Education, in: Postlethwaite Neville, T. (1986), The Encyclopedia of Education an national Systems of Education, Pergamon Press.

Пастиб 2006: J. Pastiaux, La pedagogie, Nathan.

Пидкасистого 1998: I.P. Pidkasistogo (red.), Pedagogika, Moskva: Pedagogičeskoe obšćestvo Rossii.

Плесанс и Вергнауб 2005: É. Plaisance et G. Vergnaud, Les sciences de l´éducation La Découverte, Paris.

Поткоњак 1977: Н. Поткоњак, Теоријско методолошки проблеми педагогије, Београд: Просвета.

Прошер 2008: L. Procher, L´éducation comparée: Pour aujourd´hui et pour demain, Paris: L´Harmattan.

Rossijskaja pedagogičeskaja enciklopedija (1999), Moskva: Naučnnoe izdateljstvo „Boljšaja Rossijskaja enciklopedija“.

Раст и сар. 2009: V. Rust et all., Reflections on the Development of Comparative Education, in: Cowen, R., Kazamias, A, ed, International Handbook of Comparative Education, Part One, London: Springer.

Савићевић 1984: Д. Савићевић, Компаративна проучавања васпитања и образовања, Београд: Просвета.

Шнајдер 1961: F. Schneider, The Immanent Evolution of Education: A Neglected Aspects of Comparative Education, Comparative Education Review, Vol. 3/1961.

Торес 2007: C. Torres, Comparative Education: The Dialectics of Globalization and Its Discontents, in: Arnove, R., Torres, C, ed. (2007), Comparative Education: the dialectics of the global and local, Rowman and littlefield Publishing Group, Plymouth.

Третвеј 1976: A. Trethhewey, Introducing Comparative Education, Oxford:Pergamon Press.

Франковић 1971: Д. Франковић, Компаративна педагогија, Педагогија, Но.2.

Халс 1990: W. Halls, W (ed), Comparative Education, Contemporary Issues and Trends, Jessica Kingsley Publishers, Unesco.

Хенс 1978: N. Hens, Comparative Education, A Study of Educytional Factors and Traditions, London: Routledge and Kegan Paul.

Ковен 1980: R. Cowen, Comparative Education in Europe: A Note, Comparative Education Review, Vol. 1/1980.

Крослеј 2001: M. Crossley, Reconceptualising Comparative and International Education, in: Watson, K, ed. (2001), Doing Comparative Education Research, issues and problems, Oxford: Sympsium Books.

Шампи 2005: Ph. Champy (dir.), Dictionare encyclopédique de l'éducation et de la formation, Paris: RETZ, Paris.

Џуринскиј 2005а: A.N. Džurinskij, Naučnie i metodičeskie problemi istorii pedagogiki i sravniteljnoj pedagogiki, Moskva: Prometej.

Џуринскиј 2005б: A.N. Džurinskij, Sravnateljnaja pedagogika: nastojašćee i dudušćee, Izvestija Rossijskoj akademii obrazovanija, No.1/2005.

Велч 2007: A. Welch, Technocracy, Uncertainty, and Ethics: Comparative Education in an Era of Postmodernity and Globalization, in: Arnove, P., Torres, C, ed. Comparative Education: The Dijalectics of the Global and the Local, Rowman and Littlefield Publishing Group, Plymouth.

Mile Đ. Ilić*
Odsjek za pedagogiju
Filozofski fakultet
Univerzitet u Banjoj Luci

Originalni naučni rad

SAVREMENA DIDAKTIKA I TANGENTNE NAUKE U TEORIJSKOM ZASNIVANJU I KREATIVNOM RAZVIJANJU INKLUZIVNE NASTAVE

Naučno promišljanje izvođenja, unapređivanja, istraživanja i diseminacije inkluzivne nastave determinisano je ne samo razvijenošću savremene didaktike već i njenim međuzavisnim vezama sa tangentnim sistemima nauka i naučnim disciplinama.

1. *Didaktika u sistemima nauka i naučnih disciplina prilikom cjelovitog izučavanja inkluzivne nastave*

Cjelovito proučavanje ovog novog nastavnog sistema moguće je ukoliko didaktika inkluzivne nastave respektuje saznanja tangentnih društvenih nauka (multidisciplinarno), dostignuća bliskih pedagoških disciplina (interdisciplinarno), kao što je ilustrovano sljedećim šematskim prilogom.

* ilic@yahoo.com

Šematski prikaz: Savremena didaktika i tangentne nauke u teorijskom zasnivanju i kreativnom razvijanju inkluzivne nastave

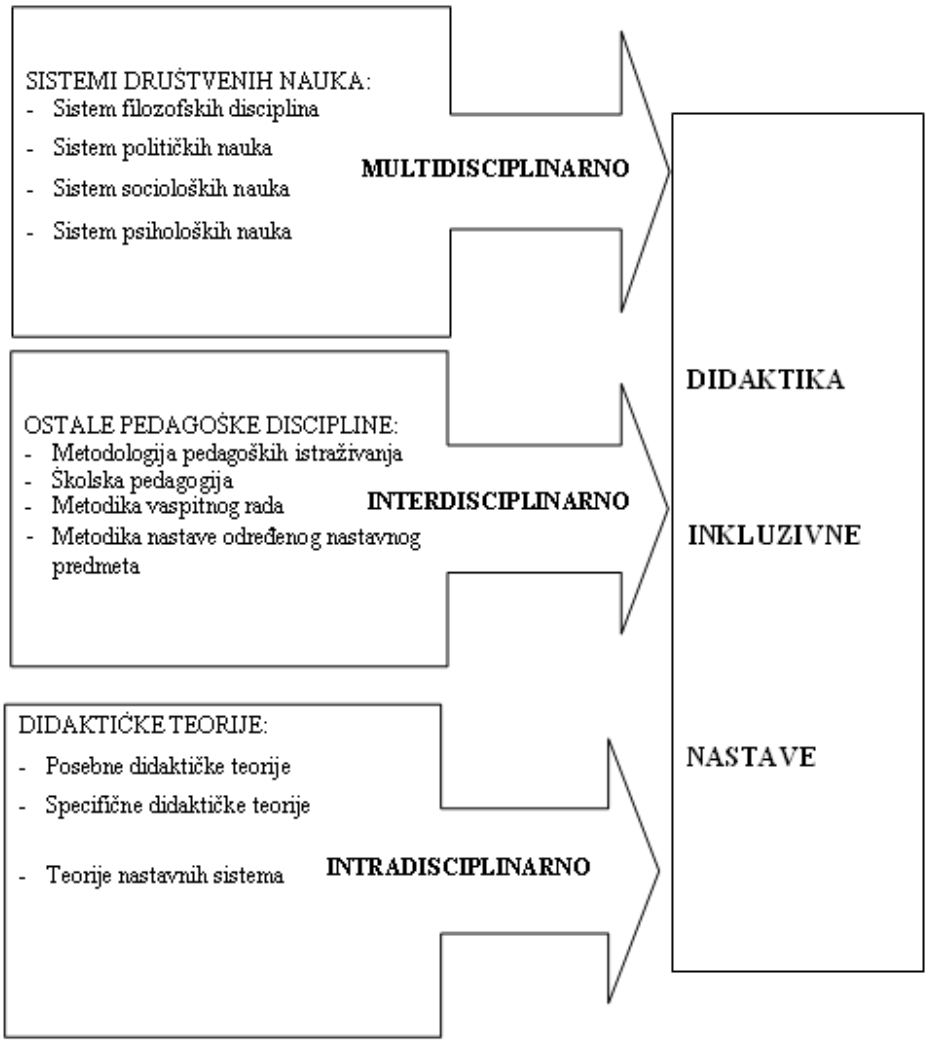

2. *Didaktika u multidisciplinarnom proučavanju inkluzivne nastave*

Suštinska obilježja inkluzivne nastave (smisao, humanizacijske i emancipacijske domete), didaktika će podrobnije izučavati ukoliko se međuzavisno poveže sa odabranim filozofskim disciplinama (imenovanim u Tabeli 1).

Mogućnosti demokratizacije društvenih odnosa i interakcija u inkluzivnoj nastavi u zavisnosti i od stepene njihove razvijenosti u širem društvenom kontekstu, didaktika će svestranije sagledati ako koristi saznanja relevantnih političkih nauka (pomenutih u Tabeli 1).

Dimenzije inkluzivne nastave koje istražuje interakcionistička didaktika, grane i teorije savremene didaktike, moguće je potpunije rasvjetljavati uvažavajući saznanja određenih socioloških i psiholoških nauka (navedene su takođe u Tabeli 1).

Studioznije naučno utemeljivanje bitnih dimenzija inkluzivne nastave nije moguće ukoliko se „izgubi iz vida“ njen širi društveni kontekst. Korištenjem saznanja sistema tangentnih društvenih nauka multidisciplinarno se izučavaju opšte dimenzije efikasne inkluzivne nastave.

Tabela 1: Didaktika i sistemi društvenih nauka u *multidisciplinarnom* proučavanju šireg društvenog konteksta inkluzivne nastave

DIDAKTIKA	SISTEMI TANGENTNIH DRUŠTVENIH NAUKA
- Opšta didaktika (smisao inkluzivne nastave, mogućnosti humanizacije poučavanja i učenja u funkciji emancipacije i dezalijenacije ličnosti učenika...)	1. Sistemi filozofskih disciplina - ontologija - gnoseologija - istorija filozofije - kulturna antropologija - filozofski pravci (egzistencijalizam, esencijalizam, marksistička filozofija)
- Opšta didaktika (demokratizacija društvenih odnosa i interakcija u inkluzivnoj nastavi...)	2. Sistem političkih nauka - istorija političkih teorija - teorije političkih sistema (teorija liberalne demokratije, demokratsko-pluralističke teorije...)
- Interakcionistička didaktika (razobličavanje nejednakosti i segregacija u obrazovanju, socijalizacija individualiteta u inkluzivnoj nastavi...)	3. Sistem socioloških nauka - opšta sociologija (kritička teorija društva) - sociologija kulture - sociologija obrazovanja
- Grane i teorije savremene didaktike (pedagogija, pedentologija, dokimologija, didaktičke teorije: razvijajuće nastave, komunikativne, kurikuluma, etapnog formiranja umnih radnji...)	4. Sistem psiholoških disciplina - socijalna psihlogija - razvojna psihologija - psihologija ličnosti (teorija crta...) - pedagoška psihologija (teorije sposobnosti, teorija učenja, teorija stvaralaštva...)

3. *Didaktika u interdisciplinarnom zasnivanju inkluzivne nastave*

Potpuniji su vaspitni efekti inkluzivne nastave koja se izvodi u inkluzivnoj školi. U takvoj školi inkluzivna je kultura, politika i vaspitno-obrazovna (nastavna, vannastavna, kulturno-javna, savjetodavna...) praksa. Cjelokupni život i rad u takvoj školi je uži (pedagoški ili školski) ambijent ili kontekst inkluzivne nastave. Didaktika inkluzivne nastave nema potrebe da realizuje projekte istraživanja tog konteksta, jer su to već učinile ili čine pedagoške discipline čije je to fokusirano područje (školska pedagogija, metodika vaspitnog rada, metodika na-

stave dotičnih predmeta i područja). Respektujući takva interdisciplinarna saznanja, didaktika će cjelovitije teorijski zasnivati modele i varijante inkluzivne nastave.

Tabela 2. Didaktika i ostale pedagoške discipline i teorije u *interdisciplinarnom* proučavanju užeg (pedagoškog, školskog) konteksta inkluzivne nastave

DIDAKTIKA	PEDAGOŠKE DISCIPLINE I TEORIJE
- Teorijsko zasnivanje inkluzivne nastavne prakse u okviru inkluzivne politike i kulture u inkluzivnoj školi kao pedagoškom kontekstu	- Metodologija pedagoških istraživanja, - Školska pedagogija (novovjekovne teorije i teorije alternativnih škola: kontrole, realitetna teorija, valdorfska pedagogija, humano-personalna pedagogija), - Metodika vaspitnog rada (medijatorska teorija vaspitnog djelovanja, interpretativne teorije vaspitnog djelovanja, teorija egzemplarizma) i - Metodika nastave određenog predmeta ili područja.

4. *Didaktika u intradisciplinarnom koncipiranju teorijskih osnova inkluzivne nastave*

Prožimanjem i sintetiziranjem relevantnih postavki posebnih specifičnih didaktičkih teorija i paradigmi sličnih nastavnih sistema (imenovanih u Tabeli 3), savremena didaktika koncipira inspirativne i transferabilne teorijske osnove inkluzivne nastave. Njihovom primjenom moguće je usavršavati postojeće i kreirati nove pedagoške produktivne modele i varijante inkluzivne nastave.

Tabela 3. *Intradisciplinarno* didaktičko teorijsko zasnivanje inkluzivne nastave

DIDAKTIKA	PROŽIMANJE POSEBNIH DIDAKTIČKIH TEORIJA, TEORIJA NASTAVNIH SISTEM,A I SPECIFIČNIH DIDAKTIČKIH TEORIJA
Koncipiranje teorijskih osnova inkluzivne nastave	- posebne didaktičke teorije (etapnog formiranja umnih radnji razvijajuće nastave, kurikuluma, berlinske škole, kritičko-konstruktivna, kritičko-komunikativna, kibernetička, konfletnog obrazovanja...) - specifične teorije (teorija planiranja efikasne nastave u obrnutom dizajnu, teorija o temeljnim kvalitetima rada učenika...) - teorije nastavnih sistema (individualno planirane nastave, individualizovane nastave – nastave različitih nivoa složenosti, interaktivne nastave, responsibilne nastave, mikronastave, integrisane nastave, recepcione nastave, kompleksne nastave, stvaralačke nastave, problemske nastave, egzemplarne nastave, ostalih nastavnih sistema)

Dakle, multidisciplinarnim, interdisciplinarnim i intradisciplinarnim pristupom se teorijski utemeljuje inkluzivna nastava, usavršavaju se njeni modeli, a istovremeno se obogaćuju saznanja savremene didaktike.

Literatura

Booth, T., Ainscow, M. (2008). *Indeks inkluzivnosti*. Centre for Studies on Inclusive Education u Velikoj Britaniji – prvo izdanje 2000., drugo izdanje 2002. Adaptirano izdanje za upotrebu u BiH (2008) publikovao Save the shildren UR.

Galeša, M. (1995). *Specijalna metodička individualizacija.* Ljubljana: Didakta Radovljica.

Ilić, M. (2009). *Inkluzivna nastava*. Istočno Sarajevo: Filozofski fakultet.

Lorenz, K. (1986). *Temelji etologije.* Zagreb: „Globus".

Mešalić, Š. (2002). *Efekti edukacije i socijalizacije učenika usporenog kognitivnog razvoja uključenih u redovne osnovne škole,* doktorska disertacija. Tuzla: Defektološki fakultet.

Mišić, D. (1995). *Uključivanje (inkluzija) – korak dalje od integracije djece s teškoćama u razvoju.* Pedagoška poema. Psiha – časopis za unapređivanje psihičkog života 1, 4.

Olport, B. (1991). *Sklop i razvoj ličnosti*. Bugojno.

Seitz, M. (1997). *Montessori ili Waldorf*. Zagreb: „Educa".

Slatina, M. (2005). *Od individue do ličnosti*. Uvođenje u teoriju kognitivnog obrazovanja. Zenica: „Dom štampe" d. d.

Soder, M. (1980). *School Integration of the Mentally Retarded – Analysis of Concepta Rescarch and Researsh Needs.*

Supek, R. (1981). *Psihologija i antropologija.* Beograd: Nolit.

Suzić, N. (2008). *Uvod u inkluziju.* Banja Luka: HBS.

Vigotski, L. (1996). *Problemi opšte psihologije.* sabrana djela II. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Vukajlović, B. (2004). *Inkluzivno obrazovanje.* Banja Luka: IP Grafid.

Златко М. Павловић[1]
Катедра за педагогију
Филозофски факултет Пале
Универзитет у Источном Сарајеву

Оригинални научни рад

НЕКЕ МОГУЋНОСТИ ПОВЕЗИВАЊА ПЕДАГОГИЈЕ СА ДРУГИМ НАУКАМА

Увод

Сазнања која стичу о свеколикој стварности људи организују у цјелине обликоване према доменима стварности на које се односе. На овим цјелинама почивају поједине науке. Људи, дакле, своја знања повезују у релативно засебне цјелине, али стварност нема „разумијевања“ за такве подјеле. Она је јединствена без обзира на то како је ми дијелили и описивали. Иако ова својеврсна парцијализација стварности помаже људима да се у њој сналазе, истовремено им ускраћује цјеловитост погледа на различите феномене. Подјела на науке добрим дијелом условљава да се појаве сагледавају из уског угла појединачних наука, што значи да се појаве сагледавају парцијално, јер свака наука од дате појаве може захватити само оне њене аспекте које улазе у предмет те науке и уклапају се у њену методологију. Сагледавање цјелине појава по правилу захтијева превазилажење строгих граница међу наукама. Само тако се могу обухватити различити аспекти посматране појаве. У настојању да се дође до цјеловитог сагледавања историјских процеса, један од оснивача историјске школе аналиста, Февр, устајући против крутих ограда међу наукама каже: „Ако сте хисторичар, нећете ставити ногу овамо: то је подручје социолога. Нити тамо: били бисте код психолога. На десној страни? Немојте на то ни помишљати, то припада географу... А лијева страна припада етнологу... Кошмар. Лудост. Осакаћење. Доље ограде и етикете! На граници, баш на граници, једном ногом овдје, другом ондје, хисторичар треба да ради слободно и корисно...“ (Февр у Gross 1873: 107). Нешто слично би се могло рећи за многе друге науке па и за педагогију.

Инсистирање да се остане у границама строго прецизираних предмета појединачних наука није нешто што треба качити на стуб срама. Има то своје дубоке и јаке разлоге. То је једна од важних брана против сваштарства у науци, против некомпетентности и импровизације. Није лако савладати макар и основе методологије само једне науке, а поготово је тешко савладати методологију већег броја наука, а без владања методологијом не може бити ваљаног бављења било којом од наука. Иако у том смислу има оправдање, инсистирање на методолошкој перфекцији неријетко доводи до једне врсте апсурда на којег је указивао Маслов. Он је устајао против

[1] zlatkopa@yahoo.com

усредсређености на средства у науци која доводи до тога да се научници методолошки перфектно баве тривијалним стварима (Маслов 1982). Умјесто да су усредсређени на проблеме, да идентификују суштинске, животне проблеме човјечанства па да трагају за методама и средствима којима ће моћи проучавати и рјешавати те проблеме, научници се опредјељују да трагају за проблемима који се уклапају у постојеће методе и технике којима су овладали и које дају „сигурне“ резултате. Тако бива важније како се истражује него шта се истражује. Маслов овакво стање коментарише ријечима: „... оно што није вредно да се ради, није вредно ни да се добро уради“ (Маслов 1982: 78).

Дакле, имамо са једне стране потребу за методолошком компетентошћу, поштовањем строгих процедура научне објективности, што углавном подстиче остајање у оквирима једне науке, и са друге стране потребу да се превазилазе уски и предметни и методолошки оквири појединачних наука, што подстиче интеграцију више наука. Како је ове противрјечности могуће помирити? На данашњем степену научног развоја научник појединац, ма колико он био надарен и свестран, не може у довољној мјери познавати неколико наука и савладати њихову методологију. Излаз може бити једино у тимском интердисциплинарном раду. Случајеви да изузетни појединци самостално начине велике помаке у науци ће у будућности вјероватно у још већој мјери бити изузеци него правила. Ако појединац не може бити довољно компетентан за интердисциплинаран приступ неком проблему, тим састављен од више научника може. Сарић наводи резултате анализа који показују да, поред разлика које постоје међу различитим наукама, генерално постоји тренд пораста броја истраживања која су реализована тимски и опадање броја индивидуално реализованих истраживања (Сарић, 1990). Интердисциплинарни тимски приступ може обезбиједити и довољну компететност и цјеловитије сагледавање предмета истраживања.

Могућности за сарадњу са другим наукама

Сарадња научника који се баве различитим наукама није нешто што је карактеристика само савременог доба. Сама природа стварности увијек је упућивала на ту сарадњу. Савремено доба потребу за сарадњом само чини израженијом него раније. Педагогија је већ од конституисања била упућена на сарадњу са неким блиском наукама, у првом реду са филозофијом и психологијом. Ту можемо додати још социологију и антропологију чиме би углавном био комплетиран списак наука које се обично сврставају у круг педагогији блиских наука. Када се говори о сарадњи педагогије са другим наукама, у великој већини случајева се подразумијевају управо те науке. Овдје нећемо говорити о срадњи педагогије са тим наукама, која је сасвим разумљива, него о могућностима за сарадњу са неким другим које се ријетко налазе на попису педагогији блиских наука.

Можда би било добро анализирати да ли је код педагога, више него код научника из других области, присутна склоност да се баве једним затвореним кругом тема и да остају унутар неких устаљених начина приступа тим проблемима. Кад је ријеч о сарадњи са другим наукама, ова инертност се изгледа рефлектује у ограничавању сарадње само на науке са којима она традиционално постоји и које се сврставају у сродне. Стиче се утисак да је премало спремности на нове продоре, отварање нових тема, на сарадњу и са неким другим наукама са којима је те сарадње досад било мало. Интердисциплинарни приступ васпитању омогућује да се оно освијетли потпуније него кад се сагледава само из чисто педагошког угла, али и такав инердисциплинарни приступ, који је ограничен на сарадњу са једним прилично ограниченим кругом наука, оставља многе аспекте васпитног феномена неосвијетљеним. Мишљења смо да би се нови и значајни продори у проучавању васпитања могли начинити када би се сарадња педагогије са другим наукама проширила и на неке „несродне“ науке. Само као илустрацију могућности за такву сарадњу, навешћемо неколико примјера.

Неуронауке

Крајем осамдесетих и почетком деведесетих година 20. вијека у области неуронаука дошло се до неких врло занимљивих открића. Ђакомо Ризолати је открио посебну врсту неурона који су данас познати као неурони огледала (Gallese, Fadiga, Fogassi and Rizzolati 1996). У експериментима који су вршени на мајмунима праћено је који дијелови мозга су активни када изводе неке једноставне радње. Ласерски танке електроде су усађиване у мозак мајмуна тако да се могла пратити активност једног појединачног неурона. Уочено је да се исти низ неурона, који су активни када мајмун руком узима храну, активира и када мајмун само посматра другог мајмуна или човјека када изводе исти покрет. Ради се о неуронима који као да, попут огледала, одражавају оно што се догађа у мозгу друге јединке.

Разумљиво је да се истраживања код људи нису могла вршити на идентичан начин који омогућује надзор појединачних неурона. Неким другим методама примјењиваним на људе прикупљени су подаци који сугеришу да и у људском мозгу постоје неурони – огледала који функционишу на идентичан начин (Ibidem). Исте нервне структуре које управљају одређеним радњама активирају се и када само посматрамо неког другог док изводи ту радњу, само што је непосредно извођење радње на неки начин блокирано.

Значај ових налаза је изузетан. Ово показује да постоје механизми финог подешавања и усклађивања мозгова различитих јединки да раде у резонанци. То је нека врста повезивања два мозга одвојена посебним тијелима на један знатно директнији и непосреднији начин него што је то начин који обезбјеђују свјесни процеси мишљења и закључивања. Неколико је области у којима је откриће наурона-огледала извршило посебан утицај.

Механизми неурона огледала не дјелују само у области моторике. Дјелују и у сфери емоција. Исте структуре се активирају и када сами имамо неку емоцију и када код других уочавамо такву емоцију. Дјеловање неурона огледала може објаснити како разумијевамо емоционална стања у којима се налазе други људи. Ризолати и Краигеро наводе да се разумијевање туђих емоција може одвијати на два начина (Rizzolatti and Craighero 2005). Један је на основу когнитивне елаборације сензорних аспеката нечијег емоционалног понашања. Овдје препознајемо туђе емоције тако што на основу ранијег искуства знамо да одређено понашање изражава одређене емоције, али сами не осјећамо ништа слично. Нема емоционалног укључивања. Други начин је преко механизма сензорно-моторног мапирања. Овдје се препознавање догађа зато што што посматрано понашање изазива осјећања исте врсте код посматрача. Емоције друге особе се увлаче у емоционални живот посматрача омогућујући му директно разумијевање, јер је „то оно што осјећа други“. Изгледа да сензорно мапирање засновано на неуронима огледалима. Аутори износе претпоставку да су неурони-огледала одиграли кључну улогу у еволуцији алтруизма.

Друга област на који налази о неуронима огледалима могу знатно утицати јесте учење, посебно учење имитацијом. Познато је да је имитативно учење један од основних путева дјечијег развоја. Неки истраживачи указују да постоји изненађујуће мало доказа о поучавању у примитивним заједницама ловаца и сакупљача (Bakeman, Adamson, Konner and Barr 1990). Изгледа да је тек са усложњавањем људских заједница поучавање постајало значајнији пут културне трансмисије чинећи надградњу имитацији која је и даље задржала важну улогу. Налази о неуронима огледалима дају објашњења о томе како се одвија процес усвајања неког садржаја имитирањем.

Као могуће функције неурона огледала наводе се двије ствари (Gallese, Fadiga, Fogassi and Rizzolati 1996). Прво, они стварају унутрашње репрезентације моторних радњи које могу бити основа учења имитацијом. Овакво учење може бити засновано на механизму смјењивања опсервације и извршних радњи што је врло слично начину како функционишу неурони огледала. Друга могућа функција унутрашњих репрезентација које стварају ови неурони може бити укључивање репрезентација у разумијевање моторних радњи. Под овим аутори подразумијевају: „... капацитете за препознавање да нека индивидуа изводи одређену радњу, за разликовање те радње од других сличних радњи и за кориштење тих информација да би се извеле одговарајуће радње“ (Ibidem: 606). Када индивидуа сама изводи неку радњу, она зна или предвиђа њене посљедице, што је резултат асоцијација између репрезентације те моторне радње, кодиране у моторним центрима, и ефеката које радња производи. Ове асоцијације стварају се искуством. Неурони-огледала могу бити средство преко којег се ова врста знања добија и на основу радњи изведених од стране других. Као да се искуство других директно претаче у сопствено знање.

Големан каже: „Да бисмо разумели другог, макар мало постајемо као други“ (Големан 2007: 49). Оно што се догађа у мозгу особе коју посматрамо добија директно своју копију у нашем мозгу. Остаје само да се покрене механизам који је спрјечавао да се ти нервни процеси преточе у конкретне радње и имитација је на дјелу. Ово може објаснити зачуђујућу ефикасност коју мала дјеца показују усвајајући огроман број вјештина у релативно кратком времену. Посебно је илустративан примјер усвајања говора.

Много би простора узело само површно навођење области на које се рефлектују сазнања о неуронима огледалима. Област социјалних односа једна је од таквих. Истраживања показују да је систем неурона огледала посебно специјализован за обраду стимулуса који су социјално релевантни (Oberman, Pineda and Ramachandran 2007). Торнтон показује да дисфункција неуролошког система огледала може бити један од узрока аутизма (Thornton 2006).

Очигледне су импликације које ово има за педагогију. Овакви резултати отварају нека питања и наводе на преиспитивање неких ставова. Колико је наш традиционални приступ у настави, који узима у обзир готово искључиво свјесне процесе, или високи нервни пут, како би рекао Големан (Големан 2007), адекватан начину на који функционише људски нервни систем? Јасно је да добар наставник у раду узима у обзир и многе механизме који функционишу на субсвјесном нивоу, али суштина је у томе да то не буде искључиво ствар стихије и личне сензибилности конкретног наставника, него нешто што је научно истраживано и промишљено. Откриће неурона огледала директно потврђује да смо ми саздани за учење, да су у наш генетски код уписане и у структуру нашег нервног система уграђене погодности за учење од других. Ако је то тако, а током школског учења се дешавају велике тешкоће, онда нешто није у реду са таквом концепцијом школског учења, онда она није примјерена начину на који наш нервни систем функционише.

Значај који ова открића имају на пољу емоционалног васпитања и развијања социјалних компетенција не треба посебно ни наглашавати. Изгледа да смо ми биолошки добро опремљени да саосјећамо са другима, да их разумијемо па да онда своје реакције ускладимо са тим, а познавање ове „опреме“ може нам много помоћи да организујемо такво васпитно дјеловање које ће оптимално искористити постојећи биолошки потенцијал.

Поменимо још и традиционално питање којем се педагози код нас повремено враћају, а које се односи на дилему да ли васпитање укључује само свјесне и намјерне утицаје на развој нечије личности или укључује и оне ненамјерне и несвјесне утицаје. Ова дилема у свјетлу наведених сазнања добија нове оквире. Баш као што је само мали дио психичког живота свјестан, тако се изгледа и само мали дио утицаја на обликовање личности васпитаника и преноса културних тековина одвија на потпуно свјесном ни-

воу. Сведе ли педагогија свој предмет само на тај свјесни дио, шта јој заправо остаје?

Археологија

Педагоге нормално занима како је текао историјски развој васпитања. У томе су упућени на сарадњу са историјом и о васпитању у оним периодима прошлости којима се бави историја постоје релативно обимна сазнања. Оно о чему не знамо много јесте васпитање у праисторији. И тадашњи људи су имали културу, ма како скромну, имали су тековине које су преносили на наредне генерације. Дакле, васпитавали су се. Разумљиво је да је лакше бавити се прошлошћу васпитања од времена од кад постоје какви-такви писани извори и богатији остаци материјалне културе, али прошлост васпитања у најранијим периодима развоја човјечанства је од огромне важности, јер је тешко објашњавати неки феномен ако не познајемо како је настао, како су изгледале оне почетне, ране форме његовог развоја. Нека сазнања о овоме може нам дати археологија. Археолошка истраживања нам могу прибавити податке о начину живота људи и из оних периода из којих нема писаних трагова. Неке од таквих анализа дају податке и о процесима учења и поучавања у најранијим људским заједницама. Како археолози долазе до оваквих сазнања?

Од артефакта из каменог доба посебно је значајно камено оруђе, јер оно много говори о онима који су га израдили и користили. Анализирајући камене алатке, научници изводе закључке о начину на који је оно израђено, о менталним и мануелним вјештинама којима је творац алатки морао располагати, о начину на који је оно кориштено, а одатле много и о томе којим дјелатностима су се бавили корисници тог оруђа, како су прибављали средства за живот, какви су били њихови међусобни односи итд. Поменућемо неке анализе које упућују на закључке о томе како је код раних људи на друге припаднике групе преношена вјештину израде каменог оруђа.

Археолозима је познато да у одређеним периодима камено оруђе има одређене особине, карактеристичне облике, одређен ниво прецизности и финоће израде. Анализа неког каменог артефакта може указати на ниво вјештине којом је располагао онај ко га је израдио. Анализа је могућа не само на основу саме алатке, него и на основу каменог језгра са којег је алатка добијена одламањем као и на основу комада који су одламани током клесања. Ово је посебно значајно, јер готове алатке углавном не остају на мјесту гдје су израђене, док камена језгра или одломљени комадићи остају „у радионици“, дакле на једном мјесту гдје се може наћи и велики број неуспјелих алатки, одбачених језгара, каменог иверја итд. Код археолога је уобичајено да на основу анализе каменог оруђа, разликују три нивоа вјештине у његовој изради: експертски ниво (одрасли), напредни ученици (са скромном продуктивношћу у изради оруђа) и почетници (без продуктивности) (Stapert 2007). Посљедња два нивоа се приписују дјеци. При оваквим

анализама се узима у обзир да неуспјех у изради оруђа одговарајућих карактеристика не мора бити узрокован само недовољном вјештином оног ко га израђује, него и неадекватним квалитетом камене „сировине“. Тек кад се одбаци недовољан квалитет камена као узрок лошег квалитета израђеног оруђа, то се приписује недовољној вјештини произвођача оруђа.

Анализом већег броја налаза каменог оруђа израђеног од стране неарденталаца (Homo sapiens neanderthalensis) у распону од старијег до млађег каменог доба, Стејперт образлаже оправданост закључака да су поједини примјерци тог оруђа израђени од стране неандерталске дјеце, од стране одраслих али за дјецу те од стране одраслих као „наставно средство“ у практичној обуци за израду каменог оруђа (Stapert 2007).

Такве примјерке кремених артефакта који показују очигледан недостатак вјештине у изради, а посебно ако су величином мањи од оптималних (уз услов да налазиште располаже са довољно кремена адекватне величине), Стејперт класификује као дјело дјеце која су на нивоу почетника и која су их израдила вјероватно као покушај да имитирају одрасле произвођаче оруђа. Примјерке који показују већи, али и даље недовољан степен вјештине, приписује старијој дјеци која су на нивоу напредних ученика. Наводи примјере оруђа које показује вјештину израде на овом нивоу, али је такве величине и степена довршености израде да тешко омогућује неку практичну употребу. На основу тога закључује да се ради о артефакту израђеном од стране напредног ученика искључиво у сврху вјежбања у изради оруђа, без намјере да оно има употребну вриједност. На основу налаза из Холандије гдје су остаци рада експерта и напредног ученика били на растојању од око 1,5 метара, аутор закључује да се радило о некој врсти едукативне интеракције током рада. Ако ништа друго, ученик се угледао на одраслог.

Посебно су занимљиви примјерци каменог оруђа које је толико мало да није могло имати практичну примјену (нпр. микро-ручна сјекира) које показује експертски ниво у вјештини израде. Ако су га израђивали одрасли, са довољном вјештином за израду оруђа, а оно се није могло практично примјењивати, зашто су га израдили тако малог? Стејперт закључује да су такви предмети служили као средство за игру-обуку и да су их одрасли израђивали за дјецу.

На крају, педагошки вјероватно најзанимљивији, јесу случајеви који указују на могуће директно поучавање у изради оруђа. Ради се о каменим језгрима од којих су одбијани комади на такав начин да то указује на ниво експертске вјештине, али готово сви добијени комади су остали на тој локацији тј. нису узети у даљу обраду и употребу. Ако је ово радио одрасли са високим нивоом вјештине, а није то радио са циљем да дође до оруђа које ће даље бити употребљено, једино што се намеће као логичан циљ јесте давање примјера неком ко посматра како се то ради, дакле поучавање. Стејперт наводи: „Морамо закључити да је `поучавање` палеолитски проналазак (најкасније из горњег палеолитика)“ (Stapert 2007: 21).

Неки археолози на основу налаза покушавају употпунити слику о дјетињству у каменом добу (Högberg 2008). Аутор је анализирао једно налазиште на југу Шведске гдје је на релативно малом простору нађена већа количина каменог иверја међу којем је био иверје настало као резултат рада неког ко је је владао експертским нивоом вјештине у изради камене сјекире и иверје које је произвео неко ко није владао експертским нивоом клесања. „Експертско“ иверје је било концентрисано на малом простору поред једног камена, а „неекспертско“ разасуто по већој површини око тог камена. Аутор прави такву реконструкцију по којој је одрасла особа сједела на камену и клесала сјекиру док се дијете играло око одраслог, посматрало његов рад и покушавало да га имитира. Из овакве реконструкције аутор извлачи још неке занимљиве закључке. Ако је реконструкција тачна, она указује да одрасли није желио или није могао да ради у средини гдје нису присутна дјеца. Дјеца су са својом игром била присутна у свакодневном животу и уобичајеним активностима одраслих. Вјештине важне за заједницу усвајала су и кроз игру имитирајући одрасле.

У једном локалном данском музеју Соренсен је извео јавну демонстрацију клесања кремене сјекире (према Högberg 2008). У склопу тога извео је и један мали експеримент. Шестогодишњи дјечак је опонашао његов рад при чему га Соренсен није поучавао. Дјечак је посматрао како Соренсен ради и могао је да по вољи разгледа сјекире које је исклесао. Након тога је извршена анализа сјекире коју је исклесао дјечак и каменог иверја које је направио као отпатке током клесања. Разумљиво је да је резултат имао далеко мању финоћу израде, али је обликом подсјећао на сјекире какве је израђивао Соренсен. Оно што дјечак није успијевао да копира била је технологија. Иверје које је правио дјечак јасно је упућивало да не користи исправну технику клесања.

Већ и површно размишљање о наведених примјера упућује на мноштво педагошки занимљивих питања. Таква су нпр. питања кад и како су људи почели постајати свјесни потребе да се плански ангажују око васпитања, како се одвијало имитативно учење код дјеце и како су одрасли допуњавали ту имитацију првим облицима поучавања. Посљедњи примјер са Соренсеновим експериментом показује да се само на основу имитирања вјероватно није могла усвојити вјештина израде оруђа на експертском нивоу. То упућује на закључак да је морало бити присутно и поучавање. Анализирање оваквих археолошких сазнања од стране педагога би могло доста обогатити слику о раним формама васпитања.

Етологија

Трагање за коријенима васпитања не могу се ограничити само на људску врсту. Као што психички процеси или социјални процеси код људи имају коријене у претхуманим етапама развоја, тако и васпитање своје најраније зачетке има у примитивним заједницама човјекових предака. Сваки

еволутивни поглед на васпитање мора то имати у виду. Васпитање се може третирати као посебна еволутивна адаптација чију појаву је подстакла употреба и израда оруђа (Csibra and Gergely 2006). Таквом облику васпитања које укључује очигледно поучавање претходили су ранији облици засновани првенствено на имитацији или имитацији са једноставним елементима поучавања. Ова ране зачетке, из којих је касније еволуирало васпитање какво познајемо, можемо тражити у животињском свијету. У овом дијелу трагања за коријенима васпитања корисна сазнања може дати етологија.

Етолози и други научници који се баве понашањем животиња посљедњих деценију – двије доста проучавају облике социјалног учења код животиња. Одавно је познато да бројне животиње усвајају животно вриједне информације и вјештине од других припадника своје врсте, али је преовладавало становиште да нема значајнијег активног утицања компетентне јединке на учење некомпетентне јединке. Сматрало се да се углавном ради у имитирању. Новија истраживања показују да компетентне јединке итекако могу мијењати своје уобичајено понашање у сврху подстицања учења код некомпетентних јединки. Етолози увелико користе појам „поучавање“ за означавање одређених облика понашања у животињском свијету.

Бош описује понашање шимпанзи (Pan troglodytes) из Таи националног парка у Западној Африци (Boesch 1991). Шимпанзе за разбијање ораха користе подесно камење показујући пажњу при избору тог камења које ће бити погодно да послужи као чекић и као наковањ. Мале шимпанзе имају тешкоћа у савладавању ове вјештине. Аутор наводи два примјера у којима мајка, примијетивши такве тешкоће код младунчета, на директан начин демонстрира како се проблем може ријешити. Мајка-шимпанза разбијала је једну посебну врсту ораха која има три одвојена језгра смјештена у посебне коморе са тврдим дрвенастим зидовима. Када се извади једно језгро, орах треба окренути на одговарајући начин и прецизно поставити на наковањ да би се разбила и друга комора и извадило друго језгро, а онда то поновити и за треће језгро. Младунче је појело већи дио ораха које је мајка разбијала. У једном тренутку је од ње узело камен који је служио као чекић и покушало само да разбије орах. Успјело је извадити прво језгро па је исти орах поново ставило на наковањ, али у неправилном положају. Мајка је узела тај орах па га ставила на наковањ на исправан начин. Посматрала је младунче док је успјешно разбијало другу комору и вадило језгро ораха.

Други случај је још илустративнији. Док се мајка-шимпанза одмарала, њено младунче је покушавали да разбије орах каменом који није имао баш идеалан облик да би послужио као чекић. Пошто је неко вријеме безуспјешно покушавало, мајка му је пришла, а младунче јој је одмах дало чекић. Док је младунче сједило пред њом, мајка је врло полагано ротирала чекић у положај који је подеснији за разбијање ораха. Као да је наглашавала значење овог покрета, потрошила је цијели минут за извођење те једноставне ротације. Док је младунче и даље посматрало, разбила је десетак

ораха. Онда је отишла, а младунче је наставило да разбија орахе држећи чекић на исти начин на који је то радила његова мајка.

У литератури се могу наћи бројни описи понашања које се означава поучавањем, а које се среће код еволутивно веома удаљених врста. Торнтон и МекАлиф наводе примјере поучавања код мерката, једне врсте мунгоса (Suricata suricatta) (Thornton and McAuliffe 2006). Меркати живе у јамама ископаним у пустињским предјелима, у заједницама у којима се о младунцима осим мајке истовремено брине и више других тутора. Млади су у првом периоду живота прехрамбено потпуно зависни од хране коју им доносе одрасле јединке. Исхрана се састоји од инсеката, паука, гуштера и, потенцијално опасних, шкорпија. Да би омогућили развијање вјештине лова код младунаца, одрасли почињу да им доносе жив плијен. Интересантно је како то раде у случају шкорпија. Прво им доносе шкорпије које су још живе, али су онеспособљене тако што им је одгризен реп на којем се налази отровна жаока. Након неког времена, када млади развију вјештине до тог нивоа да могу изаћи на крај са таквим плијеном, почну им доносити живе и неоштећене шкорпије. Понашање одраслих показује одређену сензитивност према перформансама младунаца укључујући ту и гурање плијена према младунцима уколико га они игноришу, поново хватање одбјеглог плијена и његово модификовање уколико млади не успијевају да се изборе са њим. Аутори показују да овакво понашање одраслих јединки, и поред извјесне сензитивности према нивоу вјештине код младунаца, није флексибилно. Наиме, ако се у лабораторијским условима у гнијезду састављеном од сасвим младих јединки пуштају снимци оглашавања карактеристичног за старије младунце, одрасли ће почети доносити плијен припремљен за ниво старијих младунаца. Дакле, понашање одраслих је умногоме механичко, засновано на нижим менталним процесима. Ипак, велики број аутора ће овакво понашање називати поучавањем.

Примјери поучавања наводе се и код далеко једноставнијих врста као што су неке врсте социјалних инсеката. Код једне врсте мрава (Temnothorax albipennis) примијећена је употреба технике тандемског кретања коју користе да би водили друге мраве од мравињака до мјеста на којем су нашли храну (Franks and Richardson 2006; Richardson, Sleeman, McNamara, Houston and Franks 2007). Аутори сматрају да тандемско кретање задовољава критеријуме потребне да буде квалификовано као поучавање.

Хопит и сарадници наводе да се у односу према поучавању могу разликовати два приступа: антропоцентрични и не-антропоцентрични (Hoppit et all 2008). Антропоцентрични је оптерећен традиционалном представом учитеља као школског учитеља, а поучавања као активности која је одређена намјером учитеља да поучава. Овакав приступ поучавање ограничава само на нашу врсту, пошто је код животиња тешко говорити о интенцијама у овом смислу. Све већи број нових кандидата за поучавање из животињског свијета и оспоравање од научника са антропоцентричним ставом довели су до потребе да се прецизније дефинише шта је поучавање. У

литератури је највише навођена операционална дефиниција поучавања коју су дали Каро и Хаузер. Они поучавање одређују на сљедећи начин: „Индивидуа А (учитељ) поучава ако модификује своје понашање само у присуству некомпетентног посматрача Б (ученика) и при том плаћа одређену цијену или бар не добија непосредну корист за себе. Понашање јединке А на тај начин подстиче или присиљава јединку Б да се понаша на одређен начин или обезбјеђује јединки Б одређено искуство или јој даје одговарајући примјер. Као резултат тога, јединка Б усваја знање или вјештине у ранијем узрасту или брже или успјешније него што би на другачији начин када би то било касније, спорије, мање успјешно или не би било могуће уопште“ (Caro and Hauser 1992: 153).

Ова дефиниција је оспоравана од неких аутора који већином сматрају да је преширока и да је потребно додати још неке услове које неко понашање мора задовољити да би се могло сматрати поучавањем. Као један од таквих услова наводи се врста информација које се преносе. Поучавањем се третира пренос вјештина, образаца, норми и стратегија, а не једноставно преношење декларативних информација (Raine and Chitka 2006). Барнет поучавање одређује кроз сљедеће карактеристике: 1. понашање учитеља изазива специфичне промјене у понашању ученика и 2. понашање учитеља мора потрајати све док ученик не достигне одређен стандард перформанси, односно понашање учитеља мора бити прилагођено захтјевима достизања ових перформанси (према Galef 1992). Овој посљедњој карактеристици посебно посвећују пажњу Ричардсон и сарадници (Richardson, Sleeman, McNamara, Houstaon and Franks 2007) наводећи да се код неких аутора као један од критеријума да би се неко понашање третирало као поучавање наводи и евалуативност, односно осјетљивост на ниво компетенција који је ученик достигао. Аутори су извели експеримент са једном врстом мрава (поменуто раније) којим су показали да код ове врсте инсеката постоје једноставни механизми евалуације нивоа компетенција који је достигла јединка „поучавана“ од друге јединке која те компетенције посједује. Једноставне форме евалуације током поучавања могу почивати и на веома простим механизмима. Аутори сматрају да су оваква истраживања од вишеструке користи, јер омогућују да се сагледа суштина поучавања као феномена, али и да се открије шта је оно што је особено за поучавање код људи, по чему се њихово поучавање разликује од поучавања код других бића. Сматрају да се за дефинисање те разлике не може користити постојање, односно непостојање евалуације током поучавања, већ да критеријума који одређују суштинску разлику треба тражити другдје.

Без обзира што постоје бројни приговори, дефиниција Кароа и Хаузера је значајна, јер представља покушај да се поучавање операцинално дефинише. Оспоравања и контрааргументи подстакли су дискусију која даје значајан допринос освјетљавању поучавања као феномена. Из овога би и педагози могли извући неке поуке и отворити нека питања. Да ли би се неке основне педагошке појаве могле дефинисати на сличан начин? Да ли се

наведена дефиниција може прихватити и за поучавање каквим се бавимо у педагогији? Ако не може, шта је то што понуђеној дефиницији недостаје? Који су додатни услови који би морали бити задовољени да би се могло говорити о васпитању итд.

На које још начине ови резултати могу бити од значаја за педагогију? Прије свега, наводе нас да се бар замислимо над несумњиво антропоцентричним ставом са којим приступамо прошлости васпитања. Постоји код педагога мање-више општеприхваћен став да је васпитање људска карактеристика па се онда са становишта васпитања нема шта тражити у свијету оних врста које су у еволутивном смислу на нивоима испод људског. Нећемо оспоравати да је васпитање уникатно људска карактеристика, али било која појава, па тако и васпитање, није настала сама из себе. Еволутивно посматрање ствари учи нас да свака појава, прије него што се појави у свом развијеном и препознатљивом облику, пролази кроз дуги период развоја од неких елементарних зачетака, примитивних форми које су биле садржане у неким другим, развојно нижим, појавама. Тешко је потпуније разумјети појаву у њеном развијеном облику, ако не познајемо примитивније форме из којих је еволуирала и факторе који су ту еволуцију подстицали и усмјеравали. Тако је и са васпитањем. Тешко ћемо свеобухватније сагледавати васпитање ако не познајемо шта му је претходило, који су то облици из којих је оно еволуирало и шта су били подстицају који су условили ту еволуцију. У том контексту би педагози могли проналазити подстицаје за сарадњу са етолозима и другим научницима који проучавају понашање животиња.

Литература

Bakeman et al 1990: R. Bakeman et al, Kung infancy: the social context of object exploration, Ann Arbor: *Child development*, 61(3), Ann Arbor, 794-809.

Boesch 1991: C. Boesch, Teaching among wild chimpanzees, London: *Animal Behaviour*, 41, London, 530-532.

Gallese et al 1996: V. Gallese et al, Action recognition in the premotor cortex. Oxford: *Brain*, 119, Oxford, 593-609.

Galef 1992: B.G. Galef, The question of animal culture. New York: *Human nature*, Vol 3, New York, 157-178.

Големан 2007: Д. Големан, *Социјална интелигенција*. Београд: Геопоетика.

Gross 1973: M. Gross, Lucien Febvre, živa misao jednog historičara. Zagreb: *Časopis za suvremenu povijest II.* Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb.

Маслов 1982: А. Маслов, *Мотивација и личност*. Београд: Нолит.

Oberman et al 2007: L.M. Oberman et al, The human mirror neuron system: A link between action observation and social skills. Oxford: *Social Cognitive and Affective Neuroscience*. 2, Oxford, 62-66.

Raine, Chittka 2006: N.E. Raine, L. Chittka, Social Learning: Ants and the Meaning of Teaching. Amsterdam: *Current Biology*. Vol 16, No 9, Amsterdam, 323-325.

Richardson et al 2007: T.O. Richardson et al, Teaching with Evaluation in Ants. Amsterdam: *Current Biology*, 17, Amsterdam, 1520-1526.

Rizzolatti, Craighero 2005: G. Rizzolatti, L. Craighero, Mirror neuron: a neurological approach to emphathy. In: J.P. Changeux, A.R. Damasio, W. Singer, Y. Christen (Eds.) *Neurobiology of Human Values*. Haidelberg: Springer, 107-123.

Сарић 1990: М.Р. Сарић, *Општи принципи научног рада*. Београд: Научна књига.

Stapert 2007: D. Stapert, Neanderthal children and their flints. Amsterdam: *PalArch`s Journal of Archeology of Northwest Europe* 1, 2, Amsterdam, 16-39.

Thornton 2006: I.M. Thornton, Out of time: A possible link between mirror neurons, autism and elektromagnetic radiation. *Medical Hypotheses*. 67, Amsterdam, 378-382.

Thornton, McAuliffe 2006: A. Thornton, K. McAuliffe, Teaching in wild meerkats. *Science*, 313, Cambridge, 227-229.

Franks, Richardson 2006: N.R. Franks, T. Richardson, Teaching in tandem-running ants. *Nature*, 439, Chicago, 153-154.

Hoppitt et all. 2008: J.E.W. Hoppitt, et all. Lessons from animal teaching. *Trends in Ecology & Evolution*. Vol. 23. Issue 9. Cambridge, 486-493.

Högberg 2008: A. Högberg, Playing with Flint: Tracing a Child`s Imitation of Adult Work in a Lithic Assemblage. *Journal of Archaeological Method and Theory*, 15, Rotterdam, 112-131.

Caro, Hauser 1992: T.M. Caro, M.D. Hauser, Is there teaching in nonhuman animals? Chicago: *Quarterly Review of Biology*, 67, Chicago, 151-174.

Csibra, Gergely 2006: G. Csibra, G. Gergely, Social learning and social cognition: The case for pedagogy. In: M.H. Johnson & Y. Munakata (Eds.), *Processes of Change in Brain and Cognitive Development. Attention and Performance*, XXI. Oxford: Oxford University Press, 249-274.

Бранка С. Ковачевић*
Катедра за педагогију
Филозофски факултет Пале
Универзитет у Источном Сарајеву

Оригинални научни рад

ПОВЕЗИВАЊЕ ДИДАКТИКЕ И ТАНГЕНТНИХ ПСИХОЛОШКИХ ДИСЦИПЛИНА У ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНОЈ НАСТАВИ

1. *Уводне напомене*

Миле Илић (2004) сматра да су психолошка сазнања о психофизичким могућностима ученика неопходна наставницима и дидактичарима, и обрнуто, својим активностима они омогућују провјеравање и усавршавање психолошких сазнања. Ова сазнања доприносе реализацији психолошких истраживања. Теоријска упоришта савремених модела наставе заснована су и на савременим сазнањима из развојне психологије. Са становишта развоја у настави, према мишљењу Новака Лакете (2006), дидактику највише интресују резултати истраживања развојне психологије који се односе на: развој психичког живота током еволуције, индивидуални психички развој појединца од зачећа до краја живота, развој појединачног психичког процеса и психичких појава, односно стања, развој психичког живота у различитим културно-историјским условима. Такође, у центру интересовања развојне психологије налазе се питања: периодизације психичког развоја, тјелесни развој, развој моторике, развој чулне осјетљивости и опажања, развој учења, памћења, говора, мишљења, појмова, интелигенције, емоција, социјални развој и развој личности.

Драгољуб Крнета (2006) посебно издваја учење по коме многобројни фактори (примарни или секундарни, посредно или непосредно, у већој или мањој мјери, јаче или слабије) судјелују у процесу социјалног учења и сазријевања личности. «С обзиром да велики дио свог живота човјек проводи у комуникацији са другима, сматра се да је комуникација са другима један од најважнијих чинилаца не само добре организације васпитно-образовног рада него и фактор развоја личности» (Крнета 2006:155). Интерперсонални односи појединаца и група успостављају се у различитим видовима, те могу бити од изузетне користи за социјализацију и складан развој личности.

Међу истраживачима присутно је значајно интересовање за психолошке основе наставе, конкретно за психолошке процесе свих учесника у настави и њихових манифестација на учење и развој. „Педагогију, дидактику и психологију повезује њихов заједнички хуманистички карактер у разматрању личности и њених проблема“ (Вилотијевић 1999: 47). Проблема-

* kovacevicbrana@yahoo.com

тика психолошких основа наставног рада усмјерена је не само на цјелокупну личност ученика и наставника, него и на њихове међусобне односе. Већи број рјешења најсложенијих дидактичких проблема лежи у откривању и уважавању законитости психичког живота.

2. *Специфичности психолошких теорија у настави*

Потребе и могућности примјене психолошких сазнања у васпитању условиле су и конституисање посебне граничне дисциплине педагошке психологије. У новије вријеме према мишљењу Драге Бранковића (1995) ни то није довољно, па се у свијету пише о још неким дисциплинама које се баве примјеном психолошких сазнања у конципирању дидактичких теорија (теорија наставе). Италијански педагог и психолог Титоне (1977) образлаже потребу конститутисања психодидактике, чији предмет истраживања дефинише као психолошке основе наставног процеса у образовању и едукативној технологији. „Захтјеви за брже осавремењивање и унапређивање процеса васпитања подстицали су веће интересовање психолога за истраживање психолошких основа педагошких процеса“ (Бранковић 1995: 32). Панов (2007) на основу година искуства из психологије и образовања формира психодидактички приступ о савременим проблемима развоја образовања у Русији. Психолошки аспекти образовања и образовног окружења одређују концепције психолошких, дидактичких и психодидактичких парадигми, психодидактичких програма, методологије испитивања образовног окружења и образовне технологије.

Седамдесетих година прошлог вијека Никола Филиповић је истакао „блискост предмета и методологије проучавања, упућеност на коришћење резултата у научној обради и васпитно-образовном процесу - говори о блискости повезаности међу овим наукама и изворима спознаје“ (Филиповић 1977: 48). Ово схватање потврђују налази Лидије Вучић (1978) о доприносу психолошких истраживања у рјешавању психолошких проблема карактеристичних за наставу. При томе се посебан акценат ставља на проширивање различитих могућности примјене психолошких принципа у планирању, извођењу и евалуацији наставног процеса. У фокусу интересовања психолога присутни су и проблеми мјерења способности, мотивације, прогностике исхода наставног процеса, транфера знања, те селекције ученика. Анализа доступне литературе потврђује раније постављену тезу о заступљености проблема специфичности процеса учења у радовима истраживача.

Психологија наставе је нешто више од три деценије саставни дио психолошких истраживања у области сазнавања, учења и развоја. „Главни извори који помажу психологији наставе су, прво теорије учења, теорије мишљења, развојне теорије, па и теорије социјалне психологије, и друго, подаци који потичу из великог броја истраживања у којима се описује и анализира сама настава“ (Милановић- Наход 1995: 76). Знања из психологије омогућавају дидактици да лакше проучава специфичности сазнајног

процеса у настави, могућности развијања општих и специфичних способности, повећања мотивације, мишљења и сл. Даљем развоју дидактичке теорије и праксе доприносе истраживања и сазнања о теоријама учења, теоријама когнитивних стилова и стилова учења. „Нажалост, постојеће теорије учења добро објашњавају само један ужи домен чињеница, док се саплићу о друге утврђене чињенице“ (Квашчев 1978: 25). За Петра Стојаковића (1985) «управо психолошке теорије наставе и инструкције у школском учењу су покушај да се успостави директнија веза између теорија учења и наставне праксе и да многобројна достигнућа из области експерименталне психологије учења и мотаваације нађу своју примјену у наставној пракси и школском учењу с циљем њихова подизања на виши и квалитетнији ниво» (Стојаковић 1985: 11). Петар Мандић и Недјељка Гајановић наглашавају „не може се оспорити чињеница да су теорије учења допринијеле и доприносе модернијем конципирању васпитно-образовне дјелатности, савременијем структуирању садржаја образовања, ефикаснијој реализацији наставе и учења, увођењу новина у организацију наставе, подизању нивоа и квалитета наставне технологије и посебно увођењу компјутера у наставу (Мандић, Гајановић 1991: 229). Међутим, «на несрећу, има истраживања која су атеоријска, па чак и идиосинкратичка, тако да се ретко могу повезати добијени подаци са постојећим теоријама које објашњавају и тумаче процес сазнавања и мишљења. Могући разлог овог неусаглашавања може бити у томе што се ове теорије слабо познају па се у настави не примењују препоруке и предлози које оне нуде, а други разлог може бити што неке теорије занемарују саму наставу“ (Милановић- Наход 2000: 76). Према мишљењу Брунера, теорије наставе су засноване на теоријама учења и теоријама развоја. Ове теорије, према Брунеру (1990), су нормативно-перспективне, односно трагају за најефикаснијим начинима стицања знања. Главну одредницу теорије наставе представљају упутства и норме, правила за стицање знања, вјештина, навика и критеријуми за планирање и вредновање наставног рада. За разлику од теорије учења која одговара на питање шта је садржина процеса учења, теорија наставе даје одговор на питање како најуспјешније остварити процес учења и наставе. Теорија наставе према Брунеру треба да садржи пет основних елемената: а) оптимално искуство ради развијања наклоности код ученика да учи, б) структурисање знања да би се оно потпуно разумело, в) спецификовање оптималних секвенци градива које треба научити, г) улогу успеха и неуспеха и награда и казни у учењу и д) поступке за стимулисање мишљења.

Бихејвиористичка, когнитивистичка и хуманистичка психолошка оријентација према схватању Гиј Лефрансоа (Lefrancois, 1994) највише су утицале на организацију наставе. Младен Вилотијевић је класификацију Курзона (1996) узео као полазиште за даљу разраду табеларног приказа теорија учења, односно утицаја главних представника наведених теорија на организацију наставе. Курзон теорије учења и наставе класификује у чети-

ри групе: бихејвиористичке, необихејвиористичке, гешталт теорије, когнитивистичке теорије и хуманистичке теорије.

Табела бр. 1 Теорије учења које су највише утицале на организацију наставе

Теорија	Главни фокус	Кључне варијабле/концепти	Представници	Главна корист за наставу
Бихејвиоризам	Понашање	Стимулуси Одзиви Награђивање Кажњавање Модификација понашања	Вотсон Гатри Торндајк Хал	Објашњава учење вјештина и ставова, наглашава награђивање
Необихејвиоризам			Толман Скинер Гање	
Гешталт	Целовита искуства	Целина већа од збира делова Целина има унутрашње суштинске законе Проницљивост-увиђање реорганизације поља ученичког искуства	М. Вертхајмер Кофка Келер	Организација наставе да ученик сам нађе пут решења. Значај праксе Процес увиђања
Когнитивизам	Сазнање	Одлучивање Разумевање Когнитивна структура Перцепција Информациони процеси Памћење	Оусубел Брунер Гање Виготски Гаљперин Тализина	Објашњава развој разумевања (значења) наглашава значај значења и организације
Хуманизам	Личност	Појам о себи Самоостваривање Самопроцењивање	Маслов Роџерс Бандура	Усредсређује се на афективни развој; наглашава прилагођавање и благостање

(Вилотијевић 1999: 126)

Потврду традиционалној настави дала је психологија понашања S-R. Традиционална настава, према Јовану Ђорђевићу (1997), није имала своју теорију наставе, већ је прихватила психолошке теорије које су се појавиле. Доминација Скинеровог учења била је дуго присутна у педагошкој психологији, односно психологији учења. Скинерови принципи оперантног учења половином двадесетог вијека налазе примјену у моделима школског учења и наставе (програмираном учењу/настави). Програмирање наставе претпоставља истицање задатака часа на почетку и тачно пружање инструкција (шта се тражи од ученика). По узору на Скинерово учење, настава је развила читав систем награда, казни и такмичења. Сазнајни процес

подстиче се у различитим временским интервалима, односно потрепљење је присутно на почетку, али и у каснијим фазама. Замјерка упућена Скинеровој теорији односи се на исувише наглашену улогу наставника. Ученик је одговоран за реакцију, али је наставник тај који контролише стимулус и одређује који одговор (реакција) је исправан. У школском учењу доминира аверзивна мотивација, тј. мотивација се заснива на принуди, казни и оцјени. Бихејвиористички приступ претпоставља редовну употребу тестова процјене и самопроцјене знања, планирање и провођење различитих облика похваљивања и награђивања (за остварене резултате у образовном процесу), односно ускраћивање награде или прикладно кажњавање за нежељене облике понашања током образовања.

Толманова теорија „бихејвиоризма са циљем“ усмјерена је на понашање ученика које је резултат заједничког дјеловања стимулуса из окружења, психолошких стања и тежњи за сазнањем. Ефекат наставе оцјењујемо на основу онога што ученик ради, односно учење треба да доведе до промјене понашања. Вилотијевић посебно наглашава Гањеово схватање по коме „циљ наставе није да ученици науче огроман број чињеница, иако су оне важне за учење, него треба усмеравати ученике да не остају на самој чињеници (информацији), већ и да је сврставају у одређену категорију, у правило“ (Вилотојевић 1999: 178). Гањеова теорија учења проучава когнитивну страну развоја, али не занамарује међузависност генетског развоја и учења. Према Толману и Гањеу људски ум је селективан у својим процесима и не своди се само на једноставну везу стимулус-реакција. Различити типови знања су у хијерархији, нижи типови су предуслов за остваривање виших.

За разлику од необихејвиористичке теорије која се бави серијама секвенцијалних радњи, гешталистичка теорија акценат ставља на цјелокупну ситуацију. Према схватању гешталтиста цјелина је већа од скупа индивидуалних дијелова. Примјена одредница гешталт тезе претпоставља организацију наставе засновану на груписању сличних појмова и појава. Стога је неопходно ученицима обезбиједити довољно времена за примјену усвојених информација на лична искуства, односно за самостално рјешавање проблема.

Ни когнитивна психологија Брунера није имала знатног утицаја на реформисање наставе. Брунер инсистира на процесу, а мање на знању. Ова идеја није могла заживјети, јер се сукобила са системом преношења информација, поучавања и претјераног меморисања. Учење за когнитивисте представља „процес интеракције кроз који појединац изграђује нова схватања (сазнајне структуре), а она потискују или преобликују и обогаћују дотадашња схватања“ (Вилотијевић 1999: 195). Циљ наставе усмјерен је на подршку развоју мишљења, метакогниције и интелигенције уопште. Од посебног значаја су унутрашњи процеси, сазнавање, мотивација и организованост меморије за процес учења.

Теорије Пијажеа (активна конструкција знања) и Виготског (конструкција знања у оквиру асиметричне интеракције између дјетета и одраслог) дају теоријско упориште савременим моделима наставе. Према Пијажеу, индивидуална конструкција нових когнитивних структура може бити убрзана или успорена у зависности од тога у којој мјери социокултурно окружење у којем се дијете развија одговара и подржава процес конструкције. Социјална интеракција и социокултурно окружење могу утицати на процес когнитивног развоја, али не могу утицати на формирање когнитивне структуре у наредној фази развоја. За Виготског (1996) процес учења и развој способности учења имају своје коријене и своје почетке у социјалној интеракцији дјетета са спољним свијетом: родитељима, члановима породице, вршњацима, одраслима, наставницима, школом, културним и образовним институцијама итд. Конструктивистички оријентисане теорије према Baucalu (2003) полазе од претпоставке да се кључне развојне промјене у когнитивном развоју формирају (обликују, стварају, конструишу) унутар индивидуе. У савремене моделе наставе уграђене су сљедеће теоријске одреднице према Пијажеу (активна конструкција знања) и Виготском (конструкција знања у оквиру асиметричне интеракције између дјетета и одраслог): ученикова пажња усмјерена је на структуру наставне јединице (нека питања су из «зоне наредног развоја»), ученици откривалачки, уз помоћ наставника, долазе до сазнања, потенцијали ученика посматрају се са аспекта шта ученик може да буде сутра, те шта би требало и могао да постане и уради у својој ближој и даљој будућности.

Социјални односи према учењу психолога хуманистичке психологије могу бити пресудни за унапређивање наставног процеса. Они доприносе не само социјалном, емоционалном и вољном, него и когнитивном развоју појединца. Швец (1993, 1994) наглашава хуманистичку концепцију Маслова и Роџерса о просоцијалним вриједностима и нормама као конструктивним потребама и интересовањима самоактуелизованог појединца. „Настава треба да буде усмерена на лично откриће које помаже појединцу да осети сопствени значај и да изгради своју аутономију“ (Вилотијевић 1999: 321). Најбоља настава је она у којој појединац може да нађе себе, схвати шта жели, уочи добре и лоше стране, али и да открије свој идентитет. Ученик користи своје могућности и аспирације да би постао оно што јесте, али и да би помагао другима. Дружење са другима (вршњацима и одраслим) током учења доприноси богаћењу личних искустава ученика, што је од суштинског значаја за нормалан развој дјеце и младих.

3. *Закључак*

Сматрамо да повезаност дидактике и тангентних психолошких дисциплина може допринијети прогресивним развојним токовима дидактике. Дидактика помоћу сазнања из тангентних психолошких дисциплина комплексније приступа проблематици сазнајног процеса у настави. Теорије на-

ставе упориште налазе у теоријама учења и развоја, односно теоријама бихејвиористичке, необихејвиористичке, гешталтистичке, когнитивистичке и хуманистичке оријентације. Посебно издвајамо значајан утицај бихејвиористичких, когнитивистичких и хуманистичких теорија на организацију наставе. Бихејвиористи указују на важну улогу поткрепљивања или награђивања у процесу учења. Когнитивни приступи учењу почивају на теоријским поставкама о развијању когнитивних схема или мисаоних структура које репрезентују одређене вањске или унутрашње појаве или процесе. Процес учења је повезан не само са стицањем нових схема, него и са прилагођавањем схема новим потребама. Ефикасно, дугорочно учење према схватању хуманиста почива на искуственом учењу, односно на укључености појединца, стимулацији осјећања и размишљања, самоиницијативности и самоевалуацији.

Дидактика трага за одговором на кључно питање: како наставно учење и поучавање учинити образовно успјешним. Међутим, нека подручја дидактике и тангентних психолошких дисцилина, према схватању Илића (2001), нису до краја разграничена. Теоријска сазнања, истраживачки резултати, методолошки концепти и терминологија психологије доминирају у одређеном броју монографија, приручника и осталих „дидактичких радова“. „Дидактичке спознаје остају не само довољно експлициране, већ и сасвим запостављене“ (Илић 2001: 770). Савремени дидактичари и психолози с правом траже одговоре на сљедећа питања: да ли такви приступи врше психологизацију дидактичких истраживања. Да ли су ови приступи квазиинтердисциплинарни? Да ли и у којој мјери ови приступи доприносе развоју дидактике? Одговори на ова комплексна и контраверзна питања захтијевају шире метатеоријско проучавање путева сазнавања дидактичких феномена.

Литература

Бокал 2003: А. Бокал, *Конструкција и ко-конструкција у зони наредног развоја: да ли Пијаже и Виготски могу бити у праву?*, Београд: *Психологија бр.4*, 517-542.

Бранковић 2001: Д. Бранковић, *Педагошке теорије* (Научне основе и развојни токови), Бања Лука: Универзитет у Бањој Луци.

Бранковић, Илић 2004: D. Бранковић, М. Илић, *Основи педагогије*, Бања Лука Цомесграфика.

Брунер 1990: Ц. Брунер, Ток когнитивног развоја, *Когнитивни развој детета,* Београд: Савез друштава психолога Србије.

Виготски 1996: Л.С. Виготски, *Проблеми опште психологије*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Вилотијевић 1999: М.Вилотијевић, *Дидактика 1*, Београд: Научна књига и Учитељски факултет Београд.

Вилотијевић 1999: М. Вилотијевић, *Дидактика 2*, Београд: Научна књига и Учитељски факултет Београд.

Вучић 1978: Л. Вучић, *Примена психологије у настави Београд*, У зборнику бр.11, Београд: Институт за педагошка истраживања..

Ђорђевић 1997: Ј. Ђорђевић, *Настава и учење у савременој школи*. Београд: Учитељски факултет у Београду.

Илић 2001: М. Илић, Успони и странпутице у савременој дидактици. У зборнику *Филозофско-филолошке науке на почетку 21. вијека,* Бања Лука, 767-775.

Квашчев 1978: Р. Квашчев, *Примењена теорија учења на област наставе и васпитања*, Београд: Привредно финансијски водич.

Крнета 2006: D. Krneta, *Interaktivno učenje i nastava.* Banja Luka: FPDN.

Лакета 2006: Н. Лакета, *Дидактика*, Ужице: Учитељски факултет у Ужицу.

Лефрансоа 1996: G.R. Lefrancois, *Psyhology for Teaching*, Wadsworth Publiching Company Belmont California.

Мандић, Гајановић 1991: П. Мандић, Н. Гајановић, *Психологија у служби учења и наставе*, Лукавац: Графокомерц Туњић.

Милановић-Наход 1995: С. Милановић-Наход, Стицање знања у настави и развој мишљења. У *Сазнавање и настава*, Београд: Институт за педагошка истраживања., 75-93.

Панов 2007: В. И. Панов, *Психодидактика образовательных систем,* Теория *и практика*. Практическая психология, Издательский дом "Питер".

Стојаковић 1985: П. Стојаковић, *Психолошки проблеми инструкције и учења у настави*, Сарајево: Свјетлост, Завод за уџбенике и наставна средства, Сарајево и Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.

Филиповић 1977: Н. Филиповић, *Дидактика*, Сарајево, ИГКРО“СВЈЕТЛОСТ“.

Швец 1997: Ш.Швец, Хуманистички оријентисано образовање као модел за развој алтруизма. У Зборнику: *Васпитање и алтруизам,* Београд: ИПИ, 120-130.

Биљана М. Сладоје-Бошњак*
Катедра за педагогију
Филозофски факултет Пале
Универзитет у Источном Сарајеву

Прегледни рад

ТЕАНТРОПОЛОШКИ АСПЕКТИ У ВАСПИТАЊУ

Уводне напомене

Постанак и постојање човјека представља упитник и човјек кроз различите науке тражи одгонетку на то питање. Посебно, антропологија, схваћена као интегришућа наука свеукупних сазнања о човјеку, настоји да одговори на суштинско питање ко је човјек и шта је смисао његовог постојања. Данашња антрополошка расправа усмјерена је ка двама основним схватањима која се међусобно разликују: човјек као мањкаво биће-култура је компензација његове слободе и човјек као биће обдарено духом (Гудјонс, 1993). Од одговора на ова питања зависи даљи ток педагогије јер смисао васпитања органски зависи од смисла човјековог живота, а смисао човјековог живота од темеља на којима он почива и од крајњих циљева којима стреми. Друкчије ће се васпитавати личност ако као полазиште поставимо тезу да је човјек биолошки мањкаво биће које може преживјети једино уз помоћ културе. Они који сматрају да у човјеку постоје све способности које се временом претварају у позиције имаће опет друкчији приступ у васпитавању човјека. Иако се међусобно разликују, у основи ових учења је мишљење да је човјек по својој природи способан за нешто више и савршеније (јер је човјек слободна и непредвидива личност) и да се не може схватати телеолошки из довршења неког развоја (било из развоја ка испуњењу божијег стварања, било из неког детерминистичког биолошког правца еволуције). Антропологија, изникла из теологије, објашњава разлог због којег човјек јесте и остаће мистерија за науку. Та мистерија лежи у чињеници како оно што је у његовој суштини, из разлога саме своје структуре, јесте теолошко биће које спада изван научног поља (Нелас, 2001). По теолошком учењу, одговор на питање шта је човјек, зашто постоји и куда иде не може бити коначан јер човјек са снагом свог унутрашњег бића, са слободом избора себе надилази. У раду ћемо покушати освијетлити по мишљењу Амфилохија Радовића (2000) и Јована Пурића (2009) «праву антропологију» (Боголикост човјекове природе) која је предуслов и онтолошки темељ васпитања и образовања, чиме, због наведених аутора се може претпоставити да ћемо се у раду највише дотаћи православне антропологије.

* barka@bih.net.ba

Удаљавање од сопственог филозофског и теолошког идентитета

Темељи европске цивилизације су хришћански. Другим ријечима, данашња Европа је настала на вјери у Оваплоћеног, Распетог, Васкрслог и Вазнесеног Господа Исуса Христа. На жалост, одмах морамо додати да су садржај и смисао данашње цивилизације запада далеко од основа хришћанске филозофије о Творцу и његовој творевини, то јест да су они настали као посљедица непрекидног и досљедног искривљавања изворних догмата хришћанске вјере које се на западу одигравало током последњих готово хиљаду година. Проблем је настао по Неласовом мишљењу (2001) због базичног изокретања библијског учења о човјеку од стране западне хришћанске теологије, што је имало болне посљедице. Позно римско Хришћанство, од 11. вијека па надаље, својим схватањима односа Бога и свијета, Бога и човјека, својим поимањем човјекових могућности и његовог коначног циља, припремало је рађање натуралистичког и хуманистичког васпитања и образовања што је посљедица друкчијег теолошког и антрополошког схаватања. Надовезана на овај период нововјековна филозофија ренесансе (15. и 16. вијек), у којој се филозофија одвојила од теологије и наука од религије, обраћа се збиљи овог свијета ради спознаје природе па се ослања на разум, искуство и опажање. Протестантски морализам спојен са ренесансним натурализмом и хуманизмом још више је усмјерио васпитање на практичне циљеве. Завршна етапа развојног лука од јеретичког учења, преко хуманизма, ренесансе и просвјетитељства јесте утилитаризам, са којим човјек свој идентитет добија на тржишту. На тај начин, римокатоличко васпитање, с обзиром на своје догматске претпоставке, које су утицале на губљење осјећања за стварно присуство Бога у историји свијета и човјека, обликовало је један свој идеал савршеног човјека и увело себи својствене методе и циљеве васпитања. Данашња цивилизација запада одриче се својих хришћанских темеља и младе људе васпитавају у духу личних и колективних права, слобода и обавеза. Систем педагогије је постао саучесник у стварању гордог, охолог, безобзирног и немилосрдног човјека. Такав прагматизам лишава човјека постојања идеала, а заснован на натуралистичким филозофским теоријама пропагира повратак природи и на тај начин замагљује трансценденцију и осиромашује људске видике. Оваквом прагматичношћу дошло је до експанзије васпитно-образовних установа у модерном свијету, али је такође стављен знак питања на саме темеље васпитања и његове коначне циљеве.

Импликације таквих учења осјетиле су се и у нашем друштву па Амфилохије Радовић (2000) каже да је у посљедња два вијека наше историје дошло до нашег органског уклапања у категорије западног мишљења. Пошто су се педагошки модели већ дуже времена некритички преузимали од западног хришћанства и на њему изниклих филозофских праваца, то је довело до удаљавања наше педагошке мисли од њених аутентичних теолошких корјена. Бојазан постоји да заборав закорови оригиналност право-

славног теолошког учења па поменути аутор подвлачи да је дошло до губљења самосвијести да смо некад имали свој сопствени филозофски и теолошки идентитет. Изворно хришћанство има своје сопствено схватање васпитања и образовања, које смо настојали приказати у овом раду, разрађено кроз његову вјековну праксу и искуство, а утемељено на библијској визији човјека и цјелокупне стварности.

Васпитање и образовање у теолошкој православној мисли

Васпитање је код словенских народа значило свехрањење, свеукупну исхрану. На старословенском «вас» значи читав, цео, а «питање» је изворно храњење, што значи да је васпитање храњење духовном храном. Овакву дефиницију изнијели су Драгомир Сандо (2006) и монахиња Магдалина (1996). По Калезићевом мишљењу (2006), васпитање је нешто што конституише човјека као биће дубљих основа, ширих хоризоната и виших и даљих домета но што их имају друга бића у природи. Пошто човјек у својој природи носи у себи могућности за нешто више од оног што јесте, значи да васпитање не можемо схватати само као површну праксу-дресуру, него нешто што захтијева дуг, систематичан рад који пружа корјене у подљудске дубине и отвара хоризонте за даље и више димензије. Овдје говоримо о души, као средишту васпитања. Васпитавати душу значи, његовати двије најобухватније хришћанске врлине: милост и мир. За ове двије врлине поуздано можемо рећи да бивају све више заглушене хуком разних погубних идеала и псеудовриједности које се намећу душама. Питање које се поставља јесте како дјетињу душу сачувати (овдје се не мисли на дјецу у хронолошком смислу, већ на све оне који у себи чувају неискварену «дјечју» душу) од лоших утицаја. Драгомир Сандо пише (види код: Пурић, 2009, стр. 8): «духовни човјек који је настањен на земљи је, у ствари, грађанин Небеса и васпитава се тако да постане подесан за небески живот којим живе анђели». Очито је да постоји јак дихотомијски јаз између овог императива и ситуације у којој се налазимо.

Ријеч за образовање у грчком језику је «морфосис» што значи образовање или уобличавање. Драгомир Сандо (2006) упозорава да је жалосно што људи који се данас баве образовањем не знају ни значење те ријечи. Образовање значи обнављање образа Божијег у човјеку, његово разоткривање и развој. Оно представља извјестан калуп, као начин живота и самим тим једна врста хода ка горе. Прости народ, незагађен површним европским рационализмом, никада није заборавио у свом језику то дубоко етичко значење образа («образа ми», «човјек без образа» и слично) што упућује на органску везу између образовања и духовног живота. Свети Јован Златоусти (види код Пурић, 2009) је био строг према оним хришћанима који су игнорисали духовна дјела и све своје наде полагали на овосвјетске дјелатности, улажући у њих сав свој напор. У ствари, ријеч је о томе да образовање није само стицање знања из једне или више области него оно

има антрополошки и етички па и дубоки духовни смисао. Образовање или школовање били су и остали важна врата на која млади улазе на позорницу живота. Они су нарочито важни данас када удаљеност између човјека на једној и друге особе, природе и Бога на другој страни, постаје све већа и већа. Данас је присутан став да постигнућа модерне науке, открића психологије и тријумфи технологије доносе човјеку више доброг но лошег. Оно на шта Нелас (2001) упозорава јесте да она бивају отуђена и пропадају због људског стремљења за безаконом аутономијом. Све оно што човјек изучава током свог школовања, има ново мјесто, улогу и циљ јер је преображено Христом. Професија за коју се опредјељује и школује члан заједнице јесте плод дара (талента) добијеног од Бога и они нису циљ, већ помоћно средство за служење у заједници, односно у задобијању царства Божијег. На тај начин, човјекова дјела не служе остварењу његових циљева (оно о чему је Нелас говорио када спомиње безакону аутономију). Човјекова духовна дјела су, у ствари, отпор безаконој аутономији која је зли елемент. Јер, свако створење је Божије дјело и ништа није за одбацивање ако се прима са захвалношћу. То је призив и позив за човјека да се подигне у мјери раста висине Христове, као што каже апостол Павле. Раскол између овако схваћеног образовања и данашњих присутних дефиниција о образовању десио се у средњовјековној схоластици. Образовање је почело да се схвата као образовање интелекта, тј. као стицање знања губећи тако постепено своју антрополошку дубину и смисао. То што се зачело у схоластици (од јеретичких учења) временом је стекло пуно право грађанства, тако да данас у свијести модерног човјека образовање и не значи ништа друго до стицање знања из разних области, док се образован човјек поистовећује са ученим човјеком. Управо ове супротности довеле су до несигурности савремене педагошке мисли као и коријените кризе самог васпитања и образовања.

Повратак човјеку као духовном бићу

Интересовало нас је гледиште Амфилохија Радовића (2000) да је у последња два вијека наше историје дошло до нашег органског уклапања у категорије западног мишљења и да смо зато заборавили свој сопствени теолошки и филозофски идентитет које се директно одражава на поље васпитања. Зато смо покушали да опишемо дешавања у блиској историји која су се десила у друштву и која су се рефлектовала на васпитање.

У 19. вијеку, што значи прије два вијека, у дјелима истакнутих српских педагога попут Ђорђа Натошевића, Војислава Бакића и других, у дефинисању васпитања наглашава се развијање и усавршавање органских сила и духовних способности, док се образовање односи на формирање духа (види код: Бранковић, 2001). За потребе овог рада не треба ићи даље и дубље у анализирање рада ових и других педагога, него само увидјети да ли је духовна димензија била присутна у том периоду. Од 1944/45. године

наша педагогија била је под доминацијом совјетске педагогије. Иако можемо разликовати пет развојних етапа педагошке науке у социјалистичкој Југославији, заједничко за све њих била је социјалистичко-марксистичка основа. Атеизација људске свијести, која је постојала у складу са социјалистичком идеологијом, анатемизирала је сваку светост и религиозност. Тек 1986/87. године, распадом социјалистичких држава, настаје период раскршћа и тражења новог идентитета педагогије. Питање које се тада поставило: какву педагогију требамо и какву педагогију треба развијати, по свему судећи још није добило прави одговор. Јер, период који се надовезао на овај период јесте период транзиције. Десило се да су досадашњи системи вриједности срушени (који су бар у својој дефиницији свестрано развијене личности подразумијевали и моралну и естетску компоненту), а нови нису створени (Сладоје-Бошњак, 2009). У том међупростору појављују се различите друштвене и индивидуалне тенденције иза којих се крију покушаји манипулисања и злоупотребљавања васпитања и педагогије.

У другој половини 20. и у 21. вијеку, у педагошким уџбеницима, такође је изостављена димензија духовности у васпитању, што је вјероватно погодовало претходној владајућој идеологији социјалистичког друштвеног система. У складу са материјалистичком концепцијом васпитања, у социјализму, форсирали су се материјални задаци наставе и цјелокупан рад наставника се вредновао на основу ученичких постигнућа израженим у виду оцјене (Братанић, 2002). На тај начин, изгубила се љепота васпитног процеса јер он почива на духовним, а не на материјалним вриједностима. Иако су се околности промијениле још увијек се не сналазимо у новој ситуацији. Вјера и религиозност, који су дубоко укоријењени у бићу човјека, остали су изван цјеловитог промишљања о васпитању. Граница духовности се поставила по мјери оних најнедуховнијих, јер управо такви не желе и немају снаге да зароне у дубине свог бића јер такав приступ им дозвољава површност и импровизације, док с друге стране, развијање праве духовности подразумијева много тежи и захтјевнији пут.

Запостављајући духовне вриједности и не усмјеравајући васпитање према развоју духовног живота, није се ни осјетила потреба за наглашавањем љубави као покретачке снаге васпитног дјеловања (Братанић, 2002). Љубав и духовне вриједности су основне одреднице које отварају простор за слободан и неспутан развој личности. Без љубави и духовних вриједности, васпитање се претвара у своју супротност, тј. постаје манипулација, дрил, отуђење, губећи истински смисао очовјечења и оплемењивања.

Сад, у 21. вијеку, након периода атеизације, а Калезић пише (2006, стр. 13) «чија инкубација полако пролази», избијају она тешка, вјечна питања, питања о смислу живота, која је Достојевски назвао проклетим питањима, а давно прије њега старозаветни мудрац питањима која задају муку духу. Иако је ријеч о врло тешким питањима, као што је рекао старозавјетни мудрац, оним који задају муку, на срећу или на жалост и та питања мо-

рају некада бити постављена. Некада ће се морати преиспитати ставови и вриједности, као и суочити се с новим погледима на васпитање.

Закључци

Ради духа наше светосавске традиције, осјетили смо потребу да освијетлимо васпитање и образовање разрађене кроз вјековну праксу и искуство изворног хришћанства. Додатни разлози за то су што се данас псеудовриједности наметљиво нуде младим душама и они спонтано усвајају (не његовањем правих вриједности због удаљавања од сопственог филозофског и теолошког идентитета) особине као што су: похота, идолопоклонство, блуд, лажна свједочења, гордост, самовоља, лицемерје, злоба, грамзивост, срамотне ријечи као и небогобојажљивост. Од распада социјалистичких земаља, када за педагогију почиње период тражења новог идентитета, још нисмо добили одговор какву педагогију требамо развијати. То је зато што се полази од погрешних полазних основа и криве оријентације. Погрешне полазне основе су те да се не схвата неприродност стања у коме се налазимо, а крива оријентација је та да тражимо нешто што је природно усред онога што је неприродно. Чини нам се да смо скромно покушали да укажемо на један од могућих праваца на који би наша данашња педагошка мисао требала да обрати пажњу, а то је правац повратка традиционалним духовним и моралним вриједностима васпитања и образовања. Имајући у виду свеобухватност и значењско богатство словенске ријечи - васпитање, нема никакве потребе ни разлога за површно и наивно клањање страним изразима на рачун нашег изворног словенског термина.

Литература

Бранковић 2001: Д. Бранковић, Допринос Војислава Бакића утемељењу педагошке науке код Срба, *у: Др Војислав Бакић утемељивач педагошке науке код Срба.* Бања Лука: Филозофски факултет, 85-109.

Братанић 2002: М. Братанић, *Парадокс одгоја,* Загреб: Хрватска свеучилишна наклада.

Гехлен 1990: А. Гехлен, *Човјек и његова природа и његов положај у свијету,* Сарајево: Свјетлост.

Гудјонс 1993: Х. Гудјонс, *Педагогија, темељна знања*, Загреб: Едука.

Епископ Иринеј 2001: Епископ Иринеј, *О побожном васпитању дјеце,* Шабас: Бели анђео.

Калезић 2006: Д. Калезић, *Из црквеног школства,* Београд: Издавачки фонд Архиепископије београдско-карловачке и Фоча: Православни богословски факултет.

Копрек 1994: И. Копрек, Антрополошки темељи обитељи, Загреб: *Обновљени живот* (49) 6, Загреб, 565-572.

Кубат 2008: Р. Кубат, *Основе старозаветне антропологије*, *теолошка перспектива*, Београд: Православни богословски факултет и Нови Сад: Беседа.

Монахиња Магдалина 1996: Монахиња Магдалина, *Васпитајте своје дете, Размишљање о деци у Православној цркви данас.* Цетиње: Светигора.

Нелас 2001: П. Нелас, *Обожење и Христу, Православне перспективе природе људске личности,* Београд: Универзитетска библиотека православни богослови.

Огурцов 2005: П. А. Огурцов, Педагошка антропологија-трагање и перспективе, Београд: *Педагогија*, 60 (2), Београд, 147-181.

Поткоњак 2003: Н. Поткоњак, *20. век: Ни «век детета» ни век педагогије. Има наде...21. век,* Нови Сад: Савез педагошких друштава Војводине и Бања Лука: Педагошко друштво Републике Српске.

Пурић 2009: Ј. Пурић, *Богословске основе педагогије св. Јована Златоустог*, Фоча: Православни богословски факултет "Свети Василије Острошки" и Манастир Острог.

Радовић 2000: А. Радовић, *Основи православног васпитања,* Београд: Јанус.

Сандо 2006: Д. Сандо, *Православно васпитање деце до седме године*. Београд: Глобосин.

Сладоје-Бошњак 2009: Б. Сладоје-Бошњак, Концепцијска питања васпитно-образовног система у Републици Српској, Бања Лука: *Наша школа* 3-4, Бања Лука, 163-169.

Цвитковић 2005: Ј. Цвитковић, *Рјечник религијских појмова*, Сарајево: ДЕС.

Електронски извори

Богосављевић, Н. Циљ педагогије-индивидуа или личност. http://www. pravoslavlje.spc.rs/broj/929; 17.10.2009.

Кончаревић, К. Стазама аутентичне духовности. http://www. pravoslavlje.spc.rs/broj/931-932; 25.10.2009.

Тања Станковић-Јанковић[1]
Одсјек за педагогију
Филозофски факултет
Универзитет у Бањој Луци

Прегледни рад

САВРЕМЕНИ ПРИСТУП УЧЕЊУ УЧЕЊА

Увод

Пред савременом педагогијом отварају се „савремени“ изазови. У окриљу ширег друштвеног контекста, из којег не може а и не би смјела бити искључена, савремена педагогија мора да одговори на проблем учења. У времену мњевитих промјена на сваком пољу, намеће се питање *како учити*. Иако питање *шта учити* није мање важно, чини се да је много сложеније одговорити на питање *како учити*. Комплексност ове проблематике намећу нам искуства из наставне праксе. Императив савремене педагогије је учење учења кроз које ће ученици завољети учење.

Учење учења[2] није нов појам, али га овим радом покушавам сагледати у новом свјетлу. У савременој школи (школи XXI вијека) циљ учења не смије остати на усвајању знања, већ уз стицање знања треба радити на развијању способности за учење и трајне жеље за сазнањем (учењем) које нас испуњава задовољством.

Савремена педагогија, између осталог, трага за одговорима на питање односа учења и поучавања. Често смо били склони учењу учења приписивати својство индивидуалности. Међутим, узимајући у обзир чињеницу да велики дио времена ученици уче у школи и да се кроз интеракцију постижу одлични резултати, како на пољу развијања социјалних и емоционалних компетенција, тако и когнитивних и радно-акционих, намеће се потреба оспособљавања ученика за учење кроз поучавање и путем интеракције. Учење учења кроз интеракцију и коедукацију (бољи ученици објашњавају слабијима како учити уз примјену метода и техника које су њима помогле у учењу) и поучавање од стране наставника (демонстрирање примјене провјерених метода и техника учења на учењу конкретног садржаја) неопходно је усмјерити у правцу осамостаљивања ученика за учење учења.

Такође, савремени приступ учењу учења подразумијева сагледавање проблема учења мултидисциплинарно. Не умањујући значај бројних наука релевантних за објашњавање феномена у педагогији, овдје ћемо се осврнути на физиологију, чији је развој посљедњих година у експанзији, а

---

[1] tanja_sasa@bl.elta-kabel.com

[2] Уз „учење учења“ уводимо синтагму „обука за учење“. У овом раду их третирамо као синониме. Разлог увођења синтагме „обука за учење“ је језичке природе: учење учења у генитиву гласи „учења учења“. Да бисмо избјегли забуну код читаоца одлучили смо се да тамо гдје нам “падежи дозвољавају” користимо одредницу *учење учења*, а у осталим случајевима одредницу *обука за учење*.

која може одговорити на нека питања значајна и за педагогију. Физиологија нам, између осталог, доноси доказе о важној улози емоција у процесу учења.

Учење учења – појмовно разграничење

Већ смо у уводном дијелу нагласили да су учење учења и обука за учење синоними. Напомињемо да уз ове постоји још велики број синтагми истог или сличног значења: учити како учити, оспособљавање за учење, вјежбање учења, учење учењу, технике учења, метакогниција и друге. У овом раду смо се опредијелили за појам *учење учења*. Синтагмом учење учења истичемо да је важно, не само како учити (препознатљиво у синтагми учити како учити), већ и шта, зашто, када и гдје учити (види код: Ољача 2003). Друго је питање како је овај појам тумачен и колико је учење учења било и јесте присутно у нашој васпитно-образовној пракси.

На основу проучавања различитих тумачења обуке за учење и метакогниције уобличили смо сљедећу дефиницију: *Учење учења* подразумијева развијање свијести о властитој способности за учење, о властитим особинама, разумијевање менталних процеса важних за учење, сагледавање предности, слабости и ефикасности властитих метода и техника учења, те рад на побољшању учења. Овладавањем методама и техникама ефикасног учења, водећи рачуна о садржајном контексту градива, те упознавањем оптималних услова за ефикасно учење, можемо побољшати учење. Док учи о учењу, ученик „истовремено упознаје себе као појединца, упознајући свој ментални склоп“ (Livajn 2005: 405). Школа је идеално мјесто да се оствари учење учења, јер наставници као професионалци за свој предмет могу дати помоћ ученицима у учењу учења. Сама природа наставног предмета игра важну улогу. Дакле, учење учења значи да ученик постаје свјестан себе и својих менталних процеса, предности и слабости властитих метода и техника учења, овладава методама и техникама ефикасног учења, те упознаје услове за ефикасно учење. Наставникова улога је важна у почетним корацима обуке за учење, јер он кроз наставу даје главне смјернице ученицима. Ипак, у настави треба тежити осамостаљивању ученика у избору и примјени адекватних метода и техника учења, у зависности од ситуације учења. Касније ће ученици и сами трагати за новим методама учења. Дугорочни циљ је да, послије завршеног формалног школовања, ученици и даље наставе да уче и да уче учити, да стално преиспитују себе, своје менталне капацитете и могућности. Међутим, поставља се питање колико су наши наставници оспособљени да се ухвате у коштац са свим овим изазовима. Једини одговор је нови приступ конципирању дидактике и методика појединих наставних предмета.

Колико год се чинило да је прича о учењу учења и методима учења, у овом модерном времену, нешто ново и револуционарно, проучавајући литературу од прије тридесет и више година (70-тих година прошлог вијека)

све више смо увјерени да смо у заблуди. Писаног текста на ову тему је довољно, али труда и рада да се идеја о примјени метода и техника учења спроведе у дјело готово да и нема. „Лијек против поплаве знања лежи опет у знању, у упознавању метода и техника њеног савлађивања. Ти методи и технике су, у ствари, својеврсне умне машине“ (Semorie 1976: 11). Порука је јасна.

Процес учења, према традиционалном концепту, је линеаран и подразумијева усвајање готових знања уз минимум интеракције и комуникације. У савременој настави преузимање (усвајање) готових знања неопходно је замијенити процесом стицања знања. То подразумијева стицање знања сопственим мишљењем, а задржавање знања памћењем. Већ одавно, обавеза школе није да снабдије ученике огромном сумом знања, већ „да их трајно заинтересује и темељно оспособи за доживотно самостално учење“ (Bakovljev 1983). Ми ћемо, у складу са савременим приступом, појам самостално учење замијенити појмом учење. Учење је шири појам, а у себи садржи и самостално учење. Прецизније се можемо изразити и када је у питању синтагма *темељно оспособити*. Наиме, данас говоримо о учењу учења или обуци за учење. Међутим када у педагошкој литератури покушамо пронаћи нешто више о методама учења или учењу учења, можемо увидјети да ове терминолошке (не)јасноће представљају мањи проблем. Већи проблем је то што већина педагога не даје одговор на питање како треба радити (учити), које методе или технике ученик може примијенити како би савладао одређени садржај. Охрабрује чињеница да, иако оскудна (у мањем обиму), литература о методама и техникама учења постоји. Међутим, овим питањем више су се бавили научници и стручњаци неких других профила, а педагози мало или готово никако.

Поставља се питање зашто инсистирати на учењу учења. Зашто је неопходно да се осмишљено и организовано ради на упознавању ученика са разним методима и техникама учења и на конкретној примјени истих од стране ученика кроз конкретно градиво? Према савременим истраживањима „процес учења почива на интеракцији онога што ученик већ зна, садржаја који се тренутно уче и начина на који се одвија сам процес учења“ (Stojaković 2002: 187). Сваки ученик има своје начине (методе и технике) учења. Њих не треба занемарити. Напротив, добро је сагледати њихове предности и недостатке, те на тој основи радити на побољшању учења. Не треба занемарити ни претходно искуство (знање) ученика. Суштина обуке за учење је у уважавању онога што ученик зна, јер како градити кућу (нова знања), ако немамо добар темељ (стара знања)?

Такође, свеобухватније бављење овом проблематиком омогућавају нам радови који учење учења или метакогницију третирају у односу на феномен даровитости. Петар Стојаковић нам скреће пажњу на раније радове у којима се истиче да „ученици који постижу натпросјечне резултате у школском учењу и интелектуално даровита дјеца имају знатно развијеније метакогнитивне способности у односу на ученике и дјецу која постижу

слабије резултате у учењу и тестовима интелектуалних способности“ (Stojaković 2006: 11). Неки новији радови указују на значај метакогнитивне обуке за недаровите ученике. Истраживања показују да *метакогниција* посебно користи недаровитим ученицима, који морају да савладају ефикасне стратегије учења јер не могу спонтано активирати своје когнитивне процесе. Наиме, „корелација између метакогниције и успјешности у рјешавању проблема виша је код недаровитих него код даровитих ученика“ (Мирков 2006: 137). Захваљујући учењу учења (метакогницији) и мање даровити ученици могу овладати методима и техникама ефикасног учења и побољшати свој успјех у школи, али и у животу уопште.

О огромној „моћи“ обуке за учење говоре бројна истраживања, што ћемо поткријепити примјером:

„Једној дјевојчици, Барбари, речено је да има најнижи IQ који је икад забиљежен у њеној школи. Током једног мјесеца, учећи како да учи, повећала је свој IQ на 160, и на крају је завршила школу као најбољи ђак свог колеџа. Пет, млади Американац изузетног талента, погрешно окарактерисан као неспособан за учење, изјавио је (након што је „разбио“ већи број тестова креативности и памћења): *Ја нисам био неспособан за учење; ја сам био лишен учења!*“ (Buzan, Buzan 1999: XII).

При усвајању појединих метода и техника учења, наш рад треба да буде активан, осмишљен и прожет размишљањем. Механички рад, без мисаоне активности, може се учинити ефикасним само на први поглед – чини нам се да смо нешто брзо запамтили (уз неколико понављања). Међутим, без мисаоне активности у процесу памћења, садржај који смо запамтили брзо заборављамо, он не остаје наша трајна својина.

Кључне претпоставке обуке за учење

Овдје је нужно указати на важне фазе учења и кључне претпоставке обуке за учење. На основу увида у радове бројних аутора (Bakovljev 2001, Buzan, Buzan 1999, De Ljuta 2002, Jovanović-Ilić 1977, Сузић 1994, Suzić 2005, Сузић, Стевић 1996, Stevanović 2003, Vilis, Hodson 2005, Vud 1996), који су се бавили питањем учења, издвојили смо сљедеће:

- уређивање радног простора,
- летимичан преглед градива и концентрација пажње (интересовање и мотивација → пажња → опажање → концентрација),
- расподјела времена и планирање рада,
- стално враћање на циљ рада (у оквиру времена и плана),
- читање (размишљање → читање → размишљање) са примјеном различитих метода и техника ефикасног учења и прављењем забиљешки,
- понављање (у току учења и послије учења),
- провјера и вредновање резултата (самопроцјењивање, самоевалуација).

Можемо рећи да се условно ради о фазама, јер је у оквиру њих дозвољено, па и пожељно, мијењање редослиједа и прожимање. Навешћемо неколико примјера: концентрација пажње нам је неопходна кроз све фазе учења, у неким ситуацијама ћемо поновити раније научено прије него што направимо план рада, на циљ се враћамо и у току учења и у току понављања и слично, без опажања нема читања и учења као и обрнуто. Такође, процеси који се одвијају унутар ових фаза су динамични. На примјер, интересовање, мотивација, пажња, опажање и концентрација се међусобно условљавају и преплићу.

Ученик треба да добије увид у све ове фазе кроз конкретне ситуације у настави. На тај начин он учи како да учи, у почетку уз помоћ наставника и других ученика, а касније самостално.

Ученици треба да доживљавају учење као трајну вриједност, то јест, да развију свијест о вриједности учења кроз читав живот (појам *life-long learning*). Учење као активност ограничена само на оно што се мора, а не и на оно што се жели, умањује или поништава унутрашњу мотивацију која је битан предуслов обуке за учење. Изазов за савремену педагогију је: претворити оно што се мора у оно што се жели. При томе, мислимо на жељу да се нешто сазна или научи, али и на жељу да учимо учити како бисмо оплеменили цјелокупан живот. Такво учење је мање пасивно, а више смисаоно.

Истраживања показују да „ученици који приступају процесу учења на пасиван и површан начин и више се ослањају на просто *запамћивање*, без покушаја *смисаоне организације материјала* – постижу слабије резултате у учењу“ (Stojaković 2002: 187). Смисаоним организовањем градива у процесу учења не само да постајемо ефикаснији у учењу, него и упознајемо себе и своје капацитете (способности за учење), „призивамо“ и преиспитујемо начине учења које смо раније користили, те откривамо нове начине учења. Уз то стално наново побуђујемо своја интересовања за предмет који учимо. Упорним покушавањем да се нешто научи простим запамћивањем губи се интерес за предмет који се учи. С друге стране, коришћењем метода и техника ефикасног учења можемо смисаоно организовати и оно што је на први поглед бемислено.

Наметнуто од стране неког ауторитета је теже савладати (научити) него када дајемо лични печат ономе што учимо. „Истраживања концепција учења на млађим узрастима показују да ученици који приписују *лично значење учењу* појединих садржаја (као што су, на примјер, читање или бројање) брже и лакше уче те садржаје, у односу на оне који концептуализују учење истих садржаја као школски захтјев“ (Мирков 2006: 143). То је у складу са раније наведеним истраживањем којим је истакнут значај смисаоне организације материјала, јер на тај начин ученик сагледава материјал (градиво) из своје перспективе, даје му нешто своје, док је просто запамћивање безлично, „недоживљено“ и „непроживљено“. У традиционалној настави најчешће препознајемо учење садржаја као искључиво захтјев школе,

гдје се најчешће инсистира на строгој репродукцији. Наставнику је јасно да је ученик нешто научио онда када зна репродуковати нешто што раније није знао. О начину учења мало ко води рачуна.

Однос учења и поучавања у свјетлу савремене педагогије

Педагогија поучавања (традиционална педагогија и методике) углавном се бавила питањем *шта треба урадити* (педагошка „требологија“), док педагогија учења (учење учења) ради на развијању метода које ће конкретно одговорити на питање *како то урадити* и, још конкретније, кроз учење учења, омогућити ученицима *да то и ураде*.

Учење учења подразумијева планирано и намјерно оспособљавање за примјену различитих метода и техника учења. У почетку обуке за учење наставници су ти који помажу и усмјеравају упућујући ученике у различите технике и методе учења (поучавање у свјетлу савремене педагогије). Ученици уче како да уче и у почетку им је потребна помоћ наставника, али и других ученика. Постепено се осамостаљују у избору и примјени техника и метода учења. С друге стране, поучавање (у традиционалној школи) увијек подразумијева доминантно учешће друге особе у учењу, а често је ријеч о „преношењу“ знања и намјери наставника да ученике наведе на учење и онда кад они то не желе. Дакле, поучавање је у педагогији учења сведено на најмању мјеру, оно је у функцији учења.

Ако се поиграмо ријечима, рећи ћемо да у основи ријечи поучавање стоји „половично“ учење (*по*ловично + *учење* = *поучавање*). Чак и варијанта „подучавање“ носи у себи *под* (или *испод*).

У традиционалној школи доминира намјера наставника и поучавање, а у савременој школи би требало да су у првом плану намјера ученика и учење. У првом случају, усљед ниског нивоа унутрашње мотивације ученика, успјех најчешће изостаје. Постојање намјере (унутрашња мотивација) ученика да учи битан је предуслов обуке за учење.

Табела 1: Успјех ученика у традиционалној и савременој школи

Савремена школа \ Традиционална школа		Поучавање и намјера наставника да ученик учи	
		+	–
Учење и намјера ученика да учи	+	успјех	успјех
	–	неуспјех	неуспјех

Проблем са поучавањем (у традиционалној педагогији) је у томе што је, и поред најбоље намјере наставника, изостајање успјеха ученика у учењу честа појава. Учити се може и без поучавања, али се поучавање мора усмјеравати према учењу (Terhart 2001: 147). Могућност (не)успјеха у односу на намјеру ученика или наставника и у односу на учење или поучава-

ње можемо сагледати у Табели 1. На примјер, учење и намјера ученика да учи (+) и без поучавања и намјере наставника да ученик учи (–) може водити успјеху.

Неопходно је нагласити да није спорно да ли поучавања треба бити или не, већ какво је оно. Поучавање, у наставном процесу, не може се и не треба елиминисати. Оно што треба елиминисати су неефикасни начини (методи, поступци) рада са ученицима. Управо квалитетан однос ученика и наставника "мотивише наставнике да уложе додатне ресурсе у промовисање ученичког школског успјеха. Насупрот томе, конфликтан однос између наставника и ученика може код дјетета повећати стрес који ће утицати на учење и мотивацију" (Valiente et al 2008: 68). Уколико начином рада демотивишемо ученике за учење, не само да ће успјех тренутно изостати, него ће бити доведено у питање опредјељење ученика за учење у ближој, али и даљој, будућности. Дакле, оно што савременој школи треба су нове улоге наставника. Наставник својим начином рада не смије да „зароби" ученике у одређени „шаблон", већ да им понуди што више алтернатива и да их подстиче на избор. У том случају има смисла тврдња да су поучавање и учење „двије стране јединственог, комплексног и сложеног наставног догађања у коме мјере и поступци наставника и радње и активности ученика зависе једна од друге, једна другу подржава и унапређује" (Ђорђевић 2006: 22). Такође, има смисла говорити о учењу учења са којим ће ученици стартовати већ од првог сусрета са школом (кроз ефикасно поучавање), а које ће постепено прерасти у самосталну активност која се не завршава са завршетком формалног школовања. Напротив, можда тек након формалног школовања учење и учење учења добијају истинску димензију самосталне активности.

Интеракција и коедукација

Желимо указати на значај модела за постизање успјеха који могу имати ширу примјену. То значи да савремена педагогија треба да узме у обзир сазнања неуро-лингвистичког програмирања. Ради се о умјетности и науци о личном успјеху, која „проучава начин на који неки људи постижу успјех у најразличитијим областима и подучава друге људе тим обрасцима" (O'Konor, Sejmur 2000: 16). Примјену у педагогији можемо остварити кроз коедукацију и интеракцију. Наиме, групе у којима ће ученици моћи размијенити искуство о ефикасности властитог начина учења који их води успјеху могу бити од користи ученицима који постижу лошији успјех. Корак који би претходио овоме јесте поучавање од стране наставника (педагога) који би ученике упознао са провјереним методама и техникама ефикасног учења. Тек када се упознају са методама и техникама ефикасног учења и када се „отворе" за откривања нових, стичући искуства и радећи на развијању властитих стратегија учења, ученици ће бити компетентни да поучавају друге. Уз то не треба занемарити чињеницу да кроз коедукацију

ученици могу развијати социјалне и емоционалне компетенције. Дакле, пред савремену педагогију отварају се нови изазови: креирање и примјена модела обуке за учење путем којих ћемо развијати различите компетенције (когнитивне, емоционалне, социјалне и радно-акционе) ученика, те едукација наставника за практичну примјену ових модела – неопходна је шира едукација (оспособљавање) наставника, како за ефикасније остваривање образовних, тако и функционалних и васпитних задатака наставе.

Овдје је важно истаћи да „амотивација за школско постигнуће је најизраженија код оних који избјегавају туђу помоћ“ (Suzić 2006: 251). Истраживања показују да већина ученика не *тражи помоћ* када наиђе на проблем у учењу градива (Good et al 1987, Newman 1990, Ryan et al 1998 – види код: ibidem). Ипак, у току рада на градиву, ученици радије траже помоћ од вршњака, него од наставника (Nelson – Le Gall et al 1990 – види код: ibidem). Код нас је мало истраживања на ову тему. Могуће је да управо учење кроз интеракцију и коедукацију позитивно дјелује на опредијељеност ученика за тражење помоћи од вршњака.

Утврђено је да позитивни односи са вршњацима доприносе учениковом академском постигнућу (Raver 2002 – види код: Valiente et al 2008). Тражење помоћи од вршњака и позитиван однос са вршњацима се допуњују. Учење учења треба да омогући рад уз позитиван однос са другим ученицима, јер ћемо тако, уз академско постигнуће, подићи на виши ниво и интерперсоналне односе. Складни интерперсонални односи воде нас успјеху у школи, али и успјеху у животу уопште.

Физиологија мозга и учење
(Физиолошка компонента учења)

У савременој педагогији неопходно је указати на физиолошку основу учења и физиолошку основу односа учења и емоција. Истраживања на овом пољу нарочито су интензивирана посљедњих година. Захваљујући савременој технологији могуће је пратити активности појединих центара у мозгу. На примјер, помоћу компјутеризоване аксијалне томографије могуће је скенирати „различите биохемијске процесе као низ концептуалних пресјека мозга (аксијална томографија), након чега компјутер преузима те информације и конструише визуелне слике које показују који су дијелови мозга у метаболичком смислу били најактивнији током скенирања“ (Outli 2005). Иако су многа питања још увијек отворена, разјашњено је како функционишу многи мождани центри. Разумијевање процеса који се одвијају у можданим центрима (неокортексу, лимбичком систему, хипокампусу, амигдали и другима) расвјетљава нам природу памћења и учења.

Изузетно важан центар у процесу учења је *хипокампус* (hippocampus, cornu Amonis). „Мисли се да хипокампус обезбјеђује активност која омогућује превођење тренутног памћења у секундарну меморију, то јест он преноси неку врсту сигнала који изгледа омогућују понављање нове ин-

формације све дотле док се не оствари њено стално депоновање. Било какав да је овај механизам, без хипокампуса консолидација дуготрајног памћења вербалног или симболичког типа није могућа“ (Guyton 1996: 671). Хипокампус је као службеник у згради архива, који похрањује списе на одређене полице по ситему који он добро зна и вади их одатле по потреби.

Још један важан центар за учење је *префронтални кортекс*. Префронтални кортекс има важну улогу у расуђивању, апстрактном мишљењу, планирању, социјалном понашању, мотивацији и слично (Šećerov-Zečević, Hižar-Špirić 1990). Такође, префронтални кортекс (његова лијева половина) је од пресудног значаја за формирање епизодичног и семантичког памћења: „он помаже у организацији информације за ефикасније депоновање“ (Ribarić 2007: 47). Памћење могу да прате емоције које се депонују као емоционална меморија, чији неуролошки корелат чине амигдала и њене снажне конекције са префронталним кортексом (ibidem). Догађаји који су праћени емоционалним реакцијама памте се лакше и дуже. Међутим, многе функције префронталног кортекса не могу доћи до изражаја ако су из било ког разлога (на примјер, интензивних непријатних емоција или јаког стреса или механичког оштећења) угрожени центри попут *амигдале* и хипокампуса. На примјер, снажне емоције могу сузити пажњу, што ће за посљедицу имати немогућност памћења (Strahan 2003 – види код: Krnjajić 2007; Ribarić 2007). Емоционална узнемиреност (забринутост) може да умањи интелектуалне способности и онемогући капацитете учења. То значи да „везе од *лимбичког мозга* до префронталих режњева омогућавају да сигнали снажне емоције – узнемиреност, бијес и сл. – изазивају нервну статичност, онемогућавајући предфронтални режањ при одржавању *радне меморије*“ (Goleman 1999). Истраживања су показала да се оштећења префронталног кортекса одражавају и на наше емоције, на наше емоционално функционисање и друштвене вјештине. Можемо рећи да смо то што јесмо захваљујући интегритету нашег мозга, што значи да „ако је мозак озбиљно оштећен, и ми ћемо бити оштећени“ (Outli 2005: 93). Тако и процес учења може бити отежан, а у неким случајевима и потпуно онемогућен, уколико дође до оштећења неких центара у мозгу.

Када је у питању процес заборављања, неурофизиолошка истраживања нам дају доказе да човјек ништа не заборавља. Наводимо опис једног таквог истраживања:

„Истраживања путем директне стимулације мозга, међу првима је започео доктор Вилдер Пенфилд. Једном приликом када је желио да обави операцију на отвореном мозгу, како би код пацијента смањио интензитет епилептичних напада, Пенфилд је морао да отвори дио лобање у предјелу слијепоочног режња великог мозга. Како би испитао подручје које је оперисао, надраживао је слабом електричном струјом различита мјеста на мозгу. Пацијенткиња, која је све вријеме била свјесна, јер је била под локал-

ном анестезијом, извјештавала је о ономе што јој се догађа послије сваке стимулације. Жена се прво присјетила догађаја из свог дјетињства.

Пенфилд је открио да, стимулишући разне области коре великог мозга, добија различите одговоре пацијената, међутим само стимулација слијепочног режња мозга доводи до свеобухватних сјећања на догађаје из прошлости. Ови догађаји су толико вјерни као да се догађају у тренутку присјећања, укључујући боје, звуке, покрете и емоционално стање особе приликом оригиналног искуства“ (Buzan 2001a: 37).

Ово истраживање дало нам је значајне, али и занимљиве налазе:

- нека сјећања, проузрокована електричном стимулацијом, су недоступна приликом свакодневног присјећања,
- сјећања изазвана електричном стимулацијом су богатија детаљима и тачнија него нормална свјесна сјећања,
- мозак биљежи све оне чињенице на које свјесно обратимо пажњу, све те чињенице налазе се у меморији и када их *заборавимо* у свакодневном животу (ibidem).

Функције мозга су: примање (утисака путем чула), складиштење (чување и повезивање информација и способност приступа тим информацијама), анализирање (обрада информација), изражавање (представљање говором, гестовима, сликом), контролисање (праћење менталних и физичких функција) (Buzan, Buzan 1999). Међутим, природно функционисање мозга, између осталог, ометају крута и догматска правила (ibidem). На тим крутим правилима инсистирају родитељи и наставници, и на тај начин гуше креативност и инвентивност дјеце. Ипак, треба рећи да одређена правила морају постојати. У противном, наступа хаос. Можда није проблем у правилима као таквима, него у начину на који их усвајамо. Тако је и са учењем. Није проблем у чињеницама које требамо усвојити, него у начину како усвајамо те чињенице, у методима који нас воде ка циљу.

Истраживања указују да људски мозак, у току процеса учења, „примарно памти сљедеће:

- податке са почетка периода учења (*ефекат првенства*);
- податке са краја процеса учења (*ефекат скорашњости*);
- сваку чињеницу повезану са појмовима или обрасцима који су већ ускладиштени или у вези са другим аспектима онога што се учи;
- сваку чињеницу која је наглашена због свог значаја или јединствености;
- сваку чињеницу која нарочито привлачи неко од пет чула;
- чињенице које су од нарочитог значаја за особу“ (ibidem: 18).

Ове налазе треба имати у виду у конципирању савременог приступа учењу учења. Изгледа да је традиционална наука, па и традиционална школа преферирала доминантно коришћење лијеве хемисфере мозга (линеарност, ријечи, спискови, логика, низови и бројеви), а занемаривала десну

хемисферу мозга (имагинација, визуализација, асоцијација, пренаглашавање, скраћивање, апсурдност, боја, духовитост, визуелни ритам, чула, просторно поимање, дневна сањарења, тродимензионалност). Учење учења подразумијева упознавање ученика са процесима који се одвијају у мозгу за вријеме учења, памћења и заборављања. Такође, важно је да ученици знају зашто од њих тражимо да уче на одређени начин или шта се дешава са одређеним чулима док уче. На примјер, како покрећемо очи док читамо, да ли изговарамо ријечи које читамо у себи и слично. Важно је да ученици имају увид у капацитете са којима располажу, при чему треба да водимо рачуна да не правимо генерализације. Сваки ученик је личност за себе и између ученика постоје разлике које треба истаћи као драгоцјености, а не као мане (недостатке).

Закључак

Проблем учења наша традиционална настава рјешавала је бавећи се питањем: *Шта (на)учити?* (и то у првом плану шта запамтити). Запитамо ли се зашто је то тако било, доћи ћемо до научног нивоа. Тачније, анализирајући чиме се бавила традиционална педагогија схватићемо да је учење, као најважније „средство“ успјеха, препуштала психолозима, и то претежно лабораторијским психолозима. Данас, савремену литературу преплављују наслови типа: како ефикасно учити, како знањем до успјеха, савршено памћење, како положити испит и слично. То је охрабрујуће. Међутим, поставља се питање гдје је ту савремена педагогија или, тачније, савремени педагози. Како те добро описане методе и технике ефикасног памћења приближити ученичкој популацији почев од првих разреда, како ученике подстицати да развијају своје ефикасне стратегије учења? Учење учења није нешто с чим треба почети по завршетку школовања. Напротив, то је нешто што треба „уграђивати“ у ученике од првог дана. За неке од ових дилема постоје одговори, али не и спровођење у пракси. Гдје је проблем, у образовању будућих наставника или у онима који данас раде? И у једном и у другом. Гдје је заказала педагогија као наука? Није развијала методике, или није подигла дидактику на одговарајући ниво. Дидактика која „његује“ методе поучавања уз сталне опаске да нешто треба, а не нуди одговре на питање како, остаје традиционална. Сва горе наведена питања нуде истовремено и одговоре. Да бисмо ученике учили учењу неопходно је:

- Развијање модела обуке за учење и експериментална провјера њихове ефикасности.
- Израда приручника са разрађеним моделима обуке за учење.
- Едукација професионалаца (наставника) за примјену модела обуке за учење у настави.
- Обука за учење у настави.
- Израда уџбеника са инструкцијама за учење.

Изазов који је пред савременом педагогијом није нимало безазлен, али је остварив будући да располажемо највреднијим потенцијалом, а то је људски ресурс.

Литература

Ејнли и др 2002: M. Ainley et al, Interest, Learning, and Psychological Processes That Mediate Their Relationship, *Journal of Educational Psychology*, 3, 545–561.

Андриловић 2001: V. Andrilović, *Samostalno učenje*, Zagreb: Naklada Slap.

Баковљев 1983: M. Bakovljev, *Suština i pretpostavke misaone aktivizacije učenika*, Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.

Баковљев 2001: M. Bakovljev, *Učenje učenja: veština učenja čitanjem*, Beograd: Plato.

Бузан 2001a: T. Buzan, *Savršeno pamćenje*, Beograd: Finesa.

Бузан 2001b: T. Buzan, *Koristite obe hemisfere mozga*, Beograd: Finesa.

Бузан, Бузан 1999: T. Buzan, B. Buzan, *Mape uma: briljantno razmišljanje*, Beograd: Finesa.

Чајлд 1997: D. Child, *Psychology and the teacher*, London: Cassell.

Де Љута 2002: A. De Ljuta, *Mentalna beležnica – tajna pamćenja: metode super pamćenja: kako položiti ispit*, Beograd: Vedes.

Ђорђевић 2006: J. Ђорђевић, Настава и учење у савременој школи, У зборнику *Претпоставке успјешне наставе*, Београд: Институт за педагошка истраживања, 13–36.

Гоулмен 1999: D. Goleman, *Emocionalna inteligencija*, Beograd: Geopoetika.

Гудјонс 1994: H. Gudjons, *Pedagogija – temeljna znanja*, Zagreb: Educa.

Гајтон 1996: A. C. Guyton, *Medicinska fiziologija*, Beograd: Savremena administracija.

Јовановић-Илић 1977: M. Jovanović-Ilić, *Razvoj sposobnosti učenja*, Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.

Канкараш 2004: M. Kankaraš, Metakognicija – nova kognitivna paradigma, *Psihologija* Vol. 37 (2), 149–161.

Колс и др 2004: M. Kols i dr, *Naučite da učite*, Beograd: Kreativni centar.

Крстић 1988: Д. Крстић, *Психолошки речник*, Београд: Вук Караџић.

Крњајић 2007: S. Krnjajić, *Pogled u razred*, Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.

Ливајн 2005: M. Livajn, *Svako dete je pametno na svoj način*, Beograd: Moć knjige.

Мирков 2006: С. Мирков, Истраживања метакогниције у наставном процесу. У зборнику *Претпоставке успјешне наставе*, Београд: Институт за педагошка истраживања, 135–156.

Оконор, Сејмур 2000: Dž. O'Konor, Dž. Sejmur, *Uvod u neuro-lingvističko programiranje*, Beograd: Plato.

Ољача 2003: М. Ољача, Теоријски приступи учењу учења код одраслих, *Наша школа*, 3–4, 32–39.

Оутли 2005: K.Outli, *Emocije: kratka istorija*, Beograd: Clio.

Педагошки лексикон 1996: *Педагошки лексикон*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Рибарић, 2007: I. Ribarić, *Ljudski um, svest i mozak*, Beograd: Elit medica.

Семорие 1976: A. M. Semorie, *I vi možete imati super pamćenje*, Beograd.

Станковић 2005: Т. Станковић, Физиолошка основа емоционалног васпитања, *Настава и васпитање*, 2-3, 255-263.

Стевановић 2003: M. Stevanović, *Interaktivna stvaralačka edukacija*, Rijeka: Andromeda.

Стојаковић 2002: P. Stojaković, *Psihologija za nastavnike*, Banja Luka: Media centar Prelom.

Стојаковић 2006: P. Stojaković, *Višestruke sposobnosti za učenje*, Banja Luka: Filozofski fakultet.

Сузић 1994: Н. Сузић, *Васпитни рад у одјељенској заједници*, Бања Лука: ВИД.

Сузић 2005: N. Suzić, *Pedagogija za XXI vijek*, Banja Luka: TT-Centar.

Сузић 2006: N. Suzić, Traženje pomoći kao kognitivna strategija učenika, *Nastava i vaspitanje*, 3, 239–257.

Сузић, Стевић 1996: Н. Сузић, П. Стевић, *Учење учења*, Бања Лука: ГЛАС СРПСКИ.

Шећеров-Зечевић, Хижар-Шпирић 1990: D. Šećerov-Zečević, I. Hižar-Špirić, *Anatomija centralnog nervnog sistema*, Sarajevo: Svjetlost.

Терхарт 2001: E. Terhart, *Metode poučavanja i učenja*, Zagreb: Educa.

Валиенте 2008: C. Valiente et al, Prediction of Children's Academic Competence From Their Effortful Control, Relationships, and Classroom Participation, *Journal of Educational Psychology*, 1, 67–77.

Вилис, Ходсон 2005: M. Vilis, V. K. Hodson, *Otkrijte svoj stil učenja*, Beograd: Finesa.

Вуд 1996: E. Vud, *Trening uma i pamćenja*, Beograd: Babun.

Секција за психологију

Ратко Д. Дунђеровић*
Бојана Р. Попадић**
Катедра за психологију
Филозофски факултет Пале
Универзитет у Источном Сарајеву

Оригинални научни рад

СОЦИЈАЛНИ И ПСИХОЛОШКИ ИЗВОРИ АФЕКЕТИВНЕ И КОНАТИВНЕ КОМПОНЕНТЕ СТАВА О ВРИЈЕДНОСТИ СПОРТА

Уводне напомене

У овом истраживању осврнућемо се на неке индикаторе за које смо сматрали да представљају значајне изворе става спортиста о вриједности спорта. Прије одабира неког спорта, важан је однос према тој врсти спорта, али и став о спорту уопште, као и односу према стварима и појавама у чијем је окриљу занимање спортисте. Општи став о вриједности спорта је детерминисан низом фактора и у овом истраживању ћемо се ослонити на неке од њих (врста спорта, мотив за постигнућем, перцепција инструктивног стила понашања тренера) као факторе који утичу на задовољство општим стварима и појавама, спремност да се додатно ангажује у спорту. Сагледавање показатеља који одређују такве ставове требало би да омогући разумијевање стања ствари у спорту у источном дијелу Републике Српске, чијим увидом би се омогућило усмјеравање наших будућих активности у спорту. Када смо радили ово истраживање Одбојкашки клуб „Студент“ је постизао запажене резултате и у свим релацијама овог истраживања показао разлике у осносу на друге клубове и спортове.

Ставови

Дефиниција Креча, Крачфилда и Балакија “Ставови су трајни системи позитивног или негативног оцјењивања, осјећања и тенденције да се предузме акција за или против – а у односу на различите објекте” (према Роту, 2003) представља једа у низу покушаја дефинисања појма “став”. Ставови и социјални мотиви покрећу на активност и омогућавају сагледавање људског понашања. Управо дефиниција групе аутора указује на диспозициони карактер става јер утиче на усмјеравање понашања појединца. С обзиром да нас интересују ставови спортиста о вриједности спорта, сматрамо да је ова дефиниција најприкладнија за схватање става и то које су то тенденције које спортисту наводе да предузме акцију и шта је утицало на формирање тих тенденција. За емпиријска истраживања се ко-

* cikota@neobee.rs
** b.popadic@gmail.com

ристи најчешће дефиниција Креча, Крачфилда и Балакија која наглашава да је став састављен од три компоненте усмјерене на један објекат или појаву: схватања и сазнања о објекту –когнитивна компонента; осјећање везано за објекат (појаву)-афективна компонента и склоност ка преузимању акције у вези са објектом (појави) конативна компонента става.

Ставови се релативно лако могу објективно мјерити, једноставније него мотиви, те због тога ставови представљају најлакши пут за разумијевање мотивације. Мјерећи ставове долазимо до мотива који су значајни за разумијевање људских поступака.

Мотив за постигнућем

Мотив за постигнућем је међу мотивима најсистематичније истраживан. Нађени су за њега посебни поступци утврђивања постојања и мјерења његовог интензитета. Овај је мотив усмјерен на обезбјеђивање личне егзистенције и афирмације. Мек Клиленд (Mc Clelland 1968) дефинисао је потребу за постигнућем као тежњу појединца да се такмичи са неким од стандарда изузетне успјешности. Претпостављао је да мотив за постигнућем долази до изражаја у великом броју различитих активности људи. Развија се кроз социјалну интеракцију и има велики удио у постизању успјеха. Особе које имају развијен овај мотив имају карактеристичан однос према послу:

- преферирају задатке у којима сами преузимају одговорности,
- постављају себи умјерене и јасно формулисане циљеве,
- значајно им је да добију повратну информацију о томе колико су успјешни,
- теже да планирају на дужи рок,
- новац доживљавају више као мјеру успјешности,
- за њихово самопоштовање од изузетног значаја је постизање успјеха.

На постојање овог мотива први је указао Мари 1938. године, који међу двадесет основних потреба, које по његовом мишљењу представљају основне покретачке снаге активности људи, убраја и потребу за постигнућем. Одређује је као доста сложену потребу која се манифестује у жељи да се постигне нешто што је тешко остварити, да се овлада и манипулише људима, стварима и идејама; да се савладају препреке и достигне нешто што се цијени.

Веће изгледе за развој овог мотива имаће спортисти са одређеним персоналним диспозицијама као што су перцептивно-моторне и менталне способности, већа спретност која је неопходна за одређену врсту спорта, увиђање битних детаља које доносе успјех, те кад постоје одговарајући ставови и перцепција о ономе што раде.

Посебно је значајна персонална моћ спортисте да себи постави остварљиве циљеве, да своје аспирације одмјери према својим могућностима и реалности постојеће ситуације (Дунђеровић 1996).

Инструктивни стил понашања тренера

Ефикасност једног спортског тима зависи од личног потенцијала самог тренера који треба да посједује знање и квалитет искуства, способност интерперсоналног комуницирања, оријентацију на постигнуће, емоционалну зрелост, морално-вољне особине, тј. оне психолошке особине и црте које ће му омогућити да га спортисти доживљавају и као компентентног на стручном плану и као узорног на људском плану. Сваки тренер посједује одређен стил понашања: инструктивни, демократски, аутократски, стил социјалне подршке, позитиван фибек(feedback).

Инструктивни стил понашања тренера усмјерен је на вјежбање спортиста наглашавањем и олакшавањем тешких и напорених вјежби, обучавањем спортиста техникама, тактици вјештинама, разјашњавању веза међу спортистима, давањем инструкција и координацијом комплетних активности у тиму. Према Бајрактаревићу (2004), инструктивни стил понашања тренера подразумијева планску организацију тренажног процеса, детаљно извођење задатог, мотивисање спортиста да раде пуним капацитетом, себи ставља у задатак да свима објасни своју функцију и да се постави на мјесто које му омогућује отворену комуникацију са играчима, одваја вријеме за приказивање детаља у раду, исправљање грешака спортиста и што је изузетно важно, помаже у развоју индивидуалних капацитета појединца, истиче значај сваког појединца у екипи, указује на предности и слабости појединаца и индивидално даје инструкције сваком појединцу о предвиђеним задацима.

Методологија истраживања

Предмет и проблем истраживања

Предмет истраживања усмјерен је на сагледавање релација конативне и афективне компоненте става (зависне варијабле) и посматраних социјалних и психолошких извора који су операционализовани као независне варијабле.

Проблем овог истраживања се може дефинисати као утврђивање постојања разлика мотива постигнућа спортиста, перцепције инструктивног стила понашања тренера, те социјално-статусних карактеристика у односу на афективну и конативну компоненту става о вриједности спорта.

Циљ истраживања

Ово истраживање има два циља, научни и практични.

Научни, јер се односи на проучавање природе (смјер и степен) разлика унутар и између варијабли. Истраживање је тако конципирано да омогући сагледавање природе (смјера и интензитета) повезаности и разлика између афективне компоненте става–операционализоване као зависна варијабла, с једне, те с друге стране независних варијабли мотива постигнућа, перцепције инструктивног стила понашања тренера и социјално- статусних обиљежја, а исто тако и релације посматраних независних варијабли и конативне компоненте става као зависне варијабле.

Практични, јер добијени подаци и налази могу бити дио ширег истраживања које би било косрисно за унапређење стања у спорту, као сагледавање потребе за активним укључивањем психолога у спортске тимове.

Хипотезе истраживања

У овако конципираном истраживању полазимо од гереалне претпоставке да социјална и психолошка обиљежја представљају извор разлика у погледу афективне и конативне компоненте става о вриједности спорта.

У тако конципираном глобалном хипотетичком полазишту, полазимо од сљедећих потхипотеза:

Х1: да су психолошке карактеристике од којих смо испитвали мотив постигнућа и перцепцију инструктивног стила понашања тренера извори разлика у погледу афективне компоненете става о вриједности спорта;

Х2: да су психолошке карактеристике од којих смо испитвали мотив постигнућа и перцепцију инструктивног стила понашања тренера извори разлика у погледу конативне компоненете става о вриједности спорта;

Х3: да врста спорта представља значај извор разлика у погледу афективне компоненте става и

Х4: да врста спорта представља значај извор разлика у погледу конативне компоненте става.

Дефинисање варијабли

У емпиријској операционализацији проблема, тј. приликом испитивања релација између општег става спортиста о вриједности спорта и посматраних психолошких, социјално-статусних обиљежја те перцепције стила понашања тренера дефинисане су зависне и независне варијабле.

Зависне варијабле: Ставови о вриједности спорта испитани кроз когнитивну, афективну и конативну компоненту општег става.

Незавине варијабле: Мотив постигнућа, перцепција инструктивног стил понашања тренера, врста спорта, материјалне прилике у спорту.

Узорак испитаника

Узорак чини 162 испитаника и то 76 фудбалера, 32 кошаркаша и 54 одбојкаша. Испитивањем је обухваћено четрнаест клубова (6 фудбалских, 4 одбојкашка и 4 кошаркашка) и то: из Источног Сарајева, Пала, Гацка, Фоче, Власенице и Сокоца.

Методе истраживања

За потребе овог истраживања користили смо двије основне методе за прикупљање података: методу теоријске анализе и систематско неексперименталну методу. Методу теоријске анализе користили смо за прикупљање података о одређеној психололшкој појави из литературе, научних, стручних и других радова, а ту су у овом случају радови у којима је разматрана проблематика социјалних ставова спортиста са аспекта социјалних и психолошких карактеристика. Ове анализе су нам користиле за припрему теоријског оквира рада. Систематско неексперименталну методу Сервеј (Survey) примијенили смо као типично теренско истраживање које нам је помогло да на одговарајућем узорку, уз помоћ одговарајућих инструмената, прикупимо потребне податке. Ова метода је честа у многим истраживањима, јер се од субјеката тражи да дају своје мишљење о постављеном проблему.

Ово истраживање смо конципирали као корелацијско.

Инструменти истраживања

1.Упитник за прикупљање података о социјално-статусним обиљежјима испитаника;

2. Скала за испитивање ставова о вриједноси спорта конструисана у сарадњи са проф. др Р. Дунђеровићем, а која је прилагођена за потребе овог истраживања;

3.Скала за испитивање мотива постигнућа преузета од проф. др Јасне Бајрактаревић;

4. Скала за процјену инструктивног стила понашања тренера преузета од проф. др Јасне Бајрактаревић.

Организација истраживања и поступци за обраду података

Ово истраживање конципирано је и реализовано као типично емпиријско истраживање. Попуњавање упитника обављено је анонимно, чиме је спријечена могућност утврђивања идентитета, омогућена анонимност испитаника и објективност њихових исказа, а самим тим и цијелог истражи-

вања. Можемо рећи да је величина узорка задовољавајућа за потребе овог истраживања, те да је усклађена са методолошким захтјевима.

Приликом статистичке обраде података, примијењен је програм SPSS 12.0 for Windows, а кориштени су различити статистички поступци. При њиховом избору водили смо рачуна о томе који поступак највише одговара природи дистрибуције добијених података те методолошкој конецепцији истраживања. У првој фази обраде података кориштене су мјере за утврђивање распореда добијених одговора анкетираних испитаника, тј. фреквенције и проценти за све варијабле. Од сложенијих статистичких поступака примијењени су поступци за утврђивање статистички значајних разлика међу испитиваним варијаблама. За ту сврху смо примијенили Пирсонов Хи-квадрат тест као показатељ значајности разлика између проучаваних варијабли.

Резултати истраживања

Табела 1: Мотив постигнућа и афективна компонента става

Ниво мотива постигнућа	Степен задовољства			Укупно
	незадовољни	колебљиви	задовољни	
низак	27	19	11	57
	47.4	33.3	19.3	
умјерен	12	17	23	52
	23.1	32.7	44.2	
висок	12	17	24	53
	22.6	32.1	45.3	
Укупно	51	53	58	162
	31.5	32.7	35.8	

χ^2= 13,764, C.coeff =.280 df=4 p=.008

Истраживањем нивоа мотива постигнућа и степена задовољства општим стварима и појавама у спорту, дошли смо до података да постији статистички значајна разлика међу постматраним појавама на новоу значајности 0,01 тако да са 99% сигурности можемо тврдити да су испитаници са изразито присутним мотивом постигнућа задовољнији стварима и појавама у спорту. 45,3 % је оних који уз висок мотив имају и изражен степен задовољства. С друге стране они који имају низак степен мотивације (47,4 %) су и незадовољни.

Табела 2: Мотив постигнућа и конативна компонента става

Ниво мотива постигнућа	Спремност на ангажовање			Укупно
	мања	умјерена	изразита	
низак	29	14	14	57
	50.9	24.6	24.6	
умјерен	19	18	15	52
	36.5	34.6	28.8	
висок	11	12	30	53
	20.8	22.6	56.6	
Укупно	59	44	59	162
	36.4	27.2	36.4	

χ^2= 17,395, C.coeff =.311 df=4 p=.002

Из података који се налазе у табели 2 видимо да постоји статистички значајна разлика између мотива постигнућа и спремности на додатно ангажовање ради побољшања услова у спорту. Повезаност између мотива постигнућа и конативне компоненте става иде у истом правцу. Што је мотив већи, то је и изразитија спремност на активност. 56,6 % је оних који уз високу мотивацију имају и изразиту спремност за додатно ангажовање у спорту. Испитаници са нижим степеном мотивације показују мању спремност за додатно ангажовање (50,9 %).

Табела 3: Перцепција инструктивног стила тренера и афективна компонента става

Инструктивни стил понашања тренера	Задовољство стањем ствари у спорту			Укупно
	незадовољни	колебљиви	задовољни	
мање присутан	30	18	7	55
	58.8	34.0	12.1	
умјерено	12	23	19	54
	23.5	43.4	32.8	
висе присутан	9	12	32	53
	17.6	22.6	55.2	
Укупно	51	53	58	162
	31.5	32.7	35.8	

χ^2= 34, 684, C.coeff =.420 df=4 p=.000

Према подацима приказаним у табели 3 можемо примијетити да је задовољство општим стварима и појавама веће што је присутнија перцепција инструктивног стила понашања тренера. 32 испитаника (или 60,4 %) су задовољни већим присуством инструктивног стила понашања тренера. Видимо да повезаност тече у истом правцу јер је 30 или 54,5 % оних испитаника који су незадовољни стањем ствари у спорту и сарађују са тренером који посједује нижи степен инструктивног стила понашања. Само је 12,7 % оних који су задовољни стањем ствари у спорту уз тренера који посједује мањи степен интруктивног стила и 17,0 % оних који су незадовољни и поред тренера који се понаша са већим степеном инструктивног стила.

Хи-квадрат уз 4 степена слободе износи 34.684, статистички је значајан на нивоу 0.01 те закључујемо да постоје разлике у степену задовољста општим стварима и појавама, с обзиром на присуство инструктивног стила понашања тренера, те да веће присуство инструктивног стила тренера изазива и већи степен задовољства и обратно, мање присуство инструктивног стила, мање задовољство.

Табела 4: Перцепција инструктивног стил понашања тренера и конативна компонента става

Инструктивни стил понашања тренера	Спремност на ангажман			Укупно
	мања	умјерена	изразита	
мање присутан	32	13	10	55
	54.2	29.5	16.9	
умјерено	17	20	17	54
	28.8	45.5	28.8	
више присутан	10	11	32	53
	16.9	25.0	54.2	
Укупно	59	44	59	162
	36.4	27.2	36.4	

χ^2= 28, 726 C.coeff =.388 df=4 p=.000

Подаци у табели 4 показују да је добијени Хи-квадрат који износи 28.73, уз 4 степена слободе, статистички значајан на оба нивоа те закључујемо да постоје разлике у спремности спортиста на додатни ангажман, с обзиром на присуство инструктивног стила понашања тенера. Веће присуство инструктивног стила понашања тренера узрокује и већу спремност спортиста да се додатно ангажују. Наиме, видимо да повезаност

тече у истом правцу јер је 60,4 % испитаника изразито спремно на додатно ангажовање у спорту, а сарађују са тренером код којег је више присутан инструктивни стил понашања, док је исто тако 58,2 % оних који имају мању акциону усмјерености уз мање присуство инструктивног стила понашања тренера. Спремност на додатно ангажовање у спортским активностима се односи на конативну компоненту става.

Табела 5: Врста спорта и задовољство стварима и појавама

Врста спорта	Степен задовољства			Укупно
	незадовољни	колебљиви	задовољни	
фудбал	28	25	23	76
	36.8	32.9	30.3	
кошарка	13	11	8	32
	40.6	34.4	25.0	
одбојка	10	17	27	54
	18.5	31.5	50.0	
Укупно	51	53	58	162
	31.5	32.7	35.8	

χ^2= 9,213, C.coeff =.23 df=4 p=.56

Добијена дистрибуција резултата у табели 5 показује да нема статистички значајне разлике између врсте спорта и степена задовољства стварима и појавама што и потврђује нашу претпоставку да је опште незадовољство присутно у свим спортовима и припадници било које врсте спорта су подједнако задовољни ситуацијом. Иако не постоји статистички значајна разлика, из приказаних података се може уочити да су одбојкаши најзадовољнији, 50 % их је навело да је задовољно општим стварима у спорту. С обзиром да смо испитивали одбојкашки клуб "Студент" који постижу запажене резултате у БиХ и изузетно су мотивисани за рад, не изненађује чињеница да су и задовољнији.

Табела 6: Врста спорта и конативна компонента

Врста спорта	Спремност на ангажовање			Укупно
	мања	умјерена	изразита	
фудбал	33	23	20	76
	55.9	52.3	33.9	
кошарка	15	7	10	32
	25.4	15.9%	16.9	
одбојка	11	14	29	54
	18.6	31.8	49.2	
Укупно	59	44	59	162
	36.4	27.2	36.4	

χ^2= 13,226, C.coeff =.28 df=4 p=.01

Анализирајући податке из табеле 6 утврдили смо да постоји статистички значајна разлика између врсте спорта и конативне компоненте и то можемо тврдити са 99 % сигурности. Постоје разлике у спремности на додатно ангажовање код фудбалера, кошаркаша и одбојкаша.

53,7 % одбојкаша је спремно да се додатно ангажује како би побољшали услове у спорту. Необично је што су они који су задовољни стањем ствари спремни за додатно ангажовање, јер они који су задовољни немају потребу за мијењањем. Овакав став можемо поткријепити претпоставком да они који су амбициозни и који имају висок мотив за постигнућем теже за постизањем још бољих резултата и спремни су да се ангажују да услови у којима постижу добре резлтате буду још бољи. У овом истраживању одбојкаши су били задовољнији стањем ствари у спорту, а то повлачи да су и спремији да се додатно ангажују.

Закључци

Подаци које смо добили показују изразит степен присуства мотива постигнућа међу спортистима. Од мотива за постигнућем зависе конативна и афективна компонента става. Испитаници који имају изражен мотив постигнућа задовољнији су стварима и појавама у спорту те су спремни да улажу додатне напоре како би унаприједили стање ствари у спорту. Наиме они који имају висок мотив постигнућа теже да остваре постављене, јасно прецизиране и довољно високе циљеве. С обзиром да већина клубова, које смо испитивали, нису у завидном положају у смислу услова у којима тренирају и постизања успјешних резутата, треба напоменути да смо испитивали клуб који је ушао у Премијер лигу БиХ, Одбојкашки клуб

„Студент“ и да је могао утицати на смјер повезаности испитиваних појава. Што се тиче задовољства појавама у спорту, треба напоменути да је узорак обухватио највише фудбалера, те због њиховог статуса међу осталим спортистима треба узети у обзир тај податак приликом закључивања о стању ствари и у другим спортовима.

Примијетили смо да мотивација за постигнућем игра велику улогу у ставу о вриједности спорта, те сматрамо да би психолози и остала стручна лица требало да више раде са спортистима на подизању степена мотивације за постигнућем, који се односи на интензивно вјежбање, континуирано постављање високих циљева и истрајност, што су претпоставке за успјех.

Увидјели смо да перцепција инструктивни стил понашања тренера (који је усмјерен на вјежбање спортиста, олакшавањем напорних и тешких вјежби, обучавањем техникама и вјештинама, тактици, разјашњавању односа међу спортистима, давањем инструкција и координирањем цјелокупним активностима у тиму те потпуну планску организацију) такође представља значајан извор разлика у погледу задовољства општим стварима и појавама те спремности за додатни ангажман у спорту. Требало би радити и са тренерима да бисмо створили климу за врхунске резултате у спорту.

Потврдили смо све осим једне хипотезе која се односила на претпоставку да врста спорта представља фактор разлика у погледу афективне компоненте става, тј. да постоје разлике између одбојкаша, кошаркаша и фудбалера у погледу задовољства стварима и појавама у спорту.

Литература

Бајрактаревић, Ј.(2004). *Тајне успјеха у спорту*: Сарајево: Просперитет Д.Д. за издавачку дјелатност, Сарајево.

Банђур, В. и Поткоњак, Н. (1999). *Методологија педагогије*: Београд: Савез педагошких друштава Југославије.

Буквић, А. (1996). *Начела израде психолошких тестова*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Гојков, Г., Круљ, Р. и Кундачина, М. (1999). *Лексикон педагошке методологије. Вршац*: Виша школа за образовање васпитача.

Дунђеровић, Р.(1989). *Психолошки фактори тимског рада*, Опредјељења, 3.

Дунђеровић, Р.(1995). *Социјално психолошки фактори мотивације за рад*, у: Дунђеровић и сарадници: Нови Сад: ФТН, Нови Сад.

Дунђеровић, Р.(1996). *Психологија спорта*. Нови Сад: Факултет физичке културе.

Дунђеровић, Р. (2005). *Основи психологије менаџмента*. Нови Сад: Факултет за менаџмент.

Звонаревић, М. (1976). *Социјална психологија*. Загреб: Школска књига.

Кател, Л.Б. (1978). *Научна анализа личности*. Београд: БИГЗ.

Квашчев, Р., Радовановић, В. (1977). У*тицај способности, сложаја личности и мотивације на успјех у школском учењу*. Београд: Психологија бр.1.

Креч, Д. И Р.С. Крачфилд (1976). *Елементи психологије*. Беогад: Научна књига.

Крнета, Д. (2004). *Одабрана поглавља из едукацијске психологије*. Бањалука: ТТ-центар.

Крнета, Д. (2005). *Социјална психологија. Бањалука*: Факултет за пословни инжењеринг и менаџмент.

Morris, T. and Summers, J. (2003). *Sport Psychology: Theory, applications and issues*.2nd. ed. Brisbane:Wiley.

Олпорт, Г. (1969). *Склоп и развој личности*. Београд: „Култура“.

Пантић, Д. (1977). *Вредности и идеолошке оријентације друштвених слојева*, у: Поповић, М. и други: Друштвени слојеви и друштвена свест, Центар за социолошка истраживања Института друштвених наука, Београд.

Радоњић, С. (1999). *Општа психологија. Београд*: Центар за примењену психологију Друштва психолога Србије.

Рот, Н. (2003). *Основи социјалне психологије*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Рхеинберг Ф. (2004), *Мотивација*. Загреб: Наклада слап.

Хавелка, Н., (1995), *Вредносне оријентације ученика и њихова очекивања од будућег занимања*. Београд: Психолошка истраживања 7, институт за психологију.

Хавелка, Н., Кузмановић, Б., Попадић, Д.(2004). *Методе и технике социјално психолошких истраживања*. Београд: Центар за примењену психологију.

веб страница: www.savremenisport.com/Edukacija. Очитано дана 10.2.2009.

веб страница: http://free-zd.t-com.hr/psih/. Очитано дана 10.2.2009.

Драгољуб М. Крнета*
Одсјек за психологију
Филозофски факултет Пале
Универзитет у Источном Сарајеву

Оригинални научни рад

ОБИЉЕЖЈА ИСПИТАНИКА КАО ДЕТЕРМИНАНТА СТАВА О РЕЛИГИЈСКОЈ ТОЛЕРАНЦИЈИ У БиХ

У овом истраживању се бавимо различитим аспектима личних искустава грађана и њиховим односом према религијској толеранцији. Полазимо од тога да лично искуство појединца, тј. његови доживљаји у сусрету са другима, може бити од непосредног утицаја на формирање његовог општег односа према другима, па према томе и другима друкчијих вјерских погледа и припадности. У том контексту је незаобилазно неколико аспеката, међу којима су свакако доживљаји током рата, тј. страдања у рату, перцепција постојеће ситуације, тј. лични доживљај ситуације у којој живи, преференције политичких странака, чланство у политичким странкама и породични бекграунд, тј. породична политичка традиција појединца.

Појам *толеранција* је уведен у наш говор из латинског језика, а настао је од глагола *tolerare*, што у најширем смислу значи „трпјети“ или „подносити“. У свакодневном говору појам се користи да би се указало на могућност подношења неугодних ситуација, притисака, непожељних утицаја, боли (физичке или психичке) и слично. У психологији се користи да би се указало на толеранцију фрустрације, толеранцију двосмислености или нејасноћа, толеранцију страха и анксиозности, толеранцију разлика и слично. Користи се и у значењу толеранције према другим друштвеним групама, вјерским заједницама, маргиналним групама, па се може констатовати да толеранција може бити посматрана и као став према неком или нечем. У том контексту толеранција се може дефинисати као подношење других људи, њихових карактеристика и битних обиљежја.

С обзиром на природу религијске толеранције, сматрамо да искуства стечена током рата, тј. доживљаји током рата, могу бити од пресудне важности у формирању става о религијској толеранцији, јер је неспорно да се на овим просторима чују различита тумачења рата који је вођен, али је најзначајнија разлика у његовој природи и суштини. Наиме, полемике о рату се воде о томе да ли је рат био грађански, вјерски, или агресорски или све то помало. Ставови јавности су подијељени, управо онако како се то тумачи у њиховом окружењу.

При операционализацији проблема истраживања, тј. испитивања ставова грађана БиХ о религијској толеранцији и анализирања фактора који у мањој или већој мјери детерминишу те ставове (с обзиром на смјер и интензитет), полазимо од раније наведених констатација да дјеловање раз-

* krnetad@teol.net

личитих фактора у социјалној средини може бити мање или више подстицајно или инхибирајуће за испољавање различитих облика понашања, те да се у том смислу може говорити и о условима који су мање или више повољни за одређене облике понашања. Зато је за разумијевање ставова грађана БиХ о религијској толеранцији неопходно анализирати и социјално окружење, које је медиј за испољавање таквих ставова. Стога у овом раду полазимо од тога да испитивање ставова о религијској толеранцији грађана БиХ може бити релевантан показатељ, не само личног односа грађана према припадницима других религија и нација, него и показатељ опште социјалне атмосфере која преовладава у окружењу гдје појединац живи.

Рад је конципиран као емпиријско-неексперименталнo истраживање ставова грађана Босне и Херцеговине о религијској толеранцији. Општи став према религијској толеранцији испитиван је скалом ставова о религијској толеранцији[1] Ликертовог типа која садржи 10 тврдњи, а од испитаника је тражено да изразе у којој мјери се слажу, односно не слажу са сваком од тих тврдњи[2].

Истраживање је реализовано на узорку 3014 испитаника, старијих од 18 година, који репрезентују популацију становника БиХ (ентитета РС и ФБиХ[3]). Оваква величина узорка, према изложеној концепцији истраживања, треба да омогући екстраполацијске процјене за основне сегменте популације. Тако је из Републике Српске обухваћено 1504 или 49,90 %, а из Федерације БиХ 1510 или 50,10 % испитаника. Посматрано у цјелини може се констатовати да резултати истраживања и закључци добијени на овако структурираном узорку могу бити добра основа да се изведу поуздане генерализације на популацију становника Босне и Херцеговине о религијској толеранцији.

У том контексту полазимо од тога да је научно оправдано на основу индивидуалног исказивања доживљаја појединца који су живјели на

[1] Скала је у потпуности преузета из истраживања религијске толеранције младих средњошколаца у Србији, који је реализовао ЦЕИР Нови Сад 2002. (Јоксимовић, С. и Кубурић, З., 2004).

[2] У неким тврдњама се исказује повјерење а у неким неповјерење према другима, као на примјер: „Према припадницима других вјера треба бити опрезан чак и када су нам пријатељи“, док су неке тврдње исказане кроз вјерска права и слободе других, као на примјер: „Људи треба да имају једнака права без обзира на вјерску припадност“. Испитаник је могао да бира степен прихватања који је понуђен на скали „потпуно се слажем“, „углавном се слажем“, „неодлучан сам“, „углавном се не слажем“ и „уопште се не слажем“. Степен слагања и неслагања на тврдњама повјерења и неповјерења показује степен испољавања толеранције или нетолеранције.

[3] Овакав узорак апроксимативно представља пропорционалну заступљеност појединих стратума у популацији са подручја општина Бањалука, Приједор, Добој, Бијељина, Источно Сарајево и Требиње, у Републици Српској и на подручју општина Бихаћ, Тузла, Зеница, Сарајево, Мостар и Ливно у Федерацији БиХ. Поступак избора испитаника у узорак обезбиједио је да структура сегмената узорка према елементарним и битним обиљежјима испитаника (пол, узраст, национална припадност, социјално поријекло, образовни ниво) буде усклађена са структуром сегмената популације.

простору на којем је вођен рат, посебно на *страдања члана породице током рата*, анализирати раширеност религијске толеранције и закључивати колико претходно ратно искуство (посебни искуство страдања неког члана из уже породице током рата), може детерминисати однос према религијској толеранцији на овим просторима. Страдање у раду је испитано одговором на питање: *Да ли је неко из уже породице страдао у овом рату*? Сви одговори су класификовани у двије категорије: да и не. Добијени резултати међусобне повезаности страдања у рату и става према религијској толеранцији, презентовани су у табели 1.

Увид у тако представљене резултате показује да су установљене статистички значајне разлике у степену испољене религијске толеранције између испитаника који су током рата имали жртава у породици и испитаника који нису имали породичних жртава током рата[4]. На те разлике указује и добијени Хи-квадрат = 15.5853, који је уз 4 степена слободе статистички значајан на нивоу 0,01 (p =.003635).

Другим ријечима, анализа добијених резултата показује да је међу испитаницима који су у породици имали жртава током рата нешто мање оних који испољавају изразиту религијску толеранцију, него међу испитаницима који нису имали жртава у породици (9,34 % према 9,83 %), али да их је нешто више међу испитаницима који испољавају религијску нетолеранцију и то: изразиту нетолеранцију (0,78 % према 0,00 %) и умјерену нетолеранцију (4,47 % према 4,22 %), док их је нешто мање међу испитаницима који имају колебљив став (40,37 % према 41,36 %).

Табела број 1: Дистрибуција става о религијској толеранцији с обзиром на искуства у рату

страдање у рату	Интензитет става о религијској толеранцији у БиХ					Σ
	изразита нетолеранција	умјерена нетолеранција	амбиваленција	умјерена толеранција	изразита толеранција	
да	8	46	415	463	96	1028
	.78	4.47	40.37	45.04	9.34	
не	0	82	804	867	191	1944
	0.00	4.22	41.36	44.60	9.83	
Тотал	8	128	1219	1330	287	2972
	.27	4.31	41.02	44.75	9.66	

Pearson Chi-square: 15.5853, df =4, p =.003635

[4] Иако није директан предмет анализе, уочљиво је да је 34,57 одсто анкетираних испитаника изјавило да је неко у породици страдао за вријеме рата, што је податак који указује на ширину и размјере ратних страдања на овим просторима.

Међутим, овдје треба имати у виду да доминирају ставови религијске толеранције код свих испитаника, јер сваки други анкетирани становник БиХ испољава толеранцију, да их је око 40 % који испољавају колебљиве ставове, а тек је мали проценат (испод 5 %) који испољава нетолеранцију. Другим ријечима, трауматично искуство страдања неког члана из уже породице није драстичније утицало на формирање негативних ставова према припадницима других религијских и етничких група, па према томе ни на став према религијској толеранцијји.

Преференције политичких странака такође могу бити снажни извори разлика у општем ставу према религијској толеранцији, јер је евидентно да нови друштвени односи, засновани на политичком плурализму и вишестраначком парламентаризму, представљају повољан социјални медиј за испољавање и афирмацију различитих идеологија и политичких оријентација. То могу бити повољни услови за максималан развој и израженију активност грађана, посебно за грађане који имају јак политички интерес.

У том контексту сматрамо да преференције политичких странака, као и непосредни политички активитет, могу бити анализирани и као независне варијабле, тј. као фактори или детерминанте социјалних ставова, па и става према религијској толеранцији. Ово зато што носиоци различитих политичких идеологија у својим јавним наступима или у креирању политичког дјеловања испољавају и различите ставове према припадницима других етничких, вјерских, идеолошких и других група и организација. На тај се начин директно доприноси формирању специфичне друштвене климе и чак друштвеног карактера, који снажно дјелује на формирање ставова, вриједности и на пожељно понашање становника на овим просторима.

Анализа презентованих резултата о преференцијама политичких странака показује дифузну раширеност преференција странака са различитим степеном националне оријентације. Наиме, на питање: *Каква странка би Вам у будућности највише одговарала*, испитаници су одговорили: 1) странка умјерене националне оријентације - 29,79 %; 2) странка без етничке оријентације - 26,96 %; 3) странка мултиетничке оријентације - 20,15 % и 4) странка јаке националне оријентације - 10,99 %, што показује да на овим просторима још увијек доминирају политички ставови јаче или слабије везаности за партије националне оријентације. То се потврђује и на изборима, када странке са израженом националном оријентацијом добијају већи проценат бирачког тијела него странке које у својим програмима немају израженију опцију повезану са националним оријентацијама.

У таквој политичкој клими треба анализирати и добијене резултате религијске толеранције, с обзиром на преференције политичких странака, како се то може видјети на основу резултата који су представљени у табели број 2.

Табела број 2: Дистрибуција става о религијској толеранцији с обзиром на преференције политичких странака

Преференција странке:	Интензитет става о религијској толеранцији у БиХ					Σ
	изразита нетоле-ранција	умјерена нетоле-ранција	амбива-ленција	умјерена толеран-ција	изразита толеран-ција	
јаке националне оријентације	6	50	188	72	2	318
	1.89	15.72	59.12	22.64	.63	10,99
умјерене националне оријентације	2	56	486	298	20	862
	.23	6.50	56.38	34.57	2.32	29,79
мултиетничке оријентације	0	2	123	375	83	583
	0.00	.34	21.10	64.32	14.24	20,15
без етничке оријентације	0	5	277	352	146	780
	0.00	.64	35.51	45.13	18.72	26,96
остале	0	14	118	183	35	350
	0.00	4.00	33.71	52.29	10.00	12,09
Тотал	8	127	1192	1280	286	2893
	.28	4.39	41.20	44.24	9.89	

Pearson Chi-square: 584.607, df =16, p = 0.00000

Увид у тако представљене резултате показује да су установљене значајне разлике у испољавању става према религијској толеранцији, с обзоиром на преференције странака са мање или више израженом националном програмском оријентацијом. Те разлике су и статистички значајне, јер је добијени Хи-квадрат = 584.607, уз 16 степени слободе, статистички значајан на нивоу 0,01 (p = 0.00000). Евидентно је, наиме, да највећи степен религијске нетолеранције испољавају испитаници који преферирају странку јаке националне оријентације - чак 17,61 %, од чега 15,72 % умјерене нетолеранције, док испитаници који преферирају странке умјерене националне оријентације религијску нетолеранцију испољавају много мање, али ипак више од просјека - 6,73 %, од чега 6,50 % интензитетом умјерене нетолеранције.

Другим ријечима, добијени резултати међусобне повезаности преференција политичких странака са националном оријентацијом и става према религијској толеранцији недвосмислено показују да преференције политичких странака, као израз властитих политичких оријентација, може бити снажан извор разлика у ставовима према религијској толеранцији на овим просторима.

На сличне закључке указују и добијени резултати међусобне повезаности *чланства у политичким странкама* и става према религијској толеранцији. Наиме, добијени резултати су показали да постоје разлике у

природи ставова према религијској толеранцији између испитаника који су чланови у политичким странкама и оних који нису чланови, како се то може видјети из резултата који су представљени у табели 2.

Однос према политици анализиран је на основу чланства у политичким организацијама, јер је ангажовање у политичким странкама показатељ снажног односа према промјенама које се одвијају у друштву, с обзиром да политичка активност претпоставља предузимање низа различитих активности и извршавања обавеза у дужем временском периоду, које се у странци подразумијевају. Другим ријечима, чланство у политичким странкама изражава не само вриједносну него и мотивациону компоненту става, с обзиром да активитет у политичким странкама изражава спремност појединца за обављање разноврсних активности и може бити снажан индикатор односа грађана према промјенама до којих је дошло у постсоцијалистичком периоду.

Иако нисмо директније истраживали врсту и квалитет активности у странкама, можемо индиректно закључивати о каквим се активностима ради и претпоставити да укључење у политичке странке и испуњавање обавеза које се чланством у странци подразумијевају, грађани испољавају снажан и позитиван однос према друштвеној стварности која је настала током друштвених промјена и рата.

Обављање политичких функција и других страначких дужности, које се јављају током редовних страначких активности, несумњиво поуздано указује и на идеолошку опредијељеност грађана, те на степен усвојености погледа на промијењене друштвене односе и цјелокупну друштвену ситуацију. Осим тога, извјесно је да политичко ангажовање може да указује и на карактеристичан склоп вриједности, мишљења, увјерења и ставова који у оваквим социјалним условима могу доћи до пуног изражаја и бити веома повољни за шире социјалне услове и преображај друштва.

У том контесту су анализирани и добијени резултати међусобне повезаности чланстава у политичким странкама и става према религијској толеранцији. Другим ријечима, трагали смо за одговором да ли постоје разлике у општем ставу према религијској толеранцији између испитаника који јесу и оних који нису чланови политичких странака. Добијени резултати представљени су у табели број 3.

Табела број 3: Дистрибуција става о религијској толеранцији с обзиром на чланство у политичким странкама

Чланство у полит. странкама	Интензитет става о религијској толеранцији у БиХ					Σ
	изразита нетолер анција	умјерена нетолер анција	амбивал енција	умјерена толеран ција	изразита толеран ција	
не	7	78	988	1071	250	2394
	.29	3.26	41.27	44.74	10.44	
да	1	52	231	263	35	582
	.17	8.93	39.69	45.19	6.01	
Тотал	8	130	1219	1334	285	2976
	.27	4.37	40.96	44.83	9.58	

Pearson Chi-square: 44.6858, df =4, p = .000000

Анализа презентованих резултата о политичком активитету грађана показује изузетно низак проценат политички ангажованих становника, с обзиром да је тек 19,55 % анкетираних грађана, тј. сваки пети грађанин члан неке политичке странке, док је чак 80,45 % политички неактивно. Ипак, добијени резултати показују да су утврђене разлике у смјеру и интензитету испољавања става према религијској толеранцији између испитаника који јесу и оних који нису чланови политичких странака. Евидентно је да је већи степен нетолеранције испољавају они који су чланови политичких странака него они који нису (8,93 % према 3,26 %), али и да више толеранције испољавају они који нису чланови странака него они који јесу (10,44 % према 6,01 %). Те разлике су и статистички значајне, јер је добијени Хи-квадрат = 44.6858, уз 4 степена слободе, статистички значајан на нивоу 0,01 (p = .000000), што значи да чланство у политичким странкама може бити јак извор разлика у ставу о религијској толеранцији.

Породична политичка традиција, такође утиче на ставове према религијској толеранцији. У анализи породичне политичке традиције полазимо од тога да се на актуелно опажање, мишљење и понашање значајно рефлектује и идеологија усвојена у породици, која се може посматрати и као породична политичка традиција. Извјесно је да раније усвојени стандарди или стечени системи вриједности и увјерења кроз породичну традицију која се преноси с кољена на кољено, свакако имају запаженије мјесто у објашњавању понашања појединца у друштву, јер људским акцијама у великој мјери управљају ставови, увјерења и вриједности, с обзиром да природа акције појединца (смјер и интензитет) зависи од степена повољности или неповољности става (за или против) у односу на објекат. Тако ће, на примјер, појединац који има позитиван став бити расположен да подржи, награди или помогне, тј. да се ангажује у активностима којима се подржава објекат према којем има позитиван став, док ће појединац који има негативан став бити расположен да наноси штету, кажњава или разара објекат према којем има негативан став.

Имамо на уму да су сукобљене стране у II свјетском рату биле на различитим позицијама не само у војнополитичком него и на идеолошким плану и да је то могло оставити далекосежније и трајније посљедице на каснија опредјељења и понашања чланова њихове породице.

При операционализацији проблема истраживања, тј. анализе међусобне повезаности породичне политичке традиције и става према религијској толеранцији, имамо на уму да је општа демократизација друштва у великој мјери допринијела и оживљавању различитих, неријетко и деструктивних активности код дијела становника на овим просторима. Није тајна да су у јавном животу оживјеле идеје, не само различитих политичких опредјељења и вриједносних усмјерења, него су у експанзији појединачне и групне активности које у себи носе идеју о "обрачунавању" с неким – прошлим режимом или с "другим" појединцима, групама или политичким организацијама и вјерским заједницама. Посебно су изражене нескривене амбиције и активности фрустрираних појединаца, раније маргинализованих или забрањиваних група и организација, које у новим друштвеним околностима преферирају различите активности и негативне вриједносне оријентације и виде шансу за остваривање раније неостварених аспирација и циљева.

Посматрано са аспекта анализе феномена, интересантно је уочити да су друштвене промјене омогућиле оживљавање и јавно иступање политичких странака рojалистичке и прорадикалне оријентације – чешће са прочетничким, или проусташким, а веома ријетко са партизанским симболима и реториком.

У друштвеним активностима неријетко се могу чути констатације да је вријеме транзиције допринијело јачању друкчије социјалне атмосфере, те да је на овим просторима дошло "друго" вријеме. То "друго вријеме" се, неријетко, некритички схвата као вријеме погодно за рушење свега постојећег и оживљавање свега што у претходном политичком режиму није било пожељно или је било потпуно забрањено, а то се, прије свега, односи на слободније испољавање различитих идеја, па у том контексту и идеје о могућем реваншизму, који је ескалирао у немилосрдни рат, са несагледивим посљедицама.

У елаборирању могућих рефлексија породичне политичке традиције на став према религијског толеранцији свакако је важно нагласити спремност анкетираних грађана да јавно искажу претежну позицију њихове породице током II свјетског рата, тј. да отворено искажу какво је опредјељење њихове породице било током II свјетског рата. Полазимо од тога да је могуће установити природу става о религијској толеранцији између испитаника са различитом породичном политичком традицијом. С обзиром да социјални услови могу битно утицати на опредјељења појединаца и група, не само кроз прихваћене и цијењене идеје о конкретним циљевима за које се појединци залажу, које сматрају пожељним и које настоје да остваре, него да могу бити детерминишући фактор у опажању и процјењивању

друштвених појава, вредновању актуелних догађања и подузимања конкретних акција према тим догађајима, сматрамо да могу бити и извор разлика у смјеру и интензитету става према религијској толеранцији.

Ради прегледности резултата и увида у дистрибуцију испитаника према томе како су се испитаници изјаснили о томе у којој од сукобљених страна учествовали чланови њихове породице током II свјетског рата, на питање *Како бисте оцијенили претежну позицију Ваше породице током Другог свјетског рата?* понуђени су одговори: 1) Дјеловала је у саставу партизанског покрета; 2) Дјеловала је у четничким јединицама; 3) Дјеловала је у усташким - домобранским јединицама; 4) Дјеловала је на више војно-политичких страна; 5) Била је изван сукобљених страна и 6) Не знам.

Другим ријечима, основно је питање да ли је раније опредјељење неког члана породице за неку од опција имало далекосежније посљедице на његово понашање, тј. да ли је имало утицаја на положај појединца у друштву, на опажање и процјењивање данашњих догађања, а посебно да ли има утицаја на његове ставове о религијској толеранцији? Добијени резултати су представљени у табели 4.

Табела број 4: Дистрибуција става о религијској толеранцији с обзиром на породичну политичку традицију

Породица је током II свј. рата дјеловала:	Интензитет става о религијској толеранцији у БиХ					Σ
	изразита нетолеранција	умјерена нетолеранција	амбиваленција	умјерена толеранција	изразита толеранција	
у партизанима	2	39	296	369	96	802
	.25	4.86	36.91	46.01	11.97	
у четницима	0	15	116	77	2	210
	0.00	7.14	55.24	36.67	.95	
у усташко-домобранским јединицама	2	7	26	34	6	75
	2.67	9.33	34.67	45.33	8.00	
на више страна	0	11	62	36	21	130
	0.00	8.46	47.69	27.69	16.15	
била је изван сукоба	4	11	197	249	53	514
	.78	2.14	38.33	48.44	10.31	
не зна	0	44	502	548	109	1203
	0.00	3.66	41.73	45.55	9.06	
Тотал	8	127	1199	1313	287	2934
	.27	4.33	40.87	44.75	9.78	

Pearson Chi-square: 103.131, df = 20, p = .000000

Увид у тако представљене резултате показује да су установљене евидентне разлике у испољавању религијске толеранције између испитаника који потичу из породица са различитом политичком традицијом. Те разлике су статистички значајне, јер је добијени Хи-квадрат = 103.131, уз 20 степени слободе, статистички значајан на нивоу 0,01 (p = .000000).

Анализа резултата показује да највећи степен изразите религијске толеранције испољавају испитаници који поричу из породице "која је учествовала на више страна", како се изјаснило 16,15 %, затим они који потичу из породица које су дјеловале у оквиру партизанског покрета - 11,97 % и они који су из породица које су "биле изван сукоба" - 10,31 %. Највећи степен умјерене толеранције испољавају они испитаници који потичу из породица које су "биле изван сукоба", како се изјаснило 48,44 % анкетираних, затим слиједе они из "партизанских породица" - 46,01 % и они који потичу из породица које су дјеловале у "усташко-домобранским јединицама" - 45,33 %.

Посматрано из угла оних који имају ставове нетолеранције, може се уочити да најизраженије ставове нетолеранције испољавају они испитаници који потичу из породица које су дјеловале у "усташко-домобранским јединицама" - 12,00 одсто, од чега 2,67 % са ставовима изразите нетолеранције; затим слиједе они који потичу из породица које су дјеловале "на више страна" - 8,46 %, па они чија је породица дјеловала "у четницима" - 7,14 %.

Овако дистрибуирани резултати међусобне повезаности породичне политичке традиције и става према религијској толеранцији, показују не само то да међу становницима у Босни и Херцеговини још увијек егзистирају различите идеологије и политичке оријентације које су доминирале у ближој или даљој прошлости, него и то да те различите идеолошке оријентације значајно утичу на формирање и испољавање ставова према религијској толеранцији.

Иако је евидентно да већина становника испољава религијску толеранцију у већем степену него нетолеранцију, ипак природа смјера и интензитета анализираних релација показује: да нешто мање религијске толеранције испољавају становници који су имали жртава у породици током рата, него они који нису имали жртава; да је међу анкетираним грађанима који живе забринути и међу онима који се осјећају као веома уплашени идентификован највећи проценат испитаника који манифестују израженију или умјеренију нетолеранцију, док се међу онима који се у непосредној ситуацији осјећају сретни није идентификован ниједан случај изразите нетолеранције; да су међу оним испитаницима који имају јасне преференције политичких странака (посебно оних са јаком националном оријентацијом), као и непосредни политички активитет (чланство у политичким странкама) израженији ставови нетолеранције, него међу испитаницима који нису чланови политичкох странака и који преферирају политичке странке без етничке или мултиетничке оријентације; породична политичка традиција, такође утиче на ставове према религијској толеранцији, јер је породица,

поред осталог, и микросредина која прва доприноси формирању различитих, па и политичких ставова, али и миље у коме се испољавају различити ставови према припадницима других етничких, вјерских, идеолошких и других група и организација.

Ауторитарност[5], као социјалнопсихолошка карактеристика, представља извор разлика у смјеру и интензитету става према религијској толеранцији. Те разлике су и статистички значајне, јер је добијени Хи-квадрат = 121.188, уз 16 степени слободе, статистички је значајан на нивоу 0,01 (p = .000000), како се то може видјети на основу резултата који су представљени у табели 5.

У овом раду ауторитарност је испитана скалом за мјерење степена ауторитарности коју су, на основу оригиналне Адорнове скале, адаптирали истраживачи у пројекту (Голубовић, Кузмановић и Васовић 1995), гдје су ауторитарност операционалисали као "некритички однос према ауторитету и принципу хијерархије, односно залагање за некритичку слепу послушност ауторитету (ауторитарна субмисивност) и за право носиоца ауторитета да тражи апсолутно потчињавања, послушност без поговора (ауторитарна доминантност)", стр. 75. Аутори, такође наглашавају да је у том конструкту "битна компонента и "ауторитарна нетолерантност", према онима који крше хијерархију, нарушавају устаљени ред и критички доводе у питање ауторитет".

Коначан мјерни инструмент (скала ставова), који је примијењен у овом истраживању, примијењен је у неколико других истраживања[6], гдје је укупна мјера ауторитарности установљена као збир поена добијених на свим ставкама. Пошто је уз сваку ставку нуђено по пет модалитета за избор одговора (два степена слагања, два неслагања и један неодлучан), који су бодовани од један поен - за јака неауторитарност, до пет поена - за јака ауторитарност.

Анализа добијених резултата у овом истраживању показује да се само 3,82 % анкетираних становника може класификовати у категорију јака неауторитарност, 10,42 % у категорију умјерена ауторитарност, док мањи или већи степен ауторитарности испољава чак 85,75 % анкетираних -

[5] Појам "ауторитаран" користи се у ситуацијама када се жели указати на недемократски образац одлучивања у којима доминира недемократска клима, јер има значење супротно појму демократски. Зато се често приписује државним режимима, политичким организацијама, друштвеним групама, па и појединцима. Осим тога, користи се у објашњавању понашања појединца који грубо користи своју моћ (друштвену позицију) и ауторитет, грубо кршећи слободе и права оних који су му у хијерархији подређени, с једне стране, а с друге стране има некритичко и субмисивно одношење према ауторитету и појединцима који имају позицију. Укратко, то су појединци који испољавају спремност на потчињавање ауторитету и немилосрдно грубо понашање према онима који су у хијерархији испод њихове позиције.

[6] На тај је начин, могуће резултате овог истраживања компарирати са другим предметно и методилошки сличним истраживањима.

од чега 32,63 % испољава слабију ауторитарност, 39,89 % јачи степен, а 13,23 % врло јаку ауторитарност[7].

Табела број 5: Дистрибуција става о религијској толеранцији с обзиром на ауторитарност

Ауторитарност	Интензитет става о религијској толеранцији у БиХ					Σ
	изразита нетолеранција	умјерена нетолеранција	амбивалентност	умјерена толеранција	изразита толеранција	
јака неауторитарност	4	6	23	70	11	114
	3.51	5.26	20.18	61.40	9.65	3,82
умјерена неауторитарност	0	7	127	144	33	311
	0.00	2.25	40.84	46.30	10.61	10,42
слаба ауторитарност	3	20	391	456	104	974
	.31	2.05	40.14	46.82	10.68	32,63
јачи степен ауторитарности	1	64	526	514	86	1191
	.08	5.37	44.16	43.16	7.22	39,89
врло јака ауторитарност	0	32	158	152	53	395
	0.00	8.10	40.00	38.48	13.42	13,23
Тотал	8	129	1225	1336	287	2985
	.27	4.32	41.04	44.76	9.61	

Pearson Chi-square: 121.188, df =16, p = .000000

У тако дистрибуираним резултатима смјера и интензитета ауторитарности грађана Босне и Херцеговине, евидентно је да степен ауторитарности може бити извор разлика у смјеру и интензитету општег става према религијској толеранцији. Тако је евидентно да међу онима који испољавају врло јаку ауторитарност има дупло више оних који испољавају умјерену нетолеранцију у односу на укупну популацију (8,10 % према 4,32 %), а међу онима који испољавају јачи степен ауторитарности има више оних који испољавају умјерену нетолеранцију, а много мање изразиту толеранцију - 5,37 % испољава умјерену нетолеранцију, а 7,22 % изразиту толеранцију.

С друге стране, већи је проценат испитаника који испољава религијску толеранцију међу онима који испољавају неауторитарност, него међу онима који испољавају ауторитарност. Тако је евидентно да међу испитаницима са јаком неауторитарношћу има више оних који испољавају став

[7] У истраживању 1990. године највиши проценат ауторитарности забиљежен је на Косову – 71 %, Македонији – 67 %, Црној Гори – 60 %, Војводини – 54 %, БиХ – 52 %, Хрватској – 37 % и Словенији 29 %.

религијске толеранције него међу онима који испољавају врло јаку ауторитарност (71,05 % према 51,90 %).

Конформизам[8], као социјалнопсихолошка карактеристика, такође представља извор разлика у смјеру и интензитету става према религијској толеранцији. Те разлике су и статистички значајне, јер је добијени Хи-квадрат = 448.499, уз 16 степени слободе, статистички је значајан на нивоу 0,01 (p = .000000), како се то може видјети на основу резултата који су представљени у табели број 6.

Испитивање конформистичке оријентације код испитаника извршено је примјеном скале за испитивање конформизма, која се састојала од 7 ставки (тврдњи) са пет модалитета одговора: два степена слагања, два неслагања и један неодлучан, који су бодовани од један поен – за одсуство конформизма, до пет поена – за врло јак конформизам. Укупан резултат сваког испитаника добије се сабирањем поена на свим ставкама, тако да већи збир показује израженији конформизам и обрнуто – мањи збир указује на одсуство конформизма. Добијени резултати представљени су у табели број 6.

[8] Појам конформизам односи се на понашање појединца у друштву које је карактеристично по настојању да се појединац прилагоди, тј. да усклади своје понашање са системом друштвених норми и стандарда које владају у средини гдје живи. Осим наведеног појам конформизам се много чешће употребљава у значењу да појединац некритички прихвата групне норме и опонаша туђе понашање без властитог става и на тај начин постаје слијепи послушник, који извршава (или бар јавно манифестује) туђе ставове као своје властите, губећи на тај начин сопствени идентитет и самосвојност активног члана заједнице. Ова два приступа у поимању конформизма нису супротстављени један другом, јер се не искључују, иако се ту ради о два квалитативно различита облика понашања. У првом случају ради се о нужности прихватања облика понашања, норми и стандарда средине у којој појединац живи, као основној претпоставци опстанка појединца у средини гдје живи, а у другом случају о губитку идентитета и самосталности као битном обиљежју личних обиљежја појединца. У том контексту се говори и о нонконформистичком понашању, које значи такво понашање које одступа од понашања већине, па и од норми и стандарда средине у којој појединац живи.

Табела број 6: Дистрибуција става о религијској толеранцији с обзиром на особину конформизам

Конформизам	Интензитет става о религијској толеранцији у БиХ					Σ
	изразита нетолеранција	умјерена нетолеранција	амбиваленција	умјерена толеранција	изразита толеранција	
одсуство конформизма	5	1	13	3	1	23
	21.74	4.35	56.52	13.04	4.35	0,77
слаб конформизам	0	10	156	231	46	443
	0.00	2.26	35.21	52.14	10.38	14,91
умјерен конформизам	2	56	657	639	124	1478
	.14	3.79	44.45	43.23	8.39	49,71
јак конформизам	1	50	348	400	89	888
	.11	5.63	39.19	45.05	10.02	29,87
врло јак конформизам	0	12	43	62	24	141
	0.00	8.51	30.50	43.97	17.02	4,74
Тотал	8	129	1217	1335	284	2973
	.27	4.34	40.94	44.90	9.55	

Pearson Chi-square: 448.499, df =16, p = 0.00000

Анализа тако представљених резултата показује да је само код 0,77 % анкетираних утврђено одсуство конформизма, док је код свих осталих утврђено постојање конформизма у мањем или већем степену. Најраширенији је умјерени конформизам који је идентификован код 49,71 % анкетираних испитаника, затим слиједе – по степену раширености – јак конформизам који је идентификован код 29,87 % испитаника, те слаб конформизам – утврђен код 14,91 % испитаника. Врло јак конформизам утврђен је код 4,74 % анкетираних становника.

Овако дистрибуирани резултати конформизма у социјалној средини наводе на размишљање зашто је то тако, те да ли су добијени резултати производ актуелне социјалне ситуације или у популацији постоје општије тенденције као својства друштвеног карактера.

Што се тиче повезаности конформизма и става о религијској толеранцији, може се констатовати да је најмање религијске толеранције идентификовано код испитаника код којих је утврђено одсуство конформизма, а затим слиједе испитаници са јачим степеном конформизма. Тако је евидентно да међу испитаницима који имају врло јак конформизам има 8,51 %

оних са умјереном нетолеранцијом, а код оних са јаким конформизмом само 5,63 % са умјереном нетолеранцијом.

С друге стране посматрано, највећи проценат испитаника са изразитом толеранцијом утврђен је код оних код којих је конформизам слаб (52,14 % са умјереном и 10,38 % изразитом толеранцијом), па се може се констатовати да анализирана карактеристика дефинисана као конформизам може бити значајан извор разлика у ставу према религијској толеранцији у Босни и Херцеговини.

Добијени резултати међусобне повезаности социјалнопсихолошких карактеристика испитаника и става према религијској толеранцији показују да социјалнопсихолошке карактеристике испитаника могу бити извори разлика и снажна детерминанта става о религијској толеранцији. Другим ријечима, добијени резултати истраживања, посматрани у цјелини, показују да су социјалнопсихолошка обиљежја испитаника значајно повезана са њиховим ставовима о религијској толеранцији.

Литература

Благојевић, 2005: М. Благојевић, *Религија и црква у трансформацијама друштва,* Београд: Филип Вишњић.

Бојанин, 1994: С. Бојанин, *Духовност, психијатрија и млади*, Београд: Научна књига.

Цвитковић, 2005: И. Цвитковић, *Рјечник религијских појмова*, Сарајево: ДЕС.

Дунђеровић, 1990: Р. Дунђеровић, *Фактори дистрибуције ставова јавног мнијења о међунационалним односима*, Сарајево: Свеске бр. 28-29, Институт за проучавање националних односа.

Голубовић, и др. 1995: *Друштвени карактер и друштвене промене у светлу националних сукоба*, Београд: Филип Вишњић.

Јеротић, 1996: В. Јеротић, *Психолошко и религиозно биће човека*, Нови Сад: Беседа.

Јоксимовић, Кубурић, 2004: С. Јоксимовић, З. Кубурић, *Млади и верска толеранција*, Нови Сад: Религија и толеранција, број 1. ЦЕИР.

Karlsson, 200: Karlsson,T. *Вјера, терор, толеранција; Есеји о религији и политици,* Тузла: Издавачка кућа Хамидовић.

Кризманић, Колесарић, 2003: М. Кризманић, Колесарић, В., *Толеранција у свакидашњем животу - Психологија толеранције*, Јастребарско: Наклада Слап.

Крнета, 1998: Д. Крнета, *Приближавање православљу*, Бања Лука: Змијање, бр. 17.

Крнета, 2005: Д. Крнета, *Веронаука у школи у Републици Српској - између апологетике и оспоравања*, Нови Сад: Религија и толеранција, број 3,

Кубурић, Moe, 2006: З. Кубурић и Ch. Moe, *Religion and Pluralism in Education,* Novi Sad: CEIR

Лошонц, 2002: А. Лошонц, *Културна плуралност: Апотеоза различитости или пракса прихватања*, Београд: *Нова српска политика мисао,* вол. VIII, no. 1-4, стр. 7-23

Месић, 2006: М. Месић, *Мултикултурализам,* Загреб: Школска књига.

Петровић, 2005: Н. Петровић, *Психолошке основе помирења између Срба, Хрвата и Бошњака*, Београд: Институт за психологију, Филозофског факултета у Београду.

Попадић, 2003: Д. Попадић, *Толеранција*, Београд: ИП Жарко Албуљ.

Попов-Момчиновић, 2006: З. Попов-Момчиновић, *Либерализам, религија, толеранција*, Нови Сад: Религија и толеранција, бр. 6, стр. 71-91.

Saada-Gendron, 2005: J. Saada-Gendron, *Трпељивост,* Сарајево: RABIC i ECLD.

Voltaire (1988: Voltaire, *Расправа о толеранцији,* Загреб: Школске новине.

Зборник радова, 2003: *Уважавање различитости и образовање*, Београд: Институт за педагошка истраживања.

Радомир М.Чолаковић*
Катедра за психологију
Филозофски факултет Пале
Универзитет у Источном Сарајеву

Стручни рад

ПСИХОСОЦИЈАЛНИ АСПЕКТИ МОБИНГА У ВОЈНОМ КОЛЕКТИВУ

Почетком 1990. година дошло је до деполитизације војних формација на просторима бише СФРЈ. У том смислу иницране су, а дјелимично и извршене промјене у сфери психологије комуникације Војске са јавношћу. Многи, који су се на неки начин бавили војном психологијом, слажу се, да је војска са југословенских простора, за масовну културу била „недодирљива“. Са појавом вишепартијског система, адекватнијим и стручним организовањем комуницирања војске са јавношћу, имиџ војске, као традиционално затворене, „недодирљиве“ средине, се постепено почео да мијења у правцу формирањем модернијег идентитета. У данашњим условима, нарочито након доброг ратног имиџа, приликом агресије НАТО-а на СРЈ, јавност у Србији је подржала модернизацију војске. Војска добија подршку политичке, интерне и свјетске јавности за формирање модернијег идентитета. Паралелно са овим процесима, увид у живот и рад војних колектива је постао транспарентнији за компетентне друштвене институције, али и за ширу друштвену јавност. То је један од разлога што и девијантне појаве избијају на видјело и што су доступне, не само обради психолога и психијатара, него и увиду јавности, прије свега, преко средстава јавног информисања, иступа појединаца у јавности и сл.

У војним, радним условима, запослени полазе од унапријед формулисаних разних врста интергрупних и интерперсоналних модела комуникације. Пошто је војска идеолошки, интересно и страначки неутрална, доминирају углавном модели који су у складу са друштвеном улогом, развојном филозофијом и политиком друштва. Војска је организована оружана снага која брани земљу од оружаног угрожавања споља и извршава друге мисије и задатке, у складу са Уставом, законом и принципима међународног права који регулишу употребу силе.

Модели су у систему командовања и руковођења засновани на начелима субординације и једностарјешинства.

У оквиру ових базичних модела инсталирају се у процесу формирања војног колектива и динамични системи као што су:

1. Подизање нивоа кохезије војних колектива;
2. Организациона војна култура („војни бонтон“) и клима;

* rimodar55@neobee.net

3. Мотивације за квалитет међуљудских односа на релацији надређени-подређени;
4. Перманентан рад за подизање војне обуке на виши ниво и б/г уопште;
5. Система стимулативних и васпитних мера;
6. Развој кадровског потенцијала и сл.;

Међутим, иако је човјек у војсци „кључ квалитета и успјеха“ исказан у форми популарне војне крилатице: „Један за све, сви за једног“, ипак с обзиром на специфичности људске, психолошке природе, дешава се да у војном колективу као специфичној психосоцијалној групи и специфичном „радном“ процесу, долази до конфликтиних ситуација и до одступања од прописаних форми понашања појединих припадника војног колектива.

Постоји низ фактора који се могу идентификовати као узроци конфликтних ситуација у оквиру функционисања војног колектива, који се могу сврстати у четири основне категорије:

1. Конфликти проистекли на основи организационих фактора војног колектива;
2. Конфликти који имају узрок у специфичностима личности старјешинског кадра и војника у ширем смислу и цивилних лица запослених у војном колективу;
3. Конфликти који су посљедица нивоа међуљудских односа у војном колективу;
4. Конфликти који су посљедица психосоцијалних, професионалних и породичних оптерећења старјешинског кадра;

Из ових конфликтних садржаја настаје и једна посебна категорија која због низа специфичности добија квалификатив психичког малтретирања. У психолошкој литератури налазимо различите термине који описују ову појаву. Устаљен назив у нашој земљи, као и у Шведској, Италији, Њемачкој, Норвешкој и Аустрији је термин „mobbing“. У земљама енглеског говорног подручја користи се термин „Bulling“, а у САД најчешћи термин је “Work abuse“ или „employee abuse“. „Bullyng“ се најчешће користи када се жели указати на малтретирање ученика у школи од стране наставника или других ученика. Појам је формиран од енглеског глагола „to mob“ што значи насрнути у маси, бурно навалити на некога, и именице „mob“ која значи руља, гомила, пук, свјетина, олош и израза „mobbsih“ (груб, вулгаран). Ова форма девијантног понашања има директног утицаја на ментално здравље запосленог, а тиме и на ниво борбене готовости војног колектива. За разлику од мобинга у цивилним структурама, мобинг у војсци поред низа сличности има и неке специфичности. Доскора је ово била табу тема у војсци. О мобингу у војсци се мало или нимало говорило. Сама средина (радна и животна), војног колектива је била традиционално затворена и ригидна. Дио официра се школовао у традиционално социјално изолираном

систему што је доводило до ригидности у раду са људима, брзог напредовања у хијерархијској скали (без реалне основе). Сада се отворенije говори о војсци, па и мобингу, јер су промијењене укупне друштвене околности. Такође, данас се лакше уочавају формацијско организационе мањкавости војног система и мањкавости селекције командног кадра.

Самим избором војног позива човјек се одриче дијела свог идентитета у корист војног колектива („Сви за једног, један за све“). Компензација за овај избор лежи у сигурној егзистенцији, могућности сталног напредовања у служби, материјално-финансијској компоненти, итд. Иако су се све армије свијета суочавале са мобингом у већој или мањој мјери, ипак, онај ко укаже на мобинг активности у војној средини, за разлику од осталих девијантних форми понашања, често ризикује још већи интензитет мобинга. Узрок лежи у специфичности хијерархијске организације, субординације и тромости трансформације свијести старјешинског кадра о улози коју им намећу „нова времена“. Жртва мобинга, указивањем на психичко малтретирање ставља себе у положај у коме важи правило: Summum jus summa in juria (Кадија те тужи кадија те суди). Занимљиво је да се у психолошким и психијатријским налазима, управо и из ових разлога, не наводе елементи који указују на мобинг, него се психичке тешкоће војника или старјешина, најчешће покривају дијагнозом „Ситуационо неуротско реаговање“. У свом дугогодишњем раду у војсци, само у једном случају сам наишао на налаз, у коме психијатар у оквиру анамнестичких података наводи да је старјешина био изложен мобингу.

Дефиниције мобинга

Постоји више дефиниција мобинга. Прву дефиницију мобинга дао је 1984. године психолог Хеинз Леуман 1990. године. Овај психолог је отворио клинику за жртве мобинга. Лауман је ријеч „мобинбинг“ посудио из етиологије Конрада Лоренза који је овом ријечју назвао понашање животиња које се удружују против једног свог члана, нападају га и истјерују из заједнице. Често се дешава да овакво понашање доводи до смрти животиње.

Дефиниција према Хеинз Лауману:

“Мобинг или психолошки терор на радном мјесту односи се на непријатељску и неетичку комуникацију која је систематски усмјерена од стране једног или више појединаца према, углавном, једном појединцу, који је због мобинга гурнут у позицију у којој је беспомоћан и у немогућности је да се одбрани, те се држи у њој помоћу сталних мобизирајућих активности. Те активности одвијају се са високом учесталошћу (статистичка дефиниција:барем једанпут седмично) и у дужем раздобљу (статистичка дефиниција:најмање шест мјесеци). Због високе учесталост и дугог трајања

непријатељског понашања, то малтретирање доводи до значајне менталне, психосоматске и социјалне патње“ (Костелић-Мартић Андреја, 1990:11).

Најважнији аспекти ове дефиниције примијењени на војни колектив говоре да је :

А. *Мобинг непријатељска и неетичка комуникација на сљедећим релацијама*:

а) надређени-подређени и обратно;

б) колектив-надређени и

ц) колектив-подређени.

Б. *Мобинг је систематски усмјерена и планирана активност*

Свакодневно је учестала („од јутра до повечерја“) у дужем раздобљу

В. *Мобинг има јасан и крајњи циљ:*уништити припадника војног колектива,

(изазвати код њега менталне, психосоматске и социјалне посљедице).

Дефиниција према Андреју Адамсу:

„Мобинг је понашање чији је циљ да потцијени и деградира људска бића преко „злонамјерног језика“ и преко прикривених окрутних дјела која поступно подривају самопоуздање и самопоштовање особе“ (Костелић-Мартић Андреја, 1990: 11)

Мобинг је најпотпуније дефинисан у француском Закону социјалне модернизације бр. 2002-73 од 17. јануара 2002. године:

„Мобинг је психичко малтретирање које се понавља путем акција којима је циљ или посљедица деградација радникових радних услова, које могу проузроковати напад и нанијети штету људским правима и људском достојанству, наштетити физичком или менталном здрављу или компромитовати жртвину професионалу будућност“ (Костелић-Мартић Андреја, 1990:11).

Крајњи циљ мобинга у војном колективу је, да се нанесе штета жртви у том интензитету, да га присили да он сам поднесе „захтјев да се скине из војске“, тј. напусти војни колектив, односно војску.

Постоје двије основне врсте мобинга.

То су:

1. *Вертикални и*
2. *Хоризантални*

Вертикални мобинг - основне карактеристике

Постоји неколико основних форми вертикалног мобинга. Прва варијанта је, када претпостављени старјешина, малтретира једног подређеног старјешину или војника, или ако је мобинг серијски, претпостављени стар-

јешина малтретира једнога по једнога старјешину док не дође до кулминације незадовољства у војном колективу. Дешава се да исти старјешина за своје девијантно понашање мобилише и друге старјешине. Најчешће информације о стању у војном колективу „процуре“ кроз анонимно анкетно истраживање, процјену б/г од стране више команде или неки другу форму комуникације. Мобинг је тада таквог квалитета да се у његово расвјетљавање и рјешавање укључују виши војни органи. Углавном, се проблем тада успјешно рјешава. Стратешки мобинг се испољава и када се у процесу професионализације војске доносе одлуке кога треба прогласити вишком, или непожељним. Друга варијанта мобинга је када група подређених војника или старјешина малтретира једног претпостављеног. У мобингу је крајњи циљ професионално онеспособити жртву и на крају је отпустити из војске или је довести у ситуацију, да сама да отказ.

Хоризонтални мобинг-основне карактеристике

О хоризонталном мобингу се говори када се психичко малтретирање дешава међу војницима или старјешинама који су на истом хијерархијском нивоу (категорија подофицира или категорија официра, на примјер). Ова врста мобинга се формира, када у војном колективу, претпостављени старјешина осјети да му неко од подређених представља сметњу у његовом успону на виши командни положај у виши чин или да му тај старјешина угрожава његову сујету и ауторитет, који је иначе формиран на страхопоштовању, а не на објективним резултатима. Посебна врста хоризонталног мобинга је емотивни мобинг. Његов узрок лежи у личности претпостављеног старјешине (командира, команданта). Обично су то особе са озбиљним поремећајима личности који малтретирају подређеног, најчешће из жеље за доминацијом, за влашћу коју могу реализовати на овај начин, затим, љубоморе, зависти, осјећања антипатије и сл. Обиљежени и перманентно злостављани старјешина постаје „дежурни кривац“, „жртвено јагње“, „џак за боксовање“, за све лоше резултате и пропусте војног колектива.

Врсте малтретирања

Напад на могућност адекватног комуницирања

- Претпостављени старјешина ограничава могућности изражавања жртве, нарочито на јутарњим смотрама, састанцима војног колектива и сл.;
- Често са омаловажавањем, је прекида у говору пред осталим члановима војног колектива; не примјећују се сигнали за комуникацију, дизање руке итд. ;
- Одбијају се невербални контакти са жртвом (избјегавају се погледи или се са посебном пажњом траже недостаци код жртве у војничком изгледу, у спремности за смотру.

Напади на могућност одржавања социјалних односа

- Жртва се изолује, не обраћају јој се колеге или редуцирају своје обраћање;
- Дио старјешина се понаша строго службено;
- Жртва се премјешта у канцеларију, која је често неусловна за рад, даље од колега;
- Жртва се не позива на састанке војног колектива, иако је по формацији то обавеза претпостављеног старјешине;
- Жртву не позивају на јутарњу кафу, на интимне свечаности у војном колективу, заједничке изласке, итд.;
- Када је жртва на боловању не посјећују је, или је посјећују „ради контроле боловања“ у ненајављено вријеме; (Занимљиво да чланови колектива који нису малтретирани, избјегавају директне контакте са жртвом, да не би они били злостављани).

Напади на личну репутацију

- Измишљају се приче о приватном животу;
- Оговарања, дају се надимци жртви који је омаловажавају;
- Исмијавања, нарочито на смотрама пред другима; често се крши основно војничко правило да се старјешина вишег ранга не може критиковати у присуству цивила или старјешине нижег чина од његовог;
- Вријеђање и понижавање (понекад јавно али се прибјегава и перфиднијим методама као што је дописивање негативних атрибута поред имена старјешине у књизи извјештаја, рапорта или дежурства и сл.);
- Сумње о менталној болести жртве (његово боловање се посебно контролише; чак претпостављени тражи увид у здравствени

картон или здравствену књижицу, мимо правних и етичких прописа о тајности дијагнозе);
- Задиркивање због тренутних здравствених тешкоћа или због приватног живота;
- Присиљавање жртве на обављање понижавајућих задатака (на примјер, тражење да се пошта, мимо термина донесе команданту на увид; избјегавање да се потпише акт док се акт „не проучи“, а за сво то вријеме жртва чека у „војничкој пози“, а све са циљем да жртви поремети радни ритам и изазове стрес, итд.

Напади на квалитет рада

- Сталне критике и приговори на квалитет рада (претјеране и неоправдане);
- Учестала контрола рада, тражи се „длака у јајету“;
- Стална тенденција да се жртви нађе разлог за критику; формирају се дисциплински извиђаји, казне и сл., како би добила ниску оцјену рада, што иначе није пракса и правило за друге чланове колектива;
- У другој варијанти жртви се не дају или јој се одузимају задаци;
- Одузимају јој се средства за рад, телефон, компјутер (“синдром празног стола”) или јој се постављају бесмислени задаци (деквалификација);
- Жртви се дају задаци неприлагођени професионалној квалификацији. Задаци су или преједнаставни или претешки, те од жртве захтијевају способности које она нема. Циљ је натјерати жртву да погријеши, да се има повод за малтретирање;
- Затрпавање задацима и одређивање кратких рокова (“синдром пуног стола”);
- Стално мијењање радних задатака; давање задатака ван формацијског оквира радног мјеста;
- Пријетње прекомандом у друго мјесто (ово је једна врло честа форма психичког злостављања у војсци, злоупотреба положаја надређеног старјешине);
- Изазивање штете на радном мјесту да би се жртва омела у раду (отуђује јој се дио документације, скрива се и одлаже саопштење наредбе о њеном унапређењу од више команде; подметање и фалсификовање докумената (број наредбе, датум, степен повјерљивости);
- Награда старјешине вишег ранга, коју жртва добије због своје одговорности и постигнутих резултата се омаловажава, чак се у невојничкој форми тражи њено сторнирање.

Напади на здравље жртве

- Жртва се присиљава да обавља задатке који нарушавају њено здравље (наређује јој се да ради физичке вјежбе иако има љекарску поштеду; позивају је на радно мјесто викендом, празником и сл.); намјерно изазивање стреса;
- Негирају јој се одмори и слободни дани (при овоме се злоупотребљава форма усменог наређења, при чему се жртви нареди да нешто уради, али пошто не постоји траг о томе, тражи јој се при остварењу њених права из радног односа, број наредбе и датум из које се види, да је иста била ангажована у одређено вријеме);
- Пријете јој са физичким нападима;
- Физички напади (гурање у строју при постројавању), само да би се изазвала пажња главног мобера и његова реакција у односу на жртву;
- Сексуално злостављање (директно или индиректно);
- Неке од мобизирајућих активности се одвијају јавно уз припремљен и смишљен сценарио, а неке у "четири ока;

Како почиње мобинг у војном колективу?

- Као потенцијална основа мобинга појављује се неријешен конфликт међу надређеним и потчињеним или међу старјешинама истог хијерархијског нивоа, који се на крају показује као поремећај у међуљудским односима;
- Почетни се сукоб убрзо „заборавља", а заостале агресивне тежње усмјеравају се према одабраној особи или особама;
- Појава се лако инсталира у развија војном колективу који није структуиран на војничким обрасцима и психолошким законима формирања колектива.

Ко је мобер (злостављач)?

Мобер је старјешина који психички злоставља своју жртву. То су мање способне, али моћне особе с обзиром на ранг у војној хијерархији, без капацитета за љубав, радост, игру, креативност, давање и дијељење. Крију се иза снаге чинова, веза са војним врхом. На тај начин злоупотребљавају положај. Овакве личности су иначе описане у приручнику DSM IV. Вјерују да су „посебни", талентовани за војни позив, очекују да буду поштовани као изузетни без адекватних постигнућа и имају потребу за дивљењем. У војној средини, са потчињенима, су склони педагошком и војном блеферизму. Пријете казнама, прекомандама али исто тако, устукну при инсистирању потчињеног на правном разрјешавању проблема. Често

користе друге за остваривање личних циљева. У војничком опхођењу испољавају недостатак основног „војничког бон-тона“. Њима се лако придружују слаби, из статуса подређених, који у страху да не постану жртве, виде неку “добит”, или се идентификују са мобером, односно стају на његову страну. Мобер прикрива немоћ у некој другој сфери свог живота (најчешће приватног, у браку или породици), али формирајући око себе групу старјешина он испољава моћ и важност на рачун жртве. Често се злостављачи, и поред спољашњег удешеног војничког „имиџа“, осјећају инфериорно. За сваког мобера се може примијенити умотворина која каже да: „Иза сваке препотенције стоји нека импотенција” .Француска психотерапеуткиња Марие-Франце Хиригоуен, иначе аутор књиге о мобингу, Ле Харцелемент Морал је, на сљедећи начин описала мобера:“ Злостављач је крвник, перверзни нарцисоид, особа која доживљава велико задовољство озљеђивањем и нападањем других. Он је психопата без симптома, који свој еквилибриј проналази истресајући на другога своју бол коју не осјећа и преноси своје унутрашње конфликте које негира. Тај трансфер боли омогућује му да се осјећа вриједнијим на рачун другога“ (Костелић-Мартић Андреја, 1990:11).

Ко је жртва?

У највећем броју случајева, жртве су најспособнији и најкомпетентнији за формацијске задатке свог радног мјеста. То су управо они који изазивају завист колега, “поштењаци”, одговорни људи који се строго држе војних прописа. Често указују или пријављују неправилности у раду али нису асертивни. Овакве старјешине карактерише висока мотивација за рад, савјесност, одговорност у послу, осјетљивост на признања и на критику. Имају високо развијено осјећање за социјалну правду. Обично су то старјешине високих моралних стандарда. Када су изложене малтретирању, неправедној критици и окривљивању, не реагују нападом и активном одбраном, него улазе у дилему, јесу ли добро обавили посао или трагају за могућим грешкама у послу. Оваквим својим понашањем још више „хране“ мобера у његовим злим намјерама. Чак, и када су свјесне да су у улози оштећеног и жртве, у сталном су ишчекивању да ће правда кад тад доћи. То их спутава да дјелују активно и енергично у својој одбрани. Најчешће су то старјешине на нижем хијерархијском нивоу, млађи кадар, који су тек ступили у војну службу или они који су пред пензијом.

Карактеристике војног колектива у којима се одвија мобинг

Психичко малтретирање се одвија у војном колективу који има сљедеће карактеристике:

- Војни колектив недоструктуиран у војничком смислу. Неизграђена кохезија војног колектива; доминација клика у окружењу командног кадра;
- Лоша идентификација чланова са циљевима и задацима војног колектива;
- Командант руководи са позиција ad hoc;
- Непринципијелност у руковођењу и командовању;
- Лоша координација у систему руковођења и командовања;
- Честе повреде војне дисциплине, без адекватног санкционисања (несавјесно и немарно вршење службе или обавезе у служби; злоупотреба службеног положаја или прекорачење службеног овлашћења; подношење нетачних извјештаја, прикривање грешака у раду; непредузимање потребних мјера за чување живота и здравља повјерених људи;
- У извјесној мјери се не поштује достојанство потчињених или млађих, кршење права која им по закону припадају;
- Чести поступци у служби који су противни војном реду или представљају повреду прописа;
- Неадекватна примјена стимулативних и дисциплински мјера;
- Војна јединица гуши иницијативност,;
- Доминација „каријеризма“ са акцентом да у свему одлучује снага чинова, а не објективне и реалне околности;
- Фамилијарност, интимизација команданта са појединим старјешинама, углавном оним који дјелују са конформистичких позиција или су “неутрални“ на састанцима колектива;
- Фризирање и скривање објективних резултата обуке, васпитања и конкретне реализације свакодневних војних активности (рад чуварске и стражарске службе, војне дисциплине, фреквенције ванредних догађаја);
- Претјерано радно оптерећење појединих чланова војног колектива;
- Недостатак професионалности у систему командовања и руковођења.

Закључак

У превенцији и сагледавању мобинга у војној средини важно је увијек сагледати све аспекте одређених војних задатака тј., оцјене одређених задатака тј., да се увиди цијена успјеха војног колектива. Ако командант добије високу оцјену за извршење неког задатка, а колектив (људство) је незадовољно, онда је то проблем који треба расвијетлити до краја. Иако војска има у великој мјери адекватне правне механизме за превенцију мобинга то није довољно, јер борба против мобинга захтијева мултидисциплинарни приступ.

Усљед лоше организације психолошке војне службе, неадекватне психолошке селекције старјешинског кадра и недостатка едукованог кадра, да препозна потенцијалног мобера, стварају се услови за психичко малтретирање запослених. У том смислу је неопходно организовати перманентне мјере психолошко-правне превенције мобинга на свим формацијским нивоима. Појава мобинга, осим што оштећује здравље припадника војске, он дјелује на више фронтова. Осим што нарушава ментално здравље припадника војске, индиректно њихових породица, ова појава слаби борбени морал јединице и тиме представља велику опасност за систем одбране у цјелини. Улога војног јавног мњења и војних психолога у препознавању и борби против мобинга је веома значајна.

Литература

Костелић-Мартић, А. (2005): Мобинг (психичко малтретирање на радном мјесту), Загреб, Школска књига.

DSM-IV (1996): Дијагностички и статистички приручник за душевне поремећаје, Јастребарско, Наклада Слап.

Гаве, А. (1993): Вештина командовања, Београд, Војноиздавачки и новински центар

Бојовић, М.(1999): Војска пред очима јавности, Београд, Новинско-информативни центар Војска.

Каличанин, П. (2002): Психијатрија1-3, Београд, Елит-Медица, Драслар

Вуковић, Б. (2009): Мобинг, Београд, Логос.

www.mobbing.hr/uzroci-mobbinga.html.12.02.2009.

Јасна С. Богдановић-Чурић*
Катедра за психологију
Филозофски факултет Пале
Универзитет у Источном Сарајеву

Оригинални научни рад

ЗАИНТЕРЕСОВАНОСТ СТУДЕНАТА КОЈИ СТУДИРАЈУ ПРЕМА БОЛОЊСКИМ ПРИНЦИМА ЗА НАУЧНОИСТРАЖИВАЧКИ РАД

1. *Увод*

Усвајање болоњсих принципа подразумијева активнији рад студента у којем ће када заврши студије, он бити способан да ради. Приликом навођења свих активности које студент пролази често се наводи учешће у појединим истраживачким пројектима, нпр. истраживачки рад у независним или групним пројектима, истраживачки рад за писање семинарских радова, извјештаја итд. Нови систем школства је базиран на континуираном раду са студентом којем се даје више могућности. На универзитетима се примјењује широка лепеза метода подучавања. Скуп техника подучавања зависи од институционалне форме образовања (образовање лицем у лице, дописно/даљинско образовање, тј. учење на даљину). Многи наставници се користе сличним методама приликом рада са студентима, а оне којима се најчешће користе су:

- похађање предавања, семинара, менторских састанака, лабораторијских часова;
- учествовање на дебатним састанцима;
- писање биљешки и прикупљање релевантног материјала у библиотекама и преко интернета;
- читање стручне литературе, читање и проучавање текстова или другог материјала;
- резимирање;
- истраживачки рад у независним пројектима или групним пројектима растуће сложености;
- увјежбавање стручних вјештина;
- истраживачки рад за писање семинарских радова, извјештаја, дисертације растуће сложености, (У погледу обима и садржаја материјала и сарадња са другим студентима на изради заједничког извјештаја /плана/рјешавања проблема);
- припрема и извођење усмених излагања, у групи или индивидуално;
- давање конструктивне критике на свој рад и на рад других и продуктивна примјена туђе критике;

* jasna954@teol.net

- вођење састанака и активно учествовање на њима и предвођење тима или активно учествовање у тимском раду;

- стручна пракса и рад на терену;

- дописно/даљинско (може бити у штампаној форми или електронским путем) и „електронско или е-учење“, које може бити у потпуности онлајн (online) или комбиновано са другим техникама и окружењима.

Овакве листе представљају листу категорија наставних активности с обзиром да се свака може у великој мјери разликовати не само од предавача већ и у оквиру свакодневне праксе једног предавача, у зависности од онога шта је у фокусу наставе и у зависности од жељених исхода учења за студенте. Као што је случај са методама учења, на универзитетима се примјењује и велики број различитих видова учења, те оцјењивања знања.

Неки од најчешћих метода процјењивања знања су сљедећи:

- тестови знања или вјештине, усмено излагање, лабораторијски извјештаји, анализе тестова, података, демонстрација вјештина пред посматрачима нпр. на стажу, у лабораторији, извјештаји или дневници са стажирања, професионални портфолио, извјештаји са теренског рада, писани есеји, извјештаји или дијелови ових, писани преглед релевантне литературе; критика подстицајних истраживачких радова.

2. *Исходи учења и компетенције*

Увођење система двостепеног или тростепеног циклуса студија захтијева ревизију свих постојећих студијских програма који се не заснивају на циклусима. У пракси су ови програми морали бити прерађени јер се у цикличном систему сваки се циклус посматра као засебан програм. Прва два циклуса омогућавају не само проходност на сљедећи циклус, већ и на тржиште рада. Ово указује на важност примјене концепта одређивања компетенција као основа за исход учења.

Исходи учења су изјаве о томе шта се од ученика очекује да зна, разумије и/или да умије да демонстрира по завршетку одређеног процеса учења. Исходи учења могу да се дефинишу за појединачне наставне јединице предмета или курс, или за један период студија, на пример за први, други и трећи циклус програма. Исходи учења такође одређују критеријуме за додјељивање бодова.

Компетенције представљају динамичну комбинацију знања, разумијевања, вјештина и способности. Постизање компетенција јесте циљ образовних програма.

Компетенције се стичу кроз разне наставне јединице курса, оцјењују се у различитим фазама образовног процеса и могу се подијелити на опште и стручне компетенције, а студент је у центру образовног процеса.

Коришћење исхода учења и компетенција неопходна је за стварање студијских програма и њихових предметних јединица или модула

у којима је студент у центру образовног процеса, и који су оријентисани на резултате. Овај приступ захтијева да кључна знања и вјештине које студент треба да усвоји током процеса учења одређују садржај студијског програма.

2.1. *Истраживачке вјештине*

Посебне програмске јединице баве се развојем истраживачких способности и вјештина, поготово у другом циклусу студија. Ово иде у прилог интегрисаној настави заснованој на доказима коју стручњаци заступају. Пошто се истраживачка компетенција развија кроз континуирано излагање истраживања, кроз читање извештаја, некада је тешко повући јасну границу између улоге предавача и активности студената.

Улога предавача би се углавном састојала од излагања методолошких приступа, увођења у контекст истраживања, тј. у друштвену, биографску и културну позадину свих учесника пројекта, затим од давања инструкција и постављања задатака за студента који ће урадити ове активности и редовно се обраћати предавачу за савјет, нову инструкцију и повратне информације о обављеном задатку. Предавачи држе курсеве/семинаре о истраживачким методама или практичне радионице читања/писања; креирају вјежбе гдје студенти спроводе квантитативно и квалитативно прикупљање података и практичних модела анализе, прикупљају библиографски материјал и документа, и залажу се за даље истраживање стручне литературе и повезивање материја која се већ изучавао као саставни дио других елемената неког програма.

Предавачи такође настављају изучавање и давање критичке анализе постојећих истраживања; прегледају есеје, пројекте, тезе и организују посјете библиотекама. Студенти учествују на курсевима, семинарима, радионицама; раде истраживачки пројекат/тезу; прегледају постојећу стручну литературу и претражују документа; прикупљају и анализирају податке; траже упутства током рада на тези; представљају и коментаришу текући рад; одговарају на коментаре и критике и учествују у њима (писмено и усмено); презентују резултате на часу и коментаришу рад својих колега; пишу прописан број страница; на докторским студијама у свим земљама, бране тезу у присуству стручњака, често из „реалног“ свијета или из међународног окружења.

С обзиром на дате типове активности и редовне интеракције између студената и предавача, постоји тијесна веза између процјењивања знања студената и њиховој свијести о напредовању.

Окосницу представљају двије тачке: прва, процјењивање се врши на основу постигнућа током истраживачког процеса – као што су квалитет предатог писаног рада, учешће у групним активностима – и на квалитету коначног „производа“ – као што су оригиналност, способност сакупљања

документованих доказа за тврдњу, јасноћа и независност закључивања, тежња ка цјеловитости и објективности, јасноћа презентације. Друга тачка је редовна повратна информација коју дају предавачи, а често и колеге, о процесу и исходу рада.

2.2. *Интересовања*

Интересовања се могу одредити као „тежња појединаца да редовно обраћа пажњу на одређене објекте и садржаје и да се њима било ментално (у мислима) било активно бави“ (Рот 1988: 118). Интересовања представљају посебну врсту ставова чија је битна карактеристика заокупљеност свијести преферираним садржајима и бављење изабраним активностима. Пантић (1980) наводи више одлика интересовања по којима се разликују од ставова: увијек су позитиван однос, општија су, представљају диспозиције које се константно манифестују као активност и личност је њима трајније и дубље заокупљена него што је појединим ставовима. Дуготрајна усредсређеност наше цијеле личности на неки премет, неку појаву или на неку активност називамо интересом који је праћен пријатношћу, извјесним задовољством. У основи настанка интереса леже неке потребе, урођене или стечене. Потребе су база интереса, али свака потреба не рађа интересовање.

Интересовања представљају најважнију подстицајну снагу, како за стицање знања, богаћење нашег искуства, извођење разних дјелатности тако и за цјелокупно проширивање нашег психичког хоризонта. Код неких личности интереси се одликују великом ширином садржаја. Такве личности, поготово у младости, имају широко поље интересовања. Постоје личности чији је обим садржаја врло мали. Иако је добро да свака особа има широко интересовање, то не значи да не треба имати главни интерес око којег би се ширили остали интереси који су у вези са главним, а што би утицало на проширивање знања и вјештина из сродних области.

Шпрангер је класификовао све интересе у шест група:

1) теоријски — интерес за сазнањем,
2) економски — интерес за стицање економских добара,
3) естетски — интерес за оно што је лијепо и складно,
4) социјални — интерес за људе и помагање људима,
5) политички — интерес за постизање власти и моћи,
6) религиозни — тежња да појединац доживи себе као дио универзума, свега што постоји.

Друга подјела класификује све интересе на професионалне и непрофесионалне.

У периоду старијег школског узраста настаје промјена у домену интересовања гдје се они све више почињу интересовати на пољу интересовања сазнајне природе. У вези са развитком апстрактног мишљења, тежи се за дубљим теоријским сазнањима. Та интересовања су све више диферен-

цирана у вези са оријетнисањем у избору позива. У вези са избором позива код омладине се управљају и оживљавају и многа интересовања у том правцу. Јављање интересовања зависи, с једне стране, од самог сазријевања, а с друге стране од услова под којима се живи и развија. Познавање интересовања има велики значај приликом рада са дјецом и при њиховом усмјеравању ка одређеним позивима.

Истраживачки рад студената је предвиђен новим системом образовања, па је због тога битно упознати се са интересовањима студента, те на основу њихових ставова радити на повећању мотивације заинтересованих студената. Било би пожељно када би професори посветили посебну пажњу оним студентима који су заинтересовани за истраживачки рад. Такви студенти би требало да имају и неке привилегије, а да се тиме не би користили и мање вриједни студенти, требало би утврдити јасне критеријуме. Чини се да нови систем школства не дозвољава много времена за слободне активности па због многих предиспитних обавеза студенти нису у могућности да се додатно ангажују.

У нашем истраживању покушали смо утврдити заинтересованост студената Економског, Правног и Филозофског факултета на Палама. за научно-истраживачки рад.

3. *Методологија истраживања*

3.1. *Предмет истраживања*

Утврдити степен заинтересованости студентата који студирају према болоњским принципима за научно-истраживачки рад, те у оквиру тога испитати релације интересовања за научно-истраживачки рад и посматраних социјално-статусних обиљежја (студијских група, успјеха који се постиже на факултету те године студија).

Ужи предмет истраживања односи се на сагледавање повезаности (интензитета и смјера) спремности студената да се ангажују у научно-истраживачки радовима и испитиваних социјално-статусних обиљежја.

3.2. *Циљ истраживања*

1. Научни, у том смислу што је истраживање конципирано тако да проучава природу (интензитет и смјер) повезаности између посматраних варијабли, тј. сагледавање релација између опште заинтересованости студента за истраживачки рад и низа посебних ајтема који упућују на интересовања студената у односу на студијску групу, годину студија и успјех који постижу; сагледавање релација спремности студената да се додатно ангажују у истраживачким радовима с обзиром на посматране социјално-статусне карактеристике.

2. Практични: добијени резултати би могли бити дио ширег истраживања које би било корисно за унапређење стања у научним токовима које ремети болоњски процес.

3.3. *Хипотезе истраживања*

- Постоји статистички значајна разлика између врсте студијске групе и степена заинтересованости за научноистраживачки рад.
- Очекујемо да постоји статистички значајна разлика у заинтересованости за научно-истраживачки рад с обзиром на успјех који студенти постижу у току студија.
- Постоји статистички значајна разлика између врсте студија и спремности да се додатно ангажује у истраживачким радовима.
- Очекујемо да постоји статистички значајна разлика у релацијама успјеха у току школовања и спремности да се додатно ангажује у истраживачким радовима.

3.4. *Дефинисање варијабли:*

Приликом проучавања разлика заинтересованости студента за научно-истраживачки рад и социјално-статусних обиљежја, дефинисане су варијабле истраживања (зависне и независне).

Зависне: Заинтересованост студената за научно-истраживачки рад, спремност да се ангажује у научноистраживачким радовима

Независне: Социјално-статусна обиљежја (студијска група, и успјех који постижу на студијама).

3.5. *Узорак испитаника*

Истраживање је обухватило 112 студената прве и друге године Филозофског, Правног и Економског факултета Универзитета у Источном Сарајеву (студијске групе: Разредна настава, Економија и Право).

Табела 1: Узорак испитаника

Студијска група	ф	%
Разредна настава	44	39.29
Економија	38	33.93
Право	30	26.79
Укупно	112	100,00

3.6. *Методе и инструменти*

За потребе овог истраживања кориштене су двије методе за прикупљање података: метода теоријске анализе која подазумијева

прикупљање података из литературе научних, стручних и других радова у вези са проблематиком коју смо испитивали и систематско неексперименталне метода (Servey) као типично теренско истраживање које нам је помогло да на одговарајућем узорку, уз помоћ одговарајућих инструмената, прикупимо потребне податке.

Инструменти за прикупљање података:

-скала за испитивање заинтересованости студената за научно-истраживачки рад;

-скала за испитивање спремности за додатним ангажовањем у научно-истраживачким радовима;

-упитник о социјално-статусним обиљежјима и низом питања и појединачих ставова који се односе на заинтересованост студентата за научно- истраживачки рад.

3.7. *Организација истраживања и поступци за обраду података*

Истраживање је конципирано као типично емпиријско. Организацију истраживања обавила је група студената. Попуњавање упитника обављено је анонимно. Испитивање је обављено у мају 2009. године.

Приликом статистичке обраде података примијењен је програм SPSS 12.0 for Windows, а кориштени су различити статистички поступци (утврђивање фреквенција и процентуалног односа за све варијабле, а за утврђивање статистичке занчајности разлика између испитиваних варијабли кориштен је Пирсонов Хи-квадрат).

4. *Анализа и интерпретација резултата истраживања*

Табела 2: Дистрибуција резултата заинтересованости студента за истраживачки рад

Стрепен заинтересованости студената:	ф	%
Низак	35	31.25
Умјерен	36	32.14
Висок	41	36.61
Укпуно	112	100.00

На основу резултата у табели 2 можемо примијетити да је 36,61 % студената заинтересовано за научноистраживачки рад, али је приближно исти број и оних који нису заинтересовани.Умјерен интерес има 32,14 % испитаника.

Табела 3: Дистрибуција низа посебних ајтема који се односе на заинтересованост студената за научноистраживачки рад

Истраживачки рад је интересантан	ф	%
Никад	3	2.68
Скоро никад	8	7.14
Понекад	74	66.07
Скоро увијек	16	14.29
Увијек	11	9.82
Укупно	112	100.00

У табели 3, која се односи на тврдњу да је истраживачки рад интересантан, већина студената, 66.07 % је навело да је истраживачки рад понекад интересантан. Оних који сматрају да је истраживачки рад увијек интересантан било је 9,82 %, а оних који су навели скоро увијек 14,29 %.

Табела 4. Дистрибуција резултата о интересовањима студената за начин израде истраживачког рада

Интересује ме како се прави научноистраживачки рад	ф	%
Никад	10	8.93
Скоро никад	11	9.82
Понекад	39	34.82
Скоро увијек	27	24.11
Увијек	25	22.32
Укупно	112	100.00

Према подацима (табела 4) можемо примијетити да је 34,82 % студената навело да их интересује како се прави научноистраживачки рад, 24,11 % скоро увијек и увијек 22,32 % испитаника.

Табела 5. Дистрибуција резултата испитаника о привилегијама за студенте који се баве научноистраживачким радом

Требало би да имају привилегије студенти који би се ангажовали око научноистраживачких радова	ф	%
Никад	12	10.71
Скоро никад	9	8.04
Понекад	28	25.00
Скоро увијек	30	26.79
Увијек	33	29.46
Укупно	112	100.00

Евидентно је да преко 1/2 испитаника сматра да би увијек и скоро увијек требало да имају привилегије они студенти који би се додатно ангажовали око научноистраживачких радова, што упућује на опрезност ако би се радило на мотивацији студената за истраживачки рад. Привилегија би могла утицати на масовност и због тога би требало увести критеријуме.

Релације социо-статусних обиљежја и заинтересованости за научноистраживачки рад студената који студирају према болоњским принципима.

Табела 6: Студијска група и заинтересованост за научноистраживачки рад

Студијска група	Заинтересованост студената			Укупно
	Незаинтересовани	Колебљиви	Заинтересовани	
Разредна настава	28	25	23	76
	36.8%	32.9%	30.3%	100.0%
Економија	13	11	8	32
	40.6%	34.4%	25.0%	100.0%
Право	10	17	27	54
	18.5%	31.5%	50.0%	100.0%
Укупно	51	53	58	162
	31.5%	32.7%	35.8%	100.0%

$\chi 2 = 7.92$, C.coeff = 0,257 df = 4 p = 0,094

На основу података (табела 6) видимо да не постоји статистички значајна разлика између студијских група и заинтересованости студената за истраживачки рад. Приближно је једнака заинтересованост студената Економије, Права и Разредне наставе. Требамо примијетити да је 50 % студената права навело да је заинтересовано за истраживачки рад.

Табела 7: Успјех на факултету и заинтересованост за научноистраживачки рад

Успјех	Заинтересованост			Укупно
	Незаинтересовани	Колебљиви	Заинтересовани	
Одличан	3	6	5	14
	21.4%	42.9%	35.7%	100.0%
Добар	26	26	29	81
	32.1%	32.1%	35.8%	100.0%
Пролазан	6	4	7	17
	35.3%	23.5%	41.2%	100.0%
Укупно	35	36	41	112
	31.3%	32.1%	36.6%	100.0%

$\chi 2 = 1{,}547$, C.coeff = 0,117 df = 4 p = 0,82 (Јејцова корекција)

У табели 7 евидентно је да не постоје статистички значајне разлике између успјеха који студенти постижу и заинтересованости за истраживачки рад. Није већина одличних заинтересована за истраживачки рад већ 35,7 %,испитаника, а ни пролазни нису незаинтересовани, њих 41,2 % је заинтересовано за истраживачки рад. С обзиром да узорак није велики, очекујемо да би се разлике појавиле да смо узели у обзир све одсјеке Филозофског факултета и још једну годину студија.

Табела 8: Студијска група и спремност за додатни ангажман у научноистраживачким радовима

Студијска група	Спремност на додатно ангажовање						Укупно	
	Мања		Умјерена		Изразита			
Разредна настава	20	45.5%	13	29.5%	11	25.0%	44	100.0%
Економија	12	31.6%	10	26.3%	16	42.1%	38	100.0%
Право	7	23.3%	12	40.0%	11	36.7%	30	100.0%
Укупно	39	34.8%	35	31.3%	38	33.9%	112	100.0%

$\chi 2 = 5{,}601$, C.coeff = 0,218 df = 4 p= 0,231

Резултати у табели 8 указују да добијени $\chi 2 = 5{,}601$ није статистички занчајан на нивоу 0.05 уз 4 степена слободе, те закључујемо да не постоје статистички занчајне разлике између студијске групе и спремности да се додатно ангажује у истраживачким радовима. Иако нисмо добили статистички заначајне разлике, можемо коментарисати резултате које смо добили. Наиме, 45,5 % студената Разредне наставе је навело да је мање спремно да се додатно ангажује, а с друге стране 42,1 % студената Економије је навело да је изразито спремно да се додатно ангажује у научноистраживачким активностима.

Табела 9: Успјех на факултету и спремност за додатни ангажман у научноистраживачким радовима

Успјех	Спремност на додатно ангажовање						Укупно	
	Мања		Умјерена		Изразита			
Одличан	5	35.7%	3	21.4%	6	42.9%	14	100.0%
Добар	27	33.8%	26	32.5%	27	33.8%	80	100.0%
Пролазан	6	37.5%	5	31.3%	5	31.3%	16	100.0%
Укупно	38	34.5%	34	30.9%	38	34.5%	110	100.0%

$\chi 2 = 0.879$, C.coeff = 0,089 df = 4 p=0,928

Подаци у табели 9 показују да не постоје статистички занчајне разлике између успјеха који студенти постижу на факултету и спремнсоти да се додатно ангажују у научноистраживачким радовима јер добијени Хиквадрат није статистички занчајан на нивоу 0,05. Добијене релације показују да не постоје знатна одступања у погледу успјеха који студенти постижу на факултету и спремности за додатни ангажман у истраживачким радовима.

Закључак

На основу добијених података наставници би могли почети са радом на мотивацији најквалитетнијих појединаца да се што раније укључе у истраживачке подухвате. Примијетили смо (из наведених табела) да студенти сматрају да је истраживачки рад интересантан, да имају превише предиспитних обавеза и да нису незаинтересовани за истраживачки рад. Нисмо очекивали да ће већина бити заинтересована за истраживачки рад, јер је за такве активности потребан мањи број најквалитетнијих. С обзиром да нисмо обухватили све године студија због заступљености новог система образовања, вјерујемо да ће у наредним годинама студенти бити више у прилици да се упознају са истраживачкимрадовима, а ако нису у прве двије године, онда ови резултати могу помоћи наставницима да се упознају са ситуацијом на пољу интересовања за научно истраживачки рад студената и што раније почну радити са студентима.

На основу добијених резултата можемо закључити хипотезе које смо поставили у вези са статистичким значајем разлика заинтересованости за научноистраживачки рад и социо-статусних обиљежја нису статистички значајне, а исто тако ни релације спремности на додатни ангажман у научноистраживачком раду у односу на испитиване независне варијебле нису статистички значајне на нивоу 0,05. Дистрибуција појединих ајтема је показала да су студенти заинтересовани за научноистраживачки рад, али да нису довољно мотивисани. На све ајтеме који су се односили на организацију времена, студенти су наводили да немају довољно времена да би се додатно посветили истраживачким радовима, али је већина навела да би

било добро стимулисати оне студенте који се заинтересују за научноистраживачке радове.

Професори, поред свих процедура које им је наметнуо болоњски систем образовања, немају много времена да се посвете додатном раду са студентима, али би у току рада требало организовати наставу тако да бар упуте студенте у подручја којима се могу додатно занимати и истраживати.

Литература

Буквић 1996: А. Буквић, *Начела израде психолошких тестова*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Гојков и сар.1999: Г. Гојков и сар. *Лексикон педагошке методологије*, Вршац: Виша школа за образовање васпитача.

Драгичевић 1988: Ч. Драгичевић, *Статистика за психологе*, Београд: Савез друштава психолога Србије.

Дунђеровић,1995: Р. Дунђеровић, *Социјално психолошки фактори мотивације за рад*, у: Дунђеровић и сарадници:Нови Сад: ФТН, Нови Сад.

Јањушевић 1970: М. Јањушевић, *Психологија,* Београд: Виша дефектолошка школа у Београду.

Креч и Крачфилд 1976: Д. Креч и Р.С. Крачфилд, *Елементи психологије*, Београд: Научна књига.

Крнета, 1998: Д. Крнета, *Конструкција и примјена скала у испитивању ставова*, Бања Лука: Бања Лука компани.

Пантић и сар.1981: Д. Пантић и сар., *Интересовања младих*, Београд: Истраживачко-издавачки центар ССО Србије.

Рот, 2003: Н. Рот, *Основи социјалне психологије*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.

Рхеинберг 2004: Ф. Рхинберг, *Мотивација*. Загреб: Наклада слап.

Хавелка 2004: Н. Хавелка и сар., *Методе и технике социјално психолошких истраживања*, Београд: Центар за примењену психологију.

веб страница: http://tuning.unideusto.org/tuningeu. Очитано дана 10.2.2009.

Ирена З. Станић*
Катедра за психологију
Филозофски факултет Пале
Универзитет у Источном Сарајеву

Стручни рад

САЛУТОГЕНА ПАРАДИГМА У ОДРЕЂЕЊУ ПОЈМА ЗДРАВЉА

Салутогена оријентација и на њој заснован модел здравља везују се за име Арона Антоновског (Aaron Antonovsky, 1923-1994), израелског социолога здравља. Анализирајући крајем 60-тих година 20. вијека податке једног истраживања о прилагођавању израелских жена на менопаузу, Антоновски је дошао до изненађујућих података. Наиме, у узорку су се налазиле и жене поријеклом из Европе које су прошле страхоте холокауста током Другог свјетског рата. Оне су, у просјеку, на свим примијењеним индикаторима, како се и могло очекивати, биле слабијег душевног и физичког здравља него жене из контролне групе. Међутим, трећина жена из те групе показивала је углавном добро здравље и прилагођеност, па чак и задовољство животом. Питање које је заинтригирало Антоновског било је везано за чиниоце који су доприносили да, упркос преживљеним страхотама, те жене функционишу добро (Антоновски 1979). Одговор на такво питање водио је потрази за „поријеклом здравља“, а не за поријеклом болести, што је била тенденција која је владала у тадашњој науци.

Традиционални приступ одређења здравља почивао је на биомедицинском моделу. У оквиру овог модела циљ је био потрага за узрочницима болести, која је, као опречна категорија, била супротстављана здрављу. Са развојем науке показало се да многа сазнања о здрављу и болести није могуће у потпуности објаснити у оквиру тог модела, те је у другој половини 20. вијека тај модел подвргнут бројним критикама. Фундаментална претпоставка биомедицинског модела почивала је на хомеостатичким процесима (одређеним онако како их је описао још Волтер Кенон, ако не, како напомиње Антоновски, и Клод Бернар), њиховом нарушавању усљед дјеловања микробиолошких, физичких, хемијских, и/или психосоцијалних стресора или агенаса. Регулаторни механизми, неуропсихолошки, имунолошки или ендокринолошки имали су потом задатак да врате организам у првобитно стање, односно да поврате хомеостазу (Антоновски 1984: 38). Поред критика усмјерених на редукционизам који му лежи у основи због ослањања на хомеостатичке процесе, биомедицински модел није успио да објасни ни због чега исти спољашњи услови, па чак и исте инфективне ноксе не доводе до појаве болести код свих који су им изложени (уп. Бергер 2002: 17). Такође су и објашњења настанка и развоја болести помоћу микробиолошких фактора била ограниченог домета (Dubos 1959/1965, 1965/1973, Engel

* irenastanic@gmail.com

1977, Cassell 1979, према: Божин 2001), а позивањем на органску основу, нису на задовољавајући начин објашњени ни психички поремећаји као што су шизофренија или депресивне реакције (Баслер, 1978, према: Божин, 2001). Помјерање интересовања на социјалне факторе у настанку болести унутар социомедицинских истраживања спровођених 60-их година двадесетог вијека, сходно друштвеној и научној клими тог периода, па чак ни знатно проширена и модификована верзија позната под називом „биопсихосоцијални модел“ (Engel 1977, према: Божин: 2001) у суштини нису промијенили основну оријентацију – потрагу за узрочницима болести.

Постављајући питање генезе здравља, а не болести и тако супротстављајући своје виђење дотадашњим које скупно назива патогеном парадигмом, Антоновски је сковао концептуални неологизам „салутогенеза“ (*salutogenesis*) комбинујући латинску ријеч *salus* (здравље) и старогрчку *genesis* (постанак). Премда се основне сличне идеје о здрављу и здравој личности налазе већ у хуманистичкој психологији (пр. Маслов)[1], оне нису биле јасно артикулисане, односно обједињене у једну „програмску цјелину“ (Божин 2001: 67) да би могле имати и практичну примјену.

Потврђујући да је за медицину свакако потребно сазнање како настаје болест, Антоновски наводи да је једнако важно знати и шта је то што чини (ствара, генерише) здравље (Антоновски 1984: 37). Сопствену салутогену оријентацију он приказује повлачећи паралеле са владајућом патогеном, наводећи шест, по њему, кључних феномена (Антоновски 1984: 38, 1987: 3). Навешћемо на овом мјесту само неке од њих. Први је да нас патогена оријентација наводи на размишљање о људима у оквиру категорија, сврставајући их као болесне и здраве. Са медицинске тачке гледишта то има и оправдане практичне импликације (у смислу лијечења одређене болести), али и неке неоправдане (нпр. „медикализација“ везана за медицинску струку чак и када за то нема очигледних оправданих разлога). Насупрот томе, салутогена оријентација отвара могућност за размишљања о здрављу и болести дуж континуума чије су крајње тачке означене као „здравствена угодност“ и „здравствена неугодност“. Суштина коју је Антоновски желио да нагласи лако је видљива у изворном облику, на енглеском језику, кроз својеврсну игру ријечи које се користи за одређивање крајњих тачака предложеног континуума: „*ease/dis-ease*“, гдје је појам угодност означен као „ease“ и значи мир, спокојство, лакоћу и налази се на једном крају континуума, док је на другом крају „*dis-ease*“ што је у духу енглеског језика разумљиво као неугодност (односно све оно што је у негативном односу са конотацијом наведеног појма „*ease*“). Оваквом конструкцијом Антоновски се користи да би, слиједећи салутогену оријентацију, избјегао употребу ријечи „*disease*“ (без одвајања негације) што значи болест, обољење.

[1] Питање одређења здравља као „оптимума“ или „максимума“, као и уопште, одређење „самоостварења“, односно „самоактуализације“ па и „здраве“ личности, превазилази оквире овог рада.

Патогена парадигма, оријентишући се на индивидуалне случајеве или високоризичне групе, има тенденцију да занемарује оно што методолози зову „девијантни случајеви“. Тако се испитује однос између пушења и карцинома плућа, алкохолизма и саобраћајних удеса, А-типа понашања и појаве коронарних болести, итд. У таквим истраживањима добијају се високе корелације, али ипак, бива објашњен само дио варијансе. Не узимају се обзир пушачи који не добију карцином плућа, алкохоличари који нису доживјели саобраћајни удес или особе са А-типом понашања који не оболијевају од коронарних болести. Салутогена оријентација би, напротив, била заинтересована управо за „девијантне случајеве“, за особе које, упркос изложености ризико-факторима, не оболијевају и/или се чак помјерају ка позитивној страни континуума „здравствена угодност/неугодност“ (Антоновски 1984: 39-40). Да би објаснио такве случајеве Антоновски уводи још један неологизам: „салутарни“ (*salutary*) чиниоци, што би се односило на оне чиниоце који активно унапређују здравље, а не означавају само факторе ниског ризика (Антоновски 1996: 14).

Овдје долазимо и до појма стреса јер је салутогенеза, односно потрага за поријеклом здравља, концепт који је инспирисан управо потрагом за ресурсима отпорности на стрес, односно на стресоре (Линдстром, Ериксон 2005: 440). Основна теза Антоновског јесте да су људи чак и у најповољнијим и најобезбјеђенијим срединама изложени ономе што је могуће одредити као стресоре (Антоновски 1979: 77). Првобитна класификација стресора коју је Антоновски дао сводила се на двије велике групе: (1) психосоцијалне и (2) физичке и биохемијске. Чињеницу да у почетку практично изоставља неке од веома важних историјских и социокултурних стресора, Антоновски правда тиме да су психосоцијални стресори у свим друштвима и под свим историјским околностима "инхерентни људској егзистенцији" (Антоновски 1979: 90). Касније, међутим, разликује три врсте психосоцијалних стресора: (1) хронични стресори, односно „стресор животне ситуације“, (2) стресор животни догађаји, и (3) дневне згоде и незгоде (*hasless* и *uplifts*), у смислу како су их наводили и Ричард Лазарус и Сузан Фолкман (Антоновски 1987).

Но, прецизна и исцрпна класификација стресора није од велике важности за разумијевање салутогеног модела онако како га је поставио Антоновски. Већ у једном раду из 1971. године (Божин 2001: 30) Антоновски развија модел „стреса“ који се заснива на четири сукцесивне етапе: (1) суочавање са проблемом (на примјер са одређеним потенцијално стресним животним догађајем), (2) тензија која настаје као унутрашњи одговор на суочавање са проблемом, (3) овладавање тензијом у смислу брзине и потпуности (касније ће Антоновски додати и ефикасност) разрјешавања проблема, и (4) стрес као стање организма само у случају када овладавање тензијом није било успјешно. У односу између стресора и стреса централни процес јесте овладавање тензијом. Стрес је, дакле, посљедица неуспјешног овладавања тензијом, а не сама тензија и подразумијева стање у којем се енергија

користи за континуирано ношење са проблемима, а знатно је већа него да су ти проблеми разријешени.

Овладавање тензијом, дакле, централна је „карика“ у процесу од којег зависи да ли ће доћи до стреса и даље, у случају „неразријешене тензије“, односно перзистирајућег стања стреса, евентуално допринијети патологији. Трагање за одговором на питање: шта доприноси успјешном овладавању тензијом, довело је Антоновског до постулирања једног од два кључна појма[2] салутогеног модела, ресурса отпорности. Да би процес овладавања тензијом био снажно експланаторно средство, он се не може ограничити само на специфичне одбрамбене поступке против специфичних пријетњи (Божин 2001: 30). Према Антоновском, потребно је трагати за *генерализованим* ресурсима отпорности (*General Resistance Resources, GRR*), који, дакле, не би представљали специфичне одбрамбене поступке против специфичних пријетњи, а заправо би наликовали оном што је Ханс Сели назвао „општи адаптациони синдром“ (Антоновски 1974, према: Божин 2001: 30).

Антоновски одређује генерализовани ресурс отпорности као „било коју карактеристику човјека, групе или средине која помаже овладавање тензијом“ (Антоновски 1979: 99). Овако општа дефиниција није могла бити у довољној мјери практична, те је Антоновски направио подјелу генерализованих ресурса отпорности у осам група: (1) физички, (2) биохемијски, (3) артефактно-материјални, (4) когнитивни, (5) емоционални, (6) ресурси везани за процјене и ставове, (7) интерперсонално-релациони, и (8) макросоцијални генерализовани ресурси отпорности (1979: 103). На овом мјесту није могуће детаљније улазити у опис побројаних категорија, али навешћемо појединачно неке од важнијих, како каже Антоновски, психосоцијалних генерализованих ресурса отпорности, а то су: материјални, „знање-интелигенција“ (кованица коју је начинио сам Антоновски), его-идентитет, стратегије превладавања, друштвена подршка и везе, приврженост, културна стабилност, магија, религија, филозофија, умјетност, превентивна здравствена дјелатност. Већ из начина на који су, иако сасвим недосљедно, побројани, видљиво је да у основи њиховог изучавања лежи интердисциплинарни приступ, који и сам Антоновски често наводи као услов без којег се не може. Говорећи о генерализованим ресурсима отпорности, Антоновски, међутим, не негира постојање специфичних ресурса отпорности, као што је на примјер, лијек за неку одређену болест, с тим да генерализовани ресурси утичу на начин на који ће бити располагано специфичним ресурсима.

Генерализовани ресурси отпорности, даље, доводе до одређених (понављаних) животних искустава која обликују осјећај кохерентности, који представља централни појам салутогеног модела. Током времена Антоновски је елаборирао дефиницију осјећаја кохерентности која, у коначном облику, гласи да је то „глобална оријентација која изражава степен у којем

[2] Други појам је „осјећај кохерентности“ о којем ће, као о централном појму представљеног салутогеног модела, бити ријечи даље у тексту.

неко има обухватно, трајно, а ипак динамично увјерење: (1) да су стимулуси који током живота проистичу из његових унутрашњих и спољашњих окружења структурисани, предвидљиви и објашњиви; (2) да располаже ресурсима помоћу којих ће изаћи на крај са захтјевима које стимулуси постављају; и (3) да ти захтјеви представљају изазове вриједне улагања и ангажовања“ (Антоновски 1985: 276, 1987: 19). Ова дефиниција укључује три компоненте осјећаја кохерентности: разумљивост, савладивост и смисаоност. Према томе, у сусрету са стресором, особа са јаким осјећајем кохерентности ће а) бити мотивисана да се суочи (смисаоност), б) вјеровати да је изазов разумљив (разумљивост), в) вјеровати у доступност ресурса за превладавање (савладивост) (Антоновски 1996: 15). Антоновски је сматрао да осјећај кохерентности концепт који се распоређује дуж континуума који треба схватити као нормалну дистрибуцију, а чије крајње тачке чине слаб и јак осјећај кохерентности. Са становишта психологије интересантно је да је Антоновски овај конструкт одредио као „диспозициону оријентацију“ сматрајући да се тако, не приклањајући се ни једној од постојећих теорија личности, можемо усредсредити на „шира, фундаменталнија и универзалнија питања како неко види свој социјални свијет“ (Антоновски 1987: 183). Овако одређен осјећај кохерентности постаје централни генерализовани ресурс који, у сусрету са стресором (проблемом, животним догађајем), покреће како остале генерализоване тако и специфичне ресурсе отпорности. Већ у ранијим одређењима овог појма, Антоновски га дефинише као „генерализовани, дуготрајан начин виђења свијета и свог живота у њему“ (Антоновски 1979: 124). Такође, он сматра да осјећај кохерентности има и когнитивне и афективне компоненте, те је и перцептиван, па је могуће рећи да особа са јаким осјећајем кохерентности, већ на том перцептивном нивоу мање потецијално стресних догађаја опажа (перципира) као стресоре.

Како осјећај кохерентности израста из одређених генерализованих ресурса отпорности, те бива обликован животним искуствима[3], Антоновски касније реконцептуализује појам стресора одређујући га као дефицит у генерализованим ресурсима отпорности. Ову везу није тешко препознати, имајући у виду управо речено, као и раније наведено схватање Антоновског да осјећај кохерентности у сусрету са стресором покреће потребне ресурсе, дакле, ако ових нема у довољној мјери, или је сам осјећај кохерентности ослабљен због поменутог дефицита, цијели процес не може бити успјешно окончан.

Одређење стресора као дефицита у генерализованим ресурсима отпорности чини се доста компликованим и изискује подробнију дискусију која надилази оквире овог рада. Оно што је важно на овом мјесту

[3] За Антоновског животна искуства представљају „ситуације изазова и одговора, стрес, тензију и рјешавање“, а од бројних димензија он издваја три најважније: (1) конзистенцију, односно предвидљивост, (2) уравнотеженост захтјева и могућности да се на њих одговори, и (3) учествовање у доношењу одлука, односно у обликовању исхода (Антоновски 1979: 187, 1984: 45).

напоменути јесте димензионалност коју Антоновски користи да би објаснио појмове унутар свог модела. До сада је већ поменут континуум „здравствена угодност-неугодност“, као и „континуално“ („континуумско“) распоређивање осјећаја кохерентности. На сличан начин Антоновски је описивао и поменуте компоненте осјећаја кохерентности, као и њихово релативно учешће у укупном осјећају кохерентности.

Претходни кратки приказ салутогеног модела са нагласком на два кључна појма био је неопходан јер је цијели концепт и настајао као потрага за одговором на већ поменуто питање: шта је то што људе одржава здравим упркос изложености ономе што би се могло назвати стресорима, недаћама, ризико-факторима и сл. У терминима понуђеног модела то питање би гласило: зашто неко у извјесном моменту заузима одређен положај на континууму „здравствена угодност/неугодност“ или се, *чак* креће ка позитивном полу „здравственог континуума“? (в. Антоновски 1984: 40).

У контексту салутогеног приступа појму здравља, потребно је овдје навести и дефиницију здравља коју је прихватила Свјетска здравствена организација (World Health Organization, WHO): „Здравље је стање потпуног физичког, менталног у социјалног благостања, а не само одсуство болести или слабости“. Ова дефиниција није мијењана нити допуњавана од 1948. године.[4]

Овакву дефиницију здравља Антоновски је критиковао сматрајући да је утопистичка и непрактична за операционализацију. Осим тога, таква дефиниција има статички карактер јер се не узима у обзир интеракција физичког и емоционалног благостања са социјалним (Антоновски 1979). Како је већ речено, Антоновски здравље посматра као кретање на континууму „здравствена угодност-неугодност“. Способност да се разумије укупна ситуација и капацитет да се искористе расположиви ресурси названа је осјећај кохерентности. Ова способност је, како смо видјели, комбинација могућности особе да процијени и разумије ситуацију у којој се налази, да пронађе смисао да се креће у правцу унапређења здравља, те да то и уради. Овако би укратко биле описане три компоненте осјећаја кохерентности: разумљивост, смисаоност и савладивост (према: Линдстром, Ериксон, 2005: 440). Да би осјећај кохерентности био функционалан потребно је да све три компоненте у довољној мјери буду развијене.

---

[4] Оригинална дефиниција здравља на енглеском језику гласи: "Health is a state of complete physical, mental and social well-being and not merely the absence of disease or infirmity." Дефиниција је наведена у Преамбули Правилника (*Constitution*) Свјетске здравствене организације и прихваћена на Међународној здрвственој конференцији у Њујорку која је одржана од 19. до 22. јуна 1946. године. Потписана је 22. јуна 1946. године од стране представника 61 државе (Званични извјештај Свјетске здравствене организације, бр. 2, стр. 100) и ступила је на снагу 7. априла 1948. године. (http://www.who.int/about/definition/en/print.html. 25.04.2009.).

Могуће је, такође, примијетити да дефиниција Свјетске здравствене организације наводи да је здравље *стање*, док Антоновски сматра да је здравље *кретање* на континууму „здравствена угодност/неугодност“ те тако има *динамички* карактер. За осјећај кохерентности, централну варијаблу салутогеног модела, Антоновски каже да је динамичан, односно да се може обликовати током цијелог живота (те тако утицати и на здравље, односно помјерање ка „позитивном“ полу „здравственог континуума“). Иако у првобитној верзији (1979) наводи да се развој осјећаја кохерентности завршава мање-више око тридесете године, у каснијим радовима (нпр. Антоновски 1987), он реформулише ту тезу, али питање „развојности“ осјећаја кохерентности, на извјестан начин, остаје отворено, односно недовољно елаборирано. Ипак, Антоновски није негирао могућност даљег развоја (ојачавања) осјећаја кохерентности, што има важне импликације када је ријеч о унапређењу здравља.[5]

Као примјер предности салутогеног приступа Антоновски наводи примјер да и потпуно здрава особа, без икаквих видљивих симптома, има понеки знак „смртности“: може носити наочаре, имати моменте депресивности, обољети од грипе или имати још увијек неоткривене малигне ћелије, док болесник на самрти може бити ментално и емоционално функционалан (Антоновски 1984: 39). Укратко, свако се у неком тренутку налази на одређеном мјесту на „здравственом континууму“ и то мјесто се непрестано помјера у једном или другом правцу. Димензионалност, како је Антоновски приказује, представља заправо мултидимензионалност, односно скуп положаја према различитим критеријумима који указују на здравље (в. Антоновски 1979: 62-63).

На овом мјесту поменућемо и поставку да се успјешно превладавање може узети као критеријум јаког осјећаја кохерентности. Стратегије превладавања, онако како их описује Ричард Лазарус (в. Лазарус, Фолкман 2004), према Антоновском су генерализовани ресурси отпорности, а од осјећаја кохерентности зависи да ли ће на адекватан начин бити покренуте. Са становишта о свеприсутности стресора у људском животу, успјешно превладавање доводило би до помјерања ка „позитивном“ крају „здравственог континуума“ што би било идентификовано индикаторима успјешног превладавања, у многоме описаним, како би се данас рекло када је ријеч о менталном здрављу, терминима позитивне психологије. Према мноштву индикатора као што су јачина осјећаја кохерентности, успјешност превладавања, одсуство симптома стреса, субјективна оцјена квалитета животом, задовољство животом, задовољство сопственим здрављем, итд. поново долазимо до мултидимензионалности модела. Критеријуми помоћу којих одређујемо јачину осјећаја кохерентности, *ад хок* можемо рећи и - здравље одређене особе (групе, субпопулације, итд.), многоструки су и њихова операционализација неминовно не може бити у потпуности исцрпна.

[5] На овом мјесту нећемо подвајати, рекли бисмо, различите аспекте истог појма, односно физичко и ментално (па и друштвено) здравље.

Попут Лазарусовог модела стреса, тако је и салутогеном моделу Антоновског иманентна карактеристика циркуларност. Осјећај кохерентности може се посматрати и као зависна и као независна варијабла. У првом случају посматрамо његово настајање из генерализованих ресурса отпорности (те постајање централним ресурсом) и касније обликовање путем животних искустава. У другом случају посматрамо ефекте осјећаја кохерентности на превладавање и, у крајњој линији, на здравље. Операционализација овог конструкта направљена је у виду упитника за мјерење јачине осјећаја кохерентности (Скала осјећаја кохерентности, *The Sense of Coherence Scale - SOC)* и до сада су извршена бројна истраживања у којима је примијењен овај упитник. Осјећај кохерентности провјераван је у односу на неке друге сродне концепте, као што су, на примјер, унутрашњи локус контроле и чврстина личности, те са мноштвом других варијабли и добијене су значајне корелације које су указивале на оправданост даљег развијања овог модела. Значајне корелације су добијене и у неким истраживањима између скорова осјећаја кохерентности и здравственог стања операционализованог на различите начине: као положај на континууму „здравствена угодност/неугодност“, опажено здравствено стање, тјелесни симптоми, психосоматски симптоми, задовољство животом, квалитет живота, итд. (в. Божин 2001: 92). Како је нагласак у салутогеном моделу стављен на осјећај кохерентности као централну варијаблу, мало је истраживања обављено са циљем испитивања генерализованих ресурса отпорности. Једно од ријетких било је истраживање Чарлса Шеридана из 1987. године у којем је конструисан инвентар генерализованих ресурса отпорности, са наведених 83 ресурса. Но, у том истраживању, као и у неким каснијим недостају подаци који би били довољни за тумачење цјелокупног салутогеног модела (в. Божин 2001: 80).

Када је ријеч о „благостању“ које се помиње у дефиницији здравља Свјетске здравствене организације, Антововски је сматрао да сама дефиниција имплицира неоправдано проширење здравља на укупно човјеково благостање. Питање благостања покреће такође и питање вриједности које се и у цијелом раду Арона Антоновског провлачи као „златна нит“. Он се, међутим, супротставља неоправданом проширивању појма здравља на цјелокупно благостање човјека или представљању здравља као врховне вриједности која никада не долази у колизију са другим вриједностима. Овдје би могли рећи да би особа била у стању „жртвовати“ сопствено здравље у циљу остварења неких „виших“ вриједности. Антоновски даје и други примјер те наводи да особа са јаким осјећајем кохерентости, који свакако има салутарне ефекте, може да буде „оно што би многи могли сматрати неосјетљивим, непријатним, безобразним, израбљивачким покаварењаком“ (Антоновски 1979:157). Здравље, као такво, дакле, не мора нужно представљати највишу вриједност (иако се то питање намеће из постулирања неких од генерализованих ресурса отпорности), већ се, напросто, као питање намеће генеза здравља упркос чиниоцима који би је отежавали или ометали.

Укратко, Антоновски здравље схвата као конструкцију, односно као резултат адаптивности и адекватности функционисања јединке у одређеним срединским условима. Дакле, здравље није нешто што је унапријед дато, те се као такво може само одржавати, или поново успоставити ако је нарушено, што би био случај ако се здравље посматра кроз призму хомеостатичких процеса (према: Божин 2001: 67, 72).

У осврту на претходно речено, важно је напоменути да ни Антоновски нити његови сљедбеници нису сматрали да салутогени приступ искључује "патогени": наведена два приступа потребно је посматрати као комлементарне са различитим предметима (смјеровима) интересовања. Овдје предочена комплементарност ипак није сасвим једноставна јер патогена оријентација, заснована на биомедицинском моделу, полази од хомеостатичког становишта које је у основи реактивистичко, док се сам Антоновски одредио према учењу о хетеростази те ослањао на платформу ширег, социолошког приступа. Важно је напоменути да присталице салутогенезе мисле да салутогени приступ, као холистички, дакле шири, обухвата патогени.

Салутогени модел би, по Антоновском, представљао покушај објашњења здравља једног тако комплексног система као што је људско биће. Са широком полазном платформом (генерализованих ресурса отпорности) модел може бити примјенљив како на индивидуалном, па и на групном нивоу (нпр. породичном), тако и у ширем друштвеном контексту. Антоновски је сматрао да салутогенеза не само да не може бити ограничена једном одређеном научном или професионалном дисциплином, већ се и може разматрати само у оквиру интердисциплинарног приступа.

У мноштву практичних импликација салутогеног модела, а везано за медицински контекст, за који се и иначе везује појам здравља, издвојили бисмо, на примјер, неопходност усредсређења на болесника и његову цјелокупну животну ситуацију, а не само на болест. Бројни су чиниоци који остају изван ингеренција традиционалног медицинског приступа, а који се довољно не узимају у обзир (бар не на формалном лијечничком нивоу), када је у питању особа која је се налази на „медицинском третману“ или „у стању потребе“. Овдје се поново долази до интердисциплинарне сарадње као инхерентне одлике салутогеног модела.

Још једно питање које би се тицало могућих практичних импликација салутогеног модела везано је за концепт унапређења здравља, што је једна од „мисија“ Свјетске здравствене организације. Антоновски је сматрао да је сам концепт у опасној стагнацији с обзиром да ни промишљања нити истраживања нису искоришћена за формулацију теорије која би усмјеравала активности на том пољу (в. Антоновски 1996: 11). Широко, обухватно засновани, салутогени модел могао би, по његовом мишљењу, представљати потребну теоријску основу. Ипак, иако оптимистично широк (и обухватан), или можда баш због тога, овај модел још увијек има извјесне недорečености које су остале отворене смрћу творца модела 1994. године.

Питање које остаје отворено за даљу систематску разраду јесте прецизније одређење генерализованих ресурса отпорности. Имајући у виду поменуте механизме настанка и обликовања осјећаја кохерентности, чини се да је питање генерализованих ресурса отпорности (те њихове, како је у моделу представљено, „претходеће“ улоге у настанку осјећаја кохерентности као централне варијабле), остало у приличној мјери отворено, као што недостаје и њихова операционализација и идентификација (могли би рећи и мјерење). Док је у литератури могуће наћи на мноштво података везаних за истраживања осјећаја кохерентности, мало је, пак, оних која су за циљ имала испитивање генерализованих ресурса отпорности. Једно од ријетких итраживања на ту тему обавио је Чарлс Шеридан (Charles L. Sheridan) који је конструисао Инвентар отпорности на стрес (*Inventory of Stress Resistance Resources*) са идентификованих 83 ресурса (према Божин 2001: 80). Овакви појединачни примјери ипак су, упркос инсипративним резултатима, недостатни за генерализоване закључке.

Неки аутори се слажу да је могуће одредити само неке од глобалних ресурса на начин на који их је дефинисао Антоновски, на првом мјесту сам осјећај кохерентности (нпр. Хобфол 1988: 18). Мање робусне ресурсе, међутим, није лако одредити, нарочито ако се имају у виду културалне разлике (док је Антоновски сматрао да осјећај кохерентности није условљен културалним специфичностима). Са прагматичне тачке гледишта, а имајући у виду одређење осјећаја кохерентности као централног генерализованог ресурса, остаје нејасно да ли генерализовани ресурси отпорности могу укључити баш све што особу чини отпорном, чиме се отежава могућност операционализације самог конструкта. Такође, иако је сам Антоновски сматрао да је Упитник осјећаја кохерентности примјенљив без обзира на културни контекст, недореченост одређења генерализованих ресурса отпорности ипак оставља и то питање у извјесној мјери отвореним.

Даље, још увијек постоји проблем интерпретације индивидуалне позиције на континууму „здравствена угодност/здравствена неугодност“, те још увијек недостају јасни подаци који би објаснили како и гдје осјећај кохерентности поспјешује кретање ка позитивном крају „здравственог“ континуума. Овоме би, можда, могла допринијети рафинираније елаборација генерализованих ресурса отпорности. На овај начин би било укључено и „мјерење“ ефеката „салутарних“ фактора о којима је говорио Антоновски. Чини се да је „извор“ салутарних фактора и њиховог дејства везан за генерализоване ресурсе отпорности бар у оној мјери у којој и осјећај кохерентности произлази из тих ресурса, добијајући централну (и организујућу) улогу. Претходно речено било би у потпуном сагласју са интердисциплинарним духом салутогене парадигме - идентификовање „детаља“, односно идентификовање што већег броја фактора који нас чине отпорним (а на које је могуће дјеловати), што би уистину могло омогућити и активно ангажовање на ојачавању тих „поља“ („салутарних“ чинилаца). Наравно, овдје је важно имати на уму да је неопходан, како је и сам Антоновски говорио

(Антоновски 1996), систематичан теоријски оквир. Међутим, чини се да ово не би било суштински независно од културе и датих друштвено-историјских околности, но и то би могао бити предмет наредних студија.

Ипак, како је један од важних изазова јавног здравства везан за ефекте стреса, како на ментално, тако и на „физичко“ здравље (па и, шире гледано, на „друштвено“ здравље), могућа примјена салутогеног модела, уз неопходне дораде, чини се прилично занемарена у пракси.

Литература

Антоновски 1979: A. Antonovsky, *Health, Stress and Coping: New Perspectives on Mental and Phisical Well-Being,* San Francisco: Jossey – Bass.

Антоновски 1984: A. Antonovsky, The Sense of Coherence as a Determinant of Health, Institute for the Advancement of Health: *Advances, 1, 3,* 37-50.

Антоновски 1985: A. Antonovsky, The Life Cycle, Mental Health and the Sense of Coherence, *Israel Journal of Psychiatry and Related Sciences, 22, 4,* 273-280.

Антоновски 1987: A. Antonovsky, *Unraveling the Mystery of Health: How People Manage Stress and Stay Well*, San Francisco – London: Jossey – Bass.

Антоновски 1993: A. Antonovsky, The structure and properties of the sense of coherence scale. *Social Science Medicine, 36*, 725–733.

Антоновски 1996: A. Antonovsky, The salutogenic model as a theory to guide health promotion, Oxford University Press: *Health Promotion International, 11, 1,* 11-18.

Бергер [2]2002: D. Berger, *Zdravstvena psihologija*, Beograd, Društvo psihologa Srbije: Centar za primijenjenu psihologiju.

Божин 2001: A. Božin, *Ličnost i stres: Osjećaj koherentnosti i prevladavanje stresa u uslovima društvene krize*, Vršac:Viša škola za obrazovanje vaspitača, Odeljenje Učiteljskog fakulteta.

Хобфол 1988: S. E. Hobfoll, *The ecology of stress*, Washington, DC: Hemisphere Publishing Corporation.

Лазарус, Фолкман 2004: R.S. Lazarus, S. Folkman, *Stres, procjena i suočavanje*, Jastrebarsko: Naklada Slap.

Линдстром, Ериксон 2005: B. Lindstrom, M. Eriksson, Salutogenesis, *Journal of Epidemiology and Community Health, 59,* 440-442. http://jech.bmj.com 17.12.2006.

Линдстром, Ериксон 2006: B. Lindstrom, M. Eriksson, Contextualizing salutogenesis and Antonovsky in public health development, *Health Promotion International, 21,3,* 238-244.

Gorjana D. Koledin*
Katedra za psihologiju
Filozofski fakultet Pale
Univerzitet u Istočnom Sarajevu

Originalni naučni rad

POLNE I UZRASNE RAZLIKE U POZNAVANJU ŽARGONA U NARKOMANIJI

Uvodne napomene

Žargon je jezička varijanta u kojoj se uz korištenje standardnog jezika (ili lokalnog dijalekta) koristi i terminologija specifična za neku struku ili uzrasnu grupu. Svrha žargona je značajna u tom smislu što olakšava komunikaciju. Ponekad granica između kolokvijalnog govora i žargona nije sasvim jasna.

Narkomanski sleng, kako se često naziva žargon kojim se koriste zavisnici igra značajnu ulogu u procesu identifikacije sa supkulturom zavisnika i služi kao neka vrsta propusnice ili znaka za raspoznavanje u grupi korisnika opojnih droga. Budući zavisnik, istovremeno sa započinjanjem uzimanja droge, prihvata i narkomanski sleng, koji je veoma pogodan za razgovor pred nepoželjnim osobama i obezbjeđuje slobodu u svim vrstama komunikacije, a naročito u telefonskim razgovorima. Ovi termini pored uobičajenog značenja imaju i svoj dublji smisao koji zadire u psihološke i socijalne osnove nastanka narkomanije

Zavisnici imaju karakterističan način izražavanja i terminologiju koriste iz američkog slenga, mada se u novije vrijeme javilo dosta novih izraza na našem jeziku. Najčešće se koriste višeznačne riječi i to u značenju koje se manje koristi u svakodnevnom govoru.

Kako se radi o jednoj potpuno novoj pojavi, sasvim je razumljiva upotreba stranih riječi. Pored toga, često se sreću riječi i izrazi koji su neprevodivi na naš jezik, te se moraju koristiti u svom originalnom obliku, što je i korisno jer omogućava lakše sporazumijevanje zavisnika raznih specijalnosti. Žargon naših zavisnika se obogatio posljednjih nekoliko godina novim terminima, čije porijeklo potiče iz našeg jezika, tako da je veoma podesan za svakodnevnu komunikaciju (Petrović 2003: 84).

Za laike riječi iz sadašnjeg narkomanskog slenga djeluju poznato, ali im je njihov smasao nerazumljiv. U tom smislu, dijete može pred roditeljem da ugovori sastanak sa dilerom droge, a da roditelj uopšte ne shvati o čemu se radi.

Ono čime ćemo se mi baviti u ovom radu je ispitivanje koliko mladi ljudi, koji uslovno ne konzumiraju narkotike, poznaju žargon koji se koristi među zavisnicima.

* gorjana.koledin@yahoo.com

Problem i cilj istraživanja

Problem istraživanja je identifikovanje polnih i uzrasnih razlika kod učenika srednjih škola i studenata u poznavanju žargona kojim se koriste zavisnici. Cilj je ispitati koliko se ispitanici muškog i ženskog pola i ispitanici različite hronološke dobi razlikuju i da li se uopšte razlikuju u odnosu na poznavanje narkomanskog slenga.

Krenuli smo od pretpostavke da će ispitanici muškog pola bolje poznavati žargon u odnosu na ispitanike ženskog pola. Uporište za postavljenu hipotezu imamo u rezultatima istraživanja (Koledin 2006) koje je provedeno na populaciji liječenih zavisnika, gdje je utvrđeno da je na programima liječenja brojnija muška populacija, što implicira da je problem konzumacije opojnih droga vjerovatno raširenij među pripadnicima muškog pola.

Kada je u pitanju hronološki uzrast, možemo pretpostaviti da će stariji ispitanici (koji imaju preko 18 godina) bolje poznavati žargon kojim se koriste konzumeti opojnih droga u odnosu na mlađe ispitanike (do 18 godina). Razlog ovako postavljenog hipotetičnog polazišta nalazimo statističkim podacima da je donja granica prvog uzimanja droge između 17 i 18 godina, te je shodno tome logično očekivati da će ispitanici iznad 18 godina mnogo bolje poznavati žargon u narkomaniji, s obzirom da vjerovatno češće konzumiraju opojne droge u odnosu na mlađe ispitanike.

Uzorak ispitanika

Uzorak čini 238 ispitanika od kojih je 150 učenika Srednjoškolskog centra u Istočnom Sarajevu i 88 studenta Filozofskog fakulteta u Istočnom Sarajevu. Ispitanici su po polu podjedanko rapoređeni, te u uzorku ima 127 ispitanika ženskog pola i 111 ispitanika muškog pola. Kada je u pitanju hronološki uzrast, sve ispitanike smo podijelili u dvije grupe, gdje su u prvoj grupi ispitanici koji imaju 18 i ispod 18 godina, dok su u drugoj grupi ispitanici koji imaju preko 18 godina.

Izbor ispitanika u uzorak tekao je u dvije etape. Prvo su namjerno odabrane institucije, a zatim slučajno izabrani ispitanici u tim institucijama. Relevantni parametri strukture uzorka prikazani su u *tabeli br. 1*.

Posmatrano u cjelini, može se konstatovati da rezultati istraživanja na ovako struktuiranom uzorku mogu biti adekvatna osnova za izvođenje zaključaka.

Tabela br. 1 - Relevantni parametri strukture uzorka

Pol	F	%
Ženski	127	53.36
Muški	111	46.64
Σ	*238*	*100.00*
Uzrast	F	%
od 16 do 18	151	71.23
od 19 do 21	48	20.17
od 22 do 24	32	13.45
od 25 i više	7	2.94
Σ	*238*	*100.00*
Mjesto stanovanja	F	%
selo	22	9.24
prigradsko naselje	122	51.26
grad	94	39.50
Σ	*238*	*100.00*
Socijalni status porodice	F	%
zemljoradnika	9	3.78
radnika	118	49.58
intelektualca	32	13.45
zanatlije	14	5.88
službenika	52	21.85
nijedno od navedenih	7	2.94
Bez odgovora	6	2.52
Σ	*238*	*100.00*

Metode, tehnike i instrumenti istraživanja

U istraživanju je korištena survey metoda za prikupljanje podataka. Ova metoda je primijenjena kao tipično terensko istraživanje, pri čemu se na odgovarajućem uzorku jedinica i uz pomoć odgovarajućih instrumenata obrađuju i analiziraju relevantni podaci.

Primijenjeni statistički postupci su mjere za utvrđivanje rasporeda dobijenih odgovora anketiranih ispitanika tj. frekvencije i procenti za sve varijable, da bi se utvrdila distribucija dobijenih rezultata, te kanonička diskriminativna analiza kao složeniji statistički postupak i pokazatelj razlika među ispitinicima u pogledu ispitivanih varijabli.

Za ispitivanje poznavanja narkomanskog slenga korišten je upitnik koga čini 14 termina koji se prema našem mišljenju najčešće upotrebljavaju među osobama koje konzumiraju narkotike. Ispitanici su nakon instrukcije da za svaki pojam narkomanskog slenga odaberu samo jedan pojam koji najbolje iskazuje njegovo značenje, zaokruživali jedan od 4 ponuđena odgovora, gdje je samo 1

od 4 tačan. Cronbach's Alpha koeficijent upitnika za ispitivanje poznavanja narkomanskog slenga je 0.72, što upućuje na zaključak da je pouzdanost instrumenta zadovoljavajuća. Upitnik je konstruisan za potrebe istraživanja.

Rezultati istraživanja

Nakon analize rezultata koji su dobijeni i prikazani u *tabeli br. 2*, možemo konstatovati da je najveća aritmetička sredina dobijena za pojam „dilati gudru“ (prodavati drogu), što znači da ispitanici obje grupe imaju najviše tačnih odgovora na objašnjenju ovog pojma (72,17 % ispitanika je zaokružilo tačan odgovor), dok je najmanja aritmetička sredina za pojam „oolutka“ (pola grama heroiona), gdje je tačan odgovor zaokružilo svega 8.02% ispitnika.

Ako malo dublje uđemo u analizu dobijenih rezultata možemo primijetiti da ispitanici cijelog uzorka generalno bolje poznaju termine koji ukazuju na konzumaciju „lakih droga“ , kao što su već pomenuti „dilati gudru, vutra, rizla, panj“, dok manje poznaju pojmove kao što su „aut, fisk, naći se, daun i polutka“ koji se odnose uglavnom na konzumaciju „težih droga“.

Iz ovako distribuiranih podataka možemo hipotetički izvesti zaključak da ispitanici cijelog uzorka vjerovatno imaju više iskustva sa konzumacijom marihuane ili eventualno češće dolaze u dodir sa osobama koje to rade, nego sa konzumacijom heroina, kokaina itd.

Tabela br. 2 - Aritmetičke sredine i standardne devijacije za sve pojmove narkomanskog slenga

Pojam	Aritmetička sredina	Std. devijacija
Dilati gudru (prodavati drogu)	0.83	0.376
Crnjak (loše stanje)	0.71	0.456
Vutra (marihuana)	0.67	0.470
Dobra roba (čista droga)	0.66	0.475
Rizla (cigaret papir za pravljenje džointa)	0.55	0.498
Panj (paketić droge)	0.51	0.501
Hors (heroin)	0.41	0.492
Šit (hašiš)	0.35	0.478
Aut (promašiti venu)	0.34	0.475
Fiks (droga koja se u ogranizam unosi intravenozno)	0.28	0.449
Ovjeriti se (uzeti preveliku količinu droge)	0.24	0.428
Naći se (pogoditi venu)	0.23	0.420
Daun (završetak djelovanja droge)	0.12	0.323
Polutka (pola grama heoriona)	0.08	0.272

Polne razlike i poznavanje žargona u narkomaniji

Primijenjeni statistički postupak, kanonička diskriminativna analiza, omogućio nam je da utvrdimo da postoji statistički značajna razlika u pogledu pola ispitanika i poznavanja žargona. Vrijednost koeficijenta kanoničke diskriminativne funkcije je r = 0.341 što ukazuje na postojanje razlike među ispitanicima u odnosu na poznavanje žargona i pola ispitanika.

U *tabeli br. 3* su prikazani osnovni podaci dobijeni diskriminativnom analizom za upitnik poznavanja narkomanskog slenga s obzirom na pol ispitanika.

Tabela br.3 - Hi-kvadrat test za diskriminativnu funkciju sa karakterističnim korijenom i kanoničkom korelacijom

Diskriminativna funkcija	Karakteristični korijen	Koeficijent kanoničke korelacije	Wilks' Lambda	Hi-kvadrat	df	p
1	0.131	0.341	0.884	28.12	14	0.014

Ispitanici muškog pola se značajno razlikuju u odnosu na ispitanike ženskog pola kada je u pitanju poznavanje ponuđenih pojmova narkomanskog slenga. U *tabeli br. 4* su prikazani ajtemi iz upitnika poznavanja narkomanskog slenga i njihova diskriminativna vrijednost, gdje vidimo da postoje pojmovi koji imaju veliku diskriminativnu vrijednost, te pojmovi sa malom diskriminativnom vrijednošću i pojmovi koji ne prave razliku među ispitanicima muškog i ženskog pola.

Tabela br. 4 – Matrica strukture diskriminativne funkcije za upitnik poznavanja narkomanskog slenga u odnosu na pol ispitanika

Ajtemi prvog reda diferencijacije		
Varijable	*Sadržaj*	*D1*
1	Rizla	0.612
5	Vutra	0.372
Ajtemi drugog reda diferencijacije		
14	Crnjak	-0.346
9	Naći se	0.321
12	Overiti se	0.209
6	Panj	0.194
10	Polutka	-0.186
Ajtemi koji ne prave diskriminaciju		
4	Aut	0.144
11	Dobra roba	0.141
3	Šit	0.130
10	Daun	-0.121
2	Hors	-0.078
7	Fiks	-0.044
8	Dilati gudru	-0.008

Wilks' Lambda = 0.884 Hi-kvadrat = 28.12 df = 14 p = 0,014

Kao što se može vidjeti iz *tabele br. 4* identifikovana su dva ajtema prvog reda, koji prave najveću razliku među ispitanicima, gdje ajtem br. 1 ima najveću diskriminativnu vrijednost, što znači da se ispitanici u odnosu na ovaj ajtem najviše razlikuju. Pet ajtema pravi manju razliku među ispitanicima, dok sedam ajtema iz upitnika nema diskriminativnu vrijednost.

Bolji uvid u sličnosti i razlike među ispitanicima stiče se preko položaja centroida za značajnu diskriminativnu funkciju što je prikazano u *tabeli br.5*.

Tabela br. 5 – Centroidi grupa po diskriminativnoj funkciji za upitnik poznavanja narkomanskog slenga u odnosu na pol ispitanika

Pol	Centroidi
Ženski	-0.339
Muški	0.384

Prema položaju centroida za diskriminativnu funkciju, ispitanici muškog pola bolje poznaju pojmove narkomanskog slenga u odnosu na ispitanike ženskog pola.

Dobijeni rezultat se može objasniti pretpostavkom da su muškarci na neki način manje pod kontrolom roditelja i više podložni uticaju vršnjačke grupe.

Lakše i brže dolaze u kontakt sa opojnim sredstvima ili osobama koje ih konzumiraju, a samim tim su više izloženi riziku da i sami počnu konzumirati narkotike ili postanu zavisni. To potvrđuje i naš podatak koji smo dobili prilikom rada na terenu za jedno slično istraživanje, a odnosi se na to da je na programima za liječenje zavisnosti većinska muška populacija.

Sa druge strane, osobe ženskog pola imaju neke druge preokupacije u kriznom periodu za zavisnost, adolescenciji, te čak i ako dođu u dodir sa narkoticima, vjerovatno će rjeđe posegnuti za njima u odnosu na muškarce.

Sve se to može objasniti i patrijarhalnim porodičnim odnosima, te različitom pristupu vaspitanja muškog i ženskog djeteta u porodicama na našim prostorima.

Navedene pretpostavke nisu empirijski provjerene, jer je naš cilj bio ispitati postoje li razlike u poznavanju žargona koji se koristi među konzumentima opojnih droga. Međutim, ovo istraživanje bi moglo biti polazište za nova istraživanja, čiji će cilj biti ispitivanje izvora dobijenih razlika.

Uzrasne razlike i poznavanje žargona u narkomaniji

Vrijednost koeficijenta kanoničke diskriminativne funkcije (r = 0.329) ukazuje da postoji statistički značajna razlika i u pogledu uzrasta ispitanika i poznavanja žargona kojim se koriste zavisnici. Sve ispitanike smo podijelili u dvije grupe, ispitanici do 18 i sa 18 godina, i ispitanici koji imaju preko 18 godina.

U *Tabeli br. 6* su prikazani osnovni podaci dobijeni diskriminativnom analizom za upitnik poznavanja žargona u narkomaniji s obzirom na hronološki uzrast ispitanika.

Tabela br.6 - Hi-kvadrat test za diskriminativnu funkciju sa karakterističnim korijenom i kanoničkom korelacijom

Diskriminativna funkcija	Karakteristični korijen	Koeficijent kanoničke korelacije	Wilks' Lambda	Hi-kvadrat	df	p
1	0.117	0.323	0.896	25.15	14	0.033

Kako se ispitanici različitog hronološkog uzrasta značajno razlikuju u odnosu na poznavanje pojmova koji su ponuđeni u upitniku narkomanskog slenga, u *tabeli br. 7* su prikazani ajtemi kojima je opisana značajna diskriminativna funkcija iz čije strukture se može vidjeti da postoje pojmovi koji su odgovorni za razdvajanje ispitanika, te pojmovi čija je diskriminativna vrijednost veoma mala.

Tabela br. 7 – Matrica strukture diskriminativne funkcije za upitnik poznavanja narkomanskog slenga u odnosu na uzrast ispitanika

Ajtemi prvog reda diferencijacije		
Varijable	*Sadržaj*	*D1*
14	Crnjak	0.632
5	Rizla	0.396
Ajtemi drugog reda diferencijacije		
10	Polutka	0.340
3	Šit	0.312
2	Hors	0.275
8	Dilati gudru	0.264
13	Daun	0.240
11	Dobra roba	0.205
4	Aut	-0.157
7	Fiks	0.156
Ajtemi koji ne prave diskriminaciju		
1	Vutra	-0.124
9	Naći se	0.105
6	Panj	-0.036
12	Ovjeriti se	-0.032

Wilks' Lambda = 0.896 Hi-kvadrat = 25.15 df = 14 p = 0,033

Možemo konstatovati da su identifikovana 2 ajtema prvog reda, gdje ajtem 14 pravi najveću razliku među ispitanicima. Identifikovano je osam ajtema drugog reda, dok ostali ajtemi iz upitnika nemaju diskriminativnu vrijednost, te ne razdvajaju ispitanike s obzirom na poznavanje žargona.

Položaj centroida prikazan u *tabeli br. 7* ukazuje da ispitanici stariji od 18 godina bolje poznaju pojmove iz narkomanskog slenga ponuđene u našem upitniku, u odnosu na ispitanike koji imaju 18 i manje godina.

Tabela br. 8 – Centroidi grupa po diskriminativnoj funkciji za upitnik poznavanja narkomanskog slenga u odnosu na uzrast ispitanika

Uzrast	Centroidi
Ispod 18 i 18 godina	-0.261
Preko 18 godina	0.443

Podatak koji smo dobili nakon analize rezultata, a koji se odnosi na to da ispitanici koji imaju preko 18 godina bolje poznaju narkomanski sleng, bio je očekivan. Stariji ispitanici vjerovatno imaju više iskustva, više se kreću po mjestima na kojima je lako doći do opojnih droga i samim tim su više u kontaktu sa osobama koje konzumiraju narkotike. Ovome ide u prilog i rezultat da postoji

statstički značajna razlika među studentima i učenicima srednje škole u poznavanju narkomanskog slenga, u tom smislu da studenti bolje poznaju narkomanski sleng.

Da je struktura uzorka kada je u pitanju hronološki uzrast bolje raspoređena, te da ima podjednako ispitanika sa 18 i ispod 18 godina i ispitanika preko 18 godina, vjerovatno bi razlika bila puno izraženija.

Praktični cilj ovog istraživanja je u tome da se na osnovu poznavanja žargona u narkomaniji mogu identifikovati tzv. „rizične grupe“ mladih koji, ukoliko dobro poznaju žargon, vjerovatno dolaze u dodir sa ljudima koji konzumiraju opojne droge ili ih i oni sami povremeno ili stalno konzumiraju. Tome u prilog idu i nalazi, do kojih smo došli tragajući u literaturi za sličnim ili istim istraživanjima, da žargon kojim se koriste zavisnici igra značajnu ulogu u procesu identifikacije sa supkulturom zavisnika, te služi kao neka vrsta propusnice ili znaka za raspoznavanje u grupi zavisnika o opojnim drogama. Na taj način se na osnovu poznavanja žargona može napraviti i jedan vid programa prevencije zavisničkog ponašanja mladih.

Iako ne ohrabrujući, ali ipak u jednu ruku pozitivan, nalaz koji smo dobili odnosi se na to da mladi poznaju pojmove koji se odnose na „lake droge“, a jako malo poznaju pojmove koji se odnose na konzumaciju opojnih droga kao što je heroin. To potvrđuje i nalaz da 13 % ispitanika povremeno ili često konzumira marihuanu, a samo 2 % heroin.

Literatura

Bukvić 2007: A. Bukvić, *Načela izrade psiholoških testova,* Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Dunđerović 2005: R. Dunđerović, *Teorije ličnosti*, u: Osnovi psihologije menadžmenta. Novi Sad: Fakultet za menadžment.

Đukanović 1999: B. Đukanović, *Porodice narkomana*, Sarajevo: Kaligraf.

Fajgelj 2005: S. Fajgelj, *Metode istraživanja ponašanja*, Beograd: Centar za primenjenu psihologiju Društva psihologa Srbije.

Fajgelj 2005: S. Fajgelj, *Psihometrija*, Beograd: Centar za primenjenu psihologiju Društva psihologa Srbije.

Hrnjica 2000: S. Hrnjica, *Opšta psihologija sa psihologijom ličnosti*, Beograd: Naučna knjiga.

Koledin 2006: G. Koledin, *Ličnost i narkomanija***,** Banja Luka: Besjeda.

Krneta 2004: D. Krneta, *Devijantno ponašanje djece i mladih*, u: Odbarana poglavlja iz edukacijske psihologije. Banja Luka: TT-centar.

Krstić 1991: D. Krstić, *Psihološki rečnik*, Beograd: Savremena administracija.

Mladenović, Sakač 2000: U. Mladenović, M. Sakač, *Religioznost i altruizam mladih*, Banja Luka: Banjaluka Company.

Petrović 2003: S. Petrović, *Droga i ljudsko ponašanje*, Beograd: Partenon.

Ristić 1995: Ž. Ristić, *O istraživanju, metodu i znanju*, Beograd: Institut za pedaoška istraživanja.

Tenjović 2002: L. Tenjović, *Statistika u psihologiji*, Beograd: Centar za primenjenu psihologiju Društva psihologa Srbije.

Todorović 1998: D. Tenjović, *Osnovi metodologije psiholoških istraživanja*, Beograd: Laboratorija za eksperimentalnu psihologiju.

Torre 2001: R. Torre, *Droge-dugo putovanje kroz noć*, Zagreb: Promotor zdravlja.

Секција за географију

Александар Р. Радивојевић*
Иван М. Филиповић**
Одсек за географију
Природно-математички факултет
Универзитет у Нишу

Оригинални научни рад

НЕКИ АСПЕКТИ ПРОСТОРНО-ДЕМОГРАФСКИХ И ФУНКЦИОНАЛНИХ ПРОМЕНА У СОКОБАЊИ ТОКОМ ДРУГЕ ПОЛОВИНЕ XX ВЕКА

Увод

Градска насеља у Србији су средишта друштвено-економског развоја. То су, без обзира на величину, по правилу полифункционални центри, са различитим привредним и ванпривредним функцијама. У мрежи насеља, развијеној у одређеној просторној целини, градска насеља треба посматрати:

- као центар у просторној организацији производње, размене и потрошње и пружања услуга, с једне стране, и организације друштвено-економског живота становништва у мрежи околних насеља, са друге стране;
- као центар у коме су концентрисане различите привредне и ванпривредне функције, па се град својим функционалним капацитетом појављује као фактор покретања, подстицања и усмеравања развоја околних насеља (Вељковић 1995).

Према томе, град треба посматрати као пол друштвено-економског развоја одређене територије. Просторно-функционални утицај града на непосредно и шире окружење огледа се у трансформацији насеља (социоекономска, физиономска, функцијска, демографска и сл.) насталој услед процеса урбанизације и развоја различитих делатности на једној страни, и процеса деаграризације и депопулације на другој страни. Истовремено, са променом фукционалног капацитета трансформише се просторна, морфолошка и демографска структура градских насеља.

Саобраћајно-географски положај

Сокобања се налази у централном делу југоисточне Србије, 58 km североисточно од Ниша и 80 km јужно од Зајечара. Градско насеље је лоцирано у истоименој котлини, у тектонско-ерозивном проширењу, низводно од кањонског дела Моравица, усеченог у озренско-девичку крашку површ. Котлина је ограничена са севера Ртњем (1567 m н.в.), са југа Озреном (1100 m н.в), са истока Девицом (1070 m н.в), а са запада и југозапада Ро-

* a.radivojevic@yahoo.com
** roza@ptt.rs

жњем и Буковиком. Из ње се, природно предиспонирана саобраћајница која иде долином Моравице преко планинских превоја, разилази у два правца и то на југозапад, преко Бованске клисуре ка Моравском басену, и у правцу истока преко Скробничке клисуре ка Тимочком басену. Иако је Сокобањска котлина чвориште регионалних, природно предиспонираних, саобраћајница између Моравског и Тимочког басена, њена валоризација за развој урбаног насеља зависила је од низа друштвено-историјских фактора и њиховог рефлектовања у простору. У целини гледано, саобраћајно-географски положај насеља је повољан. Кроз Сокобању пролази део магистралног пута Алексинац-Сокобања-Књажевац, који има улогу везе овог насеља са аутопутем Е 75, најзначачајнијом осовином привредног развоја Србије и путним правцем Књажевац-Зајечар-Кладово који је повезује са Тимочким басеном.

Насеље Сокобања представља привредни, културни и административни центар општине. Истоимену општину, поред једног градског, чини још и 24 сеоска насеља. Општина Сокобања према Просторном плану Републике Србије представља интегрални и функционални део Зајечарског округа. Близина и утицај Ниша и Зајечара у највећој мери су одредили досадашњи развој овог насеља. Најинтезивније демографске, физиономске, социоекономске и функционалне промене у овом насељу везане су за другу половину XX и почетак XXI века.

У досадашњем развоју улога Сокобање у функционалној организацији система насеља општине огледала се у следећем:

- Сокобања је насеље које има карактер туристичког насеља, али по финансијским параметрима функционише као насеље које остварује доминантне приходе из привреде, али из јавних делатности (државна управа);
- Сокобања има обележја пола концентрације становништва и економске активности, који је недовољно искоришћен за повећање њеног фукционалног капацитета;
- непостојање стратегије планског развоја просторних капацитета и садржаја на локалном нивоу кључни је проблем значајнијег повезивања Сокобање са зајечарским и нишавским просторно-функционалним подручјем, што се са друге стране одражава и на функционални и демографски развој територије целе општине.

Промене у просторним и морфо-физиономским обележјима насеља

Територијални развој Сокобање условљен је морфологијом терена, односно рељефном предодређеношћу главног комунацијског правца на овом простору. Од свог настанка, територијални развој Сокобање одвијао се неплански. Према В. Којићу, Сокобања је на почетку XX века према урбанистичкој структури припадала категорији неправилних насеља. Оваква насеља настајала су попуно спонтано и њихова битна карактеристика била

је неправилна схема кривудавих улица различитих ширина, безобличних блокова и кућишта. Насеље се развијало са обе стране регионалног пута Алексинац-Сокобања-Књажевац, који је уједно и главна улица у граду. Топографски положај насеља одређен је морфологијом терена. Наиме, насеље се развијало на долинским странама Моравице, односно на развођу између Моравице на северу, Градашнице на југу и Железовца на истоку.

Сокобања је насеље полузбијеног типа и просторно се развија у висинском појасу од 300 до 350 m н.в. (Дакић 1967). Савремена урбана и физиономска композиција Сокобање обједињује више насеобинских целина: Сокобању, Бањицу, Чучуње, Дрењар, Глоган, Ковиљачу, Подину, Чуку, Кршину. Површина урбане територије од почетка XX века увећан је са 20 km² на 34 km² у 1992. години (Генерални урбанистички план).

Просторна и морфо-физиономска структура насеља у другој половини XX века није се битније изменила. На то су утицали неповољни демографски процеси у општини и слаб функционални капацитет Сокобање да прими већи број досељеног становништва. Са јачањем туристичке и административне функције осамдесетих година XX века, територијално ширење Сокобање је нешто израженије.

Према Генералном урбанистичком плану, све насеобинске целине подељене су у две зоне – централну градску и приградску зону. Централна градска зона обухвата зону непосредне заштите термоминералних извора, и у овој зони је истовремено лоциран нуклеус туристичке тражње овог насеља. У централној зони издвајају се урбанистичке подцелине: Центар (10 ha), Бањица (8,2 ha) и Чука (0,8 ha). Приградска зона обухвата највећу површину овог насеља (19,5 km²). Поред зоне становања и рада, у приградској зони су знатне површине под шумским и пољопривредним земљиштем. Периферни делови Сокобање представљају комбинацију урбаног и руралног начина живота.

Промене демографске компоненте просторно-функционалног развоја насеља

Сокобања је насеље са дугим континуитетом насељености. Током своје историје често је мењала свој значај и улогу, али је увек била доминантно насеље ка коме су гравитирала сва остала сеоска насеља са целокупног простора сокобањске котлине. Првобитно, иницијално градско насеље, представљало је локални трговачки центар за аграрне, сточарске и занатске производе из непосредног окружења. Знатно касније, у сложенијим друштвено-економским условима развоја Сокобања се трансформише у центар регионалног значаја. Половином XIX века (1852. год.) Сокобања је имала одлике сеоске варошице и представљала најзначајније насеље Сокобањског среза. "Географске погодности, потребе државне управе, могућности које пружа модерни саобраћај, сви ови чиниоци чине да се у тежишту одређене регионалне целине јави варошица, као нужно средство за задово-

љење разних потреба датог региона" (Којић 1970). Свој настанак и развој, као и све остале варошице у то време, сокобања је заснивала на повољном саобраћајном положају као и посредничкој улози између аграрних насеља Сокобањске котлине. Статус највећег насеља Сокобања је имала и пописом 1910. (1.580 ст.), 1921. (2.198 ст.), 1948. (3.720 ст.) и 1953. године (3.984 ст.).

Друга половина XX века означена је динамичним променама у просторној и социјалној покретљивости становништва сокобањске котлине. Процеси индустријализације и урбанизације условили су трансфер становништва из аграрног залеђа ка Сокобањи, што је са друге стране покренуло и демографски, просторни и функцијски развој овог јединог градског насеља у општини.

Табела 1. Кретање броја становника

	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2002.
Опш. Сокобања	24.621	24.285	23.932	23.394	21.984	18.571
Сокобања г.	3.984	4.227	5.554	7.204	8.439	8.407

Извор: Републички завод за статистику, Књиге пописа, период 1953-2002. година, Београд.

Појачани прилив сеоског становништва доводи до повећања броја становника у Сокобањи, али и до знатних промена у њеном географском лику. Динамичан демографски развој Сокобање нарочито је био карактеристичан за период после седамдесетих година XX века. Према резултатима пописа из 1971. године Сокобања је имала 5.554 становника, а 2002. године 8.407 становника. Захваљујући развоју одређених функција, а пре свега индустријске и туристичке, Сокобања је, за разлику од других насеља у општини, успела да одржи одређену демографску стабилност. Просечна годишња стопа раста становништва Сокобање у периоду 1971-2002. година износила је 0,8‰, док у истом периоду годишња стопа раста популације целе општине била је неповољнија и износила -0,6‰. Сокобања је до последње деценије XX века била центар популационог раста. Међутим, услед велике економске и друштвене кризе, последња деценија XX века као и почетак XXI века обележени су стагнацијом привредног и демографског развоја насеља. Опадање природног прираштаја и интензивирање емиграционих процеса допринели су демографској стагнацији Сокобање и смањењу њење популације у укупном становништву. Овакав тренд условио је да се Сокобања у последњем међупописном периоду развија као депопулационо насеље. У периоду 1991-2002. година годишња стопа раста становништва Сокобање била је -6,1‰, што је пре свега било резултат негативног природног прираштаја (-3,9‰) и негативне стопе миграционог салда (-0,9‰) (Радивојевић 2009).

Негативне демографске промене у другој половини XX века рефлектовале су се и у знатним изменама старосне структуре. Концетрацијом одређених функција Сокобања је успела да делимично ублажи процес старења становништва, који је током целе друге половине XX века био карактеристичан за целу територију општине. Међутим, последња деценија XX века и почетак XXI века обележени су стагнацијом и ове демографске структуре. Са просечним индексом старости становништва од 1,65 и са коефицијентом старења популације од 26,5 становништво Сокобање је из фазе стационарног типа, карактеристичне за почетак 50-их година XX века (1953. год.), ушло почетком XXI (2002. год.) у фазу демографског процеса старења..

Функционална трансформација

Услед ретроградног деловања демографских процеса на територији општине Сокобања током друге половине XX века, формирала се мрежа насеља са одређеним функцијама и утицајима на просторну организацију у регији. Просторно-функцијска структура мреже насеља има изразити поларизацијски карактер са основним и јединим полом развоја у Сокобањи, која уједно има и највећи функционални капацитет и ка којој гравитира целокупна територија општине.

Повољан саобраћајно-географски положај Сокобање утицао је да се у Сокобањи крајем XIX века концентришу одређена занимања. Као фактори развоја јављају се у том периоду земљорадња, занатство и трговина. Између два светска рата варошица се брзо развијала, а као значајан фактор развоја била је пољопривреда. После Другог светског рата долази до значајног опадања аграрне функције и смањења учешћа пољопривредног у укупном становништву Сокобање. У периоду од 1953. до 2002. године удео пољопривредног становништва смањен је са 25,4 % на свега 2,3 % (Радивојевић 2008).

Табела 2. Активно становништво према делатностима у периоду 1953-2002. година по типу насеља

Попис 1953.		
	Општина Сокобања	Сокобања г.
Активно стан.	17152	1743
Примарани сектор	15381	776
% од активног	89,7	44,5
Секундарни сектор	957	325
% од активног	5,6	18,6
Терцијарни сектор	814	639
% од активног	5,2	36,7
Попис 1971.		
	Општина Сокобања	Сокобања г.
Активно стан.	16400	2248
Примарани сектор	13084	505
% од активног	79,8	22,7
Секундарни сектор	1328	605
% од активног	8,1	26,9
Терцијарни сектор	1988	1138
% од активног	12,1	50,6
Попис 2002.		
	Општина Сокобања	Сокобања г.
Активно стан.	7183	2709
Примарани сектор	3383	135
% од активног	47,1	4,9
Секундарни сектор	1125	632
% од активног	15,7	23,3
Терцијарни сектор	2675	2007
% од активног	37,2	74,1

Извор: Попис становништва 1953. године, Основни подаци о становништву, подаци за насеља према управној подели од 30.06.1958. год., књига XV,СЗС, Београд 1960.; Попис становништва и станова у 1971. години, СЗС, Београд., Попис становништва домаћинстава и станова у 2002. години, Делатност и пол активног становништва које обавља занимање, књига 6, РЗС, Београд 2004.

У периоду после Другог светског рата Сокобања је међу свим насељима на териорији општине доживела највеће функционалне промене. Територијални домет функција (административна, културна, управна, просветна, здравствена, трговинска) није прелазио границе општине. Интензивнији функционални развој Сокобање подстакла је индустријализација започета крајем шездесетих, а интензивирана крајем седамдесетих и почетком осамдесетих година прошлог века. Подигнуто је више индустријских објеката (пре свега мањих погона прехрамбене индустрије), а у исто време

то је био и период интензивног развоја бањског туризма на овом простору (Јовановић, Радивојевић 2006). Изграђено је више објеката туристичке инфраструктуре (хотели, мотели, одмаралишта) што је покренуло и процес терцијаризације привреде, а самим тим и функционална трансформације.

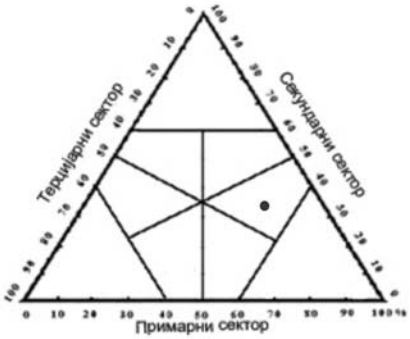

Графикон 1 Тернани дијаграм Сокобање дијаграм Сокобање за 1971.год.

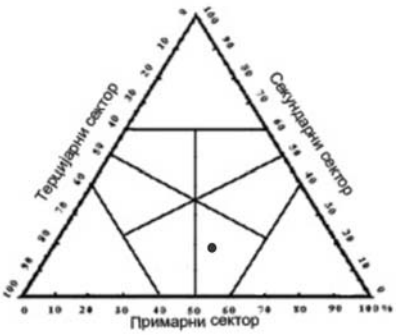

Графикон 2 Тернани за 1953. год.

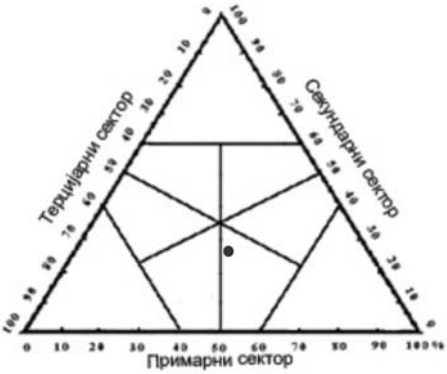

Графикон 3. Тернарни дијаграм[1] Сокобање за 2002. год.

Функционална трансформација насеља одвијала се паралелно са јачањем секундарног и терцијарног сектора привреде. Сокобања је, на основу функционалне типологије, 1953. године имала све одлике аграно-услужног насеља. У периоду од 1953. до 2002. године удео активног становни-

[1] За приказивање промене положаја у функционалној типологији, као и функционалну припадност сваког насеља појединачно, али и динамике њиховог функционалног - преображаја коришћен је модел *тернарног дијаграма*. Метод *корелативног* или *тернарног троугла* је најприхватљивији за потребе овакве анализе из више разлога: 1. узима у обзир комбинацију функција у структури делатности, а не само специјализацију која је заснована на водећој (доминантној) функцији; 2. из комбинација унутар поља троугла може се видети која је водећа функција, али такође можемо установити и које су се промене десиле у функционалном типу насеља, током анализираног периода; 3. омогућава објективност и очигледност функционалане типологије. (Тошић Д. 1999.).

штва у примарном сектору опао је са 38,5% на 5,3%. У истом периоду највећи пораст бележи учешће активног становништва које обавља занимање у терцијарном и секундарном сектору делатности. Овакв тренд условио је да се Сокобања у периоду од 1953-1971. године развија као аграно-услужно-индустријско насеље. Од 1953. до 2002. године удео секундарног сектора увећао се са 5,6 % на 15,5 %, док је учешће терцијарног сектора увећано са 5,2 % на чак 37,2 %. Овакав трансфер активног становништва према делатностима утицао је да се Сокобања 1991. године развија као услужно-индустријско-аграно насеље. После 1991. године наступила је велика економска стагнација у привредном развоју Сокобање, која је обележена терцијаризацијом привреде на слабој економској основи. Удео примарног сектора, у односу на претходни пописни период, смањен је са 22,7 % на 4,9 %, док учешће секундарног увећано са 18,6% на 26,9 %, а терцијарног са 50,6 % на 74,1 % од укупног активног становништва.

Функционална трансформација Сокобање условила је да ово насеље временом постане центар ка коме гравитира већина претежно аграних насеља у окружењу. Постојеће функције Сокобање, нарочито у другој половини XX века, показале су се недовољним, па је демографска стагнација једна од основних последица функционалне и економске немоћи насеља. Сокобања у другој половини XX века није успела да социоекономски и функционално значајније ојача, а самим тим и да обезбеди прерасподелу економских активности и становништва на територији своје општине. То је са друге стране резултирало знатним емиграцијама, превасходно радноактивног становништтва, старењу становништва и слабљењу економске моћи града и територије целе општине.

Закључак

Просторни и функционални развој Сокобање током друге половине XX века довео је до знатних измена у географском лику целокупне територије општине. Негативне промене довеле су до изразитих поларизационих ефеката, који су изазавали велике разлике на релацији Сокобања - аграрно залеђе. У Сокобањи је током читаве друге половине XX века вршена концентрација становништва и радне снаге, док се залеђе демографски празнило. Сокобања је постала пол привлачења и концентрације просторно-функционалних односа, на основу чијег интензитета и територијалног домета је успостављено поље њеног утицаја, односно гравитационог дејства. Снага и територијални домет њених функција не пралази границе општине. Сокобања је својим функционалним капацитетом постала само носилац савремених географских промена на територији општине. Међутим, на основу корелације демографских обележја и оствареног нивоа функционалног развоја, можемо закључити да је досадашњи развој Сокобање, у том погледу, био недовољан. По социоекономском критеријуму Сокобања је 2002. године имала атрибуте мање урбанизованог општинског средишта.

Сокобања има слаб функционални капацитет и слаб утицај на позитивну социоекономску трансформацију свог окружења, што се, током друге половине XX века, манифестаовало у знатним миграцијама у суседне и удаљеније градске центре. На основу оваквог просторно – функционалног развоја Сокобања се, на почетку XXI века, може окарактерисати као слабо урбанизована енклава у аграрном и руралном окружењу, настала превасходно концентрацијом становништва из сеоских насеља општине и основних-неопходних градских функција.

Литература

Дакић Б. (1967.): *Сокобањска котлина економско-географска студија*, Географски институт Јован Цвијић, посебна издања, књ.27., Београд.

Којић Б. (1979.): *Варошице у Србији XIX века, регионално-урбанистичка студија*, Институт за архитектуру и урбанизам Србије, Грађевинска књига, Београд.

Вељковић А. (1991): *Градови - центри развоја у мрежи насеља средишње Србије*, Зборник радова ГИ "Ј. Цвијић", књ. 43, Београд.

Тошић Д. (1999.): *Просторно-функцијске односи и везе у нодалној регији Ужица*, Докторска дисертација, Географски факултет Универзитет у Београду, Београд.

Радивојевић А. (2009.): *Географске промене у Сокобањској котлини и њихов утицај на регионални развој*, докторска дисертација Географски факултет Универзитет у Београду, Београд.

Јовановић Ј. Радивојевић А.(2006.):*Особенсти туристичког потенцијала Сокобање*, Гласник СГД-а, св. LXXXVI бр. 2, Београд.

Попис становништва у Краљевини Србији, 31.12.1895. године, Први део, Министарство народне привреде, Статистичко одељење, Београд.

Претходни резултати пописа становништва у Краљевини Србији 31.12.1910. године, књига 5., Државна статистика, Београд.

Попис становништва 1953. године, подаци за срезове према управној подели у 1953. години, завод за статистику ФНРЈ, Београд.

Попис становништва 1971. године, књига 3., Савезни завод за статистику, Београд.

Попис становништва 2002. године, Делатност, подаци по насељима, Републички завод за статистику, Београд.

Бранислав Ј. Драшковић*
Катедра за географију
Филозофски факултет Пале
Универзитет у Источном Сарајеву

Прегледни рад

ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНОСТ У ХИДРОЛОГИЈИ НА ПРИМЈЕРУ ЕВРОПСКЕ ДИРЕКТИВЕ О ВОДАМА

Увод

Један од основних задатака свих природних научних дисциплина јесте откривање законитости по којима се одвијају одређени природни процеси, са основним циљем да се они детаљно упознају и учине управљивим колико је то могуће. Водни ресурси спадају у обновљиве природне ресурсе, са великим варијацијама и у времену и у простору, па је зато израда плана управљања водним ресурсима неког подручја изузетно сложен задатак који захтијева ангажман више научних дисциплина.

Математичким изразима се одређују односи између двије и више величина, а поједина битна својства у вези са отицањем (зависност протицаја о водостају – проточна крива, зависност специфичних дотицаја од величине слива – крива специфичних дотицаја) описују се математичким параметрима. Осим у одређивању односа међу хидролошким параметрима, математички поступци садржани су и у свим хидролошким прорачунима, описима хидролошких процеса и симулација на моделима. Примјеном вјероватноће и статистике на низове хидролошких података, изводе се статистичке анализе и закључци о вјероватноћи појављивања будућих хидролошких догађања.

С обзиром да су падавине најважнији фактор који узрокује отицање, метеорологија је незаобилазна научна дисциплина у хидролошким анализама. Геоморфологија, педологија, пољопривреда и шумарство првенствено су важни због отицања воде и стварања наноса. За одређивање базе хидролошких података и употребе одговарајућих хидролошких програма и математичких модела симулације, неопходна је примјена информатике. Познавање геолошке грађе слива представља предуслов за доношење закључака о условима отицања воде.

Код дугорочног планирања, стратегију управљања водама је потребно усагласити са свим осталим системима (стратегијама, планским и развојним документима) у окружењу јер се развој или заостајање ове стратегије најнепосредније одражава на стање и услове развоја свих осталих система (Драшковић 2008: 10-11). Илустративан примјер представља водопривредни систем за снабдијевање водом града Лос Анђелеса који чини скуп акумулација, хидроелектрана, пумпних станица, отворених и затворе-

* draskovic.branislav@gmail.com

них довода воде којим се 42 m^3/sek воде из ријеке Колорадо пребацује на удаљеност од око 1000 km и висину од око 500 m. Да би се један овакав систем коначно реализовао, неопходна је помоћ бројних научних дисциплина које су у директној или индиректној вези са хидрологијом и усклађеност са осталим плановима. Даљни развој таквог система условљава потребу не само његове доградње него и утвђивања политике његовог развоја, законског регулисања, система давања сагласности и дозвола за кориштење вода и низ других активности неопходних за стручан и одговоран однос према води, и то не само на локалном него и на међудржавном нивоу.

У склопу реализације сличних пројеката на већим или мањим водопривредним системима хидротехника је преузела примат, јер са техничке стране проучава прије свега аспекте кориштења вода, а затим заштиту од штетног дјеловања вода и заштиту вода као ресурса. Стога се у хидротехничкој теорији хидрологија често помиње као помоћна наука која треба дати улазне податке за неко подручје. У таквом амбијенту улога географа-хидролога постаје помало нејасна и релативно потцијењена. Оно што географе-хидрологе у том контексту квалификује јесте интегралан, уопштен приступ у проучавању подручја (слива), који представља почетни корак у креирању плана управљања. То се, прије свега, односи на описивања и преглед најзначајнијих карактеристика сливног подручја, одређивању мреже водотока (хидрографске мреже) а затим и климатских карактеристика терена, рељефа и геолошке подлоге, што за даљна планирања има фундаменталан значај. Поред тога, на основу топографске сличности и фактора битних за отицање (геолошки и климатски) могуће је изводити закључке о сличности различитих сливних подручја у погледу отицања, на основу чега се процјењује могу ли се хидролошке законитости изведене за слив у коме постоји више података примијенити на подручја са мало хидролошких података (или их уопште нема).

Разлика између географског и техничког погледа на хидролошке појаве и процесе је у томе што природне појаве које проучава хидрологија са географског аспекта не подлијежу тако строгим анализама, уобичајеним у инжињерској пракси, које су најчешће базиране на могућности искориштавања вода кроз хидротехничке захвате. Подручје размишљања географа-хидролога је веома широко, у хидролошким анализама се користе различите методе, а оцјена реалности резултата хидролошких прорачуна је неријетко једини задатак.

Оквирна директива ЕУ о водама

Примјер интердисциплинарности у хидрологији[1] је Оквирна директива о водама ЕУ, усвојена 2000. године која представља јединствену стратегију управљања водама у ЕУ. Она обједињава знатан број правних аката

[1] Или је можда боље рећи примјер интердисциплинарности на питањима у вези са водним ресурсима.

од којих су најпознатије сљедеће директиве: Директива о кориштењу површинских вода за пиће, Директива о подземним водама, Директива о третману отпадних вода у урбаним срединама, Директива о квалитету воде за пиће, Директива о квалитету воде за купање и многе друге.

Оквирна директива се састоји од 26 чланова који су везани за многе важне области попут координисања административних организација, програма мјера, планова управљања ријечним сливовима, стратегије против загађења вода, стратегије спречавања и контроле онечишћења подземних вода и др. Основна намјера је хармонизација легислативних, техничких, економских, еколошких и других приступа у управљању водама на територији цијеле ЕУ. Дакле, најважнија карактеристика директиве је интегрално третирање проблематике вода у оквиру мјера за очување животне средине.

Директива представља правни акт који није директно обавезујући, али га је потребно уградити у национална законодавства држава чланица и оних који претендују ка чланству, па се стога ефекти њене примјене сагледавају појединачно за сваку државу. Тако је БиХ донијела законе који су усклађени са овом директивом и то Закон о водама ФБиХ и Закон о водама РС.

Основни циљеви Директиве су:

- обезбјеђивање довољних количина квалитетне воде путем интегралног управљања водним ресурсима;
- реализација мјера у оквиру планова управљања ради постизања доброг статуса вода до 2015. г.;
- интегрално управљање ријечним сливовима;
- контрола квалитета вода;
- увођење принципа „корисник плаћа'', „загађивач плаћа'' и „потпуна надокнада трошкова'' до 2010. г.;
- укључивање јавности у процес одлучивања.

Оквирна Директива о водама има 11 анекса[2] од којих су други, пети и седми директно везани за географски аспект хидролошких проучавања. Стога се потребно мало детаљније осврнути на ова три анекса.

Анекс 2: Типологија површинских и подземних вода

[2]Анекс 1: Информације о институцијама појединих земаља у области вода,
Анекс 2: Типологија површинских и подземних вода и детерминисање екорегиона,
Анекс 3: Економска анализа,
Анекс 4: Заштићена подручја,
Анекс 5: Еколошки статуси водних тијела,
Анекс 6: Легислатива (претходне директиве ЕУ),
Анекс 7: План управљања ријечним сливом,
Анекс 8: Листа загађивача,
Анекс 9: Граничне вриједности загађивача,
Анекс 10: Опасне материје,
Анекс 11: Карте екорегиона у Европи.

Један од најважнијих појмова који је Оквирна директива промовисала јесте појам водних тијела (water bodies). Површинско водно тијело је јасно одређен сегмент површинске воде, са хомогеним природним и антропогеним карактеристикама и представља елементарну просторну јединицу у управљању ријечним сливом. Природна језера и ријеке су најважнија водна тијела површинских вода.

Основни критеријуми за типологију површинских вода:

- географска ширина и дужина,
- надморска висина,
- површина слива.

Појам водних тијела подземних вода представља сложенију идентификацију јер је теже дефинисати границе простирања појединих тијела. Идентификација водних тијела подземних вода базира се на основу геоморфолошких, геолошких и хидрогеолошких параметара, начина коришћења земљишта и стања вегетације, као и података о захватању подземних вода.

Критеријуми типологије за подземне воде:

- границе аквифера,
- геолошки и хидрогеолошки услови,
- захватање воде,
- вјештачко прихрањивање.

Анекс 5: Еколошки статус вода

У овом анексу често се помињу појмови као што су: значајно измијењено водно тијело[3], вјештачко водно тијело[4], притисци и утицаји на водна тијела и др.

Од критеријума који су потребни за класификацију еколошког статуса површинских и подземних вода најважнији су:

1. Биолошки елементи:

- састав и богатство водне флоре,
- састав и богатство фауне бентичких бескичмењака,
- састав, богатство и старост рибље фауне.

2. Хидролошки елементи од значаја за биолошке елементе (флору и фауну):

- хидролошки режим,
- количина и динамика водног тока,
- веза са подземним водама.

[3] Значајно измијењено водно тијело (heavily modified water body – HMWB) представља одређену масу површинске воде која је суштински промијењена по својим карактеристикама (у односу на природно стање), усљед дјеловања антропогених фактора

[4] Вјештачко водно тијело (artificial water body – AWB), представља одређену масу површинске воде која је успостављена људским активностима.

3. Морфолошки елементи:
- варијација ширине и дубине ријеке,
- структура дна ријеке,
- структура обалног појаса.
4. Физички и хемијски елементи:
- термички услови,
- кисеонички режим,
- салинитет,
- ацидификација,
- нутријенти.

Анекс 7: План управљања ријечним сливом

Директива предвиђа да се планови управљања ријечним сливовима израде до 2009. и допуне до 2015. Након тога ревизија планова би се одвијала сваких 6 година. Европска комисија ће објавити извјештај о провођењу директиве 2012. године, а послије ће се то чинити сваких 6 година. Тада (2012. г.) ће се сазвати конференција странака заинтересованих за политику вода ради расправе и размјене искустава (надлежне власти, ЕУ парламент, НВО, потрошачка удружења и др.).

План предвиђа сљедеће активности:

1. Приказ површинских и подземних вода слива:
- картирање положаја и граница водних цјелина,
- картирање екорегиона и типова површинских вода у сливу,
- идентификација референтних услова за типове површинских вода,
- картирање положаја и граница подземних вода.

2. Сажети приказ свих значајнијих притисака и утицаја људских активности на статус површинских и подземних вода:
- процјена притисака концентрисаних загађења,
- процјена притисака од дифузних загађења,
- процјена притисака у вези са квантитетом вода и њеним захваћањем.

3. Идентификација и израда карте заштићених подручја.

4. Карта мреже мониторинга (еколошки и хемијски) површинских вода и подземних вода (хемијски и квантитативни).

5. Попис циљева заштите животне средине.

6. Резиме економске анализе коришћења вода.

7. Приказ програма мјера потребних за провођење прописа ЕУ о заштити вода:
- приказ контроле захваћања и акумулисања воде,
- приказ контрола концентрисаних испуста,
- приказ мјера за спречавање акциденталних загађења,
- регистар свих планова и програма управљања водним сливом,
- резиме о мјерама за информисање и консултовање јавности.

8. Регистар свих планова и програма за подсливове.
9. Резиме мјера за информисање и консултовање јавности.
10. Попис овлаштених организација.
11. Контакт институције и поступци неопходни за прибављање основне документације и података о мониторингу.

Припреме за формирање плана управљања водним подручјем (или ријечним сливом) одвијају се у почетку прикупљањем информација које ће дати јаснију слику о карактеристикама типова и особинама вода истраживаног подручја. За прикупљање података неопходан је информациони систем вода, који је посебно значајан за просторни положај, географске и хидролошке карактеристике терена и водопривредне објекте унутар истраживаног подручја.

Једна од важнијих активности коју је обавезно спровести током израде плана је преглед утицаја антропогених активности на стање вода[5] кроз прикупљање информација о врсти и величини значајнијих притисака на воде и процјену ризика да водне цјелине неће достићи циљеве одређене директивом.

Анализа се врши на основу мјерења утицаја на мјестима гдје постоји мониторинг, односно процјеном утицаја притиска и ризика да поједине водне цјелине неће бити у добром стању до крајњег рока предвиђеног планом управљања сливним подручјем. Такође, потребно је процијенити и утицај хидролошких промјена на екосистеме. На мјестима гдје постоји више притисака треба узети у обзир и њихов кумулативни утицај и временски и просторни распоред (Барбалић и др. 2008: 44-45).

Интеракција између појединих морфолошких фактора и њима придружених екосистема често је тешко разумљива. Такође, описи и процјене хидролошких карактеристика нису довољно развијени да би омогућили поуздану и детаљну анализу. Стога методологија за процјену хидроморфолошког стања даје оквир за постепено укључивање сложенијих модела за процјену стања и стручну процјену (ако не постоји довољан фонд података, што је чест случај). Хидроморфолошки ризик оцјењује се за сваку дионицу водотока и за сваки елемент морфолошког стања и једнак је величини морфолошке промјене и осјетљивости екосистема, што се одређује на основу стручне процјене.

Процјена еколошког стања и ризика проводи се на основу присутности сљедећа четири показатеља: ВРК5[6], НРК[7], душика и фосфора. Утицај ових параметара на екосистеме је релативно познат, а њихов међусобни

[5] Анализа притисака и утицаја (Analysis of Pressures and Impacts), према члану 5. и Анексу II Оквирне директиве о водама.

[6] ВРК5 – биохемијски потребан кисик који је потребан да за 5 дана разгради органске твари у 1 литру воде у мраку, на температури од 20 ^{o}C.

[7] НРК-Mn - хемијска потрошња кисеоника потребна за оксидацију органских и оксидабилног дијела неорганских материја у води.

однос даје поуздану слику о поријеклу онечишћења. На основу мониторинга хемијских параметара и протицаја ријеке класификује се еколошко стање према стручној процјени осјетљивости водотока на промјену вриједности одабраних показатеља квалитета површинских вода.

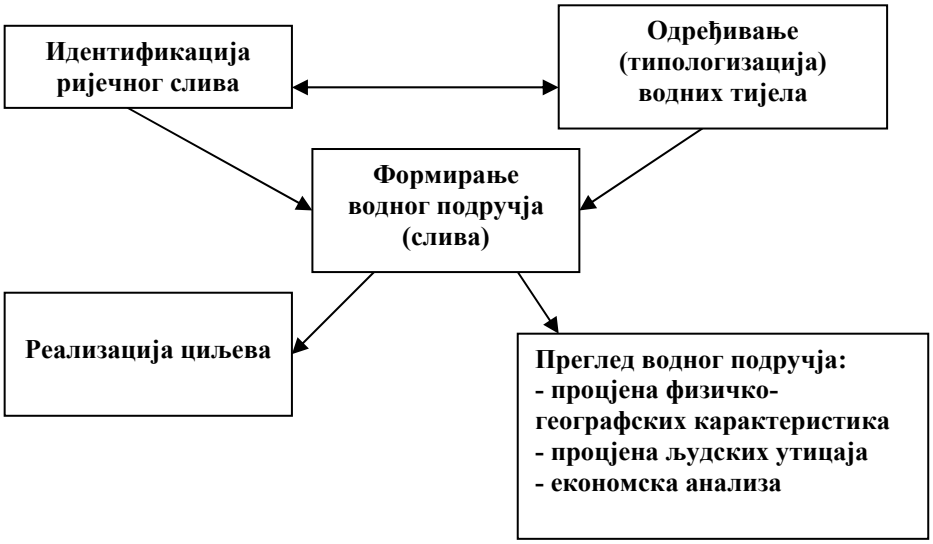

Схема 1. Кораци у процесу креирања плана управљања ријечним сливом

Водни биланс слива

Један од основних предуслова за формирање квалитетног плана управљања ријечним сливом јесте познавање његовог водног биланса. Водни биланс слива је однос између прихода и расхода воде (влаге) унутар слива у одређеном временском периоду и представља најкомплекснију карактеристику квантитативног стања водних ресурса која се одређује на основу количина воде која долази у слив и количина која излази из њега. Поред приходне и расходне компоненте водног биланса ту је и резултирајућа компонента која представља разлику између прве двије компоненте.

$$P-(Q+E)=\pm\Delta V$$

P – сви видови атмосферских падавина који су;

Q – укупно ријечно отицање забиљежено на излазном профилу слива;

E – укупно испаравање са слива;

ΔV – промјена почетног укупног волумена водне масе у одређеном простору и временском периоду.

Воде које улазе у приходну компоненту биланса су атмосферске падавине (и други видови доласка влаге из атмосфере) и дотоци воде из других сливова преко подземних или површинских вода. Расходни елементи су: испаравање и површинско и подземно отицање. Резултирајућа компонента представља величину промјене влаге у ријечном сливу и може бити позитивна или негативна.

Падавине

Падавине представљају најважнију компоненту хидролошког циклуса. Мјере се у тачки док се хидролошки процеси одвијају у простору (сливу), па је веома важно познавање метода за одређивање падавина палих на површину слива на основу измјерених количина у појединим тачкама. Најважније и најчешће мјерене падавине су киша и снијег. Основни циљ је да се одреди укупан волумен падавина које су пале на сливну површину у одређеном временском раздобљу. На основу односа између укупне количине падавина и површине слива добије се и еквивалентна (просјечна) висина падавина унутар слива. Како се падавине мјере у тачки за одређивање еквивалентне величине, примјењују се сљедећи поступци:

- метода изохијета,
- хипсометријска метода,
- растерска метода,
- метода падавинских површина,
- аритметичка средина,
- тисенови полигони и др.

Географи-хидролози најчешће се користе методом изохијета[8] која се сматра једном од најтачнијих. Ова метода је једноставна, али веома субјективна и умногоме зависи од искуства стручњака, његове вјештине, познавања режима падавина, физичко-географских карактеристика слива, података о отицању и сл.

Једна од метода која се све више користи је растерска метода чија употреба расте са примјеном ГИС технике у обради просторних података. На дигиталној карти терена дефинисана је правоугла мрежа тачака са одређеном просторном резолуцијом,[9] а улазну подлогу представљају регистровани тачкасти подаци о регистрованим падавинама у референтном периоду (обично 30 година). На основу физичко-географских карактеристика (рељеф, надморска висина, клима), степена континенталности и других параметара, интерполацијом грешака[10] се добивају подаци који се временом побољшавају додатним корекцијама и провјерама (Ожанић 2003: 17-23).

[8] Изохијете - линије које спајају мјеста са истом количином атмосферског талога.

[9] У Хрватској се на примјер користи мрежа са резолуцијом 700X700 м.

[10] Разлика између мјерених и моделом добијених израчунатих вриједности у тачкама метеоролошких станица.

Отицање

Отицање са слива је један од најважнијих параметара који су неопходни за расходну компоненту водног биланса. Информације о овом параметру даје мрежа хидролошких станица на ријечним токовима унутар слива. На основу података о водостању и измјерених водостаја дефинише се зависност водостаја од протока, односно формира се проточна кривуља и хидрограм отицања. Висина отицања у одређеном периоду се рачуна у милиметрима, како би се могла упоредити са висином падавина. Коефицијент отицања представља однос између укупне количине воде која отекне са слива и укупне количине падавина унутар слива. Уколико не постоји мрежа хидролошких станица, онда се просјечно отицање процјењује на основу изучених сливова у близини и сличних физичкогеографских карактеристика двају сливова.

Испаравање са слива

Приликом израчунавања испаравања са слива двије најважније компоненте су:

- испаравање са ријека, језера и осталих водних тијела и
- испаравање са копна.

Разлика између ова два типа испаравања је у томе да је у првом случају резултат размјене масе и енергије на контакту вода-ваздух док је код другог случаја у питању контакт земља-ваздух.

Укупно испаравање (евапотранспирација) је једнака стварном испаравању са водене површине, земљишта, снијега, леда, вегетације и других површина, плус транспирација. Испаравање није могуће мјерити са неке веће површине, док је екстраполација са испаритеља[11] доста непоуздана. За дуже временске периоде испаравање се одређује на основу једначине водног биланса и познатих вриједности за падавине и отицање. Уколико нам је ипак потребна вриједност укупног испаравања, јер у пракси често није могуће примијенити једначину водног биланса, онда се овај параметар добија на основу графичке зависности у односу на сунчеву радијацију односно температуру или емпиријских формула[12] (Ожанић 2003: 14-29).

Закључак

Хидрологија се као наука убрзано развија у неколико различитих праваца. Како важност водних ресурса постаје временом све већа, тако примијењена хидрологија све више добија на значају. Оквирна директива ЕУ о водама примјер је интердисциплинарности у сектору вода, гдје су

[11] Посуда за мјерење испаравања.
[12] Формуле Пенмана. Торнтвајта и др.

бројне дисциплине повезане у јединствену стратегију управљања најважнијим природним ресурсом. Прије свега, директива је правни акт у који су уграђени различити аспекти третмана вода, почевши од географских (карактеристике водних тијела, сливова и сл.), преко економских (финансијска страна плана управљања водним подручјем, формирање критеријума о плаћању загађивања и сл.), хидротехничких и просторно-планерских (усклађивање плана управљања сливом са осталим плановима у окружењу) до еколошких чији је крајњи циљ достизање доброг статуса вода у наредном периоду. С обзиром на бројне аспекте којима се директива бави, кључни принцип на коме се она заснива је принцип интегралности, који подразумјева координиран развој и управљање водним, земљишним и другим, за воду везаним ресурсима тако да се постигне максималан резултат економских и друштвених користи без угрожавања одрживости виталних екосистема.

За успјешно креирање плана управљања ријечним сливом, што је један од циљева директиве, неопходно је утврдити његов водни биланс. Он представља однос између прихода и расхода воде (влаге) у сливу. За процјену прихода воде најзначајнији фактор су метеоролошке станице (падавине, температуре ваздуха) а за расходну хидролошке (протицаји). С обзиром да се у просторном смислу ради о узорцима на тачкама, бројне су методе израчунавања ових параметара за шири простор или полигон (простор слива). Њихов коефицијент тачности је различит, а репрезентативнији резултати се добивају са повећањем броја станица и дужином временских периода осматрања.

Литература

Барбалић и др. 2008: Barbalić D., Barbalić S., Biondić D., *Značaj hidroloških mjerenja i obrade podataka u analizi pritisaka i utjecaja*, Zbornik radova ''Hidrološka mjerenja i obrada podataka'', Hrvatsko hidrološko društvo, 33-54 str.

Дукић, Гавриловић 2006: Д. Дукић, Љ. Гавриловић, *Хидрологија,* Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Драшковић 2008: Б. Драшковић, *Улога и значај хидрологије у високом образовању и стање водних ресурса у Републици Српској и БиХ*, Зборник са научног скупа Наука и настава на универзитету, Пале: Филозофски факултет, књига 3/2, 471-482 стр.

Церар 2003: K. Cerar, *Okvirna direktiva za vode i plan upravljanja slivom*, Zbornik radova sa seminara ''Velike i male vode'', Hrvatsko hidrološko društvo, 127-144 str.

Okvirna direktiva o vodama – 2000/60/EC, neslužbeni prijevod na hrvatski jezik, http://www.voda.hr/Default.aspx?sec=194> 02.03.2009.

Okvirna direktiva o vodama – 2000/60/EC - dodaci, neslužbeni prijevod na hrvatski jezik, http://www.voda.hr/Default.aspx?sec=194> 02.03.2009.

Ожанић 2003: N. Ožanić, *Obrada oborina kao elementa hidrološkog bilanciranja*, Zbornik radova ''Praktična hidrologija'', Hrvatsko hidrološko društvo, 14-29 str.

Жугај 2008: Žugaj, R., *Nastava iz hidrologije na Sveučilištu u Zagrebu na Rudarsko-geološko-naftnom i Prirodoslovno-matematičkom fakultetu*, Zbornik radova ''Hidrološka mjerenja i obrada podataka'', Hrvatsko hidrološko društvo, 405-413 str.

Милица М. Пецељ*
Катедра за географију
Филозофски факултет Пале
Универзитет у Источном Сарајеву

Прегледни рад

БИОКЛИМАТСКА АНАЛИЗА ВИШЕГРАДА У ФУНКЦИЈИ БАЊСКОГ ТУРИЗМА

Бање и климатска места су у свету промениле концепт лечења. Ранији концепт је подразумевао искључиво дуготрајно лечење и опоравак углавном старијих и болесних људи. Као производ новог доба промовише се нови концепт бања који је базиран на превенцији болести и чији су садржаји окренути људима свих старосних доби, без обзира на стање здравља. Природни лековити чиниоци, као што су лековите воде, лековита блата, лековити гасови и лековити климати, имају важну улогу у лечењу многих болести, опоравку после повреда или обољења, превенцији и рекреацији. Предмет истраживања у овом раду су биоклиматски индекси (еквивалентне температуре, анализа зоне угодности и зоне запаре) који су обрађени на основу тридесетогодишњег климатолошког низа података. Основна идеја је да се прикаже место и улога Вишеграда и његове околине, нарочито Вишеградске бање, у даљем развоју бањског и рекреативног туризма у Републици Српској.

Туристичко-географски положај Вишеграда

Вишеградска котлина се налази у централном делу Балканског полуострва. Смештена је на крајњем истоку Босне и Херцеговине односно Републике Српске. Положај на Дрини и надморска висина од 324 m одређује карактеристике Вишеграда. Долина Дрине просеца динарски планински венац у меридијанском правцу док са источне стране притока Рзав вишеградску котлину отвара према истоку и природно је повезује преко долине Праче са сарајевском котлином.

Вишеград је на половини пута између Јадранског мора и Панонске области. Главни правац је регионални крак „c“, коридора „V“ који прати долину Босне и Неретве преко Сарајева. За Вишеград је од транзитног значаја правац који користе туристи из Београдске урбане регије и Западне Србије на путовању за бококоторско и дубровачко приморје.

Туристички положај зависи од географског положаја, развијености саобраћајне инфраструктуре и њене повезаности са европским саобраћајним коридорима као и удаљености од важних емитивних подручја и познатих туристичких зона. Вишеград има повољан саобраћајни и туристички положај јер се ту укрштају важни саобраћајни правци. Најважнија саобра-

* milicapecelj@gmail.com

ћајница је магистрални пут М-5 који води од Сарајева преко Вишеграда до Ужица и Поморавља. Вишеград је добро повезан са локалним градским центрима у Републици Српској, са Рогатицом, Рудом, Чајничем, Фочом, Сокоцем и Палама. Вишеград је од Сарајева, као највећег емитивног центра у Босни и Херцеговини удаљен 112 km. Веома је важна удаљеност од емитивних центара у Србији. Београд је са преко два милиона становника најзначајнији центар у Србији и Југоисточној Европи.

Слика 1. Географски положај Вишеграда у односу на важније центре у Босни и Херцеговини

Преко Вишеграда води главни алтернативни правац који повезује Београд са Приморјем и све више добија на значају нарочито изградњом путног правца Требиње-Херцег Нови. Током 2004. године обновљена је ускотрачна пруга од Вардишта до Вишеграда и повезана са пругом у Мокрој Гори у туристичке сврхе. Најближа железничка станица је у Прибоју на железничком правцу Београд–Бар. Најближи међународни аеродром је у Сарајеву, удаљен 112 km. Такође, у непосредној близини Вишеграда се налази војни аеродром Поникве код Ужица, удаљен око 40 km. Предвиђено је да се оспособи за цивилни саобраћај како би се могао користити као алтернативни аеродром Београдског аеродрома „Никола Тесла“ у време непо-

вољних метеоролошких услова и евентуалних реконструкција и то углавном за карго терет и пријем мањих авиона.

Удаљеност Вишеграда од границе са Србијом није велика. Ту су гранични прелази Котроман усмерен преко Мокре Горе ка Ужицу и Златибору, удаљен 11km, затим Увац у правцу Прибоја, удаљен 40 km. Гранични прелази са Црном Гором су Метаљка, удаљена 45 km, затим Хум који води према Никшићу удаљен 105 km и гранични прелаз Убла према Херцег Новом, удаљен 110 km.

Климатски фактори

Климу Вишеграда одређује низ фактора. У непосредној близини Вишеграда су долине Дрине, Малог и Великог Рзава и Вишеградског језера, затим у ближем окружењу су долине Лима и Увца и Златарског језера који свеукупно утичу на климу вишеградске котлине. Рељеф са надморском висином нарочито утиче на температуру и падавине, док шумовитост, језера и долине река утичу на влажност ваздуха. Долине река и превоји са правцем пружања долина и планинског масива, утичу на правце струјања ваздуха и њихове брзине. Поред рељефа са надморском висином посебан утицај на количину падавина, и тиме на климу, има циклонска и антициклонска активност. На тај начин општа циркулација атмосфере доприноси преношењу океанских ваздушних маса дубоко у континент. Посебан значај има фронтална активност.

Пошто је Вишеград у котлини која је испресецана бројним речним долинама, често се између котлинске равни, подножја планина и планинских врхова успостављају локална ваздушна струјања (даник, ноћник, долински ветар). Такође је битна улога микро-фактора који на малом простору често имају утицај на климатске карактеристике. Вишеград је у простору где је рељеф рашчлањен и пошумљен. Могу се истаћи појаве зона промаје, зона застоја и језера хладног ваздуха који у појединим деловима године имају утицај за формирање микроклиматских карактеристика.

Антропогеографски утицаји на климу се могу анализирати нарочито у периоду после подизања хидроелектране Вишеград и стварања вештачке акумулације Вишеградског језера на Дрини. Величина језера и његова непосредна близина су нови фактор, чији се утицај може реалније сагледати након 30 година од времена подизања језерске акумулације. Улога човека, као фактора климе, огледа се и у неконтролисаној сечи шума и подизању градског језгра Вишеграда.

Биоклиматска анализа Вишеграда

Заједно са географским положајем, рељефом, флором и фауном, клима учествује у стварању одговарајућих услова за туризам и рекреацију. Поставља се питање који су то критеријуми за постојање одговарајућих, прихватљивих или неприхватљивих услова за рекреацију. Веза између тренутног атмосферског стања и уживања рекреације се може посматрати као функција климатских особина неке области. У биоклиматологији и њеним дисциплинама (климатофизиологији, климатопатологији и климатотерапији) користе се различите комбинације климатских елемената (биоклиматски индекси) помоћу којих се добијају поједине биоклиматске величине на основу којих се одређују биоклиматске особине неког места или области. На основу тридесетогодишњег климатолошког низа података (1961-1990) и (1951-1970), израчунате су биоклиматске величине еквивалентне температуре, зоне угодности и запаре и на основу њих је извршена биоклиматска анализа Вишеграда.

Еквивалентне температуре представљају комбинацију температуре и притиска водене паре. Значај еквивалентних температура је у томе што изазивају различит осећај топлоте код здравих и болесних људи. Еквивалентне температуре у литературу је увео немачки физичар и метеоролог Безолд[1] 1900. године. Према дефиницији, еквивалентне температуре ваздуха су температуре сувог ваздуха које би он имао када би се при константном притиску кондензовала целокупна водена пара у влажном ваздуху и тиме ослободила сва топлота која је претходно утрошена приликом процеса испаравања. Важну улогу игра латентна топлота која се ослобађа приликом фазних процеса (кондензације и сублимације). Прелазак воде у једно или друго агрегатно стање пропорционално је утрошку или ослобађању енергије[2]. Немачки климатолог E. Krüger је 1944. године предложио класификацију еквивалентних температура на седам различитих временских типова. За биоклиматску идентификацију временских типова и биотипова коришћена је Кригерова скала која је допуњена са још две класе и на тај начин је прилагођена за наше просторе (Милосављевић 1983:120-124).

Код еквивалентних температура издвајају се три временска типа и шест физиолошких осећаја топлоте (Табела 1.).

[1] Johann Friedrich Wilhelm von Bezold (1837-1907)

[2] Да би 1 грам воде прешао у парно стање потребан је утрошак енергије од 2533 x 10^3 J.

Табела 1. Класификација физиолошких осећаја топлоте и временских типова

Tek (°C)	<5	5-18	18-22	22-30	30-40	40-50	50-58	58-70	>70
физиолошки осећај топлоте	врло хладно	хладно	веома прохладно	свеже	угодно	топло	мало запарно	запарно	веома запарно
временски т	хладни			пријатни			прегрејани		

Табела 2. Годишњи ток средњих месечних температура ваздуха , притиска водене паре[3] и еквивалентних температура за период (1951-1970)

	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	god
T °C	-1,8	1,0	6,1	11,1	15,6	19,1	20,9	20,9	17,2	11,9	6,6	1,6	10,8
e mb	3,9	4,7	6,2	8,7	11,7	13,9	14,9	15,2	12,3	9,2	6,7	4,7	9,3
Тек	5,4	10,4	18,5	28,5	39,0	47,1	50,7	51,3	41,8	30,3	20,0	11,0	29,4

Хладни временски тип (5°C<Tek<22°C) је заступљен од новембра закључно са мартом. Физиолошки осећај топлоте који се јавља као хладно (Tek=5-18°C) поклапа се са зимским периодом. Физиолошки осећај топлоте типа веома прохладно (Tek=18-22,0°C) карактерише први пролећни месец март (Tek=18.5°C) и последњи јесењи месец новембар (Tek=20,0°C). Физиолошки осећај топлоте типа врло хладно (Tek<5°C) није присутан, али му се температура у јануару (Tek =6,0°C) приближава. Тада се бележи најмања вредност еквивалентних температура. То значи да је зими најмање акумулиране латентне топлоте. У томе предњачи најхладнији месец јануар када је најмање заробљене водене паре у атмосфери у току године.

[3] Притисак водене паре се може израчунати уколико су познате вредности релативне влажности или температуре тачке росе. За период (1961-1990) притисак водене паре је израчунат помоћу софтвера BioKlima 2.5 (аутор: проф. др Krzysztof Błażejczyk, Катедра за геоекологију и климатологију, Институт за географију и просторну организацију, Варшава, Пољска). http:/www.igipz.pan.pl/geoekoklimat/blaz/bioklima.htm.

Табела 3. Годишњи ток средњих месечних температура ваздуха , притиска водене паре и еквивалентних температура за период (1961-1990)

	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	god
T °C	-1,1	2,1	6,5	11,1	15,7	18,5	20,4	20,0	16,6	11,1	5,3	0,6	10,6
e mb	5,4	10,4	18,5	28,5	39,0	47,1	50,7	51,3	41,8	30,3	20,0	11,0	29,4
Тек	6,3	11,4	18,8	21,1	37,1	44,0	48,0	47,6	39,8	28,1	17,0	9,1	27,9

Извор: СХМЗ

Пријатни временски тип (22,0°C<Tek<50,0°C) карактерише већи део пролећа (април и мај), јесени (септембар и октобар) и почетак лета (јул). Заступљене су све класе овог временског типа. Физиолошки осећај топлоте који се према класификацији означав као свеже (Tek=22,0-30,0°C) заступљен је само у априлу (Tek=28,5°C). Класа угодно је заступљена у мају (Tek=39,0°C) и октобру (Tek=30,3 °C) када је блиска граничној вредности свеже. Класа топло (Et=40,0-50,0°C) заступљена је у јуну (Tek=47,1°C) и септембру (Tek= 41°C) и блиска је класи угодно.

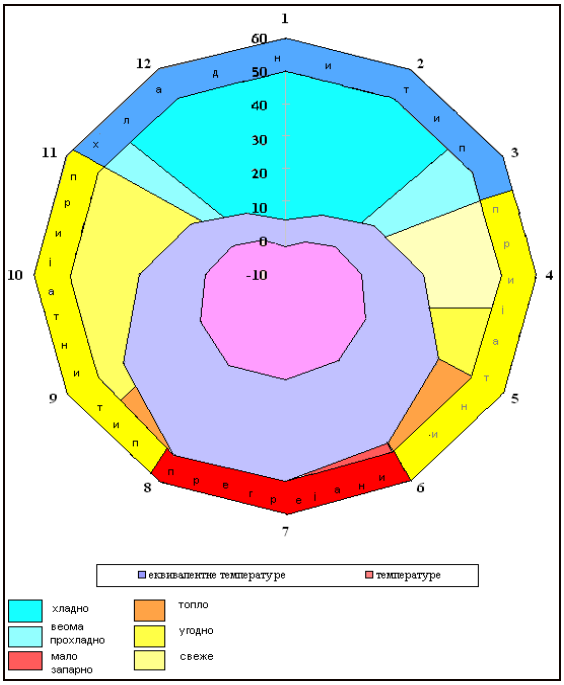

График 1. Временски типови и физиолошки осећаји топлоте

Прегрејани временски тип (50,0°C< Tek<70,0°C) се јавља (Tek=50,0-58,0°C) у два најтоплија месеца, јулу (Tek=50,7°C) и августу (Tek=51,3°C) и то као са мало запарно. Класе запарно и веома запарно нису заступљене. Временски типови и класе које одређују еквивалентне температуре се могу уочити на графикону 1.

Доминантан временски тип је пријатни и траје шест месеци, од априла зкључно са октобром. Тада су заступљене све класе физиолошког осећаја топлоте (свеже, угодно и топло). Ако се узме у обзир да је класа мало запарно на граници, могу се сматрати класом пријатног временског типа. Преостали период траје од новембра до марта и припада хладном временском типу. Анализирани резултати су представљени графички. (График 1.)

За комплетирање биоклиматских карактеристика користимо Шарлов метод запаре који се заснива на комбинацији релативне влажности ваздуха и температура. Суштина овог метода је да се топлота лакше преноси уколико је време суво и ветровито, а теже уколико је време влажно и без ветра. Поред топлоте, ветар је важан биоклиматски агенс, јер има својство брзог утицаја на топлотне карактеристике, што се посебно одражава на биоклиматско дејство на човека. Шарлов метод који се заснива на комбинацији релативне влажности ваздуха и температуре представљен је климограмом запаре (График 2).

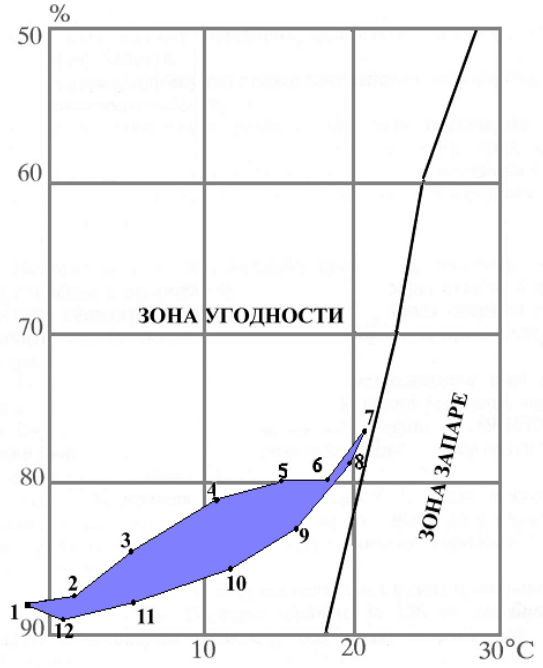

График 2 . Климаграм запаре

Уочава се затворен облик климограма који је прилично удаљен од линије која представља границу раздвајања зоне запаре од зоне угодности. Осим повишених летњих температура, запаре нема у класичном облику, осим појединих дана у јулу и августу.

Биоклиматске карактеристике Вишеграда, базиране на еквивалентним температурама и климограму запаре, могу се сматрати повољним. Са биоклиматског становишта, Вишеград се може сматрати повољном дестинацијом за бањски и рекреативни туризам.

Бањско-рекреативни туризам у Вишеграду

Вишеград располаже разноврсним природним и антропогеним потенцијалима за развој различитих врста туризма. За детаљнији приказ туристичке понуде представљена је SWOT анализа која шематски приказује равнотежу између унутрашњих способности и спољашњих могућности развоја неког простора (табела 4.). SWOT (Strenghts-снаге, Weaknesses-слабости, Opportunities-шансе, могућности, Threats-претње) анализа се представља као квадрат од четири поља у којима се дефинише сваки од наведена четири фактора.

У случају Вишеграда снаге су и могућности, као позитивне особине, у доминантнијем положају у односу на слабости и претње, као негативне особине. Ипак та разлика није велика. Појединачни редослед ова четири поља, према броју елемената, показује наизменичност позитивних и негативних особина. На првом месту су снаге, затим слабости, могућности и на крају претње. Ова анализа шематски приказује туристичку инвентаризацију чињеница у вишеградској општини као основу за изградњу стратегије и оперативног плана и при томе наглашава важност слабости и претњи са којима треба изаћи на крај.

Развојни планови Вишеграда су везани за Вишеградску бању као туристичку понуду. То је бањско-рекреативна зона која у укупној туристичкој понуди Вишеграда има највећу посету и најзначајнију економску вредност. Вишеградска бања „Вилина влас“ је рехабилитациони центар који има лабораторију, дијагностички центар и просторије за физикалну терапију: термотерапију, фототерапију, електротерапију, ултразвучну терапију, магнетотерапију са просторијама за кинезитерапију и механотерапију[4]. Рехабилитациони центар „Вилина влас“ поседује два типа природних лековитих вода: хомеотермално-олигоминералне и радонске воде. Лековите воде Вишеградске бање су од користи за програме превенције и лечења, а посебно за провођење активног одмора и рекреације.

Кретање одређеног броја туриста представља одраз развијености неког простора. Попуњеност смештајних капацитета је износила и преко 90%

[4] Рекламни материјал Вишеградске бање у оквиру физикалне терапије и рекреације подразумева: Хидротерапију, мануалну масажу , сауну

на годишњем нивоу[5]. На основу старијих података о промету туриста осамдесетих година (1983-1987) и новијих података (2003-2007) направљено је поређење.

Табела 4. SWOT анализа потенцијала за развој туризма

снаге	*слабости*
1. Мост Мехмед паше Соколовића који је од 2007. године на UNESCO листи светске културне баштине 2. Термоминералне воде, минерални извори Вишеградске бање, 32ºC, радиоактивна хомеотерма, традиција у бањама 3. Манастир Добрун, 14. век 4. Турско купатило, (хамам) у Вишеградској бањи с краја 16 века, које је у функцији више од 400 година 5. Писана стена, стећци 6. Кула Марка Краљевића 7. Географски положај и близина великих туристичких центара 8. Кањон и 2 језера ријеке Дрине 9. Очувана природна средина (без Дрине) 10. Богатство дивљачи и рибљег фонда 11. Постојање ендемских врста (Панчићева оморика и папрат вилина влас) 12. Спомен библиотека „Иво Андрић“ 13. Градска галерија 14. Културно-уметничка друштва 15. Лик и дело Иве Андрића 16. Манифестације 17. Спортски објекти	1. Неадекватни и недовољни смештајни капацитети 2. Непостојање приватног смештаја 3. Непостојање стратегије развоја туризма 4. Неадекватна угоститељска понуда 5. Непостојање сувенира Вишеграда 6. Непостојање туристичког инфо центра 7. Недовољна координација између носилаца развоја туризма 8. Непостојање туристичке сигнализације 9. Ниска еколошка свест грађана 10. Недовољна свест средине о правом значају развоја туризма 11. Лоша економска ситуација 12. Неуређене обале река и проблем отпадних вода 13. Недовољне паркинг површине
могућности	*претње*
1. Повезивање и сарадња са другим општинама у регији 2. Улагање и подизање нивоа туристичке понуде 3. Апликација код међународних организација 4. Улагање у презентовање културних споменика 5. Могућност улагања у ловни и риболовни туризам 6. Презентовање бање са радонском водом која се ретко среће на овим просторима 7. „wellness“ туристичка понуда	1. Недовољна свест локалне управе о потреби дугорочних улагања у инфраструктуру и развој туризма да би се добили прави резултати 2. Скептичност и ниска улагања приватног сектора у развој туризма 3. Нерешен проблем пловећег отпада на реци Дрини који омета развој наутичког туризма и квари имиџ Вишеграда као туристичке дестинације 4. Нерешена приватизација хотела „Вилина влас“

Извор: Општина Вишеград, Акциони план развоја туристичког производа Пројекат: „Drina Valley Tourism Development in BiH and Serbia“

[5] У то време су у Вишеграду радили хотели „Вишеград“, „Вилина влас“ и „Бикавац“ и два мотела.

Табела 5. Број ноћења страних и домаћих туриста у општини Вишеград

година	домаћи туристи	страни туристи	укупно
1983	51.508	4.655	56.163
1984	60.231	3.458	63.689
1985	48.059	3.503	51.562
1986	75.440	2.666	78.106
1987	82.311	.3.071	85.382

Табела 6. Број ноћења у хотелу „Вилина влас“

година	домаћи туристи (укупан број туриста)
2003	16.110
2004	16540
2005	16 870
2006	18180
2007	21.500

Када се упореде старији и новији подаци из табела 5 и 6, примећује се да је број ноћења домаћих туриста 2007. године драстично мањи него пре двадесет година, а да страних туриста нема. Иако табела 6 указује само на број ноћења у хотелу „Вилина влас“, то много не умањује овако лош статистички податак, јер је управо тај хотел носилац стационарног облика туризма у овој општини. Разлог тако драстичне промене је период стагнације за време рата у БиХ деведесетих година. Овако лош статистички податак би требао да подстакне надлежне органе да у што краћем временском периоду доведу у питање реализацију плана развоја општине Вишеград. Сада постоји и мотив више, јер је стари мост на Дрини званично на UNESCO листи светске културне баштине. Ипак радује чињеница да се у последње три године уочава раст укупног броја ноћења. На основу приказаног у табели 6, уочава се лагани раст када се од 2006. године укупан број ноћења знатно повећао у односу на претходни период. То показује 2007. година, када је укупан број ноћења износио 21 500.

Најзначајнији облик туризма који би допринео повећању стационарних туриста у Вишеграду и његовој околини је бањско-рекреативни облик туризма. Бање и климатска места представљају незаменљив део у систему здравства, рекреације, културног наслеђа, а такође су и важан економски фактор. У случају Вишеграда, где су пратећи потенцијали блиски и компатибилни бањским садржајима, нарочито за употпуњавање рекреативног туризма, потребно је искористити ситуацију и креирати интегрисану понуду, која би имала синергијски ефекат. Под тим се између осталог подразумева „wellness“ туристичка понуда. Програм развоја „wellness“ и ре-

креативног туризма темељи се у богатству термалних вода, природних лепота, знању у тој области туризма и квалитетним инвестицијама.

„Spa“ и „wellness“ програм: реч „spa“ је скраћеница латинске изреке „Salus per aquam“, што значи да се до здравља стиже уз помоћ воде. Данас је „spa“ синоним за здравље, лепоту и опуштање. Такође је позната бања „Spa“ у истоименом граду у Белгији још из средњевековног периода, чији је познати бренд „Spa Mineral Water“ компаније Spadel Group. „Wellness“ је покрет који је настао у Америци почетком седамдесетих година прошлог века. Оснивач је доктор опште медицине Halbert Dun који је подстицао очување и јачање здравља појединца. Реч је састављена из енглеских речи „well-being“ (добро расположење) и „fitness“ (активност, виталност, добра форма). Четири главна стуба су физичка активност, здрава исхрана, ментална активност и индивидуална релаксација, односно опуштање. Појмови „spa“ и „wellness“ у Европи се сматрају као нова туристичка формула која бележи најбржи раст. Имајући то у виду, свакако треба размотрити изградњу новог и модерног хотела у бањи са пратећом опремом која би задовољила нове стандарде и критеријуме прописане од стране европске бањске асоцијације. Суштина развоја европских бања је активирање самосвести и одговорности према сопственом здрављу и стварање понуда оријентисаних ка корисницима (Европска бањска асоцијација).

Закључак

На основу биоклиматског прегледа и анализе, доминантан временски тип је пријатни и траје шест месеци, од априла закључно са октобром. Тада су заступљене све класе физиолошког осећаја топлоте (свеже, угодно и топло). Преостали период траје од новембра до марта и припада хладном временском типу. На основу туристичких потенцијала Вишеграда (представљених „swot“ анализом) и туристичког промета, ранијих и последњих година, може се закључити да је неопходно извршити ревитализацију и унапређење постојећих капацитета за унапређење и модернизацију бањско-рекреативног туризма у циљу јачања конкурентности на бањском туристичком тржишту у овом делу Републике Српске.

Најзначајнији облик туризма који би допринео повећању стационарних туриста у Вишеграду и његовој околини је управо бањско-рекреативни туризам. Бање и климатска места представљају незамењив део у систему здравства, рекреације, културног наслеђа, а такође су и важан економски фактор. Пословање бањског лечилишта представља у основи привредну делатност бање. Бањски капацитети, заједно са поликлиничким и балнеолошким службама, пратећим објектима и уређајима везаним за бању, затим смештајним капацитетима, представљају један од основних видова прихода бањског места, али и главни генератор привреде. Ово су искуства развијенијих бањских места и лечилишта која су показала одрживост оваквог начина организације и могућност да значајан део привредних

активности делује као подршка бањским капацитетима. У случају Вишеграда, где су пратећи потенцијали блиски и компатибилни бањским садржајима, нарочито за употпуњавање рекреативног туризма, потребно је искористити ситуацију и креирати интегрисану понуду.

Литература

Штрасер и др. 1969: Т. Штрасер, В. Годић, *Увод у медицинску биоклиматологију и основи балнеоклиматологије*, Медицинска књига, Београд-Загреб.

Милосављевић 1973: Р.Н Милосављевић, *Клима Босне и Херцеговине*, Сарајево, Докторска дисертација.

Јовановић 1994: Т. Јовановић, *Балнеоклиматологија*, Београд, Медицински факултет.

Милосављевић 1983: П. Н. Милосављевић, *Биоклиматска рејонизација Босне и Херцеговине*, Зборник XI конгреса географа СФРЈ,120-123.

Блаженчук 1994: K. Błażejczyk, *New climatological-and-physiological model of the human heat balance outdoor (MENEX) and its applications in bioclimatic studies in different scales.* Zeszyty IGiPZ PAN Nr 28: 27-58.

Кљајић 1995: Р. Кљајић, *Метеорологија у функцији мултидисциплинарног приступа бањско-климатском потенцијалу Југославије*, Бањска и климатска места Југославије, Београд, 119-127.

Пецељ 1996: Р.М. Пецељ, *Биоклиматске карактеристике Пећке бање*, Зборник радова, Физичко-географски процеси на Косову и Метохији I", Приштина, Природно-математички факултет, 31-37.

Ротондо 1997: G. Rotondo, *Ecobioclimatologia 1*, Roma, Istituto Italiano di Medicina Sociale.

Пецељ 1998: М.Р. Пецељ, Биоклиматска истраживања Републике Српске, Бања Лука, Географскио друштво Републике Српске, 67-72.

Јовичић 1998: Ж. Јовичић, *Основи медицинске географије Србије*, Београд, Српско географско друштво.

Бонан 2002: G.B. Bonan: *Ecological Climatology, concepts and applications*. Cambridqe, London, University press.

Де Фритас 2002: C.R. De Freitas, *Theory, Concepts and Methods in Tourism Climate Research,* First International Workshop on Climate, Tourism and Recreation*,* International Society of Biometeorology, Porto Carras, Halkidiki, Greece,

WP01, 3-20.

Мађејка 2003: М.М. Мађејка, *Клима и њен здравствени значај у бањама Србије*, Српско географско друштво, Београд.

Пецељ 2004: М.Р.Пецељ, *Биоклиматска истраживања, методологија и мултидисциплинарност,* „Радови", Зборник радова Филозофског факултета, Источно Сарајево.

Блаженчук 2007: K. Błażejczyk, *Weather limitations for winter and summer tourism in Europe,* Developments in Tourism Climatology, Commission on Climate, Tourism and Recreation International Society of Biometeorology, Freiburg, 116-121.

Пецељ и др. 2007: Пецељ Р.М., Милинчић М. А., Пецељ, *Биоклиматска и екоклиматска истраживања-правци развоја,* Гласник Српског географског друштва, свеска LXXXVII-бр 2.. 199-210.

Блаженчук 2008: K. Błażejczyk., Bioclimatic principles of health tourism, TIES Conference Reports, R-01-2009, 20, 28-43.

Слађана М. Петронић
Републички завод за заштиту
културно-историјског и природног насљеђа
Бања Лука
Мариана Г. Лукић*
Филозофски факултет Пале, студент
Универзитет у Источном Сарајеву

Прегледни рад

УСЛОВЉЕНОСТ РАЗВОЈА ТУРИЗМА РЕЉЕФНИМ, КЛИМАТСКИМ И ХИДРОЛОШКИМ КАРАКТЕРИСТИКАМА У ГОРЊЕМ ТОКУ РЕКЕ ПРАЧЕ

Увод

Изузетно лепа и богата композитна долина реке Праче налази се у источном делу Босне и Херцеговине. Ова планинска река, дар Јахорине, једна је од најчистијих и најлепших река у Босни и Херцеговини.

Река Прача, једна од многобројних левих притока Дрине, протиче кроз источну Босну и Херцеговину, односно Републику Српску. Долина реке је смештена југоисточно од Сарајева, а северозападно од Горажда.

Границу сливног подручја реке Праче углавном чине планински масиви Јахорине и Романије. Западну границу слива чине Гола Јахорина, Равна планина и Романија, а најзападнија тачка је Бањ глава - Јахорина (18º35'30" западне географске дужине). Северну границу чине обронци Романије, а најсевернија тачка је северно од Боговићких стена - Романија (43º50' 25" северне географске ширине). Источна граница иде од Деветка, преко Медника до Устипраче, најисточније тачке слива (19º5'30" источне географске дужине). Јужну границу чине огранци Јахорине, а Устипрача је и најјужнија тачка слива (43º 45'6" северне географске ширине) (Ђерковић 2007: 9-10).

Најважнија саобраћајница за долину реке Праче је локалани пут Јахорина – Подграб – Прача – Месићи, који излази на магистрални пут М5 Сарајево – Рогатица, преко кога је долина ове реке повезана са источним делом Босне и Херцеговине, и даље са Србијом. Такође, велики значај има и локални пут Подграб – Пале, повезан са магистралним путем М19, што долину Праче веже са источним делом Босне и Херцеговине.

Повољна туристичко-географског положаја огледа се и у близини највећег зимског туристичког центра у Републици Српској, Јахорине, са којом горњи ток реке Праче има веома добру саобраћајну повезаност.

* mariana.lukic@gmail.com

Рељеф као туристичка вредност у горњем току реке Праче

Рељеф је основно обележје природне средине и као такав је веома значајан за развој привредних активности, а међу њима и за развој туризма.

Геоморфолошке туристичке вредности могу бити самосталне, комплексне и комплементарне. Делују непосредно и посредно, утичу на климу, хидрографију и живи свет. Могу да буду услов за развој више врста туризма и имају наглашену рекреативну компоненту туристичке привлачности.

Међутим, сви облици рељефа не представљају туристичку вредност, као што су обешумљене и безводне крашке планине, ерозијом захваћени простори и сл, а нарочито ако су удаљени од извора туристичке тражње (Станковић 2000: 29-30).

Геоморфолошке карактеристике слива реке Праче су последица утицаја различитих спољашњих сила на иницијални рељеф и постојећу геолошку грађу. Рељеф ове области представљен је средњим планинама (1000-1300 m), док се поједини врхови издижу и изнад 1700 m. Високе планине се углавном налазе у западном и северном делу слива. То се првенствено односи на Јахорину која затвара горњи ток Праче луком дужине 30 km, али и на Романију. Планине ове области припадају спољашњим Динаридима, младим веначним планинама насталим издизањем за време алпске орогенезе.

Извориште реке Праче налази се под Голом Јахорином, на 1462 m надморске висине. Планински систем Јахорине има правац пружања северозапад-југоисток и заједно са својим гребенима се може поделити на три целине: Требевић према северозападу, са највишим врхом Палеж 1629 m; Равну планину према северу, са највишим врхом Грахова дола 1607 m; и висораван Голе Јахорине, где је смештен и највиши врх овог планинског венца, Огорјелица 1916 m (Михић 1987: 73-75).

За ову област су карактеристичне изразите висинске разлике на релативно малом растојању. Тако да на растојању од 2-3 km висинска разлика између појединих била и удолина износи и по 400 до 600 m. Равних површина скоро да нема.

Слика 1. Поглед на долину Праче са Јахорине
(Фото: Марина Лукић)

Кренувши од изворишта Праче низводно редају се многобројна планинска била. Са десне стране реке издижу се брда која припадају северним падинама Јахорине, Боровац (1750 m) и Клек (1744 m). Клек је најмаркантнија тачка области која се стрмим странама издиже изнад питоме висоравни, која опкољава долину Праче. Затим следе узвишења: Оштра глава (1526 m), Боровец (1234 m), Оглавак (1141 m), Брањевина (1052 m), Дебела међа (1178 m), Кладно (1135 m), Вучија глава (1130 m), Кик (1114 m) и Рудо брдо (976 m) изнад Подграбског поља.

Идући и даље низводно, на потезу од Подграба па до Реновице, редају се узвишења: Мракаљ (1053 m), Поповик (1063 m), Товарница (1050 m), Црни врх (1406 m), Церице (1271 m), Поглед (1119 m), Градина (1154 m) и Вишањ (1000 m).

Са леве стране Праче су бројна брда која припадају Равној планини: Хладило (1539 m), Голубњак (1426 m), Хум (1422 m), Гареж (1014 m), Оћа (1364 m) и Граовиште (961 m).

Када Прача код Подграба скрене ка истоку, са њене леве стране издижу се многобројна узвишења која припадају јужним обронцима Романије и планине Госине. Уз саму реку су: Сријетежа (976 m), Кик (1012 m), Коран (922 m), Мастилова стијена (956 m), Пријестовац (864 m). Иза ових врхова, северније ка Романији, издижу се нешто већа узвишења: Витез (1191 m), Буковац (1100 m), Вијенац (1022 m), Велико брдо (1124 m) итд.

Врхови као највише тачке планина су најинтересантнији за туристичку валоризацију и третирају се као незамењиви излетнички пунктови планинарских туристичких места. Многобројни планински врхови који доминирају изнад долине Праче (у њеном горњем току) могу бити потенцијалне туристичке атракције, како они тешко приступачни врхови привлачни алпинистима, тако и питомији врхови, погоднији за туристичку изградњу.

Данашњи изглед долине реке Праче је производ дубинске и бочне ерозије које су се наизменично смењивале у периодима тектонског издизања и мировања. Композитна долина Праче састоји се из неколико проширења и сужења. У горњем току смештена су три тектонски предиспонирана проширења: Подграбско, Прачанско и Реновичко. Од акумулативних флувијалних облика рељефа најзаступљеније су алувијалне равни, плавине и акумулативне речне терасе. Алувијални наноси регистровани су у свим већим поточним и речним долинама слива.

Планинска подножја су најподеснија за туристичко активирање, нарочито са становишта могућности изградње смештајних капацитета и комуникација. У горњем току реке Праче, у подножју планина и у тектонским проширењима, развила су се већа и мања сеоска насеља, која се у будућности могу развијати у туристичком правцу.

Примарни рељеф овог подручја измењен је ерозијом. Водени млазови после јаких киша усекли су на странама мање јаруге и вододерине. Тло је неотпорно, лако растворљиво у води, што је условило стварање вододерине.

За планинску област којом доминирају тријаски кречњаци, карактеристичан је крашки рељеф, типа ублаженог карста (мерокарста), у коме су заступљени сви мањи облици крашког рељефа: шкрапе, увале, вртаче (крашких поља нема), а од подземних: понори, јаме и пећине.

Равна планина је карактеристична по крашким облицима рељефа, тако да се на Сарачевом пољу, које припада овој планини, налази Омладинска пећина, дуга 101 m, која се у спелеоморфолошком смислу може поделити на улазни канал, централну дворану, понорску дворану, велику дворану и завршну дворану. Дворане украшавају масивни облици пећинског накита и ретке врсте пећинског накита. Завод за заштиту културно-историјског и природног насљеђа Републике Српске је предложио да је Омладинска пећина прогласи спомеником природе, који по дефиницији представља област која садржи једну или више посебних природних или природних/културних одлика која је од изванредне или јединствене вредности услед своје инхерентне реткости репрезентативних или естетских квалитета или културног значаја (Гашић и др. 2009: 249).

На Равној планини се налази и пећина Ледара, дуга 98 m, а дубока 60 m, Звекара, дуга 58 m, дубока 21 m, Фудина пећина, 36 m дуга и 12 m дубока. Затим неколико понора и јама које гутају површинску воду, која се касније под неким именом улива у Прачу или Паљанску Миљацку (развође унутар планине). Такође, јужни обронци Романије и планине Госине богати су крашким облицима рељефа, највише пећинама (Ђерковић 2004: 14-15).

Свакако треба споменути пећину Бања Стијена, која се налази на прелазу из горњег у средњи току реке Праче, на локацији Бања Стијена, која је највећа и најбогатија пећина у читавој долини реке Праче. Пећина је смештена уз леву обалу реке Праче и дуга је око 1200 m. Улаз у пећину је

на 590 m, двадесетак метара изнад корита реке. То је сложен, разгранат подземни систем. На крају узаног канала који прелази у улазну галерију налазе се ретки, лепљиви беличасти облици пећинског накита - пећинско млеко. У трећој галерији примећују се јако изражене пукотине, чији се правци секу под различитим угловима. Унутрашњост пећине украшавају језерца испуњена бистром водом, чија температура износи 9,9ºC, при температури ваздуха од 13,7ºC. Унутрашњост је богата пећинским накитом: сталактитима, сталагмитима, стубовима, травертинским кадама и драперијама. (Чаваркапа 1960: 60-61).

На основу правилника о категоризацији природних добара и препорукама Националног савета за геонаслијеђе Републике Српске и Европске асоцијације за конзервацију геолошког наслијеђа, предложено је стављање пећине Бања Стијена у споменик природе, природно добро од великог значаја, односно природно добро II категорије (Дујаковић и др. 2007: 5-6).

Анализирајући геоморфолошке карактеристике горњег тока реке Праче закључује се да оне одговарају развоју специфичних облика туризма. Овде, с обзиром на просечну надморску висину терена, постоје услови за развој планинског туризма. Планине се истичу, првенствено, по својим рекреативним, али и по куриозитетним, естетским и знаменитим својствима привлачности. Такође, се не смеју заборавити здравствене предности боравка на планини, а боравак на висини до 1200 m погодује асматичарима, реконвалесцентима, туберкулозним особама, оболелим од пнеумоније и малокрвним особама.

Оно што привлачи посебну пажњу у горњем току реке Праче јесу крашки облици рељефа који могу представљати посебно интересантну потенцијалну туристичку атракцију. Многобројне пећине на овом простору могу се уврстити у могућу туристичку понуду, јер спадају у највеће туристичке куриозитете, а одликују се и изузетном естетскиом те су као такве веома рентабилне за туристичку експлоатацију

У рељефу долине Праче посебно место заузима њена клисура у горњем току и кањон у средњем току. Клисуре и кањони се одликују елементима реткости и куриозитета. Већина ових геоморфолошких вредности су комплементарне, што значи да се валоризују са својим окружењем. Геоморфолошке карактеристике у горњем току реке Праче су комплементарне вредности које у будућности треба валоризовати са осталим природним и антропогеним вредностима.

Специфични облици рељефа на овом простору имају потенцијале за развој планинског и спелеолошког туризма. Највећу перспективу има развој рекреативног туризма, а описани рељеф има могућност за различите видове рекреације: шетње, планинарење, алпинизам, зимски спортови и сл.

Клима као туристичка вредност у горњем току реке Праче

Анализом климатских фактора и елемената може се утврдити вредност климе одређеног простора за одговарајуће врсте туризма. Значај климе лежи у непосредној атрактивности поднебља, али и у посебном утицају на атрактивност других мотива.

Клима представља директну и индиректну туристичку вредност. Директна је вредност када се користи за хелиотерапију и зимске спортове, а индиректна када делује рељеф, воде, биљни и животињски свет. Клима одређених географских регија делује стимулативно и седативно на људски организам. Места и регије са повољним климатских елементима на организам човека имају мање или више наглашене туристичке вредности (Станковић 2000: 28-29).

Подручје горњег тока реке Праче у нижим деловима има умерено континенталну климу, док виши предели имају претпланинску и планинско континенталну климу.

У овоме раду климатске карактеристике горњег тока реке Праче биће анализиране по подацима из најближих метеоролошких станица.

Температура ваздуха је један од најзначајнијих климатских елемената од кога зависи облачност, влажност ваздуха, падавине и други климатски фактори. Ваздух је у низији гушћи и лакше се загрејава, док је на висини ређи и слабије се загрејава. Због тога температура са висином опада, на сваких 100 m надморске висине за око 0,6°C (Дукић 1976: 55-56).

Табела 1. Средње месечне температуре ваздуха за период од 1931. до 1960 године

Место	*Над. вис.*	*Месеци*											
		I	*II*	*III*	*IV*	*V*	*VI*	*VII*	*VIII*	*IX*	*X*	*XI*	*XII*
Бјелашница	2067	-7,4	-6,8	-5	-1,3	3,4	7,5	10,2	10	7	2,4	-1,2	-4,8
Чемерно	1306	-4,3	-3,1	-0,1	3,4	8,8	12,1	15	15,2	10,8	7	1,5	-1,3
Врело Прач	1460	-4,4	-3,2	-1,3	3,1	7,8	11,8	14,4	13,8	10,8	6,1	1,4	-2,7
Пале	829	-3,4	-2,8	1,7	6,4	11,5	14,9	17,1	16,6	13	8,2	3,8	-1,4
Сарајево	630	-1,4	0,4	4,8	9,6	14,1	17,5	19,6	19,2	15,7	10,4	5,6	1,1
Фоча	470	-1,6	0,9	5,7	10,1	14,7	17,8	19,9	19,2	15,5	11,4	5,4	1,4

Извор: Гашић и др. 2009: 42-43

Анализирајући табелу 1. може се закључити да се просечне средње годишње температуре крећу у зависности од надморске висине на следећи начин: од 800 до 1200 m износе 5,3 до 7,9°C; 1200 - 1700 m од 2,9 до 6°C, док делови изнад 1700 m имају просечну годишњу температуру ваздуха од 1,7 до 1,9°C.

Може се рећи да долина Праче има температуру ваздуха која може погодовати развоју летњег и зимског туризма. Свежа лета погодује боравку туриста који долазе из топлијих крајева и градских средина, где температу-

ра ваздуха досеже и до 40ºC. Такође, зиме које нису превише хладне и које се одликују температурном инверзијом посебан су услов за могући развој зимског туризма на овом простору, што потврђује и зимски туристички центар Јахорина.

Ветрови. Кретање ваздуха у атмосфери и претежно у хоризонталном правцу назива се ветар. Он настаје због разлика у ваздушном притиску на Земљиној површини, као последица њеног неједнаког загревања (Дукић 1976: 90-91).

Табела 2. Честине и средње брзине појединих праваца ветрова за метеоролошку станицу Пале за период од 1961. до 1990. године

Правац	*N*	*NE*	*E*	*SE*	*S*	*SW*	*W*	*NW*
Честине %	3,0	3,0	17,8	13,1	7,0	7,4	14,6	10,2
Брзина m/s	22,0	30,0	29,0	28,0	43,0	25,0	24,0	23,0

Извор: ФХМЗ Сарајево

Анализирајући табелу 2. види се да су најдоминантнији ветрови у горњем току реке Праче источни (E) ветрови, са честином јављања 17,8%, затим западни (W) са честином од 14,6% и југоисточни (SE) са 13,1%. Најмање су на овом простору заступљени северни (N) и североисточни (NE) ветрови.

Најбржи су јужни ветрови (S), 43 m/s чија је честина јављања 7%, затим следе североисточни (NE), који се крећу брзином 30 m/s али имају мању честину јављања 3%, а затим следе источни (E) ветрови са брзином од 29 m/s.

Ветар повећава количину хлађења организма, те ако је топао делује пријатно, док је у време хладноћа непријатан. Ветар умерене јачине подстиче дисајне покрете, а јак их смањује. Јаки ветрови лоше утичу на човеков организам и због подизања прашине, бактерија и вируса. Северни ветрови лоше утичу на оболеле од туберкулозе.

Релативна влажност ваздуха од 0% означава да је ваздух потпуно сув, док је засићен воденом паром ако је r = 100%. Уколико је r <55% ваздух је веома сув, а ако је r>90% ваздух је веома влажан. Највећа је зими, а најмања лети.

Од влажности ваздуха доста зависи и здравље човека, тако да је за нормалан рад плућа, у умереним ширинама, потребна релативна влажност од 55% до 75%.

Табела 3. Средња месечна и средња годишња релативна влажност ваздуха (%) за метеоролошку станицу Пале за период од 1961. до1990. године

I	*II*	*III*	*IV*	*V*	*VI*	*VII*	*VIII*	*IX*	*X*	*XI*	*XII*	*Сред. Год.*
83	82	82	80	80	81	79	80	83	84	85	84	82

Извор: ФХМЗ Сарајево

Анализирајући табелу 3. у којој је приказана средња месечна и средња годишња релативна влажност ваздуха, може се рећи да овај простор има највећу средњу месечну релативну влажност ваздуха крајем јесени и током зиме, односно у новембру 85%, децембру 84% и јануару 83%.

Најмања средња месечна релативна влажност у горњем току Праче је у летњем периоду, односно у месецу јулу када износи 79% и августу 80%. Средња годишња релативна влажност ваздуха је 82%, тако да овај простор припада типу подручја са повећаном влажношћу ваздуха. Битно је поменути да се релативна влажност ваздуха смањује са порастом надморске висине.

Инсолација је сва енергија коју атмосфера и Земљина површина примају од Сунца. Назива се још и сунчево зрачење или радијација. Она се изражава у калоријама на квадратни центиметар у минути (cal/cm²/min) (Дукић 1976: 27-28).

Табела 4. Трајање инслолације у часовима за период од 1951. до 1970. године

Место	*Месеци*												*С г.*
	I	*II*	*III*	*IV*	*V*	*VI*	*VII*	*VIII*	*IX*	*X*	*XI*	*XII*	
Бјелашница	81,9	73,7	102,2	119,2	142,9	165,3	220,8	232,8	178,8	147,3	74,	65,2	1605,7
дневно	2,6	2,6	3,2	3,9	4,6	5,5	7,1	7,5	5,9	4,7	2,4	2,1	4,4
Чемерно	83,2	97,3	118	166,8	199,2	232,7	273,7	300,2	228,4	166,4	53,4	48,6	1967,9
дневно	2,6	3,4	3,8	5,5	6,4	7,7	8,8	9,6	7,6	5,3	1,7	1,5	5,4
Сарајево	53,1	81,6	128,3	161,7	189,4	220,2	264,9	269,6	199,5	146,6	74,1	41,2	1830,2
дневно	1,7	2,9	4,1	5,3	6,1	7,3	8,5	8,6	6,6	4,7	2,4	1,3	5,0

Извор: Гашић и др. 2009: 41-42

Средња годишња вредност инсолације у часовима се мења у зависности од надморске висине (табела 4) па се у горњем току реке Праче она креће од 1604,7 до 1967,9 часова, а средња дневна од 4,4 до 5,4 часова.

Облачност. Преласком водене паре у чврсто или течно стање вода у атмосфери постаје видљива, претвара се у облаке. Сама величина видљивог неба прекривеног облацима назива се облачност (Дукић 1976: 133).

Из табеле 5. се види да највећу средњу месечну облачност, изражено у десетинама, имају зимски месеци, односно децембар, јануар и фебруар када покривеност неба износи 6,3 десетина. Најмања средња месечна облачност је у летњем периоду, односно у јулу и августу, када износи 4,1 десетина, затим септембар са 4,6 и јун 4,9. Средња годишња облачност у десетинама износи 5,3.

По годишњим добима највећу облачност има зима 6,3, а најмању облачност има лето 4,4. У овом подручју пролеће има већу облачност од јесени, а вегетациони период има просечну облачност од 4,6 десетина

Табела 5. Средња месечна и средња годишња облачност у десетинама за метеоролошку станицу Пале за период од 1961. до 1990. године

I	*II*	*III*	*IV*	*V*	*VI*	*VII*	*VIII*	*IX*	*X*	*XI*	*XII*	*Сред. Год.*
6,3	6,3	5,8	5,5	5,0	4,9	4,1	4,1	4,6	5,1	5,9	6,3	5,3

Извор: ФХМЗ Сарајево

Падавине сачињавају сви облици кондензоване водене паре у течном или чврстом стању који доспевају на земљу из ваздуха. Падавине могу бити високе, а то су: киша, снег, крупа, суградица, град и љутина, и ниске: роса, слана, иње и поледица (Дукић 1976: 150).

Табела 6. Средње месечне суме падавина и средња годишња сума падавина (mm) за период од 1931. до 1960. године

Место	*Месеци*												*Σ*
	I	*II*	*III*	*IV*	*V*	*VI*	*VII*	*VIII*	*IX*	*X*	*XI*	*XII*	
Бјелашница	89	81	82	99	121	126	92	85	119	143	120	88	1245
Чемерно	120	117	116	147	152	104	71	60	138	194	162	142	1523
Врело Прач	65	66	58	70	87	89	57	79	72	103	90	88	924
Пале	55	62	76	69	82	84	78	74	70	119	88	80	937
Сарајево	67	69	59	62	89	84	68	69	78	102	94	84	925
Требевић	73	87	74	91	116	120	94	87	104	128	95	109	1178

Извор: Гашић и др. 2009: 43-44

Расподела падавина током године је доста уједначена, али се ипак издвајају два максимума у јулу и октобру. На планинама се бележи већа количина падавина у односу на низијске пределе, а и имају већи број дана са падавинама.

Количина падавина се у зависности од надморске висине креће од 924 до 1523 mm годишње. Количина падавина опада идући од запада према истоку, што је последица циркулације ваздушних маса и отворености простора према долини Дрине.

Снежне падавине такође имају велики значај па је зато потребно познавање и праћење појаве и висине снежног покривача. Снежни покривач повећава албедо површине, штити приземне делове тла и вегетацију од мразева и има велику улогу у хидролошким и геоморфолошким процесима.

За простор горњег тока реке Праче веома су битне снежне падавине, које се овде јављају још у октобру, а снежни покривач се задржава до априла, тако да је период са снежним падавинама доста дуг. Средњи број дана са појавом снега се креће од 183 до 261 дана, док се средњи број дана са снегом већим од 1 mm креће од 34 до 85 дана. Снежне падавине су неопходне за већину зимских спортова, тако да оне могу погодовати развоју зимског туризма.

Планинска клима заступљена у горњем току реке Праче може представљати један од услова за развој туризма. Велики су позитивни ефекти планинске климе на развој туризма, а највећи значај има утицај ове климе на човеково здравље. Планински климат делује стимулативно и појачава отпорност организма и повољно утиче на повећање количине црвених крвних зрнаца и хемоглобина у крви. Због разуђености кисеоника на већим надморским висинама повећава се фреквенција и амплитуда респираторних покрета и убрзава се циркулација. Ова клима повољно делује на психу, као и на лучење ендокриних жлезда, а планинска инсолација повољно делује на пигментацију и активирање метаболитичких процеса (Јовичић 1986: 49-52).

Воде као туристичка вредност у горњем току реке Праче

Туристички значај воде лежи у могућности развоја различитих врста спортова и саобраћајној функцији. Међу хидрографским објектима највећу туристичку вредност имају океани, мора, језера, реке, термоминерални извори, мочваре и леници. Сврставају се у комплексне, самосталне и комплементарне туристичке вредности.

Реке имају наглашену рекреативну туристичку вредност, а одликују се и естетским, знаменитим и куриозитетним својствима туристичке привлачности. Омогућавају развој различитих врста туризма: купалишног, риболовног, спортско-манифестационог, културно-манифестационог и екскурзионог туризма. Туристичку вредност река повећавају водопади, слапови, извори, врела, вештачка језера, меандри, клисурасте и кањонске долине којима теку (Станковић 2000: 30-31).

Извори и врела у горњем току реке Праче, односно на обронцима Јахорине, појављују се на саставу верфенских и тријаских слојева. На Јахо-

рини извиру Касиндолска и Црна ријека, Бистрица и Паљанска Миљацка, које се уливају у Босну, затим Прача и Колуна, које се уливају у Дрину. Тако да Јахорина представља велико развође између два слива босанскохерцеговачких река.

Прача је река која извире испод Голе Јахорине, на 1462 m надморске висине у виду јаких врела чији хоризонт лежи испод кречњака на непропусним верфенским шкриљцима. Извориште је веома рашчлањено, са системом потока и поточића, због чега оно има карактер изворишне челенке. Два су главна врела са капацитетом од око 130 l/s. Још 1912. године за време Аустроугарске окупације направљен је водовод са врела Праче до Сарајева, тако да 2/3 воде одлази водоводом у Сарајево (Михић 1987: 73-75).

Прача је једна од бројних левих притока Дрине и припада источној Босни и Подрињу. Великим делом припада Републици Српској, а у свом средњем току протиче кроз Федерацију БиХ. (Ђерковић 2007: 14).

Карта 4. и слика 3. Речна мрежа Праче; Горњи ток реке Праче, локација Прача (Извор: www.hidrologija.ba; Фото: Мариана Лукић)

Дужина тока Праче је 61 km, површина слива је 1125 km². Ушће Праче у Дрину је код Устипраче на 329 m надморске висине, тако да Прача има релативну висинску разлику и пад од 1131 m.

Речни систем горњег тока Праче је доста разгранат, тако да у овом делу тока Прача прима са Јахорине и јужних и југозападних обронака Романије бројне притоке. Десне притоке реке Праче, које извиру на падинама Јахорине, су: Мала Бијела, Велика Бијела, Мркодолска ријека, Црногорски поток, Каменичка ријека са Љесковачким потоком, Вихарска ријека. Сви ови токови имају дубока корита и висок пад. На делу тока од Подграба па до Реновичког поља, када Прача мења свој правац кретања од североистока ка истоку, речна мрежа њених притока је нешто сиромашнија. Њене десне притоке у овом делу, такође, долазе са обронака Јахорине: Махалски по-

ток, Драгосин и река Чемерница која се у Прачу улива на крају Реновичког поља, на крају горњег тока реке, а на самом уласку у кањон. Чемерница је уједно и највећа притока Праче у њеном горњем току, а једним својим делом је и понорница. На прачанској десној обали многобројни су мањи безимени водени токови, који се пробуде у време великих киша и отапања снега, тако да их је веома тешко пребројати.

Леве притоке Праче, које долазе са источних падина Равне планине су: Кадино врело, Газиводска ријека, Сијетлинска ријека и Грабовица. Долине ових токова су стрмих страна, високог пада, бујичног тока, обрасле густим лишћарима (Ђерковић 2004: 15-16).

У Подграбу Прача прима своју највећу леву притоку у горњем току, Грачаницу, у коју се улива велики број притока са извориштем на јужним падинама Романије. То су њене десне притоке: Стајнска ријека, Хоточинска ријека и Дубоки поток.

Од Подграбског до Реновичког поља, Прача са леве стране прихвата Лозничку ријеку, Брњичку ријеку и многобројне мање безимене потоке са Романије. Одавде па све до Ракитнице, највеће притоке Праче, нема сталног површинског тока, јер се на Госини, типичној крашкој области, воде губе у бројним понорима, и једним делом се појављују у кањону Праче у виду јаких врела.

Од извора Прача тече правцем запад-исток, па после неколико km скреће ка североистоку. Источно од Сјетлине узима смер према истоку. Горњи ток реке се завршава Реновичким пољем. Сливно подручје горњег тока је обрасло шумом, што уједначава протицај током целе године. Велики значај има и надморска висина овог дела слива, јер планински врхови се издижу и преко 1700 m, па отапање снега знатно утиче на водостај у летњим месецима

Средњи ток реке је подручје од Реновице до Месића. Овај део тока се одликује стрмим падовима, на дужини од 16 km корито се спушта за 170 m у доњем току. У овом делу се улива река Чемерница, као десна притока.

У доњем делу тока, 3 km низводно од Месића, у Прачу се улива њена главна притока Ракитница која повећава количину воде и за 50% и обухвата једну трећину њеног сливног подручја. Пошто прими Рактиницу, Прача поново прима клисурасти облик и у доњем току прима још две мање притоке, Љутац и Першин поток.

Долина Праче је прилично вијугава што је последица хетерогеног петрографског састава. Међутим не одступа од динарског правца пружања, па се може рећи да је уздужна.

Долина Праче се састоји из неколико проширења и сужења. Четири већа проширења су: Реновичко, Прачанско, Подграбско и Месићко, од којих су прва три тектонски предиспонирана, а четврто је настало ерозивним радом Праче. Бројна сужења и клисуре карактеришу средњи и доњи ток реке. Изразито кањонски карактер Прача има од села Каљани до Месића, у дужини од 27 km.

Река Прача има плувионивални режим, на шта утичу климатски услови, односно количина падавина, затим велики значај има и отапање снега што повећава водостај у пролеће и рано лето. Хидролошка мерења вршена су у Месићима и Устипрачи. Максималан водостај је у априлу код Устипраче (110 cm), а најнижи у лето и рану јесен. Апсолутни максимум је забележен код Устипраче 20. новембра 1941. године и износио је 600 cm, а апсолутни минимум забележен је у августу 1928. године, свега 30 cm (Михић 1987: 73-75).

Анализирајући хидролошке прилике горњег тока реке Праче закључује се да је овај простор доста богат чистом и незагађеном планинском водом, и свакако да постоји могућност развоја туризма на основу хидролошких карактеристика терена. Првенствено се може говорити о развоју риболовног, купалишног, излетничког и екскурзионог туризма. Купалишни туризам би био доста ограничен на одређене делове тока због малих дубина планинске реке и на одређене летње месеце због ниских температура воде. Међутим, река Прача је изразито погодна за развој спортског риболова, с обзиром на велико богатство рибом (углавном пастрмком и липљеном, што је и доказ о чистоћи ове воде). Велика је и естетска вредност ових хидролошких објеката, а то је један од услова за развој излетничког и екскурзионог туризма, у којима туристи уживају у богатству и лепоти предела које посећују.

Река Прача се може искористити за развој туризма као комплементарна туристичка вредност, што значи да је треба туристички валоризовати заједно са многобројним изворима и врелима на овом простору.

Закључак

Основу на којој се развија туризам чине природне и антропогене туристичке вредности. Описани простор горњег тока реке Праче богат је занимљивим природним вредностима, пре свега геоморфолошким, климатским и хидролошким, на основу којих постоји могућност за развој више облика туризма. Највећу могућност има развој транзитног туризма због близине зимског туристичког центра Јахорине, који би обезбедио потенцијалне туристе на овом простору.

Описане природне карактеристике у горњем току реке Праче не могу бити самосталне туристичке вредности, већ комплементарне које ће надопуњавати једна другу и на томе засновати развој туризма.

Развој туризма са собом носи низ позитивних и негативних последица које делује на целокупно окружење. Потребно је базирати се на развој сеоског и еко туризама, који неће негативно деловати на ове природне, а и антопогене вредности, и који ће сачувати аутохтоност простора.

Литература

Гашић и др. 2009: Б. Гашић и др, *Јаворина – научно-стручне основе за заштиту планинског масива Јахорина на територији Републике Српске као заштићеног пејзажа*, Бања Лука: Републички завод за заштиту културно-историјског и природног насљеђа Републике Српске.

Дујаковић и др. 2007: Г. Дујаковић и др, *Приједлог за стављање под заштиту споменика природе пећина Бања Стијена као природног добра од изузетног значаја,* Бања Лука: Републички завод за заштиту културно-историјског и природног насљеђа Републике Српске.

Дукић 1976: Д. Дукић, *Климатологија са метеорологијом*, Београд: Географски факултет.

Ђерковић 2007: М. Ђерковић, *Долина Праче*, Пале: Удружење за информативно-културну дјелатност "Свети Сава".

Ђерковић 2004: М. Ђерковић, *Подграб између Јахорине и Романије*, Сарајево: Боограф.

Јовичић 1986: Ж. Јовичић, *Туристичка географија*, Београд: Научна књига.

Михић 1987: Lj. Mihić, *Jahorina i Trebević*, Pale: Skupština opštine Pale i vojna ustanova Romanija Sarajevo.

Станковић [5]2000: С. Станковић, *Туристичка географија*, Београд: "А.М.И.Р.".

Чаваркапа 1960: З. Чаваркапа, *Долина Праче*, Сарајево: Природно математички факултет.

Драгица М. Живковић*
Јасмина М. Јовановић**
Катедра за картографију
Географски факултет
Универзитет у Београду

Оригинални научни рад

ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНОСТ КАРТОГРАФИЈЕ

Увод

Картографија, делатност стара колико и људска свест, настала је као потреба да се инвентаризује простор. Преко првобитних записа, скица, цртежа и карата настала је графија као основа за развој картографије. Иако корени картографије сежу у далеку прошлост, дуго је постојала дилема да ли је картографија наука, уметност, техника, семиолошка, информатичка, психолошка или културна категорија. Макс Екерт је теоријски доказао да је картографија наука, односно да има предмет и метод истраживања. Картографско сагледавање света је различито и специфично у односу на друге погледе и односе људи са светом. Непосредно је и конкретно јер у себи обједињује три главне људске делатности: науку, уметност и технологију. Међународна картографска асоцијација (ICA) дефинише картографију као: „Уметност, наука и технологија прављења карата, заједно са њиховим проучавањем као научних докумената и уметничких дела“ (Љешевић, Живковић 2001: 7-8).

Предмет сазнања картографије повезан је, с једне стране, са дијалектичким материјализмом и његовом теоријом сазнања, а са друге стране са одговарајућим специјалним наукама (кроз картографски метод и језик картографије). Картографски метод и језик карте повезују картографију с дијалектичком логиком, семиотиком, теоријом информација и кибернетиком. На основу везе картографије са специјалним наукама, које се баве просторним структурама и закономерностима предмета својих сазнања у њиховој динамици, остварује се узајамно прожимање картографије и тих наука и образовање гранских и комплексних картографија.

Картографија и њене везе са другим наукама

Сазнајне и научне области са којима је картографија непосредно повезана су: логичко-филозофске, математичке, техничке, аутоматика, геодезија, фотограметрија, даљинска детекција, наука о Земљи и планетама, социолошке и економске науке, техничка графика и уметност. Утицај наведених наука, као њених непосредних научних картографских извора, на са-

* dragica@gef.bg.ac.rs
** jasmina@gef.bg.ac.rs

му суштину картографије показује способност картографске науке да истражује и приказује стварност. Тиме се потврђује интердисциплинарност картографије као науке.

Најизраженија је веза картографије и географије. Картографија се развијала у оквиру географије и њена улога је у почетку била да допуни описе новооткривених територија истраживача и путописаца. Географија саопштава сазнања о утицајима важним за приказивање предела са својим садржајима и о структурама и формама које се на то односе. Однос картографије и геодезије је специфичан. Обе су науке које гравитирају, прва циклусу географских наука, а друга физичко-математичким. Имајући своје одређене задатке (израду карата) и одређени садржај (изучавање метода и процеса израде карата), користећи географска и математичка достигнућа, картографија се формирала као посебна наука, директно повезана са географијом и геодезијом (Салишчев 1982: 32). Према Екерту, за израду добре карте потребна су свестрана знања, јер математика одређује основну мрежу карте, геодезија и географија материју, размер и намену садржаја, а тренутно стање картографске технике степен приказивања лица карте (Екерт 1921: 7).

Картографија се често дефинише као место спајања науке и уметности, али је ова дефиниција и највише оспоравана, јер је многи своде на употребу боје у штампању карата. Међутим, везу треба сагледавати у цртежу, који је основни носилац визуелног представљања. Картографским цртежом се означавају предмети и појаве, а именовањем у легенди сваког знака успоставља се веза са научним језиком, чиме цртеж добија одређено значење, а затим логичку, односно научну вредност. Картографски знаци, као елементи графичке форме картографског изражавања, представљају „адекватна средства приказивања квалитативних и квантитативних особина структурних модела са истовременим освртом на њихову ситуациону, позициону и просторну повезаност...Компликоване структуре објеката репродукују се једноставним графичким формама или њиховим комбинацијама“ (Арнбергер 1966: 13). Боја као средство графичког изражавања визуелно комуницира са човеком, ствара одређене емоције и утиске. Посебно је значајна примена боја у функцији симболике и значења боја, као израза аналогије са појавом која се картира. Боја као одраз и израз визуелног опажања простора и изражајности има функционални и естетски значај изражајности.

Задатак картографа је дизајнирање графичких карактеристика карте. Графичка комуникација омогућава преношење информација тако да су разумљива намењеном примаоцу. То се постиже дизајнирањем, избором величине и стила слова, различитим облицима линија, избором боја и сенки, креирањем легенде итд. (Робинсон 1978: 2).

Картографија је уско повезана са статистиком. Цртежи на зидовима пећина претпоставка су првобитних статистичких података, низови квантитативног сазнања, приказани у одређеној картографској форми. Картогра-

фија се не користи само званичнимстатистичким подацима, везаним за одређену административну поделу, већ их и сама формира. Картометрија, грана картографије, бави се мерењима по карти. Статистички подаци могу се добити и конкретним картографским методама, на пример, географским или геодетским снимањима итд. Добијени резултати се класификују, сређују у нумеричке серије и табеларно, а затим графички приказују.

Картографски метод у моделовању геопростора користи се и званично верификованим статистичким подацима, по административним поделама према временским одредницама:

а) фиксирана - пописна година или временски пресек;

б) у временском систему - временским периодима (петогодишта, десетогодишта...).

Картографско моделовање статистичких показатеља остварује се кроз следеће начине:

- моделовање истородних показатеља у различитим временским пресецима (нпр. промена броја становника по пописним годинама);
- моделовање истородних показатеља у односу на један изабрани, базни показатељ (нпр. производња пшенице по годинама у односу на 1997. годину);
- моделовање истородних показатеља у односу на укупни показатељ (нпр. број градског у односу на укупно становништво);
- моделовање различитих показатеља геопростора у истом временском пресеку (нпр. упоређивање броја становника, густине насељености и површина за одређену пописну годину).

Најпростија форма формирања статистичких показатеља из садржаја карте су подаци добијени картометријским и морфометријским мерењима (географске и правоугле координате, дужине, висине, углови нагиба, итд.). То су статистички показатељи који не добијају картографску форму већ се систематизују у нумеричке, табеларне низове показатеља. Други вид картографске презентације садржине карте језиком графичке комуникације је у виду разноликих графикона, профила, блок дијаграма итд.

У савремено доба веома су тесно повезане картографија и ГИС. Под утицајем развоја цивилизације графичко-визуелно моделовање геопросторних података се мењало. Геопростор је комплексан систем и његово представљање везано је за креирање модела реалног света. Аналогна карта била је једини начин за визуелни приказ података о простору. Као модел служила је да се сагледа сложеност геопростора и као медиј за чување геопросторних информација. Крајем XX века картографија је доживела велике промене под утицајем развоја комуникационих технологија. Рачунарски подржана картографија се развила у дигиталну картографију чији је основни циљ обрада и визуелизација података о простору, подржана компјутерском техником. Дигитална технологија истакла је значај карте као важног средства информација, јер се сада при обликовању карата највећа пажња

посвећује кориснику карте, а све оно небитно за корисника може се изоставити. Данас, када су последице људске делатности забрињавајуће, ГИС технологија постаје значајан алат у сагледавању и разумевању процеса глобалних промена. О односу картографије и ГИС-а постоје различита мишљења. За Крака и Ормелинга (Франгеш 2007: 55-73) картографија је подсистем ГИС-а, који служи за визуелизацију података, што је и његов најатрактивнији део. Према Тејлору (Тејлор 1994: 333-341) модерна картографска визуелизација представља велику промену визуелног излагања у реалном времену, обухватајући дигиталну картографију и комјутерску графику. Гуптил и Морисон (Франгеш 2007: 55-73) истичу да су карте за ГИС главни извори података и један од начина визуелизације информација генерираних ГИС-ом. Различите карте и извори сателитских информација могу се преклапати на начине који симулирају интеракције комплексних природних система. Картографи учествују у одабирању извора података, обликовању базе података, развоју и примени метода за визуелизацију генерираних информација. Кроз визуелизацију ГИС се може користити за израду слика - не само карата, него и цртежа, анимација и осталих картографских производа.

Као оруђе ”паметне карте” ГИС је способан за интегрисање, спремање, уређивање, анализирање и приказивање географских информација. Простор и време у ГИС-у може се сагледати кроз три вида:

1. Геобаза података - ГИС је свеобухватна база података, која садржи и скупове података географских информација у смислу генеричког ГИС модела података, у растерском и векторском виду;

2. Геовизуелизација - ГИС је скуп интелигентних карата које могу приказивати различите слојеве географских информација и других приказа геопростора;

3. Геопроцесирање - ГИС је скуп алата за трансформацију информација који из постојећих скупова података изводи нове и записује у новоизведене скупове података.

Представљање негеографских садржаја такође захтева географску основу у виду карте. Многе делатности, као што су грађевинарство, управљање, пројектовање, саобраћај, водопривреда, пољопривреда, шумарство итд. везане су за графичко приказивање простора.

Интердисциплинарност картографије

Картографија је динамичка наука, која своје дисциплине развија у корак са захтевима савремене теорије и потребама примењених наука, често додирујући се или преклапајући се са њиховим областима истраживања. Тако су настале нове дисципине: картоинформатика (геоинформациона картографија), геоиконика и геоимиц. Картоинформатика је настала на пресеку аутоматизованог картографисања, системског картографисања, аерокосмичких метода и геоинформационих система. Представља

аутоматизовано информационо-картографско моделовање на основу ГИС-а и географске базе података, односно изучава картографске методе стварања ГИС-а. Геоимиџ обухвата карте, фотокарте, космичке карте, стереомоделе, фотоблок дијаграме, компјутерске карте итд.

Геоиконика је суперсистем геовизијских дисциплина, подразумева системско повезивање картографије, даљинске детекције и компјутерске графике. Она одабира за себе достигнућа иконике, кибернетике, психологије опажања, теорије распознавања облика итд.

Истраживањем слика, њихових својстава, закона перцепције и метода распознавања баве се представници многих грана науке и технике: оптичари и кибернетичари, астрономи и лекари, стручњаци у области преноса информације, филма и телевизије, психолози и други. Сматра се да око 90% информација о свету које нас окружује људи добијају у облику свих могућих равних и просторних слика. За стручњаке из области наука о Земљи, који непрекидно имају посла са геосликама, овај проценат је и већи.

Средином 20. века настала је и почела брзо да се развија посебна наука о сликама - иконика (од грчке речи слика), која се, не претендујући да замени конкретне гране науке као што су телевизија, оптика или фотографија, бавила истраживањем система производње и трансформације слика, њиховог кодирања и декодирања. Првобитно се сматрало, да је иконика теорија оптималних система производње слика. Али сакупљањем и синтезом теоријских и практичних трагања у разним сферама науке и технике, искристалисало се шире схватање иконике као научног правца који изучава заједничка својстава слика, које одређују циљеве и задатке њиховог преуређивања, обраде и производње.

У данашње време формулисане су основне научне концепције иконике, теоријске поставке и методе. Издвојили су се правци који се баве теоријским и експерименталним проучавањем својстава слика, законима и алгоритмима њиховог визуелног примања и разрадом средстава и метода обраде слика. Важно место су заузели проблеми повезани са оптимизацијом преноса слика у реалном времену оптичким и радио-каналима са одрађивањем узајамног деловања оптичко-електронских система, рачунара и других система.

Актуелизација идеја иконике повезана је са тенденцијом интеграције картографије, даљинске детекције и геоматике. А. М. Берљант (1996: 95) покренуо је идеју разраде новог правца — геоиконике, као синтетичке гране науке која проучава теорију геослика, методе њихове анализе, претварања у науку и праксу. При томе, геоиконику треба разматрати не као пограничну, већ као везну дисциплину између картографије, аерокосмичких метода и геоматике (машинске графике) (слика 1).

Последица брзог прогреса науке је настајање нових грана науке у интердисциплинарним истраживањима (тзв. граничне научне дисциплине), или њихово формирање у центру пресека неких грана науке и метода истраживања (централне дисциплине). Развој технике и технологије довео је

до формирања везних дисциплина. Оне настају као карике које спајају у једну целину блиске гране или правце, постављајући међу њима мостове и попуњавајући празнине које су настале у процесу диференцијације научног прогреса. Формирање везних дисциплина у картографији обележава њен излазак на нове теоретске и појмовне нивое и бављење новим концептуалним структурама.

Као крајњи резултат свега, диференцијација наука у савременим условима временом не само да доводи до даљег њиховог раздвајања, већ напротив, омогућује њихово узајамно учвршћивање, попуњавање пукотина које су их раније делиле, њихову интеграцију.

Геоиконика повезује три моћна научна правца, од којих сваки на свој начин изучава геослике — то су картографија, аерокосмичке методе и машинска графика-геоматика. Она за себе узима достигнућа иконике, кибернетике, психологије перцепције, теорије распознавања ликова, тј. оних дисциплина, које су акумулирале значајно искуство анализе и обраде слика, а такође и наука о Земљи које омогућују да се разуме суштина геослика. Геоиконика, ипак, ни у којој мери не мора, а и не може да замени такве гране картографије, као што су коришћење карата или картографска семиотика или да уступи место дешифровању и фотограметрији. Њен задатак није замена, већ интеграција истраживања, њихова синтеза, која претпоставља добијање новог знања.

Савремене идеје унификације теорије геослика (графичких модела) се разрађују по разним правцима. То је повезано са развојем аутоматизованих картографско- ерокосмичких метода истраживања, са формирањем интегралних геоинформационих система, са разрадама у областима тродимензионалног картографисања, стварања фото и ортофотокарата, са проблемима динамичке картографије, а такође са теоријским истраживањима на граничном споју картографије и аерокосмичких метода.

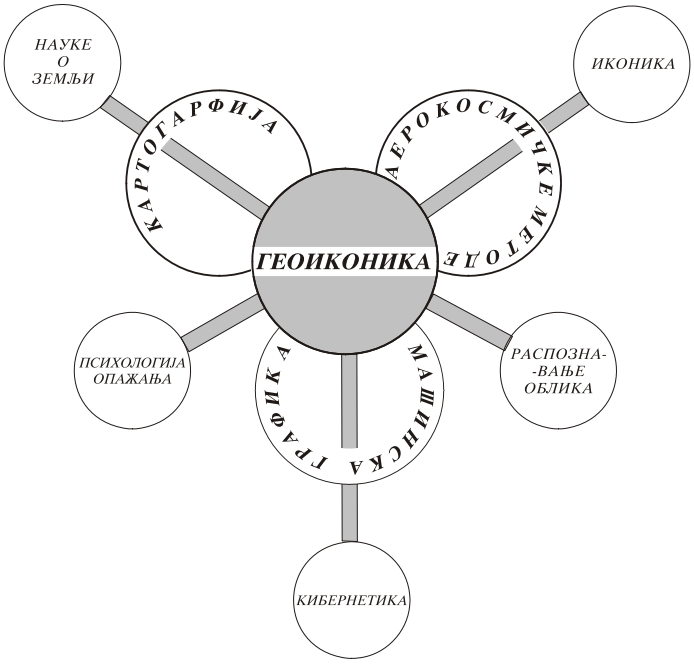

Сл. 1. Геоиконика у систему научних дисциплина (Берљант 1996: 95)

Руски картограф Ј. Ф. Книжников (1984: 11) истиче заједничке проблеме који се проучавају паралелно у картографији и аерокосмичком снимању. Он прати, с једне стране, аналогије између картометрије и морфометрије, а са друге, фотограметрије и стереофотограметрије; између аналитичких карата и зоналних космичких снимака, синтетичких карата и синтетизованих слика, између метода картографске трансформације и начина трансформисања снимака и слично. Он подвлачи да је „научна картографија развијенија у методолошком смислу, зато њен утицај на аерокосмичко снимање омогућује брзу разраду његових научних аспеката и формирање као научне дисциплине“.

Геоиконика као јединствена теорија геослика налази се још у стадијуму формирања. У суштини говори се о пројекту новог научног правца**.** Теорија о геосликама мора у највећој мери да се ослони на теорију географске картографије**,** тј. на ону дисциплину која најбрже иде напред у теоријском осмишљавању геослика, њихових особина, закона формирања, њиховог односа са објектима и процесима који се приказују.

Данас се користи много термина са префиксом гео: геонаука, геоподатак, геомодел, геометоде, геоинформатика, геостатистика и геоматематика итд. Овим се испољава жеља да се прецизно означи и издвоји сфера делатности, да се издвоји сопствени предмет интересовања (нпр. геоинформација од других облика информације - економске, политичке и др.).

Структура геоиконике, као и друге везне научне дисциплине, обухвата три основна дела.

Први део је теорија геослика, чији је задатак:

- систематско изучавање својстава карата, аерокосмичких снимака, електронских карата, дводимензионалних и тродимензионалних геослика као модела стварности;
- обрада принципа оцењивања информативности геослика и начина за њено побољшање;
- истраживање проблема просторне, временске и тематске усклађености геослика;
- формулисање основа распознавања графичких ликова, њихова класификација (по тематици, сложености, и другим параметрима), стварање каталога и система графичких образаца за разне природне и социјално-економске појаве и процесе;
- изучавање заједничких проблема генерализације геослика, оцена њеног утицаја на геометријску тачност, истинитост и информативност геослика, као и квалитет збира истраживачких метода;
- истраживање закона визуелне перцепције геослика (посебно динамичких), психолошких фактора, принципа обучавања у перцепцији, механизмима читања и препознавања ликова;
- разрада јединствених методолошких прилаза пројекцији инструмената за упоређивање и система за препознавање;
- проучавање граничних проблема на спајању геоиконике и других наука: психологије и физиологије гледања, теорије препознавања ликова и кибернетике, оптике и машинског гледања и др. као и развој контаката са наукама о Земљи и планетама.

Други део је методологија обраде и препознавања геослика где ће се обрађивати:

- методе квантитативне анализе укључујући картометрију и тематску морфометрију у њиховом широком схватању, математичку статистику, начине фотограметрије, фотометрије, структурометрје итд;
- поступке и начине прераде и побољшања геослика, њихове корелације, скидања шумова и сметњи, филтрације, глачања (равњања), повећања контраста;
- методе декомпозиције, суперпозиције и синтетизације геослика;
- технологије нумеричких слика, нумеричко-аналитичке трансформације, чувања и репродуковања;

- методе, алгоритме и програме препознавања графичких ликова у аутоматском и интерактивном режиму;
- методе оцене поузданости визуелног, алгоритмичког, збира истраживачких метода, комбинованог препознавања графичких ликова.

Трећи део интерпретација геослика представља област примењене геоиконике која се ослања на контакте са географским, геолошко-геофизичким, социјално-економским наукама које се користе геосликама и геомоделима. У оквиру овог дела треба проучити механизме настајања графичких ликова природних, антропогених и природно-антропогених геосистема и процеса.

Циљеви и структура геоиконике представља хиперсистем који обухвата картографију, аерокосмичко снимање и машинску графику-геоматику. Развој и ослонац на географску картографију довешће у будућности до тога да ће геоиконика постати део обновљеног и интегрисаног система картографских дисциплина.

Литература

Арнбергер 1966: E. Arnberger, *Handbuch der Thematischen Kartographi,* Wien: Franz Deuticke.

Берљант 1996: А. М. Берльант, *Геоиконика*. Москва: МГУ, Астрея.

Екерт 1921: M. Eckert, *Die Kartenwissenschaft, Ester Band*. Berlin und Leipzig.

Книжников, Кравцова 1984: Ю. Ф. Книжников, В. И. Кравцова, *Картография*. Москва: ВИНИТИ АН СССР.

Љешевић, Живковић 2001: М. Љешевић, Д. Живковић, *Картографија*. Београд: Географски факултет Универзитета у Београду.

Робинсон 1978: A. H. Robinson, *Elements of cartography, Fourth edition*. New York-Toronto: JohnWiley&Sons.

Салишчев 1982: К. А. Салищев, *Картография*, Москва: Высшая школа.

Тејлор 1994: D. R. F. Taylor, *Perspectives on Visualization and Modern Cartography*. Pergamon, Greath Yarmouth.

Франгеш 2007: S.Frangeš, *Zahtjevi postavljeni suvremenoj kartografskoj vizuelizaciji*, Kartografija i geoinformatika, Vol.6, No.izv/spec.lipanj 2007.

Darko S. Pašalić*
Univerzitet Sinergija Bijeljina
Stevo R. Pašalić
Pedagoški fakultet Bijeljina
Univerzitet u Istočnom Sarajevu

Pregledni rad

STRATEGIJA REGIONALNOG PRIVREDNOG RAZVOJA

Privredni regioni, kao zaokružene privredne cjeline, treba da predstavljaju osnovu privrednog razvoja u budućnosti. Naravno, navedeni privredni razvoj ne smije da se odvija stihijski i nasumično, već je nasuprot tome, neophodno imati definisane strategijske komponente koje bi usmjeravale ekonomski razvoj određenog regiona. Dakle, strategijsko upravljanje privrednim razvojem konkretnog regiona je od presudne važnosti za privredni napredak tj. privredni preporod regiona.

Od velike važnosti je i sagledavanje faza strategijskog upravljanja privrednim razvojem određenog regiona. Radi se o sljedećim fazama:

1) strategijska analiza,
2) strategijski izbor,
3) strategijska implementacija,
4) strategijska kontrola.

1) Strategijska analiza. U prvoj fazi strategijskog upravljanja je neophodno sagledati sve relevantne promjene u okruženju konkretnog regiona. Pri tome je posebno bitno identifikovati šanse i mogućnosti za privredni uspon datog regiona, ali i prijetnje i opasnosti koje mogu da dovedu do usporavanja ekonomskog razvoja regiona. Naravno, bitno je i apostrofirati postojeće prednosti sagledavanog regiona kao i nedostatke koji su u ranijem periodu onemogućavali brži privredni razvoja regiona. Isto tako, u prvoj fazi strategijskog upravljanja važno je i formulisati ciljeve u privrednom smislu koji se žele i realno mogu postići.

2) Strategijski izbor. U drugoj fazi strategijskog upravljanja je neophodno identifikovati i definisati određene strategijske programe. Poslije toga postoji neophodnost davanja ocjena za date strategijske programe kao i izbor onog strategijskog programa od kada se očekuje da će dati najpovoljnije privredne rezultate.

3) Strategijska implementacija. U ovoj fazi strategijskog upravljanja postoji nužnost sagledavanja i kompletiranja svih neophodnih resursa i sposobnosti koji će biti bitni za sprovođenje izabranog strategijskog programa. Takođe, u ovoj fazi je važno utvrditi i odgovarajuće terminske planove za proces implementacije kao i zaokružiti proces organizacione strukture, vođenja i motivisanja u strategijskom upravljanju privrednim razvojem konkretnog regiona.

* darkopasal@gmail.com

4) Strategijska kontrola. U posljednjoj fazi strategijskog upravljanja privrednim razvojem regiona postoji potreba definisanja odgovarajućih kontrolnih mehanizama prilikom strategijskog upravljanja u razvoju privrede konkretnog regiona. Riječ je, prije svega, o postavljanju konkretnih standarda, načinu mjerenja, praćenja kao i preduzimanju određenih korektivnih aktivnosti.

Od esencijalne važnosti je utvrditi sve relevantne prepreke koje stoje na putu intenzivnijeg privrednog razvoja određenog regiona kao i sagledati mogućnosti za jače povezivanje sa privredama drugih regiona unutar nacionalne ekonomije, te privrednim regionima susjednih država. Kao najčešće zastupljene, mogu se identifikovati sljedeće prepreke u privrednom razvoju regiona:

- nesistematsko i neadekvatno korištenje prirodnih resursa (vodni resursi, šumski
  resursi, rudna bogatstva itd);
- neprilagođenost korištenja prirodnih bogatstava potrebama lokalne i šire društvene zajednice;
- nedovoljna zastupljenost višefazne prerade prirodnih sirovina u smislu dobijanja finalnih proizvoda (drvna masa, rude itd);
- nerazvijenost saobraćajne i elektroenergetske infrastrukture;
- velika udaljenost većeg dijela regiona od ključnih saobraćajnica (ruralni krajevi).

Kada je u pitanju privredna povezanost konkretnog regiona sa susjednim privrednim regionima (unutargraničnim i prekograničnim), potrebno je sagledati više aspekata navedene povezanosti. Neki od njih su:

- saobraćajna povezanost sa drugim privrednim regionima kao uslov efikasne
  privredne saradnje;
- povezanost privreda regiona na osnovama korištenja komparativnih prednosti;
- stvaranje prekograničnih regionalnih privrednih integracija zbog efikasnijeg nastupa na evropskom i svjetskom tržištu.

Prirodna bogatstva predstavljaju esencijalni izvor komparativnih prednosti određenog regiona u procesu njegovog privrednog razvoja. Kada govorimo o prirodnim bogatstvima, poseban treba istaći značaj mineralnog bogatstva. Pod mineralnim bogatstvom podrazumijevamo ugalj, nemetale, rude metala, izvore mineralne vode kao i drugo. Navedena mineralna bogatstva mogu da budu temelj, odnosno oslonac, intenzivnijeg privrednog razvoja konkretnog regiona.

Osim prirodnih bogatstava, postoji neophodnost sagledavanja i ostalih predispozicija bitnih za privredni razvoj regiona. Najvažnije od tih predispozicija su:

- infrastruktura (saobraćajna, elektroenergetska, telekomunikaciona itd);
- obrazovni sistem (osnovno obrazovanje, srednje obrazovanje, visoko obrazovanje);
- razvoj tržišta rada (povećano iskorištavanje potencijalne radne snage) ;
- poljoprivreda (zemljišni fond, šumski fond, stočni fond itd);

- turizam i ugostiteljstvo (banjski turizam, seoski turizam, ruralni turizam itd);
- finansijski sistem (komercijalne banke, osiguravajuća društva, mikrokreditne organizacije itd);
- predpristupni fondovi Evropske unije.

Poseban značaj u vezi sa strategijom privrednog razvoja određenog regiona ima utvrđivanje strateških i posebnih ciljeva. Realizacija posebnih ciljeva treba da dovede i do ostvarivanja zadatih strateških ciljeva privrednog razvoja konkretnog regiona.

Kao strateške ciljeve regionalnog privrednog razvoja možemo izdvojiti sljedeće:

1) regeneracija i podizanje nivoa konkurentnosti privrede određenog regiona;

a) prilagođavanje privredne strukture regiona prirodnim resursnim mogućnostima konkretnog regiona i iskorištavanje komparativnih prednosti;

b) prilagođavanje obrazovnog sistema potrebama razvoja privrede regiona;

c) stvaranje povoljnije situacije na tržištu rada u svjetlu podizanja konkurentnosti privrede regiona;

2) stvaranje održive konkurentnosti određenog regiona;

a) eliminacija tehnološke zaostalosti i primjena moderne tehnologije u funkciji održavanja konkurentnosti privrede regiona;

b) ekonomičnost u upotrebi prirodnih resursa i zaštita životne okoline;

3) mala i srednja preduzeća i razvoj klastera kao osnove ubrzanog privrednog razvoja regiona;

4) otvaranje privrede regiona prema tržištima širih regionalnih cjelina;

Postoji nekoliko koncepta, metoda i tehnika čija je primjena od esencijalne važnosti za kvalitetno sprovođenje strategijskog upravljanja u privrednom razvoju određenog regiona. Bez njihove primjene ne bi se moglo očekivati temeljno i cjelovito sprovođenje ubrzanog privrednog razvoja regiona. Riječ je o sljedećem:

1) *SWOT analiza*. Radi se o veoma bitnoj tehnici koja se može koristiti prilikom realizacije strategijskog upravljanja privrednim razvojem određenog regiona. Suština ove tehnike je u tome da se sagledaju sve prednosti i potencijalne mogućnosti privrednog razvoja određenog regiona. Naravno, date prednosti i mogućnosti su osnova za intenzivniji razvoj privrede određenog regiona. Sa druge strane, ništa manje važno nije ni utvrđivanje nedostataka i potencijalnih opasnosti za privredni razvoj konkretnog regiona.

2) *Analiza jaza (GEP-a)*. Radi se o potrebi da se ukaže na trenutno mjesto posmatranog regiona u privrednom smislu. Isto tako, postoji neophodnost da se sagleda željena pozicija za dati region, odnosno mjesto, u privrednom smislu,

gdje region treba biti. Poslije toga, postoji potreba za definisanjem aktivnosti koje treba da doprinesu pomjeranju određenog regiona od trenutne ka željenoj poziciji u privrednom smislu.

3) *Benchmarking* u funkciji razvoja privrede regiona. Radi se o izuzetno nužnom konceptu koji se koristi prilikom strategijskog upravljanja privrednim razvojem određenog regiona. Riječ je o poređenju i kopiranju uspješnih primjera iz prakse koji se eventualno mogu primijeniti i u privrednom razvoju posmatranog regiona. Postoji nekoliko etapa *benchmarking-a*:

- planiranje *benchmarking* procesa i utvrđivanje elemenata *benchmarking* procesa,
- prikupljanje i analiza podataka o vlastitom stanju (stanje regiona),
- prikupljanje i analiza podataka o drugima,
- poboljšanje vlastitog stanja (stanje regiona),
- kontinuirana (stalna) poboljšanja.

4) *Cost-benefit* analiza u razvoju privrede regiona. Radi se o svojevrsnoj analizi troškova i koristi koja se može na odgovarajući i kvalitetan način iskoristiti u privrednom razvoju određenog regiona.

5) Primjena kompjuterskih softvera i interneta u funkciji implementacije strategijskog upravljanja regionalnim privrednim razvojem. Naravno, živimo u doba korištenja naprednih informacionih tehnologija, te je od velike važnosti korištenje svih mogućnosti koje pružaju napredne informacione tehnologije, a koje mogu biti u funkciji intenzivnog privrednog razvoja određenog regiona.

Prilikom utvrđivanja strategije privrednog razvoja određenog regiona veoma je neophodno imati viziju budućeg privrednog stanja navedenog regiona. Reč je o postojanju najuopštenije slike regiona u privrednom smislu u nekom projektovanom budućem periodu. Dakle, potrebno je postojanje projekcije moguće (ostvarljive) i željene privredne budućnosti regiona. Pri tome je veoma bitno imati u vidu kako ekonomsko stanje i razvoj nacionalne ekonomije u okviru koje region funkcioniše, tako i ekonomska kretanja u širem smislu (širi region koji čini više država, evropska ekonomija, svjetska ekonomija). Prilikom utvrđivanja i implementacije strategije regionalnog privrednog razvoja nužno je uzeti u obzir sve relevantne ekonomske, političke, socijalne, kulturne i ostale implikacije.

Inače, proces strategijskog upravljanja privrednim razvojem regiona neminovno podrazumijeva izgradnju partnerstva između lokalnih vlasti, relevantnih predstavnika privrede, neprofitnih organizacija i udruženja kao i drugih partnera u društvu.

Prilikom utvrđivanja i primjene strategijskog upravljanja u privrednom razvoju ovog regiona, neophodno je imati u vidu osnovne odrednice na kojima se treba zasnivati razvoj privrede navedenog regiona. Riječ je o sljedećim odrednicama:

- oslanjanje na prirodne resurse kao izvore komparativnih prednosti;
- intenzivan razvoj MSP sektora (kvantitativno i kvalitativno) ;
- povećanje broja organizovanih klastera;

- prekogranično povezivanja sa drugim privrednim regionima;
- postizanje usklađenosti između obrazovnog sistema, zahteva tržišta rada i privrednih potreba;
- intenzivniji razvoj poljoprivrede;
- intenzivniji razvoj turizma;
- modernizacija tehnologije i povećanje značaja inovacija u tehnologiji;
- modernizacija infrastrukture;
- ispunjavanje evropskih ekoloških standarda i podizanje svijesti o potrebi zaštite životne Sredine.

Literatura

Đuričin dr Dragan, Janošević dr Stevo [3]2006: *''Menadžment i strategija*'', Ekonomski fakultet, Beograd.

Đuričin dr Dragan [2]2005: *''Upravljanje pomoću projekata''*, Ekonomski fakultet, Beograd.

Erić dr Dejan [2]2006: *''Menadžment-umetnost upravljanja*'', Ekonomski fakultet, Beograd.

Emilija dr Đoković, Refik dr Šećibović 2003: *''Regionalna ekonomska geografija-Evropa*'' CID ,Ekonomski fakultet, Beograd.

Lamb R. 1995: *''Competitive Strategic Management*'', Prentice-Holl, Englewood Cliffs, New York.

Mašić dr. Branislav [2]2007: *''Strategijski menadžment-proces i koncepti*'', Univerzitet ''Sinergija'', Bijeljina.

Чедомир Б. Црногорац*
Душица П. Пешевић
Студијски програм за географију
Природно-математички факултет
Универзитет у Бањој Луци

Прегледни рад

ГЕОГРАФСКИ АСПЕКТИ НАУКЕ О ЖИВОТНОЈ СРЕДИНИ

1.0. *Увод*

Ако под појмом природе у ширем смислу прихватимо да је то укупност природних услова постојања људског друштва, тада се једноставно намеће и питање узајамног односа човјека и природе. Није, можда, спорно да је хумана популација прихватила чињеницу да и она припада једној од најбитнијих геосфера географског омотача – биосфери, заједно са многим биљним и животињским врстама. У почетку своје еволуције човјек је у потпуности зависио од природе (исхрана, склониште, природни непријатељи, природне катастрофе, елементарне непогоде и др.). Релативно дуг развојни пут хумане популације, уз стални напредак материјално-техничких средстава, допринио је да човјек трећег миленијума својим активностима утиче на географски простор који га окружује (и којем припада). За разлику од биљака и животиња, које објективно нису у стању свјесно утицати на проширење свог ареала, *homo sapiens* је, уз развој нових технологија, знања и система вриједности, који су резултат побољшања његових интелектуалних способности, проширио ареал раста своје врсте (Црногорац 2005: 9-35).

Малобројни су простори наше планете чији је садашњи изглед резултат природног развоја. Доминантнији су они чији је изглед резултат антропогених активности. Повећање људске популације условило је насељавање многих природних простора, али и њихову трансформацију. Тешко је, чак и у грубим параметрима, дати процјену када ће бити достигнуте крајње границе раста "демографске експлозије", односно раста хумане популације као врсте у биосфери, која ипак (биосфера) има лимитиране капацитете.

Истина је да се на почетку трећег миленијума налазимо пред једним од највећих изазова у току постојања људске врсте. Суочавамо се с чињеницом да располажемо ограниченим залихама необновљивих или споро обновљивих природних ресурса. Из разлога што су нам, још увијек, недовољно познате законитости које функционишу у екосистемима, тешко је одредити обим нарушавања квалитета животне средине у односу на непромјенљивост екосистема, а поготово успјешно предвидјети све могуће посљедице, које су резултат тог нарушавања (Матас 2001: 9-22).

* hydrologyc@gmail.com

Пораст хумане популације (већ је око 6.5 милијарди становника на Земљи) директно и индиректно утиче, глобално, регионално и локално, на квалитет појединих геосфера и геокомпоненти географског омотача. Није спорно да је савремени човјек узрок "демографске експлозије", која дјелимично изазива глад, биједу и ратне катастрофе на нашој планети, из чега можемо закључити да је човјек, несумњиво, главни виновник сукоба између развоја глобалне цивилизације и развоја природних система на Земљи.[1]

Већ евидентна деструкција животне средине на планетарном нивоу захтијева и глобалне активности, но чини се да нам нису јасни ни садржај ни обим те акције. Чињеница је да значајан дио хумане популације наше планете није свјестан суштине проблема, нити га због његове комплексности може правилно дефинисати, као и предузети адекватне мјере заштите. Отвара се (или је већ отворио) низ питања компетентности научних дисциплина, институција, института и завода, политичких фактора, медија, јавног мњења, НВО организација и слично, за суштинско схватање значаја животне средине за нашу планету.

Један од првих одговора географије као науке (и њој комплементарних наука) био је конкретно предузимање активности за заштиту геонасљеђа[2] у систему природних вриједности. Објективно говорећи, данас је све већи број наука (научних или уже научних области) које се баве односима узајамног (интеракцијског) дејства између природе и човјека.

Однос човјека (људског друштва) и животне средине можемо (често и морамо) посматрати само као интердисциплинарну (понекад и мултидисциплинарну) науку, са веома значајним садржајем и обимом појмова и термина. У оквиру овог комплексног односа геогеног и антропогеног функционише низ научних дисциплина и области које се баве, у складу са својим предметом и циљем истраживања, конкретним проблемима животне средине.

Проблематика животне средине је одавно превазишла ниво академских расправа; то је проблематика која је веома широка и разноврсна, али је истовремено јединствена. Из тога произлази чињеница да се процеси, појаве, проблеми и заштита животне средине могу проучавати (рјешавати) са различитим приступима: географским, еколошко-биолошким, хемијско-физичким, техничко-технолошким, урбанистичким, здравствено-хигијенским, друштвено-економским, филозофским, етичким, естетским и др.(Матовић 1994).

---

[1] Раст људске популације поприма, по мишљењу многих аутора, застрашујуће димензије. Уколико би свјетско становништво задржало удвостручење броја становника сваких 50 година (по неким пројекцијама сваке 33 године), већ за сто година број људи на нашој планети би износио око 18.0 милијарди. Тешко је претпоставити шта би у том случају било половином трећег миленијума када би се број људи умножио око 3000 пута и достигао укупну количину живе материје (биомасе) на Земљи. Већ 4200. године маса људских тијела би се изједначила са масом наше планете.

[2] Геонасљеђе чине све геолошке, геоморфолошке, хидрогеолошке, педолошке и посебно антрополошке вриједности.

2.0. *Дискусија и резултати*

Појмовно – терминолошки систем животне средине. Посљедње двије деценије XX вијека су значајан период када је у питању однос човјека према проблемима у оквиру животне средине.[3] Појављује се значајан број међународних организација (Тодић, Вукасовић 1999), организованих владиних и невладиних организација; оснивају се бројна удружења, институти, истраживачки центри, еко-покрети и слично.

Када је у питању интерес географа у области животне средине, он је практично актуелан од периода када се јавља ембрион географске науке. Научна опредјељења географије имала су увијек високе научне и методолошке стандарде, полазила су од суштинских проучавања природне средине, односно битних процеса и појава који произлазе из те средине, истовремено истражујући узајамност односа хумане популације и природног комплекса. Другим ријечима, у географским проучавањима природне средине, без обзира на обим тих проучавања, увијек је била присутна димензија узрочно-посљедичне везе на релацији: природа-хумана популација, као и многобројни процеси који су резултат те релације. Уосталом, 1975. године, на Првом међународном конгресу о животној средини, подржана је идеја да се у наставни процес студија географије уведе и предмет геоекологија (географске основе животне средине).

За разлику од низа фундаменталних и примијењених наука, које имају своје јасно појмовно-терминолошко, али и дефиниционо одређење, наука о животној средини то, нажалост, нема (Спахић 1999: 10-18). Сви у основи знају о чему се ради а ипак се у дефинисању/дефиницијама појављују скоро опречна мишљења. Узрок је, по свему судећи, у мултидисциплинарном и интердисциплинарном научном приступу проблематици животне средине. Наиме, појам животне средине подразумијева данас низ различитих термина. Због тога се, не само на нашим географским просторима, јавља наглашена збрка око појмовног-терминолошког одређења, али и предметности комплексних садржаја науке о животној средини. Стога није чудно да неки научници прибјегавају правним и економским прописима којима се регулише област животне средине. По М. Спахићу (1999) у појмовима и научним одредницама животне средине предњаче правне науке у односу на далеко позваније, прије свега, природне науке.

Када се почетком седамдесетих година XX вијека на географском простору бивше СФРЈ, почело чешће и аргументованије писати о животној средини, најчешће су у употреби били термини: „*средина*“ , „*човјекова средина*“, „*људска средина*“, „*човјекова животна средина*“, „*човјекова животна и радна средина*“, „*природна околина*“, „*природна средина*“, „*хаби-*

[3] Често се ови проблеми дефинишу као еколошки проблеми, мада је очигледно да су еколошки проблеми само сегмент једне комплексне интеракције геогеног и антропогеног у географском омотачу.

тат“, а нешто касније све доминантнији постају термини „*околина*“ (осамдесете године XX вијека) и „*околиш*“ (хрватско говорно подручје).

Мјесто и улога географије у дефинисању животне средине је неоспорно међу водећим наукама. Занимање географа у области заштите наше планете у свим сегментима датира од почетка развоја географије као науке. Географија као наука о динамичним територијалним системима, који су формирани на Земљиној површини усљед међудејства друштва и природе и о законима и закономјерностима њиховог развитка и постојања, је компатибилна, компактна, конструктивна и наука континуитета између тзв. природних, друштвених и низа примијењених наука. То значи да је географија интердисциплинарна наука, што јој омогућава да рјешава сложене међудисциплинарне проблеме. Она је, у складу са својим научним опредјељењима, полазила од фундаменталних проучавања природне средине. Та проучавања настојала су да у (географском) континуитету и селективној кооптацији дефинишу и верификују узрочно-посљедичну везу на релацији природа-друштво (геогено-антропогено), при чему су јасно наглашавани процеси (кооперација и координација) који проистичу из те везе.

С обзиром на комплексан приступ проучавању животне средине, географи под појмом животне средине подразумијевају и користе терминолошке одреднице „*природна средина*“ и „*географска средина*“. Сматрамо да је термин *географска средина* можда и прикладнији од термина *животна средина* из разлога што географска средина комплексно одражава стање интеракције човјека и његовог природног окружења (Спахић 1999: 12-15). Нажалост, термин географска средина многи не схватају, јер не схватају да је то јединствени интерактивни комплекс природе и друштва, чији су елементи узајамно повезани и условљени; неки га намјерно не употребљавају (чак и многи географи) јер сматрају да сувише акцентира географију (географску науку).

Наука о животној средини и географија. Наука о животној средини („Environmental Science“) релативно је нова мултидисциплинарна и генералистичка наука (Канингам и Сејго 1990) а настанак и развој науке о животној средини у уској је вези са ширењем идеје (мисли) да се *физис* и *људско друштво* не могу изоловано посматрати. Развој сазнања о животној средини са аспекта географске науке показао је да је животна средина тродимензионално (просторно, временски и структурално) дефинисана категорија у оквиру конкретног географског простора.

Врло брзо се дошло до сазнања да за овладавање проблематиком животне средине није довољна нити потребна само улога природних наука; потребно је да се овом проблематиком, са истим инензитетом, баве и друштвене и техничке науке. Из тога оправдано слиједи закључак да је наука о животној средини синтезно – комплексна научна област. Обједињава дио природних наука (географија, биологија, хемија, физика и др.), друштвених наука (економија, право, социологија, етика и др.) и техничких (примијењених) наука. Логично је, стога, поставити једно од врло битних питања:

која наука (научна област, научна дисциплина) представља темељ за науку о животној средини. Неки аутори (Ђукановић, 1996) сматрају да је то екологија. М. Ђукановић наглашава да је познавање опште екологије и екологије човјека (што би могло да значи и коришћење „примијењене екологије“) неопходно за све струке које партиципирају у животној средини.

Екологија је биолошка, релативно млада научна дисциплина и углавном се дефинише као наука о узајамним односима организама и средине која их окружује (Мастило, 2001). Без обзира на прилично јасно детерминисан предмет изучавања екологије – *узајамни односи живих бића, као и односи живих бића и околне неживе средине* – још увијек не постоји јединствена општеприхваћена дефиниција ове научне дисциплине. Нажалост, неселективним приступом од стране појединих аутора, у дефинисању циљева и задатака, екологија је од биолошке дисциплине миноризирањем значаја комплекса интердисциплинарног система животне средине „промовисана“ у посљедње вријеме у науку о животној средини (Савић, Терзија 2002). Подсјетимо се да је А.Г. Исаченко (1986) рекао: „Садашње широко поимање екологије је смјеса и прекид научне теорије, политичке доктрине, стихијских покрета, дилетантских расуђивања, новинских сензација, нешто неодређено, оно што се не уклапа у представу науке“.

Објективно, у фокусу еколошких проучавања не стоји неки организам, нека популација или биоценоза; не стоји грађа или биолошко својство животног простора, већ њихова интерактивност. Логично је стога да је и екологија мултидисциплинарна научна дисциплина која „користи методе и дијели објекат проучавања с ботаником, зоологијом, антропологијом, геологијом, педологијом, климатологијом, хидрологијом, економијом, социологијом, етиком, политиком, географијом и бројним другим наукама“ (Матас 2001: 12-20).

На основу низа многобројних досадашњих научних интерпретација везаних за квалитет животне средине (природне средине/географске средине), одговор на питање која научна област или научна дисциплина представља темељ за науку о животној средини, би био: географија. То је једина наука, која за свој објект проучавања, између осталог, има географску средину и која уз примјену провјерених научних метода има комплексан прилаз животној средини. То можемо објаснити и чињеницом да географи различитих усмјерења посједују квалитетан појмовно - терминолошки фонд и велики број референтних информација о закономјерном развоју географског омотача, затим информација о геосистемима, геокомплексима, геосферама и геокомпонентама. Једноставније речено, за географију нису толико интересантне само чињенице/подаци, колико је приоритетан карактер особености географских веза, процеса и појава у географској средини/географском омотачу. Треба нагласити да категорија узајамних веза повезује све сегменте компонентних географских наука.

3.0. *Закључак*

Животну средину, као тродимензионално дефинисану категорију у оквиру одређеног географског простора, можемо посматрати као динамичну категорију, гдје су сви процеси и појаве хијерархијски (од најнижег до највишег нивоа) повезани у квалификовану цјелину (географски омотач) у којој влада изузетно савршен степен системности. Руски географ А.А.Григоријев, тридесетих година XX вијека, комплексни омотач Земље у чијим границама се додирују, узајамно прожимају и узајамно дјелују нижи слој атмосфере, површински слој литосфере, хидросфере и биосфере, назвао је географски омотач. Географски омотач је природно образован, цјеловит материјално-енергетски систем сферичних форми, настао и развијао се при узајамном дејству геосфера. За географски омотач понекад се употребљава појам глобални геосистем, а врло често и појмови који не одражавају његову цјеловитост, већ се односе на сасвим узак дио географског омотача у којем се одвијају антропогене активности. Изучавањем географског омотача бави се географија као сложен систем наука. Већи дио географског омотача, изузев антропосфере, јесте објекат изучавања опште физичке географије, односно компонентних физичкогеографских дисциплина: климатологије, геоморфологије, хидрологије, биогеографије и географије земљишта. Овај дио географског омотача настао је без утицаја човјека и функционише по одређеним природним законитостима. Научно-технолошки развој и дискредитација природних закона довели су до рањавања географског омотача и угрожавања његове природне функције.

Изучавањем антропосфере, условно речено, једне од најважнијих сфера у географском омотачу, бави се антропогеографија, односно низ њених компонентних научних дисциплина: географија становништва, географија насеља, економска географија, урбана географија, индустријска географија, аграрна географија, туристичка географија, политичка географија и др.

Иако смо антропосферу условно означили најбитнијом сфером у географском омотачу/животној средини, морамо истаћи чињеницу да би њен настанак и наравно њен опстанак био немогућ без свих осталих сфера. Можемо закључити да су геосфере у узајамној вези и међузависности.

Са аспекта метода и методологије геоеколошких истраживања, сазнање о реалности животне средине није једноставно. Један од најбитнијих метода, уз уважавање метода анализе и синтезе, статистичког метода, метода непосредног посматрања и др. је и метод мониторинга животне средине. Он представља систем мјесних стационара одеђене географске/животне средине на којима се континуирано врше осматрања верификованих елемената, процеса и појава. С обзиром на праћење промјена функционисања основних геогених и антропогених параметара, често се назива антропогени мониторинг. Када је у питању заштита животне средине са геоеколо-

шког аспекта, у организацији мониторинга спроводе се три нивоа истраживања: санитарно-хигијенски, геосистемски и биоисферни ниво.

Санитарно-хигијенски или биоеколошки ниво истраживања подразумијева (про)оцјену састава животне средине са аспекта њеног утицаја на здравље хумане популације; геосистемски ниво мониторинга садржан је у анализи природних и природно-техничких система, а биосферни ниво дефинише истраживања глобалних параметара животне средине, као што су на примјер: прозрачност/провидност атмосфере, глобални биланс влаге, загађеност свјетског мора, размјена енергије између географског омотача и васионског пространства и др.

Основни друштвеногеографски узроци нарушавања квалитета животне средине су: раст људске популације, урбанизација, све већа потрошња енергије и недостатак одређених минералних сировина. Проблем органских минералних ресурса, поред њихове евидентне потрошње у фази пораста индустријске производње, везан је и за њихов крајње неравномјеран географски размјештај по континентима и државама (Спахић 1999: 132-135).

Не може се рећи да је човјек у потпуности овладао природом, али све интервенције у природи подређене су човјеку. Тамо гдје људи стварају одређени интерес, увијек је добро за хуману популацију, без обзира на негативне ефекте у односу на друга жива бића. На тај начин се створила неравнотежа у природи а њој је највише допринијела политика (у односу на заштиту животне средине) појединих земаља. Наиме, већина земаља усмјерава свој привредни развој не обазирући се на своје окружење. Навешћемо само неке од бројних примјера у садашњем свијету:

- прекогранична емисија полутаната путем атмосфере и хидросфере;
- проблем „узводног интереса“ и „низводног интереса“;
- трансфер застарјеле технологије („прљаве технологије“) или токсичних и опасних материја у друге земље;
- подизање војних полигона и војних база на територији других земаља, и др.

Због нарасле свијести о заштити животне средине (едукација, медији, здравствена заштита, законодавство и др.) промовисани су бројни задаци науке о животној средини:

- с(а)вјесно вредновање и поштовање природних елемената и ресурса, односно разумијевање свих фактора и елемената у периметру животне средине и њихова интерактивност;
- стил, начин живота, којим се спрјечава загађивање, рушење, упропашћивање и деградација животне средине, односно разјашњавање појмова, појава и процеса у животној средини;
- детектовање и откривање узрока проблема у животној средини;
- позитиван емоционалан и интелектуалан однос, а не израбљивачки, утилитаристички (искоришћавајући) однос према животној средини;

- рјешавање проблема према могућностима, односно осјећање личне одговорности за деградацију и рушење животне средине.

На основу обухвата, циљева, садржаја и основних задатака наука о животној средини је синтезна наука, која се користи информацијама и доктринама других наука.

Очигледно је да однос човјека и његове животне средине, у све израженијим противрјечностима на релацији друштво – животна средина, не може бити предмет проучавања само једне науке. Усљед све комплексније структуре људског друштва, односа у друштву и односа човјека према природи, однос човјека и његове животне средине постаје све сложенији. Само скуп међусобно повезаних наука које имају за свој предмет истраживања човјека, у било ком виду, могу одговорити на постављена питања односа човјека према природи и његовој животној и радној околини. Савремена географија истражује комплекс природних појава и процеса, њихове сложене узајамне везе и међудејства између природе и човјека (људског друштва). Стога мислимо да је савремена географија, не само најпозванија, већ и најодговорнија у проучавању узрочно-посљедичних веза и односа између природе и друштва. Као системска и комплексна наука географија данас располаже великим бројем информација о закономјерном развитку природне средине, природним ресурсима, степену и формама њиховог искоришћавања и у томе је њена несумњива предност, у односу на остале науке, код дефинисања процеса и појава у животној средини.

Литература и извори

Ђукановић 1996: M. Đukanović, *Životna sredina i održivi razvoj*, Beograd: ELIT.

Матас 2001: M. Matas, *Geografski pristup okolišu*, Petrinja: Visoka učiteljska škola.

Матовић 1994: M. Matović, *Čovek i životna sredina*, Beograd: Naučna knjiga.

Спахић 1999: M. Spahić, *Osnove geoekologije – Geografske osnove životne sredine*, Tuzla: Harfograf.

Тодић 1999: Д. Тодић, В. Вукасовић, *Међународне организације и међународна сарадња у области заштите животне средине*, Нови Сад: Прометеј.

Црногорац 2005: Ч. Б. Црногорац, *Географске основе заштита животне средине*, Бања Лука: Природно – математички факултет.

Канингам 1990: W. Cunningham, B. Saigo, *Environmental Science – a Global Concern* WCB – W.C. Brown Publishers

Mihajlo N. Stanković
Specijalni rezervat prirode Zasavica
Sremska Mitrovica
Milenko M. Ćurčić*
Pedagoški fakultet Bijeljina
Univerzitet u Istočnom Sarajevu

Kratko saopštenje

REZULTATI PRELIMINARNIH FAUNISTIČKO-FLORISTIČKIH ISTRAŽIVANJA LOKALITETA GROMIŽELJ (VELINO SELO, BIJELJINA, RS-BiH)

Opis terena

Na samo desetak kilometara od Bijeljine u ataru mesta Velino Selo, nalazi se depresija koja po svim karakterima predstavlja jednu nizijsku tresavu površine 67,39 hektara, čije centralno mesto zauzima Laketića vir dužine oko 60 m i širine 30-40 m. Vir je ispunjen vodom maksimalne dubine 4-5 m, gde se na dve lokacije konstatuju prisutni podzemni izvori koji pune depresiju svežom vodom. U neposrednom okruženju Laketića vira prisutne su brojne vaskularne biljke od kojih se posebno izdvajaju dve šumske zajednice koje karakterišu ovu tresavu, a to su: *Alnetum glutinosae Vuk*. 1956 i *Salicetum cinereae Zol*. 1931.

Geneza

Nizijske tresave formirane su obično u prostranoj Panonskoj niziji, čije dno se nalazi uglavnom u granicama apsolutne visine od 60-100 m. Na dnu i po obodu Panonskog basena tresave se javljaju u okviru neotektonskih depresija, aluvijalnih ravni i dr.

Neotektonske depresije obrazuju se posle oticanja paludiskih jezera na dnu Panonskog basena kada se vršilo diferencijalno razmicanje blokova čije je dno zahvaćeno stalnim i povremenim zamočvarivanjem i formiranjem tresava. Kao što je poznato, na dnu Panonskog basena skoncentrisane su neke od velikih reka poput Save i donjeg toka Drine čiji tokovi u aluvijalnim ravnima na različite načine grade korita, u obliku rukavca i meandara, koja tokom vremena prerastaju u mrtvaje sa tresetištem (Tešić,et.al.,1979). Lokalitet Gromiželj, geomorfološki gledano, možemo svrstati u inudacionu ravan aluvijuma reke Drine.

Materijal i metode rada

Informacije o prisustvu vrsta i botanički i zoološki materijal sakupljani su po standardnim metodama koje se primenjuju tokom terenskih istraživanja za

* ljekobilje@spinter.net

određene grupe organizama. Deo zoološkog materijala je fiksiran odmah na terenu, a deo po povratku, dok je biljni materijal herbarizovan.

Determinacija je obavljena uz korišćenje sledeće literature: Gajić, Karadžić (1991), Javorka, Csapody (1975), Obratov, et.al.(1990), Bechyně (1988), Garms, Born (1981), Keroves (1986), Krunić (1989), Krunić, et.al.(1990), Tanasijević, Tošić (1987), Harde (2000), Đurović, et.al.(1979), März (1987), Simonović (2001), Bertel (2006), Radovanović,Martino (1950), Bruno (1998), Toman,Felix (2000).

Flora i vegetacija

U okviru pojedinih komponenata živog sveta, značajnu ulogu imaju više vodene biljke-vaskularne hidrofite. Njihov značaj ogleda se u primarnoj produkciji organskih materija, proizvodnji kiseonika, antagonističkom dejstvu fitoplanktona, uticaju na trofičku prirodu vode, i dr. Kompetitivni odnosi u ishrani između makrofita i fitoplanktona, od interesa su za procese razmene materija u vodi, za razvoj pojedinih komponenata fitoplanktonske zajednice, tj. da utiču na njenu cenotičku strukturu i produkciju. Makrofitska vodena i močvarna vegetacija ima značajnu ulogu u fitosanaciji negativnog, eutrofizirajućeg i polutantnog delovanja zagađenih voda iz okoline. Kroz proces bioakumulacije i biodetoksikacije, makroflora predstavlja aktivni i efikasni biofilter koji doprinosi poboljšanju kvaliteta vodene sredine. (Janković,et.al.,1988; Stojanović,et.al., 1994)

Da se radi o nizijskoj tresavi ukazuje nam i prisutna vegetacija. Izdvojene su dve šumske zajednice koje karakterišu ovu tresavu i to: *Alnetum glutinosae Vuk.1956 i Salicetum cinereae Zol.1931.*

Depresija u kojoj je formirana tresava okružena je čistom zajednicom *Alnetum glutinosae Vuk.1956* na koju se ka emerznom pojasu rogozišta sporadično nadovezuje zajednica *Salicetum cinereae Zol.1931.* Žbunasta zajednica *Salicetum cinereae Zol.1931.* sindinamski je povezana sa zeljastom vegetacijom trske, rogoza i visokih šaševa, a sukcesivno prema drvenastoj vegetaciji ide ka zajednici *Alnetum glutinosae Vuk.1956* što je i ovde na lokalitetu Gromiželj slučaj. Ovakve zajednice obrazuju se na barskom zemljištu, koje je dugo plavljeno a trajno su pod uticajem podzemnih voda. Po fizionomiji zajednica *Salicetum cinereae Zol.1931.*je niska, žbunasta često vrlo gusta zajednica, visoka nekoliko metara, gde se kao prateće indikatorske vrste pojavljuju samo neke hidrofilne vrste poput: *Caltha palustris i Glyceria fluitans.*(Jovanović,B., Cvijetićanin,R.,2008) Neposredno u dodiru sa vodom odnosno šumom crne jove i poljskog jasena fragmentalno se pojavljuje zajednica *Urtico kioviensis-Salicetum cinereae V.Jov.1979.* Zemljište čini razne varijante močvarnog,jako vlažnog (glejnog) supstrata, koje je dugo plavljeno i trajno pod uticajem visoke podzemne vode. Kao vrsta koja obeležava,odnosno diferencira ovu zajednicu barske ive uzeta je *Urtica kioviensis*, čije je težište areala u Ukrajini,Rumuniji i Mađarskoj te pripada pontsko-panonskom flornom elementu. (Jovanović,et.al.,1997)

Zajednica *Alnetum glutinosae Vuk.1956* pripada izrazito higrofilnoj fitocenozi. Sama zajednica je reliktna i vodi poreklo iz hladnije i vlažnije klime koja je bila tokom interglacijala holocenske i pleistocenske periode. Obično su to oglejana i močvarno-glejna zemljišta, koja su veći deo godine zasićena vodom. Karakteristične i diferencijalne vrste ove zajednice zakonito se pojavljuju u azonalnim disjunkcijama ovih zajednica na širim prostorima. Najkarakterističnije vrste ove zajednice koje su konstatovane na terenu su:*Thelypteris palustris,Caltha palustris i Carex sp.* (Stefanović,V.,1986) Paprat *Thelypteris palustris* vrlo je značajna za asocijaciju, fiziognomski i ekološki. Ona se razvija u plićpoj vodi i na otvorenim mestima u zajednici, gde stvara čitave facije. Obrazuje „stolice" tj. busene sa zemljom i muljem koji se nagomilava oko njih, u donjem delu stabljike. To su uzdignuta mesta, na kojima se, zajedno sa močvarnom paprati, vrlo često nalazi i *Rumex hydrolapatum.* Ovde na lokalitetu Gromiželj takođe se primećuju busenaste forme, gde se pored paprati,kao dominantna vrsta pojavljuje *Carex sp.,* dok je *Rumex hydrolapatum* sporadično i pojedinačno prisutan. (Jovanović,et.al., 1997) Sporadično prisustvo *Quercus robura i Fraxinus angustifolia* na širem prostoru ukazuje nam da je sadašnja čista zajednica *Alnetum glutinosae Vuk.1956* sekundarnog nastanka tj. nastala od sveze hidrofilnih *Alno-Quercion roboris Horv.1938*, dugotrajnim sečama glavnih vrsta (*Quercus robura i Fraxinus angustifolia*). Crna jova je zastupljena u depresijama širom Semberije u vidu manjih grupa gde su se mogla formirati tresetišta a obično oko njih su bili kompleksi hrastovo-jasenovih šuma koje su obično krčene i tako su sad te depresije sa crnom jovom koje su ranije bile u okviru šume a sad su ostale kao same samostalne jedinice/površine.

Emerzni pojas izgrađen je od *Typha angustifolia* gde se na kontaktu šume i tresetišta primećuje mestimična pojava *Phragmites communis,* što ukazuje na započetu sukcesiju vegetacije u skladu sa mineralizacijom tresetišta. Upravo rogozište je stanište reliktne vrste glacijalnog perioda *Urtica kioviensis,* koja je i panonski endem čija južna granica areala se završava u Peripanonskom regionu. Ova kopriva je indikatorska vrsta za nizijske tresave nastale u fosilnim rečnim koritima. U plavnoj zoni koja je zbog niskog vodostaja širine oko 2 m mestimično se primećuju čitave površine obrasle terestričnom formom *Hottonia palustris* još jedne indikatorske vrste močvarne vegetacije u okviru šume iz klase *Alnatea glutinosae.* Njen taksonomski i fitogeografski značaj u flori Balkana je da pripada oligotipskom reliktnom rodu *Hottonia* koji obuhvata još i vikarnu severnoameričku vrstu *H.inflata.* Ove udaljene fitogeografske veze ukazuju na reliktnost vrste tj. njenu pripadnost elementima arkto-tercijarne akvatične flore. Danas je hotonia element azonalne vodene vegetacije u umerenoj srednjeevropskoj klimi, izbegavajući ekstreme krajnjeg severa i Mediterana. S obzirom da kao hidrofita naseljava staništa koja postepeno nestaju usled hidromeliorativnih mera,te je zbog toga važna za očuvanje specijskog diverziteta. Hotonia u Bugarskoj ima kategoriju iščezle vrste (EX), a prema autoru Butorac, B.(1999) hotonija u BiH,Italiji, Sloveniji i Rumuniji je u kategoriji ranjiva vrsta (VU) po IUCN-u.

Na istom staništu zajedno sa hotoniom rastu još neke vrste poput: *Caltha palustris,Sium lapatifolium, Sparganium.sp.*, *Mentha aquatica* i dr.

Akvatični deo zastupljen je sa obe grupe biljaka. Od flotantnih vrsta prisutne su: *Lemna minor, L.gibba i Nuphar luteum,* dok od submerznih vrsta se konstatuju *Myriophyllum spicatum i Lemna trisulca.* Akvatičnu zajednicu možemo okarakterisati kao *Myriophyllo-Nuphaeretum W. Koch 1926*.Prema pregledu liste vaskularnih biljaka za Crvenu knjigu BiH (Šilić,1992-96) u ugrožene vrste svrstane su:*Thelypteris palustris Nuphar luteum i Hottonia palustris,* sa sledećim statusom ugroženosti po IUCN-u za BiH:

-*Nuphar luteum - (VU)*
-*Thelypteris palustris - (VU)*
-*Hottonia palustris - (VU)*

s tim da se *Thelypteris palustris i Hottonia palustris* nalaze na listi biljnih taksona sa predloga za Crvenu listu BiH čije je prisustvo u Republici Srpskoj neizvesno, što samo potvrđuje značaj ovog staništa. Kao prilog je data kompletna lista konstatovanih vaskularnih biljaka tokom terenskog izlaska.

Poznavanje bioindikatorskih vrednosti hidrobionta, uključujući i vaskularne makrofite, uz određivanje njihovih kvalitativnih odnosa u akvatičnim biocenosama, omogućava da se u postupku određivanja kvaliteta vode, njihovim uključivanjem u saprobni sistem utvrdi stepen opterećenosti vode organskim materijama. Polazeći od činjenice da oni u životnoj sredini verno odražavaju konkretne ekološke uslove sredine.

U akvatičnoj flori tresetišta Gromiželj konstatovano je 16 biljnih vrsta od kojih su navedene 4 vrste čije su bioindikatorske vrednosti date u tabeli.

SPECIES	Ekološki indeksi								
	F	R	N	H	D	S	L	T	K
Myriophyllum spicatum	5u	4	2	4	5	+	4	3	3
Phragmites communis	5wi	3	3	3	4	+	3	3	3
Typha angustifolia	5wi	4	3	3	5	+	4	4	3
Sparganium sp.	5wi	3	4	3	4	-	4	4	3

Iz tabele vidimo da:

- Sve biljke pripadaju grupi za vodenu sredinu (F_5), jedna je submerzna (F_{5u}) dok su ostale emerzne biljke (F_{5wi}) i koje karakteriše da podnose promenljivu vlažnost staništa.
- U pogledu hemijske reakcije vodene sredine (R) po dve vrste pripadaju grupi R_3 i R_4 što ukazuje na neutralnu do alkalnu pH reakciju.
- Prema sadržaju hranljivih materija posebno azotnih (N) uočava se proces eufrofizacije vode indeksom N_3 i N_4. Tu konstataciju potvrđuju i vrednosti ekološkog indeksa za količinu organskih materija (H). Veliko učešće hidrofita sa indeksom H_3 upućuje na konstataciju bogaćenja vode organskim materijama.

- Uvid u aerisanost sredine pruža indeks (D) koji ilustruje slabu aerisanu sredinu usled muljevite podloge jer su se vrednosti ekološkog indeksa kretali od D_4 do D_5.
- Kada je u pitanju salinitet (S) možemo zaključiti da su koncentracije soli umereno zastupljene
- Odnos biljaka prema svetlosti pokazuje nam indeks (L) koji nam ukazuje na povoljni režim svetlosti i prozračnosti (L_3 i L_4).
- Termofilne vrste sa indeksom T_4 i T_3 ukazuju na umereni temperaturni režim za vreme vegetacije.
- Indeks K_3 pokazuje da ispitani vodeni ekosistem na lokalitetu Gromiželj ima umereno-kontinentalni karakter.

U obalskom pojasu razvijena je emerzna vegetacija u kojoj dominira *Typha angustifolia,*a sporadično i u manjim grupama javlja se *Phragmites communis.* Po svojoj ekologiji ove dve vrste se razlikuju. Trska ima umerenije potrebe ka svetlosti (L_3), temperaturi (T_3) i organskim materijama (H_3), dok rogoz ispoljava veće zahteve u pogledu ekoloških faktora (L_4, T_4, H_3).

Emerzna vegetacija u celini predstavlja snažnu bioarmaturu u obalskom pojasu i ima važnu ulogu u biološkoj zaštiti njihovih obala. Istovremeno ona je efikasan biofilter koji sprečava uticaj zagađenih voda koje se slivaju sa okolnih obradivih površina. Međutim upadljivo prisustvo ove vegetacije koja polako ulazi u vodu i u šume opasno indicira na proces sukcesije vegetacije koja u skoroj budućnosti nezadrživo vodi njenom zarastanju i pretvaranju u vlažne livade i šume. (Stojanović, et.al.,1996)

Fauna

Svakako najznačajniji nalaz je riba *Umbra krameri* za koju je ovo jedino dokazano stanište u BiH. Postoji podatak koji se navodi u dokumentu „Strategija zaštite prirode u Republici Srpskoj“ iz decembra 2007 – januar 2008 god. gde se za umbru navodi njeno prisustvo na teritoriji Brčko Distrikta ali novih potvrda sa terena nema. Pored umbre od riba su tu zabeležene sledeće vrste: *Tinca tinca, Esox lucius, Cobitis taenia, Missgurnus fosilis i Carassius carrasius auratus* koji je pre par godina veštački unet od strane čoveka.

Od ostalih vertebrata konstatovane su:

- amphibia 3 vrste,
- reptilia 8 vrsta,
- aves 29 vrsta
- mammalia 5 vrsta.

Od pomenutih 8 vrsta reptila, 3 vrste su viđene na terenu (*Emys orbicularis, Lacerta agilis i Anguis fragilis* čiji je nađen mumificirani leš), ostalih 5 vrsta su zmije čije je prisustvo određeno prema nađenom svlaku u šumi ili trsci (*Natrix natrix, Natrix tessellata, Elaphe longissima i Coronella austriaca*).

Depresija se snabdeva svežom vodom iz podzemnih izvora.Izmereni fizičko-hemijski parametri pokazuju da je:

- temperatura vode 9,5-10,8 ^{O}C
- kiseonik 10,7-11,4 mg/L
- saturacija 104,4- 108,7 % O_2

Hladna voda bogata kiseonikom uslovila je pojavu na potopljenim granama retke kolonije slatkovodnog sunđera *Spongilla lacustris.* Ispiranjem submerzne vegetacije u ovom slučaju *Myriophyllum*-a konstatovano je prisustvo *Cnidaria* iz klase *Hydrozoa,* vrsta *Chlorohydra viridis*, pored hidre konstatovana je velika brojnost larvi odonata gde je dominirala vrsta *Anax imperator*, a jedna od nađenih larvi pripadala je vrsti *Libellula depresa*, tu u podvodnoj vegetaciji su još konstatovane sledeće vrste: *Nepa cinerea, Iiyocoris cimicoides, Notonecta glauca, Sigara dorsalis, Dytiscus margimalis, Acilius sulcatus.* Od Gastropoda u vegetaciji su nađene sledeće vrste: *Valvata piscinalis, Lymnaea stagnalis, Succinea putris, Eulota gruticum, Radix sp.,* i jedna bivalvia *Musculium lacustre,* kao i mnoge larve trichoptera i amphipodae.

Na površini vode prisutni su pojedinačni primerci sledećih vrsta: *Gerris najas, Hydrometra stagnorum i Hygrobia tarda* prepoznatljiva po brzom kružnom kretanju po površini vode, kao i kolembola *Podura aquatica* koja skakuće po vodi.

Iznad vode lete pojedinačni primerci odonata poput: *Sympetrum sanguineum, Lestes parvidens i Ischnura elegans.*

Na kontaktu šume i emerzne vegetacije primećuje se pojedinačno letenje vrsta *Bombus terrestris i Cicadella viridis.*

Pregledom okolne šumske vegetacije utvrđene su ljušture od *Helix pomatia, Cepea nemoralis i C. hortensis* kao i puževi golaći (*Limax maximus, Arion rufus i Tandonia kusceris*). Od pomenutih puževa treba izdvojiti vrstu *Helix pomatia* kao konzumnu vrstu te bi trebalo u budućnost obratiti pažnju na njeno sakupljanje stavljanjem prostora pod zaštitu. Takođe značajna vrsta je i *Tandonia kusceris* kao Balkanski endem (Telebek,B., Stanković,M.2007).

Ispod panjeva i trulih stabala pronađene su sledeće vrste:*Dorcus parallelopipedus, Carabus cancellatus, Camponotus vagus, Vespa crabro, Pyrrhocorus apterus, Lepisma seccharina,*kao i larve od *Forficula auricularia.* Ispod kore nekoliko suvih stabala *Ulmus campestris-a* konstatovani su tragovi i kanali a od dve vrste potkornjaka i to *Scoilytus scolytus i Scolytus multistriatus*.

Spisak vaskularnih biljaka:

1. *Acer tataricum*
2. *Alnus glutinosa*
3. *Arum maculatum*
4. *Brachypodium silvaticum*
5. *Caltha palustris*
6. *Cardamine pratensis*
7. *Carex sp.*
8. *Clematis vitalba*

9. *Cornus sangvunea*
10. *Coryllus avelana*
11. *Crategus monogyna*
12. *Evonimus europeus*
13. *Fraxinus angustifolia*
14. *Glyceria fluitans*
15. *Hedera helix*
16. *Hottonia palustris*
17. *Lemna minor*
18. *Lemna gibba*
19. *Lemna trisulca*
20. *Mentha aquatica*
21. *Myriophyllum spicatum*
22. *Nuphar luteum*
23. *Phragmites communis*
24. *Plantago media*
25. *Quercus robur*
26. *Rhamnus cathartica*
27. *Rubus caesius*
28. *Rosa sp.*
29. *Salix alba*
30. *Salix caprea*
31. *Sambucus nigra*
32. *Sium latatifolium*
33. *Solanum dulcamara*
34. *Solanum nigrum*
35. *Sparganium sp.*
36. *Symphitum officinalis*
37. *Tamus communis*
38. *Typha angustifolia*
39. *Thelypteris palustris*
40. *Ulmus campestris*
41. *Urtica kioviensis*
42. *Viburnum opulus Bryophyta*
43. *Polytrichum juniperinum*

Spisak registrovane faune

Invertebrata
Collembola
Arthropleona
Poduridae
1.species: *Podura aquatica*

Symphypleona
Zygentona
Lepismatidae
2.species: *Lepisma saccharina*

Odonata
Anisoptera
Aeschnidae
3.species: *Anax imperator*
Lestidae
4.species: *Lestes parvidens*
5.species: *Ischnura elegans*
Libellulidae
6.species: *Libellula depresa*
7.species: *Sympetrum sanguineum*

Dermoptera
Forficulidae
8.species: *Forficula auricularia*

Hemiptera
Heteroptera
Nepidae
9.species:*Nepa cinerea*
Naucoridae
10.species: *Iiyocoris cimicoides*
Notonectidae
11.species: *Notonecta glauca*
Corixidae
Corixinae
12.species: *Sagara dorsalis*
Gerridae
13. species: *Gerris najas*
Hydromelridae
14.species: *Hydrometra stagnorum*
Pyrrhocoridae
15.species: *Pyrrhocoris apterus*
Homoptera
Cicadidae
16.species: *Cicadella viridis*

Hymenoptera
Apidae

17.species: *Bombus terrestris*
Vespidae
18.species: *Vespa crabro*
Formicidae
19.species: *Camponotus herculeanus*

Coleoptera
Carabidae
20.species: *Carabus cancellatus*
Dytiscidae
Dytiscinae
21.species: *Dytiscus marginalis*
22.species: *Acilus sulcatus*
Colymbetinae
23.species: *Colymbetes fuscus*
Hygrobidae
24.species: *Hygrobia tarda*
Gyrinidae
25.species: *Gyrinus substriatus*
Lucanidae
26.species: *Dorcus parallelopipedus*
Scarabaeidae
Cetoniinae
27.species: *Cetonia aurata*
Coccinellidae
28.species: *Coccinella septempunctata*
Scolytidae
29.species: *Scolytus scolytus*
30.species: *Scolytus multistriatus*

Mollusca
Gastropoda
Valvatidae
31.species: *Valvata piscinalis*
Lymnaeidae
32.species: *Lymnaea stagnalis*
33.species: *Radix sp.*
Stylomnatophora
34.species: *Succinea putris*
Zonitoidae
Limacidae
35.species: *Limax maximus*
36.species: *Tandonia kusceris*
37.species:*Arion rufus*

Helicoidea
Helicidae
37.species: *Helix pomacia*
38.species: *Cepea nemoralis*
39.species: *Cepea hortensis*
Bradybaenidae
40.species: *Eulota fruticum*
Bivalvia
Eulamellibranchia
Heterodonta
Sphaeriidae
41.species: *Musculium lacustre*
Cnidaria
Hydrozoa
Hydridae
42.species: *Chlorohydra viridis*
Porifera
Spongillidae
43.species: *Spongilla lacustris*

Vertebrata (sa statusom ugroženosti po IUCN-u)

Pisces:

1. *Tinca tinca*
2. *Esox lucius* *VU*
3. *Missgurnus fossilis*
4. *Carassius carrasius auratus*
5. *Umbra krameri LR*
6. *Cobitis taenia*

Amphibia
Anura

1. *Rana dalmatina* *Lc*
2. *Rana ridibunda*
3. *Rana esc.complex*

Reptilia
Testudines

1. *Emys orbicularis* *LR/nt*

Saurida

1. *Podarcis muralis LR*
2. *Lacerta agilis* *CD*
3. *Anguis fragilis*

Serpentes

1. *Coronella austriaca VU*
2. *Elaphe longissima VU*
3. *Natrix natrix LR/nt*
4. *Natrix tessellata DD*

Aves

1. *Ardea cinerea LR/cd*
2. *Alcedo atthis LR/cd*
3. *Aegithalos caudatus LR/cd*
4. *Anas platyrhynchos LR/cd*
5. *Buteo buteo LR/nt*
6. *Cardualis chloris LR/cd*
7. *Cardualis spinus VU*
8. *Cardualis carduelis LR/cd*
9. *Cardualis cannabina LR/cd*
10. *Coccothraustes coccothraustes LR/cd*
11. *Columba livia domestica DD*
12. *Corvus corone cornix LR/lc*
13. *Corvus fragilegus LR/lc*
14. *Dendrocopus major LR/cd*
15. *Erithacus rubecula LR/cd*
16. *Falco tinnunculus LR/lc*
17. *Fringilla montifringilla LR/cd*
18. *Parus major LR/cd*
19. *Parus caeruleus LR/cd*
20. *Passer domesticus LR/lc*
21. *Passer montanus LR/cd*
22. *Pica pica LR/lc*
23. *Picus viridis VU*
24. *Phasianus colchicus NE*
25. *Pyrrhula pyrrhula LR/cd*
26. *Remiz pendulinus LR/cd*
27. *Sturnus vulgaris LR/cd*
28. *Turdus pilaris LR/cd*
29. *tragovi od šljukarica*

Mammalia

1. *Arvicola terestris LC-LR/nt*
2. *Ondatra zibethica LR/lc*
3. *Talpa europea LC-LR/nt*
4. *Lepus europeus LC-LR/cd*
5. *Erinaceus europeus LC-LR/nt*

Zaključak

Samo posle nekoliko izlazaka na teren u jesenjem periodu može se zaključiti da ova jedna od retkih sačuvanih nizijskih tresava zaslužuje zaštitu svojim biodiverzitetom pogotovo kada je reč o vrstama od međunarodnog značaja, endemičnim, reliktnim vrstama kao i vrstama čiji opstanak u mnogome zavisi od same njihove zaštite i staništa na kome žive.

Nalaz ribe *Umbra krameri* na lokalitetu Gromiželj kao jedino dokazano stanište ove vrste u Republici Srpskoj, ali i u Bosni i Hercegovini u mnogome povećava značaj zaštite ovakvih staništa.

U cilju sprečavanja daljeg nestanka ugroženih vrsta treba sprečiti dalje isušivanje ove močvare-nizijske tresave i svih drugih hidro-meliorativnih radova koji na bilo koji način mogu da dovedu do nestanka i jedne od konstatovanih retkih vrsta.

Kontrolisati stanje procesa eutrofizacije tresetišta i u skladu sa očuvanjem staništa primeniti određene mere sanacije.

Kao mera zaštite i očuvanja retkih biljnih vrsta potrebno je kontrolisati populacije konkurentskih snažnijih oportunističkih hidrofita kako ne bi došlo do potiskivanja ovih retkih i ugroženih vrsta usled sukcesije.

Neophodno je održavanje optimalnog vodnog režima kako bi se sačuvala, a možda i obnovila autohtona fauna ovog tresetišta.

Uspostavljanje i primena zakonske regulative o zaštiti specijskog i ekosistemskog diverziteta na ovom području, kako bi se sačuvala celovitost i funkcionalnost ovog ekosistema.

Nastaviti sa daljom inventarizacijom flore i faune šireg prostora kroz sva godišnja doba kako bi se što bolje moglo obaviti zoniranje tj.određivanje jednog od 3 stepena režima zaštite i izraditi smernice za dalje gazdovanje ovim područjem. Od naredne godine početi sa monitoringom praćenja stanja subpopulacija na mikrostaništima sa akcentom na retke, ugrožene i reliktne vrste.

U cilju daljeg gazdovanja ovim područjem potrebno je uraditi procenu populacije retkih i ugroženih vrsta kako od nacionalnog tako i od međunarodnog značaja.

Blagovremene i adekvatne mere mogle bi održati i sačuvati ovu površinski malu, ali značajnu tresavu na obodu Panonskog basena u svoj njenoj lepoti i funkcionalnosti,jer to nesumnjivo zaslužuje.

Literatura

Bechyně,J.(1988):Welcher Käfer ist das?,Kosmos-Gesells chaft der Naturfreunde, Stuttgart.

Bertel,B.(2006):Birds of Britain and Europe, Hamlyn Guide,London,

Bruno,S.(1998): Serpenti,Giunti Gruppo Editoriale,Firenze,Italia

Butorac,B.(1999):Krajnje ugroženi takson *Hottonia palustris (Fam. Primulaceae)* u Stevanović,V.-Crvena knjiga flore Srbije I-Iščezli i krajnje ugroženi taksoni, Zavod za zaštitu prirode Srbije, Beograd

Đurović,E.,Vučković,T.,Pocrnjić,Z.(1979):Vodozemci BiH (ključ za određivanje), Zemaljski muzej,BiH,Sarajevo

Gajić,M.Karadžić,D.,(1991):Flora ravnog Srema sa posebnim osvrtom na Obedsku baru, ŠG Sremska Mitrovica

Garms,H.,Born,L.(1981): Fauna Evrope-priručnik za prepoznavanje životinjskih vrsta, Mladinska knjiga,Ljubljana

Harde,W.K.,(2000):Beetles,Kosmos,Verlag,Stuttgard

Janković,M.,Janković,M.J.,Kalafatić,V.,Lazarević,M.,(1988):Ekološki aspekti Savskog jezera kod Beograda (Ada Ciganlija) s obzirom na njegovo čišćenje i sanaciju, a posebna uloga makrofita u eutrofizaciji i zarašćanju jezera,II Ekologija,vol.23,No 2,Beograd

Javorka,S.&Csapody,V.(1975).Iconographia florae Europae, Akademiai kiado Budapest

Jovanović,B.,Mišić,V.,Dinić,A.,Diklić,N.,Vukićević,E.,(1997): Vegetacija Srbije II-Šumske zajednice 1, SANU,Odeljenje Prirodno-Matematičkih nauka,Beograd,

Jovanović,B.,Cvijetićanin,R.,(2008): Šumske fitocenoze Ravnog Srema u Monografiji 250 godina šumarstva ravnog Srema,JP Vojvodinašume,Šumsko gazdinstvo Sr. Mitrovica

Keroves,M.(1986):Priručnik za upoznavanje beskralješnjaka naših potoka i rijeka, SNL-Zagreb

Krunić,M.(1989):Zoologija invertebrata II deo,Naučna knjiga,Beograd

Krunić,M.,Vidović,V.,Petrović,Z.,Stevanović,D.,Pujin,V.,Šapkarev,J.,Horvatović,A.(1990):Sistematika invertebrata I deo, Naučna knjiga,Beograd

März,R.,(1987):Gewöll-und Rupfungskunde,Akademie Verlag,Berlin

Obratov,D.,Korać,M.,Gajić,M.(1990):Praktikum iz botanike-Određivanje biljaka u šumskim asocijacijama Sr.Srbije,Naučna knjiga,Beograd.

Radovanović,M.,Martino,K.(1950):Zmije Balkanskog poluostrva,SANU,Naučno-popularni spisi, knjiga 1,Institut za ekologiju i biogeografiju,knjiga 1,Beograd

Simonović,P.(2001):Ribe Srbije,NNK Internacional,Zavod za zaštitu prirode Biološki fakultet,Beograd

Strategija zaštite prirode u Republici Srpskoj“ iz decembra 2007 – januar 2008 god.

Stefanović,V.(1986): Fitocenologija.,Svetlost,Sarajevo

Stojanović,S.,Vučković,M.,Stanković,Ž.,Žderić,M.,Kilibarda,P.(1996): O flori i vegetaciji Jegričke,I Monografija Jegrička,edic.Tija voda,Pčesa,Novi Sad

Stojanović,S.,Butorac,B.,Vučković,M.,Stanković,Ž.,Žderić,M.,Kilibarda,P.,Radak,Lj.(1994):Biljni svet kanala Vrbas-Bezdan,izd.Univerzitet u Novom Sadu,Institut za biologiju,PMF,Novi Sad

Šilić,1992-96: Pregledna lista vaskularnih biljaka za Crvenu knjigu BiH

Tanasijević,N.,Tošić,D.(1987):Posebna entomologija,Naučna knjiga,Beograd

Telebak,B. Stanković M.(2007): Prvi nalaz o puževima golaćima (Gastropoda) Specijalnog rezervata prirode Zasavica (Srbija) Zbornik Naučno-stručnog skupa „ZASAVICA 2007“sa međunarodnim učešćem, Sremska Mitrovica

Tešić,Ž.,Gigov,A.,Bogdanović,M.,Milić,Č.(1979): Tresave Srbije, Zbornik radova Geografskog instituta“Jovan Cvijić“,knj.31,Beograd

Toman,J.,Felix,J.(2000):A field Guide in Colour to Plants and Animals,Edit published Silverdale Books, London

Милка А. Грмуша*
Катедра за географију
Филозофски факултет Пале
Универзитет у Источном Сарајеву

Оригинални научни рад

УТИЦАЈ ПРОБЛЕМСКЕ НАСТАВЕ ГЕОГРАФИЈЕ НА ПОВЕЋАЊЕ МОТИВАЦИЈЕ И КРЕАТИВНОСТИ КОД УЧЕНИКА

Географија као наставни предмет има своје специфичности у дидактичко-методском погледу. Тако, када говоримо о примјени проблемске наставе у географском систему образовања, можемо рећи да географија обилује наставним садржајима који се могу проблематизовати, односно оним наставним садржајима који се могу поставити у виду проблемског задатка. Проблемска настава у географском систему образовања омогућава, као највиши облик људског учења, да се постављањем проблема ученици активно баве наставним садржајем и самостално долазе до рјешења проблема и до спознаје о географским појавама и процесима. Оно што је веома битно у настави географије, до откривања географских законитости и формирања географског мишљења. Значај проблемске наставе огледа се још и у развијању стваралачког мишљења и креативности код ученика при чему долази до изражаја и њихов истраживачки дух у настави географије.

Проблемска настава је присутна у основној школи у Републици Српској кроз интерактивно учење, гдје је у Наставном плану и програму предвиђена за одређене наставне садржаје из географије од шестог до деветог разреда[1].Увођење интерактивног учења а самим тим и проблемске наставе, нема за циљ неке коријените промјене у оквиру традиционалне наставе, већ отклањање неких њених недостатака и то повременом примјеном иновативних метода у реализацији наставних садржаја свих наставних предмета, па самим тим и географије као наставног предмета. На тај начин треба да се побољша квалитет наставе географије а код ученика да се развије географски начин мишљења, што је један од главних циљева географије као науке и као наставне дисциплине.

Већина дидактичара и методичара се слаже да је учење путем рјешавања проблема највиши облик људског учења и не само учења већ и мишљења и стваралаштва. Н. Мастило (1984: 89-99) сматра да је проблемска настава (проблемски приступ у настави, проблемско учење, учење путем рјешавања проблема) облик учења или наставни систем који се темељи на

* grmusa@bih.net.ba

[1] У Наставном плану и програму нису конкретно предложени модели интерактивног учења за сваку наставну јединицу, већ је остављена могућност избора модела од стране наставника. Тако постоји могућност избора и проблемске наставе за поједине наставне јединице.

рјешавању проблема, као исходишту или току у разним етапама наставног процеса.

К. Ђере (1982: 159-162) сматра да обрада путем рјешавања проблема и учење које такође слиједи овај пут, несумњиво представља одлично дидактичко оружје у борби за истинску педагошку реформу школске наставе. С обзиром на карактер географских наставних садржаја, читав наш рад можемо заснивати на захтјевима проблемске наставе. Настава путем рјешавања проблема, тврди велики број педагога, методичара и практичара, може да осигура такве услове интелектуалног развоја ученика да његово мишљење, одлучивање и самостални поступци буду стално, дјелотворан чинилац наставног процеса. С друге стране, истраживачки мисаони напор у рјешавању постављених проблема, као и коришћење разних мисаоних и радних поступака чини учење једноставнијим и успјешнијим, пошто оно прелази из сфере мишљења, бар што се тиче оних дијелова градива који се могу проблемски обрадити.

Када говоримо о проблемској настави географије Ј. Ромелић (2003: 224-235) сматра да се суштина проблемске наставе географије заснива на логици географских научних истраживања и законитости психологије мишљења. Током рјешавања проблема постоји почетна ситуација која подразумијева да ученици располажу основним подацима, на основу којих се морају пронаћи нове чињенице, које су ученицима непознате. Ученици се у тој фази налазе пред тешкоћом, која представља неизвјесност, ограничење и позивају се на раније знање и искуство. Напуштају стереотипно мишљење и понашање и прелазе на нове облике понашања које се заснива на дивергентном мишљењу и флексибилном ставу. Овим поступком они откривају суштинске везе и односе у појавама које су предмет проблемског учења.

Мотивација и креативност ученика у настави

Према П. Стојаковићу (2002: 228-232) мотивациони поступци у школском учењу се могу сврстати у двије категорије: спољашње и унутрашње. Он истиче да у новије вријеме све већи број истраживача указује на недостатке спољашњих подстицаја, као што су похвале, казне и оцјене. Наиме, истиче се да такви поступци не мотивишу личност ученика за веће напоре и жељу да учи кроз цио живот без икаквих спољашњих подстицаја. Стојаковић, такође, сматра да се из тих разлога покушавају пронаћи адекватне стратегије рада и учења, које омогућавају прелаз и трансформацију спољашњих у унурашње мотиве учења. Таква настојања су чак постала један од критерија успјешности наставе и школског учења тј. колико је школско учење успјело да код ученика развије трајну жељу за сазнањем и да сам ради на изграђивању и богаћењу своје личности, без видљивих спољашњих подстицаја.

Један од начина да се побољша квалитет наставе и отклоне недостаци традиционалне наставе (онемогућавање ученика да слободно мисле, развијају стваралачко мишљење и истраживачки дух) јесте увођење иновативних метода у наставу и нових стратегија учења. Од великог је значаја да ученици који на почетку свог школовања посједују унутрашњу мотивацију и јаку жељу за знањем те особине задрже до краја школовања па и кроз читав живот.

Проблемска настава географије прије свега утиче на повећање унутрашње мотивације код ученика, јер се код ученика приликом рјешавања проблема јавља жеља за проналаском коначног рјешења односно јавља се велики мотив да савладају одређену тешкоћу. При том ученици имају велику слободу у истраживању и у самосталном проналажењу путева у рјешавању проблема.

Када говоримо о креативности ученика онда треба нагласити да је човјек прије свега креативно и стваралачко биће. Стваралаштво и креативност су веома важни за човјека и за квалитет и смисао читавог његовог живота. Самим тим можемо говорити и о великом значају стваралаштва и креативности у настави уопште, а такође и у проблемској настави.

Сваки човјек посједује одређене стваралачке потенцијале који се изражавају и ослобађају путем креативности. Као посљедица тога јавља се тежња ка промјенама и ка постизању квалитетних резултата у свим подручјима људског рада. Развијајући своја креативна својства човјек живи истински вриједним животом. Дјеца школског узраста, исто као и одрасли, имају способност и могућност да се баве стваралачким радом. Они у том свом настојању имају својства која је потребно развијати и утицати на њих у процесу наставе. Та својства су воља, емоције, мотивисаност, пажња, издржљивост и слично. На тај начин они напредују и у савлађивању проблема, као и у усавршавању сопствене личности.

Иако се често говори да су даровитост и креативност синоними, ипак је потребно истаћи да су то различити појмови. П. Стојаковић наводи да, по Рензулију, даровитост и јесте производ и резултат интеракције и међузависности сва три елемента: изнадпросјечне способности (интелектуална даровитост), снажне мотивације (велика заинтересованост, истрајност, издржљивост, самопоуздање и повјерење у властите способности, постављање високих стандарда и прихватање обавеза и одговорности за свој рад) и креативности (способност да се да и креира нешто ново, флуентност, флексибилност и оригиналност у мишљењу, отвореност за различита искуства, радозналост, упуштање у ризике, пријемчивост и отвореност за новине, осјетљивост за појединости и детаље, произвођење нових идеја, метода и рјешавање проблема, проналажење нових употреба ствари, итд.) (Стојаковић 2000).

Да су мотивација и креативност веома важне у настави можемо закључити по томе што се оне могу развијати и унапређивати за разлику од интелектуалних способности које су најмање подложне промјенама и могу

остати неискориштене. Значи, у процесу наставе могуће је побољшати мотивацију и креативност и на тај начин код ученика поспјешити особине као што су заинтересованост, истрајност, повјерење у себе и своје способности и побољшање квалитета сопственог рада. Креативност дјеце се у највећој мјери огледа у способности дивергентног мишљења јер је само као резултат таквог мишљења могуће проналажење нових рјешења која су необична и оригинална.

Када је у питању креативност у настави географије, која има своје специфичности у дидактичко-методском погледу, могуће је поставити различите проблемске задатке који захтијевају дивергентно мишљење, креативност у мишљењу и који нису уобичајени начин рјешавања задатака. Такође, креативност у настави географије се највише огледа у томе што је могућа употреба географске карте или других графичких наставних средстава у постављању и рјешавању проблемских задатака.

Да би се утврдио утицај проблемске наставе географије на мотивацију и креативност код ученика извршено је истраживање 2006. године. У тексту који слиједи биће укратко описана методологија и резултати тог истраживања[2].

Методе, технике и инструменти истраживања

У истраживању је изабрана метода експеримента, рад са паралелним групама. Циљ овог истраживања је био да се утврди какав утицај има проблемска настава у односу на мотивацију и креативност ученика. Хипотезе су постављене у афирмативном облику. У хипотезама се претпоставља да примјена проблемске наставе може довести до повећања мотивације код ученика у настави географије.

Истраживање је обављено у двије основне школе у Источном Сарајеву: О.Ш. Јован Дучић у Касиндолу, у којој су се налазила експериментална одјељења и у О.Ш. Петар Петровић Његош у Лукавици у којој су се налазила контролна одјељења. У истраживању је укупно учествовало осам одјељења (четири одјељења шестог разреда и четири одјељења осмог разреда). Изабране групе ученика су биле уједначене по успјеху, старосној и полној структури.

Технике које су примијењене у истраживању су технике тестирања и скалирања. Инструменти су били: тест за мјерење нивоа способности стваралачког мишљења (тест креативности) и скала за мјерење мотивације. У истраживању није вршена провјера преузетих инструмената, јер су они већ раније емпиријски провјерени.

У раду су примијењени различити статистички поступци за обраду података, као што су:

[2] Опширније о истраживању видјети у магистарском раду аутора овог текста под називом: „Проблемска настава у географском систему образовања у основној школи Републике Српске“, одбрањеном на ПМФ-у у Бањалуци 2008. године.

1. израчунавање аритметичке средине и стандардне девијације
2. тестирање разлике међу аритметичким срединама (t-тест)

Статистичка обрада података извршена је на рачунару примјеном програма SPSS for MS Windows, Release 6.0, а провјера програмом Statistika 6.0 for Windows.

На почетку истраживања је уведена проблемска настава (у експерименталним одјељењима), као независна варијабла, да бисмо изазвали промјене на зависним варијаблама (мотивација и креативност). Наставник у експерименталној школи је добио моделе наставних јединица урађене на принципу проблемског учења. У контролним одјељењима се настава геогафије одвијала по уобичајеном програму, без било каквих измјена и инструкција. Прије него што се кренуло са увођењем експерименталног фактора утврђено је иницијално стање и у експерименталним и у контролним одјељењима и то помоћу скале мотивације и теста креативности. После провођења експерименталног фактора утврђено је финално стање, такође помоћу наведених тестова.

На крају експеримента примијењен је t-тест да бисмо тестирали хипотезе о разлици између аритметичких средина које је група ученика остварила у иницијалном мјерењу и аритметичких средина које је група ученика остварила у финалном мјерењу.

Резултати истраживања

Прва хипотеза коју смо поставили односила се на то да проблемска настава утиче на већу мотивацију ученика. Резултати које смо добили на иницијалном мјерењу су следећи:

Табела бр. 1 Разлике аритметичких средина на иницијалном мјерењу

Група	N	M	Стд.дев.	Стд.грешка		P
К	97	103,68	17,416	1,768	t = -0,969	0,334
Е	82	106,35	19,486	2,152		

На основу поређења аритметичких средина контролне и експерименталне групе те на основу t-вриједности можемо видјети да не постоји статистички значајна разлика у иницијалном мјерењу.

Након увођења експерименталног фактора и провођења низа интерактивних радионица по моделу проблемске наставе, извршено је финално мјерење. Резултати тог мјерења су следећи:

Табела бр. 2 Разлике аритметичких средина на финалном мјерењу

Група	N	M	Стд.дев.	Стд.грешка		P
К	97	96,94	22,226	2,257	t = -2,755	0,006
Е	82	104,94	16,554	1,828		

На основу ових резултата може се закључити да постоји статистички значајна разлика на финалном мјерењу и то у корист експерименталне групе (104,94) у односу на контролну групу (96,94).

На основу свега овога можемо закључити да је наша претпоставка да проблемска настава утиче на већу мотивацију ученика – потврђена.

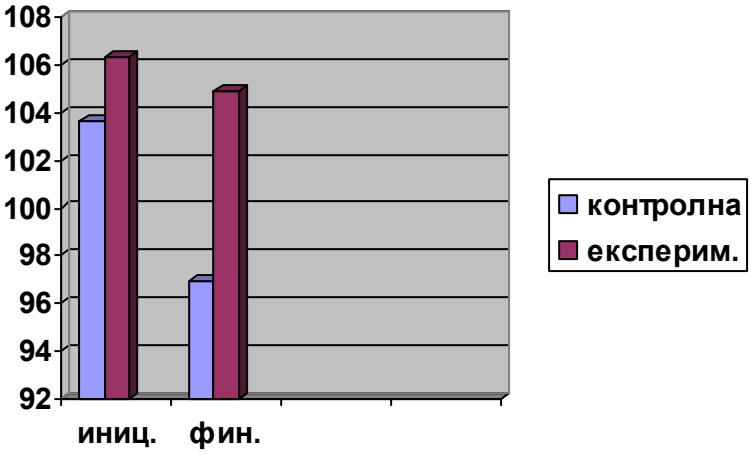

Слика 1. Разлика аритметичких средина између контролне и експерименталне групе на иницијалном и финалном мјерењу код мотивације

У традиционалној настави, како због лоших материјалних тако и због лоших кадровских услова, доминира фронтални облик рада са израженом предавачком функцијом наставника, гдје је ученик углавном пасиван слушалац, што ствара одређену » монотонију « у настави географије и не доприноси интеракцији између наставника и ученика. Таква настава је вербализована, формализована и инсистира на пукој репродукцији знања од стране ученика. Као последица тог формализма јавља се недовољна мотивисаност ученика за стицањем знања, гдје је највећи мотив у овом случају оцјена, дакле спољашња мотивација. Ученицима се не предочавају други и занимљивији путеви сазнања уз употребу очигледних наставних средстава, чиме би њихова знања била дубља и трајнија.

Резултати овог истраживања су показали да примјена проблемске наставе утиче на повећање унутрашње мотивације код ученика, управо зато што им се омогућава да самостално, уз малу помоћ наставника уочавају

проблем, проналазе путеве за његово рјешење и на крају рјешавају сам проблем. Значи, у проблемској настави ученик слободно учи, слободно мисли и ради, слободно истражује и то му даје велику мотивацију за савладавање тешкоће на коју наилази и лакше проналажење коначног рјешења. Значи, ученици активно уче, развијају своје стваралачко мишљење и задовољавају своју радозналост.

Уз појачану мотивацију и креативност, долази се до интензификације наставе, а знања до којих ученик сам долази, у овом случају географска, биће свакако дубља и трајнија.

Друга хипотеза коју смо поставили односила се на претпоставку да примјена проблемске наставе може довести до повећања креативности ученика у настави географије. Односно, то значи да примјена проблемске наставе може довести до значајнијег испољавања стваралачког мишљења.

Резултате које смо добили на иницијалном мјерењу на тесту креативности, у контролним и експерименталним одјељењима, можемо видјети у табели бр. 3.

Табела бр. 3 Разлике аритметичких средина на иницијалном мјерењу

	N	M	Стд.дев.	Стд.грешка	t = -1,90	P
К	97	22.30	5.712	0.580		0,093
Е	82	24.01	6.698	0,740		

Из односа аритметичких средина можемо видјети да не постоји статистички значајна разлика између експерименталне и контролне групе, што нам показује и t-тест. Значи, такви су резултати на иницијалном мјерењу. У наставку ћемо видјети какви су резултати на финалном мјерењу:

Табела бр. 4 Разлике аритметичких средина на финалном мјерењу

	N	M	Стд.дев.	Стд.грешка	t = -8,502	P
К	97	19,32	6,217	0,631		0,000
Е	82	31,45	11,588	1,280		

Из односа аритметичких средина на финалном мјерењу, можемо закључити да постоји статистички значајна разлика између експерименталне и контролне групе, што говори да наша хипотеза може бити потврђена. Односно, на основу овог истраживања можемо да закључимо да је тачна претпоставка да примјена проблемске наставе може довести до повећања креативности ученика у настави географије.

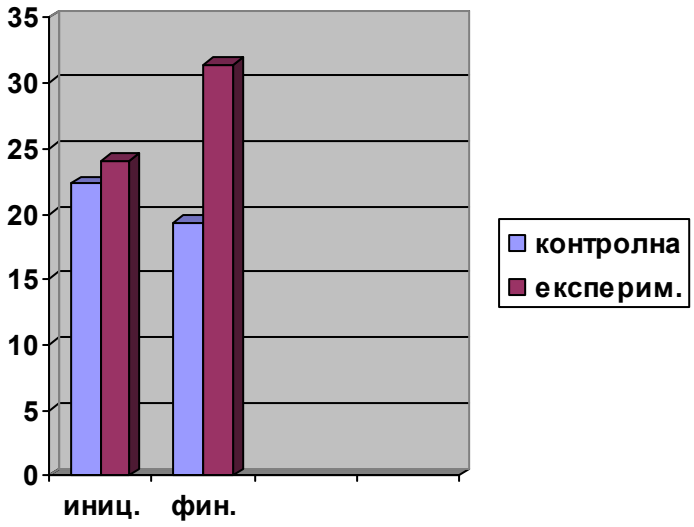

Слика 2. Разлика аритметичких средина између контролне и експерименталне групе на иницијалном и финалном мјерењу код креативности

Резултати које смо добили истражујући утицај проблемске наставе на креативност ученика иду у прилог нашим ранијим тврдњама да проблемска настава утиче на развијање стваралачког мишљења, па самим тим и креативности ученика, као и развијање других функција личности. Значи, проблемска настава у овом случају има предност над традиционалном наставом која углавном инсистира на развоју меморативних функција личности и на репродукцији стеченог знања које је најчешће наставник изложио.

Самим тим што ученици, углавном самостално, проналазе различите путеве при превазилажењу тешкоћа, они тако развијају и различите способности па до изражаја долази њихова креативност. Та креативност и то стваралачко мишљење може да у великој мјери послужи у даљем животу ученика, у њиховом даљем самообразовању и у разним животним ситуацијама.

Закључак

Резултати овог истраживања су показали да примјена проблемске наставе географије повољно утиче на побољшање мотивације, превасходно на побољшање унутрашње мотивације код ученика. То је због тога што се, примјеном проблемске наставе, ученицима омогућава да самостално уочавају проблем, самостално проналазе путеве рјешавања проблема и на тај начин слободно уче, слободно истражују и мисле. На тај начин они добија-

ју велику унутрашњу мотивацију како би савладали одређену тешкоћу, пронашли коначно рјешење и задовољили своју радозналост.

Резултати истраживања су то и показали, односно тачна је претпоставка да примјена проблемске наставе може довести до повећања креативности ученика у настави географије. Колики је значај креативности у настави говори и то да се њена примјена не односи само на развијање интелектуалних способности и интелектуалне креативности већ се код ученика развијају и неке важне способности и особине личности. Наиме, код ученика се развијају неке емоционалне карактеристике као што су интереси, ставови, амбиције, радозналост, затим развој креативности у настави јача самопоуздање ученика и њихово повјерење у себе. И на крају можемо рећи да креативност у настави доприноси развоју дивергентног мишљења и стварању неуобичајених начина у рјешавању проблема.

Примјеном проблемске наставе може да се допринесе бољем квалитету наставе географије те да се ублаже недостаци традиционалне наставе, као што је недостатак унутрашње мотивације и недостатак креативности у настави.

Литература

Ђере 1982: K.Đere, *Metodika nastave geografije,* Novi Sad: Institut za geografiju Prirodno-matematičkog fakulteta

Мастило 1984: N. Mastilo, Prilozi didaktici i metodici nastave geografije, Sarajevo: *Nastavna biblioteka,*106.,Svjetlost, 89-99

Ромелић 2003: Ј. Ромелић, *Методика наставе географије,* Нови Сад: Департман за географију, туризам и хотелијерство

Стојаковић 2000: П. Стојаковић, *Даровитост и креативност,* Источно Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства Републике Српске

Стојаковић 2002: П. Стојаковић, *Психологија за наставнике,* Бања Лука: Прелом

Јелена М. Пецељ*
Катедра за географију
Филозофски факултет Пале
Универзитет у Источном Сарајеву

Прегледни рад

МОГУЋНОСТИ ПРОИЗВОДЊЕ БИОГАСА У РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ КАО ФАКТОР КОНЦЕПТА ОДРЖИВОГ РАЗВОЈА

Биомаса подразумева биолошки разградиве материје, а њена повећана употреба као извора енергије може допринети доношењу многих одрживих решења за потребе савременог човека. Рад има за циљ да укаже на место и улогу биогаса као енергента у даљем развоју Републике Српске, који би се заснивао на принципима одрживог развоја. Задатак овог рада је и да покаже да се производњом биогаса, осим добијања енергије, могу корисно употребити загађујући гасови у областима са развијеним сточарством који би се иначе ослободили у атмосферу.

Биогас представља обновљиви извор енергије јер се добија из биомасе као регенеративног извора. Ради се о гасовитој врсти биогорива која се добија анаеробном ферментацијом органских материја различитог порекла. Као основна сировина се најчешће користи стајско ђубриво, а затим и органски комунални отпад или било која друга врста биоразградивог отпада. Енергетска вредност биогаса је веома висока, што показује да се једнако може користити у енергетске сврхе као и земни гас. Кориштење овог извора енергије, гледано са глобалне стране емисије CO_2, не доводи до повећања његове укупне концентрације у атмосфери, а истовремено је утицај на ефекат стаклене баште позитиван. Биогас се састоји од 50 – 75 % метана (CH_4) и 30 – 40 % угљен-диоксида (CO_2), док остатак чине водоник-сулфид (H_2S), азот (N_2), водоник (H_2), водена пара, кисеоник (O_2) и амонијак (NH_3). Енергетски најзначајнији део биогаса су метан и водоник чијим се сагоревањем заправо ослобађа енергија. Остале компоненте су означене као штетне примесе, које се пре употребе биогаса одстрањују. Биогас може настати спонтано у мочварама и барама, када се означава као барски или трули гас и настаје као последица распадања органског материјала у одсуству кисеоника. Спада у природне гасове заједно са јамским (у рудницима угља) и земним (фосилним) гасом. Суштински се не разликује од биогаса, осим што настаје спонтано. Биогас је и гас из анаеробних постројења за прераду отпадних вода, затим и гас са депонија чврстог отпада, гас који настаје у пољопривреди, са компоста и из пробавног тракта животиња. Претпоставља се да постоје велике количине метана на дну мора и океана, као последица труљења морских животиња, алги, итд. У овом задњем случају се ради о течном метану, јер се на дну океана не може одржати у гасовитом стању због великог притиска воде.

* j_pecelj@yahoo.com

Концентрација енергије у биогасу је веома висока и због тога се може врло рентабилно користити као енергетски извор. Просечна топлотна вредност износи око 6000 kcal/m³ (одговара 25 000 kJ/m³). Из овога се види да енергетски ниво садржан у једном кубном метру биогаса одговара приближно енергији садржаној у 0,6 l дизела.

Интензивирањем сточарске производње, индустрије прераде пољопривредних сировина и увођењем нових технологија, долази до појаве већих количина отпадних материја органског порекла, нарочито течног стајњака. Тако се животна средина све више загађује. Повећава се број отпадних вода, атмосфера се загађује штетним гасовима непријатног мириса и долази до нагомилавања органског отпада и дестабилизације многих природних екосистема.

Процењује се да у Европи данас има око 3000 постројења у којима се производи биогас. Томе треба додати и 450 одлагалишта смећа која валоризују биогас. Годишња производња у тим постројењима је око 5 % од укупно произведене енергије из биомасе у Европи (Lettinga, G., Hulshoff Pol, L.W. (1994).

Производња биогаса

Течни стајњак (фецес или екскременти) је главна сировина за добијање биогаса и представља мешавину излучевина домаћих животиња, која са састоји од чврстог дела (балега) и течног дела (осока). Ова врста остатка биомасе је животињског порекла, за разлику од осталих врста сировина које су биљни остаци. Највећа количина течног стајњака потиче од това свиња и јунади. Количине течног стајњака се исказују или као проценат од телесне масе или према количини по једном просечном грлу. Количина примарно зависи од вида, облика и количине хране, затим од врсте и категорије домаћих животиња, начина држања, физиолошког стања, фазе репродуктивног циклуса, степена активности животиња, итд. Количина стајњака зависи и од садржаја суве материје у њему. Осим из течног стајњака биогас се може добити и из било које друге врсте отпада који садржи органску материју (табела 1) (Илић М 2003.).

ГОВЕЂИ СТАЈЊАК	25 m³/t
СВИЊСКИ СТАЈЊАК	36 m³/t
ОТПАД ИЗ ПРОИЗВОДЊЕ МЛЕКА	55 m³/t
ОТПАД ИЗ ПРОИЗВОДЊЕ ПИВА	75 m³/t
ЗЕЛЕНА МАСА	110 m³/t
БИООТПАД	120 m³/t
БИООТПАД ИЗ ДОМАЋИНСТАВА	220 m³/t
РАЗНИ ОТПАДИ МАСТИ И УЉА	400 m³/t

Табела 1. Количинско добијање биогаса у m^3 по тони репроматеријала

Биогас настаје анаеробном ферментацијом органске материје и као такав садржи метан и угљен-диоксид у запреминском обиму од 2:1. Основни супстрат за бактерије су азот, угљеник и неорганске соли. Идеалан запремински однос азота и угљеника је између 20:1 до 25:1, а да би се добио, полазана сировина би треба да буде мешавина животињског измета са биљним остацима. Процентуални однос суве материје и воде треба бити 90 % воде и 10 % суве материје.

Биолошка разградња органских материја у биохемијско-технолошком процесу анаеробне ферментације је вишестепени процес међусобно повезаних физичко-хемијских реакција. Сам процес ферментације се одвија у три фазе:

Хидролиза односно разлагање органских полимера до њихових градивних блокова амино-киселина, глицерина и виших масних киселина под дејством фермената хидролитичких бактерија. Кисела фаза у којој се врши образовање нижих масних киселина, сирћетне и мрављe киселине, угљен-диоксида и водоника. PH вредност средине у овој фази је око 6 и тада су активне ацетогене бактерије. Метаногенеза је фаза у којој се врши разлагање сирћетне киселине и синтеза угљен-диоксида и водоника до метана. Ове реакције су условљене активношћу хомоацетогених бактерија чијим ферментима се разграђују везе између угљеникових атома. Друга група бактерија у овој фази су тзв. метаногене бактерије од којих потиче ензиматски систем неопходан за синтетске реакције CO_2 и H_2.

У читавом биосинтетском путу јавља се већи број међупродуката. Сирћетна киселина заузима главно место у процесу, јер око 70 % метана потиче од метил-групе присутне у сирћетној киселини. Водоник је основни донор електрона у процесу, стога је и лимитирајући фактор брзине процеса. Ацетогене бактерије су посебно осетљиве на промене PH врадности. Опсег PH вредности у коме су активне је од 6,6 - 7,6, док је оптимална вредност неутрална па су активне у благо киселој до неутралној средини. При PH вредностима испод 6,6 (кисела фаза) приступа се додавању база у биореактор. Алкалност садржаја потиче од бикарбоната, карбоната, амонијум-јона и хидриксилних (OH) компонената. Неопходно је обезбедити довољан пуферски капацитет за анеробни третман органске материје. Након ферментације добија се квалитетно вештачко ђубриво са око 20 % азота у коме је количина суве материје сведена на минимум.

Интензитет процеса анаеробне ферментације се мери количином биогаса образованог у јединици времена при одређеним вредностима параметара процеса. Да би се неки супстрат потпуно разградио потребан је веома дуг временски период. Зато се из економских разлога процес води до одређеног степена разградње органске материје. Из једног кубног метра стајњака са фарми говеда се може добити 1 m^3 гаса, а од исте запремине свињског се добија 0,9 m^3 гаса. (Илић 2003).

Економски аспекти производње биогаса

Веома важна претпоставка за остварење повољних економских резултата при енергетском вредновању ефекта процеса анаеробне ферментације је примена произведеног биогаса непосредним сагоревањем у сврху добијања топлотне енергије. Свака трансформација хемијске енергије и биогаса у „више“ облике енергије, због губитака при претварању, захтева повећање инвестиционих улагања, тако да веома угрожава оправданост инвестиције. Једино је корисно утрошена количина биогаса мера енергетског квалитета процеса.

Складиштење биогаса на повишеним притисцима захтева утрошак скупе електричне енергије за погон компресора. Имајући у виду да је транспорт течног стајњака повезан са великим трошковима и многим проблемима везаним за загађење животне средине, сматра се да само децентрализовани системи за производњу и потрошњу биогаса имају реалну шансу за кориштење у практичне сврхе. Зато укупан енергетски потенцијал биомасе сточарске производње може да представља значајан допринос укупној енергетској стабилизацији Републике Српске, нарочито у руралним срединама без одговарајуће енергетске инфраструктуре.

Значајан део произведеног биогаса се троши у току хладних зимских месеци за загревање супстрата и елиминацију топлотних губитака ферментора. Та потрошња је већа од 20 % бруто произведеног биогаса, а зими достиже вредности и до 40 %. Због тога је највећи потенцијал кориштења биогаса у тропским и суптропским земљама, јер је коефицијент искориштења због високих температура током целе године веома велики (Heijnen J.J.,1994.).

Крајњи производи метаногенезе су: стабилизација органских течних отпадака ради смањења оптерећења околине, производња одређене количине биогаса који се може употребити као висококвалитетно гориво за погон мотора са унутрашњим сагоревањем, производња сировина које се могу употребити за производњу угљоводоника, могућност коришћења остатка као висококвалитетног ђубрива, превођење органских отпадних материја у форму погодну за нутритивне намене, ферментисани стајњак се може користити за уништавање семена корова, итд. (Илић 2003).

Употреба биогаса као горива

Биогас се као и чисти метан може користити за добијање енергије, али је количина енергије биогаса због разређивања угљен-диоксидом мања. Најчешће се добијена енергија употребљава за грејање, добијање електричне енергије и синтезу метанола уз евентуално претходно компримирање. Употреба биогаса има највише смисла као погонског горива за мотор са унутрашњим сагоревањем који је повезан са генератором и као такав про-

изводи електричну енергију уз истовремено кориштење ослобођене топлотне енергије.

Да би се биогас користио за добијање електричне енергије, претходно му треба одстранити неке примесе, као на пример водоник-сулфид. После обављене десулфидације биогас се користи као гориво за покретање мотора са унутрашњим сагоревањем којим се покреће генератор. Електричном енергијом добијеном од генератора (асинхрони генератор) се једноставно напаја мрежа. Приликом погона мотора отпадна ослобађена топлотна енергија се користи за грејање. Зависно од величине постројења различит је и његов коефицијент искориштености. Везивањем више малих постројења капацитети се могу знатно повећати.

У сврху погона генератора и добијања електричне енергије као погонски агрегати могу се користити гасне турбине чија је учинковитост знатно већа. Величина тих постројења, потребне количине биогаса као и инвестиције за њихову изградњу су знатно веће, али је сразмерно томе и њихова рентабилност боља (Heijnen J.J.,1994.).

Биогас у Републици Српској

Производња и кориштење биогорива у Републици Српској су још увек скромни. Осим недавно отворене фабрике SISTEM ECOLOGICA за производњу биодизела у Српцу, не постоје производни погони биогорива. Влада Републике Српске је ипак начинила помак доношењем Уредбе о врстама, садржају и квалитету биогорива у моторним возилима 06.09.2007. године, којом се прописује садржај биогорива у горивима за моторе са унутрашњим сагоревањем, врста биогорива и својства квалитета биогорива, обавезе дистрибутера и начин доказивања усаглашености квалитета биогорива. Циљ ове уредбе је прописивање услова за стављање у промет на домаће тржиште биогорива и других обновљивих горива за потребе саобраћаја као замене за дизел гориво или бензин и подстицање кориштења биогорива и других обновљивих извора у сектору превоза.

Просечни годишњи садржаји биогорива у свим горивима за моторна возила која се прометују на тржишту Републике Српске као горива за моторна возила, по годинама, износи:

- 2008. година до 2,00 %,
- 2009. година до 3,00 %,
- 2010. година до 5,75 %.

Садржај биогорива изражен је као проценат енергетске вредности горива које се прометује као гориво за моторна возила, узимајући у обзир енергетске вредности биогорива и фосилних горива.

Када је биогас у питању, У Републици Српској се тренутно не врши његова производња. Министарство је припремило информације за Владу,

као и закључак којим се оснива радна група чији су задаци дефинисање приоритета развоја, израда акционог плана за биогорива и биогас као и промоција производње и кориштења биогорива на територији Републике Српске. Све то има за циљ обезбеђивање одрживог руралног развоја и испуњавање међународних обавеза у подручју смањења емисије стакленичких гасова.

Према проценама Економског института у Бањој Луци, биомаса која је прикладна за производњу биогаса (комунални отпад, сточарство, енергетски усеви), чини 39 % укупног потенцијала биомасе Републике Српске. У табели 2 су приказане процене за кориштење биогаса у будућности. У току је израда Стратегије развоја енергетског сектора Републике Српске па са тим у вези постоје повољни услови за производњу биогаса у будућности у Републици Српској, с обзиром да Министарство привреде, енергетике и развоја нуди помоћ предузећима и залаже се за обезбеђивање средстава за израду пројекта Студије економске исплативости производње биогаса.

	до 2020.			до 2030.		
	Снага [MW]	Електрична енергија [GWh/god]	Топлотна енергија [PJ/god]	Снага [MW]	Електрична енергија [GWh/god]	Топлотна енергија [PJ/god]
Пољопривредне когенерације на биогас	2,5	5,77	0,04	5	11,54	0,04
Индустријске когенерације на биогас	4	9,23	0,06	8	18,46	0,12
Когенерације или електране на депонијски гас	9	11,83	0,12	17	22,34	0,22
Пољопривредне и индустријске когенерације (укупно)	6,5	15	0,1	13	30	0,38
Когенерације или електране на депонијски гас (укупно)	15,5	26,83	0,22	30	52,34	0,38

Табела 2. Могућности кориштења биогаса у будућности
(извор: Економски институт Бања Лука)

Закључак

Енергија биомасе представља велики потенцијал Републике Српске, с обзиром да је богатство шумом њен највећи ресурс. У њој преовлађују руралне области, због чега би се велике количине дрвног и пољопривредног отпада могале користити за стварање топлотне и електричне енергије. Управљање отпадом у енергетском сектору могло би значајно допринети запошљавању у областима руралне економије. С обзиром да не постоји енергетска независност у Републици Српској ни у Босни и Херцеговини, за сада се чини оправданим размотрити могућности ослањања на овај обновљиви вид енергије.

Са економске тачке гледишта производња биогаса за сада има малу економску оправданост, али са све већом ограниченошћу фосилних горива и све већим загађењем, временом, добија на значају. Његов значај се огледа и у томе да се корисно искориштавају гасови који би се у супротном ослободили у атмосферу.

Главни препрека недовољног искориштавања потенцијала биомасе лежи, како у недостатку средстава, тако и у вођењу енергетске политике Владе Републике Српске, која би требало да субвенционише произвођаче енергије из обновљивих извора, уз многе пореске олакшице. Сви производи добијени конверзијом биомасе имају веома високе трошкове производње. Због тога се врше економске процене производње. Анализа свих ових процеса се не врши само са енергетског становишта, већ и са аспекта мањег загађења животне средине. Овај поступак решава проблем елиминације течног отпада животињског порекла и његово даље искоришћавање. Висока цена производње енергије из биомасе је највише последица велике вредности инвестиција за изградњу одговарајућих постројења намењених експлоатацији биомасе у енергетске сврхе.

Осим смањивања зависности од увоза фосилних енергената, повољни ефекти кориштења биомасе се постижу и кроз смањену емисију CO_2, SO2, чађи и пепела. Тачније речено, уопште не долази до емисије SO_2, а емисија чађи се смањује и за око 10 пута у односу на угаљ као енергетски носач, док се концентрација CO_2 не мења у атмосфери.

У циљу ефикасније реализације плана повећања кориштења биогаса и осталих биогорива, потребно је осигурати изворе финансирања пројеката, развити одговарајућу административну подршку, као и деловање на регионалном и локалном нивоу.

Литература

Европска комисија, "*Зелена књига – Пут ка заједничкој evropskoj еколошкој енергетској стратегији*" (2001); "Бела књига – Европска политика саобраћаја до 2010: Скретнице за будућност" (2001).

Илић, М. студија - *Енергетски потенцијал и карактеристике остатака биомасе и технологије за њену припрему и енергетско искоришћење у Србији*, Министарство за науку, технологију и развој Републике Србије, Београд (2003).

Кнежевић, А., Чомић Ј., *Лексикон околине (околиша) животне средине*, Сарајево. (2001).

Lettinga, G., Hulshoff Pol, L.W. (1994): *Comparison of anaerobic systems (UASB, IC, FB*). In: *Kursunterlagen zu Environmental Biotechnology. TU Delft, Niederlande*.

Љешевић, А. М. (2005) *Животна средина села и ненастањених подручја*. Географски факултет, Институт за животну средину и ГИС, Београд.

Стратегија развоја енергетике Републике Србије до 2015. године (2004), Министарство рударства и енергетике Републике Србије, Београд.

Стратегија развоја енергетике Републике Српске, *Обновљиви извори енергије*, Јелавић, Б., Бачан, А., (2009), Економски институт Бања Лука, Бања Лука.

Heijnen, J. J. (1994): *Mass and energy balances in microbial growth*. In: *Kursunterlagen zu Environmental Biotechnology. TU Delft*, Niederlande.

Јелена Б. Голијанин*
Катедра за географију
Филозофски факултет Пале
Универзитет у Источном Сарајеву

Прегледни рад

ПРИМЈЕНА ГИС-а У ГЕОМОРФОЛОШКОМ КАРТИРАЊУ – ПРИМЈЕР ПЛАНИНЕ ЈАХОРИНЕ

Увод

Дуго времена анализа нашег окружења била је базирана на проучавању теренских и лабораторијских података заједно са класичним картама. Међутим, развојем географског информационог система (ГИС-а), задњих деценија 20-ог вијека, то је увелико промијењено. У почетку ГИС је био кориштен углавном у војне сврхе, али је накнадно почео да се користи и у цивилне сврхе, углавном као компјутером подржана картографија. Наставак развоја, потпомогнут развојем моћнијих рачунара, довео је до бољих аналитичких и статистичких програма и самим тим до јефтиних метода за помоћ при планирању и анализи простора.

У данашње вријеме ГИС је широко у употреби. Употреба ГИС-а и растућа доступност дигиталних података учинили су геоморфолошки преглед једноставнијим. ГИС базиране геоморфолошке карте дају прилику геоморфолозима да опишу и анализирају много комплексније предјеле него при употреби традиционалних геоморфолошких мапа. То је нарочито омогућено употребом неколико лејера (нивоа) геоморфолошких података у комбинацији једних са другима или у комбинацији са другим просторним дигиталним подацима (као што су подаци о вегетацији, падавинама и сл.). Свакако, значајна предност ГИС-а је и лакоћа коришћења даљинске детекције и дигиталних елевационих модела (DEM), који могу минимизирати укупно потребно вријеме за обраду података, а самим тим и трошкове истраживања.

Употреба техника даљинске детекције у геоморфологији

Данас је употреба ГИС-а често уско везана са употребом података прикупљених опремом за даљинску детекцију, па је зато потребно направити преглед ових извора података.

Употреба опреме за даљинску детекцију може бити веома корисна у картирању и процесу проматрања, чувајући и вријеме и новац. Уколико нама доступних дигиталних података за почетак помажу и аналогни аерофото снимци, који могу једноставно бити дигитализовани и као такви коришћени у ГИС-у. Када су дигитализовани, подаци се чувају као растер са-

* jelenagolijanin@gmail.com

чињен од пиксела (тачака) различите боје и интензитета. За дигитализоване растерске податке, квалитет података зависи од просторне, спектралне и временске резолуције. Просторна резолуција описује стварну величину сваког пиксела; спектрална резолуција се односи на број спектралних опсега кориштених за даљинску детекцију као и за резолуцију сваког опсега; временска резолуција предствља вријеме између прикупљања података (Густавсон 2005: 32).

Два главна извора података у даљинској детекцији су сателитске слике и аерофото снимци. Сателитски снимци нам омогућавају покривање већих површина, уз разумне трошкове (сл. 1). Слике сакупљене помоћу сателита покривају широк оптички дијапазон па су временска и спектрална резолуција добре. Могућност да се комбинује више спектралних дијапазона даје сателитској даљинској детекцији способности супериорније класификације. Ипак просторна резолуција сателитских снимака није довољна за детаљно геоморфолошко картирање, али је корисна за регионалне карте. Покривање регије аерофото снимцима је много скупље, са друге стране, овако добијена просторна резолуција је веома добар извор за идентификацију и картирање различитих облика рељефа (сл. 2).

Слика 1. – Сателитски снимак дијела Јахорине
(Извор: www.zulu.ssc.nasa.gov, Landsat 2000)

Слика 2. – Аеро-фото снимак дијела Јахорине
(Извор: Регулациони план посебног подручја Јахорина, 2008)

Спектрална резолуција обично покрива видљиво свијетло (RGB) и инфрацрвено свјетло (NIR), док временска резолуција често може бити неколико година (Густавсон 2005: 31). Иако све наведено карактеришу бројне предности, даљинска детекција се са ограничењем може користити у подручијима са израженим рељефним варијацијама гдје терен може да проузрокује геометријске и климатске препреке. Промјене у нагибу падина и оријентација у односу на пад сунчеве свјетлости, проузрокују појаву да се свјетлост друкчије рефлектује од појединих рељефних површина. Корекција ових грешака може да се изврши уз помоћ неколико техничких рјешења као што су: дигитални елевациони модел и модел освијетљења, помоћу већег броја сезонских и дирекционих података даљинске детекције, атмосферске корекције замагљености, радар и стереоподатака и GPS-а (Густавсон 2005: 31).

Предност даљинске детекције је у томе што даје могућност истраживања подручја неприступачних за опширнији теренски рад. Међутим, технике даљинске детекције не могу нам дати директне информације о многим подповршинским феноменима као што су нпр. стратографија и пермафрост (стално замрзнуто земљиште), па је из тих разлога потребно тражити индиректне индикаторе. Надморска висина, геолошка грађа, геоморфолошки процеси и нагиб терена, често утичу на вегетацију и тло и усљед тога ови фактори утичу на варирање предвидљивости геоморфолошких површинских облика.

Комбинација топографских параметара доступних на картама и параметара лако уочљивих даљинском детекцијом у ГИС-у, може резултовати класификацијом рељефних облика и њиховим предвиђањима. Тачност ових метода, наравно, зависи од квалитета улазних података. Без обзира колико су добри подаци кориштени у процесу обраде података, овај метод није тачан и поуздан као класификација базирана на теренском раду.

Предност обраде података добијених даљинском детекцијом јесте у томе да не изискују много времена ни новца када детаљи у завршном резултату нису толико важни. Друга предност је да коришћење података даљинске детекције даје добру прилику за проучавање промјена током времена, уколико је временска резолуција прихватљива. Квалитет ове врсте посматрања умногоме зависи од временске резолуције података, али и фактора као што су промјене климатских услова, промјене у вегетацији и сл., које се морају узети у обзир.

Ограничење је да даљинска детекција никада не може замијенити теренски рад, и стога је немогуће направити детаљне геоморфолошке карте базиране само на даљинској детекцији. Ипак даљинска детекција може бити веома корисна за креирање карата великих размјера и средњеразмјерних карата (Сл. 3).

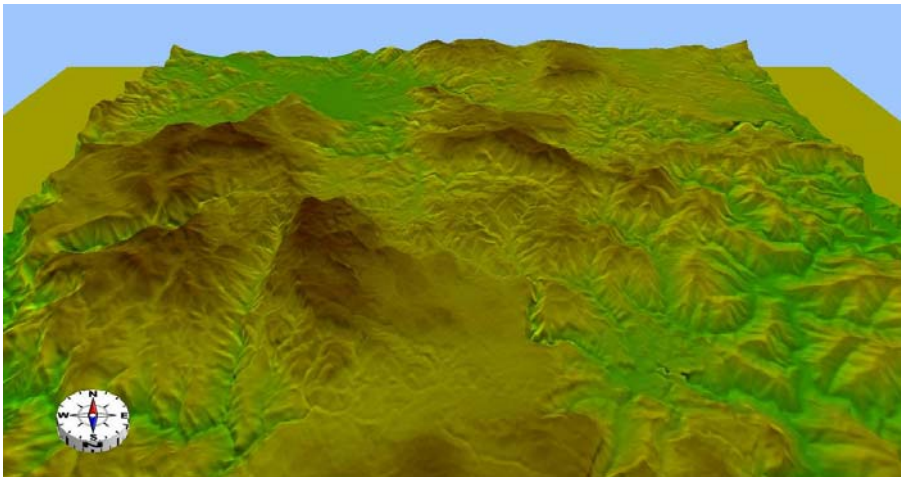

Слика 3. – SRTM модел Јахорине (резолуција 90м)
(Извор: www.zulu.ssc.nasa.gov)

Употреба ГИС-а у геоморфологији

Шта је ГИС и како се користи? На ово питање није лако одговорити, с обзиром да ГИС има веома различиту примјену, зависно од корисничке позадине и захтјева њихове области примјене. Многи корисници ГИС-а из некартографских области сматрају картографију као само мали дио ГИС-а, потребног за креирање мапа и њихово накнадно штампање. Картографи, са друге стране, виде ГИС и технолошки развој око њега као картографске алате корисне за обраду или визуелизацију картографских података. Овако различити погледи воде у дискусију да ли је ГИС наука сама за себе, гледано кроз нови начин анализе података, или је, са друге стране, са-

мо облик корисничког софтвера. Одговор на ово питање вјероватно зависи од тога ко се и на који начин користи ГИС-ом.

Велика разлика између ГИС базе података и већине конвенционалних карата је та да су информације у ГИС-у често подијељене у неколико скупина података који нам омогућавају обраду и представљање само одређених података. Сљедећа особина која даје ГИС-у предност јесте лакоћа презентовања података у графичком облику или сам приказ података. Међутим, с обзиром да је већина ГИС програма развијена од стране некартографа, опције за картографски рад често су ограничене. У многим случајевима почетни сакупљач података и не зна за шта ће подаци бити кориштени.

С обзиром да се базе података могу користити и комбиновати стално, изнова и за различите примјене, ГИС посједује флексибилност која, са друге стране, није доступна код конвенционалних карата.

Да би биле корисне, ГИС базе података које садрже географски положај, особине и топологију, требало би бити тако организоване да се могу једноставно повезати, обрадити и презентовати у било којој апликацији коју жели крајњи корисник. Од момента када су подаци сакупљени, они одмах почињу да застаријевају. Зато конвенционално освјежавање података може да траје и неколико година, док се са друге стране, ГИС дигитална база може лако освјежити или допунити новим подацима.

Геогрфски подаци у ГИС-у могу бити приказани на три основна начина: као тачке, линије или пиксели. Надаље, они су комбиновани у векторске (тачке и линије) или растерске моделе (пиксели) (Кукрика 2000: 52). Једна од најважнијих предности ГИС-а свакако је способност да појединачно међусобно вежу различите врсте информација које долазе из различитих извора. Конверзација и трансформација између различитих врста података лако може да се проведе путем различитих метода, али претходно се мора размотрити који ће се метод користити с обзиром да резултати могу да варирају.

Поменути подаци се називају подаци о локацији, али највећа предност ГИС-а је могућност да комбинује ове податке са атрубутивним подацима. Атрибутивни подаци су подаци који описују карактеристике локационих података додатих у ГИС. Ови подаци се могу подијелити у три типа: просторни, временски и тематски. Просторни атрибутивни подаци су записи о локацији, топологији и геометрији објеката локационих података. Временски атрибутивни подаци описују године објекта или вријеме када су подаци сакупљани, а теметски атрибутивни подаци дају информације о другим особинама изузев просторних и временских (нпр. врста стијене). Повезивање које омогућује комбинацију и компарацију података приказаних у различитим картографским пројектима и координатним системима на овај начин може се лако спровести (Михајловић 2001: 5-6).

И векторски и растерски подаци имају предности и недостатке. Предност векторских података је да дају равномјерну дефиницију и високу

прецизност геометрије објеката. То омогућава тачније рачунање дужина и површина без већег повећања у величини података и структура самих векторских података који омогућавају брзу мрежну анализу. У растерским подацима само један сет атрибутских података везан је за један ниво података, док у случају векторских података, сваки објекат може бити везан за неколико атрибутивних података (Кукрика 2000: 73-83). Ипак, структура векторских података чини геометријске операције између неколико нивоа сетова података комплексном и стога захтијева моћне рачунаре. Највећа предност растерских података је де не описују само хомогене објекте него и континуиране површине и слике. Структура података је проста и то чини податке једноставним за обраду и превођење.

Неке операције које се лако обављају са растерским подацима, веома су компликоване када се користе векторски подаци. Велики недостатак огледа се у величини детаљних растерских података. Тако увећање површинске резолуције са 20 м на 10 м по пикселу повећава величину података за 400 %. Важан недостатак је и уочљивост браздастих или зарезних линија на графици (Густавсон 2005: 33).

Подаци унесени у ГИС могу се класификовати или у примарне или у секундарне податке. *Примарни подаци* су подаци сакупљени махом инструментима који често снимају дигитално. Примјери примарних података прикупљени су геофизички, геохемијски и геотехнички, током картирања одређене области. Ови подаци су често повезани са GPS локацијама у обрађиваној области. *Секундарни подаци* су примарни подаци који су преведени, измијењени и спремни за употребу. Примјери секундарних података су карте, табеле и слике (Михајловић 2001: 8-9).

Уколико нема доступних дигиталних података за пројекат који се обрађује, лако се могу дигитализовати аналогни подаци као вектор или растер, било ручно или аутоматски скенирањем. У ГИС-у се за већину пројеката користе секундарни подаци. Један од разлога за то јесте количина доступних дигиталних секундарних података, који могу бити бесплатни или се пак морају купити. Могућност ГИС-а да комбинује различите изворе података свакако потпомаже овај развој. У ГИС бази података, бесплатни подаци даљинске детекције и картографске базе лако се могу комбиновати са подацима добијеним на терену. Недостатак оваквог приступа одражава се на квалитет истаживачког рада, с обзиром да бесплатни, јефтини, нискоквалитетни подаци због лаке доступности могу бити кориштени као замјена умјесто квалитетнијих података па и умјесто теренског рада.

И поред свих наведених предности дигиталних података и ГИС-а, грешке и ограничења у оригиналним подацима свакако се морају додатно размотрити. Посебно треба обратити пажњу у случају када се мијешају подаци из различитих извора. Важно је напоменути да и саме трансформације података из различитих координатних система, различитих геодетских референци и конверзија облика података могу проузроковати грешке и створити додатне проблеме.

ГИС и геоморфолошке карте

Технички резвој персоналних рачунара и доступност дигиталне даљинске детекције, ГИС и DEM технике, омогућавају нам лако руковање и комбиновање геоморфолошким подацима. ГИС програм омогућава аутоматску класификацију земљишта, издвајањем података из топографских карата и аутоматску калкулацију степена нагиба и положаја. Исто тако омогућава лаку конструкцију тродимензионалних површинских модела рељефа, корисних, како за визуелизацију, тако и за моделирање.

Као додатак основном прегледу геоморфолошких података може да се дода везани динамички искачући (pop up) приказ података, приказујући податке у облику табела и чињеница невидљивих на уобичајеним картама. Често подаци, као што су мјерења тачака или елевација, унијети у ГИС морају бити интерполовани да би се могли даље обрађивати. Треба обратити посебну пажњу на врсту интерполације која се примјењује, будући да је третирање елевационих података веома важно. Разлог за то је што различите интерполације дају различите резултате и квалитет резултата варира, у зависности од размјера и различитих рељефних површина. Приликом поређења резултата добијених различитим методама интерполације, утврђена је велика разлика у квалитету крајњих интерполованих површина (Густавсон 2005: 34). Неслагање у разултујућим површинама, изведеним из истог скупа елевационих података, може веома да утиче на резултате приликом накнадних калкулација.

ГИС нам пружа прилику да приступимо изучавању рељефа на нов, друкчији начин. Уколико су све карактеристике предјела саме од себе класификоване у одвојене сетове необрађених података, без повезивања са просторним јединицама, можемо добити друкчији преглед предјела који нам показује комплексност и диверзитет геоморфологије. Из ових необрађених база података, разврстаних у различитим нивоима (лејерима), филтрирање и геоморфолошка класификација могу се извести кроз надгледану или аутоматизовану анализу. Зависно од циља проучавања, могу се користити појединачни нивои или комбинације нивоа (сл. 4.). Овај метод нам не даје оштре оквире, често добијане из традиционалног картирања. Омогућава нам уочавање комплексних веза међу објектима.

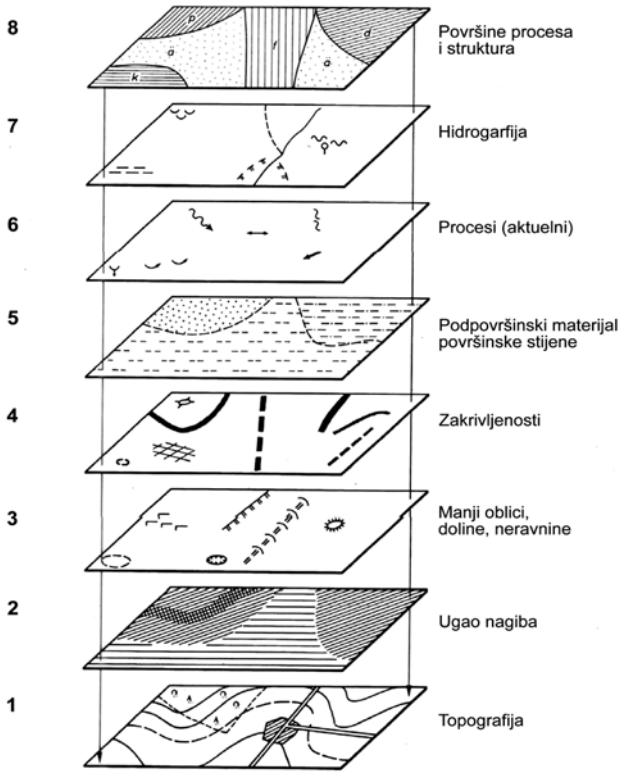

Слика 4. – Модел информационих лејера као концепт геоморфолошке мапе (Извор: Барш и др. 1987.)

Највећа предност овог метода је количина информација која се може добити из података. Чувањем необрађених података неизмијењених, добијамо прилику за поновну интерпретацију и истраживање бројних аспеката рељефа.

Упркос чињеници да је ГИС систем картирања заснован на необрађеним подацима, овај метод није објективнији од других метода, с обзиром да су необрађени подаци увијек интерпретирани од стране сакупљача. Али употреба оваквог система у комбинацији са статистичким анализама може нам дати нови, интересантан аспект предјела и мреже рељефних облика.

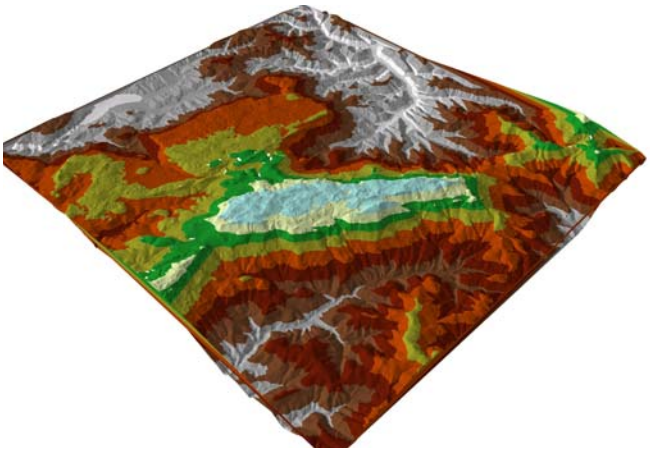

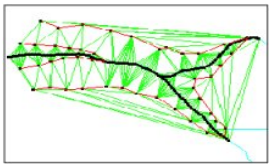

Мрежа троуглова TIN

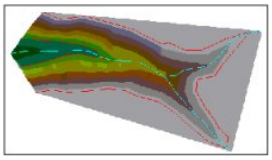

Површине

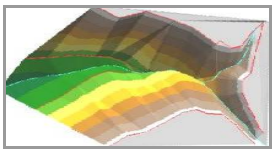

3Д поглед

Слика 5. – Тематски (елевациони) TIN модел Јахорине (ArcGIS)

Геоморфолошка карта која већ користи геоморфолошке јединице, може једноставно да се дигитализује и стави у ГИС базу темељену на полигонима, спремну за обраду, моделирање или комбиновање са другим подацима (сл. 5). Колико је корисна база података, наравно, строго зависи од оригиналне класификације геоморфолошких јединица. Такве геоморфолошке базе садрже четири типа географских података: 1. векторске податке за представљање облика; 2. растерске податке за представљање слика; 3. неправилне троугаоне мреже (TIN - Triangulated Irregular Networks) за представљање површина; 4. адресе и локације за дефинисање географских позиција (Воженилек 2000: 100). Такође, геоморфолошка база би требало да чува и информације о карактеристикама површинских и подповршинских елемената као што су стратиграфија и литологија. Неке од ових особина чувају се као сетови табела повезаних са географском позицијом, док су друге пак сачуване као атрибутивни подаци.

Да би била више корисна, ГИС геоморфолошка база требало би да садржи одређене необрађене податке о елевацији (DEM или дигитализоване контурне линије), што би дозвољавало кориснику да сам дефинише адекватан површински модел.

Количина дигиталних просторних података, доступних бесплатно или у продаји, отвара бројне могућности за комбиновање података. Нарочито је важно обратити пажњу на квалитет података, посебно у случају када користимо овакве податке за друге сврхе осим за преглед. Уобичајено

сакупљање података из различитих извора резултира базом која садржи скупине података различитих просторних или спектралних резолуција или размјера. У случају обраде таквих података, најбољи могући резултат често је добијен првом интерполацијом података са бољом резолуцијом на ниво података са најлошијом резолуцијом (Воженилек 2000:103).

Напомена за крај коју никако не смијемо заборавити јесте да се дигитални формати података и програми брзо мијењају током времена. Неки формати података кориштени прије десет или петнаест година данас су потпуно неупотребљиви. Када се подаци једном сортирају, важно је имати на уму да ће за неколико година можда бити нечитљиви и самим тим бескорисни.

Закључак

Употреба савремених метода за обраду геоморфолошких података и њихово презентовање у виду мапа носи низ предности, али и недостатака. Ово се посебно односи на примјену ГИС-а и даљинске детекције. Иако је ријеч о новијим технологијама, које су своју примјену обилато пронашле у разним географским истраживањима, ваља напоменути чињеницу да су код нас ови методи још увијек недовољно примјењивани и у повоју, па су и опције за картографски рад посредством истих често ограничене.

Будући да је примјена ових метода код нас у зачетку и да смим тим постоји низ проблема који се односе махом на недостатак квалитетне основе за обраду података (доступност квалитетних дигиталних података, како примарних тако и секундарних), важно је предочити постојеће технике које се примјењују за прикупљање и обраду података. Поред тога, примјетан је и недостатак обученог кадра за сакупљање, обраду и презентовање података. Овакви и други проблеми узрок су оскудној примјени ГИС-а у географским изучавањима, посебно када је ријеч о геоморфолошким изучавањима – конкретно на подручју Републике Српске. Овим радом покушала се скренути пажња на могућности примјене ГИС технологија када је у питању геоморфолошко картирање кроз примјер терана планине Јахорине, што представља само дио приказа могућности које пружа ГИС техника при геоморфолошким истраживањима.

Кроз конкретан примјер приказа терена Јахорине, предочене су предности и недостаци појединих начина обраде и кориштења података. Наравно, ту се посебна пажња придаје параметрима као што су квалитет података, тачност података, њихова старост, једноставност за обраду, моделирање или комбиновање са другим подацима и сл.

Углавном, закључак је да ће примјена ГИС-а у будућности бити све више битна, јер већ сада поставља стандарде при изради свих врста докумената у дигиталном облику, а самим тим и геоморфолошких мапа.

Литература и извори

Барш и др. 1987: D. Barsch, K. Fischer & G. Stablein, *Geomorphological mapping of high mountain relief, Federal Republic of Germany (with geomorphology map of Königsee, scale 1:25 000),* Mountain Research and Development, Vol. 7, No. 4. 361-374.

Воженилек 2000: V. Voženilek, *Spatial database for Geomorphological mapping by GPS techniques,* Geographica, 36. 97-105.

Густавсон 2005: M. Gustavsson, *Development of a Detailed Geomorphological Mapping System and GIS Geodatabase in Sweden*, Licentiate Thesis.

Кукрика 2000: М. Кукрика, *Географски информациони системи*, Београд, Универзитет у Београду, Геогрфски факултет.

Михајловић 2001: Д. Михајловић, *Основи геоинформатике – увод у ГИС*, Београд, Универзитет у Београду, Грађевински факултет.

Регулациони план посебног подручја Јахорина 2008, нацрт плана, књига 1., Бања Лука.

www.zulu.ssc.nasa.gov

Резиме

Двотомни тематски научни зборник „Интердисциплинарност и јединство савремене науке“ проистекао је из истоименованог научног скупа одржаног на Филозофском факултету на Палама 23. и 24. маја 2009. године. Први том посвећен је филолошким темама, а овај други том темама из филозофије, социологије, историје, педагогије, психологије и географије. Овај том садржи укупно 50 радова. Највећи број радова бави се или међуодносом и научном међуусловљеношћу двију или више наука, или пак питањем могућности различитих интердисциплинарних методолошких приступа у анализи појединих питања чији објекат пресијеца подручје двију или више наука. Као парадигматични радови из овога зборника могу се, на примјер, навести они који говоре о међуодносу поетичких и филозофских истраживања, о односу умјетности и психоанализе, о повезаности науке о друштву и науке о књижевности, о повезаности педагогије са другим наукама, о повезаности дидактике и тангентних психолошких дисциплина, о односу теологије према наукама 20. вијека, о међуодносу социологије и историје, о интерференцији психологије и педагогије, о јединству наука и методолошком редукционизму, о интердисциплинарности у хидрологији, или пак о географским аспектима науке о животној средини и др.

Готово све радове овога филозофског и географског тома зборника „Интердисциплинарност и јединство савремене науке“ карактерише, с једне стране, интердисциплинарност објеката анализе, а с друге, плурализам метода при њиховом научном освјетљавању. Овај том на најексплицитнији начин показује како модерне филозофске и географске науке и у погледу својих објеката и у погледу интерференције метода анализе оваплћују принцип јединства савремене науке.

Summary

The two volume collection of papers "Interdisciplinarity and Unity of Contemporary Science" is a result of the scholar conference held under same name at the Faculty of Philosophy in Pale on the 23rd and 24th of May 2009. The first volume is dedicated to the philological topics and the other to the topics from philosophy, sociology, history pedagogy, psychology and geography. This volume consists of 50 papers. The majority of papers deal with the intermediation or scientific interaction of two or more sciences, or even with the possibilities of various interdisciplinary methodological approaches to the analysis of certain issues whose object may be analysed from the aspect of two or more sciences. The possibilities of various interdisciplinary methodological approaches in the analysis of certain problems whose subject possesses characteristics of two or more sciences are analysed, too. The papers from this collection which could be paradigmatic are, for example, those on interrelation of poetical and philosophical researches, on relations between art and psychoanalysis, social science and literary science, pedagogy and other sciences, didactics and tangent psychological discipline, theology and the twentieth century sciences, sociology and history. Here are also analysed the interferences between psychology and pedagogy, and unity of the sciences and methodological reductionism, interdisciplinarity in hydrology, or geographic aspects of the environment researches, et cetera.

Almost all papers in this philosophy and geography volume "Interdisciplinarity and Unity of Contemporary Science" are characterized, form one point of view, by the interdisciplinarity of the objects of analysis, and from the other, by the pluralism of methods of scientific explanation. This volume in the most explicit way explains how contemporary philosophic and geographic sciences, regarding their objects and interferences of methods of analyses, embody the principle of the unity of contemporary science.

Садржај

Секција за историју 5

Радмило Б. Пекић
СРЕДЊОВЈЕКОВНИ НАДИМЦИ
У СВЈЕТЛУ ДУБРОВАЧКИХ ИЗВОРА 7

Драга В. Мастиловић
ШКОЛА АНАЛА И ИДЕАЛ ТОТАЛНЕ ИСТОРИЈЕ
У СВЈЕТЛУ МУЛТИДИСЦИПЛИНАРНОСТИ 19

Александър А. Антонов
ЗАВИЈЕ И АМАМ МАХМУД БЕГА У ИХТИМАНУ 33

Маја Р. Лаковић
БОСНА У ДЈЕЛУ МАВРА ОРБИНА „КРАЉЕВСТВО СЛОВЕНА“ 41

Секција за филозофију 51

Иван М. Коларић
О ДУХОВНОСТИ КАО ПЕДАГОШКОЈ ПАРАДИГМИ НОВОГ ДОБА 53

Vladimir Ž. Milisavljević
FUNKCIJE SKEPTICIZMA: JEDINSTVO I OSNOV
ZNANJA U HEGELOVOJ "NEGATIVNOJ NAUCI" 71

Želimir D. Vukašinović
FILOZOFIJA KAO *VESELA NAUKA*
- O POETIČKOJ PRIRODI FILOZOFSKOG ISTRAŽIVANJA - 85

Валентина И. Чизмар
НИЧЕОВА ФИЛОЗОФСКА КРИТИКА НАУКЕ И НАУЧНИХ ТЕОРИЈА 93

Милан Д. Тасић
ЧЕМУ ЈОШ (УВЕК) ФИЛОЗОФИЈА? 107

Данијела И. Богдановић
УМЈЕТНОСТ И ПСИХОАНАЛИЗА –
ЈУНГОВО И ФРОЈДОВО ПОИМАЊЕ УМЈЕТНОСТИ И УМЈЕТНИКА 113

Вук М. Миљановић
ПРОБЛЕМ ТЕМЕЉА КАО ПРОБЛЕМ (ДЕ)КОНСТРУКЦИЈЕ
/ФИЛОЗОФИЈА И РЕЛИГИЈА НА ПРЕЛОМУ (ПОСТ)МОДЕРНЕ/ 121

Стојан М. Шљука
ТЕОЛОГИЈА (РЕЛИГИЈА) И НАУКА У ДВАДЕСЕТОМ
ВИЈЕКУ У ОПТИЦИ ЈЕДИНСТВА ФИЛОЗОФИЈЕ 127

Veljko S. Dubljević
ETIKA DISKURSA JIRGENA HABERMASA
I ODNOS PREMA SAVREMENOJ NAUCI 133

Златиборка З. Попов-Момчиновић
О „ПОЛИТИЧКОЈ ТЕОЛОГИЈИ“ 147

Секција за социологију 159

Слободан Ч. Антонић
СОЦИОЛОГИЈА И ИСТОРИЈА:
ШТА ИСТОРИЧАРИ ЗАМЕРАЈУ СОЦИОЛОЗИМА? 161

Лазо Н. Ристић
ЈЕДИНСТВО НАУКА И МЕТОДОЛОШКИ РЕДУКЦИОНИЗАМ 169

Зоран М. Аврамовић
СУСРЕТИ И РАЗИЛАЖЕЊА НАУКЕ О
ДРУШТВУ И НАУКЕ О КЊИЖЕВНОСТИ 181

Божо В. Милошевић
НАУЧНА УНИВЕРЗАЛНОСТ, ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНОСТ И
МУЛТИКУЛТУРАЛНОСТ (У СЕНЦИ ПРЕВРЕДНОВАЊА
ИДЕЈЕ О ВРЕДНОСНОЈ НЕУТРАЛНОСТИ НАУКЕ) 193

Драгана С. Стјепановић-Захаријевски
Данијела Р. Гавриловић
ЕТНОЛОШКИ, КЊИЖЕВНИ И ИСТОРИЈСКИ
ИЗВОРИ ЗА СОЦИОЛОШКА ПРОУЧАВАЊА 203

Danijela V. Zdravković
OSNOVE INTERKULTURALIZMA U
ETNO-SOCIOKULTURNOM MILJEU VRANJA 221

Секција за педагогију 237

Радован Т. Чокорило
Раде Т. Попадић
МЕЂУСОБНЕ ВЕЗЕ И ОДНОСИ ПЕДАГОГИЈЕ И ПСИХОЛОГИЈЕ 239

Ратко С. Пејић
ПОВЕЗАНОСТ И ЗНАЧАЈ ПЕДАГОГИЈЕ И АНДРАГОГИЈЕ
У СИСТЕМУ ОБРАЗОВАЊА НАСТАВНИКА 259

Грујо С. Бјековић
СЕМАНТИЧКА РЕФЛЕКСИЈА ОПЕРАЦИОНИХ
МЕЂУДЕЈСТАВА ЛИЧНОСТИ УЧЕНИКА У ПОКРЕТНИМ
ИГРАМА СУПРОТСТАВЉЕНИХ ГРУПА /ПРИСТУПНА АНАЛИЗА/ 271

Драженко Л. Јоргић
МУЛТИДИСЦИПЛИНАРНОСТ И ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНОСТ ПРОУЧАВАЊА И УНАПРЕЂИВАЊА ПРОФЕСИОНАЛНИХ КОМПЕТЕНЦИЈА НАСТАВНИКА 279

Србољуб В. Ђорђевић
ИНДИВИДУАЛНЕ РАЗЛИКЕ У ЗНАЊУ УЧЕНИКА СА ИНТЕЛЕКТУАЛНОМ ОМЕТЕНОШЋУ 293

Јелена Ж. Максимовић
ЕТИЧКА НАЧЕЛА У СПРОВОЂЕЊУ АКЦИОНИХ ИСТРАЖИВАЊА 301

Живорад М. Миленовић
МЕТОДИКЕ РАЗРЕДНЕ НАСТАВЕ КАО ДЕО СИСТЕМА ПЕДАГОШКИХ ДИСЦИПЛИНА 313

Радивоје Н. Кулић
КОМПАРАТИВНА ПЕДАГОГИЈА У СИСТЕМУ НАУКЕ О ВАСПИТАЊУ 319

Mile Đ. Ilić
SAVREMENA DIDAKTIKA I TANGENTNE NAUKE U TEORIJSKOM ZASNIVANJU I KREATIVNOM RAZVIJANJU INKLUZIVNE NASTAVE 331

Златко М. Павловић
НЕКЕ МОГУЋНОСТИ ПОВЕЗИВАЊА ПЕДАГОГИЈЕ СА ДРУГИМ НАУКАМА 337

Бранка С. Ковачевић
ПОВЕЗИВАЊЕ ДИДАКТИКЕ И ТАНГЕНТНИХ ПСИХОЛОШКИХ ДИСЦИПЛИНА У ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНОЈ НАСТАВИ 351

Биљана М. Сладоје-Бошњак
ТЕАНТРОПОЛОШКИ АСПЕКТИ У ВАСПИТАЊУ 359

Тања Станковић-Јанковић
САВРЕМЕНИ ПРИСТУП УЧЕЊУ УЧЕЊА 367

Секција за психологију 381

Ратко Д. Дунђеровић
Бојана Р. Попадић
СОЦИЈАЛНИ И ПСИХОЛОШКИ ИЗВОРИ АФЕКЕТИВНЕ И КОНАТИВНЕ КОМПОНЕНТЕ СТАВА О ВРИЈЕДНОСТИ СПОРТА 383

Драгољуб М. Крнета
ОБИЉЕЖЈА ИСПИТАНИКА КАО ДЕТЕРМИНАНТА
СТАВА О РЕЛИГИЈСКОЈ ТОЛЕРАНЦИЈИ У БиХ 395

Радомир М.Чолаковић
ПСИХОСОЦИЈАЛНИ АСПЕКТИ МОБИНГА
У ВОЈНОМ КОЛЕКТИВУ 411

Јасна С. Богдановић-Чурић
ЗАИНТЕРЕСОВАНОСТ СТУДЕНАТА КОЈИ
СТУДИРАЈУ ПРЕМА БОЛОЊСКИМ ПРИНЦИМА ЗА НАУЧНОИСТРА-
ЖИВАЧКИ РАД 423

Ирена З. Станић
САЛУТОГЕНА ПАРАДИГМА У
ОДРЕЂЕЊУ ПОЈМА ЗДРАВЉА 435

Gorjana D. Koledin
POLNE I UZRASNE RAZLIKE U POZNAVANJU
ŽARGONA U NARKOMANIJI 447

Секција за географију 457

Александар Р. Радивојевић
Иван М. Филиповић
НЕКИ АСПЕКТИ ПРОСТОРНО-ДЕМОГРАФСКИХ И
ФУНКЦИОНАЛНИХ ПРОМЕНА У СОКОБАЊИ
ТОКОМ ДРУГЕ ПОЛОВИНЕ XX ВЕКА 459

Бранислав Ј. Драшковић
ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНОСТ У ХИДРОЛОГИЈИ НА
ПРИМЈЕРУ ЕВРОПСКЕ ДИРЕКТИВЕ О ВОДАМА 469

Милица М. Пецељ
БИОКЛИМАТСКА АНАЛИЗА ВИШЕГРАДА
У ФУНКЦИЈИ БАЊСКОГ ТУРИЗМА 481

Слађана М. Петронић
Мариана Г. Лукић
УСЛОВЉЕНОСТ РАЗВОЈА ТУРИЗМА РЕЉЕФНИМ,
КЛИМАТСКИМ И ХИДРОЛОШКИМ
КАРАКТЕРИСТИКАМА У ГОРЊЕМ ТОКУ РЕКЕ ПРАЧЕ 495

Драгица М. Живковић
Јасмина М. Јовановић
ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНОСТ КАРТОГРАФИЈЕ 509

Darko S. Pašalić
Stevo R. Pašalić
STRATEGIJA REGIONALNOG PRIVREDNOG RAZVOJA 519

Чедомир Б. Црногорац
Душица П. Пешевић
ГЕОГРАФСКИ АСПЕКТИ НАУКЕ О ЖИВОТНОЈ СРЕДИНИ 525

Mihajlo N. Stanković
Milenko M. Ćurčić
REZULTATI PRELIMINARNIH FAUNISTIČKO-
FLORISTIČKIH ISTRAŽIVANJA LOKALITETA GROMIŽELJ
(VELINO SELO, BIJELJINA, RS-BiH) 533

Милка А. Грмуша
УТИЦАЈ ПРОБЛЕМСКЕ НАСТАВЕ
ГЕОГРАФИЈЕ НА ПОВЕЋАЊЕ МОТИВАЦИЈЕ
И КРЕАТИВНОСТИ КОД УЧЕНИКА 547

Јелена М. Пецељ
МОГУЋНОСТИ ПРОИЗВОДЊЕ БИОГАСА У РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ
КАО ФАКТОР КОНЦЕПТА ОДРЖИВОГ РАЗВОЈА 557

Јелена Б. Голијанин
ПРИМЈЕНА ГИС-а У ГЕОМОРФОЛОШКОМ
КАРТИРАЊУ – ПРИМЈЕР ПЛАНИНЕ ЈАХОРИНЕ 565